

Történelem záróvizsga témakörök

1. Az őskor, az ősközösség gazdaságának, társadalmának jellemzői

I. Alapfogalmak

Östörténet: ezzel a nyelvi formulával jelöljük a történettudomány egy speciális ágát, illetve egy korszakot (elődeink történetének leghosszabb korszakát). Kezdetét a polgári történetírás képviselői sokkal korábbra teszik, mint a marxista történetírók. *André Leroi-Gourhan* és a polgári történetírás legjelentősebb képviselői szerint pl. az őstörténet elődeink felegyenesedésétől (*Australopithecus*, i. e. 4-3 millió évvel) kezdődik. A marxista szemléletű történeti munkák nem ezen külsődleges jegy kialakulásától, hanem a tudatosság, a tudatos szerszámkészítés és eszközhasználat megjelenésétől (*Homo Habilis*, i. e. 2,5 millió éve) számítják az őstörténet időszakát. Az őstörténet korszaka mindkét felfogás szerint a nemzetségi-törzsi társadalom felbomlásával, az első államalakulatok és az írás megjelenésével az i. e. IV-III. évezredben ér véget (bár az írás megjelenése és az államiság kialakulása nem minden esetben esett egybe, s emiatt ez a korszakolás csak a történelemtudományban elfogadott közös megegyezésnek tekinthető. *Hahn István* szerint az őstörténet elődeink történetének az első, időben leghosszabb korszaka, amely az első állandósított formájú munkaeszközök, szerszámok megjelenésétől (mintegy i. e. 2,5 - 1,5 millió évtől) az első írásos emlékek megjelenéséig tartott (i. e. IV-III. évezred). A társadalom: történeti kategória, egy embercsoport akkor válik társadalommá, amikor a biológiai ösztönök helyett társadalmi törvényszerűségek kezdik irányítani. Az őstörténet folyamán ez a nemzetség, a nemzetségi társadalom megjelenésével kezdődik. A biológiailag még kialakulatlan embernek még kialakulatlan társadalma volt. Az őstörténet tudományág nemcsak a társadalom kialakulásától vizsgálja a történetet, hanem előtörténetét, a horda-korszakot is. Foglalkozik a korabeli élet mindennapjaival, az őseemberek vallásával, kultúrájával. Az ember eredetével, származásával (*antropogenezis*) és az ember biológiai és társadalmi fejlődésével (*antropo-szociogenezis*) úgyszintén foglalkozik (didaktikailag azonban külön kell szólni az antro-po-, és külön a szociogenezisről).

Östörténelem: sajátos helyzete abból ered, hogy nem rendelkezi írásos forrásokkal, ezért kell alkalmaznia azon segédtudományok segítségét, amelyek által az őstörténelem korszakát minél valószínűbben rekonstruálhatja.

II. Az őstörténelem korszakolása

a. a munkaeszközök anyaga szerint (archeológiai/régészeti korszakolás): *Juan-Kang* kínai és *Lucretius* római tudós a régiséget (a régi kort) réz-, bronz-, és vaskorszakra osztotta. *Thomsen* dán tudós már kőkorszakot (paleolitikum, mezolitikum, neolitikum) és fémkorszakot (metallugrium) különböztet meg.

Kőkorszak	<i>Aeneolitikum</i> v. <i>chalkolitikum</i>	Fémkorszak
<i>Paleolitikum</i> (őskőkor)	(ill. Thomsen megfogalmazásában: rézkőkorszak)	Rézkor
<i>Mezolitikum</i> (középső kőkor)		Bronzkor
<i>Neolitikum</i> (új-kőkor)		Vaskor

b. *Morgan-Engels*-féle korszakolás:

- a vadság korszaka: zsákmányszerző életmód (paleolitikum, kora mezolitikum),
- a barbárság korszaka: a termelő életmódra való áttérés (késő mezolitikum, neolitikum).

c. *Gyakov-Nyivolszkij*-féle (társadalmi) korszakolás

- őshorda kora,
- nemzetségi társadalom kora (a felső paleolittól).

d. földtörténeti/geológiai korszakolás:

- *archeozoikum*,
- *paleozoikum*,
- *mezozoikum*,
- *chainozoikum*
  - harmadkor   - *paleocén*,
  - *eocén*,
  - *oligocén*,
  - *miocén* (i. e. 27-25 millió év: az ősmajom megjelenése),
  - *pliocén*,
  - negyedkor   - *pleisztocén* (jégkorszak(ok), *hominizáció*),
  - *holocén* (i. e. 10000-től máig).

III. Az őstörténet korszakának feltárását segítő tudományágak

1. Régészet (archeológia): az anyagi és tárgyi kultúra emlékeinek feltárásával, a feltárt leletek korának meghatározásával foglalkozó tudományág.

Kormeghatározási eljárások:

a) relatív: közvetlenül képes meghatározni egy lelet korát (a fellelés helye, mélysége, ill. a lelet mellékletei alapján)

b) abszolút: bizonyos anyagok változásának arányos mérésén alapul. Ilyen pl.:

- csontkollagénes eljárás: az élő szervezetben állandó mennyiségben (18,35%) jelen levő csontkollagén nevű vázfehérjének a leletben mért koncentrációja alapján határozza meg a lelet korát,

- fluoros eljárás: a vizes talajokban jelen levő fluornak a fossziliába beépült mennyiségéből állapítja meg a lelet korát,

- *radiometrikus* kormeghatározási eljárások: a radioaktivitás szintjének mérésével (a bomló radioaktív izotópok felezési idejének segítségével) állapítják meg a lelet korát. Az 1940-es években *A. Bootwood* ismerte fel azt a tényt, hogy az urántartalmú kőzetek - az urán ólomra bomlásának következtében - mindig tartalmaznak ólmot is. Ugyanezen folyamat megfigyelhető a káliumtartalmú kőzetekben is, itt a kálium argonra alakul. A kálium hosszú felezési ideje miatt ez a módszer leginkább 500-600 ezer éves leletek korának megállapítására alkalmas, csontleletek esetében nem megfelelő. Ugyancsak ezen intervallumban alkalmazható eredményesen a potassium-argon eljárás. A tórium-uránium eljárással az 50-500 ezer éves leletek korát határozhatjuk meg. Fiatalabb leletek esetén az 5730 éves felezési idővel rendelkező C-14-es izotópra épülő kormeghatározási eljárás alkalmazható eredményesen. Az 1950-es években használták először (ekkor fák évgyűrűiből mutatták ki): az emberi szervezetben is jelen levő C-14-es izotóp szintje az élő szervezetben állandó, csak az élő szervezet elpusztulása után indul csökkenésnek. Ez az eljárás max. 40-50 ezer éves leletek korának megállapítására alkalmazható. Viszonylag új eljárás a *thermoluminiszcenciás* (újramelegítéses v. TL) módszer, melynek segítségével a sírokból előkerült agyagedények korát határozhatjuk meg, a föld(kéreg)ben jelen levő radioaktivitás segítségével, amely abból az agyagból is kimutatható, amelyből az agyagedényeket készítették. Az új agyagedényekből a kiegészítés során fényfelvillanások kíséretében távoznak a radioaktív izotópok, majd a lelet talajba kerülésekor ismét megkezdődik a beépülésük a lelet anyagába. Az újrahevítés során ezen izotópok is fényfelvillanások kíséretében távoznak a leletből, s ezeket a fényfelvillanásokat lehet mérni, illetve ezek alapján következtetni a lelet korára,

- nem radiometrikus kormeghatározási eljárások: ilyen pl. a varv-módszer, amely a tavak fenekére, gleccserek peremére lerakódott kettős üledékcsíkok (varvok) számából, méretéből következtet nemcsak a lelet korára, hanem az adott év időjárási viszonyaira is. A dendrokronológiai módszer a fák évgyűrű-időrendje alapján alkalmazható a kormeghatározásra.

2. Antropológia, paleoantropológia: a megkövült emberi csontmaradványok vizsgálatával foglalkozik.

3. Etnográfia (néprajz): a ma élő primitív népek körében végzett tárgyi-, és folklórvizsgálatok szolgálnak analógiául az ősi ember életmódjának vizsgálatához.

4. Lingvisztika, paleolingvisztika: a nyelv bizonyos elemei (artikulációs bázis, alapszókinccs) hosszú időn keresztül változatlanok maradnak. A paleolingvisztika segíthet akkor, amikor már sem a régészet, sem az antropológia, sem a néprajz nem szolgálhat új adatokkal (pl. közös szókinccs vizsgálata).

5. *Taphonómia*: a XX. század második felében vált önálló tudományággá. A csontanyag megkövülésének folyamatát (fosszilizáció) kutatja,

6. Etológia: az állati viselkedéstan tudománya, amely az állati és emberi viselkedések közötti analógiák alapján nyújthat segítséget (pl.: milyen okból tértek át őseink a zsákmányoló életmódról a termelésre).

7. Klimatológia: segítségével szerezhetünk több információt pl. a jégkorszakok glaciális és interglaciális periódusairól.

8. Demográfia: segítségével szerezhettünk meg olyan információkat, mint pl. a glaciális periódusokban megfigyelhető népességszökkenés ill. az interglaciális periódusokban megfigyelhető népességnövekedés, az őskorra jellemző magas női-, és gyermekhalandóság.

9. Pszichológia: az agy és a tudati tevékenység vizsgálata.

10. Geográfia: az ökológiai és földrajzi környezet rekonstrukciója.

IV. Antropogenezis

Antropogenezis: a zsidó-keresztény kultúrkörben közel 2000 éve ismert az isteni teremteselmélet, melyet angol főpapok (*James Usher* bibliai számmisztika alapján) a XVII. században Kr. E. 4004-re tettek. *John Lightfoot* a hónapot, napot és évet is meghatározta (október 23. 9 óra). Már ekkoriban is kerültek elő fossziliák, melyek tanulmányozása az isteni teremteselmélet megkérdőjelezésére adott okot. *Cuvier* báró ekkoriban keletkezett

diluviális (özönvíz) elmélete szerint az előkerült csontok az özönvíz során elpusztult állatok maradványai. Ezen elmélet továbbfejlesztéseként született meg a permanens özönvízelmélet, mely szerint legalább 30 vízözön volt, s ezeket követően Isten mindig újrateremtette az élővilágot. Az élet keletkezésének magyarázatára keletkezett az ősnemzödési elmélet is, mely szerint az élet örökkévaló és ősnemzéssel keletkezett, ugyancsak ilyen elmélet a mechanisztikus ősnemzés elmélete, az élet örökkévalóságának elmélete, vagy az evolúcióelmélet is.

Az evolúcióelmélet az élet látható sokszínűségén alapszik, abból indul ki, hogy a fajok változhattak, átalakulhattak az idők folyamán. Alaptétele szerint az élővilág valamennyi egyede - beleértve az embert is - az élet egy korábban már létező formájának módosult leszármazottja. Az evolúcióelmélet tételes tanná kidolgozása *Charles Darwin* nevéhez fűződik. A gondolat Darwin nagyapjától ered, ő vetette fel először a kérdést. *Sir Alfred Russel Wallace* is felismerte, hogy a fajok változnak, az egyedek fiziológiai felépítése a környezet rájuk gyakorolt hatásától függően átalakul, s azok az egyedek maradnak fenn, amelyek legjobban alkalmazkodnak a környezeti változásokhoz. Ez a természetes kiválasztódás (természetes szelekció) elmélete.

Charles Darwin 1809-ben született, értelmiségi családban. Apja *Robert Darwin* orvos, nagyapja *Erasmus Darwin* filozófus, költő, orvos. Charles Darwin orvosi egyetemre iratkozik be, de tanulmányait később a Cambridge-i Egyetem teológia karán folytatja tovább, a teológiánál is jobban vonzódik viszont a természettudományi fakultáshoz. 1831-ben teológus lesz, de a papi hivatást nem gyakorolja. Még ugyanebben az évben jelentkezik a világ körüli útra induló expedíció legénységébe és fel is kerül a hajóra. Az öt éves út alatt legnagyobb felfedezését a Galápagos-szigeteken teszi, itt erősödik meg benne a fajok környezet hatására végbemenő gondolata, hisz' a szigeteken élő pintyfaj szigetről-szigetre eltérő felépítéssel rendelkezik, a környezeti hatásoknak köszönhetően. Az expedíció után - betegségéből felépülve - az 1850-es évek második felében a Sir A. R. Wallace-tól kapott levél hatására (aki - mint az előbbieken is említettük - szintén eljutott a természetes szelekció gondolatához) Wallace-szal közösen tézissort nyújt be a londoni Linné Társasághoz. 1859-ben jelenik meg a Fajok eredete természetes kiválasztódás útján című munkája. Az emberi evolúció gondolatának kifejtése már az angol *T. Huxley* és a német *E. H. Haeckel* feladata maradt.

V. A hominizáció konkrét lezajlásának folyamata

- az egyugrásos elmélet szerint a hominizáció egyetlen lépésben zajlott le,
- a stadiális elmélet szerint a hominizáció menete stádiumokra (szakaszokra) bontható: szubhumán és humán szakaszra.

Rendszertanilag az ember a főemlősök (*primates*) rendjébe, a majomszerűek alrendjébe, az emberszerűek öregcsaládjába és az emberfélék (*hominidae*) családjába tartozik.

A hominizáció szubhumán szakaszának vizsgálatához a harmadkor miocén korszakáig, kb. i. e. 27-25 millió évig kell visszatekintenünk. Így jutunk el a harmadkori ősmajmok csoportjáig. Zömmel Afrikából (de pl. Euráziából is) kerültek elő ősmajom leletek, melyeket a szakemberek három csoportba sorolnak:

- Afrika keleti-délkeleti területeiről: *Proconsulok*
- Észak-Afrikából, a Nílus vidékéről: *Afropithecusok* (*Aegyptopithecusok*)
- Afrika, Európa, Ázsia területéről: *Driopithecusok*

Az első proconsul-leletet feltáró expedíciót *Louis* és *Mary Leakey* vezette. M. Leakey *Tim White*-tal és *D. Johansson*-nal együtt kezdett ásásokat Kenyában (Turkana-tó (a korábbi Rudolf-tó)), és Etiópiában, illetve Tanzániában (Olduvai-szakadék) 1925-ben a Nemzetközi Földrajzi Társaság (*National Geographic Society*) támogatásával. Az expedíció célja az volt, hogy bizonyítsa az emberiség afrikai származásának elméletét.

1968-ban került elő Rudabányán néhány csonttöredék *Hernyák Gábor* geológus jóvoltából. A csonttöredékekről *Kretzoi Miklós* állapította meg, hogy tkp. ősmajom koponyatöredékekről van szó, melyek kora kb. 10 millió év. Az ősmajom a *Ramapithecus Hungaricus* nevet kapta, s a driopithecusok csoportjába került besorolásra. Mindez cáfolni látszik az ember afrikai eredetéről szóló Leakey-féle elméletet (bár egyesek szerint a *Rudapithecus*-lelet nem a driopithecusok csoportjába tartozik).

A harmadkori ősmajmok életében bekövetkezett ökológiai/éghajlati változások folytán a nemzetség kettévált. A fákön való életet választó egyedek váltak a mai emberszabású majmok őseivé, a fáról leszállók pedig a mai emberekévé.

VI Korai hominidák

a. *Ramapithecus* (Kr. e. 10-6 millió éve): első leleteik az India és Pakisztán határán fekvő Sivalik-hegységből kerültek elő az 1930-as évek közepén *E. Lewis* feltárásában. Fogazata már jellegzetesen a mai emberére utal (viszonylag gyenge szem-, és metszőfogak, erős őrlőfogak) a táplálék összetételének megváltozása következtében.

b. *Australopithecusok* (déli majmok). Csoportjaik:

- *Australopithecus Africanus* (Kelet-, Délkelet-Afrika),

- *Australopithecus Afarensis* (Tanzánia, Dél-Afrikai Köztársaság, Kenya, Etiópia).

Nevezetes a tanzániai Olduvai-szurdokból előkerült lelet, illetve a Taund faluból előkerült gyermekkoponya. A kenyai Laetoli-ban Mary Leaky egy teljes női csontvázat tárt fel, illetve kb. 3,6 millió éves megkövesedett lábnyomokat, melyek feltehetőleg az első felegyenesedett emberek által hagyott lábnyomok.

Az *Australopithecus* agytérfogata 400-500 cm³. Földünkön kb. 2-2,5 millió évig voltak jelen, s valószínűleg belőlük alakult ki az a csoport, amely a fejlődést továbbvitte. A két lábra állásnak köszönhetően felszabadulnak a mellső végtagok, kiegyenesedik a gerinc, medenceövi változások mennek végbe, nagyobb agytérfogat és fejlettebb agyszerkezet alakulhat ki (az arckoponya rövidülésének, a homlok boltozódásának és a homlokeresz visszahúzódásának köszönhetően),

- 2,5-2 millió évvel ezelőttre tehető a *Homo Habilis* megjelenése. Agytérfogatuk már 800 cm³ körüli, bizonyosan képesek voltak az ok-okozati gondolkodásra, primitív szerszámokat készítenek, melyeket többször és tudatosan felhasználnak. A legrégebb szerszám az Etiópiai Hadar-övezetből került elő, kora kb. 2-2,5 millió évre tehető,

- kb. 1,6-1,5 millió évvel ezelőttre tehető a *Homo Erectus* megjelenése. Agytérfogatuk 1250-1300 cm³ közötti, rendszeresen készítenek szerszámokat, kavicseszközöket (craig), szakóccákat, szilánkokat, pengéket (szakócaipar, szilánkosipar, pengeipar). A *Homo Erectus* életét ismerhetjük meg pl. az abbeville-i, ashen-i régészeti kultúrákból. Híres a jávai, illetve a *D. Black* által feltárt kínai *Erectus*-lelet. Magyarországi lelőhelyük is ismert, míg Németországban Hellberg-ben tártak fel *Homo Erectus* maradványokat. Kb. i. e 500-300 ezerig voltak jelen,

- a fejlődés következő lépcsőfoka a *Homo Sapiens Neandertalensis*. Elnevezésüket első lelőhelyükről, a németországi Neandertal-ról (Neander-völgy) kapták, kb. i. e. 300 ezertől i. e. 100 ezerig (60 ezerig) voltak jelen. Kb. másfélszer nagyobb agytérfogattal rendelkeztek elődeiknél, náluk figyelhető meg első ízben a halottak eltemetése. Mindezek ellenére mégsem ez az emberelőd tekinthető a mai ember őseinek, mivel később a fejlődés szakutcajának bizonyult.

- Afrika déli részén jelent meg, s kb. i. e. 100 ezerre már elterjedt a *Homo Sapiens Sapiens*, azaz a tulajdonképpeni mai ember közvetlen őse. A dél-afrikai Classies River Mount-nál már a mai emberhez nagyon hasonló leletekre bukkantak. Eurázsiai elterjedésük i. e. 60-40 ezer közé tehető (Mogdolénoi kultúra, a palesztinai Kartall-hegység, az angol Stonehenge). I. e. 15 ezerre már mindenhol a mai ember él.

VII A nemzetségi társadalom kialakulása

- őszállat,

- őshorda (*promiszkuitás* (rendezetlen nemi kapcsolatok) jellemzi, jellemző volt továbbá a *hetérizmus*, azaz a nőuralom, az anyajog gyakorlása),

- vérrokonsági család (fivérek, nővérek, testvérek élnek egymással nemi kapcsolatban),

- *punalua* család (a közvetlen vértestvérek közötti nemi érintkezés tiltása),

- nemzetség (klán, v. gens).

A duális őshorda-elmélet szerint az ember(elődök) nemi kapcsolataik terén egyre jobban szűkíti a kört, mivel rájönnek a beltenyésztés veszélyeire. A vándorló hordák folyamatos harcban állnak egymással az élelemért, de idővel együtt kezdenek vadászni, élelmet szerezni. A köztük lévő ellentétek kiküszöbölésére jönnek létre olyan kisebb csoportok, amelyek egy közös őstől származtatják magukat, egymást vérrokonnak tekintik. A nemzetségekből a páros házasságoknak, páros családoknak (egy férfi és egy nő együttélése a hűség mindennemű kötelezettsége nélkül) köszönhetően még kisebb csoportok alakulnak ki:

- a *patriarchális* családban egy felnőtt férfi uralma alatt áll a feleség, a gyermekek, a szolgák,

- a nagycsalád egy család együttélése a megelőző generációkkal (szülőkkel, nagyszülőkkel),

- a monogám család.

VIII. A nemzetség legjellemzőbb vonásai

- vélt vagy valós vérségi rokonságra alapuló szervezet,

- szabályozza tagjainak személyközi, személyes kapcsolatait,

- szabályozza a párválasztás körét és lehetőségeit (pl. ha a párválasztás a nemzetségen belülről történik, *endogámiáról*, míg ha a nemzetségen kívülről, *exogámiáról* beszélünk),

- szabályozza az öröklés rendjét (*matrarchális* az anyajogú, patriarchális az apajogú öröklési rendszer),

- gazdálkodási szervezet, amely irányítja a táplálékszerzést, a megszerzett táplálék közös elosztását,

- a munkamegosztás alig ismert, bár van korok és nemek szerinti munkamegosztás,

- öngazgató, primitív demokratikus viszonyok jellemzik, a nemzetség képes önmaga szabályozására különböző normák és szokások segítségével

- a nemzetség tagjai elvileg egyenlők, gyakorlatilag azonban a vezető tekintélye kényszerítő eszköz.

IX. Áttérés a termelőgazdaságra a neolitikus korban (neolitikus forradalom)

Elődeink csak nagy nyomás hatására tértek át a zsákmányszerző életmódról a termelő életmódra. Az áttérés előidézője lehetett pl. demográfiai válság (túlnépesedés), amelynek megoldására az elvándorlón (vagy pl. az esetleges a rituális gyermekgyilkosságokon) kívül a zsákmányszerzésről a termelésre való áttérés kínálhatott lehetőséget. A változás már a mezolitikumban megkezdődött, s hosszú évszázadok alatt, fokozatosan ment végbe (ezért megtevesztő a *G. Childe* (a legnevesebb őstörténész) által kialakított neolitikum forradalom elnevezés). A termelő életmód megköveteli a helyhez kötöttséget, azaz a vándorló életmód feladásával jár. A termelő életmódra való áttérés feltehetőleg Mezopotámia (az ún. "Termékeny Félhold") területén ment végbe. Konkrét bizonyíték a termelőéletmódra való áttérés okára nem igazán áll rendelkezésünkre, lezajlását az alábbi elméletek magyarázzák:

- Childe *Robert Pumpell*ivel közösen kialakított oázis elmélete szerint a termelő életmódra való áttérés azért következett be, mert az éghajlat megváltozása következtében jóval szárazabb időszak köszöntött be (neothermális korszak), s emiatt a vizek mellé kellett költözni,
- *Vavilov* orosz genetikus géncentrum elmélete szerint az áttérés a legnagyobb vadon élő növényi és állati populációval rendelkező területeken történt meg leghamarabb (pl.: Közép-Amerika),
- *Graham Clark* őshonosági elmélete szerint ott mehetett végbe az áttérés, ahol a termelésbe bevont növények és állatok őshonosak voltak (pl. a "Termékeny Félhold"),
- *Breasted* amerikai tudós Termékeny Félhold elmélete szerint az áttérés a Földközi-tenger keleti partvidékén, Anatóliában zajlott le.

A Termékeny Félhold nagyon jó feltételekkel rendelkezik a termelőgazdaság szempontjából. A jégkorszak után megjelent egyszikűek és fűfélék a kisebb testű állatoknak is kitűnő táplálékul szolgáltak. A területen megfigyelhető mind a sivatagi, félsivatagi, mind a mediterrán éghajlat. A nagytestű állatok fokozatosan eltűntek, a Zagrosz hegység erdőségei északabbra húzódtak, a szárazabb zónában megjelentek a kisebb testű patások, a sertés, stb. ősei.

A lakosság jelentős gyarapodása, a hústáplálékhoz való nehezebb hozzájutás következtében a korabeli populációknak döntenie kell a populáció csökkentésére (pl. rituális gyermekgyilkosságok) vagy a táplálék intenzívebb keresésére irányuló lehetőségek (a nagyobb állatsordákat követő vándorló életmód vagy a termelésre való áttérés) között.

Az állatok házasítása 1500-1200 évvel megelőzte a növénytermesztés kialakulását, i. e. 12-10 ezer körül már találkozhatunk bizonyos állatfajok specializált vadászatának, sőt házasításának - *domesztikációjának* - jeleivel. Megfigyelték egyes állatfajok szaporodási és viselkedési szokásaikat, példányaikat befogták és elkülönítették. Így került sor pl. a kutya, sertés, szarvasmarha, stb. házasítására.

A növénytermesztés letelepedett életmódot kíván meg, s fontos feltétele az elegendő mennyiségű csapadék, hisz ezáltal nem kell mesterségesen öntözni. Ilyen, megfelelő mértékben csapadékos terület volt a Termékeny Félhold is, ebben a zónában a természet - *Clark Morgan* megfogalmazása szerint - szinte kézen fogva vezette az embert, készen kínálta a szükséges feltételeket. A szervezett növénytermesztés mellett szól az is, hogy ekkoriban a húst nem, a növényi eredetű termékeket (liszt, gabona) viszont viszonylag egyszerűen tudták tárolni (a gabonamagvakat ún. pörkölkőköveken megpörkölték, ezzel elvégezve a csíráztatást). Az aratás jelei - melyet ún. *mikrolit* sarlóval végeztek - így is hamarabb észlelhetők, mint a vetésé, de a vadgabona-magvak gyűjtésével és vetésével megkezdődött az első gabonátáblák kialakulása. Az i. e. X-IX. évezredben már megindul a gabonátáblák körüli letelepedés is, s az i. e. VIII. évezredben már azok a közösségek is megjelennek, melyek az eddigi felföldi településektől messze, a folyóvölgyekben elterülő gabonaföldek köré szerveződtek. Az i. e. VIII-VI. évezred között már máshol is végbemegy a termelőgazdálkodásra való áttérés.

X. Letelepülés, jelentősebb neolitikum-kori települések

A letelepedést huzamosabb idő alatt lezajló folyamatként kell elképzelnünk. 1928-ban *Dorothy Garo* izraeli ősrégész a Termékeny Félhold belső sávjában talált rá Vádi el Natuf barlangjára. *Cathleen Canyon* a Holt-tenger északi oldalán talált rá Jerikó neolitikum kori előzményeit (az első állandó település, amely anélkül alakult ki, hogy a környéken növénytermesztés lett volna. Az ásatások során kőből épült tornyot tártak fel, amely egyedülálló a világon).

A Natufi kultúra korai neolitikum települések összessége. Tell Abu-Hureira-ban elszenesedett (termesztett) kétszemű árpa és egyszemű búza maradványokat tártak fel. (i. e. VIII. évezred).

A *James Mason* által feltárt Çatal Hüyük esetében már szobrok (pl. trónon ülő szülő nő szobra) is előkerültek. Kőalapra, téglából épült házak maradványait tárták fel, melyeket egymás mellé építettek. A települést fallal vették körül, a házak falát a freskófestés prototípusával díszítették. A település vallási központja lehetett a feltárt kilenc méter magas, kilenc méter átmérőjű kupolatorony.

A Palegawra kultúra a Termékeny Félhold keleti oldalára, az Eufrátesz és a Tigris felső folyása közötti területen jellemző. Jelentősebb ismert települései: a *Braidwood* által feltárt Dzsarmo, az i. e. VII. évezredből

származó Tell Hasszuna-i lelőhely, ill. a *Vagyim Masszon* által feltárt türkménisztáni lelőhely (kunyhók, pörkölőgödrök, állatsontok).

A VI-V. évezred között jelenik meg a fémfeldolgozás, később a réz és ón ötvözésével a bronzművesség. Kimutatható a gabonafélékkel való kereskedelem, forradalmasodik a szállítás (pl. először bocsátanak vízre gyékényből, háncsból készült csónakokat, elterjednek a két és négykerekű kocsik).

XI. Az őstársadalom felbomlása, a várostársadalom kialakulása: a városforradalom

A városok falvak koncentrációjából jönnek létre, s valamilyen előnyös pozícióval rendelkező centrum köré szerveződnek. Ide teleül le az irányító réteg, a vezető apparátus, sőt a vidéki igazgatók is; a központi mag tulajdonképp identitást ad. A központban mindig valamilyen szentély helyezkedik el.

Az őstársadalmak felbomlása és a városok kialakulása a késő neolitik és a korai fémkorszak közé tehető. A korai neolitik fajok - pl. a natali kultúra - sehol nem fejlődnek tovább városokká. *Arnold Toynbee* angol történész szerint a fejlődés addig zajlik, amíg a kihívás elég erős. Azokon a területeken, ahol az első államalakulatok létrejöttek mindig valamilyen hátrányt kellett leküzdeni. Az életfeltételek e területeken nem, vagy csak kis mértékben voltak biztosítottak, s ha az adott közösség túl akart élni, nagyarányú összefogásra volt szükség. A közös munkát meg kellett szervezni, ki kellett számolni pl. a folyók áradásának idejét, koordinálni kellett a munkafolyamatokat. Szükség volt kiváló képességű emberekre, akikből kiemelkedik, kialakul a közösség vezető rétege. Míg eddig alig-alig volt munkamegosztás, ettől kezdve már funkcionális munkamegosztásról beszélhetünk.

A szervező-irányító réteget folyamatosan ajándékokkal halmozzák el, megbecsülik őket, egyre nagyobb tekintélyt szereznek. Az ajándékokkal saját vagyonukat gyarapítják, sőt már úgy gondolják, hogy rendelkezhetnek is ezen eszközökkel, emberekkel. Megjelenik a *politikum* (azaz érdek, akarat és uralom egysége). *Bihari Mihály* szerint a politika, a politikum olyan érdek, ill., meghatározott akarati cselekvés, amelynek célja a hatalom megszerzése vagy megtartása. A politikai töltésű hatalom állami keretben intézményesül (az államok pedig városi keretben jönnek létre).

A vezető réteg érdekeinek kifejezéseképpen akaratát szabályok formájában kényszeríti rá a - hatalom gyakorlásából kizárt - közösségre, s ezek a szabályok válnak a későbbiekben törvényekké. A vezető réteg hatalmának és tekintélyének fenntartása érdekében megteremti a hatalmi hátteret. Az államapparátus kialakulásával megjelenik az uralkodó réteg érdekeit támogató papi, írnoki réteg, kialakul az írásbeliség. Megjelenik a politikum, megszületik az állam, az államhatalom. Az első államilag megszervezett társadalmak az i. e. IV. században jönnek létre Mezopotámiában.

A terület legismertebb államalakulata Asszíria. A folyóköz népeinek történetét leginkább az írásos emlékek tanulmányozásával, az asszirológia segítségével ismerhetjük meg. Az itt élő népesség ékírást használt, a legtöbb ékírási emlék erről a területről került elő, nevezetesen még az Assurbanipal által alapított könyvtár is.

2. Városállamok az Ókori Keleten és Hellaszban

I. Mezopotámia

A Mezopotámia szó jelentése: folyók közötti terület, földrajzilag a Tigris és Eufrátesz folyók közét értjük alatta. A 2000 km hosszú Tigris az örmény hegyekben ered, rendkívül gyors folyású. A terület déli része *Kenger* (szó szerinti jelentése: nemes, megművelt föld), azaz tkp. Sumer, az évi csapadékmennyiség 5-600 mm. Az északi részen terül el Agade, azaz Akkád, az erre a területre jutó éves csapadékmennyiség 100-160 mm. E két területből (Sumer és Akkád) alakul ki a tulajdonképpeni Babilónia.

A XVII. században *Pietro della Valle* Ninivében talál néhány ékírásos agyagtáblát. *Carsten Niebuhr* német származású dán felfedező 1761-1767 közötti expedícióján többek között Perszepolisz és Babilon romjai között is kutatott. *Georg Friedrich Grotefend*nek 1803-ban a babiloni ékírás 10 jelét sikerül megfejtenie. 1835-ben *Henry Rawlinson* végez kutatásokat Mezopotámiában, s 1847-ben rájön, hogy az ékírás nem hangjelölő írás, majd 1851-re megfejti Dareiosz köoszlopjának feliratait. *Henry Talbot* 1857-ben összehívta a Királyi Ázsiai Társaság központját és erre néhány ékírás-kutató tudóst is meghív. *King* és *Rawlinson* is egyforma magyarázatokat ad az ékírásra.

1. Sumer és akkád városállamok

a. i. e. 3000-ig: neolit forradalom és városforradalom

- i. e. 3500-3000 között jelentek meg az ismeretlen eredetű, egyetlen ismert nyelvcsaládba sem besorolható sumérek. Több kis városállamot - policentrumot - hoztak létre,

b. i. e. 3000-2500: önálló városállamok kora

- Uruk: a legvirágzóbb korabeli település, mely az i. e. V-IV. évezredben már elérte a város szintjére. megfigyelhető a templomszerű központi épület, fejlett földművelés és állattenyésztés. Kiépített csatornákkal, vízelvezetőkkel rendelkeztek. A város az ún. pre-sumer nép alkotása, még nem rendelkeznek írásbeliséggel, államisággal. I. e. 2750: *Gilgames* (Uruk ötödik királya) fallal vetteti körül Urukot; rivalizálása *Aggával*, Kis királyával,

- Ur felemelkedése,

- az árasztásos földművelésnek köszönhetően nagyon jó termésátlagokkal, sőt esetenként gabonafelesleggel is rendelkeztek. A többletgabonáért állatokat, fémeket cseréltek a szomszédos népekkel, ezáltal felgyorsítva azok fejlődését is (ennek következtében később a piacokon egymás ellenfelei lesznek).

c. i. e. 2500-2350: a hegemoniák kora,

- Lagas: *Urukagina* a templom hatalmát erősíti meg,

- Umma: *Lugalzagiszi* (~ Nagy Ember) a palota hatalmát erősíti meg. A két város összeapása Umma győzelmével végződik. Előfordult, hogy két városnak közös csatornája volt, s az egyik elzárta a másik elől a vizet (ilyen eset fordul elő pl. Lagas és Umma esetében is,

- a kultúra hanyatlása: a folytonos árasztások következtében a talaj túlságosan sóssá válik, a termésátlagok csökkennek. A sumer kultúra gazdasági alapja, s ezzel együtt maga a kultúra is összeomlik kb. 1000 évnyi fennállás után. Bár lesz még kísérlet a felélesztésére, de nem hoz tartós sikert. A politikai súlypont ezek után az északi, akkád területekre tevődik át.

d. i. e. 2350-2230: az akkád uralom kora

- Agade városát máig sem találták meg. A várost *Sarrukin* építette fel, saját mitológiát talált ki saját származásáról. Az akkádok kb. 200 évig uralják a Folyóközt, megteremtik észak és dél egységét. Az akkádoknak köszönhetjük a sumér civilizációt és kultúrát, a sumér szájhagyomány is akkád nyelven öröklődött tovább.

e. i. e. 2230-2050: guti megszállás

- az északról betörő Guti (guteus) törzs elpusztítja Agade távolsági kereskedelmi útvonalait, ami az i. e. 2100-as évek végére az Akkád birodalom összeomlásához vezet. A guteusok nem maradtak a területen, nagyarányú pusztítás után tovább. Néhány város a guteusok pusztítása után újra fejlődésnek indul, ilyen pl. Uruk, a rézbehozatal központja, amelynek az i. e. 2100 körül megfigyelhető sumer-reneszánszban a legjelentősebb szerep jut,

- Dél-Mezopotámiában a Gudea által vezetett Lagas emelkedik ki.

f. i. e. 2076-2007: a sumer nagyhatalom kora

2. Óbabiloni Birodalom

- az amoriták az i. e. XX. század második felétől települnek be a Termékeny Félhold középső részére, majd egészen Babilonig jutnak. Az i. e. XIX. században alakul meg az Ó-Babiloni Birodalom, amely egészen az i. e. XVI. századig fennmarad,

- társadalom: *awelum*: szabad paraszti réteg, földtulajdonnal rendelkeznek, *muskenum*: földművelő, de földtulajdonnal nem rendelkező réteg, *wardum*: korabeli rabszolgaréteg, nincs jelentős szerepük.

- az első amorita dinasztia hatodik, s egyben legjelentősebb tagja *Hammurápi* (i. e. 1792-1750), Sumer és Akkád királya. Nevét a gyakran törvénykönyvként említett "igazságos ítéletek gyűjteménye" teszi ismertté,

- az i. e. XVI. században bekövetkező változások következtében a birodalom egysége megbomlik, ez aláássa a központi irányítást, s az Ó-Babiloni Birodalom bukásához vezet.

II. Mitanni

A hurrik állama, fővárosa Vassukani. Legnagyobb uralkodójuk *Tusratta*, aki *III. Amenhotep* fáraóval tart fenn élénk diplomáciai kapcsolatokat. Az állam később a hettiták fennhatósága alá kerül.

III. Hettiták

1. Hettita Óbirodalom

- a Hettita Birodalom katonailag nagyon fejlett, ismerik a vasat, erős hadsereggel rendelkeznek,
- i. e. 1595 körül *Mursili* magát Babilont is elfoglalja,
- utódja, *Telipinu* az i. e. XVI. században megszilárdítja a királyi hatalmat, trónöröklést szabályozó törvényeket ad ki,

2. Hettita Újbirodalom

- az i. e. XIV. században *Suppiluliuma* hódításai zajlanak
- *Muwatalli* összeütközésbe kerül *II. Ramszesz*-szel (i. e. 1285, Kades)
- *III. Hattusilis* békét köt Egyiptommal
- a tengeri népek vándorlása i. e. 1200 körül elsöpri a Hettita Birodalmat

IV. AsszírIA

1. Óasszír és Középasszír Birodalom

- az i. e. XX-XIX. század folyamán szervezik meg katonaállamukat. Az óasszír kor az i. e. XIX. században kezdődik, s az i. e. XV. XIV. századig tart. Több kereskedelmi telepet hoznak létre, bíborcsiga-festékekkel gyapjút festenek,
- az Óasszír Birodalom első fénykora *I. Samsi-Adad* (i. e. 1815-1782) alatt,
- *Assur-uballit* (i. e. 1365-1330)
- *I. Tukulti-ninurta*,
- i. e. 1160 táján a közép-asszír nép foglalja el Babilont,
- *I. Tukulti-apil-esarra* (i. e. 1115-1077): hadseregfejlesztés, zsákmány,
- AsszírIA zsákmányszerző hadjáratokat folytat, hadseregének elitalakulatai a harci-szekeres osztagok. Az évenként indított rablóhadjáratok során a kiszemelt területet lerohanják, s minden mozdíthatót elrabolnak. A meghódított népcsoportokat a birodalom más területeire telepítik át. A zsákmányszerzésre berendezkedett birodalom belső termelése csökken, a hadsereg egysége megbomlik. AsszírIA szinte egyik napról a másikra a névtelenségbe süllyed,
- az arámiak megjelenésével elzáródnak a kereskedelmi utak, megszűnnek a magterület utánpótlási forrásai

2. Újasszír Birodalom

- az i. e. X. század 970-es éveitől számítható az asszír állam újbóli fellendülése, az ún. új-asszír kor, ekkor AsszírIA a térség vezető államává válik,
- *II. Assur-nasir-apli* (i. e. 883-859): hadseregreform
- i. e. 853: ütközet Qarqar mellett (*II. Sulmánu-assaridu* legyőzi a szíriai fejedelmek koalícióját, a zsidók első összeütközése AsszírIával)
- *III. Tukulti-apil-esarra* (i. e. 745-727) reformjai (áttelepítések, adórendszer, közigazgatás, katonai reformok)
- *II. Sarrukin* elfoglalja Izraelt (i. e. 721), Dur-Sarrukinu megalapítása
- *Szin-ahé-eriba* (i. e. 704-681): Babilon elfoglalása (i. e. 689), reálpolitika és kegyetlen terror
- *Assur-ah-iddina* (i. e. 680-669): Memphisz elfoglalása (i. e. 671)
- *Assur-ban-apli* (i. e. 668-629): i. e. 651-ben lázadás tör ki ellene, könyvtára híres
- i. e. 605: karkemisi csata, bukás

V. Újbabiloni Birodalom

- i. e. 1600-1200: kassúk: az i. e. XVI. század elején a félnomád kassu vagy kassita nép bevándorlásával épül újjá Babilon. Ők terjesztik el a lovat és a harci kocsit,
- i. e. XII. század: elámi hódítás
- arámiak (káldok) betelepülése
- i. e. 689: *Szin-ahé-eriba* elfoglalja és lerombolja Babilont
- *Nabu-apala-uszur* (i. e. 626-605) káld király, felszabadítja Mezopotámiát az asszírok uralma alól
- *II. Nabu-kudurri-uszur* (i. e. 605-562): a karkemisi csatában (i. e. 605) legyőzi az asszír csapatokat, kétszer is elfoglalja Júdeát (i. e. 597, i. e. 587)
- i. e. 555: perzsa támadás
- *Nabu-náid* (i. e. 556-539): megpróbál szövetségeseket keresni a perzsák ellen
- i. e. 539: *Kürosz* csapatai elfoglalják Babilont

VI. Perzsa Birodalom

- *Akhaimenész* (i. e. VII. század) királysággá szervezi a perzsa törzseket
- *Küaxarész*
- *II. Kirosz* (i. e. 559-530): hadjáratok Média ellen, i. e. 555-ben győzelem, i. e. 549-ben Lúdia elleni győzelem (*Kroisosz*), Babilon elfoglalása (i. e. 539, Nabu-na'id)
- *II. Kambüszész* (i. e. 529-522): 525-ben elfoglalja Egyiptomot
- *Dareiosz* (i. e. 522-486): görög-perzsa háborúk, 20 szatrapia, Perszopolisz, 2700 km hosszú út megépítése
- *Xerxész*
- *III. Dareiosz* (i. e. 331-ben Nagy Sándor legyőzi)

VII. Izrael

- Kánaán
- a hettiták államának összeomlása, a filiszteusok betelepülése (Palesztina)
- 12 törzs bevándorlása (Egyiptomból-Mózes, Mezopotámiából-Ábrahám)
- *Saul* (i. e. 1030-1010)
- *Dávid* (i. e. 1010-970): egyesíti Izraelt és Júdeát (az északi Izrael elfoglalása)
- *Salamon* (i. e. 970-930): a jeruzsálemi templom felépítése, jó kapcsolatok Türosz királyával, Hírámmal
- Salamon halála után az állam kettészakad (északon Szamaria központtal)
- i. e. 925: egyiptomi dúlás Júdeában (Sesonk)
- i. e. 721: II. Sarrukin elfoglalja Izraelt (10 elveszett törzs)
- i. e. 597: Júda első megszállása (Nabu-kudurri-uszur, Újbabiloni Birodalom)
- i. e. 587: Júda második megszállása, babiloni fogság (52 év)
- [- i. e. 539: Kirosz elfoglalja Babilont, a babiloni fogság vége (Dániel-Belsaccar, "Mene-tekelt-ufarszin")]

VIII. Fönícia

- Ugarit, Búblosz, Berut, Szidon, Türosz
- i. e. 814: Karthago alapítása (*Didó* királynő)
- Türosz: *Hiram* (i. e. 969-936) kapcsolatai Salamonnal

IX. Az ókori görögség története

Az ókori görögség a mediterrán civilizációk egyik legjelentősebb képviselője. Ez az a nép az emberiség történetében, amely az ókorban kétszer jutott el az államiság szintjére: a bronzkorban a mükénéi, ill. a vaskorban a *polis*zok (városállamok) létrejöttével. A görögséget gyűjtőnévvel *hellének*nek nevezzük, a hellenológia (a görögség múltjával foglalkozó tudományág) viszont a korai görögségre az *achaiosok* megjelölést használja.

Földrajzi tekintetben az ókori görögök azon a tengerek által határolt területen éltek és hozták létre kultúrájukat, amely három részre tagolható:

- a Balkán-félsziget déli része,
- Kis-Ázsia nyugati partvidéke,
- a kettő közötti szigetvilág.

A szigetekkel körülvett, tengeröblökkel szabdaltsága miatt a terület vertikálisan rendkívül tagolt, s horizontális tagoltsága (hegyek, dombok) is jelentős. Letelepülésre főleg a hegyekkel körülvett kisebb-nagyobb medencék szolgáltak jó alkalommal, s tulajdonképp ennek a berendezkedésnek köszönhető, hogy a nagyobb államiság keretei nem is alakultak ki, az állami keretek a kisebb egységek (a *polis*zok) szintjén fejlődtek ki és maradtak meg.

A terület nagyjából mediterrán éghajlatú (ill. Thesszália és Epeirosz esetében inkább kontinentális jellegű), kedvez a mediterrán szőlő-, és gyümölcsültetvények kialakításához, a viszonylag hosszú és meleg nyarak következtében viszont a folyók gyakran teljesen kiszáradnak. Ásványkincsekben viszonylag szegény terület, bár találhatunk érc-, sőt nemesfémlelőhelyeket is. A hegyek fakészlete egykor jelentős volt, bár mára ennek már csak nyomaival találkozhatunk.

Számunkra a dél-balkáni térség, azaz a görög anyaország története a legfontosabb, melynek területe három további földrajzi egységre tagolható:

1. A legdélibb félsziget a Peloponnészosz, amelyet az Iszthmosz földszorosa köt össze Közép-Görögországgal. Három további területi egységre bontható:

- Lakónia (Lakedaiaosz) a dörög települési területe, itt alakult ki a Spártai Királyság. Az Euróthasz folyó termékeny völgye kedvező a mezőgazdasági termeléshez, jó kikötőhelyeket, ill. a Taigetosz ásványokban viszonylag gazdag hegyeit találhatjuk itt,

- Lakóniától nyugatra található az ásványokban kevésbé gazdag Messzínia. Talaja gyümölcsstermesztésre alkalmas, csapadéokban szegény,

- a középső, nyugati és észak-nyugati részét alkotja Arkadia, Akhaia, Eris és részben Argolis.

2. Közép-Görögország, melynek további részei:

- az Attikai-félsziget, középpontjában Athénal. Jelentős művelhető és jó talajjal rendelkező területe az Athéntól délre elterülő Pediasz v. Pedion. Partvidéke öblökkel tagolt, az északi hegyvidéken találhatók pl. a Laureon ezüsbányái,

- Boiotia Attikától nyugatra terül el, természeti adottságai kedvezőtlenebbek (az északabbra ill. nyugatabbra fekvő további tájegységek: Doris, Aitolia, Akarnania).

3. A Thermopülai szoros vezet át az északi térségbe, Thesszália vidékére, itt találhatók a legnagyobb kiterjedésű alföldek; ill. Thesszáliától északnyugatabbra az Epeirosz hegyvidéke a harcias epeirota népcsoport lakhelye, amely nyelvileg és kulturálisan is közel áll a görögséghez.

A görög anyaország területileg igen közel esik Kis-Ázsiához és a Termékeny Félholdhoz, ebből eredően a Balkán déli része a csiszoltkő-korszaktól kezdve jelentős kultúrterületnek számít. A VI-IV. évezred közötti időszakból (csiszoltkő kör) a szeszkő kultúra, az i. e. IV. évezredből a dimini kultúra nyomait tárták fel. A csiszoltkő-kor az i. e. III. évezredben ér véget, ill. megy át a korai bronzkorban (*korahelladikus* periódus, i. e. 2500-1850). Az őslakos prehellén lakosság (kárók, lelegek, pelasgok) mellett megjelennek az észak felől betelepülő új népcsoportok, pl. az akhájok. Robbanásszerű fejlődés megy végbe (bronzművesség megjelenése és elterjedése), mediterrán polikultúras mezőgazdaság alakul ki. A tenger melléki környezethez való alkalmazkodás jeleként jelentős a halászat, hajóépítés. A középső bronzkorban (*közéhelladikus* kor, i. e. 1850-1600) a települések lakossága növekszik, néhol már városi méreteket érnek el. A települések a központi szentélyek köré szerveződnek, fejlett a mezőgazdaság, a szőlő, az olíva és a gyümölcsstermesztés. A késői bronzkorban (*későhelladikus* kor, i. e. 1600-1150) között kezdődik meg a görög törzsek betelepülése, amely kb. i. e. 1600-ig tart. A fémművesség alacsonyabb szintre esik vissza, a kerámiákon a zsinóros, vékony díszítés jellemző. Ismerték a lovat, kialakulnak az első hatalmi központok, amelyekben már megfigyelhetők a palotanegyedek is.

I. Kréta

A krétai civilizáció hozza létre - jóval megelőzve a mükénéi civilizációt - Európa első államilag megszervezett társadalmát.

1. Korai minoszi kor (i. e. 3000-2100): városfejlődés

2. Középső minoszi kor (i. e. 2100-1580): a paloták kora (Knósszosz, Phaistosz, Mallia), lineáris-A, Kammaresz-vázák, i. e. 1700: földrengés

3. Késői minoszi kor (i. e. 1580-1200): Knósszosz hatalma, i. e. 1450: Santorini vulkánkitörés, a sziget új urai az akhájok lesznek (*lineáris-B*)

II. Mükéné

A bronzkori történelemből a mükénéi civilizáció története emelkedik ki. Kevés forrás áll rendelkezésünkre erről az időszakról, ezért története máig homályos. Történetére nézve legfontosabb forrásaink:

- a korai görög mítoszok rendkívül gazdag tárháza, amely azonban csak áttételesen tekinthető forrásnak. A XIX. században alakult ki a mítoszkritika *Wolf* és *Boeck* nevével fémjelzett tudományága. A két német tudós személyéhez fűződik a mítoszok átvizsgálása és a valószínűtlen elemek kiiktatása. *Belock* hiperkritikus álláspontja szerint a mítoszoknak a görögség múltjára nézve semmilyen forrásértéke nincs, míg mások szerint a mítoszok közvetlenül elfogadhatóak forrásként. A legelfogadottabb álláspont szerint a mítoszok csak a tárgyi emlékekkel összevetve állják meg a helyüket. A mítoszok mellett fontos még *Homérosz Iliásza* és *Odüsszeiája*, melyek a szájhagyomány (a *rapzodoszok* ~ énekmondók tevékenysége) útján őrződött meg,

- régészeti leletek (tárgyi emlékek): már a XIX. században is voltak, akik hittek, hitelt adtak a mondai hagyományoknak, mint pl. az 1822-ben született *Henrik Schliemann*. Evangélikus család többedik gyermekeként látta meg a napvilágot, apja szegény pap, a kultúra elkötelezett híve. Gyermekeit szinte nyomorúságban neveli, de korán beléjük oltja a kultúra szeretetét. A kis Schliemann megfogadja, hogy meg fogja találni Tróját, s egész életét erre teszi fel. Később egy Szentpéterváron alapított kereskedelmi lerakat szervezésével és vezetésével bízzák meg, ahol valamelyes alaptökéket sikerül összeszednie. Az aranyláz idején kíváncsolt fivérét keresve Amerikába is eljut, ahol kölcsönügyletekkel foglalkozik, s ebből meggazdagodva tér vissza Európába a Krími Háború idején. Mindkét félnek végez hadiszállításokat, amelyből jelentős vagyona tesz szert. Történelmi ismereteit világkörűli úttal alapozza meg, több nyelvet elsajátít, látogatja pl. a párizsi Sorbonne előadásait is. A rostocki egyetemen nyújtja be doktori disszertációját, s 1870-ben elhatározza, hogy a török portától engedélyt kér ásatásainak megkezdésére. 1871-ben kezdődnek az ásatások, s a Hisszarlik dombra érkezve segítőivel több réteg átvizsgálása után a hetedik rétegben

végre rábukkan Trója tell-rétegére. Társának, *Wilhelm Dörpfeld* szakrégésznek köszönhető a szakszer ásatás lefolytatása és a szakmai munka lefolytatása. 1881-ben publikálják az ásatásokról készült tanulmányt. Trójából átköltöznek a Peloponnészosz nyugati részére, ahol feltárták Mükéné maradványait,

- írott forrásanyag: nem túl gazdag, a mükénéi kultúrát leginkább tárgyi leletek alapján ismerjük, de volt saját írásuk is, amelyre már Schliemann is rábukkant. Ugyanilyen írásjelekkel írt táblák kerültek elő az 1920-1930-as években a krétakutató ősrégész, *Sir Arthur Evans* püloszi és knószoszi ásatásai során. Kétféle írásra bukkantak rá: a piktografikus képírásra, és az egyszerű vagy lineáris írásra. Utóbbi egyszerű, vonalszerű jelekből áll, s két típusát találták meg: a *lineáris A* és lineáris B változatot. A lineáris B-nek megfelelő írás került elő az 1950-1960-as években *William Bladen* és *L. Bennet* ásatásai során. A lineáris B írást 1953-ban fejti meg *Michael Ventris* angol építész, de 1954-ben autóbalesetben bekövetkezett halála miatt publikálására már Ventris barátja, *John Chadwick* kerít sort. A lineáris B-vel írt agyagtáblák többsége adóösszeírás, amelyek azonban fontos társadalmi adatokkal is szolgálnak. A lineáris A írás máig megfejthetetlen.

Kb. i. e. 1450-ig a mükénéi államok nem jutnak jelentősebb szerephez, csak Kréta pusztulása után játszanak vezető szerepet a térség életében. A civilizáció virágkora az i. e. 1500-1350 közötti időszak, ekkoriban kerül sor a Trója elleni összehangolt támadásra is.

a. régészetileg kilenc mükénéi típusú városállamot sikerült lokalizálni:

- Kürosz,
- Mükéné,
- Timosz,
- Athén,
- Orkomenosz,
- Arophosz,
- Iolkosz,
- Elaa.

b. tulajdonformák a mükénéi korban

A mükénéi lineáris B írással írt táblák elemzése során derült fény arra, hogy ezek a szövegek több utalást tartalmaznak a korabeli tulajdonviszonyokra is. Ezek szerint két (föld)tulajdontípus létezett:

- állami (föld)tulajdon: az állam két vezető tisztségviselőjének, a király (*vanax*) és a hadvezér (*lavagetasz*) kezelésében levő föld (*temenosz*), tkp. kiszakított birtoktest. A király valamelyest nagyobb területtel rendelkezett a hadvezérnél,

- faluközösségi földtulajdon (*damosz*), ezen belül:

* *ktimena*-birtok (ktoina-ktimena): a faluközösséghez tartozó családok által művelt földek (*ktoinoszok*). A ktimena-birtok előzménye a későbbiekben, a poliszok időszakában elterjedt földmagántulajdonnak: még nem igazi magántulajdon, nem eladható, nem elidegeníthető, hisz az állam érdeke azt diktálta, hogy az adókiivetés és beszéd megkönnyítése érdekében ne külön birtoktestekre, hanem faluközösségekre vessék ki az adókat és faluközösségenként kerüljön sor a beszédükre is,

* *kekemenák*, kekemena-földek: családi művelésben hasznosított, de a faluközösség tulajdonát képező földterületek.

c. a mükénéi civilizáció bukása

A Trója elleni háború volt a mükénéi államok utolsó sikeres katonai akciója, melyre kb. i. e. 1350-1100 között került sor. Ebben az időszakban történnek a mükénéi állam bukását előidéző események is. A régészeti leletek alapján valamikor az i. e. XIII. század végén, ill. az i. e. XII. század elején a mükénéi civilizáció városai elpusztulnak, kihálnak, a lakosság jelentős része elpusztul. Ebben az időszakban zajlik le a Balkán déli részén a tengeri népek vándorlása, melyet valószínűleg a közép-európai urnamezős népek vándorlása indított el, utóbbinak oka ismeretlen. Az urnamezős népek maguk előtt tolják az észak-balkáni népeket (pl. a trákok, illírek, stb. őseit), akik elpusztítják a mükénéi városokat. Ez leginkább annak köszönhető, hogy valószínűleg már rendelkeztek vasfegyverekkel, ill. a mükénéi államok között és az államokon belül lezajló konfliktusoknak (pl. Trója). Mindennek következményeként a mükénéi civilizáció megdőbbsen gyorsan elpusztul. A népvándorlás i. e. 1200 körül jut el Kis-Ázsiába, ahol felmorzsolja a hettiták birodalmát, ill. elfoglalják az észak-szíriai városszövetséget. I.e. 1180-1170 között, III. Ramszesz uralkodása alatt Egyiptomot is eléri.

A tengeri népek vándorlását használják ki azon görög törzsek, amelyek a mükénéi civilizáció északi peremén, a Balkán középső részén éltek. A mükénéi civilizáció által hagyott vákuumot töltik ki az egei-dór vándorlás során betelepülő újabb görög törzsek (pl. a vándorlás utolsó hullámában betelepülő dórok). Az őslakosság elpusztul vagy elmenekül, a menekülés célpontja volt pl. az Attikai-félsziget vagy a Peloponnészosz északi része Achaia ill. kisebb részben Arkadia. A mükénéi kultúra legtovább Attikában maradt fenn, belőlük alakul ki a későbbi ión népesség és ión

nyelv. Erre az időszakra tehető a boiótusok közép-görögországi betelepülése is. Az újabb görög törzsek betelepülésének befejeződésére nincs pontos kronológikus adat. Az i. e. XII-XI. századtól az i. e. IX-VIII. századig tartó időszakot átmeneti vagy sötét kornak is nevezik a görögség történetében. Az időszak végén jelenik meg újra az írás, s vele együtt Homérosz eposzai is (a Homérosz által megrajzolt társadalomkép már nem a mükénéi fejlett osztálytársadalomra jellemző, hanem az átmeneti kor magántulajdonra alapuló őstársadalmára. Az átmeneti korban eltűnnek a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok, a földek jelentős része megműveletlen marad, sokkal jellemzőbb a legeltető állattartás. Eltűnnek a pénzviszonyok, a társadalmat kisebb-nagyobb vérségi-rokonsági szervezetek jellemzik: a fejlett államisággal rendelkező mükénéi nép nyomokban tovább él, meghatározó viszont az új görög törzsek törzsi-nemzetségi társadalmára lesz (genos (család), phratría (nemzetség), phylé (törzs). A vanax tisztsége eltűnik, a társadalom vezetőit immár *basileus*oknak (a korábbi helyi vezetők neve) nevezik. Az anyagi kultúra hanyatlása, a kézművesmesterségek nagy részének eltűnése a régészeti leletanyagból egyértelműen megállapítható, de természetesen továbbra is megtalálhatóak az alapvető kézműves-tevékenységek (pl. kovácsmesterség) nyomai, ha nem is olyan magas szinten, mint a mükénéi korban.

I. e. 1000 táján érkezik meg a térségbe a vas, a vas megmunkálásának ismerete. A homéroszi kor végére (i. e. X. század vége, i. e. IX. század eleje) a görögség története átlép az archaikus korbá.

d. a mükénéi civilizáció korszakai:

1. Korahelladikus periódus (i. e. 2500-1850): lelegek, károk, pelaszgok, akhájak megjelenése (i. e. 2200-1900)

2. Közéhelladikus periódus (i. e. 1850-1600)

3. Későhelladikus periódus (i. e. 1600-1150): Mükéné, Pülosz, Tirünsz

- a paloták központi épülete a megaron

- lineáris-B

- vanax - baszileusz

- lavagétász

- *oikosz*-gazdálkodás

- damosz-ktimena-kekemena

III. Átmeneti kor (i. e. 1200-750) (homéroszi kor)

- dór vándorlás

- poliszrendszer kialakulása

- baszileusz

- *genosz-phratría-phülé*

- görög ABC (i. e. 800)

IV. Archaikus kor (i. e. 750-492)

Az i. e. IX-VI. századig tartó korszakban már ismét államilag szervezett társadalomról beszélhetünk, ekkorra jut el a belső differenciálódás, hierarchizálódás oda, hogy a közösségekből kiemelkedő belső vezető réteg az egykori mükénéi központokra támaszkodva kialakított városállamokban megszervezze a város (illetve a központi település körüli faluközösségek) életét. Az állam új formája a városközpontú állam, a polisz lesz: középpontjában a városi település található, amely kiterjeszti irányítási funkcióit a környező településekre is. A polisz, mint településforma meghatározója a városközpont (*asztü*), melynek alapján két típusát különböztethetjük meg:

- mükénéi típusú: a városközpont valamely kiemelkedő helyének központja köré szerveződő város,

- a föníciai típusú polisz (pl. Milétosz) esetében egy tengerbe mélyen benyúló földnyelven kerül kiépítésre a városközpont.

A polisz felépítését alapvetően meghatározza fekvése, helyzete. A jó kikötőhelyeken kialakult poliszok hamar felismerik a kereskedelmi lehetőségeket, bekapcsolódnak a tengeri hajózásba és kereskedelembe. Ezek lesznek később azok a poliszok, amelyekben a demokratizálódáshoz szükséges változások végbemennek. A szárazföldi városokban az ipar szerepe minimális, megmarad a mezőgazdaság meghatározó szerepe. A Ezekben a poliszokban a királyi tisztséget folyamatosan egy dinasztia tagjai töltik be.

Külön típust képvisel a spártai poliszfejlődés: itt a hódító görög népcsoport az alapnépességre rátelepülve hatalmát csak erőteljes militarizálódás útján tudja fenntartani.

Az ún. *etnosz*ok, kisebb, környezetileg elszigetelt népcsoportok esetében nem beszélhetünk várossá válásról, e népcsoportok soha nem jutnak el a várossá válás szintjére.

1. Az archaikus kor társadalmára

A poliszokban a vezető szerep az *eupatridák* (a tulajdonképpeni arisztokrácia) kezében van, az államforma monarchikus, a egyszemélyi hatalom a király (*basileus*) kezében van. Később a személyi hatalmat testületi hatalomgyakorlás, a főtisztviselők (*archonok*) hatalma váltja fel. Ilyen főtisztviselő a hadvezéri tiszte betöltő *archon*

polemarkhos, az ún. névadó archón (*archon eponymos*), ill. a vallási vezető tisztjét betöltő *archon basileus*. Később e három tisztviselőhöz további hat csatlakozik, az ún. *thesmothéták* (*thesmothétész*), akiknek főleg az igazságszolgáltatásban jut jelentős feladat. Rajtuk kívül fontos szerepet (tanácsadó testület) tölt be az *areioszpagosz* (Árész-dombi tanács), a tulajdonképpeni vének tanácsa. A népgyűlés (*ekklészia*) is tovább él, rajtuk kívül még a tanács (*bulé*) bír jelentős szereppel. A népgyűlés ritkábban, a bulé rendszeresen tart üléseket, utóbbi végzi a tényleges igazgatási feladatokat.

A poliszok következő társadalmi rétege a *geomoroszok* vagy *georgoszok* (földművesek) csoportja. Ők is rendelkeznek földmagántulajdonnal, ha nem is akkorával, mint az eupatridák. Az eupatridákkal együtt ez a két csoport képezi a polisz teljes jogú polgárainak (*politész*) körét, a népesség harmadik csoportja, a *demiurgoszok* nem minősültek teljes jogú polgároknak, nem lévén földmagántulajdonuk. Az árutermelés, a kereskedelembe való bekapcsolódás, ill. a pénzgazdálkodás még nem jellemző. A vagyoni különbségek nem jelentősek, így a három társadalmi csoport együttélése viszonylag harmonikus.

Az árutermelés megjelenésének következtében (a termékefelesleg piacra vitelével) a felemelkedésnek és lesüllyedésnek köszönhetően megindul a társadalmon belüli differenciálódás, ami nemcsak az egyes rétegek között, de az azonos réteghez tartozóak között is megfigyelhető. Megjelennek pl. a *hektémoroszok*, a hatodos bérlők, a legszegényebb geomoroszok csoportja. A földjüket elvesztők köréből kerülnek ki az adósrabszolgák, akik - földmagántulajdonuk már nem lévén - csak saját személyükre tudnak hitelt felvenni, s fizetéseképtelenség esetén szabadságuk meghatározott időre történő elvesztésével fizetnek.

2. A görög gyarmatosítás

Mindenek következtében fokozódik a társadalmi feszültség, amelynek egyik megoldási módjaként (a népfelesleg lecsapolására) kezdődik meg a gyarmatosítási folyamat. A gyarmatosítás mögött a feszültség enyhítésén kívül kétségtelenül számottevő ok a görögségre mindig is jellemző kalandvágy, s természetesen nem szabad megfedkezünk a gazdasági okokról: új piacok, nyersanyagforrások megszerzéséről sem. A gyarmatosító mozgalomban való részvétel inkább a viszonylag kis megművelhető földterülettel rendelkező poliszokra jellemző (pl. az Isztmosz poliszai). A kitelepülők élére az ún. *oikisztész*, általában egy lesüllyedt eupatrida áll, aki a kitelepítés és gyarmatalapítás folyamatát szervezi és vezeti. Az indulás előtt egy felderítőt (kereskedőt, más hajóst) küldenek ki a célba vett nagyobb területi egységre, akinek visszatérte után kerül sor a konkrét célterület kijelölésére, ill. végső megerősítésül a delphoi jósda véleményének kikérésére.

A gyarmatosítás szempontjából különösen kedvelt célterület volt a Fekete-tenger melléke, Dél-Itália és a Földközi-tenger nyugati partvidéke (jó kikötőhelyek, kereskedelmi lehetőségek, legelők, stb.). A gyarmatosítók letelepülve ún. *apoikát* (ez tekinthető valódi gyarmatvárosnak) vagy emporiumot (ideiglenes kereskedelmi telep) hoznak létre. Az apoikák és az anyaváros (*metropolisz*) közötti kapcsolat sokáig szerves marad, s az új piac, kereskedelmi és munkaalkalmaknak köszönhetően fellendíti az anyaváros gazdaságát is. Később építik csak ki saját gazdasági-kereskedelmi kapcsolataikat, politikailag viszont kezdettől fogva önállóknak számítanak. Mindenek köszönhetően a gyarmatosítási mozgalomba (ha konkrét városalapítással nem is, de a gyarmatvárosokkal való kereskedelmi kapcsolatok kiépítése révén) később olyan poliszok is bekapcsolódnak, amelyek a kezdeti időkben (a motiváló társadalmi feszültségek megléte hiányában) nem tették (pl. Athén).

3. A társadalmi feszültségek erősödése, a *démosz* kialakulása

A gyarmatosítás során a legfontosabb szerepet a politikai jogokkal nem rendelkező demiurgoszok játsszák. Erre az időszakra tehető a *démosz* kialakulása is: tagjai többségükben a kisbirtokos parasztságból kerülnek ki, de vezető rétegét a demiurgoszok (kereskedők, kézművesek, hajósok) jelentik. Az i. e. VII-VI. századra már jellemző a gazdasági változásoknak köszönhetően létrejött *démosz* politikai küzdelme, harca a demokratizálódásért, azaz a *démosz*nak a hatalomban való részvételéért. Ez a harc a legjobban Athén példáján keresztül mutatható be.

- pénzgazdálkodás megjelenése

1. Spárta

- *agógé*

- *Taiügetosz*

- *Lükurgosz: rhétra*

- *apella* - 2 király - 28 *geron* - 5 *ephorosz*

- peloponnészoszi szövetség (i. e. VI. század)

2. Athén

Az Attikai-félsziget állt ellen a legtovább az égei-dór vándorlás hullámainak, s a tengeri népek vándorlását követően is sokáig tartotta magát a mükénéi kultúra. Ennek is köszönhetően talán kissé később válik polisszá: a hagyomány szerint Thészeusz egyesíti a négy attikai törzset (*geleontész*, *argadeisz*, *aigikorész*, *hoplétész*) az i. e. VII. század

elején. A királyság idején a *kodrigák/medontidák* dinasztíája uralkodik hosszú ideig, s pontosan nem tudjuk mikor ér véget a királyi hatalom (egyes feltételezések szerint i. e. 669-ben). A korai athéni poliszon belüli társadalmi feszültségekről kevésbé tesznek említést a források, nem jelentős a hektémoroszok száma, de az ellentétek itt is felbukkannak az egyes társadalmi rétegek között.

Az i. e. VII. század elejére Athén fejlődése felgyorsul, a század közepére (elsősorban a fegyvergyártásnak és fegyverkereskedelemnek köszönhetően Athén is felzárkózik a többi poliszhoz. I. e. 632-ben *Kylon* (az i. e. 640-ben megtartott olimpiai játékok fogathajtó győztese) népszerűségét kihasználva személyi hatalom (törannisz) kiépítésére törekszik, sikertelenül. *Megaklész* arkhón megakadályozza Kylon hatalomátvételi kísérletét, megrohamozza azt a szentélyt, ahol Kylon és hívei menedéket kerestek, az elfogott Kylont elhurcolja és kivégzi. Ez az ún. Kyloni vérbűn később Megaklész egész nemzetségét (melynek tagja pl. Kleisztenész és Periklész is) végigkíséri.

- *Thészeusz*: geomorosz-demiurgosz-eupatrida
- négy phülé: galeontész-argadeisz-aigikorész-hoplétész
- arkhonok (polemarkhosz, ephonümosz, baszileusz), areioszpagosz
- *Drakón* (i. e. 621): írásba foglalt törvények
- *Szólón* (i. e. 594): *szeiszaktheia*, *timokratikus* alkotmány (*pentakosziomedimnosz*, *hippeisz*, *zeugitész*, *thész*), 4000 tagú bulé, esküdtbírótság
- *Peiszisztratosz* (i. e. 560-527): síkság, partvidék, hegypárt
- *Hipparkosz* (*Harmodisz*, *Arisztogeitón*),
- *Hippiász* (i. e. 510: elűzik)
- *Kleiszthenész* (i. e. 508): 10 *phülé* (asztü-*paralia-messzogeia*), 500 tagú bulé, *osztrakizmosz*, 10 *sztratégosz*

V. A görög-perzsa háborúk (i. e. 492-449)

- gazdasági ellentétek (gabonaimport megszűnése a Fekete-tenger felől)
- politikai ellentétek
- ión felkelés (i. e. 500-494): Milétosz <-> Naxosz, *Arisztagorasz* milétoszi törannosz büntetőhadjárata Naxosz ellen, Athén és Eretria 20+5 hajója, Szardeisz elfoglalása (i. e. 498), vereség Milétosznál és Ladé szigete mellett (i. e. 495, i. e. 494)
- *I. Dareiosz* hadjárata (i. e. 492): szárazföldi előrenyomulás *Mardonisz* parancsnoksága alatt, a hajóhad pusztulása az Athosz-hegyfoknál
- diplomáciai előkészületek (i. e. 491): föld és víz
- Marathón i. e. 490: *Miltiadész* vezetésével győzelem a perzsák felett
- Miltiadész bukása (*Xanthipposz*, *Kimón* fizet helyette)
- hatalmi harc Athénban: *Ariszteidész* (hoplitasereg erősítése) <-> *Themniztoklész* (flotta)
- *Xerxész* hadjárata (i. e. 480): iszthmoszi szövetség Athén és Spárta között, átvonulás a Tempé-völgybe, majd vissza a Thermopülai-szorozhoz, Leonidasz halála, tengeri győzelem Szalamisznál, a nyugati görögség győzelmei Karthagó felett (*Gelón* és *Thérón*, Szürakusza és Akragasz törannoszai)
- i. e. 479: győzelem Plataiánál (*Pauszaniasz* <-> *Mardonisz*) és a Mükalé-hegyfoknál (*Leothükidasz* és *Xanthipposz*)
- i. e. 478: Ciprus és Büzanthion felszabadítása, déloszi szövetség
- i. e. 474: *I. Hierón* (Gelón utóda) győzelme az etruszok felett
- Kimón szerepének erősödése (i. e. 464: spártai földrengés, i. e. 461: osztrakizmosz)
- i. e. 459: az athéni hajóhad rajtaütése a Nílus torkolatában horgonyzó perzsákon
- i. e. 449: *kalliászi béke*

VI. *Periklész* békekorszaka (i. e. 462-431)

- i. e. 462: közigazgatási reform (napidíj, prütaneia)
- i. e. 451: polgárjogi törvény

VII. A peloponnészoszi háború (i. e. 431-404)

- gazdasági okok (Korinthosz és Athén ellentéte)
- politikai okok (demokratikus <-> arisztokratikus, Athén és a déloszi szövetség tagjainak ellentétei)
- Athénon belüli ellentétek
- előzmények:
  - i. e. 435, Epidamnosz: az arisztokraták és demokraták harcában Athén és Korküra az arisztokraták oldalán, Korinthosz a demokraták oldalán avatkozik be. I. e. 433: korkürai győzelem
  - i. e. 432, Poteidaia: kilép a déloszi szövetségből, erre Athén blokád alá veszi és elfoglalja
  - i. e. 432, Megara: Athén megtiltja a déloszi szövetség tagjainak a rivális kereskedővárossal, Megarával való kereskedelmet

- mindezek következtében Spárta ultimátumot küld Athénnek (pl. Kiloni vérbűn)

1. A háború első szakasza (*Arkhidamoszi* háború (spárati király)), i. e. 431-422

a. Periklész évei (i. e. 431-429): védekezés

b. *Kleón* évei (i. e. 429-422)

- i. e. 427: Plataiai elfoglalják az athéniaiak

- i. e. 425: *Demoszthenész* szicíliai hadjáratához támaszpontot épít Püloszban, amelyet a spártaiak megostromolnak

- i. e. 424: *Brasidasz* spártai hadvezér ésszaki hadjárata, Amphipolisz eleste (*Thuküdidész*)

2. A *Nikiasz*-féle béke (i. e. 421-415): Az ötven évre szóló béke visszaállítja az eredeti viszonyokat

- i. e. 416: Mélosz elleni büntetőexpedíció

3. A háború második szakasza

- i. e. 416-413: a szicíliai hadjárat (*Alkibiadész*, *Nikiasz*, *Lamnakosz*): a spártaiak felmentő sereget küldenek *Gülipposz* vezetésével, a flottát a szürakuszaiak győzik le. Alkibiadész átpártol a spártaiakhoz

- dekeleiai háború (i. e. 413-404): a spártaiak Dekeleia közelében állandó, megerősített tábort építenek ki, ahonnan állandó fenyegetés alatt tartják Athént, Alkibiadész tanácsára szöveteznek a perzsákkal

- a 400-ak uralma Athénban (i. e. 411-410): arisztokrata uralom, békekötési kísérlet a spártaiakkal. A túlzó követelések miatt a békekötés meghiúsul, a *Thraszüllosz* és *Thraszübulosz* vezette flotta visszahívja Alkibiadészt. A mérsékelt athéni arisztokraták - élükön *Théraménész*-szel - megdöntik a 400-ak uralmát

4. A háború utolsó évei: az athéni hajóhad kétszer is győz a spártaiak felett. i. e. 405-ben *Lüszandrosz* lesz a spártai sereg vezére, i. e. 405-ben katasztrofális vereséget mér az athéni hajóhadra (*Agisztopotam* folyó). I. e. 404-ben megkötik a békét.

VIII. A poliszrendszer válsága

- a harminc zsarnok uralma Athénban (i. e. 404-402): az új alkotmány kidolgozását egy 30 tagú bizottságra bízzák (mérsékelték <-> szélsőségesek, *Théraménész* <-> *Kritiász*). A terrorisztikus uralmat az Athénból menekültek élére álló *Thraszübulosz* dönti meg, visszaáll a demokrácia

- Spárta hegemoniája (i. e. 404-379): Spárta beavatkozik a perzsa trónviszályokba (*Xenophón*: *Anabaszisz*). *Epitadeusz* ephorosz törvénye elajándékozhatóvá és örökölhetővé teszi a kléroszokat. I. e. 395-386: korinthuszi háború; Athén-Korinthosz-Argosz <-> Spárta (*Antalkidasz*-féle béke (a *II. Artaxerxész* által szavatolt ún. királybéke)

- Thébai felemelkedése (i. e. 379-362): i. e. 379-ben az *Epameniondasz* vezette thébai demokraták elűzik a spártai helyőrséget. I. e. 378-ban Athén felújítja a délosszi szövetséget. I. e. 371: Leuktránál a thébaiak ferde hadrandja győzelmet arat a spártai haderő felett. I. e. 363: Mantineánál a Thébai ellen összefogó görög városállamok győzelmet aratnak a thébai seregek felett

- a szövetséges háború (i. e. 357-355) Athén és szövetségesei között

IX. A hellenizmus kora

1. Makedónia: Thesszália-Olümposz-Sztrümón folyó-Pangaion hg.

2. *Argeada*-dinasztia

- *I. Alexandrosz* (i. e. 495-452): "görögbarát"

- *Arkhelaosz* (i. e. 413-399): a lovaság mellett gyalogos haderőt is szervez, fővárosa Pella

3. *II. Philipposz* (i. e. 359-336)

- makedón phalanx, ferde hadrend

- Athénban *Iszokratész* és *Demoszthenész* küzdelme

- harmadik szent háború (i. e. 356-346) Phókisz <-> Théba

- i. e. 352: győzelem a phókiszi seregeken

- i. e. 346: *Philokratész*-féle béke

- i. e. 338: Khairónea

- i. e. 337: korinthuszi kongresszus, Pánhellén-szövetség

4. *Alexandrosz* (i. e. 336-323)

- i. e. 334: átkel a Helléspontoszon, Granikosz

- i. e. 333: Isszosz

- i. e. 332: Türosz

- i. e. 331: Gaugamela

- i. e. 330: Babilon, Szusza, Perszepolisz, Paszargadai, Ekbatana

- i. e. 326: átkelés az Induson, *Porosz*

- i. e. 325: visszavonulás

5. A *diodokhoszok* kora (i. e. 323-280)

- *Perdikasz*: kormányzó, *Lüzimakhosz*, *Eumenész*, *Antipatrosz*, *Antigonosz*
- ipszoszi csata (i. e. 301)
- kurupeidóni csata (i. e. 281)
- *Antigonosz*: Görögország
- *Szeleukosz*: Szíria
- *Ptolemaiosz*: Egyiptom

3. A római államiség története: a városlapítástól a birodalom felbomlásáig

I. Itália korai története

II. Róma - a városállamtól a birodalomig

A város alapítására vonatkozó i. e. 753-as dátum fiktív, *Romulus* sem volt létező személyiség. Ennek ellenére ez a felfogás mindmáig tartja magát. A görög és római történetírók, ill. a mítoszok szerint Rómát alapították, a régészeti emlékek szerint viszont a várossá válás a neolitikától a fémkorszakig (az i. e. VII-VI. századig) tartó sok évszázados fejlődés eredménye volt. Az etruszkok már ismerték és alkalmazták a dongaboltozatot (a későbbi kupolaboltozat építészettörténeti előzményét), fejlett mocsárlecsapolási technikáikat (alapcsövezés) alkalmaztak (*Cloaca Maxima* kiépítése).

Saját történetük csupán az i. e. IV. század elején kezdte el érdekelni a rómaiakat, ezt megelőzően a történetírást, a költészetet, stb. nem tartották szabad emberhez méltó foglalatosságnak. Az első Rómáról szóló történeti munkákat görög történetírók írták az i. e. V. századtól kezdve. *Aeneas* görög hőroszt tekintették a rómaiak ősenek, aki a trójai ostrom után jutott el Itália földjére. A görög álláspont keveredik a helyi hagyománnyal (pl. kitett gyerekek - *Romulus* és *Remus* -, anyafarkas, pásztorok, stb. motívuma), a két álláspont ötvözetét első ízben *Quintus Fabius Rictor* jegyezte le. Elbeszélése Aeneasztól indulva *Romulus*ig és *Remus*ig vezet (kanonikus változat). Megemlítendő a szabin nők elrablásáról szóló monda, mely szerint a szabin uralkodót *Romulus* élete végéig társuralkodójává tette (figyelemre méltó párhuzam a nőrablási motívum a Hunor-Magor mondával). A császárkorban *Titus Livius* írja meg legbővebben Róma történetét.

Zmiszki János szerint Róma városát alapították és várossá is vált. Míg *Titus Livius* véleménye szerint Róma alapításához ideális feltételekkel bírt a Tiberis térsége, a legújabb régészeti kutatások azonban ezzel éppen ellentétes képet vetítenek elénk: a mocsaras, ingoványos terület aligha lehetett kiváló terep a városlapításra. *Zmiszki* elmélete szerint a környező népek törvényen kívüli, kiközösített tagjai menekültek erre a területre, s ez a sokszínű népesség hozta létre saját katonai-védelmi testületét, akik egy kiemelkedő katonai vezető irányításával a tartós megtelepedés mellett döntöttek. A Róma környékén elhelyezkedő dombokon jelennek meg azok a települések, amelyek előbb katonai-védelmi, majd később vallási közösséggé válnak, s falakkal veszik körül településüket. A későbbiek folyamán az etruszkok által sor kerül a mocsarak lecsapolására is.

1. Az ókori Róma történetének korszakolása

a. a királyság kora (kb. i. e. 510-ig): Róma hét királyából az első négy uralkodó uralkodásának ideje a latin-szabin királyok kora, az utolsó háromé (i. e. 616-tól i. e. 510-ig) az etruszk királyok kora. *Tarquinius Superbus* elűzése után kezdetét veszi a köztársasági Róma kora.

b. a köztársaság kora, ezen belül:

- i. e. 510-től i. e. 287-ig: korai (arisztokratikus) köztársaság, tovább bontva:

- i. e. 494-től i. e. 451-450-ig: a *plebejusok* harcának szeparációs (szeparatiztikus, elkülönülésses) szakasza, melyben a nyomásgyakorlás eszköze a kivonulás (*secessio*). A korszak végén írásba foglalják a törvényeket (XII táblás törvények), a *plebejusok* is a *populus romanus* tagjaivá válnak,

- i. e. 451-450-től i. e. 287-ig: a *plebejusok* polgárjogi harcának integrációs (egységesülési) szakasza: nemcsak jogképesség szempontjából, hanem egyéb tekintetben is megkezdődik a két népcsoport közeledése, s a korszak végére a gazdag *plebejus* és *patricius* nemzetségek egyesüléséből kialakul a *nobilitas*.

- i. e. 287-től i. e. 130-120: az érett köztársaság kora. Az időszak vége már válságjelek sokaságát mutatja, ez a *Gracchus*-testvérek fellépésének időszaka. Az i. e. II. század utolsó harmadából az i. e. 31-27-ig tartó időszak a köztársasági Róma válságának és bukásának időszaka.

c. a császárság kora, ezen belül:

- i. e. 31-27-től i. sz. 284-ig: a *principatus* kora.

- i. sz. 284-től i. sz. 395-ig: a *dominatus* kora. Legjelentősebb uralkodója *Constantinus* (313: milánói ediktum, 325: niceai zsinat), aki kibékül a kereszténységgel. A kereszténység 391-től államvallás.

- i. sz. 395-től i. sz. 476-ig: a Nyugat-Római Birodalom válsága és bukása. I. sz. 476-ban *Romulus Augustulus* zsoldosvezére, a germán *Odoaker* taszítja le trónjáról.

2. Az ősi Róma társadalma

Róma legrégebbi lakóit három *tribus*ba (törzsbe) oszthatjuk be:

- *Romnes*: etruszkok,

- *Fities*: szabinok,

- *Luceres*: latinok.

Mindhárom *tribus* 10-10 katonai szerveződési egységre (tkp. katonai századra), ún. *curiára* oszlott. Minden *curia* további 10-10 *gens*ből (nemzetségből) épült fel, összesen tehát 300 *gens*ről beszélhetünk. Minden *gens* 10 *familiára*

(család) tagolódott, összesen tehát 3000 családról van szó. A római légiók eleinte 3000 főből álltak: minden család egy-egy felnőtt fegyveres férfit állított ki, később a légiók létszáma 6000-re emelkedett, ekkor már a családfőn kívül egy további felnőtt férfit is ki kellett állítani a családoknak. Ez a szokás nagyjából a császárkorig fennmaradt.

A nemzetségek bomlásával a társadalom legfontosabb mikro-egységévé a család, azaz a família válik. Az általában három generációt magába foglaló család élén az atya (*pater familias*) áll, aki teljhatalmat gyakorol családjára felett (eladhatja, megölheti, megverheti bármelyik családtagot), családját ő képviseli; társa a családanya (*matróna*). A római közjog (*ius publicum*) szerint bár a fiúk nagykorúságuk elérésekor jog szerint önállósá válnak, vagyoni jogi értelemben csak a vagyon felett rendelkező családfő halála után lettek önállóak.

3. A római társadalom osztályai

- *patriciusok*: az etnikai származásmélet szerint Róma őslakói, míg a hódításelmélet szerint a hódítók és leszármazottai. A modern felfogás szerint patriciusnak a 300 ősi római nemzetséghez tartozóak és leszármazottai tekinthetők,

- *plebejusok*: nemzetségbe be nem sorolt, ill. a későbbiekben betelepült lakosság (iparosok, kereskedők) alkotják a plebs csoportját. Jogokkal nem rendelkeznek, nem részesülnek sem a nemzetségi, sem az állami földekből (*ager publicus*).

- *cliensek*: elszegényedő patriciusok, akik előbb-utóbb egy patricius családfőhöz csatlakozva annak segítőivé válnak. Havas László szerint mind a patriciusok, mind a plebejusok osztályának kialakulása hosszú elkülönülési folyamat eredménye. A latin-szabin, sőt még az etruszk királyok korában sincs éles elhatárolódás a patriciusok és a plebejusok között, pl. a hét király neve is plebejus nemzetségnév. A különbségek azáltal lesznek egyre érezhetőbbé, hogy a patriciusok egyre tehetősebbekké válnak, s ők engedhetik meg maguknak azt, hogy - mivel a politikai pozíciókért külön fizetség nem járt - katonai-politikai pozíciókat tölthessenek be. A legjelentősebb papi méltóságok is világi személyek, tisztségeik később örökölhetővé váltak. I. e. 510 után már jól elkülöníthető a két politikai csoport.

4. Államszervezet

a. a királyság államszervezete

Hárompólusú államszervezet, melynek élén a király (*rex*) áll, a *senatus* (a nemzetségek legbölcsebb, legöregebb tagjaiból választott 100 tagú testület) kezdetben a király tanácsadó testülete, de jogköre egyre bővül. A hatalom harmadik pólusa a fegyveres férfiak gyűlése: a *quilites* (a későbbi *comitia curiata* (*curiák* szerinti népgyűlés) elődje). Az uralkodó tisztsége nem örökletes, új királyt a legtekintélyesebb atyák (*patres*), azaz a *senatus* tagjai választanak. A választott király személyét a quilites erősíti meg. A közös ügyekben (*res publica*) a hatalom három pólusa együttesen hoz döntést, ezáltal egyiküknek sincs hatalmi túlsúlya. Az uralkodó háborús helyzetben teljhatalommal bír, halála esetén az új uralkodó megválasztásáig a *senatus* tagjai ötnaponként egymást váltva, interrexként uralkodnak.

b. a korai köztársaság

A plebejusok fő problémái i. e. 510 után:

- adósságaik elengedése, az adósrabszolgáság eltörlése (az adósrabszolgáság (*nexum*): adósság fejében végzett munka. Mivel a tartozásra általában uzsorakamatot számítottak fel, ezért az adósrabszolgák élete gyakorlatilag kilátástalanná válik),

- a föld igazságosabb elosztása (kezdetben még a legelőkelőbb patriciusok is csak 2-7 *iugerum* (1 *iugerum* = 0,25 ha) földdel rendelkeztek. A meghódított földek 1/3-át állami földnek (*ager publicus*) nyilvánították, amelyet bérbe lehetett venni. A bérlők többnyire a tehetősebbek közül kerültek ki, akik ezáltal még tehetősebbekké válnak),

- a törvények írásba foglalása.

A plebejusok harcának első eredménye a decemvirek (10 tagú törvényhozó testület, amelyben a patriciusok és plebejusok egyaránt 5-5 fővel képviseltetik magukat) tevékenységének eredményeként i. e. 451-450-re elkészülő XII táblás törvények. Ezáltal a plebejusok is a *populus romanus*, a római nép tagjaivá válnak. A plebejusok és patriciusok harcának további állomásai:

- i. e. 445: *Lex Canuleia*: *Canuleius* törvénye biztosítja a plebejusok számára a *ius connubii*, azaz a törvényes házasságkötés jogát,

- i. e. 367: a *Licinus-Sextinus*-féle törvények: *Caius Licinus Stolo* és *Lucius Sextinus Lateranus* három törvénye (földtörvény, melyben a közföldről egyénileg bérelhető földterület nagyságát 500 *iugerum*-ban maximálják; adóstörvény, melyben csökkentik vagy teljesen eltörlik az adósságokat; harmadik törvényük elrendeli, hogy az egyik konzul plebejus származású legyen (az első plebejus konzul épp Sextinus lesz i. e. 366-ban. Ugyancsak i. e. 366-ban kerül sor a *praetori* hivatal létrehozására, melyet i. e. 337-ig csak patriciusok tölthetnek be),

- i. e. 326: *Lex Coetilia Papiria*: az adósrabszolgáság eltörlése,

- i. e. 300: *Lex Ovolnia*: minden papi hivatal elérhetővé válik a plebejus származásúak számára,

- i. e. 287: *Lex Hortensia*: *Hortensius* dictator törvénye biztosítja a teljes egyenjogúságot a plebejusok számára, eltörlik a plebejus népgyűlés határozatainak *senatus* általi jóváhagyásának kötelezettségét. Innentől számítható az érett (demokratikus) köztársaság kora.

d. az érett köztársaság állami-politikai szerkezete az i. e. III-I. században

Polybion görög származású római történetíró szerint a római állam három alapelvű államszervezési módszer ötvözete:

a. demokratikus: a népgyűlés három fajtája: *comitia curiata*, később *Servius Tullius* uralkodásától kezdődően a *comitia centuriata* (a lakosságot öt vagyoni osztályba (*classis*) osztották be, amely a hadseregben való szolgálati besoroláshoz volt szükséges, lévén a hadköteleseknek a fegyverzetet saját költségen kellett előteremteniük. A legtehetősebbek teljes fegyverzetű lovaskatonaként, a kevésbé tehetősek teljes fegyverzetű gyalogosként, könnyűfegyverzetű gyalogosként, stb. szolgáltak. A *classis*okon belül eltérő számú *centuria* (tkp. katonai század, amely hamarosan politikai egységként is funkcionálni fog) került kialakításra. Minden *centuria*nak egy szavazata van, de mivel a két legfelső *classis* több *centuria*val rendelkezik, ezért a leggazdagabbak (azaz a patríciusok) hatalmi dominanciája mindig érvényesülhetett. A *comitia centuriata* döntési jogkörébe tartozott a háborús ügyekben (hadüzenetek, békekötések) való döntés, ill. a főbb magistratusok (*consul*, *praetor*, *censor*, *questor*, *aedilis*) megválasztása), ill. a *comitia tributa* (a tribusok szerint szerveződő népgyűlés, amely i. e. 287-től kezdődően a néptribunusok kijelölésével, ill. a praetorok és aedilisek megválasztásával foglalkozott.).

b. arisztokratikus: a *senatus* működése és összetétele révén (Romulus korában 100, később 300, a köztársaság idején 600, *Caesar* korában már 900, *Augustus*tól pedig ismét 600 tagú testület). A szenatori tisztségért nem járt külön fizetés, a cím később örökletessé vált. A főbb tisztségviselők a *senatus* tagjaiból kerültek megválasztásra, hivatali évük lejártá után élethossziglan szenátusi taggá váltak. Jogilag csupán tanácsadó testület, gyakorlatilag azonban az első számú hatalmi központ, ahol a legnagyobb horderejű döntéseket hozzák. Egyre inkább zárt hatalmi elité válik, amelynek tevékenységét törvények szabályozzák. Új emberként (*homo novus*) rettentő nehéz bekerülni a *senatus* soraiba (pl. *Cicero* és *Marius* lett ilyen módon szenátor). A szenátusi elit (*optimus*) tagjaiból szerveződik később az *optimaták* pártja. I. e. 220-218-tól a *Lex Claudia* megtiltja a szenátorok számára a kereskedelemmel, iparral való foglalkozást, így a szenátorok számára a fő jövedelemforrás a földbirtokukból származó, illetve esetleges *consulságuk*, *proconsulságuk* során szerzett anyagi javak maradnak. Az *equites* (lovagrend) kezébe adja a pénzügyletekkel való foglalkozást.

c. monarchikus: a monarchikus alapelvet a magistratusok testesítik meg:

- 2 *consul*: i. e. 510 után jelennek meg, "királypótló" szerepben. Kezükben van a legfőbb végrehajtó hatalom, hivatali idejük letöltése után gyakran *proconsul*ként szolgálnak tovább,

- *dictator*: teljhatalommal (*summo imperio*) bíró hadvezér, akit végveszély esetén választottak meg,

- 2, 6, végül 16 *praetor* (főbíró): a tisztség i. e. 366-tól jelenik meg, gyakorlatilag a *consulok* helyettesei és segítői, bírói feladatokat ellátva a városi rend védelmezői. Hivatali idejük lejártá után *pro-praetor*ként kisebb provinciák kormányzási feladatait látták el. Hat *lictor* kísérte őket,

- 2 *censor*: i. e. 443-tól kezdve ötévente, általában másfél évre választják őket, feladatuk a lakosság vagyoni helyzetének felmérése, ennek alapján a *centuria*kba és *tribusok*ba való besorolás, a *census* megállapítása és a *senatus* névjegyzékének összeállítása. felügyelet a lovagrendre és a közerkölcökre. Személyük sérthetetlen, nincs vétó a döntéseik ellen, nem kísérik őket *lictorok* (*Augustus* a *censori* címet is viselte, ezáltal bármikor joga volt a *senatus* tagjainak felmentéséhez és kinevezéséhez).

Alacsonyabb rangú magistratusok:

- 2, később 4 *questor*: tisztségük i. e. 447-től jelenik meg, feladatuk az államkincstár és a pénzügyek felügyelete. A *consulok* pénzügyi helyettesei, a hadsereg zsákmányával kapcsolatos ügyek felügyelői,

- 2 *aedilis curilis*: a városi rend őrei, a cirkuszi játékok, a városi gabonaosztások megszervezői,

- 2, 8, később 10 néptribunus (*tribunus plebis*): i. e. 494-től került sor a megválasztásukra, vétójoggal élhettek a *senatusi* és *magistratusi* döntésekkel szemben is (*ius intercessionis*), mentelmi és védelmi joggal is rendelkeztek (*sacro sanctus*: személyük szent és sérthetetlen).

e. papi méltóságok és tisztségek

Rómában nincs külön papi rend, a papi feladatokat tehető arisztokraták látják el, akiknek élén a hattagú *pontifex collegium* (főpapi testület) áll, melynek feje a *pontifex maximus*.

- jóspapok (*augurok*): 6-16 fő: béljósok, madárjósok, égi jelekből jósoló papok. Fontos politikai befolyásuk a politikai döntések előtti jóslások során nyilvánult meg, összefonódtak az *optimata* körökkel,

- világi papok (*fecialisok*): akár húszan is lehettek, pl. békekötés esetén diplomáciai feladatokat láttak el,

- *Vesta*-szüzek: előkelő családok 6-10 éves gyermekei közül választották ki őket (évente 4-6 főt), akik hosszú felkészítés után *Vesta*-szüzekké válva *Vesta* templomában őrizték a családi élet és örök tisztaság tüzét. Szüzi szolgálatuk 30 éves korukig tartott.

5. A Római Birodalom polgárainak eltérő jogállásai

a. teljes polgárjoggal kezdetben csak a *quirités* tagjai rendelkeztek, később a római jogú coloniák lakossága (pl. az Itália stratégiaiilag fontos részeire, két legyőzött, ellenséges nép elszigetelésére közé telepített telepésvárosok). A későbbiekben nem rómaiak és nem latinok is megkaphatták. A Rómához hű vagy kapituláló városoknak teljes polgárjogot, a többieknek részleges polgárjogot biztosítanak, vagy akár rabszolgának is eladhatják őket (Samnium fővárosa, Capua esetében pl. még a városon belül is eltérő jutalmazási/büntetési módként alkalmazták a polgárjog biztosítását/megvonását). Elemei:

- *ius connubi* (házasságkötési jog),

- *ius commercii* (vagyonyszerzési és kereskedési jog),

- *ius suffragii* (a népgyűlésen való részvétel, felszólalás és a népgyűléshez való fellebbezés joga),

- *ius honorum* (hivatalviseléshez és hivatalra való választhatóságra való jog),

b. csökkentett polgárjoggal rendelkezők (nem teljes jogúak) a római vezetés Itália meghódítása alatt és után is él ezzel a módszerrel. A csökkentett polgárjoggal rendelkezők csoportjai:

c. latin jogúak (házasságkötési és vagyonyszerzési joggal, esetenként - pl. Rómába költözéskor) a teljes római jogot is megkapták),

d. *municipiumok* joga (italiai városok és falvak, amelyek szavazati joggal nem, de az összes többi polgárjogelemmel rendelkeztek)

e. latin jogú coloniák csoportja (Róma és a nagyobb városok túlnépesedése esetén az antik proletáriátus tagjaiból szerveződő telepések. A kitelepültek elvesztik teljes jogú állásukat, csak bizonyos jogokat élveznek tovább,

f. szövetségesek (*socii*, *federatí*) joga.

g. *libertinusok* (*libertini*, felszabadított rabszolgák) jogai: élhettek a szavazati és a vagyonyszerzési joggal, de életig végéig uruk nevét viselték. Házasságkötés előtt ki kellett kérniük uruk véleményét, s döntését tiszteletben kellett tartaniuk. Általában felszabadításuk után is korábbi uruk szolgálatában maradtak.

h. teljesen jogtalanok csoportja (*servusok*, rabszolgák): tárgyagnak, "beszélő szerszámnak" tekintették őket, *mancipiumok* (puszta vagyontárgyak) voltak.

6. A rabszolgaság forrásai és típusai

- még a XII. táblás törvények is csak a *nexum* (adós) rabszolgaságról tesznek említést. Az adós rabszolgaság átmeneti jellegű volt, az adós rabszolga nem volt érdekelt a termelésben, munkája általában rossz minőségű volt,

- erőszakos úton rabszolgaságba vetett személyek (*servus*: etruszk eredetű, szolga jelentésű szó) a patríarchális rabszolgaságból a klasszikus rabszolgaságba való átmenet Itáliában i. e. 201-től datálható (pun háborúk). Leginkább a hadifoglyokból, illetve emberrablás, kalózkodás következtében váltak rabszolgákká, utóbbi gyakorlat főként a Földközi-tenger keleti medencéjére volt jellemző: a kalózkodás váltságdíj fejében vetették rabságba áldozataikat, akik a váltságdíj elmaradása esetén a rabszolgapiacra kerültek értékesítésre. A legnagyobb rabszolgapiac Délosz szigetén alakult ki, mivel a kalózkodásban a Ciprus környéki Killikia szigetének kalózzai jártak élen, akik ifjúkorában a Rodosz szigetére szónoklattant tanulni igyekvő Iulius Caesart is fogságba ejtették. A legkeresettebbek a hellenisztikus területekről származó szakképzett rabszolgák voltak,

- birtokon ill. házon belül született rabszolgák (*verna*): az i. sz. I-II. században már jelentős számban találkozhatunk velük, mely köszönhető a rabszolgákkal való jobb bánásmódnak is.

7. Védekező és hódító háborúk

- a latin törzsek megszervezik Róma ellen az az arciai szövetséget

- i. e. 493-ban *Spurius Cassius* consul belép a szövetségbe

- harc az *aequusok* és a *volscusok* ellen

- Veii meghódítása (*M. Furius Camillus*)

- kelta támadás (i. e. 387)

- 1. samnis háború (i. e. 343-340)

- szövetséges háború (i. e. 340-338)

- 2. samnis háború (i. e. 326-304)

- 3. samnis háború (i. e. 298-290)

- tarentumi háború: Tarentum görög gyarmatváros meghódítása. I. e. 280-ban *Pürrhosz* epeiroszi fejedelem partraszáll, i. e. 275-ben Beneventumnál vereséget szenved. A Pürrhoszt támogató törzsek leverésével i. e. 265-re Róma már egész Itália ura lesz

III. Római hódítás a Földközi-tengeren

1. I. Pun háború (i. e. 264-241)

- a karthagoi hadiflottával szemben a rómaiak által bevezetett újítás (csapóhíd) jelent előnyt
- i. e. 260: Mülainál római tengeri győzelem
- i. e. 253: a rómaiak beveszik Panormoszt (Palermo)
- i. e. 251: *L. Caecius Metellus* győzelme Sziciliában
- i. e. 249: a rómaiak veresége Drepanánál, később a flotta pusztulása egy vigarban
- Karthago sikerei (*Hamilcar Barkas*)
- i. e. 241: döntő római győzelem az Aegates-szigetekenél

2. Róma az I. és II. Pun háború között

- 1. illír háború (i. e. 229-228)
- 2. illír háború (i. e. 219) a kalózok ellen
- i. e. 225: győzelem a gallok felett Telamon mellett, Mediolanum (Milano) elfoglalása

3. II. Pun háború (i. e. 218-201)

- i. e. 219-ben *Hannibal* ostrom alá veszi és elfoglalja az ibériai Saguntumot, Itália szövetségeseit
- i. e. 218: átkelés az Alpokon
- Ticinus folyó, Trebia folyó: Hannibál győzelmei
- i. e. 217: Trasimenus-tó: ismét győzelem a rómaiak felett (*Flaminius*)
- *Q. Fabius Maximus*: halogató hadviselés
- i. e. 216: Cannae mellett római vereség
- i. e. 215-205: 1. makedón háború, Szürakusza és Agrigentum elfoglalása (i. e. 213-211, i. e. 210)
- i. e. 211: a punok Hispániában legyőzik a két *Scipio* seregeit
- i. e. 211: a rómaiak elfoglalják Capuát, "*Hannibal ante portas*"
- i. e. 205: az ifjabb Scipio lesz a consul, i. e. 202-ben Zamanál *Masinissa* numídiái lovasainak segítségével legyőzi Hannibál seregeit

4. III. Pun háború (i. e. 149-146)

- i. e. 147: *Scipio Aemilianus* veszi át a légiónak irányítását

IV. A köztársaság válsága

1. A hódítások társadalmi következményei

A társadalmi közmegegyezés (amely a hódító politika sikerének záloga is volt egyben) révén a plebejus tömegek is várták, hogy részesülnek a meghódított javakból. Kezdetben a senatus zömében patrícius eredetű vezető rétege - legalábbis részben - teljesítette ígéreteit (pl. földosztás a megszerzett területeken), de idővel ez a tendencia megszűnik: a megszerzett területeket azoknak adják bérbe, akik a legtöbbet ígérnek érte (tehát a patríciusoknak). A hódítások haszonélvezői ezáltal a patríciusok lesznek, akik politikai vezetőszerpüket kihasználva lefölözik a hódítások gyümölcseit, míg a hódító seregek magvát adó kisparaszti, plebejus réteg tagjai tömegesen mennek tönkre. A rabszolga-munkaerőt tömegesen hasznosító villa rusticák terjedésével a kis-, és középparasztság egyre kevésbé tudja felvenni a versenyt. A földjét veszített - deklasszáldott - parasztság politikai jogainak árúba bocsátásából próbálja fenntartani magát. A földjüket veszített tömegek a városokba áramlanak (lumpenproletarizmus), ingyengabonából, ill. a szavazataikért kapott pénzből élnek.

2. Kísérletek a válság megoldására

A Gracchus-testvérek (*Tiberius* és *Caius*) agrárreform-programja (i. e. 133-123): a Licinus-Sextius-féle földtörvény (*Lex Agraria*) felújításával próbál újra földet juttatni a földnélküli parasztságnak, akik ezáltal újra hadra foghatóvá válnának. A senatusi arisztokrácia ellehetetleníti a Gracchus-testvérek törekvéseit (tkp. ettől a kortól kezdődik az egzisztenciális harc a római társadalmon belül). Az állam nem áll a helyzet magaslatán sem ezen problémák, sem pl. a rabszolgafelkelések leverésének kérdésében sem (a leverés évekig tart, holott ezek a felkelések - kivéve a Spartacus vezette felkelés - csupán helyi jellegűek. A szövetséges háborúban (i. e. 90-88) a legjobb római hadvezérek is évekig hiába harcolnak, míg végül a fegyvert letevő és fegyvert nem fogó szövetségeseiknek megadják a polgárjogot. A provinciák esetében is mozgolódások figyelhetők meg: az állami adószedők (publicanusok) visszaélései határozott visszatetszést keltenek a provinciák lakóiban, egyre gyakrabban kerül sor felkelésekre (pl. Asia provincia esetében az i. e. 133-ban kitört pergamoni felkelés, vagy a pontusi felkelés, a mithridatesi-háborúk, Macedonia provincia felkelései, Hispania lusitan-celtiber lakosságának felkelései, stb.), amelyeket ugyancsak nagy veszteségek árán sikerül csak felszámolni. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a köztársasági rendszer nem tud eleget tenni feladatainak. A köztársasági államforma meglehetősen rugalmatlan, lassú és nehézkes (pl. a fontosabb döntésekben a két consul egyöntetű állásfoglalása szükséges), ami a társadalmi ellentétekkel és a társadalmi válsággal (polgárháború!) már

nem tud megküzdeni. Hiába próbálnak reformokat bevezetni (a *populares* oldaláról *Marius*, *Cinna*, *Glautica*, *Serconius*, vagy az optimáták részéről *Sulla* szociális indíttatású reformjai), a köztársasági államformán ez már nem segíthet. Az egyetlen megoldás a demokratikus elemek kiiktatása a hatalomból és az egyszemélyi hatalomgyakorlás bevezetése. Sulla "bátortalanul", Caesar pedig túl gyorsan próbálja meg kiépíteni a személyi hatalmat. Caesar megbocsát minden ellenfelének (*plenuntia*), nem igazán tiltakozik saját személyének istenítése ellen sem, de mindegyre a római társadalom még nem befogadóképes.

- *Eunnius*-féle rabszolgafelkelés Sziciliában (i. e. 137-132)
- pergamoni felkelés (*Attalos* végrendelete miatt, i. e. 133)
- Tiberius Gracchus (i. e. 133): Licinus-Sextius-féle földtörvény felújítása, a következő évre újra jelölteti magát, egy kiprovokált utcai verekezésben hal meg
- Caius Gracchus (i. e. 123): Tiberius földtörvényének felújítása, gabonatorvény, új coloniák alapításának tervezése, polgárjogi törvénytervezet
- Marius hadseregreformja (i. e. 108): *cohors*-taktika, *veteranusok* földekkel való ellátása
- i. e. 104-101: 2. szicíliai rabszolgafelkelés
- *Livius Drusus* (i. e. 91): polgárjog
- szövetséges háború (i. e. 90-88)
- Sulla diktatúrája (i. e. 82-79): *leges Corneliae*: átalakítja a *cursus honorum*ot, a *senatus* létszámát 300-ról 600-ra növeli
- *Spartacus* (i. e. 74/73-71)
- *Lucullus* és *Pompeius*
- I. *Triumviratus* (i. e. 60-49): *Caesar-Crassus-Pompeius*. I. e. 60-ban Caesar consul, i. e. 59-ben Hispania, i. e. 58-50: Gallia, i. e. 49: "*Alea iacta est*", i. e. 48: győzelem Pharszlosznál, i. e. 47: győzelem Pharnakész felett ("*Veni, vidi, vici*"), i. e. 44: *M. Brutus*, *D. Brutus* és *Cassius* merénylete
- II. *Triumviratus* (i. e. 43): *Octavianus-Lepidus-Antonius*. I. e. 42: leszámolás Philippinél, harc *Sextus Pompeius* ellen, i. e. 31: Actium, i. e. 30: Antonius és *Kleopátra* halála.

V. A principátus

A császárság kialakulásának előzményei a késő köztársaság korába nyúlnak vissza. A hatalomgyakorlásban a magistratusok, a népgyűlés és a *senatus* szerepének egyensúlya érvényesült, ami hosszú évszázadokon keresztül jól működött, amelyet a sikeres hódítások és a patrícius-plebejus ellentétek sikeres kezelése is bizonyít. Mindezek fényében a római társadalom többsége számára érthetetlen volt, hogy a hódítások javakorának (i. e. 264-133) befejeződése után hogyan kerülhetett válságba az azt megelőzően jól funkcionáló köztársasági államforma. A köztársaság funkcionális zavarait nem az előidéző tényekkel próbálták magyarázni, hanem az erkölcsök (különösen a *senatus* tagjainak erkölcsének) lezüllésével (pl. *C. Sallustius Crispus* is ezen elmélet képviselője volt).

Az utókor elemzőinek szempontjából sem egyöntetű a válság okainak megítélése. Sokak azzal magyarázzák, hogy a városállam keretére méretezett közigazgatási rendszer már nem volt képes egy világbirodalom vezetésére (ezen elméletet alapul véve azonban a válságnak már jóval korábban be kellett volna következnie). A válság bekövetkezésében valószínűleg sokkal nagyobb szerepe volt a hódításoknak és az azt követő gyökeres gazdasági-társadalmi változásoknak.

1. Augustus

Octavianus, Caesar fogadott fia és politikai örököse azt bizonygatja, hogy a köztársaság régi fényének visszaállítására törekszik, de valójában (pl. a magistratúrák felvételének halmozásával) egyszemélyi hatalmat tud kiépíteni. A római történelem szempontjából Octavianus uralkodása maradandóbb mint Caesaré: ő zárja le azt, amit Caesar csak ideiglenesen tud megvalósítani, s amelyben segítségére van a Marius-féle hadseregreformmal kialakított zsoldoshadsereg is, amely mindenben követi vezetőjét (Caesar még elköveti azt a hibát, hogy ellenfeleinek legyőzése után mobilizálja hadseregét).

Az Octavianus Augustus által megteremtett monarchikus jellegű egyszemélyi hatalom működőképesebbnek bizonyul Caesar államformájánál, ami köszönhető egyrészt a bekövetkezett békekorszaknak (*Pax Romana*) is. A principátus az i. sz. I-II. század folyamán jól működő uralmi formává válik, ekkor alakul ki a római államigazgatás professzionális formája is, melyben nem évente választott, hanem jól felkészült, hivatásos hivatalnokréteg veszi át a birodalom irányításának feladatait. Átalakul a birodalom gazdasága is: egységesülés, integrálódás figyelhető meg az élet szinte minden területén. Egységes birodalmi piac jön létre, amelybe minden tartomány betagozódik, olyan munkamegosztás alakul ki, amely hozzájárul minden provincia gazdasági életének fejlődéséhez. Minden provincia az adott feltételeknek leginkább megfelelő terméket állít elő, háttérbe szorul a polikultúrás gazdálkodás, bizonyos területek specializálódnak szőlő, gyümölcs, olaj, stb. termelésére. Itáliában - az egyiptomi gabonabehozatal

következtében - visszaszorul a gabonatermesztés, Galliában jelentős mezőgazdasági fejlődés megy végbe. Itália fokozatosan elveszti gazdasági vezető szerepét, a galliai fémművesség egyértelmű riválisává válik az itáliai kézműiparnak és fegyvergyártásnak, megerősödik pl. Hispánia és bizonyos keleti provinciák szerepe is.

Mindezzel párhuzamosan kulturális egységesedés, integráció (romanizáció) is megfigyelhető: a római kultúrát - latin nyelvű, de a meghódított népek kultúrájából számos elemet átvevő kultúrát - a birodalom minden népe el-, és befogadja. Az I-II. század folyamán ezek a szálak annyira erősek, hogy nincsenek említésre méltó lázadások a meghódított területeken, hisz a meghódítottak is úgy érzik, hogy előnyösebb számukra a birodalomhoz való tartozás a függetlenséggel szemben (útépítések, városiasodás, urbanizáció). A jogrend egységesül, megteremtődik a római állam által garantált jogbiztonság. A gyors információáramlást a postaszolgálat biztosítja.

Ez az időszak a hódítások lezárulásának kora. Octavianus már felismeri, hogy a birodalmat tovább növelni már szükségtelen, sőt veszélyes is lenne, mindazonáltal még ő is gyarapítja a birodalom területét (bár ezek a hódítások inkább csak a határok természetes védővonalakig történő kitolására szolgálnak).

- hatalmának alapja a hadsereg, a veteránok és a testőrség (*praetorianus gárda*),

- tisztogatás a senatus soraiban, "*princeps senatus*", *proconsuli imperium*, életfogytiglan tribunus (*tribunica potestas*),

- tkp. katonai diktatúra, a népgyűlés elveszti fontosságát, a senatusban a princeps szavaz elsőként, ő állítja össze a senatus névjegyzékét,

- törekszik a lovagrend megnyerésére, a princeps kormányzása alá eső provinciákat *legatus*ként lovagrendi tisztségviselők irányítják. Gabonaellátás és rabszolgartartás szabályozása,

- hadsereg létszámának csökkentése (légiók száma 50-ről 25-re), a légiók határmenti parancsnokai *propraetori* rangú *legatusok* (*legatus Augusti*). Állandó hajóhadat szerveznek, melyben sok a libertinus. A hadsereg ellátására, a leszereltek végkielégítésére pénzügyi alapot (*aureum militare*) hoz létre, a légiókat határmenti tartományokba telepítik,

- senatusi (kormányzó: *proconsul, propraetor*) és császári provinciák (kormányzó: *legatus Augusti propraetore*, lovagrendi *procuratorok*), tartományi városok, a Rajna-Duna vidékén *canabae*-k (kereskedő-iparos települések),

- külpolitika: a birodalom határait a természetes védővonalakig tolja, i. sz. 9-ben kudarc Germaniában (*Quintilius Varus*), Raetia, Noricum, Pannonia, Moesia megszervezése,

- utódlás: *Marcellus, Vespasianus Agrippa*, stb., végül *Tiberius*.

2. A *Iulius-Claudius* dinasztia (i. sz. 14-68)

- a principatus - mint a köztársaság intézményeit formálisan működtető államforma - külső és belső feladatait általában jól látja el, bár a *Iulius-Claudius* és a *Flavius* dinasztia tagjai között is találhatunk "szörnyszülötteket",

- latifundiumok, ipar (Etruria, Campania, Terra Sigillaták, Puetoli (üveg és bronzipar)), kereskedelem (gabonaellátás), partmenti hajózás, úthálózat (Borostyánút, karavánvárosok (India)

a. *Tiberius* (14-37)

- a senatus klikkekre bomlik,

- Capri szigetére költözve kormányoz, Rómában testőrparancsnoka, *Aelius Seianus*,

- merev konzervativizmus, az augustusi politika folytatója,

b. *Caius Caesar/Caligula* (37-41),

- trónra lépésekor súlyos betegségbe esik (agyhártagyulladás), örült,

- saját húgát, *Drusillát* vette feleségül,

- beteges nagyzási mánia, szörnyű tettek,

- összeesküvés áldozata lesz, testőrparancsnoka, *Cassius Chaera* öli meg,

c. *Claudius* (41-54)

- *Caligula* nagybátyja, széles látókörű, ügyes szervező, ellentmondásos alkat,

- négy *scrimiumot* (nagyhivatalt) alakít ki, élükön személyes bizalmát élvező felszabadított rabszolgákkal. Állami posta, helyi ügyeket *procuratorok* intézik, városalapítások, Britannia,

- második felesége, *Agrippina* fiát, *Nerot* örökbe fogadja,

d. *Nero* (54-68)

- örült zsarnok, kezdetben *Agrippina*, *Burius* testőrparancsnok és nevelője, *Seneca* uralkodik helyette,

- felségsértési perek, feleségét is megöli (*Poppea Sabina*),

- terrorisztikus uralom, tömeges kivégzések (*Ofonius Tigellinus*, új testőrparancsnoka segítségével),

- 64: tűzvész, keresztényüldözés,

- 66: iudeai felkelés (*Vespasianus* leveri, *Iosephus Flavius*),

- 68: felkelések robbannak ki ellene (*Vindex, Servius, Sulpicius Galba*),

e. a három császár éve (69)

- rövid, de véres polgárháború (Galbát megölik, *Salvius Otho*t választják császárrá, a rajnai légiók *Aulus Vitellius*t, a keletiek Vespasianust kiáltják ki császárrá.

3. A Flaviusok (69-96)

a. Vespasianus (69-79)

- az augustusi elgondolásokhoz tér vissza,

- a császár az állam senatus által megbízott és törvényileg körülhatárolt jogkörrel rendelkező, legmagasabb rangú, életfogytiglani magistratusa,

- reformok: Nero földtulajdonát elkobozza, *colonus*-rendszer megjelenése, általános adóemelés, Egyiptom ügyeit a *fiscus Alexandrinus* intézi,

- a senatusba már nemcsak rómaiak, hanem Itália és a Birodalom leggazdagabb polgárai is bekerülhetnek, polgárjog adományozása, urbanizáció,

- *panem et circenses*, a Colosseum felépítése,

- nincsenek nagyobb hódítások, Jeruzsálem elfoglalása (70), a zsidó háború vége (72),

- uralkodásától kezdődik meg a *limes* kiépítése, melynek nemcsak megépítése, de a későbbiek folyamán megvédése is egyre nehezebbé válik.

b. Titus (79-81)

c. Domitianus (81-96)

- baráti köre segítségével kormányoz (félhivatalos császári tanács),

- a második legnagyobb keresztényüldözés,

- kegyetlen, de igazságos uralkodó,

- senatusi összeesküvés áldozata lesz.

4. Az Antoninusok (96-192): "jó császárok", stabil birodalom

a. 96-ban lép hatalomra *Nerva* (96-98), s a vele kezdődő Antoninus-dinasztia, amelynek tagjai egészen 192-ig uralkodnak. Ez a római történelem legragyogóbb, legvirágzóbb időszaka. A virágzáshoz megteremtik a személyi feltételeket is: az uralkodó örökbe fogadja az uralkodásra legalkalmasabb, kiválasztott személyt, aki követi a trónon (adoptált császárok). Ennek következtében a Római Birodalomnak olyan kiemelkedő vezetői lesznek, mint Traianus, Hadrianus, Marcus Aurelius. Az Antoninus-dinasztia uralkodásának korszakát a történelmi hagyomány a "jó császárok" korának nevezi. *Nerva* utódául korábbi munkatársát, *Marcus Ulpius Traianust* jelöli ki, amivel gyakorlatot teremt,

b. Gazdaság és társadalom a II. században

- a termelés legfejlettebb ága a földművelés,

- az éhínségek elkerülésére az ellátást szervező hivatalnokok megjelenése,

- a *colonus* növekvő szerepe,

- Itália elveszti ipari vezető szerepét a provinciákkal szemben,

- ipari üzemek jelennek meg a nagybirtokokon (önellátás),

- szabad munkaerő felértékelődése,

- tengeri és szárazföldi kereskedelem,

- a senatori és lovagrend mellé a *curialisok* (a városi tanácsok tagjai) emelkednek, együtt alkotják a *honestiores*eket.

A közrendű szabadok (plebs, városi iparosok, szabad parasztok és kistermelők) a *humiliores*,
- rabszolgák,

- municipiumok, coloniák -> provinciák -> központi kormányzat.

c. Traianus (98-117)

- *alimentatio*: a bajba került kisbirtokosok megsegítésére,

- *urbanizálás* és *romanizáció* a provinciákon,

- az utolsó sikeresen hódító császár,

- Dacia meghódítása (101-102, 105-106),

- hadjárat a Parthus Birodalom ellen (106: Arab-félsziget, 114-117: Parthus Birodalom).

d. Hadrianus (117-138)

- 132: zsidó felkelés (*Bar-Kochba* (*Simon Barkosiba*) leverése),

- kiépül a császári közigazgatás birodalmi rendszere,

- *limes*, Hadrianus fala,

- a légiókban már provinciabeliek szolgálnak a polgárjog megszerzésének reményében.

e. Antonius Pius (138-161)

- halála után *Lucius Verus* és *Marcus Aurelius* kerül hatalomra, az első kettős császárság,
f. Marcus Aurelius (161-180)

- 166-tól egyedül a trónon,

- pestis,

- uralkodása alatt tör ki a makroman háború: a makromann és kvád törzsek 167-ben áttörnek a rajnai limest, elfoglalják Brigetiot, elárasszák Pannoniát és Aquileiát fenyegetik. Csak 174-re sikerül rendezni a helyzetet. Marcus Aurelius 167-től kezdődően személyesen irányítja a római hadmozdulatokat és sikeresen védelmezi a birodalmat a makromannok és alemannok támadásaival szemben. A limest védő ún. lineáris védelem (a légiók limes mellé telepítése és szétbontása a limes mentén) az i. sz. 160-as, 190-es évek makromann, kvád, stb. háborúitól kezdődően kiegészül egy ún. láthatatlan, külső limes-szel is. Szerződést (*foedus*-t) kötnek a germán törzsekkel, akik szövetségesei (foederati) lesznek a birodalomnak és vállalják, hogy megvédik a limes adott szakaszát más germán törzsek támadásaival szemben. A germán veszély 161-ben, a szarmaták keletről nyugatra való vonulásával összefüggő első germán népvándorlással - a gótok délre vonulásával Dél-Skandináviából a Fekete-tengerig - válik fenyegetővé. A makromann háború kirobbanása után a parthusokkal is vív csatákat. Ugyancsak Marcus Aurelius az, aki szakít az adoptáció gyakorlatával, holott - filozófus császárként - ez tőle lett volna a legkevésbé elvárható. 177-ben társuralkodóként maga mellé veszi fiát, az erre nem igazán méltó *Commodust*; ezzel szakít az adoptációs gyakorlattal.

g. Commodus (180-192)

- Commodus - az eredetileg kijelölt *Antonius Aemilianus* helyett - 192-ig önállóan vezeti a birodalmat. Katonailag Commodus sem sikertelen uralkodó, de szokatlanul erőszakos, diktatórikus módon gyakorolja a hatalmat: szakítani akar azzal a látszattal, hogy a köztársaság elvben még mindig létezik, fel akarja számolni a köztársasági magistratusokat,

- zsarnoki uralom, összeesküvés végez vele.

5. Katonacsászárok (192-284)

a. A Rómán kívüli világ

- Parthus Birodalomból *Szaszanidák*, *Ardasir* (226), Újperzsa Birodalom, *Zarathustra* tanításai lesznek államvallássá,

- Rajna-Duna-vidék: a III. század elejére kialakul a szász, burgund, langobárd és vandál törzsszövetség,

- Al-Duna és Fekete-tenger: gótok vándorlása, vizigótok és osztrogótok.

b. *Septimius Severus* (193-211)

- Commodus a 190-es évek elejére, a Duna-menti germán támadások erősödésekor már nem áll a helyzet magaslatán. Ekkorra a legreménytelenebb helyzetben levő Pannonia légiói fellázadnak, alkalmatlannak nyilvánítják Commodust a birodalom vezetésére. Vezetőjük az észak-afrikai arisztokrata származású, magas katonai pozíciókat betöltő *Septimius Severus*. Commodust egész családjával együtt meggyilkolják, Britanniában, Noricumban és az Al-Duna mentén is fellázadnak a légiók, és saját jelöltjüket kiáltják ki császárnak.

- Commodust követően *P. Helvius Petrinax*ot választják császárrá, de a pannóniai légiók *Septimius Severust* teszik meg császárrá. Négy császár is küzd a hatalomért,

- a légiók jelöltjei között megkezdődik a hatalmi harc. 193-197 között *Septimius Severus* legyőzi riválisait és jelentősen visszaszorítja a germán törzseket is, sőt a parthusok ellen is sikereket tud elérni. Dinasztiaja 193-235-ig gyakorolja a hatalmat (Severidák),

- hadsereg megszilárdítása, közmunkaterhek (*munusok*) és magas adók a civil lakosságra, lovagrendi jogtudósok (205-től a *praefectus pretorio* tisztség kettéosztása egy jogtudósra és egy katonára),

- a Severidák uralkodása már a hosszú III. század kezdetének tekinthető (hosszú III. század: 193-312: a Diocletianus által megteremtett tetrarchális rendszer felbomlása, a diarchia, ill. 324-től Constantinus egyeduralmával lezáruló időszak). Ebben az időszakban bontakozik ki a birodalom általános válsága, melyet a birodalom egyes területein nem is tudnak megoldani. Politikai, irányítási zavarok keletkeznek, gazdasági válság zajlik le, sőt a kultúra is válságba kerül. *Septimius Severus* négy év alatt katonai erővel számol le minden vetélytársával, innentől kezdve a hatalom katonai monarchiává válik. Ahogy a limesek veszélyeztetettsége nő, úgy értékelődik fel a hadsereg és a külső veszély által fenyegetett tartományok szerepe: itt állomásozik a legjelentősebb haderő, az kerül hatalomra, akit a hadsereg támogat. Sokak szerint *Septimius Severus* az első katonai monarcha, megemeli a zsoldot, felemeli a hadsereg létszámát, megengedi katonáinak a házasságot, családtagjaik a légiós tábor mellett telepedhettek le, a táborok mellett polgári-közigazgatási centrumok alakulnak ki (ez a katonák közérzetére pozitívan, moráljukra negatív hatást gyakorol). Mentessíti a katonákat az adófizetés és bizonyos egyéb kötelezettségek alól is, ezáltal szinte kiemelve a hadsereget a társadalomból. 211-ben bekövetkezett halálakor örököseire, *Caracallára* és *Getára* a

következő "politikai végrendeletet" hagyja örökül: "Legyetek jóban egymással, lássátok el jól a katonákat, másra ne legyen gondotok".

c. a Severus-dinasztia

- Caracalla és Geta, 212-ben Caracalla (212-217) meggyilkolja Getát,

- Caracalla 212-ben adja ki *Constitutio Antoniana* című rendeletét, melyben a birodalom többmillió lakójának adja meg a római polgárjogot. Lépésének leginkább pénzügyi okai vannak: a hadsereg kiváltságai, a birodalom lélekszámának csökkenése, a határvédelem költségei, stb. az államkincstár zavaraihoz vezettek. Örökösödési illetéket kizárólag római polgárjoggal rendelkezőknek kell fizetni, melyet Caracalla 5%-ról 10%-ra emel, ezáltal jelentős bevételhez juttatja a kincstárat.

- *Opellius Marcinus*,

- *Helioabalust* (218-222),

- *Alexander Severus* (222-235): az általános válság leglátványosabb nehézségei a határvédelem terén mutatkoznak meg. 227-ben a Parthus Birodalomban dinasztia váltás történik, Ardasir megfosztja hatalmától az utolsó parthus királyt, s magát az Akhaimenidák, ill. *Sasan* örökösének tekintve (Szászánida-dinasztia) támadást indít a birodalom ellen. A 222-től 235-ig uralkodó Alexander Severus halálával a germán és szászánida veszély egyidejűleg jelentkezik. Már Alexander Severus is folytat tárgyalásokat a germán törzsfőkkel, akiket állítólag meg is veszteget, de a szászánidák elleni harcban kevés sikert tud elérni.

d. katonai anarchia (235-268)

- az elégedetlenkedők - a határmenti légiók támogatásával - 235-ben lemészárolják Alexander Severust és családját is, a lázadás élére *Maximius Thrax* (Thrax ~ trák, Illiricumból származó) áll, vele kerül hatalomra a "barbár" népek egyike,

- *Gallienus* (260-268): belső reformok (263, légiók visszavonása a határ mellől (rugalmas határvédelem), hellenisztikus eredetű misztériumvallások támogatása).

e. illir katonacászárok (268-284)

- 268-284 között (illir katonacászárok kora) mintegy 20 császár váltja egymást a trónon, s közülük mindössze ketten halnak meg természetes halállal. Ez a római történelem legsötétebb időszaka,

- *Aurelianus* (270-275): Dacia feladása, a városok fallal veszik körül magukat (271: aurelianusai városfal építése Rómában), egységes birodalmi vallássá akarta tenni Héliosz napisten kultuszát,

- a III-IV. század folyamán egyre többször szakítják át a limest a különböző barbár népek, s a légiók által támogatott katonacászárok egymással is folytonos harcot vívnak. A római államon belül e politikai válságon még úrrá tudnának lenni, ha nincs a gazdaságot sújtó válság. Visszaesik a termelés, Rómát és a hadsereget ugyan még sikerül ellátni, de a többi város súlyos ellátási gondokkal küzd, szerte a birodalomban éhínség üti fel a fejét. A termelés visszaesését eredményezhette a birodalom lélekszámának drasztikus csökkenése (demográfiai vizsgálatok alapján kimutatható, hogy a II. század végétől a III. század végéig tartó periódusban mintegy 20-30%-kal esett vissza a népességszám, köszönhetően pl. a szászánidákkal küzdő hadsereg által behurcolt járványoknak),

- a II-III. században a korabeli feljegyzések által rekonstruálható éghajlati változás is bekövetkezett, általános felmelegedés figyelhető meg, ezzel párhuzamosan a laza, alluviális Földközi-tenger melléki talajok erodálódása, amely tovább csökkenti a termés mennyiségét. A bizonyos provinciákat fenyegető barbár betörések pusztítják az ottani gazdaságokat (*villa rustica*kat), növekszik a külterjes, nem specializált gazdálkodást folytató latifundiumok szerepe is. A (rabszolga)munkaerő-válság (a hódítások ill. más fogolyszerző akciók elmaradása) is hozzájárult a termelés csökkenéséhez. A latifundiumok egyre inkább colonusokat (szabad bérelő, kisparaszt) kezdenek foglalkoztatni. A IV. század elején, 332-ben *Constantinus* megtiltja a colonus föld nélküli eladását, megtiltja a colonusoknak a bérlemény elhagyását, ezzel tkp. röghöz köti őket,

- a válságban jelentős elemet képvisel a pénzügyi válság, az infláció is. A kínálat alatta marad a keresletnek, ami áremelkedést idéz elő, ezzel párhuzamosan a pénz önmagában is veszít értékéből (az állam folyamatosan csökkenti a pénz nemesfém tartalmát, 235-284 között nincsenek nemesfém tartalékok, a keleti luxuserkedelem kiszívja a birodalom nemesfém tartalékait, s ezen a helyzeten általában a pénz nemesfém tartalmának csökkentésével próbálnak segíteni. A Septimius Severus és *Diocletianus* uralkodása közötti időszakban a pénz értéke 1/3-ára esett vissza). A politikai és gazdasági válság társadalmi válsággal is együtt jár. A szenatori rend politikai pozíciói gyengülnek, gazdaságilag azonban tovább erősödnek. Megnövekszik a lovagrend (*ordo equester*) befolyása, közülük kerülnek ki a hivatali-katonai arisztokrácia tagjai, sőt nemritkán a császárok is. A municipiális (vidéki) arisztokrácia két vezető rétege (*curialis*, *decurio*) veszít jelentőségéből, különösen az *ordo curialis* szenved meg a termelés válságát. A kézműves-, és kereskedőtársadalom különösen megsínyli a válságot, bár a jelentős császári haderővel rendelkező provinciák esetében a konjunktúrának köszönhetően ez kevésbé érezhető. A kézműveseket foglalkozási ágak szerint

tömörülésekbe collegium-okba) kényszerítik, amelyeket megfosztanak korábbi kiváltságaiktól (különösen Diocletianus idején, aki előírja, hogy a gyermek csak apja foglalkozását űzheti). Kulturális-ideológiai válság is tapasztalható: a hívők elfordulnak addigi isteneiktől, új vallási kultuszok jelennek meg (misztériumvallások, megváltókultusz (Napkultusz, Mithras-kultusz, kereszténység, stb.)). Ez az időszak a tömeges keresztényüldözések korszaka is.

VI. A dominatus

1. Diocletianus (284-305): *tetrarchia*

A válság mélypontján, 284-ben kerül hatalomra a valószínűleg dalmát származású *Diocles* (a későbbi Diocletianus), aki 305-ig uralkodik. Rövid távú válságkezelési programot indít el, átmenetileg bizonyos válságjelenségekben eredményeket is elér, mérséklődik a termelés csökkenése. Az iparosokat collegiumokba - érdekvédelmi szervezetekbe - kényszeríti, a collegiumok tagjait járulékfizetésre kötelezi. Maximálja az árakat és béreket, de ennek következtében nagyobb szerephez jut a fekete piac. Megszünteti a helyi adókat és új, egységes adórendszert alakít ki (*iugatio, caputatio*: föld-, és fejadó).

Törekszik a politikai válság megoldására, a birodalom irányíthatóságának visszaállítására is. Felismeri, hogy a birodalmat már nem tudja egy ember irányítani, ezért maga mellé veszi katonatársát, Maximianust, mindketten felveszik az *augustus* (*imperator caesar augustus*) címet, de Diocletianus mindvégig megtartja *autoritását* (elsőbbiségét) társával szemben. Mindketten maguk mellé vesznek egy-egy alcsászárt caesari rangban (Diocletianus *Galeriust*, míg *Maximianus Constantinus Chlorust*). Ők négyen a birodalom egy-egy negyedének irányítását veszik át, ennek érdekében átszervezik a birodalmat is. Négy praefecturát alakítanak ki:

- Oriens (Kis-, és Kelet-Ázsia, központja Nicodemia),
- Illiricum,
- Gallicum,
- Italia.

A keleti provinciákat a gazdasági válság nem sújtotta annyira, mint a nyugatiakat, Diocletianus így Oriens praefectura vezetője marad. 12 *dioecesis*t hoznak létre a négy praefectura területéből, amelyeket összesen 101 provinciára bontanak. A fenti berendezkedés a tetrarchiális (négyes) kormányzás.

A kormányzás átalakulásával együtt jár az államforma átalakulása is. A principátus átadja helyét a köztársasági formákkal teljesen szakító abszolút monarchiának, melyben a hatalmat az isteni eredetű császár gyakorolja (mind a hellenisztikus, mind a szaszanida állam jellegzetességeit magában hordozva). Dominatus: *dominus et deus*, a császár úr és isten a földön, akinek a Napisten adja a hatalmat (Diocletianust pénzérméin *Sol invictus*-nak, azaz győzhetetlen Napnak nevezik). A császárt *adoratio* (dicsőítés) illeti meg, színe előtt le kell borulni (*proscyneisis*).

2. Constantinus (313-337)

305-ben Diocletianus és Maximianus visszavonul a politikai életből, Utódaik az addigi alcsászárok, Galerius és Constantinus Chlorus lesznek. Mindketten maguk mellé vesznek egy-egy alcsászárt *Severus* és *Maximius Daia* személyében. A kitörő politikai válság és polgárháború végül 311-ben érkezik fordulóponthoz: Constantinus és *Licinus* legyőzi Maximius Daiát, majd 312-ben a Róma külterületén található Mulvius hídnál *Maxentius* szenved vereséget Constantinustól; ezzel véget ér a tetrarchia korszaka. 312-324 között a hatalom *diarchikus*: a nyugati területeket irányító Constantinus és a keleti területet uraló Licinus között oszlik meg. 313-ban Constantinus kiadja a milánói edictumot, melyben vallásszabadságot biztosít a keresztényeknek, ezzel véget vetve a keresztényüldözésnek. 324-ben kerül sor a Constantinus és Licinus közötti döntő ütközetre, ettől kezdve egészen 337-ig Constantinus egyeduralkodóként gyakorolja a hatalmat. Csökkenti a limest védő légiók számát, új császári testőrséget szervez (candidati). 332-ben röghöz köti a colonusokat, lehetővé teszi, hogy a házas rabszolgák (a *servus casatusok*) kisebb földtulajdonhoz juthassanak.

326-ban kezdődik Byzanthion városának római minta szerinti átépítése, az új várost 331-ben szentelik fel, s ettől kezdve Constantinopolis néven a Birodalom új fővárosa.

3. *Valentinianusok* (364-378)

- 337-364 között Constantinus utódai között oszlik meg a hatalom,

- *Jovianus*,

- 364-ben *Flavius Valentinianus* (364-375), kerül hatalomra, aki társuralkodóként maga mellé veszi öccsét, *Valens*t (364/375-378). 375-ben Flavius Valentinianus meghal, a hunok előrenyomulásának kezdetekor a vizigótok nyugatra vándorolnak, s zsoldosszolgálat fejében engedélyt kaptak a Birodalomban való letelepülésre. Az elviselhetetlen körülmények következtében fellázadnak, s 378-ban a hadrianopolisi (Drinápoly) csatában maga Valens is meghal.

4. *Nagy Theodosius* (379-395)

- a hatalmat a 379-395 között uralkodó Theodosius szilárdítja meg ismét, aki 394-ben államvallássá teszi a kereszténységet,

- 395-ben bekövetkező halálakor a *Cunctos populival* fiai között osztja fel a birodalmat. A birodalom ezzel kettészakad, a nyugati rész Honorius, a keleti *Arcadius* vezetésével működik tovább. A kiskorú *Honorius* helyett a hatalmat katonai főparancsnoka, *Stilicho* gyakorolja,

5. A Nyugatrómai Birodalom

- Honorius: *Stilicho* uralkodik helyette,

- népvándorlás,

- 406: barbár támadás, *tertia hospitalitas*,

- 410: Róma elfoglalása,

- hunok (451: *Catalaunum*),

- 455: vandál támadás,

- 474: *Orestes*-*Romulus Augustulus* <-> *Iulius Nepos*,

- 476-ban *Romulus Augustulus* *Odoaker* nevű germán testőrparancsnoka letaszítja a trónról, a hatalmi jelvényeket Bizáncba küldi. Ez a dátum a Nyugatrómai Birodalom klasszikus értelemben vett bukásának éve.

4. A magyarság történetének kezdetei. A honfoglaló magyarság életmódja

(kettős honfoglalás beillesztendő)

I. Alapfogalmak

- őshaza: az *Urheimat* német szó tükörfordítása. A magyar tudományosságra általában is jellemző, hogy a XVIII. századtól a német nyelvből kölcsönzi a szakkifejezéseket, ilyen az őshaza kifejezés is. A korábbi tudományos életben azt a helyet értették őshaza alatt, ahol egy ún. ősnép kialakult. Úgy gondolták, hogy ez az ősnép közös ősnyelvet beszélt és nyomait egy jól meghatározott területen kell keresni. Az utóbbi években-évtizedekben már nem gondolják azt, hogy konkrét őshazáról lehetne beszélni; ma már nem egy földrajzi helyszínt keresnek, amikor egy nép eredetével foglalkoznak, hanem több földrajzi térséget, ahol egy nép kialakulása végbemehetett (azaz őshaza helyett őshazákról beszélnek). Az elmúlt évtizedekben a három nagy európai nyelvcsoporthoz (indoeurópai, finnugor, ural-altáji) tartozó népek őshazáját Európa szinte minden területén keresték, joggal vagy anélkül (ld. *Makkay János: Az indoeurópai népek őstörténete*),

- őstörténet: a történetírás az emberiség történetét alapvetően két korszakra osztja a források figyelembevételével. Az emberiség történetének korai szakaszából nem állnak rendelkezésre írásos emlékek, ezt a korszakot nevezzük őstörténetnek, ezután már az írott forrásokkal datálható történelem következik (írás alatt kifejezetten a mai típusú írásokat értjük, melyek a sumer-föníciai írások megjelenése óta alakultak ki). Az utóbbi évek kutatásai alapján a magyar őstörténet kifejezés helyett helyesebb lenne a magyarság korai története kifejezés használata: igaz ugyan, hogy erről a korszakról még nincsenek saját írásos forrásaink, más népek azonban ekkorra már széles körben jellemző az írásosság, míg a magyar történelemből fennmaradt első írásos források a IX. századból származnak (*Dzsaháni*, stb.). Napjaink tudománya szerint a magyarság korai története ugyan pontosan nem datálható, de mindenképp a magyarság önálló néppé válásával kezdődik. Ezt a korszakot egyértelműen korai magyar történelemnek nevezhetjük, míg a korábbi korszakokra vonatkozóan a magyar nép előtörténete kifejezés tekinthető korrektnek (az az út, amely a magyar nép kialakulásához vezetett. A magyarság korai történetét lezáró évszámok tekintetében általában két időpontot jelölnek meg: 895 (a Kárpát-medence birtokba vétele), ill. 1000 (*István* megkoronázása amely a Kárpát-medence megtartásának zálogát is jelentette, hisz a Kárpát-medencét ezt megelőzően uraló népek - dákok, avarok, stb. - nem tudták tartósan birtokukban tartani a területet),

- nép: mai népfogalmunk és a IX. századi népfogalom közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Ma sem egyértelműen és szabatosan használjuk a népfogalmat, hisz a köznyelv és a különböző tudományos szaknyelvek mást és mást értenek nép alatt. A IX-X. században nép alatt egy olyan történelmileg kialakult csoportot értünk, amelynek közös a *szemiontikai* rendszere, erős "MI" tudattal bír és tartós önelnevezése van. Létezik azonban ezeken kívül néhány olyan ismérv is, amely nem feltétlenül szükséges egy nép népként való definiálásához, de létezése segítheti az összetartást, míg hiánya gyengítheti a kohéziót a közösségen belül. Ezek:

- a közös eredet tudata (a magyarság eredetmondája az először *Kézai Simon* krónikájában megfogalmazódó Hunor-Magor monda, az Árpád-ház eredetmondája a Turul-monda (*Emese* álma), melyet *Anonymus* fogalmaz meg első ízben),

- közös terület: egy nép fennmaradása sokkal valószínűbb egyetlen közös területen, mint több, esetleg egymástól elszigetelt területen,

- közös államszervezet: ha egy adott államszervezet egységébe tartozik valamely ethnosz, az ugyancsak elősegítheti a fennmaradását. Ha egy állam területén egy nemzeti dinasztia irányítása alatt él a nemzet, akkor fennmaradása nagy valószínűséggel hosszú távon garantált,

- közös vallás: a vallás is olyan összetevő, amely erősítheti a nemzeti összetartozást. A magyarság vallási sokszínűsége soha nem jelentett etnikai elkülönülést (ellentétben pl. Romániával, Boszniával, stb.).

- *etnogenezis*: korábban egy nép vagy népcsoport eredetét kutató tudomány, míg ma ez a tudomány már nem az eredetet, hanem a keletkezést, kialakulást vizsgálja. A régi etnogenezisnek az volt a fontos, hogy kik az ősök, hol érhető tetten az ősök lakhelye. A mai etnogenezis a nép kialakulásának összetevő elemeit vizsgálja: milyen elemekből, mikor és milyen módon ötvöződött egy elemmé egy ethnosz. *Róna-Tas András* szegedi nyelvészprofesszor négy különböző közép-európai etnogenezist különböztet meg. Szerinte a népek kialakulásának és történelemből való eltűnésének folyamata is különböző. A közép-európai etnogenezisek négy típusa szerinte:

- avar típusú etnogenezis: megszállják a Kárpát-medencét, erős államot hoznak létre, majd látszólag eltűnnek a történelemből (*László Gyula* kettős honfoglalás elmélete alapján az avarok tovább élnek a magyar népben, de ezt eddig sem bizonyítani, sem cáfolni nem sikerült),

- bolgár típusú etnogenezis: birodalmat építenek, megmaradnak, de nyelvet cserélnek,

- szláv etnogenezis: nyelvet nem cserélnek, megmaradnak, de közös államot nem sikerül kialakítaniuk,

- magyar etnogenezis: a nép megmarad, megőrzi nyelvét és fenntartja államát.

II. Az emberiség kialakulásának és létének természetföldrajzi viszonyai

Az emberiség kialakulása a negyedkorban (*quartier*) megy végbe, melynek utolsó szakasza a *pleisztocén*, feltételezhetően ebben az időszakban jön létre az ember (i. e. 2,5 millió - i. e. 10000). Ezt követi a *holocén* időszak, amelynek négy alkorszakát szoktuk megkülönböztetni:

- *ősholocén I.* (i. e. 10000-7500): éghajlata *szubarktikus* (hideg, jeges),
- *ősholocén II.* (i. e. 7500-5000): éghajlata *boreális* (felmelegedő),
- *közéholocén* (i. e. 5000-500): *szubboreális* éghajlatú,
- *újholocén* (i. e. 500-tól): *atlanti* és *szubatlanti* éghajlat.

Az utolsó nagy jégkorszak, az ún. *würm*, végétől (azaz a pleisztocén végétől, i. e. 10000-től) az eljegesedés visszahúzódik, alapvetően befolyásolva az életlehetőségeket.

III. Növényföldrajzi övezetek

- északon: az állandó fagy öve: a a sarkkör közelében található, emberi életre teljesen alkalmatlan. Hosszú, hideg tél, rövid nyár. Termőtalaja nincs, állatvilága szűkös (jegesmedve, pingvin, stb.),
- tundraövezet: hosszú, hideg tél, rövid, hűvös nyár, minimális termőtalaj, amely nyáron felolvad és mocsarassá válik, ezáltal földművelésre alkalmatlan. Állatvilágára legjellemzőbb a rénszarvas. Növényvilága: fűfélék, fa vagy cserje egyáltalán nem nő. Emberi életre alkalmatlan,
- tajga: szélesebb, jelentősebb vastagságú termőtalaj, hideg, hosszú tél, rövid, de az előzőekhez képest meleg nyár. A termőtalaj nyáron mocsarassá válik, művelésre alkalmatlan. Vegetációjára a tölevelű fenyőerdők (vörösfenyő, lucfenyő, cirbolyafenyő, jegenyefenyő), ill. elvétel egy-egy lomboserdő (nyár, nyír, szil) jellemző. Állatvilága: nyest, nyuszt, hód, hermelin, medve, ragadozó madarak, rágesáló emlősök,
- lomboserdők öve: jelentős, vastag, jó minőségű termőtalaj; rövid hűvös, hideg tél, hosszú, meleg nyár, amely időt enged a különböző növényfajtáknak az érésre. A lomboserdő-övezet jelentős részében mára már alig találhattunk lomboserdőt (bükk, tölgy, stb.), hisz az ember az évszázadok alatt a termőterület növelése érdekében jórészt kiirtotta,
- sztyeppe-övezet: az eurázsiai nagy népvándorlások kizárólag ebben az övezetben zajlottak le, végrehajtók olyan népek voltak, melyek lovasnomád, nagyállattartó kultúrával vándoroltak keletről nyugatra. Jelentősebb erdőség, fa-vegetáció nem található,
- félsivatagos-sivatagos övezet: az édesvíz hiánya, a termőtalaj hiánya, lefolyás nélküli sós vizek nagy mennyisége jellemzi.

Az emberi népesség befogadására leginkább alkalmas terület az északi féltekén a lomboserdők öve és a sztyeppeövezet.

IV. Kor-, eredet-, és környezet-meghatározási módszerek

1. Kormeghatározási módszerek

- C14-es módszer: az élő szervezetek a környező világból életük során meghatározott mennyiségű szénizotópot vesznek fel. Ez a folyamat az élő szervezet halálával megszűnik, s a szervesanyag elpusztultával megkezdődik a C14 izotóp átalakulása, lebomlása nitrogénné. A C14-es izotóp felezési ideje 5730 év (x mennyiségű C14 5730 év alatt x/2 mennyiségűvé bomlik). A módszer lényege az, hogy egy adott élő szervezetben tárolt C14 mennyiségét összevetik egy régi tárgyban lévő C14 mennyiségével, s a kettő egymáshoz való arányából következtetnek arra, hogy mikor halt el az egykori szerves anyag, azaz mikor következett be a halál. Bizonytalanságra ad okot, hogy egyáltalán nem törvényszerű az, hogy a szénizotóp-felvétel akár két azonos növényi vagy állati egyed esetében is azonos mennyiségű lenne. A módszer maximum kb. 50000 éves leletek korának meghatározására használható,
- *dendrokronológias* módszer: fák, faanyagok esetében használható, évgűrűket elemez, 8000 évnél korábbi időszakra nem alkalmazható. Hátránya még, hogy egy bizonyos helyen talált fadarab nem készült feltétlenül ugyanazon helyen élt fából, így nem biztos, hogy a lelet származási helyéről szolgáltat adatokat,
- az ionizáló sugárzás mérésének módszere: élete folyamán minden szervezet meghatározott mennyiségű sugárdózist nyel el, s ezen sugárdózis szerencsés esetben tárolódik valamely adott anyagban (pl. agyagedény). A módszer alapja az ionizáló sugárzás dózisének összehasonlítása; az eddig említettek közül ez a legkritikusabb módszer, hisz a világot nem érte állandóan azonos mértékű sugárzás a történelem folyamán. A módszer nem alkalmas a hamisítás leleplezésére sem (újonnan készült tárgyak mesterséges besugárzása),
- *archeomágneses* módszer: alapja az, hogy az agyagban - amelyből az agyagedényeket készítették - vasoxid található, ill. az, hogy a föld mágneses pólusa folyamatosan és állandó mértékben változik, s a változás mértékét mai eszközeinkkel már mérni tudjuk. A kiégetés során az agyagban található vasoxid-szemcsék a föld mágneses pólusai felé fordulnak, s ezt a pozíciót meg is tartják. Ha tudjuk a kiégetés helyét és ismerjük a pólusok vándorlási sebességét, akkor abból könnyen lehet a kiégetés idejére következtetni. A módszer 7000 évre visszamenően alkalmazható,

- a régészeti leletek egymásfölöttiségét ill. egymásalattiságát használja fel a régészek kedvelt kormeghatározási módszere, amely a *tell-izáció* jelenségén alapul,

- a kormeghatározás legkézenfekvőbb módszere átnyúlik az írásbeliség időszakába és a *numizmatika* tárgykörébe tartozik: a pénzletek (képes, feliratos pénzérmék) vizsgálatán alapszik. Kizárólag *post quem* datálásra alkalmas (csak valamely időpont utánra tehető az eredet, pontos, egyetlen időpontot jelentő dátum nem határozható meg).

2. Eredetmeghatározási módszerek

- *spektrumanalízis*: egy-egy ráánkmaradt tárgy összetevőit vizsgálja meg (miből áll, milyen az egyes összetevők aránya az adott tárgyban),

- pollenanalízis: a környezetre, elsősorban a növényvilágra vonatkozó információk tekintetében nélkülözhetetlen. Ha a régi korokból előkerült tárgyakon fennmaradt valamilyen pollen, akkor nagy valószínűséggel megmondható, hogy milyen növények éltek az adott helyen. Kockázatos módszerré az teszi, hogy a polleneket - könnyűségük lévén - a szél származási helyüktől nagyon messzire is elsodorhatja, s ez téves következtetésekre adhat okot. Még aránylag kis területekre vonatkozóan sincsenek megbízható pollentérképeink. Ezért is vezetnek meglehetősen ingoványos atalajra azok a kutatások, melyek a pollenanalízist döntő érvként használják elméletükben.

V. A történelem felosztása a termelőeszközök anyaga szerint

Őstörténet:

- paleolitikum: pattintott kőeszközök, halász-vadász-gyűjtögető életmód,

- mezolitikum: átmenet a paleolitikum és a neolitikum között,

- neolitikum: csiszolt kőeszközök, élelemtermelés (az éleleltermelés teszi lehetővé a népek kialakulását, mivel ettől a korszaktól válik lehetővé az, hogy viszonylag kis területen relatíve nagy lélekszámú csoportok tartósan együtt élhessenek. A paleolitikum gyér létszámú lakossága nem eredményezhette közösség, így közös szemiontikai rendszer kialakulását sem),

- rézkor,

- bronzkor,

- vaskor.

VI. A nyelv, mint a korai történet kutatásának eszköze

A nyelvről nyugodtan állíthatjuk, hogy állandóan változó rendszer: változnak a hangok, a szavak és változik a nyelvtani szerkezet, ill. a mondatalkotás szabályai is. A nyelvnek és minden egyes részének története van. A nyelvtörténészek a nyelv jelenlegi állapotából próbálnak a nyelv ősi állapotára visszakövetkeztetni. Ha az ősi nyelvallapotokat sikerül rekonstruálni, akkor többet tudunk meg az őskori történekekből, hisz a nyelv leírja a környezetét. Vannak olyan szabályok és törvényszerűségek, amelyek minden nyelvre érvényesek, ezek:

- a nyelv változik,

- az egyes nyelvcsaládokon belül külön törvényszerűségek léteznek,

- az egyes nyelveken belül külön törvényszerűségekkel léteznek,

- a nyelv elemei is rendelkeznek saját törvényszerűségekkel.

A nyelv nem egy irányba és nem folyamatos sebességgel változik. A világ egyetlen nyelvének sincs egyértelműen meghatározott fejlődési iránya és fejlődési sebessége. Éppen ezért a korai nyelvallapotok rekonstruálása szerfelett problematikus, amit a történészeknek mindig figyelembe kell venni. Ez azért kiemelkedően fontos kérdés, mert az utóbbi 200 évben az egyes népek történetéről írottakban szinte mindig a nyelvészeté volt a főszerep. Mindezért azt mondhatjuk, hogy az őstörténet vizsgálatában a nyelvészetet csak más tudományokkal együtt és egyenrangúan lehet figyelembe venni.

VII. A magyar őstörténetírás története

A XVIII. századig a magyar őstörténetírásra a krónikairódalom gyakorolta a legnagyobb befolyást, ill. jelentős volt a legenda-, és mondairódalom szerepe is. Mindkettő a sztyeppei lovasnomád népekkel rokonította a magyar népet. A magyarokat turáni eredetű népnek tartották, ez az elmélet leginkább a magyar mondai hagyományra, ill. a magyar krónikahagyományra alapozódott, hisz mindkettő arról tudósított, hogy a magyarok őshazája a Scithyjának nevezett österület volt (a Fekete-tenger vidéke, melyet korabeli elnevezéssel Szittyaföldnek, lakóit szittyáknak neveztek). Arról, hogy a magyarok a hunok utódnépe lenne, a hagyomány nem ad hírt, világosan fogalmazva a magyarok testvérnépének nevezi a hunokat.

Anonymus művét a XVI. századig nem ismerték, a középkori magyar őstörténetírásra Kézai Simon, IV. (Kun) László udvarában 1282-1285 között készült krónikája gyakorolta a legnagyobb hatást, amely észlelhető mind a később keletkezett Budai Krónikacsalád, mind a Bécsi Képes Krónikacsalád tagjaiban. A Kézai nyomán keletkezett krónikák külföldi forrásokat is megőriztek, viszont csak és kizárólag Kézai művéből merítik a *Turul-*, a *Hunor-Magor* monda, ill. a Vérszerződés történetét.

A magyar őstörténet-kutatásra sokáig kétpólusú, szélsőséges álláspont jellemző: az egyik irányzat tényként fogadja el a krónikák híradásait, míg a másik szerint minden híradás kitaláció, ami a nyugati forrásokban nem ellenőrizhető.

VIII. Híradások nyelvrokonságról

- az első tudósítás a XV. századból származik. Egy veronai kereskedő Észak-Szibériában olyan népet talált, melynek nyelve - a nyelveket összehasonlító *Aeneas Sylvius Piccolomini*, azaz *II. Pius* pápa szerint - rokonságba hozható a magyar nyelvvel,

- *Herberstein, Miksa* német-római császár követe 1516-ban, majd 1529-ben írta le orosz földön való utazásait. Átkelt az Urálon, járt Észak-Szibériában is, az őslakók által Jugriának nevezett területen. Az itt talált népet, ill. nyelvét a veronai kereskedőhöz hasonlóan a magyarral rokonította,

- *Sir William Jones* angol tudós 1786-ban az Angol Királyi Ázsiai Társaság felolvasó ülésén megfogalmazza az indogermán népek őstörténetével kapcsolatos hipotézisét, melynek hatása a XX. századig érezhető. A világon mintegy 3000 nyelv létezik, melyek közül bizonyos nyelvek rokonságot mutatnak. Ennek oka valószínűleg az, hogy valaha ezek a népek - pl. az indogermánok - közös őshazában, az ún. Urheimat-ban éltek együtt, viszonylag kis területen. Az indogermán népek szókincsének és nyelvtani sajátosságainak közös része valószínűleg itt, az indogermán őshaza területén keletkezhetett. Az indogermán népek az őshazában bekövetkezett éghajlati, demográfiai változások, vagy háborúk hatására vándorolhattak szét. A későbbiekben minden nép (pl. török-altái népek, sémi népek, finnugorok) őstörténetét e modell alapján képelték el,

- Jones hatása érezhető *Fischer* németalföldi tudós 1870-ben megjelent, Szibériáról írt *Sibirische Geschichte* című könyve, melyben tudományos alapossággal fogalmazza meg a magyar és az észak-szibériai finnugor nyelvek rokonságát. Bizonyítékként 13 szót sorol fel, pl. njoltzi - nyolc (a magyarok sem a XVIII. században, sem előtte nem írták így a nyolcat),

- *Schölzer Allgemeine Nordische Geschichte* címmel megjelent, az észak-eurázsiai népek őstörténetével foglalkozó munkája szerint a magyar nép Észak-Euráziából származik, s a Schölzer idején ott élt népek primitív - államalapításra képtelen - kultúrájával rokon. Schölzer kutatásait *Budinger* és *Zeuss* folytatja.

IX. A finnugor nyelvrokonság kutatása

- *Sajnovics János* 1770-ben a lapp nyelvvel hozza kapcsolatba a magyar nyelvet,

- *Gyarmati Sámuel* kezdetben elutasította a finnugor nyelvrokonság elméletét, de Schölzer-rel Göttingában történt találkozása után kezdi el a finnugor, a szamojéd és a magyar nyelv rokonságának kutatását,

- *Reguly Antal* hosszú ideig végez szibériai kutatásokat, ahonnan kiterjedt - és azóta elpusztult - néprajzi, nyelvi, művészettörténeti gyűjteménnyel tér haza,

- 1849-től a magyar közéletben egyre jelentősebb számban jelennek meg osztrák, német, ill. cseh származású tudósok. *Hunfalvy Pál* szepesi szász származású jogász 1851-ben kezdi meg kiépíteni a finnugor nyelvrokonság elméletét a bécsi udvar támogatásával. Segítségére van *Budencz József*, a kor egyik legnagyobb magyar nyelvésze. Közösön viszik győzelemre a magyar-finnugor nyelvrokonság elméletét, 1868-tól pl. minden magyar bölcsészkaron kötelező a magyar szakosok részére a finnugor nyelvek tanítása. 2000 közös magyar-finnugor szót feltételeztek az alapszókincsben, ebből ma mintegy 800-at tekintenek valószínűnek. Tanítványaik, *Munkácsi Bernát*, *Pápay József* és *Zsirai Miklós* a XX. század első felében alkotnak.

X. A magyar őstörténet-kutatás másik ága

- *Pray György* jezsuita történétíró a XVIII. század második felében - *Herberstein* tudósításait is olvasva - írja meg *Annales veteres Hunorum, Avarorum et Hungarorum* (*A hunok, avarok és magyarok őstörténete*) című munkáját, melyben a magyar ősi hagyományt is alapul véve próbálja a magyarok turáni származását bizonyítani, a magyar őshazát a Kaszpi-tenger és a Kaukázus között feltételezi,

- *Katona István* (ugyancsak jezsuita történétíró) *Historia critica regnum Hungariae* című művében régi keleti forrásokat használ fel,

- *Horváth István* a XIX. század első felében élt történész szerint "A paradicsom nyelve a magyar", ill. "A Biblia pözsög a magyar nevektől". Az őshazát az Ararát-hegység környékére teszi, elmélete mára már közneveltség tárgya,

- *Vámbéry Ármin* a magyar nép őstörténetének kutatását a török népek körében kezdte el, sánta dervisként bejárta szinte egész Belső-Ázsiát. Szinte minden török nyelvű nép körében végzett kutatásokat, tapasztalatait A magyarság keletkezése és gyarapodása című művében vetette papírra.

Ugor-török háború: a különböző származáskonceptiót elfogadó nyelvészek (Vámbéry és Hunfalvy, ill. követőik) harca. A magyar tudomány mai álláspontja szerint a magyar nyelv a finnugor nyelvek családjába tartozik. a magyar nép őstörténetét a finnugor nyelvek őstörténetével együtt kell kutatni. "A nyelvrokonság nem feltétlenül egyenlő a néptörténettel."

XI. Az őshaza

Őshaza alatt a nyelvészet és a történettudomány azt a viszonylag szűk területet érti, ahol egy egységes ősnyelvet beszélő ősnép felbomlása előtt élt. Euráziában három ilyen őshazát tudunk megkülönböztetni (az i. e. VII-VI. évezred környékén):

- az indogermán népek (szlávok, germánok, latinok, stb.) őshazája,
- a finnugor népek őshazája,
- az altáji népek (török, mongol, mandzsu, tumoz, stb.) őshazája.

Minden őshazaelmélet számol egy egységes, ősi uráli vagy finnugor nyelvvel, ill. az altáji népek közelébe helyezik a finnugor őshazát, mivel az uráli finnugor nyelvbe bekerültek altáji és indogermán jövevényszavak. A három őshaza fejlődését nem lehet egymástól elkülönítve vizsgálni. Az uráli és a finnugor nyelv - s egyben a magyar nyelv - legősibb rétegei nem választhatók el egymástól.

XII. Őshazaelméletek

- belső-ázsiai őshazaelmélet: az uráli-finnugor népek kialakulását a mai Mongólia és Kína területére teszi. Az uráli és török népek kapcsolatainak bizonyítékául 20-25 török jövevényszót sorol fel az uráli nyelvben. A belső-ázsiai őshaza felbomlását az i. e. V-IV. évezredre teszi,
- kelteminári elmélet: nevét az Aral-tó déli partvidékén levő újkőkori lelőhelyről kapta, melynek régészeti kultúrája mögött ősgorokot vélnek felfedezni. Az őshaza helyét szintén Ázsiába teszi,
- minuszinszki-elmélet: a Jenyiszej középső folyásánál található Minuszinszk-völgyben feltárt régészeti kultúrát szintén a finnugoroknak tulajdonították,
- szvideri-elmélet (László Gyula): egy Varsó melletti, az i. e. XII. évezredből származó régészeti lelőhelyről kapta a nevét. Ezen elmélet szerint a finnugor népek ősei soha nem jártak Ázsiában,
- nyugat-szibériai őshazaelmélet: az Uráltól keletre, Nyugat-Szibériába (az Észak-Urál keleti lejtőire és az Ob folyó torkolatvidékére) teszi a finnugor őshaza területét.

Az uráli-finnugor nyelv ősi szókincse egyáltalán nem bizonyítja, hogy a magyarok valaha is Ázsiában jártak volna. Az indogermán és altáji ősnépekkel Európában is kapcsolatba kerülhettek őseink. Régebbi értelemben vett őshazáról ma már nem lehet beszélni: semmilyen nyelvészeti vagy régészeti bizonyíték nincs arra, hogy ilyenek lettek volna. Mivel a néppé válás folyamatos, ezért sem lehet őshazáról beszélni, csak őshazák láncolatáról (az egyetlen őshaza koncepcióját az sem támasztja alá, hogy ebben az időben - a paleolitikumban - mindössze 6-8 ember eltartásához is mintegy száz négyzetkilométernyi területre volt szükség, nem alakulhatott ki kis területen nagy népsűrűség).

(nyelvcsaládfa beillesztendő)

XIII. A magyarság őstörténete a nyugat-szibériai elmélet szrint

A *Hajdú Péter* nyelvész és *Fodor István* régész által kidolgozott elmélet különállónak tekinti az uráli és a finnugor alapnyelvet. Az uráli alapnyelvben különböző fajták neveit (vörösfenyő, jegenye, lucfenyő, cirbolyafenyő, szilfa) találta meg, melyből arra következtet, hogy az őshaza az európai lomboserdők és a tajgai fenyőerdők találkozásánál volt. A további vizsgálat során a különböző közetekbe kövült virágporszemcsék felhasználásával pollenanalízist is végeztek (bár egész Euráziára kiterjedő pollentérkép nem áll rendelkezésünkre). Hajdú Péter Fodor Istvánnal közösen rekonstruálta az uráli népek korabeli életmódját. Az uráli eredetű íj, nyíl, ídeg, evez, csónak, fon, háló, fazék, vas szavakból arra következtettek, hogy őseink halász-vadász életmódot folytattak, a kőmegmunkálás általános módja a pattintás volt.

Az ősi uráli együttélés az i. e. IV. évezredben bomlott fel, kiváltak a szamojéd népek és keletre vándoroltak. Ezzel megszűnik az uráli őshaza, s immár finnugor őshazáról kell beszélnünk, amely elnevezését az eredeti területen maradt finnugor népről kapta. Az általuk beszélt alapnyelvet finnugor nyelvnek nevezzük. A pattintott kőeszközök mellett már megjelennek a csiszolt kőeszközök is. Finnugor eredetű szavaink: ház, lak, ajtó, küszöb, ablak. A szókincsben a környezetet leíró szavak is találhatók.

A finnugor népek ősközössége legkésőbb az i. e. II. évezred elején felbomlik (a felbomlás oka lehetett túlnépesedés vagy külső támadás), a népesség három csoportra szakad:

- finn-volgai ágra,
- finn-permi ágra,
- ugor ágra.

A két finn ág elnevezése az Európa felé (a Volga és a Perm irányába) való vándorlásból ered. Az ugorok az Ob, Irtisz és Tobol folyók környékére vándorolnak. Az ugor ágat alkotó Ugorok és ősmagyarok életmódjában gyökeres változás következik be: megismerkednek a fémekkel, az élelemtermeléssel (i. e. 1800-1500 között, tanítómestereik

indoeurópai népek voltak), a lótarással és lovaglással. Ugor eredetű szavaink: nyereg, ló, ostor. Az ősmagyarok kb. i. e. 1800-tól lótarató nép.

XIV. Magna Hungaria

Történetükben ezek után mintegy 1000 éves sötét foltot találunk, erről az időszakról szinte semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre. Valószínűleg éghajlatváltozás - vagy egy eurázsiai népmozgás - következtében az ősmagyarok a legkorábbi elmélet szerint i. e. 500 körül délre, Ázsiából Európába vándoroltak. A következő elmélet a vándorlást az i. u. 300-as évekre - a kunok nagy eurázsiai birodalma létrehozásának idejére - teszi, a magyarokat ekkor már a később Magna Hungariának nevezett területen, a Volga és Káma folyók közötti területen (a mai Baskíriában) találjuk. A terület keleti részének határa az Urál nyugati pereme, északról és nyugatról a Káma és a Volga határolja, délről és nyugatról a Szahasa és az Urál folyó. A legkésőbbi időpont szerint az átvándorlásra i. sz. 550-ben került sor, az avar és türk népek vándorlásával összefüggésben. Magna Hungariát Julianus barát leírásából ismerhettük meg, aki legalább 500 évvel később, 1235 után kereste fel a térséget, s minden különösebb gond nélkül meg tudta értetni magát az ott élőkkel. Meg kell említenünk, hogy az, hogy Julianus itt talált rá a magna hungariai magyarokra még nem jelenti az, hogy 500 évvel korábban is ezen a területen laktak. Míg az ugor szállásterületen őseink életmódja még a finnugorokéhoz hasonlított, addig Baskíriában már ettől gyökeresen eltérő, sztyeppei lovasnomád életmódot folytató, a szkíta-urali népek életmódjához szinte tökéletesen hasonló életmódot folytató magyarsággal találkoztunk. Magna Hungariát már joggal nevezhetjük magyar őshazának, hiszen a magyarság itt már nem él együtt más népekkel, a területet kizárólag magyar ethnosz lakja. A kutatás feltételezi a törzsi keretek meglétét.

XV. Levédia

A Magna Hungáriából való elvándorlás pontos időpontját nem ismerjük, Fodorék az i. sz. 750-es évekre teszik. Ezután már Levédiában - az Azovi-tenger, a Dnyeper és a Don által határolt területen - él a magyarság nagy része. Levédia a hagyomány szerint *Levediről* kapta a nevét, aki *Bíborbanszületett Konstantin* szerint egy nemes kazáriai lányt vett feleségül, mire a kazár kagán őt akarta megtenni a magyarok elöljárójává. Levedi elhárította a megbízást, s maga helyett *Álmost* javasolta. A levédiai magyarok életéről bizánci és mohamedán források is hírt adnak. Levédia a Kazár Kaganátus területére esik, a kazárok (nyugati türkök) i. sz. 567-ben hozták létre birodalmukat a Fekete-tenger, Kaspi-tenger, Kaukázus háromszögében, amely a X. századig állt fenn, amikor orosz és besenyő támadások döntik meg. A nép élén - Konstantin szerint - két király áll, egy szakrális vezető (napkirály), aki az égiekkel való kapcsolattartásért felel, ill. egy hadvezér, aki a hétköznapi életet irányítja. A kazárok erős, több lábon álló birodalmat építenek ki, jelentős a kereskedelem szerepe (a birodalom területére esik több távolsági kereskedelmi útvonal csomópontja). A kazárok mellett más népek is élnek a birodalomban, részben meghódítottak, részben önként csatlakozottak. Lakossága állattartással és földműveléssel foglalkozik, a kézművesközpontok az Európát Ázsiával és Afrikával összekötő kereskedelmi útvonalakra települtek. A kazáriai magyarok megismerkednek a borászattal és a szőlőtermeléssel.

A kazár kaganátus egyedülálló abban a tekintetben, hogy államvallássá tették a zsidó vallást. A kazár fejedelem udvarába hívatta az egyes vallások tanítóit és vitát rendezett közöttük (a 800-as években járunk, már az iszlám is képviseltette magát), végül a zsidó vallást teszik államvallássá. A kazár elit meglehetősen erőszakos az új vallás terjesztése tekintetében, ami a sztyeppei birodalmakra általában nem jellemző (etnikai és vallási tekintetben toleránsak, a hódító számára csak a meghódított adófizetési és katonaszállítási kötelezettsége mérvadó). Feltehetően ezzel függ össze, hogy a IX. századtól egymást érik az elszakadni vágyó népek lázadásai.

Nem tudjuk biztosan, hogy őseink meddig éltek kazár fennhatóság alatt. Bíborbanszületett Konstantin szerint a magyarok három évig egymás mellett éltek a kazárokkal és szövetségben harcoltak, ugyanakkor, ugyanő azonban azt írja: "A magyarok soha idegen uralkodók fennhatósága alatt nem álltak." A mohamedán utazók leírásaiban fel sem merül a kazár-magyar alá-fölérendeltségi viszony kérdése; a kortárs *Ibn Ruszta* szerint: "A kazár király tízezer, a magyar király húszezer harccsal vonul ki", azaz lényegesen nagyobbnek látja a magyar haderőt a kazárnál.

I. sz. 820 körül a kabar törzsek - közelebbről meg nem határozható, de bizonyosan türk népek - fellázadnak a kazár vezetés ellen. A lázadást hosszú harcok után leverik, a kabarok egy része behódol, de a források szerint három törzs a magyaroktól kér segítséget. Ez is azt igazolja, hogy a magyarok nem voltak a kazárok alárendeltjei s a kabarok pontosan tudták, hogy a magyarok képesek megvédeni őket.

Axiómaként kezelik, hogy a kazáriai tartózkodás alatt alakul ki a kettős fejedelemség intézménye: a szakrális vezető a *kende* (*kündü*, Napkirály), míg a hadak vezére és a magyarság katonai erejéért felelős a *dzsula*, *dzsila* vagy *gyula*. Megállapítható, hogy mindkét nép élén két vezető állt, de az már csak a történészek álláspontja, hogy mi vettük át a kettős fejedelemség rendszerét a kazároktól. Általános tény lehet, hogy ebben az időszakban a kettős fejedelemség gyakorlata fellelhető több lovasnomád társadalomnál is, a fejedelmi rendszer hasonlósága még nem jelenti azt, hogy a kazároktól vettük át.

XVI. Etelköz

Levédia elhagyásának időpontját 840-850 közé teszik. A következő magyar településterület Etelköz, nevének jelentése: folyóköz. Földrajzilag az Al-Duna, a Dnyeper és a Dnyeszter által határolt területet - a Fekete-tenger északnyugati és nyugati részét - jelenti. Az életmód nem változik jelentősen, de itt történik a vérszerződés (a magyar törzsek erejének koncentrálása), ill. Álmos főfejedelemmé való választása, valamint Álmos nemzetségének a jövőben főfejedelmi nemzetséggé történő elfogadása. Álmos személye a XIX. századig nem volt a helyén a történelemben. Anonymus írta le születésének történetét, akinek gestája a XVI. században került elő, publikálására pedig csak a XVIII. században került sor. Álmos születésének idejét 819-re teszik, anyját *Emesének* hívták, akire terhessége alatt álmában egy turulmadár szállt, ezzel mintegy (másodszor is) megtermékenyítve őt. Álma szerint méhéből királyok származnak, akik azonban nem ezen a földön [az akkori magyar szállásterületen, Etelközben] fognak uralkodni. Álmos halálának körülményei is meglehetősen szakrálisak. A legenda érdekes eleme a kétszeri megtermékenyülés.

Etelközből a Kárpát-medencébe már jelentős hadjáratok indulnak. A magyarok Kárpát-medencei kalandozásairól szóló első adat 862-ből származik: a Keleti-Frank Királyság *Német Lajos* király és fia, *Karlmann* közötti belviszályba beavatkozva kerültek a magyarok a Kárpátokba. Az *Annales Bertiniani* tudósít erről a hadműveletről, ez az első biztos említése a magyarok Kárpát-medencei megjelenésének.

XVII. A Kárpát-medence hatalmi viszonyai a honfoglalás előtt

A 800-as évek végéig a Kárpát-medence az Avar Kaganátus uralkodásának területe; az avarok aranyműves technikája sok területen máig felülmúlhatatlan. *Nagy Károly* többször behatol az avar területekre, a trónharcokban az egyik párt végül a frankok segítségét kéri, akik a Duna és a Garam vonaláig terjesztik ki a Frank Birodalom határait. A Frank Királyság meglehetősen szegény aranyban, az avaroktól rabolt kincs (kb. 14 szekérnyi arany [ld. *Révész László: Emlékezzetek utatok kezdetére*]) számukra hatalmas kincsnek számít. A korabeli források a Kárpát-medencét négy nagyobb területi egységre osztják:

- a mai Dunántúl területén a Kelti-Frank Királyság fennhatósága alá tartozó Karantán végek helyezkedtek el,
- Morva végekként jelölik a Kárpát-medence északnyugati területeit, a mai Csehországot, Morvaországot és Sziléziát (Magna Moravica). *Püspöki Nagy Péter* pozsonyi professzor a Dráva-Száva vidékét érti Morva végek alatt,
- Bolgár végekként említik a dél-erdélyi, ill. dél-alföldi részeket a Maros vonalában,
- Avar pusztaságként hivatkoznak a Duna-Tisza közére, a Tiszántúlra (az 568-ban létrejött és a 800-as évek elejéig - Nagy Károly hódításáig - fennállt Avar Kaganátusra utalva).

XVIII. A nyugat-szibériai elmélet kritikája

- létezett-e egyáltalán őshaza ebben a korban (a paleolitikum és a mezolitikum határán)?

Olyan típusú őshaza, amelyben az elmélet gondolkodik, aligha létezett. Ebben a korban László Gyula számításai szerint mintegy 100 km²-nyi terület volt szükséges 5-6 ember eltartásához, így nem jöhetett létre olyan népsűrűség, ami egy nép kialakulásához elengedhetetlenül szükséges lett volna,

- a nyelv és a nép kérdése: az elmélet szerint nyelvi tekintetben hozzánk legközelebb álló vogulok és osztyákok antropológiai szempontból tőlünk nagyon távol eső népek. A vogulok és osztyákok esetében a mongoloid rasszjelleg az uralkodó, míg a honfoglaláskori temetőket vizsgálva egyértelműen volgai-európai embertípust ismerünk fel, tehát genetikailag nem vagyunk testvérnép. László Gyula szerint a nyelvi rokonság és az antropológiai szakadék létre magyarázatul szolgálhat a rátelepült nyelv és a közlekedő nyelv elmélete. A rátelepült nyelv elmélete szerint a magyarok ősei korai történetük folyamán kapcsolatba kerültek a többi finnugor néppel, esetleg hódítóként alá is rendelték őket. A nyelvrokonság átvett szavai ezzel magyarázhatóak. A közlekedő nyelv elmélete indián és kaukázusi népek példáját hozza fel, melyek között létezett egy, az élet alapvető fogalmait tartalmazó közös, közlekedő nyelv, s ebből származnak a nyelvrokonságra utaló közös szavaink,
- rendkívül problematikus a pollenanalízis vizsgálata is. Jelenlegi tudásunk alapján biztos pollenértéket még megyéni terület esetében sem tudunk szerkeszteni,
- gondok vannak a műveltségi elemekkel is. Az egyik legösibb és magát legtovább megtartó műveltségi elem a zene. A magyar és finnugor népek zenei világa meglehetősen kevés hasonlóságot mutat egymáshoz. A magyar népzene ötfokú kvintváltásos dallamsorból építkezik, ami nem a finnugor, hanem a török népek világába vezet minket. Az ősi dallamkincs is László Gyulát erősíti meg: a közös szókincs csak nyelvi érintkezés eredménye, nem pedig nyelvrokonságé,
- az egész biztosan tudjuk, hogy őseink valaha - 1200-1300 évvel ezelőtt - a Kaszpi-tenger, Kaukázus, Fekete-tenger vidékén, azaz Etelközben éltek. Az ezt megelőző időkről azonban csak hipotézisek, tudományos tézisek szólnak. László Gyula szerint: "A magyar őstörténet szálai nem vezetnek sem Egyiptom, sem Mezopotámia felé", melyhez hozzá kell tennünk, hogy Nyugat-Szibéria felé sem.

XIX. A honfoglalás előzményei, menete és következményei

A honfoglalás előtt legalább három hadjárat indul Etelközből a Kárpát-medencébe. 881-ben *Szvatopluk* Morva Fejedelemségét segítik *Arnulf* keleti-frank uralkodóval szemben, 892-ben Arnulf oldalán Szvatopluk ellen, majd 894-ben ismét Szvatopluk szövetségében harcolnak. A honfoglalásra három földrajzi térség eseményei vannak hatással:

1. Belső-Ázsia

- az Aral tó vidékén 875-ben új hatalmi konstelláció képződik, a *Szamanida*-dinasztia tagjai kerülnek hatalomra Khorezm és Bokhara városállamokban. Főhatóságuk elméletileg a bagdadi kalifa, gyakorlatilag teljesen önálló politikát folytatnak,

- 893-ban *Iszmail Ibn Ahmed* kerül a trónra, aki még ebben az évben rátámad az úzokra (oguzok, torkok) és a karlukokra (utóbbiak *nesztóriánus* keresztények [ennek tudatában sem fedi a valóságot az a kijelentés, hogy a magyarok tisztán pogány területről érkeztek volna a keresztény Európába. Az európai keresztény térítés még igencsak gyerekcipőben járt, amikor Ázsiában már jelentős keresztény népek, sőt keresztény királyság is létezett]). A megtámadott népek közül a úzok nyugat felé menekülnek, a besenyők szállásterületei felé. Szövetkeznek a Kazár Birodalommal, s az egyesült úz-kazár haderő támadása elől a besenyők kénytelenek elhagyni területeiket. Új szállásterületeket a Volga, majd a Don környékén alakítják ki, az etelközi magyarok szomszédságában,

2. A Balkán

- új nagyhatalom jelenik meg, a Bolgár Cárság, melynek első keresztény uralkodója *Borisz Mihály* cár. 893-ban fia, *Simeon* követi a trónon, aki terjeszkedni próbál: országának déli része a Bizánci Birodalom hatáskörébe tartozik, arra törekszik, hogy a bizánci befolyást megszüntesse,

- a 893-894-ben megszülető frank-bolgár szövetség keretében Arnulf ráveszi Simeont, hogy gazdasági szankciókat léptessen életbe Szvatopluk morva fejedelemmel szemben (eltiltja a morva kerskedőket az erdélyi sóbányákban bányászott sóval való kereskedéstől). Szvatopluk a magyarokat hívja segítségül (894), és Arnulfra támad (a magyar haderő ezen része már valószínűleg nem is tér vissza Etelközbe, hanem itt várja be a honfoglalást),

- a bizánci és bolgár ellentétek 894-ben háborúhoz vezetnek. A sorozatos bizánci vereségek után Bizánc az etelközi magyaroktól kér segítséget. *VI. (Bölcs) Leo* és a magyar fejedelem között létrejön a szövetség Simeon ellen, s *Liuntika* (aki Biborbanszületett Konstantin szerint Árpád [ötödik] fia, holott korábban nem említi meg Árpád fiai között) vezetésével jelentős magyar haderő kel át a Dunán, majd a bolgárokra támad. A magyar sereg az addig győztes Simeon seregeit két csatában is megveri (Preszláv és Szilisztra (Disztra)),

- az ezután megkötött fegyverszünetet Simeon arra használja fel, hogy szövetkezzen a besenyőkkel, s két oldalról támadást indít az etelközi magyarok ellen. Délről a bolgár, keletről a besenyő csapatok ütnek rajta a magyarságon és súlyos csapást mérnek rá (a magyar haderő jelentős része ekkor Szvatoplukot segítve a Kárpát-medencében harcol). A menekülő magyarok - miután Álmost rituálisan megölik (talán a csatavesztés miatt, vagy - kazár mintára - azért, mert lejárt negyvenéves uralkodói periódusa) - a Kárpát-medence hágóin és sorosain (Vereckei-, Borgói-, Uzsoki-, Radnai-, és Tatár-hágó, valamint a Békás-, és Tölgyes-szoros) átkelve bejutnak a Kárpát-medencébe; kezdetben a Duna és a Garam vonaláig előrenyomulva a medence keleti részét szállják meg. A vereség mértékét illetően különböző elméletek vannak. Egyesek szerint az etelközi magyarság szinte teljes egészében elpusztult, a magyar férfilakosság a Kárpát-medencében talált asszonyokkal egybekelve vitte tovább a magyar népet. A magyarság akkori lélekszámát 100-500 ezer közé teszik, sokkal valószínűbb, hogy a tényleges lélekszám az utóbbihoz állt közelebb.

3. A Kárpát-medence: a történetírás a honfoglalás menetét három szakaszra osztja:

a. 895-899

- Arnulf a Zalavár központú Pannónia élére *Braszlávot* nevezi ki helytartóul, akinek feladata többek között az is, hogy kísérje figyelemmel a magyar hadak mozgását. 898-ban Braszláv értesíti Arnulfot, hogy a magyarok feltehetőleg Pannónia elfoglalására törekednek. Ugyanekkor Arnulfnak nehézségei támadnak hűbéresével, az észak-itáliai (lombard) *Berengár* királlyal. Arnulf a magyarok segítségét kéri, akik - mintegy 5000 főnyi sereggel - feldőlják Észak-Itáliát. 899. szeptember 24-én a Velence környéki Brenta folyónál útjukat állja Berengár - a krónikák szerint 60 ezer lovagot számláló - hada. A csatában a klasszikus lovasíjász taktikát alkalmazó magyarok tönkreverik Berengár csapatait, a lombard király húsz évnyi adófizetésre kötelezi magát a magyaroknak,

- a magyar seregekhez hírvivő érkezik - valószínűleg Árpád üzenetével -, hogy várjanak. Nemhiába várokoznak, mivel 899. december 8-án meghal Arnulf, a magyar haderő 900 tavaszán indul vissza kelet felé, az otthoni csapatokkal együtt harapófogóba vonják a frank hadakat és a Duna-Enns vonaláig szorítják vissza őket,

b. 900-901

- meghal Szvatopluk, utódai *II. Mojmir* és *II. Szvatopluk* versengenek a hatalomért. A magyarok ezt kihasználva ezekben az években felmorzsolják a Morva Birodalmat,

k őket a Kárpát-medencéből,
c. 901-907

- határbiztosítás, harcok a keleti-frankok és az őket támogató bajorok ellen,
- 904-ben a bajorok lakomára hívják *Kurszánt*, és a Fische folyó mellett megölik,
- 907-ben óriási frank birodalmi haderő szerveződik a keleti frank király vezetésével, céljuk Pannónia visszahódítása. Brezalausburgnál (megegyezéssel alapon Pozsonynak tekintjük) a magyarok tönkrementek a birodalmi csapatokat, véglegesen megszilárdítva helyzetüket a Kárpát-medencében,
- 907-ben Árpád meghal, a honfoglalás lezárul; egyben véget ér a nagy európai népvándorlások sorozata is.

XX. Kétségek és bizonytalanságok a honfoglalással kapcsolatban

- senki sem tudja bizonyosan, hogy mikor volt a honfoglalás. Az Ősgeszta 888-ra teszi, Anonymus 884-re, míg Kézai Simon 872-re datálja. A orosz őskronika 898-ban, míg *Regino* prümi apát 889-ben jelöli meg a honfoglalás évét. Nincs olyan forrás, ami a honfoglalás évét 895-re vagy 896-ra tenné, valószínűleg nem is egy évben, hanem folyamatosan, több lépcsőben történt,
- útvonalak: szervezetségre utal az is, hogy 1241-ben a tatár hadak szinte ugyanolyan útvonalon jutottak be a Kárpát-medencébe, mint a honfoglaló magyarok,
- Eteközben nincs régészeti nyoma tömeges pusztulásnak. Elképzelhető ugyan a besenyő támadás, de egyáltalán nincs nagyarányú pusztításra utaló nyom. A 899-es brentai események alapján a magyarság ereje teljében levő nemzet, nem pedig egy besenyő támadás által megtépázott nép,
- Álmos története: a magyar krónikák szerint Erdőlvén megölték, nem jöhetett be Pannóniába. Álmos halála egyetlen forrásban fordul elő, az egyik elmélet szerint a besenyő támadás miatt vonható kétségbe, de ez egyrészt a besenyő támadás mértéke miatt vonható kétsége, másrészt miért kellett volna egy katonai kudarc miatt a szakrális vezetőnek meghalnia? Kétségbe vonható az is, hogy 40 éves uralkodói periódusának letelte miatt kellett volna hogy szakrális gyilkosság áldozata legyen, hisz az akkori társadalmak nagyra becsülték az öregek tudását, tapasztalatát. Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy jelentős szakrális személyként, önként vállalt élőáldozatról van szó, annak érdekében, hogy az új haza biztosan álljon (Körmives Kelemenné analógia),
- a Kárpát-medence elfoglalása sokak szerint előre kitervelt hadmozdulat volt, a besenyő támadás ennél fogva nem válthatta ki azt, bár megzavarhatta a menetét. Ezt erősíti meg a vérszerződés kötése is (a hét magyar törzsfő vérének egy kupába folytatja), melynek lényege az erőösszpontosítás, erőkoncentráció,
- László Gyula kettős honfoglalás-elmélete szerint a Kárpát-medencébe 680 körül érkező második avar hullám, a jellegzetes díszítőmotívumokról elnevezett griffes-indás nép már magyar népesség volt (ez a díszítőelem a magyaroknál is kedvelt).

XXI. Az Árpád-ház korai története

Már Álmostól kezdve határozottan érvényesül a primogenitúra, nem helytálló tehát az a kijelentés, miszerint a primogenitúra elve kifejezetten a keresztény Magyarországra lenne jellemző, sőt a keresztény királyok korában gyakran nem is érvényesül.

- Álmos: anyja Emese, születésének előzményeit az Árpád-ház eredetmondája a Turul-monda beszéli el. Az első számú vezető, a kende tisztségét tölti be, Erdélyben rituálisan feláldozták,
- Árpád (845-907): Álmos utóda, fiai: *Zolta* (fia a 905 körül született *Taksony*), *Jutocsa* (fia *Fajsz*), *Jeleg*, *Tarkacsu* és *Liütinka*. Anonymus szerint Árpád Zoltát jelöli ki utódjául.

XXII. Kalandozó hadjáratok

Tágabb értelemben: a 830-as évek és 970 közötti, míg szűkebb értelemben a 907-970 közötti időszak, azaz a Kárpát-medencéből indított hadjáratok kora. Nehéz megmondani, hogy pontosan hány kalandozó hadjárat indult, Összességében 46-47 hadjáratról beszélnek, 46 hadjárat biztosan volt, sőt inkább ennél többről kellene említést tennünk. A pontos szám megadását az is nehezíti, hogy előfordult az is, hogy egy egységesnek induló hadjárat menet közben szétvált és több, akár homlokegyenest eltérő irányba folytatódott tovább (ez talán a fejedelmi hatalom meglazulására utal). A kalandozások célterületei időben egyre távolabb kerülnek a Kárpát-medencétől (Bajorország, Karintia, a Balkán, stb.)

A 899-es brentai győzelmet hozó hadjárat az első, amelyet a Kárpát-medencéből kiindulva valószínűleg meg. 908-ban Szászországba és Thüringiába kalandoznak, 910-ben Bajorországba. A 910-es első augsburgi csatában *Gyermek Lajos* bajor király teljes haderejét mozgósítja, a csata mégis a magyarok győzelmével végződik. Európa többé nincs biztonságban a magyaroktól (akik hagyományos értelemben véve nem foglalják el a kalandozások által érintett területeket).

Kristó Gyula szerint a kalandozó hadjáratok nem szervezett, nem egy központból irányított és nem tudatos hadjáratok voltak. *Vajay Szabolcs* Franciaországban élő magyar tudós 933-ig vizsgálta a kalandozó hadjáratok

történetét. Véleménye szerint nem alkalomszerű, ösztönös hadjáratokról van szó, a magyarok mindig hívásra mennek kalandozni. A felkérést akkor fogadják el, ha az a magyar szállásterület biztonságát is szolgálja (így pl. a pápa is felkéri a magyarokat a keresztény ellenfelei elleni harcban). A kalandozó hadjáratokat a magyar fejedelmi udvarból vezérelték, ha egy magyar hadtest békét kötött egy uralkodóval, akkor azt az összes magyar törzs tiszteletben tartotta. 910-933 között a magyar csapatok erejük teljében a magyar határtól nyugatra kb. 500 km-es sávban Itáliától Szászorszáig minden államot adófizetésre köteleznek,

- *Madarász Henrik* szász herceg 924-ben megütközik a magyarokkal, de a csatában alulmarad. Kilenc évi adófizetésre kötelezik, amit az első nyolc év folyamán teljesít is,

- 933-ban Madarász Henrik megtagadja az adófizetést, mire a magyarok megütköznek csapataival a Merseburg melletti Riade folyónál. Vereséget szenvednek ugyan, de a vereség valószínűleg nem lehetett súlyos, hisz 934-ben Bizáncba és ismét Galliába, Metz felé indulnak kalandozó hadak,

- 955: a második augsburgi csata. A feljegyzések szerint mindkét fél számára jelentős veszteségekkel járt, a magyarok számára igazi tragédiáját azonban a fogságba esett vezérek kötél általi kivégzése jelentette. A "vereség" következményeit tekintve nagyobb hatással volt a Német-Római Császárság megalakulására, mint a Magyar Királyságéra. A magyar fejedelmek tartottak attól, hogy a Német-Római Császárság megalakulása jelentős veszéllyel jár az országra, de *I. Ottónak* még eszébe sem jut a magyarok ellen vonulni, ezzel majd csak *II. Konrád* próbálkozik

- 970: az arkadiopolis-i csata, a kalandozások végleges lezárulása. Ekkor kerül sor a sorsdöntő összecsapásra a bizánci sereg és *Szvjatoszlav* orosz fejedelem csapatai között, melyet bolgár, besenyő és magyar csapatok is kiegészítenek (tulajdonképp nem beszélhetünk tehát a klasszikus értelemben vett kalandozó csapatról, hisz csupán segédhadakról van szó). Az egyesült kelet-európai sereg Arkadiopolisz mellett súlyos vereséget szenvedett a görögöktől. Szvjatoszlav átkel Besenyőországba (tkp. Etelköz), ahol a besenyők elfogják és megölik, a bolgár-bizánci konfliktus pedig 1018-ig tovább él, amikor *II. Bolgárölő Baszileiosz* bizánci császár megdönti a Bolgár Cárságot.

XXIII. A kalandozások jellege

A kalandozások zsákmány-, és fogolyszerző hadjáratok, a bennük résztvevő csapatok katonái csak hosszú évek alatt sajátíthatták el mindazon képességeket, amelyek a magyar haderő sikereit biztosíthatták. Tudatos, egy központból irányított és az európai politikai viszonyokat messzemenően figyelembe vevő hadjáratok voltak, melyek úgy biztosították a magyar hegemoniát, hogy nem kellett a célterületeken tartósan csapatokat állomásoztatni.

A magyar csapatok előszeretettel támadnak meg püspöki központokat, ez azonban korántsem jelent kereszténység-ellenességet, csupán arról van szó, hogy élelmezésüket helyből biztosították, a megfelelő mennyiségű élelmiszer pedig ezidőben leginkább az egyházi központokban található meg. A kalandozások két alapvető célja a határok biztosítása, minden potenciális nagyhatalom távol tartása a Kárpát-medencétől, ill. a belső politikai átalakulások nyugalmának biztosítása.

A kalandozások nem tekinthetők az egész magyar társadalom megnyilvánulásainak, csupán egy szűk réteg akcióinak. A többség a Kárpát-medencében maradvá termelőmunkát végez.

XXIV. A X. század második felének belpolitikai helyzete

A korabeli belpolitikai viszonyokat csak elnagyoltan ismerjük. Nem tudjuk biztosan, hogy hogyan következtek egymás után a fejedelmek: noha a krónikák egyöntetűen az Árpád-Zolta-Taksony-Géza öröklést írják le, Biborbanszületett Konstantin 948-ban megemlíti, hogy a nála járt *Tormás* és *Bulcsú* szerint a magyarok fejedelme Falicsi, ami bizonytalanságot jelent.

Taksony kalandozó hadjáratokban vett részt Bizáncban és Észak-Itáliában is. 955 körüli fejedelmi trónra kerülését Kristó Gyula és kutatótársai azzal támasztja alá, hogy a 955-ös augsburgi csatavesztés nem érintette az Árpádok törzsét. Taksony felesége besenyő asszony volt, az utána következő királyok özanyja tehát besenyő származású. A házasság Taksony keleti békepolitikájára utal. Két fia született, *Géza* és *Mihály*.

XXV. A római térítés kezdetei

Taksony kezdeményezésére - *Szalk* nevű, besenyő származású követe kérésére - 961-962 fordulóján *XII. János* pápa *Zacheus* püspököt kinevezi *Episcopus Ungarorum*má, de I. Ottó császár Capuánál foglyul ejti a pápai küldöttséget és megakadályozza eljutásukat Magyarországra.

972-ben Ottó maga küldi *Sankt Galleni Brúnót* a magyarok királyához, Gézához. Brúnó az első Magyarországra érkező és térítő püspök, a *Sankt Galleni Necrologium* szerint ő volt az, aki Gézát és környezetét is megtérítette.

XXVI. A bizánci térítés

A fentieknél már jóval korábbiakról van tudomásunk arról, hogy magyarok felveszik a keleti kereszténységet. 948-ban Fajsz nagyfejedelem Bizáncba küldi az Árpád-házi Tormás herceget (Árpád dédunokáját) és Bulcsú vezért, ahol

maga Bíborbanszületett Konstantin kereszteli meg őket. Bulcsú a patrícius, Tormás a barát kitüntető címet kapja a császártól,

953-ban Gyuláról (Győrffy György szerint valódi neve *Zombor* volt, a Gyula nevet csak méltóságnévként viselte) jegyzi fel a bizánci forrás, hogy megkeresztelkedett és tartja a vallását (elengedi, ill. kiváltja a keresztény foglyokat, s minden alattvalóját a kereszténység felvételére ösztönzi).

A 950-es években érkezik Magyarországra az első magyar térítőpüspök, a bizánci *Hierotheosz*, aki székhelyét Sirmiumban (Száva-szentdemeter) rendezi be (a legelső bizánci eredetű magyar püspöki központ). A térítés másik jelentős központja a Maros-vidék, s valószínűleg *Ajtony* is megkeresztelkedik, bár hét feleséget tart. Szegeden, ill. Apostagon és Kaposváron (Ajtony központja) is találtak korai bizánci kápolnamaradványokat. A bizánci térítési hullámnak feltehetően a 970-es arkadiopolisi események, ill. a bizánci térítés érdeklődésének a Kijevi rusz felé fordulása vet véget (963-ban *Olga* nagyfejedelemasszony felveszi a kereszténységet, az ő fia az előzőekben említett Szvjatoszláv. Moszkva neve *Tretijj Rim* ~ Harmadik Róma).

XXVII. Géza nagyfejedelem

A Taksonyt követő új nagyfejedelem, Géza (972-997) politikájának irányelvénél a külországokkal való béke megtartása válik, ennek fedezte mellett fog a belső központosítás és a kereszténység terjesztésének megkezdéséhez. Géza idején Magyarország két expanzív nagyhatalom, a Német-Római Császárság és Bizánc között feküdt. Bizánc 971-ben bekebelezi Bulgáriát, 971-972-ben szövetséget köt a Német-Római Császársággal (972-ben I. Ottó fia, a későbbi *II. Ottó* feleségül veszi a bizánci *Theophanut*, aki örmény hercegi családból származik). Géza hírt kap a két császárság politikáját összehangoló szövetségről és felismeri, hogy csak azonnali cselekvéssel tudja elkerülni a harapófogóba kerülést. Csak I. Ottóhoz fordulhatott és tudta, hogy a védekezés egyik módja a kereszténység felvétele lehet. Géza - Bruno által - üzenetet küld Ottónak, melyben bejelentette keresztény hitre térési szándékát.

Géza immár megkeresztelkedett nagyfejedelemként küldi el 12 főből álló küldöttségét a 973-as quedlinburgi birodalmi gyűlésre, melyen személyesen jelennek meg a hűbéres fejedelmek, ill. követeket küldenek a szövetségesek. Az összejövetelen megjelenik *Kézfogú Harald* dán király, *II. Boleszló* cseh fejedelem, *Mieszkó* lengyel fejedelem fia és későbbi utóda *Vitéz Boleszláv*, *IV. Benedek* pápa, ill. *Vasfejtű Pandulf*, beneventum hercege. A magyarországi püspökség ekkor egyházi jogi helyzetét tekintve független volt a német egyházfőtől, de függött a császári udvartól (Bruno pl. egyházi jogilag a mainzi érsekségnek, a császár főkáptalanjának volt alárendelve). I. Ottó - feltehetőleg közelgő halálát érezve - szövetségre törekszik a magyarokkal, s Géza uralkodása alatt nincs is konfliktus a két hatalom között.

Géza a bizánci-frank szövetséget szem előtt tartva komoly szövetségi rendszer kiépítésére törekszik. Egyik lányát Vitéz Boleszláv lengyel fejedelemhez adja, aki később eltaszítja magától, de tőle születik Verszprim herceg, későbbi lengyel fejedelem. Másik lánya hasonló sorsa jut *Gavriló Radomir* bolgár herceggel, fiuk, *Peter Deljan*. Harmadik lánya *Orseolo Ottó* velencei fejedelem felesége lesz, fiuk a későbbi *Orseolo Péter*. Negyedik lánya - feltehetően már Géza halála után - *Aba Sámuel*, a kabar törzsek törzsfőnökének felesége lesz.

Géza egyetlen fia *Vajk* (*Thietmar*, a kortárs merseburgi érsek is Vajknak írja le a nevét, nem Istvánként / *Stephanusként* említi, kortársai is eredeti nevét használják, csak az utókor nevezi Istvánnak). Feleségül *Bajor Gizellát*, *Civakodó Henrik* bajor herceg lányát szemelte ki Géza; Civakodó Henrikkel - saját korában is összeférhetetlen uralkodónak számított, I., II., és III. Ottóval is folytatott harcokat a Német-Római Császárság trónjáért - vívja.

Géza felesége *Sarolt*, akiről egy német forrás - *Querfurti Brúnó* térítő pap - azt írja, hogy alatta kezdődött meg a kereszténység, de pogánysággal vegyült és rosszabb kezdett lenni a pogányságnál. Meglepő, hogy a honfoglalás kori forrásokban többször szerepel az eretnység szó a pogányságnál, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Géza és István korában már komolyan jelen volt a kereszténység, noha nem római és nem bizánci kereszténységről volt szó! A források szerint "Géza kezében tartotta az országot, Sarolt pedig kezében tartotta Gézát." Sarolt (*Sarold*) nevének jelentése fehér menyét, az erdélyi Gyula lánya, testvére a később Vajk által legyőzött Gyulának. Sarolt "férfimódra lovagolt, szerfelett sokat ivott, s mérgében egyszer pusztá kézzel megölt egy szolgát". Géza 997-ben meghal, a trónutódlás kérdése nem rendezett.

XVIII. Gazdaság Levédiától az Árpád-kor végéig (a honfoglaló magyarok életmódja)

A X. század első felének magyarjai lovasnomádok voltak. A nomadizmus lényege: az állattenyésztés háttérbe szorítja a földművelést, az alapvető munkafolyamatokat az állatok legelőhöz és vízhez juttatása képezi. A nomádok állandóan mozgásban voltak, nyáron az állatokat a dús fűvű legelőkhöz, télen az itatási lehetőséget biztosító vizek mellé kellett hajtaniuk.

A honfoglaló magyarok földműveléséről nincs adatunk. *Dzsajhání* 880 körül így ír a magyarokról: "sok szántóföldjük van", de nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a földeket kik művelik (a nomád népeknél a földművelést

általában idegenek végezték). A honfoglaláskori sírokból kevés mezőgazdasági munka végzésére szolgáló eszköz került elő. Megemlítendő a csoroszlya, amely az ekés földművelés meglétét bizonyítja, bár kezdetben nem vas, hanem faekét (túróeke) használtak. A nomádok klasszikus állatai a juh és a ló, melyet a régészeti leletanyagban a juhnyíró ollók és lóvakarók illusztrálnak.

A rideg állattartás; az algyői honfoglalás kori temetőből előkerült ló-, borjú-, juh-, kecske-, tyúk-, és lúdcsontok; a tiszánánai temetőből előkerült malaccsontok, tarsolylemez, veretes lószerszám, nyeregmaradványok; a csongrád-felgyői temető ló-, szarvasmarha-, juh-, kecske-, sertés-, kutya-, és macskacsontjai. A tenyésztett állatok már letelepedett életmódra utalnak, gondoskodnak a téli takarmányozásról, télre mindig állandó szálláshelyre térnek vissza. A téli szállás már faluként funkcionál, jellegzetes épületei a földbe mélyített házak (putrik)a vertfalú és döngölt agyagpadlójú, felmenő falú házak. Szaporodni kezdenek a nem ridegen tartott állatok (pl. szarvasmarha, sertés), teret nyer a földművelés. A X. század utáni lelőhelyekről búza, rozs, árpa, köles, kender, és len termesztése mutatható ki.

A honfoglaló magyarok gazdasága önellátó volt, használati tárgyaik nagy részét maguk készítették. A kézműves-tevékenység jelentős részét idegenek végezték. A vaskohászok a Nyugat-Dunántúlon és Észak-Magyarországon gyepvasból olvasztottak vasat, a kovácsok a lószerszámokhoz, fegyverekhez szükséges vasat doglozták fel. Jelentős a fazekasság, ill. a bőr-, és csontművesség is. A kereskedelemben jelentősek a bizánci kapcsolatok, rabszolgákért brokátot, gyapjúszőnyegeket vásároltak.

5. Hasonló és eltérő vonások az európai és magyar feudalizmus kialakulásában

A. Az európai feudalizmus

1. A feudalizmus

- a fogalom első ízben viszonylag későn, a XVI-XVII században jelent meg, szélesebb körben a XIX. század német jog-, és államtörténeti irodalmában terjedt el. Nyelvi alapjaként a latin *feu* (~ föld) és *do* (~ adni) szavakat említik, vagy az ősi germán *vieh* (~ nyáj), a kelta *fiatha* (~ föld) vagy a frank *fif* (~ föld) szavakat. Értelmezése: alárendelt személynek szánt birtokadomány. A feudális viszonyok a *feudumon* nyugvó viszonyok, a feudalizmus kora a feudális viszonyok kora. A kifejezés eredeti értelmezését követve eljutunk az adományozó hűbérúr és a megadományozott *vazallus* viszonyához, amely a VIII-IX. században jelenik meg és a X-XI. századra teljeseedik ki, s nem azonos a középkorral. A kapcsolatrendszer kölcsönös kötelezettségeken alapul, a hűbéres mégis alárendelt a földesúrnak. A feudalizmus tehát csak a középkor első szakaszára jellemző, a középkor egészéről szólva meg kell említenünk még az V-VIII. század között kialakult földesúr-jobbágy kapcsolatrendszert - úrbéres viszonyt - is. A középkor tehát az úrbéres, a hűbéres, és a rendi kapcsolatok időszaka. A XIX. század végéig a feudalizmus fogalmát alig-alig értelmezték, a fogalom eredeti jelentéséből kiindulva azonosították a hűbéri rendszerrel,

- a feudalizmus első polgári modelljét *Max Weber* alkotta meg, melyben szerinte három elem: a szabadság, az önkéntesség és a kölcsönös hűség (*fidelitas*, *fides*-viszony) emelhető ki. Tanítványa, *Robert Holzmann* számára a francia feudális fejlődés volt mintaértékű, melynek két oldalát (a kölcsönös hűségen alapuló vazallitást és a dologi oldalon levő, *beneficium*ként vagy *feudum*ként kezelt adománybirtokot) emelte ki,

- *Otto Hintze* szerint a feudalizmus három elemét kell hangsúlyozni: a hatalom nem intézményes jellegű, hanem az uralkodó személyéhez kötődő személyes hatalom; *hierarchikus* jellegű, alá-fölé rendeltségen alapuló rendszer; *partikuláris*, mind államjogi (a közjog feloldódik a földesúri magánjogban), mind közhatalmi tekintetben (a közhatalom felaprózódása a magánhatalomban),

- *Marc Bloch* (az *Annal*-iskola alapítója, 1929-től adja ki *Annal Historie Economique et Sociale* [*Gazdaság-, és Társadalomtörténeti Évkönyvek*] című éves kiadványát) 1940-ben *Feudális társadalom és gazdaság* című művében azt írja, hogy feudalizmusról a földesúr és jobbágy viszonyának vizsgálata nélkül nem lehet beszélni),

- a marxista történelemszemlélet a történelem menetét egymást követő társadalmi formák változásában szemléli, ami az emberek kölcsönös tevékenységének eredménye, s legfontosabb eleme a munka. A termelő tevékenység során a termelő egyén és termelési eszköz között sajátos kapcsolat jön létre, melynek eredménye különböző termelési közösségek létrejötte. A legfontosabb a termelő egyén és a termelési eszköz közötti kapcsolat (a tulajdon) kérdése, melynek mindig csak társadalomban van értelme. A földesúri monopólium elmélete szerint a középkorban a földbirtok kizárólag a földbirtokos tulajdona, akinek jogait semmi sem korlátozza. Az osztott tulajdon elmélete szerint a föld tulajdonjogát a földesúr birtokolja (*dominium directum*), de használati jogát a jobbágynek engedi át (*dominium utile*), s mindketten ugyanazon földterületre érvényesítik jogaikat. A jobbágytulajdoni elmélet szerint a valódi földtulajdonos a jobbágy, sőt létezik egy negyedik elképzelés is, mely nem tekinti létezőnek a középkori földtulajdon fogalmát,

- a feudális tulajdon különbözik minden más tulajdonformától. Míg a rabszolgatartó és a tőkéstulajdon korlátlan (a tulajdonjog érvényesítésében nincs korlátja), addig a feudális tulajdont korlátozza az öröklési rendszer (fiági öröklés), a senior-vazallus viszony értelmében az örökség átvételekor a seniornak fizetendő járuléka, valamint a jobbágy művelési joga,

- járadékviszonyok: a földesúri rendszert tkp. a járadékok (a földesúri tulajdonjog realizálódása) éltetik. A jobbágyot járadékfizetésre (termény-, és pénzjáradékra, robotra, stb.) nem gazdasági kényszer kötelezi, hisz családjá megélhetéséhez nem volt szüksége arra, hogy a földesúr magánbirtokán dolgozzon. A járadékfizetés ún. gazdaságon kívüli kényszerek (a jobbágy személyi függése a földesúrtól, engedélyköteles házasságkötés, *maritagium* fizetése házasságkötéskor, *ius primae noctis*, *capitagium* fizetése örökléskor, *banalitások* [csak a földesúr malmában őrölhet, csak az ő kemencéjében süthet kenyeret, stb.], a földesúr ítélkezési joga a jobbágy fölött) eredménye.

2. A feudalizálódás folyamata

A feudalizálódás folyamata sokféleképpen végbemehetett az emberiség történelmében, egymástól formailag és tartalmilag is eltérő módon. Alapvetően két tényező függvénye volt:

- milyen alapon bontakozik ki, és

- mi csatlakozik ehhez az alaphoz.

A feudalizálódás kibontakozásához alapot szolgáltatathatott:

- a felbomló rabszolgatartó rendszer,

- a felbomló törzsi-nemzetségi társadalom,

- a keleti típusú, ázsiai termelési mód.

A klasszikus (frank vagy nyugat-európai) modell egy felbomló rabszolgatartó (római) rendszer és egy felbomló törzsi-nemzetségi (germán) társadalom összeolvadásából hoz létre új gazdasági modellt, társadalmi formációt. A felbomló rabszolgatartó társadalmon belül már kialakulnak feudális csírák, ezek:

- a colonatus intézménye: a *latifundium*ok ill. villa rusticák tulajdonosai földjük egy részét szabad kisbérlekkel (colonus) műveltetik meg, akik a földért bérleti díjat fizetnek. A colonusok gazdasági függése a bérelt földtulajdonon keresztül érvényesül, személyileg Constantinus 332-es röghöz kötő rendeletéig szabadok,

- servus casatusok (házas-telkes szolgák): a II-III. századtól terjednek el, összefüggésben a rabszolgák beszerzésének nehézségeivel. A villa rusticák peremterületein kapnak ún. *peculium*ot (kicsi, saját földterület), melynek megműveléséért megtarthatja a termés egy részét, *casát* (házat) építhet, családot alapíthat. A rendszer az eddig a termelésben nem érdekelt rabszolgát érdekeltté teszi a mennyiségi és minőségi termelés növelésében. Jogilag továbbra is rabszolga, de életszínvonaluk jelentősen nő. A colonusok süllyedése és a servus casatus réteg emelkedése a jobbágyság előképévé válik,

- *patronatus, patrocinium* (*patronus*: a *pater* (latin ~ atya) szóból, ~ védnök) a IV-V. század belső anarchiájának és a germán támadásoknak köszönhetően a kisparasztság, köztük a colonusok nem tudják megvédeni földjüket, termésüket. ezért megvédésükre képes védnököt keresnek, akik rendelkeznek a védekezéshez elengedhetetlen katonai alakulatokkal (*bucellarius, bucellarii*), azaz a rabszolgatartó nagybirtokosoknak ajánlják fel (*commendatio*) személyüket és földjüket védelemre. Az így kialakult kapcsolat a patrocinium.

A fenti jelenségek a belső és külső válsággal összefüggésben már kifelé mutatnak a császárkori gazdasági-társadalmi helyzetből, de nem tudhatjuk, hogy a germán hódítók szerepvállalása nélkül elvezettek-e volna a feudalizálódáshoz. A fenti jelenségeken kívül tehát legalább ennyire fontos volt a germánok által átvett és hozzáadott elemek szerepe.

3. A germánok

Az indoeurópai nyelvcsalád egyik legnagyobb nyugati ágát képviselő germánok legközelebbi rokonságban a keltákkal és az italicusokkal állnak. Az i. e. III-II. évezredben indultak el Kelet-Kis-Ázsiából, az örmény hegyektől délre elterülő indoeurópai őshazából, s jutottak el Európa nyugati-északi területeire, Dél-Skandináviába és Észak-Németországba, azaz a germán őshaza területére. Az őshaza elfoglalása előtt együtt vándoroltak és éltek a kelták őseivel, melyet mitológiájuk számos rokon vonása alátámaszt. A kelták később a mai Svájc és Délkelet-Franciaország területére költöznek, e terület a kelták őshazája. A kelták és germánok közötti kapcsolat a két nép különválása után sem szűnik meg, bár a kelták kulturális fejlődése gyorsabb mint a germánoké.

A kelták történetével kapcsolatban legalább annyi bizonytalansággal kell számolnunk, mint ahány bizonyossággal. Az első feltárások a La Tene-i kultúra nevet adták a legkorábbi kelta eredetű koravaskori kultúrának (Európában a kimmerek terjesztik el a vas megmunkálásának technológiáját, tőlük sajátítja el a Halstatt-kultúra, majd később a Le Tene-i kultúra). A germán törzsi-nemzetségi társadalom sokkal tovább tekinthető homogénnek a keltával szemben. A kelták között jóval hamarabb kerül sor a *princeps* (katonai elit) és a *druídák* (papi-bírói vezetők) kiemelkedésére. A kelta társadalom differenciáltságát a temetőleletek is bizonyítják. Földműves nép volt, nagyon szilárd vérségi-rokonsági kapcsolatokkal. A differenciálódás egyetlen kelta nép esetében sem vezetett el a princeps réteg tartós hatalmának kiépüléséig (kivételt talán a kis-ázsiai galata törzs jelent). A kelta történelem legnagyobb rejtélye, hogy az anyagi-szellemi kultúra tekintetében nagyon fejlett nép miért nem hozott létre jelentős államalakulatot (néhány többé-kevésbé tudományos magyarázat szerint a délről meginduló római hódítás, a nyugatról erősödő germán nyomás, ill. belső ellentétek miatt maradt el az államszervezés, sokkal valószínűbb azonban az, hogy a kelták világszemléletében (erős vérségi kötelékek, a természet harmóniájába való be nem avatkozás, stb.) keresendő a magyarázat).

A germánokat több nagy csoportra osztják:

- északi germánok (dánok, norvégok, svédek),
- nyugati germánok (frankok, frízek, angolok, szászok, jütök),
- keleti germánok (kimberek, teutonok, vandálok, gepidák, rugiak, herulok, gótok),
- elbai germánok (szvébek (kvádok), makromannok, alemannok, longobardok).

A germánok neve történeti forrásokban viszonylag későn jelent meg, az i. e. I. századi *Apameiai Posidonius* említi i. e. 98-ban a *germani* (feltehetőleg kelta eredetű gúnynév, ~ zajongó, kérkedő) nevet. I. e. 50-ben Caesar proconsulként elfoglalja Gallia addig még nem Rómához tartozó részét, s megközelíti a későbbi limes vonalát. *Feljegyzések a gall háborúról* című művében a germánokról is ír. Szerinte a germán nép nagyszámú, erős testalkatú harcosokból áll, elsősorban állattenyésztésből élnek, amit vadászattal egészítenek ki. Ismerik a földművelést, leginkább kölest termesztenek. A növénytermesztés a téli szállás mellett az asszonyok dolga, a férfiak kizárólag katonáskodással foglalkoznak. *Wotant* vagy *Odint* tekintik főistenüknek, akinek fia *Manns*, akitől a germán törzsek

ősei származnak. A megművelt föld a közösség tulajdona, közösen művelik meg. társadalmukra nézve az előkelő, nemes származású réteg elkülönül a közrendű szabadoktól.

I. sz. 100 körül Tacitus, a leghíresebb római történétíró *Germania* című monográfiájában - melyet a német történészek később *Aranykönyv*-ként emlegetnek - azt írja, hogy a germán nép nevét a Rajnán elsőként átkelő törzsről kapta. Tacitus szerint már családi közösségekben, rang szerint elosztva művelik a földet, a hadvezérek (*dux*, *duces*) köré az ifjabbok fegyveres kíséret gyűlik, akik a katonai mesterséget itt sajátítják el. A kíséret (*trustis*, *Gefolgschaft*) eleinte vérségi alapon, később már ettől függetlenül, akár több külön törzs fiaiból szerveződik. A források nemcsak duxnak, ducesnek, hanem *Herzognak* is nevezik a katonai vezetőt, akit rátermettség, a királyt (*konung*, *König*) pedig származás alapján választják. A hadvezéri és királyi tisztség elkülönülése kezdetben valószínűsíthető, de elképzelhető az is, hogy a hadvezérek váltak idővel királyokká.

I. sz. 160. körül kezdődik az első germán népvándorlás, a túlnépesedés, ill. a szarmaták keletről nyugatra vándorlása következtében. Róma és a germánok egyre közelebb kerülnek egymáshoz, már a Birodalom határait fenyegetik. A kapcsolat valószínűleg már korábbi keletű, s eredetileg békés lehetett. A IV. században, a hunok előrenyomulása miatt a germánok és rómaiak kapcsolata ellenségesre fordul, bár egyes törzsekkel a római vezetés szövetséget tud kötni (*phoedus*, *foederati*). A III-V. század a germán történelemben a kistörzsek eltűnésének időszaka. Az egymástól elszigetelt kistörzsek nagyobb törzsekbe, törzsközösségekbe integrálódnak. Erre az időszakra már megerősödik a királyság intézménye: a király már nem csupán vallási vezető, a hadvezér tisztsége válik királyi tisztséggé (*rex*, *rik*, *reich*, *rich* [*Theodorik*, *Alarik*, stb.]). A fegyveres kíséret jelentősége is növekszik, a királyt segítő trustis tagjai kiemelkednek a társadalomból, a föld jelentős részéhez is hozzájutnak királyi adományként.

A III-V. század folyamán már több kisebb-nagyobb germán törzs betelepítésére került sor, főleg hadkiegészítési célokkal. A betelepülők megkapták a birtokok egyharmadát, az erdők és legelők felét, ill. a rabszolgák kétharmadát (*Tertia hospitalitas* ~ harmadoló rendelet). A birodalmi hadsereg összeomlásával párhuzamosan 419-től egyre-másra alakulnak a Birodalom területén az ún. kliens-királyságok, melyek elvben még elismerik a római uralmat. A IV-V. században történő tömeges betelepülésük idején azonban már hódítoként veszik birtokba a földet. A király a faluközösségeknek (*mark*) adja művelésre a földet (*feldmark*), a germánok még ebben az időszakban sem ismerik a földmagántulajdont. Egy faluközösségen belül a családok saját külön részüket (*sors*, *pars*) művelik, a parcellákat évente újraosztják. A germán betelepülési területeken mindvégig túlsúlyban marad az őslakosság, Galliában pl. a romanizált kelta őslakosság 5-6000000 : 120000 arányban áll a germánok lélekszámával. Később megjelenik a földmagántulajdon (*dominium*, *possessio*) intézménye is, a két közösség egymásra hatásának eredményeként a *sors*, *pars* földek *allódiumokká* (germán kisértulajdon) válnak. Ebben az időszakban válik a germánok meghatározó művelési ágává a földművelés.

A földesúri magántulajdon külön történelmi folyamat során alakult ki, melynek elemei:

- királyi adomány: a *rex*, *rik* a fegyveres kíséret tagjainak feltételhez nem kötött allódiumot ad,
- elsődleges foglалás: a kíséret tagjai a mark-közösségeken belül is részesülnek a földből (hisz a kíséret tagja egyben mark-tag is),
- a kisparaszti allódiumok eltűnésével a nagybirokokosok kezére kerülő rész (*Nagy Károly* pl. kb. 30 éven keresztül háborúskodik. A germán kisparasztok nem tudják egyszerre földjüket is megművelni és katonáskodni is, ezért földjüket olyan személynek ajánlják fel, aki képes helyettük a katonaságra (commendatio), de művelésre megtarthatják a földet (*praecor*, *precare*: kérésre megművelésre viasszakapni; *precaria*: felajánlott és visszakapott föld; *precariális* kapcsolat: felajánló és földesúr közötti kapcsolat; *precaria oblata*: járulégmentes föld; *precaria dat*: adott vagy kapott precaria, a precaria adását nem előzte meg földfelajánlás; vegyes precaria (*precaria remunerata*): a felajánló a felajánlottnál nagyobb részt kapott vissza.

B. A magyar feudalizmus

I. A magyar társadalom a IX-XII. században

A honfoglalás előtti társadalom legszélesebb rétegét a közszabadok alkotják, jogi szempontból függetlenek, nincsenek alárendelve senkinek. Anyagi jólétükről a családfő gondoskodik. A gazdagabb - ám számarányát tekintve nem jelentős - réteget a hatalmat öröklés alapján továbbadó nemzetségek jelentik, ill. létezik valamelyes szolgareteg is, amely leginkább hadifoglyokból áll. A XI-XII. századi társadalmat leginkább törvényekből és oklevelekből ismerjük. István törvényei azt mutatják, hogy a társadalom jogi és vagyoni tekintetben is differenciálódott.

Jogi tekintetben két réteget különíthetünk el:

- a *libereket* (szabadok, *iuns monarchiae* ~ a királyság nemzetsége),
- a *servusokat* (szolgák): nem rabszolgaként fordítjuk, a termelésben nem töltenek be jelentős szerepet. István korában a társadalom legkiszolgáltatottabb rétege, melyben a hadifoglyok mellett jelentős számban találunk szabadságuktól megfosztott és örökös szolgaságra kötelezett bűnözőket is. Ha valaki egy szolganőbe szeretett bele,

akkor szabadságát automatikusan elvesztette. Egyes servusokat a szolgaságból kiemelve helyhez, birtokhoz kötnek, a rájuk alkalmazott megnevezés ilyen esetben: kötött szabad (a szabad ember legtöbb ismérével rendelkezik, de nem vándorolhat).

Vagyoni szempontból is két réteg különíthető el:

- *valens* vagy *dives* (hatalmas, gazdag): kiemelkedő tagjai az ispánok (*comes*), azaz a vármegye élén álló főtisztviselők. A réteg gerincét a *milesek* (vitézek, vagyonos közsabadok, akik elsősorban katonai szolgálattal tartoztak a királynak) alkotják,

- *vulgaris* vagy *pauper* (közrendű ill. szegény): a magyar nép döntő többségét alkotó réteg, jog szerint szabadok, valamelyes vagyonnal is rendelkeznek (pl. egyszerű nyeregkészítő, saját földjén gazdálkodó állattenyésztő, stb.).

Szent László korában tovább differenciálódik a társadalom. A liberek egyik csoportján a saját vagyonnal és közsabadsággal rendelkező, családját eltartani képes réteget értjük, másik csoportjuk olyan elszegényedett szabad, aki megélhetését valamely földesúr segítségével biztosítja. Rendelkezik a földesúr megválasztásának jogával, nincs helyhez vagy személyhez kötve, a királyi bíróság bíraskodik fölötté. A társadalmi elitet a *nobilesek* alkotják, közülük is kiemelkedik a társadalom legvagyonosabb, legnagyobb hatalommal rendelkező rétege, az *optimates*.

Könyves Kálmán korára további differenciálódás megy végbe:

- liber: anyagilag független közsabad, királyi adót nem fizet,

- miles: vitézi réteg, előde a *serviens regis* (királyi serviens) rétegnek (amely később a köznemesség elődjévé válik): elszegényedésük folytán kénytelenek valamely földesúrnak felajánlani szolgálataikat. Szabadságukat nem tudják kamatoztatni, 8 dénáros adót fizetnek. A király érdeke, hogy a réteg jogi szempontból szabad maradjon, rendelkezik a földesúr szabad megválasztásának jogával

- a servusok jobb helyzetben vannak, nemcsak házaik lehettek, hanem ökröt, egyéb gazdasági felszereléseket is birtokolhattak. A szolgafelszabadítás egyre gyakoribbá válik, a kötött szabad csak a birtokán élhet.

A X-XIII. század során torlódott társadalmi fejlődés megy végbe.

II. A magyar társadalom a XII. században

A XII. században nem létezett sem teljes szabadság, sem teljes szolgaság. A társadalom két alapvető rétege:

1. Közsabadok (*vulgaris*)

- a. teljes jogi szabadságot élveznek, van annyi vagyonuk, amennyiből gond nélkül megélhetnek. Csak a királynak tartoznak katonai vagy adminisztrációs szolgálattal,

- b. teljes szabadságot élvez, vagyona csekély, egzisztenciája labilis. Arra kényszerül, hogy valakinek falajánlja a szolgálatait.

2. Alávetett réteg

- a. jogi szempontból három típusa van:

- servus vagy *ancilla* (szolganő): szolgál, ház körüli munkát végez, nem házasodhat,

- *libertinus* vagy *libertus*: szabados, kötött szabad. Egykor szolga volt, de valamilyen érdeme folytán ura méltónak tartotta arra, hogy előnyöket biztosítson számára, ezért felszabadította. Házasodhat,

- *hospes* vagy liber: a XII. századra már nem jelent szabad embert. Az alávetettek közül ők voltak a legjobb helyzetben, leginkább külföldről bevándorolt kézművesek, földművesek, akik valamely földbirtokos földjén telepedtek le, szolgálatot vállaltak. Urukat szabadon választhatták meg.

- b. birtoktípus szerinti csoportosításuk:

- világi birtokok alávetettjei (*in, sulga*): ház körüli munkát végeznek,

- egyházi birtokok alávetettjei: önálló kisgazdaságát művelte, termény és munkajáradékkal adózott,

- királyi birtokok alávetettjei: a földesúrtól kapott gazdaságot művelte, nem kellett terménnyel és munkával adóznia. Földesurát kézművestermékekkel szolgálta.

- d. az egyházi birtokok alávetettjei

- *minister, iobagio* (jobb ág: a társadalom jobbik ága), liber: földesurának termékjáradékkal adózók csoportja,

- földesurának kézművestermékekkel (pl. nyereg, szerszám, alkatrész) adózók csoportja,

- terményjáradékkal adózók csoportja (pl. *arator*: gabonával látja el földesurát; *vinitor*: miseborral látja el a földesurat),

- servusok: helyzetük a világi birtokon élő libertinusokkal egyezett meg.

- e. a királyi birtokok alávetettjei

A királyi udvarbirtokokon élő alávetetteket udvarnokoknak, míg a várkörökön élőket várnépeknek (*civis, castrensis*) nevezték. A király hadseregében is harcoltak, előbbi esetben előjáróik az udvarnokok (*comes, centurio*), utóbbi esetben a várjobbágyok (*iobagionis castri*), melyek egy része a várnépek köréből került ki (*exemptusok*).

3. Az előkelők rétege

Már István korától két részre osztható:

a. világi előkelők: származásukat tekintve a törzsi-nemzetségi arisztokrácia leszármazottai, illetve a hospesek közül kikerült külföldről érkezett lovagok. István két rétegre osztotta csoportjukat (*maiores natu et dignitate*: nagyobb hatalmasok születésre és hivatalra):

- születési arisztokrácia,
- hivatali arisztokrácia.

A két réteg kezdetben majdnem fedi egymást, az idők folyamán azonban egyre inkább elkülöníthetővé válnak.

A világi birtok eredetét tekintve is két típust különíthetünk el:

- *ex patrimonio*: apáról fiúra öröklődő, nem elidegeníthető javak,
- *per servitium*: szolgálattal szerzett javak, melyeket tulajdonosa a királynak tett szolgálatért kap és nem tartozik a család törzsbirtokához.

b. egyházi előkelők: az első főpapok külföldről érkeztek, többnyire cseh, morva származásúak, Velencéből, valamint és Itália más részeiből kerültek Magyarországra. A XII. századi egyházi hierarchia három előkelő réteget ismer:

- érsekek, püspökök, apátok,
- esperesek, főesperesek,
- kanonokok.

III. A magyar feudalizmus kialakulása

A magyarországi feudalizmus a XII. századig formálódik. A XI-XII. századra a Kárpát-medencébe költöző magyarság társadalma gyökeres átalakuláson megy át. Mintegy 300 év alatt a törzsi-nemzetségi társadalomból kialakulnak azok a rétegek, amelyek a feudális rend alappilléreit alkotják. A XII. században még rendkívül sokszínű társadalom formálódására két jelentős esemény gyakorolt hatást:

- a birtokadományozások politikája,
- a tatárjárás által termetett munkaerőhiány.

1. Birtokadományozási és birtokrestaurációs politika és hatásai

A földek döntő többsége a király birtokában volt, gazdasági hatalmát földbirtokainak (*patrimonium*) túlsúlya alapozta meg (*patrimoniális* királyság). A királyi hatalom alapja katonai, közigazgatási, jogi és gazdasági szempontból a királyi vármegye (*comitatus*) volt. Itt éltek azok a népelemek (királyi serviensek, várjobbágyok, várnépek), amelyeket a király hadviselésre kötelezett. A közigazgatási tevékenységet a király által megbízott tisztviselő, az ispán (*comes*) látta el, akinek fő feladata a királyi adók beszedése volt. A comes az egész megye területén a legfőbb igazságszolgáltatási méltóság is volt, munkáját a vármegye területén korlátozott hatalommal rendelkező királybírák segítették.

A *comitas castrum* fogalma két részre bontható:

- vármegye: az adott területen levő összes földtípus (királyi, egyházi, magánföldsúri földek),
- várispánság: a vármegye területén levő királyi földek.

Két jövedelemtípus:

- *dominalis* jövedelmek: a király, mint földesúr által szedett jövedelmek a királyi birtok szolgálonépeitől. Természetbeni jövedelmek (gabona, élőállat, bor, stb), ill. kézművestermékek,
- *regale* jövedelmek: királyi felségjogon szedett jövedelmek, melyekre a király, mint uralkodó tart igényt. Döntő többségükben pénzbeni jövedelmek, melyeknek forrása a külkereskedelem, a sóárulás, nemesfémek eladása, a "szabadok dénárjai", a hospesek adója, ill. a vármegyéből befolyt jövedelmek (vásárvámok, vámok és révek) kétharmada.

A nagyarányú birtokadományozások III. Béla idején kezdődnek meg Modrus *zsupánság* és annak minden haszonvétele eladományozásával, egyelőre még nem öröklhető birtokként. A mértéktelen birtokadományozások fia, II. András idején kezdődnek el, aki udvarnokföldeket, egész vármegyényi területeket is eladományoz. Egy 1217. évi oklevél szerint: "Bizonyos főembereink tanácsára kezdtük el a birtokadományozást." Az eladományozott területeken megszűnik a királyi közigazgatás és igazságszolgáltatás, a rajta élő - szintén eladományozott - népesség teljesen a földesúr közvetlen befolyása alá kerül. A királynak, mint dominusnak az ún. dominális jövedelmeket biztosítják, jelentős részben kerülnek adományozásra a regáléjövödelmek is.

1217-re világossá válik, hogy ez a politika (*nove institutiones*: új berendezkedés. II. András dominális és regáléjövödelmeket adományozó politikája) elhibázott. Három új jövedelemtípust vezetnek be:

- rendkívüli adó (*collecta*),
- határvám vagy nyolcvanadvám, melyet a külkereskedelmi forgalom után szedtek az árú értékének 1/80-ad részében,

- pénzrontás: akár évente többször is bevonták a forgalomban levő pénzérméket és új, kisebb nemesfém tartalmú érméket adtak ki helyettük (később a pénzrontásból származó jövedelem a *lucrum camarae* ~ kamarahaszna nevet kapta).

1217-ben alapítják a tárnokmesteri tisztséget (ttkp. pénzügyminiszter). Az 1216-1222-ig hivatalban levő *Ampod fia Dénes* tanácsára a király megszünteti a pénzverés monopóliumát és bérbe adhatóvá teszi a pénzkibocsátást, ettől kezdve az országban több helyen is vernek pénzt. Ugyancsak bérbeadják a sókamarákat és a sóárulás jogát. A bérlok - többnyire izmaeliták és zsidók - a bérleti összeget egyösszegben rótták le.

II. András állandó pénziánnyal küzdött, melyet csak tetézett hadjáratainak sikertelensége. Fiával, *Béla* herceggel is permanens viszályban állt. Az előkelőket folyamatosan birtokadományokkal látta el, hogy hűségüket biztosítsa. A nove institutiones sértette az egyházi érdekeket is, mivel az egyház alig kapott birtokadományokat. A birtokadományozási politika által veszélyeztetett, illetve azt elenző néptömegek közé tartoztak a várnépek és udvarnokok, a birtokadományozásban nem részesülő népesség, ill. közvetve a királyi szerviensek (közvetlenül ugyan nem kerültek hátrányba, de az eladományozások által megnövekvő nagybirtok súlya veszélyeztette kisbirtokaikat).

1217-1258 között jelentős erők mozdulnak meg annak érdekében, hogy a királyi hatalom újra megerősödjön, alapja ismét megszilárduljon. Az első próbálkozás II. András nevéhez fűződik, aki 1217-ben birtokvisszavételekkel próbálkozik, a második ilyen akció pedig az *Aranybulla* 1222-es kiadásához kapcsolódik, amikor sajátos palotaforradalom zajlik le: eltávolítják az udvarból az Ampod fia Dénes vezetésével szerveződő előkelőket és rábírik II. Andrást az Aranybulla kiadására. Az Aranybulla 31 cikkelyéből 11 a királyi szerviensek jogaival foglalkozik, többek között:

- megtiltotta a királynak egész vármegyék, nagybirtokok eladományozását,
- megtiltotta, hogy idegenek földet szerezhessenek,
- megtiltotta a tisztességhalmozást,
- zsidók és izmaeliták sem kamara-, sem vámtisztek nem lehettek,
- megpróbálkozott a bérleti rendszer megszüntetésével.

A régi elitnek sikerült visszatérni a hatalomba, így 1222 után is töretlenül folyt a birtokadományozás. 1224-ben kerül kiadásra az *Andreanum*, 1225-ben megtámadja és kiveri az országból a német lovagrendet. Tevékenységére a pápa is felfigyel, III. *Honorius* többször figyelmezteti II. Andrást az egyházi jogok tiszteletbentartására és kéri a birtokadományozások beszüntetését.

Az 122-1231 közötti évek birtokrestaurációs politikáját III. Honorius is támogatja, a politika országos méretűvé válik, célja a királyi várföldek és udvarnokföldek visszavétele. A restaurációs politika az örökbirtokokat is érinti, de a várnépek és az udvarnokok keveslik a birtokvisszavételek számát.

1231-ben kerül sor a II. *Aranybulla* kiadására, amely tkp. az első Aranybulla egyházi szempontból és érdekből történő újrafogalmazása. A II. Aranybulláról már 1232-ben kiderül, hogy a benne foglaltakat sem fogja teljesíteni II. András és köre.

1235-ben kerül a trónra IV. *Béla*, aki első feladatának tartotta, hogy eltávolítsa azokat, akik részt vettek a királyi hatalom meggyengítésében. Ampod fia Dénest megvakítják, célul a III. Béla korabeli állapotok visszaállítását tűzik ki. Politikája korántsem konfliktusmentes, szembekerül a visszavett birtokok addigi gazdáival, ill. az egyházzal is, hisz egyházi birtokokat is visszavesz. 1238-ban felhagy a birtokvisszavétellel, 1239-től új politikák kezd: olyan rendszert próbál kidolgozni, amely a birtokadományozást a királynak nyújtott szolgálathoz köti. A királyi haderő szétesése következtében az ország történelmének egyik legnagyobb csapását szenved el a tatárjárás alkalmával. A tatárjárás után a birtokadományozást már várépítéshez kötik, a legnagyobb adományozásra 1247-ben kerül sor, amikor a johanniták megkapják a Szerémséget. 1254-1258 között ismét a birtokrestaurációs politika kerül előtérbe, ez vezet majd a királyi hatalom végleges meggyengüléséhez.

IV. Az egységes nemesség és jobbágyság kialakulása

A gazdasági és társadalmi változásokat tekintve a XIII. század kulcsidőszak a magyar történelemben. Ekkor zajlanak le azok a változások - az egységes nemesség és jobbágyság kialakulása -, amelyek a magyar társadalomfejlődés elkövetkező 700 évét tekintve meghatározó jellegűek lesznek.

A XIII. századi birtokadományozási politika következtében birtokokhoz jutó családok, nemzetségek meggazdagodnak, még a nemesi (nobiles) rétegen belül is megkülönböztetik magukat a bárói cím (*baro, barones*) használatával. Az első oklevél, amelyben a leggazdagabb, legelőkelőbb jelentésű báró szó feltűnik, 1208-ból származik. Nemzetségüket a birtokszerző őséről nevezik el, szerzetesi közösségeket támogatnak, családi monostorokat alapítanak, ide temetkeznek, nem a köznép közé.

V. A köznemesség rétegződése

- vagyonos közsabadok: távoli őseik a Szent Istváni milesek (vitézek). Jelentős vagyonuk van, jogilag szabadok, a király hadseregében katonai szolgálatot teljesítenek. A király gyakorolja felettük a joghatóságot, az ő vezetésével vonulnak hadba, rajtuk alapszik a hadszervezet. A XII. században az *omnio liber* (teljesen szabad ember), ill. *vir militaris* (katonáskodó férfi) megjelölésekkel találkozhatunk, míg 1217-ben már a *serviens regis* (királyi serviens, királyi szolga) kifejezéssel jelölik a köznemesség legjelentősebb csoportját. A *nobilis regnum* kifejezéssel az országos nemeseket illetik, akik nemesi kötelezettségeiket ill. előjogaikat az egész ország területén gyakorolhatják. Az 1267-es III. Aranybulla már fogalmi síkon is azonosítja a királyi szervienseket az országos nemesekkel (*Nobilis regnum Ungariae, qui servientes regis dicuntur*),

- a helyi nemesek (*patriarchális* v. *conditionalis* nemesek) csak az ország meghatározott területén élveznek előjogokat. A királyi birtok helyi nemesi különböző határőrizeti feladatokat látnak el (pl. szepesi, túróci, lipthói, stb.) díszlándzsások), míg az egyházi birtok helyi nemesi általában adminisztratív szolgálatot teljesítenek. A hercegi tartományok (Erdély, Szlavónia) nemesi olyan helyi nemesek, akiket katonáskodásra és bizonyos szolgáltatásokra (pl. nyestbőradó, szállásadás) köteleztek, később a köznemesek közé emelkednek,

- kötött szabadok: a királyi birtok személyileg szabad, de az udvarházhoz kötött lakói. *Iobagionis castri*: várjobbágyság, a királyi várföldből szerzett magának egy darabot, melyet saját tulajdonaként sikerült elismertetnie. Előjogaikat Szent Istvánra vezették vissza. IV. Béla korában tömeges nemesítésre kerül sor, a *iobagionis castri* a serviensek sorába emelik. A király elismeri jogukat a földre, amelyet a királyi földből szakítottak ki,

- *exemptusok*: egykori várnépek (*civis*): valamely különleges szolgálat következtében várjobbággyá léptek elő, ha sikerült földet szerezniük, akkor köznemesek lehettek, ha nem, akkor jobbágysorba kerültek.

VI. Alávetettek

- *veri servi* (magányos emberek): családjuk nem lehet, szabadon adhatók-vehetők. Földjük nincs, a társadalom alsó rétege. Később jobbágysorba emelkednek,

- *manus* (háznép): családi kötelei bármikor szétszakíthatók, földjüket, munkaeszközeiket csak használatra kapják. Házuk nincs, eladományozhatóak,

- *libertinus* (szabados): a szabadság és szolgaság ismérveivel egyaránt rendelkezik, családi kötelei stabilak, eladományozható. Fizetik a tizedet és a szabadok dénárjait,

- *iobagionis*: földje, háza, munkaeszköze erősen kötődik hozzá. Családi kötelei nem szétszakíthatók, eladományozni csak vagyonával, eszközeivel, családjával együtt lehet.

A tatárjárás döntő momentum a jobbágyság kialakulásában. Jelentős munkaerőhiány lépett fel az országban, a munkáskéz értéke megnövekedett. A birtokosok a más birtokain élő alávetetteket kedvezőbb jogállás megadásával csábítják magukhoz. Az egységesülés a legmagasabb szinten, a hospeseknél megy végbe, akik rendelkeznek a birtokbírhatóság és a szabad költözés jogával is, földjeiket nem vehette el a földesúr. Ha minden tartozását lerőta, szabadon elköltözhettek.

A nemesség kialakulásával a nemesi önkormányzat, a nemesi vármegye jelentősége kerül előtérbe. Míg a királyi vármegyében a birtokok a király tulajdonában vannak és a király által kinevezett ispán igazgatja, addig a nemesi vármegyében a birtokok többsége már a nemesek tulajdonában található, irányító szerve a nemesi önkormányzat. Első említésére az 1232-es kegyek oklevelében bukkanunk, mely a zalai szervienseknek engedélyezte, hogy maguk közül választassanak szolgabírákat.

6. Magyarország története az államalapítástól az Árpád-ház kihalásáig

I. I. István (997/1000-1038)

1. István hatalomra kerülése

Koppány herceg (*Dux Cupan*) a Balatontól délre eső területet uralta (Somogyország), a Balatontól északra levő területek ura haláláig Géza volt. Géza halála után Vajk és Koppány pályázik a trónra, utóbbi származásáról csak annyit tudunk biztosan, hogy Árpád-házi herceg volt.

Feltehetőleg nem fedi a valóságot az, hogy Koppány és István ellentéte pogány-keresztény ellentét lett volna, sokkal inkább helyes az Árpád-törzsen belüli ellentétként beszélni róla, hisz ha pogány-keresztény ellentétről lett volna szó, akkor Koppány mellé állnak a pogány magyar törzsfők. István Esztergomból indul a Koppány elleni csatába, itt történik meg a felövezése (fegyverövvvel való ellátása, szimbolikus férfivá avatása, amikortól kezdve felelős tetteiért, hadra fogható, örökölheti apja vagyonát, hatalmát. A szenteket soha nem ábrázolják övvel, mivel az öv egyben a testiség szimbóluma is). Koppány Somogyvárról indul, a két sereg Veszprémnél találkozik, a csata Koppány vereségével és halálával zárul (valószínűleg *Vecellin*, István seregének bajor származású parancsnoka öli meg). A csatavesztés után testét felnégyelik, s Veszprém, Esztergom, Győr (a három első püspöki székhely) kapujára, ill. az erdélyi Gyulának küldik el. István Somogyország lakóit a Szent Márton hegyen emelt bencés apátság szálgalatába adja (pl. gyerektizeddel tartoznak).

2. A királyi hatalom törvényesítése

A hatalom legitimálásáról több egykorú ill. közel egykorú forrás is tudósít: Thietmar merseburgi érsek, *Ademarus Cavanensis* frank szerzetes, *Hartvik* magyar püspök (Kálmán idején) és *VII. Gergely* pápa (Salamon és Géza kortársa) ír róla. A korabeli István-legendák nem tudnak arról, hogy bárki is küldött volna koronát Istvánnak, a források másik része III. Ottó német-római császárt, harmadik része pedig *II. Szilveszter* pápát jelöli meg a korona elküldőjeként. Vajk új típusú államot szervez (pénzverés, törvényhozás, oklevelezés: a független, legitim uralkodók fontos ismérvei).

3. Pénzverés

- 1006 előtti érmeje páratlan a magyar történelemben, első példánya 1968-ban Nagyharsányból került elő. Egyik oldalán a *Lancea Regis* (királyi lándzsa), másik oldalán a *Regia Civitas* (királyi város) felirat olvasható. Földénáros érme (obulus), kitűnő fizetőeszköznek számított, darabjai Európa és Ázsia különböző lelőhelyeiről is előkerültek,
- 1015 utáni érmeje: egyik oldalán a *Staphanus Rex* (*stephanus*, *stephanos*: görög befejezett melléknévi igenév szmélvénvvé vált formája, jelentése: felkent, megkoronázott(?), másik oldalán ugyancsak a *Regia Civitas* felirat olvasható.

4. Törvényhozás

István törvényei a XII. századi *Admonti kódex*ben maradtak ránk. 35, ill. 25 cikkből álltak, különösen a 2/1-es törvény (a templomépítésről szóló) és a 2/8-as (a tizedfizetési kötelezettséget minden szabad ember számára előíró) törvény emelhető ki. Törvényei:

- az egyház és a papság helyzetére vonatkozó általános rendelkezések,
- az új birtokrend biztosítása,
- a keresztény vallásgyakorlás biztosítása,
- erőszakos cselekmények megakadályozása,
- esküszegés büntetése,
- a földesúr jogának biztosítása népei felett,
- az özvegyek és árvák jogainak védelme,
- a boszorkányok és varázslók büntetése.

5. Oklevelezés

a. István korinak tartott, de hamis (apátsági) oklevelek:

- nyitrai,
- ravennai.
- bakonybéli,
- a két zalavári,
- pécsváradí,

b. István korából - bár csak másolatként de - fennmaradt oklevelek:

- veszprémi püspökség,
- pécsi püspökség,
- pannonhalmi apátság,
- veszprémvölgyi apácamonostor (görög nyelvű).

6. István államszervező tevékenysége

István azon a területen kezdi meg az államszervezést, amely felett közvetlen hatalmat gyakorol (Dunántúl), de tényleges hatalmat akar szerezni az egész Kárpát-medence felett. 1003-1004-ben számol le Gyulával, anyai nagybátyjával. A *Hildesheimi Évkönyvek* szerint vezére, *Doboka* birtokba veszi Gyula országát (*regnum*). Ugyanebben az évben megveri a dél-erdélyi *Keán* nevű - feltehetőleg bolgár - fejedelmet is. Később a Dráva vidékén élő fekete magyarok ellen fordul, akik között Querfurti Brúnó térített, s István legendái és a Poveszty (orosz őskronika) is említést tesz róluk. Feketemagyarország leigázását 1019-re teszik,

Ajtony leigázásával kapcsoltban az 1005-től 1028-ig tartó időszakon belül legalább öt különböző évre teszik az Ajtony feletti győzelem megszerzését. Ajtonyt, a Maros-vidék nagyhatalmú urának nevezik, hatalmas ménesei voltak, melyeknek a Maros kitűnő itatási lehetőséggel szolgált; Ajtony rendszeresen megadózta Istvánnak az erdélyi sóbányákból a Maroson leúsztatott sószállítmányait. A hagyomány szerint Dobka fia, *Csanád* két csatát is vív ellene (az elsőt - és vesztést - Marosvár, a későbbi Csanád mellett), a másikat pedig Nagyörsznél, melyben győzelmet arat, a csatában Ajtony is meghal.

7. Az új típusú közigazgatási rendszer kiépülése

István területi elv alapján szervezi meg a közigazgatást, nincs tekintettel a hagyományos törzsi-nemzetségi területekre. Az új típusú közigazgatás központja a castrum (vár), a comes (várispán) székhelye. A várispán egy személyben a közigazgatási, igazságszolgáltatási és katonai hatalom birtokosa (hatalomkoncentráció). A comes alárendeltjei a várjobbágyok (iobagiones castri), akik háború esetén a királyi népket hadba vezetik, békében közreműködnek a polgári közigazgatásban (jobbágy: a társadalom jobbik ága). A várjobbágyok kötött szabadok, szabad emberként birtokolhatnak és örökölhettek, de a király egy adott vár szolgálatára jelöli ki őket. Irányításuk alá tartoznak a castellarik (civisek), azaz a várnépek. A várnépek békében termelőmunkát végeznek, háborúban fegyveres szolgálatot teljesítenek.

A megye szó először Kálmán törvényeiben jelenik meg, *mega civitatis* értelemben (a vár határa). A megye, megye szó szláv eredetű, jelentése: a vár határa. A későbbiekben - egész a XIX. század közepéig - a comitatus szót használják megye értelemben, mely egyszerre jelenti a vármegyét (a megye területére jellemző összes birtoktípust) és a várispánságot (a vármegyén belüli királyi földeket). A comes egyszerre irányítja a vármegyét és a várispánságot, egyszerre felel a megyéért és az ispánságért.

- a megye területi elven (a törzsi szállásterület vérségi elven) szerveződik,
- a megyének pontos határai (a törzsi szállásterületnek *gyepői*) vannak,
- a megye területén levő földek magántulajdont (a törzsi szállásterületek földjei nemzetségi tulajdont) képeznek,
- a megyében a megyéispánok adót szednek a király számára (a törzsi szállásterületen nincs adószedés),

Az István által szervezett megyék ún. óriásvármegyék, melyekből később jónéhány kisebb megye alakul ki. István kori vármegyéink:

- Somogy,
- Veszprém,
- Fejér,
- Kolon,
- Visegrád,
- Nyitra,
- Doboka,
- Újvár,
- Fehér (Erdélyben),
- Csanád.

8. István egyházszervező tevékenysége

Az államigazgatás szervezésével párhuzamosan indul meg az egyházszervezés, ún. magánegyházi formában (egy földbirtokos saját földéből szakít ki egy darabot, melyet örökbirtokként ad az egyháznak, és maga épít rajta templomot, kolostort, plébániát, melyet a működéshez szükséges anyagi javakkal ellát. Az Árpád-korban épült királyi magánegyházak (a királyi temetkezések helyei):

- Székesfehérvár (I. István),
- Tihany (I. András),
- Abasár (Aba Sámuel),
- Pécs (Orseolo Péter),
- Szekszárd (Béla),
- Fehérvár (Kálmán),

- Nagyvárád (László),
- Fehérvár (III. Béla),
- Eger (Imre).

István-kori püspökségek:

- Veszprém: az István által Gizellának adományozott városban,
- Esztergom: 1001-ben lett érsekség, ezzel a magyar egyház függetlenedett a némettől és csak a pápától vált függővé,
- Győr,
- Pécs,
- Vác,
- Gyulafehérvár: a kezdetben görög rítusú erdélyi egyházmegye 1003-tól latin rítusú,
- Eger: 1005-1010, Szent János tiszteletére,
- Csanád: első püspökét 1030-ban szentelik fel,
- Kalocsa,
- Vác,
- Bihar (Vácról és Biharról nem tudjuk teljes biztonsággal, hogy István alapításai-e).

A plébániahálózat kiépítését ugyancsak István iktatja törvénybe (I. törvénykönyv, 9. cikkely), melyben előírja a templomépítési (minden 10 falu építsen templomot) és templombajárási kötelezettséget (mindenki járjon templomba, aki nem teszi, büntessék meg), ill. templomellátási kötelezettségeket (tized) is.

9. István külpolitikája

István uralkodása alapvetően békés periódusnak tekinthető. Tudunk Vitéz Boleszláv egy támadásáról 1018 előtt, mely feltehetően azzal függött össze, hogy Gizellával való házassága révén István meglehetősen békés kapcsolatpt alakított ki a Német-Római császársággal. István idején éri Magyarországot az első besenyő támadás.

1015-ben indul és 1018-ra fejeződik be az a magyar-bizánci hadjárat, amely a Bolgár Cárság bukásához vezet (Bulgária csak III. Béla bizánci hadjárata idején lesz ismét önálló 1180 körül).

1031-ben az 1024-ben trónra került *II. Konrád* támad Magyarországra (II. Konrád a száli dinasztia tagja (fia III. unokája IV., dédunokája *V. Henrik*), amely a szász dinasztiát váltja fel (melynek utolsó uralkodója az 1003-1024 között uralkodó II. Henrik, Bajor Gizella testvére). 1026-ban elfoglalja Velencét, Orseoló Ottó Bizáncba menekül, felesége és gyermeke, Orseoló Péter magyarországra kerül). Vállalkozása jelentős kudarccal zárul, melyet az is bizonyít, hogy ettől kezdve a magyar határ Bécstől kb. 80 km-re nyugatra található. Általában ehhez a támadáshoz kapcsolják a *Regnum Marianumot*, az ország Mária kötényébe való ajánlását. Ugyancsak István nevéhez fűződik a Magyarországon át Jeruzsálem felé vivő zarándokút megnyitása is.

10. A koronázás

A koronázás a királyavatás központi része, a koraközépkorban azonban még nem a legfontosabb eleme, mivel törvényes uralkodóvá a szent olajjal való megkenéstől vált a király. A koronázás és a trónraültetés szertartása csak kiegészítette az olajjal való megkenést. A megkenés ószövetségi magyarázata szerint Sámuel próféta szent olajjal keni meg Sault és Dávidot, míg újszövetségi magyarázata értelmében Krisztus neve szent olajjal megkentet jelent. A keresztkedésnek is fontos eleme volt az olajjal való megkenés (a vízbemerítés helyett). A megkenés a püspökavatásnak is fontos része lett, ill. központi elemévé vált a királyavatásoknak, bár ezesetben más típusú szent olajat használtak (mainz-i *ordo* ~ mainz-i királyavató szertartás). A királyavatás végleges formáját a 960-990-es évekre nyerte el, elemei: a szent olajjal való megkenés, a koronázás és a trónraültetés.

11. A magyar koronázási ékszerek

a. a kard: a megkoronázott király a négy égtáj felé végzett kardvágásokkal jelzi, hogy a négy égtáj ura. A magyar koronázások során három kardot használ(hat)tak:

- a Habsburgok által használt koronázási kard, a jelenlegi koronaékszer,
- a prágai Szent Vid székesegyházban őrzött X. századi készítésű skandináv kard, melyet már az első feljegyzések is Szent István eredeti kardjaként említenek,
- a Bécsben őrzött, Nagy Károly kardjának vagy Attila kardjának is nevezett szablya, amelyet a német-római hadak által támogatott Salamon anyja, *Anasztázia* ajándékozott *Nordheimi Ottó* bajor hercegnek.

b. a jogar: IX. századi hegyikristály jogar, f timida munka; foglalata későbbi.

c. az országalma: XIV. századi koronaékszerünk, a hatalom, a tudás, a bölcsesség jelképe, rajta az Anjou-ház címere látható.

d. a palást: 1031-ben készült, Szent István egykorú, közel hiteles ábrázolása látható rajta. Eredetileg miseruha volt, István adományozta a fehérvári egyháznak (égi palást).

e. a korona: a köztudat a szent koronát a magyar nemzettel azonosította. A korona származása:

- a hagyományos kutatás álláspontja szerint a jelenlegi Szent Korona külföldről származik és két koronarészből szerkesztették össze. Ez a korona nem érinthette Szent István fejét. A külföldről származás elmélete: a ránk maradt források (Thietmar kortárs merseburgi püspök, Ademar Cavanensis frank szerzetes, Hartvik magyar püspök (Kárlmán idején), ill. VII. Gergely pápa (Salamon és Géza kortársa)) III. Ottó német-római császártól vagy II. Szilveszter pápától származtatták a koronát. A hagyományos felfogás szerint a koronaküldés nem jelentett hűbéri függést vagy ennek elfogadását. A felsorolt források már többnyire az investitúraharc kezdeti időszakában keletkeztek, a pápaság és a császárság küzdelme pedig nemcsak a harctereken, hanem a szellemi meggyőzés terén is zajlott. Mindkét oldal hamisított és gyártott az igazát alátámasztani kívánó bizonyítékokat,

Négy István-legendát ismerünk, ezek közül a *Kis Legenda* és a *Nagy Legenda* még az investitúraharc előtt készült, koronaküldés egyikben sem szerepel, csupán áldásküldést említenek. A *Hartvik-legenda* már az investitúraharc idején készült, Hartvik szerint István elküldte Asrik Anasztázt a pápához, hogy pápai áldást és koronát küldjön. A pápa ekkor épp *Miesko* lengyel fejedelemnek készült koronát küldeni, de látomása támadt, melyben egy angyal jelent meg előtte, mondván: "Holnap hozzád ismretlen nemzet követei jönnek és koronát fognak követelni." A pápa ennek hatására a koronát a követeknek adta, ezzel koronázták meg Istvánt. A legendában pontatlanul szerepel Miesko neve, hisz a lengyel fejedelem ekkor már Miesko fia, Boleszláv volt. A legenda nem nevezi néven a pápát, a pápa szerepe az isteni akarat közvetítésére korlátozódik. (A negyedik legenda a *Névtelen Karthauzi* tollából származik.)

Ademar elmélete szerint a király nem a pápától, hanem a német-római császártól, III. Ottótól kapja. A történészek véleménye szerint a két álláspont ötvözte fedheti a valóságot: a pápa az akkor épp Rómában tartózkodó császár (ezredforduló, világvégevárás) jóváhagyásával küldi a koronát. Ez a korona még nem a mai korona. Ezt a koronát viselte a ménfői csatában (1044) Aba Sámuel, csatavesztése után III. Henrik visszaküldi a koronát Rómába. A második koronával koronázták meg feltehetőleg I. Andrást, I. Bélát és Salamont is, Salamon elmenekül a koronával. A mai korona már a harmadik koronánk, eredeti részét, azaz az alsó koronát feltehetőleg I. Géza számára készítik 1074-1077 között Bizáncban, valószínűleg Géza felesége, *Szünandéné* bizánci hercegnő közbenjárására. Ez a korona a jelenlegi korona alsó, arbronsrésze, a görög korona (*corona graecia*), a keresztpántot (latin korona, *corona latina*) később illesztik a koronára.

A mai korona három részből tevődik össze:

- a szellemiség tere: a kereszt, amely Atyaistent ábrázoló zománckép köldökéből nő ki,
- lelkiesség tere: az arbrons és a keresztpánt,
- a testiség tere: csüngők,

A korona elejének közepén Krisztus képe látható, hátulján *Dukász Mihály* bizánci császár, tőle jobbra társascsászára, *Konstantinos*, a balra levő kép pedig felirata szerint *Gebicast*, Törkia kirlyát ábrázolja, akit a koronakutatók I. Gézával azonosítanak. A három kép ábrázolásai alapján következtethetünk a korona elkészítésének idejére (a három király együttes uralkodásának éve 1074). A koronán két istenkép (Jézus képe az elején és az Atyaisten a keresztpántok találkozásánál), két arkangyal (*Gábrriel* és *Mihály*), két harcos szent (*Szent Demeter* és *Szent György*, két orvosszent (*Szent Damján* és a szikével gyógyító *Szent Kozma*), ill. a tizenkét apostol közül nyolc képe látható, ezek:

- *Szent Fülöp*, a szkíták és India térítője,
- *Szent Pál*,
- *Szent Jakab*,
- *Szent Tamás* (képét letakarták, mivel Tamás a kételkedő, "Hitetlen" Tamás),
- *Szent András*,
- *Szent Péter*,
- *Szent János* (az utolsó ítéletet leíró János evangélista),
- *Szent Bertalan*.

A két különböző koronarészen négy jól tetten érhető különbség van:

- nyelvezete: a keresztpánton latin, az arbronscon görög feliratok szerepelnek,
- a keresztpánton egészalakos, az arbronscon derékig ábrázolt, félalakos képek láthatók,
- a keresztpánton elvont ábrázolásokkal, az arbronscon konkrét ábrázolásokkal találkozunk,
- az arbronscon telizománc, a keresztpánton rekeszszománc technikával készült képek, láthatóak,

b. a funkcionális kutatás álláspontja szerint nem bizonyított, hogy a korona külföldről származik, bizonyos viszont, hogy a IV. század után készült, de nem tudni, hogy hol és mikor, elvileg nem zárható ki az sem, hogy a Kárpát-medencében készülhetett, s valóban érinthette Szent István fejét,

- a hagyományos álláspont által felsorolt négy különbözőség nem bizonyítéka a korona két részre való elkülönülésének, csupán a két koronarész különböző funkciójára utal,

- 1613-ból maradt ránk Révay Péter koronaőr leírása, mely szerint a Dukász-lemez helyén Szűz Mária képe volt látható, kezében liliommal, akkoriban még nyoma sem volt a koronán a Dukász-lemeznek. A Dukász-lemez ráadásul kicsivel nagyobb is a foglalatanál. A három uralkodó (Dukász Mihály, Konsztantinosz és Géza) képe nem volt eredetileg is a korona része, csak később kerültek rá. Ennek alapján a korona István előtt és után is készülhetett,
- ugyancsak a korona egységes voltát támasztja alá Kovács István plébános véleménye. Szerinte a görög nyelv a bölcsesség (*sophia*), míg a latin a hatalom (*potestas*) nyelve, mely a középkor folyamán szorosan összefüggött, s templomavatáskor, pap-, és püspökszenteléskor ma is együtt szerepel. Egy király számára mindkettő és egyformán fontos, hisz csak a bölcsesség birtokában bábkirály, csak a hatalom birtokában zsarnok válhat belüle. Szintén Kovács István megfigyelése az is, hogy a koronán látható nyolc apostol a Bibliában gyakran együtt, további négy társuk nélkül szerepel,
- egy mérnökökből álló csoport vizsgálatai szerint a korona arányai - a korabeli mértékegységeket figyelembe véve - pontosan megfelelnek az aranymetszés szabályainak, amit a középkorban a harmónia alapjának tekintettek. Kétséges, hogy ez elérhető lett volna-e két különálló koronarész egyesítésével,
- a korona belső rendszere a szentek névnapjait követi,
- 1986-ban egy Dr. Óváry Imre vezette, agykutatókból álló orvoscsoporthoz érdekes megállapításra jut: minden, a koronán szereplő szentre jellemző egy sajátos viselkedésforma. Ha a korona a király fején volt, akkor a szentek képei olyan agyvezetésekre kerültek, amelyek az adott szent által megtestesített viselkedésmintákért is felelősek voltak.

12. Trónutódlás

István - feltehetően - két gyermeket nemzett, Ottót és Imrét (az Imre név nem a latinban nem *Henricus*, hanem *Emericus*. Sokan a *Henricus* név magyarosításának tekintették, Gizella apjára, az 1147-ben szentté avatott *I. Henrikre*. Az Imre valószínűleg az uráli-török *Emereh* név magyar alakja). 1031-ben meghal Imre herceg (a források tragikus körülményekről, ill. vadkanvadászat közben bekövetkezett balesetről beszélnek. A Képes Krónikában Imre halála és *Vazul* megvakíttatása - melyre több krónika szerint is Gizella adta ki a parancsot - egy oldalon szerepel, ebből a két esemény közötti összefüggésre gyanakodnak)), halála után Istvánnak olyan személyre kellett bíznia a királyságot, aki erre alkalmasnak és méltónak látszott. Legközelebbi rokonságában Vazul volt a királyi méltóság betöltésére leginkább alkalmas személy, ő viszont élesen szembenállt Istvánnal, ezért uralkodásra alkalmatlanná tették.

Már 1026-óta az udvarban élt Orseolo Péter (a részleteket ld. István külpolitikája), aki feltehetően a királyi testőrség vezetőjévé lépett elő, s ő lett István kijelölt utóda. István megesketti, hogy halála után a királyi udvarban nem hajt végre változásokat, nem korlátozza szabadságában Gizellát és tiszteletben tartja a magyar előkelők jogait is (Péter uralomra kerülése után ezen ígéreteit sorra megszegi). 1038. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony napján hal meg, névünnepe augusztus 20-án tartjuk (szentté avatásának, felemelésének (elevatio) napja). Egyetemesen tisztelt szent, Székesfehérváron temették el.

II. Orseolo Péter (1038-1041)

Orseolo Péter kezdeti tevékenysége István belpolitikájának folytatása (adókvetés, oklevélkiadás, pénzverés, hitelesítő tevékenység (ólobulla)). Istvánnak tett ígéreteit azonban nem tartja be, Gizellát házi őrizetbe zárja, javait elkobozza, az Istvánt támogató magyar udvari arisztokrácia helyére latin és német előkelőket állít.

Külpolitikája István békepolitikájával ellentétben határozottan támadó jellegű, kétszer is III. Henrik ellen támad (az Osztrák örgrófság feldúlása, ill. *Bretiszlav* cseh herceg megsegítése a Német-Római Császársággal szemben). A Balkánon - szemben István bizánci szövetségi politikájával - unokatestvérét, Peter Deljan bolgár trónörökösét támogatja a Bolgár Császárság felállításában. Hadjáratai sikeresek ugyan, de tartós eredményt nem érnek el (a Bolgár Császárság csak III. Béla idején lesz újra önálló).

István egyházpolitikájának folytatója, az első társaskáptalan alapítója (székeskáptalan: püspöki székhelyen lévő tanácsadó testület; társaskáptalan: nem püspöki székhelyen működő tanácsadó testület; tagjai a kanonokok), uralkodása idején fejeződik be a pécsi székesegyház építése, később ide is temetik el.

Bukását türelmetlen belpolitikája okozza, a magyar előkelőket öntudatukban sérti, erőszakos térítései sem váltanak ki jó visszhangot. 1041-ben - a magyar előkelők aktív közreműködésével - elűzik, III. Henrik udvarában keres menedéket. Helyette az Árpád-házba vérszerint nem tartozó *Aba Sámuel*t, István udvarispánját választják (valószínűleg kabar-türk leszármazott, István hugának férje. Anonymus szerint az Abák a Mátra vidékét kapó *Ed* és *Edömen* leszármazottjának, *Patának* - aki várat és egyházat is épít (Gyöngyöspata) - utódai).

III. Aba Sámuel (1041-1044)

Aba Sámuel Orseolo Péteréhez hasonlóan rövid uralkodásáról ellentmondások az információink. A Képes Krónika szerint megvetette az ország nemeseit, nemtelenekkel étkezett, parasztokkal beszélgetett, teret engedett a pogányoknak, eretnekeknek. A pontos igazság nem ismert. A pápa kiátkozta, ami által Orseolo Péternek és III.

Henriknek segített (Kristó Gyula szerint kétséges a kiátkozás Aba Sámuelre vonatkozóan). Aba Sámuel alapította templomok és monostorok ma is léteznek (pl. Feldebrő és Tarnaszentmária altemploma, stb.), erősen támogatja a keresztény egyházat.

Orseolo Péter közben III. Henrikhez fordul segítségért (az osztrák örgróf ajánlotta III. Henrik kegyeibe, akinek lánya, *Frowila* Péter felesége volt), aki támogatja is, hisz ezzel elérni látja célját, azaz az ország hűbéri függésbe vonását. Aba Sámuel 1041-1042 folyamán - mintegy megelőző csapásként - az Osztrák Örgrófságot dúlja, 1042-ben III. Henrik hadai a Garamig, 1043-ban a Lajtáig nyomulnak előre, de Pétert nem sikerül a trónra visszaültetniük. A döntő ütközetre 1044-ben kerül sor, melyet feltehetőleg Aba Sámuel komoly belpolitikai hibát: 1044-ben Csanádra gyűlést hív össze, melyen a főurak ellene szőtt összeesküvéséről számol be, s mintegy 50 magyar előkelőt kivégeztet ("csanádi vérengzés"). Ez ellene hangolja a magyar előkelők jelentős részét, Péter emberei átvezetik III. Henrik hadait a Rába-Rábca vidékén, s Ménfőnél megütköznek Aba seregeivel. Aba Sámuel a Tiszáig menekül, ahol meggyilkolják. Halálakor a Tisza mellett temetik el, később Abasárra viszik. Testét a felemeléskor sértetlenül, sebek nélkül találják, illatozó nedvekkel körülvéve. Még a Képes Krónika is kegyesnek nevezi.

IV. Orseolo Péter (1044-1046)

Péter visszakerül a hatalomba, korábbi politizálási stílusán nem változtat. Mivel III. Henrik kegyéből került újból trónra, ezért neki ellenszolgálatással tartozik. III. Henrik Székesfehérvárra is elkíséri Orseolo Pétert, fogadja a magyar előkelők hódolatát. 1045 pünkösdjén Péter hűséget fogad Henriknek, ami végzetes hibának bizonyul és ismét általános ellenszenvet vált ki a királlyal szemben. Az első összesküvést *Viske* (Aba Sámuel embere), *Bolya* és *Bonyha* (az erdélyi Gyula fiai) szervezkedését még sikerül felszámolnia, a továbbiakkal szemben azonban már tehetetlen. *Gellért* püspök (akinek családja talán már régóta szemben állt az Orseolokkal) és a püspöki kar visszahívja Vászoly fiait, akik még István idejében is pogányok (*András* ugyan Kijevben felveszi a bizánci keszténységet, amikor hozzámegy *Anasztáziához*, de *Levente* változatlanul pogány marad), ez is mutatja az Orseolo Péterrel való szembenállásuk komolyságát. Tovább súlyosbítja helyzetét a *Vata*-féle pogánylázadás. Vata lázadását a szakirodalom szinte egyhangúan pogánylázadásnak tartja, bizonyos jelek azonban (adószedők legyilkolása, adókivetés, egyházi tized eltörlése) arra utalnak, hogy a lázadás jelentős szociális felhanggal bírt (a törzsi társadalomban a szabadok még nem fizetnek adót, az új rendszer azonban folyamatosan elszegényedtek).

Péter a lázadás hírére Fehérvárra indul, de nem engedik be a várba. Mosonnál már nem tudja elhagyni az országot, a zámolyi királyi kúriába zárkózik, ahol végül kénytelen megadni magát *András* és *Levente* katonáinak, akik megvakítják. További sorsára vonatkozóan információink ellentmondásosak, egyesek szerint meghal és Pécssett temetik el, mások szerint 1059-ben hal meg.

A felkelők Abaújváron fogadják a hecegeket, a mozgalom katonai erejét Vata népe képviseli, akik azt kérik, hogy visszatérhessenek a pogánysághoz. *András* és *Levente* ezt meg is ígéri. A pesti révnél meggyilkolják *Gellért*et és társait, ill. *Szolnok* ispánt. *András* és *Levente* helyzetük stabilizálódása után leverik a Vata-féle lázadást.

V. I. András (1046-1060)

András, Vazul fia egyértelműen az istváni örökség folytatójának bizonyul, *Levente* hamarosan meghal (1047). A kor feudális arisztokráciája már sokkal inkább érdekelt a keresztény rend megtartásában, hisz ekkor már saját feudális birtokaik felett uralkodhatnak a nemzetségi tulajdonban levő földek helyett.

András egyetlen törvénye *Bonfini* 1581-ben kiadott *Magyar történetének* mellékleteként maradt ránk, ebben megtiltja a szkíta vallás és szertartásrend gyakorlását a magyaroknak. A stabilitás elősegítése érdekében hazahívja öccsét, *Béla*t (aki feleségül vette *Richeza* lengyel hercegnőt, gyermekei *Géza*, *László* és *Lampert*). Béla híres harcos hírében állt, a pogány pomeránok ellen harcolt Lengyelföldön. *András* 1048-ban megosztja a hatalmon öccsével (*dukátus*: a király és a *dux* 2/3-1/3 arányban megosztja az országot, az 1/3-ad részen a trónörökös herceg királyi felségjogokat gyakorol. A dukátus nem jelenti az ország egységének megosztását; központjai általában Bihar, Nyitra, ill. a Szlavón-Dalmát dukátus, a hercegség tehát az ország peremvidékein helyezkedik el (Felvidék, Erdély, délvidék)).

III. Henrik nem tesz le hűbéri jogainak érvényesítéséről, az ellene való védekezés részeként kerül sor 1049-ben a német-magyar határvidéken Magyarbrod várának felépítésére. Ugyancsak 1049-ben kerül sor *Andás* és Béla balkáni hadjáratára, melynek során egészen Szófiáig jutnak előre (a balkáni hadjárat megindításának ténye önmagában is cáfolja Kristó Gyula azon véleményét, mely szerint *András* folyamatos feszültségben, rettegésben élt volna a III. Henrik felől várt támadás miatt). III. Henrik támadását 1050-ben már határviillongások vetítik előre. A német sereg 1051-ben tör be az országba, *András* a felperzselt föld taktikáját alkalmazva védekezik, súlyos ellátási problémákat okozva Henrik hadainak. Tovább fokozza a támadók nehézségeit az, hogy elfogják Henrik követét, aki a Dunán lefelé hajózva utánpótlást szállító *Eckehardt* püspökhöz indult, és Henrik üzenetét meghamisítva visszafordulásra bírják az utánpótlást szállító hajákat (a sikeres hamisítás arra utal, hogy már ebben az időszakban is magas szintű

írásbeliség létezett Magyarországon). III. Henrik a Vértes környékén belátja kudarcát és visszafordul, a magyar csapatok ekkor csapnak le és szétverik a német csapatokat (a hagyomány szerint a Vértes neve a vértjeiket eldobálva menekülő németek emlékét őrizte meg). 1052-ben Henrik ismét megjelenik a nyugati határszélen, ezúttal Pozsony várát ostromolja nyolc héten keresztül. A felmentést ezúttal a bűvár *Zotmund* (és csapata) jelenti, akik megfűrik és elsüllyeszti az utánpótlást szállító német hajókat. III. Henrik ismételt kudarcától kezdve már nem próbálkozik újabb támadással (1056-ban meg is hal), a német-magyar viszony rendezése a morvamezei békével történik meg, ami egyben dinasztikus kapcsolatokat is teremt, hisz András fia, az 1052-ben született *Salamon* eljegyzzi Henrik lányát, *Juditot* (*Jutta*).

Salamon és Judit esküvőjére 1058-ban kerül sor, melyet hamarosan követ Salamon megkoronázása, ezzel az eredetileg kijelölt Béla helyett Salamon válik András örökösévé (ekkoriban játszódik le a várkonyi jelenet is: András Tiszavárkonyban választút elé állítja Bélát, aki - mivel egy ispán megsúgja neki, hogy ha a koronát választja, elveszejtik - a királyi hatalmat szimbolizáló korona helyett a hercegi hatalmat jelentő kardot választja). Béla ezt követően Lengyelországba menekül, s apósától harcosokat kér a trón megszerzése érdekében. András IV. Henrikől kér segítséget, az összecsapásra 1060-ban a Tisza mellett kerül sor és András vereségével végződik. András megsérül, Béla a zirci udvarházba viteti, ahol a gondatlan bánásmód következtében belehal sérüléseibe, később a tihanyi apátságban temetik el. Salamon és családja elmenekül.

VI. I. Béla (1060-1063)

András halála után öccse, Béla (a Bajnok) kerül a trónra, s 1060. december 6-án királlyá koronázzák. Trónra lépésének idején népgyűlést hív össze Fehérvárra, ekkor tör ki az újabb, Vata fia *János* - a János elnevezés bizonytalan, a latin eredetiben *Janusként* szerepel, helytelen nevének Jánosra (*Joannes*) való fordítása! - vezette pogánylázadásra, amely ismét inkább szociális jellegű követeléseket tartalmaz. A király meghallgatja a követeléseket, majd leveri a felkelést. Maximálja az árakat, rendezi a béreket, elenged bizonyos tartozásokat és adókat, a vásárnapot szombatra helyezi át (más kutatók szerint ez I. Géza intézkedése), ezzel tkp. a zsidó kereskedők ellenében hoz intézkedést. Uralkodásának idejéből, 1061-ből származik az első adat világi személy, *Ottó* somogyi ispán zselicszentjakabi bencés kolostoralapításáról (az első olyan oklevél, amely világi személy megadományozásáról (*donatio*) készült, 1162-ből maradt ránk).

IV. Henrik 1063-ban hadsereget indít Salamon megsegítésére. Béla hadbaindulása előtt balesetet szenved: dömösi kúriájában rászakad a trón (sokkal valószínűbb, hogy merényletet követtek el ellene). A hagyomány szerint a súlyosan sebesült királyt szekéren viszik a nyugati határszélre, de még a csata előtt meghal. Szekszárdon temetik el, fiai, Géza, László és Lampert nagyapjukhoz menekülnek Lengyelországba és tőle kérnek segítséget.

VII. Salamon (1063-1074)

Salamon anyja nagyon hálás IV. Henriknek és az őket segítő főuraknak, pl. Nordheimi Ottónak, akinek a hagyomány által Attila kardjaként ismert szablyát ajándékozza (jelenleg a bécsi Kunsthistorisches Museum-ban látható). Salamon trónraülése után IV. Henrik csapatai kivonulnak, de visszatér Géza herceg és hadserege, ennek következtében Salamon ismét menekülni kényszerül. A feleket *Dezső* püspök békíti meg, Salamon király marad, Géza megkapja a dukátust és ő teszi unokaöccse fejére a koronát. Az 1064. januárjában Győrött megkötött béke 1071-ig biztosítja a nyugalmat a király és a hercegek között, ebben az időszakban befejeződik a belpolitikai konszolidáció.

Salamon külpolitikai téren 1066-ban Géza sógorát, *Zvonimirt* (I. Béla *Ilona* nevű lányának férje, horvát király) segíti a karantánokkal szemben. 1067-ben cseh támadás éri az országot, a seregek Trencsénig hatolnak, Salamon ennek megtorlására hadjáratot vezet Csehországba. 1068-ban a besenyők és kunok ütnek rajta az országon és Kerlésnél (Cserhalomnál) nagy csatát vívnak a királlyal és a hercegekkel. A magyar sereg szétveri a kun hadakat, az eseményt a Szent László legenda is megemlíti (László herceg és a nagyváradi püspök lányát elrabló kun (besenyő) vitéz küzdelme), ill. templomi freskók is készültek róla (Derencs, Székelyderzs, stb.). Mivel a besenyőket feltehetőleg a nándorfehérvári bizánci helyőrség uszíthatta a magyarokra, ezért 1071-ben megtorlásra kerül sor. Nándorfehérvárat elfoglalják, viszont viszály keletkezik a király és a hercegek között (a dukátus megszerzésére törekvő *Vid* ispán javaslatára a zsákmányt nem három, hanem négy részre osztják, melyből egy részt az ispán kap; további oka az ellentét erősödésének az is, hogy a nándorfehérvári helyőrség nem Salamonnak, hanem Gézának adja meg magát).

A bizánciak 1072-ben rövid időre visszafoglalják Nándorfehérvárat, erre Salamon hadjáratot vezet a Balkánra (már csak Géza herceg kíséri el az uralkodót, László nem). Visszafoglalják Nándorfehérvárat a magyar sereg egészen Nisig nyomul előre. 1073 a kötélhúzás jegyében telik, 1074 tavaszán már nyílt összecsapásra is sor kerül. László Csehországból kér segítséget, eközben Salamon német segédc csapatok által támogatott hadai Kemejnél legyőzik Géz seregét. A második összecsapásra László visszatérése után Mogyoródnál kerül sor, a hercegek ekkor már döntő győzelmet aratnak, Salamon Moson és Pozsony vidékére kénytelen menekülni, ahol továbbra is királyként uralkodik.

VIII. I. Géza (1074-1077)

A mogyoródi csata után az ország nagy részén Géza lesz az úr, de nem tudjuk, hogy megkoronázzák-e, ill. hogy mivel koronázzák meg (talán a Dukász Mihály által küldött abroncskoronával?). A pápa viszonya ekkor - az investitúraharc előestéjén - meglehetősen ambivalens Gézához és Salamonhoz is. Mivel Salamon IV. Henrikkel, a pápa ellenfelével áll szövetségben, ezért inkább Gézát támogatja a törvényes uralkodóval, Salomonnal szemben. 1074 nyarán IV. Henrik megpróbálkozik Salamon újbóli trónraültetésével, sikertelenül; Salamon még addig megtartott területeinek egy részéről is kénytelen lemondani. Géza királyként, László duxként uralkodik, a testvérek (Géza, László és Lampert) viszonya mindvégig harmonikus marad. Géza mélyen vallásos (váci székesegyház befejezése, garamszentbenedeki apátság alapítása). VII. Gergely békére és az eredeti állapotok visszaállítására próbálja meg rávenni Gézát és Salamont, levelében Salamont Magyarország kirlyának, Gézát hercegnek nevezi (az 1075-ben kiadott garamszentbenedeki oklevélben Gézát a *magnus* címmel jelölik (a szó jelentése bizonytalan, király méltóságot és személynévet egyaránt takarhat)). Megindulnak a tárgyalások, s mivel Vid ispán a mogyoródi csatában meghalt, ezért Géza is hajlandó lenne az egyességre, 1077-ben azonban meghal. László - annak ellenére, hogy Salamon a törvényes király Salamon.

IX. I. Szent László (1077-1095)

1. László egyházpolitikája

László István óta a legjelentősebb egyházpolitikát folytató király. István hozta létre a legalacsonyabb és legmagasabb egyházi egységeket (plébánia-püspökség), a községi szervezetet és a szerzetesapátság szerveit László alakítja ki. Horvátország elfoglalása után Zágrábban püspökséget alapít, a bihari püspökséget Nagyváradra, a nemzetközi kereskedelmi út mellé helyezi át, ahol székeskáptalant is alapít. A kalocsai érseki központot Bácsra helyezi át, összefüggésben Újanglia létrejöttével (az 1066-os Hastingsi csata után Bizánc Moesia tartományába menekült szászok igényével a latin rítusú püspökségre). László papokat is küld Újangliába, később a Moesia (Messia) királya címet is felveszi. A káptalanok széleskörű, országos elterjesztése is az ő nevéhez fűződik, testvéreivel, Lamperttel együtt káptalanokat alapít. Ugyancsak ő alakítja ki az esperességek (több plébániát összefogó egyházkormányzati egységek) és főesperességek (több esperességet összefogó egyházkormányzati egységek) hálózatát. Apátságokat (pl. 1091-ben Somogyvárott (ahol először eltemetik)), ill. Bátán, Kolozsmonostoron és Szentjobbmonostort alapít (itt, *Mercurius* örkanonok birtokán találták meg Szent István felemelés után eltűnt jobb kezét). 1083-ban szentté avatják Istvánt, Gellértet és Imrét (a szentté avatás ekkor még királyi jog, csak az 1080-as évek közepétől kell hozzá pápai jóváhagyás. A holttesteket felemelik, azoknak épségben kell lenniük). A testek felemelésére leendő névnapjaikon kerül sor (a Csanádon eltemetett Gellértre júniusban, Istvánra augusztusban, Imrére novemberben). Az István sírját fedő követ az első kísérlet alkalmával nem tudják eltávolítani, ez csak László és Salamon kibékülése után sikerül (Salamon 1081-óta Visegrádon raboskodik). Az új szentek névünnepeit az 1092-es szabolcsi zsinaton már mint kötelező ünnepet említik.

2. László külpolitikája

László uralkodásának elején kerül sor az investitúraharc első szakaszára. László egyértelmű jelét adja annak, hogy pápapárti politikát folytat (bár tényleges segítségadásra nem kerül sor). 1079-ben feleségül veszi a IV. Henrikkel szemben ellenkirálynak választott *Rudolf* sváb herceg lányát, *Adelhaid*ot. VII. Gergely már királynak nevezi Lászlót ("Téged méltán kell más királyoknál jobban és különlegesebben szeretnünk"). Salamon 1081-ben - miután *Lipót* osztrák örgróf is fellázad IV. Henrik ellen - behódol Lászlónak, majd 1082-ben összeesküvést sző, mire Visegrádon börtönbe zárják, s csak 1083-ban szabadul. Előbb IV. Henrikhez, majd a Balkánra vonul a besenyőkhöz. *Kutesk* besenyő vezérnek felajánlja, hogy neki adja Erdélyt és feleségül veszi a lányát, majd 1085-ben Ung és Borsova területén betörnek az országba. Salamon részt vesz a besenyők bizánci hadjáratában, ahol 1087-ben meghal, testét az Isztriai-félszigeten levő Pola mellett temetik el, s a középkor végéig szent helyként tisztelik. Más hagyomány szerint nem hal meg, hanem az országba visszatérve a Bakony erdeiben élt. László követe 1087-ben részt vesz a speyeri birodalmi gyűlésen, támogatja III. Viktor pápát. Az 1090-es évek elejétől felhagy feltétlen pápabarát politikájával (Adelhaid meghal, érvényét veszti a sváb szövetség). 1091-ben hugát, *Ilonát* segítve elfoglalja Horvátországot (az akkori horvátország a mai Szlavónia területét jelenti!), ezzel tovább romlik viszonya a pápasággal (Zvonimir horvát király a pápától koronát jkappa a pápa hűbérese lett). A horvát hadjárat alatt *Kapolcs* kun-besenyő vezér csapatai betörnek Magyarországra, de a Horvátországból visszatérő László a Pogács-folyónál visszaveri őket, s az ezt követően, *Ákos* vezér irányítása alatt érkező csapatokat is sikerül legyőznie az Al-Dunánál. Horvátország pacifikálása után 1092-ben *Vaszkó* orosz fejedelem ellen indít támadást. 1094-ben *Wladislaw Herman* kérésére körülzárja a lengyel fejedelemnek engedetlen Krakkó városát (ld. Szent László legenda, a csizmákban összehordott földre szórt liszt), a város hosszú ostrom után megadja magát. 1095-ben cseh hadjáratra indul, de megbetegszik, kénytelen visszafordulni és július 29-én meghal. Előbb Somogyváron, majd Nagyváradon temetik el.

3. Trónutódlás

A trónutódlás viszály forrása, nem tudjuk biztosan, hogy László kit jelölt utódjául. A történetírás szerint unokaöccsét, a hozzá kinézetben és habitusban is hasonlító Álmost jelölte utódjául (aki a horvát király címét is bírta), másik unokaöccsét, Kálmánt papi pályára adta (= a trónöröklésből való kizárással), akiből később váradi és/vagy egri püspök lett. *Kálmán* mellett szól, hogy az 1095-1096-os nagy próbatétel (a keresztes hadjárat átvonulása) idején nyoma sincs trónharcoknak.

X. Könyves Kálmán (1095-1116)

Az Álmos és Kálmán közti trónharcokból Kálmán kerül ki győztesen, Álmos a dux címet kapja meg. 1096-ban átengedi Magyarországon a keresztes hadakat, 1097-ben visszaállítja hatalmát Horvátországban. 1098-ban kötik meg a magyar-velencei barátsági szerződést. Álmos 1098-ban ismét Kálmán ellen támad, sikertelenül. 1099. augusztusában Oroszországba vezet hadat, de Przemysl-nél egyik legnagyobb vereségét szenved el. 1102-ben Fehérváron Horvátország királyává választják. 1105-ben elhatározza, hogy meghódítja Dalmáciát. I. László leánya, *Piroska* férjhez megy *Ioannész* társasáshoz, s később *Eiréné* néven császárné lesz. Magyarország ígéretet tesz, hogy segíti az 1104-ben normannok által megtámadott Bizáncot. Ugyancsak 1105-ben határozza el *V. Henrik*, hogy apját, IV. Henriket letaszítja a trónról (IV. Henrik gyors halálával elkerüli a szégyent).

- keresztes hadjárat, 1096: *Buillon Gottfried* (gond nélkül), *Nincstelen Walter* (kis gonddal), *Amiens-i Péter*, *Gottschalk* pap, *Vilmos* és *Emich* (harc),
- 1097: leveri Horvátországban *Péter* uralmát, *II. Elek* a doge-ra bizza a dalmát városokat, házasság *Roger* szicíliai normann gróf lányával,
- 1098: Álmos és Kálmán serege Várkony közelében találkozik, de harcra nem kerül sor,
- 1099: szövetség *Bretislav* cseh fejedelemmel és *Szvjatopolk* kijevi nagyfejedelemmel, vereség Przemysl váránál,
- 1102: Tengerfehérvár, Kálmán horvát király,
- 1103: a dalmát területek Velencétől visszakerülnek Bizáncba,
- 1104: Álmos feleségül veszi Szvjatopolk *Predsláva* nevű lányát, *III. (Ferdeszájú) Boleszló* is szövetségese lesz,
- 1105: Kálmán eredménytelenül avatkozik be a cseh belviszályokba, meghódítja Dalmáciát,
- 1105-1106: *Piroska* és *János* bizánci trónörökös házassága, a normann szövetség feladása,
- 1106: a guastallai zsinaton Kálmán lemond a főpapkinevezési jogról, így a pápa elismeri dalmáciai uralmát,
- 1105-1106 fordulóján Álmos IV. Henriktől, 1106-ban pedig Boleszlótól kér segítséget, Boleszló elfoglalja Újvárt,
- 1107: Kálmán kiegyezik Boleszlóval és támogatja testvére, *Zbignyev* ellen. Álmos jeruzsálemi zarándokútja alatt Kálmán megszünteti a dukátust,
- 1107-1108: az Álmos által alapított dömösi prépostság felszentelésekor merényletet kísérelnek meg Kálmán ellen, de Kálmán megbocsát öccsének,
- 1108: Álmos húsvétkor V. Henriktől kér segítséget, szeptemberben Posonyig hatolnak. Henrik szövetségese, *Szvatopluk* fejedelem a Vág völgyét dúlja, de Boleszló támadására visszavonul. Az év végén magyar dúlás Morvaországban. Velencével együtt segíti Bizáncot a normannok ellen,
- 1109: az előző évi dúlás megtorlására a cseh csapatok Nyitraig dúlják a Felvidéket,
- 1111: az első erdélyi vajda (*princeps*),
- 1112: Kálmán és *Eufémia* (*Vlagyimir Monomah* lánya) házassága, majd Eufémia eltaszítása házasságtörés miatt,
- 1113: Eufémia megszüli *Boriszt*,
- 1115: Álmos szervezkedik, de Kálmán megvakíttatja. Velence visszafoglalja Dalmácia egy részét,
- I. törvénykönyv: 84 cikkből áll, Lászlónál engedékenyebb, csak a négylábú állatok lopását bünteti, bírósági szervezet, vándormozgalom, háromféle kereskedelem, szolga és élőállat kivitelének tilalma, cölibátus, temetkezés,
- II. törvénykönyv: 7 cikkből áll, többnyire a zsidókkal foglalkozik,
- I. esztergomi zsinat: 72 cikk, cölibátus,
- II. zsinat: 16 cikkely,
- további egy zsinatról töredékes cikkelyek maradtak fenn.

XI. II. István (1116-1131)

- 1116, Olsava patak: cseh győzelem, Velence kezére jutnak a dalmát városok (*Ordelafo Falieri*),
- 1118: István kíséretet tesz a dalmát városok visszahódításra, de eredménytelenül. Mivel Zára ostromakor a doge is elesik, ötéves fegyverszünet kötnek Velencével, osztrák-magyar határvillongások,
- *Jarosláv* (Szvjatopolk fia és Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedeleme ellenfele) Magyarországra menekül, II. István 1123-ban hadat indít Vlagyimir/Lodoméria elfoglalására, de a hadjárat elején megölik Jaroslávot, a főemberek megfenyegetik a királyt, hogy ha nem fordul vissza, más királyt választanak,
- 1122: wormszi konkordátum, besenyők befogadása,

- 1124: Dalmácia visszafoglalása Zára kivételével (1125-ig marad magyar kézen),
- 1125: a velencei hajóhad visszafoglalja a meghódított területeket. Az Álmos pártiak hatalomátvételi kísérlete, Álmos Bizáncba menekül.
- bizánci háborúk (1125, 1129),
- Kálmán pápapárti külpolitikáját követi, felesége *Róbert* capuai herceg lánya,
- az 1120-as évek elején menekülő cseh előkelőket fogad be, 1126-ban a lengyel határvidéket dúlja,
- Kijevben Borisz nagybátyja és Vlagyimir Monomah fia, *Msztyszláv* kerül trónra
- 1126: szövetség a cseh *I. Sobeszláv*val,
- 1127: Plovdivig jut előre, mert a bizánci császár megtagadta Álmos kiadását (Álmos az év nyarán meghal),
- 1128: Jáos lendül támadásba (Szerémség), *Bors* (Borisz?) és *Iván*,
- 1129: újra Bizánc ellen vonul cseh és lengyel szövetségben.

XII. II. Vak Béla (1131-1141)

- 1131: aradi bosszúállás, 68 világi előkelő kivégzése,
- 1132: a Sajó-menti győzelem Borisz ellen,
- 1134: szövetség *III. Lothárral*,
- 1136: Spalató és környéke visszafoglalása,
- 1137: Ráma meghódítása,
- 1138: *Jaropolk* kijevi nagyfejedelmet támogatva beavatkozik a orosz belviszályokba,
- 1139: lányát, *Zsófiát III. Konrád* fiával, *Henrikkel* jegyzi el.

XIII. II. Géza (1141-1162)

- *Belos* vezetésével *Vlagyimirko* halicsi fejedelem megsegítésére indul sereg,
- magyar német (Henrik és Zsófia háasságának elmaradása) és magyar-cseh viszony megromlása,
- 1146: Borisz elfoglalja Pozsonyt, de Géza pénzel visszaszerzi,
- 1146. szeptembere: Henrik és Géza-Belos seregei a Lajtánál csapnak össze, magyar győzelem,
- 1147: II. kereszties hadjárat, Boris csatlakozik a kereszties seregekhez, de az átvonulás gond nélkül zajlik,
- hat oroszországi hadjárat *Izjaszláv*ot támogatva (1148, 1149-1150, 1150 (Tara), 1151, 1151, 1152 (Szan)),
- 1149-ben seregeket küld a szerbek megsegítésére, ennek következtében 1156-ig hadban áll Bizánccal,
- 1153: béke Bizánccal,
- 1154: hadjárat Bizánc ellen *Mánuel* unokaöccsét, *Andronikoszt* támogatva,
- 1155: újabb béke bizánccal,
- 1156-1157: *István* és *László* szervezkedik II. Géza ellen,
- az invesztitúraharcban előbb *Barbarossa Frigvest* támogatja, majd *III. Sándor* pápa oldalára áll,
- 1159: Zára a magyarok oldalára áll, de Velence még ebben az évben visszafoglalja.

XIV. III. István (1162-1172)

- megválasztása után két héttel Bizánc támogatásával *II. László* (1162-1163) kerül trónra. *III. István* Kapuvárnál csatát veszít az ellenkirály seregeitől, s előbb Ausztriába menekül, majd Pozsony várában húzza meg magát,
- *Lukács* esztergomi érsek nem hajlandó megkoronázni *II. Lászlót*, erre bebörtönzik, s az ellenkirályt *Mikó* kalocsai érsek koronázza meg. *II. László* felújítja a dukátus intézményét,
- *IV. István* (1163),
- a nyugati hatalmak attól tartanak, hogy a magyar egyház elszakad a latin rítusútól, ezért *III. István* ki tud egyezni *Barbarossa Frigyes*szel, s osztrák zsoldosok támogatásával megtámadja és legyőzi nagybátyját (1163. június 19., Székesfehérvár). *IV. István* Bizáncba menekül, ezért *III. István* 1167-ig Bizánccal háborúzik,
- kiegyezés Bizánccal: *III. István* öccse, *Béla (Elek)* Bizáncba kerül és *Mária* jegyeseként trónörökös lesz,
- 1163-1164: *Ampod* bán Dalmáciába vezet hadat,
- *Mánuel IV. Istvánt* támogatva hadat vezet Magyarországra, de megegyeznek, s *Mánuel* eláll *IV. István* támogatásától,
- 1165: *III. István* visszaveszi a Szerémség nagy részét, mire *Mánuel* ismét támad,
- 1166: *Mánuel* újabb hadat vezet, de *Jasomirgott Henrik* (lányát vette feleségül *III. István*) közvetítésével megállapodás születik. *Ampod* bán újra Dalmáciára támad,
- 1167: magyar hadjárat a Szerémségben,
- 1171: *Mánuel* fia lesz a bizánci trón hivatalos örököse, *Béla* a *deszpotész* címet kapja, s elveszi *Chatillon Ágnes*t.

XV. III. Béla (1172-1196)

- *Lukács* esztergomi érsek a pápai parancs ellenére megtagadja a koronázását, ezért a kalocsai érsek koronázza meg,

- Géza herceg lázad III. Béla ellen, ezért öccsét börtönbe vetteti, de Géza megszökik és Jasomirgott Heriknél keres menedéket,
- 1175: Béla Ausztriára támad,
- kedvező nemzetközi helyzet (1176: Legnano, 1180: Mánuel halála),
- 1177: *II. Sobeslav* kiadja Gézát Bélának,
- 1180: Mánuel halála,
- 1180-1181: Dalmácia és (talán) a Szerémség visszafoglalása,
- 1182: Mánuel özvegye beavatkozásra kéri III. Bélát, aki Barancs és Belgrád várait elfoglalja,
- 1183: Nis és Szófia elfoglalása. 1184-ben feladja, de 1185-ben újra előreyomul,
- 1184: meghal Chatillon Ágnes, Béla 1186-ban *Capet Margitot* veszi feleségül,
- jövedelemösszeírás (1185), regálék megjelenése (pénzváltás, vámok, révek, só, vásárok, stb.),
- 1188: fegyverszünet Velencével, bevonul Halicsba és *András* fiát teszi fejedelmmé (1189-ben *Vlagyimir* visszaszerzi trónját),
- 1189: III. kereszties hadjárat átengedése,
- 1192-1193: Szerbiától foglal el területeket, de fel kell adnia,
- cisztercita monostorok támogatása, a boszniai püspökség Raguzából Spalato alá kerül,
- László szentté avatása (1192).

XVI. Imre (1196-1204)

- 1197, Macki: András győz Imre felett,
- 1198: András sikeres akciója Bosznia és Hulm (Hrcegovia) ellen,
- 1189-1199: András összesküvése,
- 1199, Rád: Imre győz András felett,
- 1199: Boleszló váci püspök,
- 1201: Imre beavatkozása a szerb belviszályokba, *Nemanja István* fiai - *István* és *Vukán* - közül Vukánt támogatja,
- balkáni terjeszkedés, bogumilok,
- 1202: balkáni hadjárat, *Kalojan*,
- 1202: IV. kereszties hadjárat, Zára,
- 1203: Varasd, dráva-parti jelenet
- *III. Ince* pápával barátságos viszony, melyet az ígért kereszties hadjárat elmaradása árnyékol be.

XVII. III. László (1204-1205)

- Imre halála után felesége, *Konstancia* (*II. Alfonz* aragóiai király lánya) Lászlóval és a koronával *VI. Lipót* osztrák herceghez menekül. László halála után holttestét és a koronát visszaszállítják Magyarországra.

XVIII. II. András (1205-1235)

a. uralkodásának első szakasza

- felesége *Bertold* isztriai és krajnai örgróf lánya, *Gertrúd*,
- 1217: új intézkedések (nove institutiones), rendkívüli adó, nyolcvanadvám,
- tárnokmesteri tisztség bevezetése, Ampod fia Dénes (1216-1222),
- sókamara megszervezése és bérbeadása,
- merániak: *Bertold* kalocsai érsek (1206), dalmát-horvát bán és erdélyi vajda. 1208-tól *Henrik* gróf és *Ekbart* bambergi püspök,
- 1211: Német Lovagrend letelepítése a Barcaságba,
- 1213: sereget küld a *IV. Ottó* ellen harcoló ellenkirály, *II. Frigyes* megsegítésére,
- 1213. szeptember 8.: Gertrudisz halála, *Bánk* bán,
- különösen aktív külpolitika Halics irányába: uralkodásának első 15 éve alatt több hadjáratot is vezet (1205, 1208, 1210, 1211, 1212, 1213, 1214), *Kálmán* halicsi király 1216-1219 között,
- 1210 k.: *Boril* bolgár cár támogatására vezet hadat, románok első említése,
- 1214: Bélát királlyá kiáltják ki, ellenzik II. Andrással szemben,
- 1215: *Peter Courtenay*, *Jolánta*,
- 1217: kereszties hadjárat,
- 1220: Béla dalmát-szlavón-hgorvát herceg,
- birtokvisszavételek.

b. az Aranybulla (1222)

- 31 pontból álló, arany függőpecséttel ellátott oklevél. Leginkább a szerviensek jogait biztosítja (a 31 pontból 11 a szerviensekkel foglalkozik),

- szabad birtokadományozás, örökítés,
- egész vármegyék eladományozásának tiltása,
- adómentesség, a király házaikban nem szállhat meg hivatalanul,
- immunitas,
- katonai kötelezettségük csak védelemre egyetemes,
- joguk van megjelenni az éves székesfehérvári törvénynapon,
- az úriszék jogának előzménye,
- szabad végrendelkezés, csak bírói ítélet után zárhatók börtönbe,
- tisztséghalmozás tiltása,
- izmaeliták és zsidók eltiltása a kamarai tisztségektől,
- pénzrontás tilalma,
- jogszolgáltatás szabályozása, sókereskedés.

c. uralkodásának második szakasza

- 1224: Andreanum,
- 1224-1225: II. András harmadik fia, *András* Przemysl ura, 1227, 1230, 1231: halicsi hadjáratok,
- 1225: Német Lovagrend kiűzése,
- 1228: Béla herceg birtokvisszavételei (1228-tól herceg),
- 1231: az Aranybulla felújítása, 35 cikkely, az eredeti Aranybulla 31 cikkelyéből 12 nem kerül bele. Általában az egyház érdekeit védi,
- 1232. február 25.: *Róbert* esztergomi érsek *interdictum* alá veti az országot, az év elején megérkezik *Pecorari Jakab*,
- 1232: kehidai oklevél (szolgabírók, a nemesi megye kezdetei),
- 1233: beregi egyezmény (*Pecorari Jakab*),
- halicsi hadjáratok, kun térítés, keleten maradt magyarok keresése (1232: *Gerhardus*),
- Erzsébet nevű lányát 1235-ben szentté avatják,
- keleti magyarok keresése: 1232: *Ottó*, 1235: *Julianus*.

XIX. IV. Béla (1235-1270)

1. Uralkodásának első szakasza

- birtokrestaurációs politika, ill. ennek kudarca,
- 1236-tól Batu kán vezetésével kezdődik a mongol hódítás,
- az invázió-küzdelemben nem avatkozik be, de II. Frigyes támogatja *Babenberg Frigyes* szemben,
- 1237: balkáni hadjárat Boszniába és Hulmba,
- 1239: *Köten*, a kunok befogadása
- 1240. december 6.: Kijev elesik,
- *Batu*, *Bajdar*, *Kádán* (Kádán északról kerülve a Felvidék nyugati részén tör be az országba),
- 1241. március 12.: átkelés Vereckénél (Orosz-kapu), *Tomaj Dénes* veresége,
- 1241. március 17.: *Ugrin* kalocsai érsek seregét szétverik, Vác elfoglalása,
- Eger eloglalása,
- Kötöny meggyilkolása, a kunok kivonulása,
- 1241. április 10-11.: muhi vereség. Előbb még Kálmán herceg és Ugrin kalocsai érsek meg tudja akadályozni a tatárok átkelését, de éjszaka Batu serege átkel a Sajón és szétveri a magyar hadat. Béla öccse, Kálmán súlyosan megsérül, később meghal. Béla Pozsonyba, majd *IV. Frigyes*hez (Hainburg), végül Spalatóba és Trau várába menekül,
- Bajdar csapatai 1241. március 31-én megkezdik Erdély elfoglalását, Kadan serege a Felvidéktől dűl, s egészen Ausztriáig jut, de II. Frigyes megállítja és ellentámadásával Győrt is elfoglalja,
- 1242 január: a tatárok átkelnek a Dunán, Óbuda, Esztergom,
- Béla IV. Frigyesnél (Hainburgban), majd Zágrábban, ill. Trau várában keres menedéket.

2. Uralkodásának második szakasza

- 1242: a tatárok kivonulása után Béla visszaveszi a Frigyes által elfoglalt három nyugati vármegyét,
- 1247: a johanniták megkapják a Szörénységet, az újabb tatár támadás hírére megindul a budai vár építése. 1249-ben esztergom lakóit telepítik a vár falain belülre,
- újbóli birtokadományozások, várépítések (1261-1270 között 29 új vár épül),
- 1248: Szlavóniában újrakezddnek a birtokvisszavételek, 1254-ben országos méretűvé válnak és 1258-ig tartanak,
- telepítések, kunok visszafogadása,

- tömeges várjobbágynemesítés (hadügyi reform), túróci, liptói, stb jobbágyfiúk,
- 1246: István megkoronázása, 1257: Erdély hercege, majd stájer herceg. 1262: ifjab király, 1260-1270 között ismét Erdélyt kormányozza,
- 1262. december 5.: Poroszló (Heves megye) megállapodás Béla és *István* között,
- háború István és Béla között: kezdetben Béla hívei elfoglalják szinte egész Erdélyt (1264, Feketehalom), de az 1265-ös isaszegi csatában már István kerekedik felül, s az 1266-os Nyulak szigeti megállapodással lezárulnak a harcok,
- 1267. évi törvények,
- külpolitika: 1246-1261 között az osztrák ügyekbe avatkozik be (harc a *Babenberg*-örökségért): 1246-ban Frigyes megtámadja az országot, győz de meghal. Béla és *II. Ottokár* 1254-ben megosztóznak Stájerországon, a déli rész a magyaroké (de 1258-ban elvesztik).

XX. V. István (1270-1272)

- *Macsói Anna*, *Héder nb. Kőszegi Henrik* és *Gergye* nb. főurak a kincstárral Ottokárhoz menekülnek,
- 1271: Ottokár a Garamig tör előre, 1271. július 2.: pozsonyi béke,
- 1272 nyara: István a tengeremellékre, majd onnan *Anjou Károly*hoz indul, de fiát, *Lászlót Gutkeled Joachim* szlavón bán elfogja és Kapronca várába zárja; István ennek hatására meghal.

XXI. IV. Kun László (1272-1290)

- anyja, Erzsébet irányítja az országot,
- Kőszegi Henrik, Gutkeled Joachim <-> *Csák Péter* és *Máté*,
- 1272: Kőszegi Henrik a Nyulak szigetén megöli *Béla* macsói herceget,
- 1273: magyar dúlás Stájerországban és Karintiában, osztrák-cseh dúlás (Nyitra, Győr), egyes felvidéki várak egészen 1277-ig *II. Ottokár* kezén maradnak. Kun lázadás *IV. László* ellen,
- 1274: Kőszegi Henrik és Gutkeled Joachim elfogja az uralkodót, de *Csák Péter* kiszabadítja, mire *András* herceget vetik fogságba. A Csákok Polgárdinál legyőzik a másik főúri tábor hadait,
- belháborúk, az 1274-es fővenyi csatában a Csákok legyőzik a Kőszegieket,
- 1276: *Habsburg Rudolf*ot támogatja *II. Ottokárral* szemben,
- 1277: rákosi gyűlés, László átveszi az ország kormányzását anyjától, Erzsébettől,
- 1278: a későbbi *III. András* behívása; augusztus 26-án a morvamezei (Dürnkrut) csatában *Habsburg Rudolf*ot támogatja és győz *II. Ottokárral* szemben,
- 1279: *Fülöp* fermói püspök érkezése (1281-ben távozik), a kunok ügyeinek kivizsgálása,
- 1280: Fülöp és *IV. László* fogsága; a hódtavi ütközet a kunokkal,
- 1285: második tatár betörés elhárítása,
- 1287: *Lodomér* kiközösíti a királyt, s csak 1288-ban oldozza fel,
- belháborúk, a király újabb fogsága,
- 1290, Körösszeg: gyilkosság áldozata lesz.

XXII. III. András (1290-1301)

- *II. András* unokája, származását illetően kétségek merültek fel,
- trónküzdelmek: a Habsburgok trónigénye, *András* herceg (*IV. László* 1278-ban meghalt öccse), a nápolyi *Anjouk* trónigénye,
- trónralépésekor koronázási hitlevelet ad ki 35 cikk: (új tanácsot hoz létre, igyekezett bővíteni a nemesi megyék jogkörét, fontosnak tartotta az egyház megnyerését),
- 1291: háború a Habsburgok ellen, visszafoglalja *Albert*től a nyugat-magyarországi vármegyéket,
- 1293: *Tomasina Morosini* Szlavónia hercege,
- 1294: a *Borsák* és *Mizse* lázadása,
- 1295: a *Babonicok* lázadása,
- 1296: a Kőszegiek lázadása,
- 1297: *Habsburg Albert Ágnes* nevű lánya lesz a második felesége,
- 1298: újra két nádor az ország élén,
- 1298: országos gyűlés,
- 1301: halálával férfiágon kihal az Árpád-ház.

XXXI. Városfejlődés

- a valódi városok a XIII. század szülöttei, s immár nem közigazgatási központok, hanem a társadalmi munkamegosztás következtében alakultak ki,

- Esztergomban megerősödik az egyházi befolyás, az érseki város mellett az udvarnokok városrésze is egyházi befolyás alá kerül, de a királyváros meg tudja őrizni kiváltságait (s később szabad királyi várossá válik),
- Győr 1271-ben kap városi kiváltságot, bár a település egy részére (káptalani város) nem érvényesek a kiváltságok,
- Óbuda fejlődése megtörik, Imre és András adományainak következtében egyházi befolyás alá kerül,
- Székesfehérvár 1237-ben kap kiváltságlevelet, megerősítve III. Istvántól származó kiváltságait. 1249-ben a falakon belülre telpítik a fehérvári polgárokat (egyházi bvefolyás),
- Pest városiasodásának a németek betelepülése ad nagy lökést 1218-1225 között, s feltehetően 1231-re már megkapják a fehérvári polgárok kiváltságait is. IV. Béla 1244-ben megújítja a kiváltságokat és árumegállító jogot adományoz a városnak,
- Nagyszombat kereskedelmi központként 1238-ban nyert kiváltságlevelet,
- Kassa 1230-1249 között válik igazi várossá a németek betelepülésének köszönhetően,
- Besztercebánya 1255-ben nyert kiváltságot (németek),
- a század vége felé néhány város fejlődése (pl. az 1288-ban a püspöknek adott Nyitraé) megtörik.

XXXII. Egyház és művelődés

1. Építészet (későromantika)

- Ják: a *Ják* nembeliek bencés temploma,
- Lébény: a Győr nembeliek 1208 előtt épült bencés temploma,
- Zsámbék: premontreiek,
- Bélháromkút: ciszterciek.

2. Művelődés

- az 1221-ben betelepült domonkosok és az 1229-ben megjelenő ferencesek felkarolják a tudományokat,
- az 1279-es budai zsinat hiteles és lesúlytó képet fest a társadalomról,
- veszprémi iskola (1276-ban elpusztítják),
- külföldi iskolákat végző klerikusok, 1260 után a királyi udvarban jogvégzett klerikusok működnek,
- történetírás: *Rogierius* váradi, *Tamás* spalatói főesperes, *Ákos* mester prépost és kancellár, Kézai Simon,
- 1288 körül Lodomér esztergomi érsek utasítására megírják Szent István verses históriáját,
- Ómagyar Mária-siralom: 1250 körül,
- lovagi fegyverzet és harcmodor: *Pierre Vidal*, *Gaucelim Faidit*,

3. Oklevelezés

- III. Béla: 50,
- II. András: 350,
- IV. Béla: 1150,
- IV. László: 1350.

7. Európa régiói a rendiség korában

I. A Német-Római császárság a XI-XV. század között

I. Ottó 962-ben kiadott rendeletében (*Ottonianum*) szabályozza a császárság és a pápa viszonyát, melynek értelmében a pápát a kánonjogi előírásoknak megfelelően választják meg, s beiktatása előtt hűbéri esküt tesz a császárnak (ebben az időben még nem kérdés a világi investitúra ügye, a császárt tekintik Krisztus földi helytartójának (*vicarius Christi*)). A 973-as quedlinburgi gyűlésen megjelennek az elbai-oderai szláv törzsek fejedelmei, a magyar követek, stb.

II. Ottó (963-983) *Theophano* bizánci hercegnőt veszi feleségül. A művelt, írni-olvasni tudó uralkodó ezzel mintegy ötvözi a német és bizánci kultúrát. Megújul a német kultúra, építészet, festészet, *II. Ottó* udvarában él pl. *Dadogó Notker*, ill. *Vidukind*. A szellemiség központja Szent Gallen, ill. a hildesheimi Szent Mihály templom.

III. Ottó (983-1002) kiskorúként örökli a trónt, az uralmat anyja, *Theophano*, ill. anyja halála után nagyanyja, *Adelhaid* gyakorolja. Nevelője *Juliello Gerbert*, akit 996-ban *II. Szilveszter* néven pápává választanak. Művelt, több nyelven beszélő, a tudományokban is jártas uralkodó. Új császári központot alapít az Palatinuson. Az örökös nélkül kihalt nemesi családok földjét nem tarthatja meg, hanem tovább kell adományoznia (*Leihezwang*).

II. Henrik (1002-10024) a szász (*Liudolfen*) dinasztia utolsó tagja.

II. Konrád (1024-1039) személyében kerül hatalomra a száli/frank dinasztia. Már érzi a központi hatalom gyengülésében és a tartományi hatalom erősödésében rejlő veszélyt. Megtámad néhány várat, de azok készleteikre támaszkodva szinte bármeddig ellen tudnak állni. Megpróbál kishűbéreseire (*valvassorok*) és *ministerialis*aira támaszkodni, de nem nélkülözheti a bárók támogatását sem. Meghódítja az Elba és Odera közt élő szlávokat (*Drang nach Osten*).

III. Henrik (1039-1056) az 1046-os sutri zsinaton lemondítja a pápai trónra igényt tartó három pápa-jelöltet és *II. Kelemen* személyében új pápát nevez ki. (Szintén 1046-ban a normannok *Robert de Guiscard* vezetésével meghódítják Dél-Itáliát.) Uralkodása idején bontakozik ki a szerzetesi reformmozgalom, melynek központjai a lotaringiai Gorz és a burgundiai Cluny (*Odilo* apát)

IV. Henrik (1056-1106) várak építésébe kezd, megpróbál új adókat kivetni, ennek következtében császárellenes hangulat lesz úrrá az országon. 1073-ban parasztfelkelés tör ki, melyet a császári seregek Homburgnál levernek. Uralkodása alatt robban ki az *investitúraharc*. Az 1059-es lateráni zsinaton szabályozzák a pápaválasztás rendjét, az új pápát papi testület választja meg, a világi nemesek kizárásával. 1073-ban a *IX. Benedek* környezetében dolgozó *Hildebrand* cluny szerzetes kerül a pápai székbe *VII. Gergely* (1073-1085) néven. Már pápává választása előtt kidolgozta a pápai hatalom világuralmi rendjének elméleti alapjait. Az 1075-ös lateráni (böjti) zsinaton jelenti be reformjait (*Gregorián fordulat*, a cölíbatús, simónia és a nepotizmus elleni küzdelem). *Dictatus Papae* című munkájában kifejti, hogy a pápának joga van letenni a császárokat is, a császárnak pedig nincs joga főpapok beiktatására (világi investitúra), a pápák joga a szenttéavatás, a császárok kötelesek a pápák lábát megcsókolni. 1076-ban *IV. Henrik* saját jelöltjét ülteti a milánói érseki székbe, erre *VII. Gergely* kiközösíti a császárt. *Sváb Rudolf* személyében ellenkirályt választanak, mire *IV. Henrik* a Canossa várában tartózkodó *VII. Gergely*hez vonul. Három napig vár a bebocsátásra, végül feloldják a kiközösítés alól. 1081-ig legyőzi Sváb Rudolfot, ill. a vele szembe fordulókat. *II. Orbán* pápa (1088-1099) a császári hatalommal szembeni tervei érdekében eléri a fiatal welf herceg és *Matild* toscanai örgrófnő házasságát, ill. az 1095-ös clermonti zsinaton meghirdeti az első keresztes hadjáratot. Saját fia is fellázad ellene, a harcok ideje alatt meghal, a trónon fia követi.

V. Henrik (1106-1125) belátja, hogy nem küzdhet a pápával. 1111-ben Sutriban megkezdődnek a tárgyalások, majd 1122-ben a *II. Callixtus* pápával megkötött wormszi konkordátummal lezárul az investitúraharc első szakasza. Tkp. egyik fél sem éri el a célját: a *spirituáliát* (lelki hatalom) szimbolizáló pástortbotot és gyűrűt a pápa, s a főpap pápa általi beiktatása után kerül sor a temporaliát (világi hatalmat) szimbolizáló jogar átvételére, melyet a császár ad át. *V. Henrik* fiúörökös nélkül hal meg, utódjául testvére, *Ágnes* fiát, *Frigyes* sváb herceget jelöli.

III. Lothar (1125-1137): *Henrik* halála után előtérbe kerül a szabad királyválasztás igénye. A négy nagy törzsi hercegség 10-10 képviselője a jelöltek (sváb Frigyes és Lothar szász herceg) közül *III. Lothárt* választják királynak. 1125-1128 között fegyveres konfliktusba kerül *III. Konráddal*, akit 1138-ban ellenkirállyá választanak.

III. Konrád (1138-1152) személyében a *Staufen*-dinasztia (*Hohenstaufok*) kerül hatalomra, amely 1254-ig adja a Német-Római Császárság uralkodóit. Uralkodása alatt kezd kibontakozni a rendi fejlődés. *VII. Lajossal* együtt részt vesz a II. keresztes hadjáratban, ahová rokona, *Freisingi Ottó* is elkíséri. 1152-ben unokaöccsét jelöli a trónra.

I. Barbarossa Frigyes (1152-1190) [*Barba rossa* ~ vöröszakállú] megpróbálja gyengíteni a törzsi hercegségeket (Bajor és Szász Hercegség). 1156-ban kivonja a Bajor Hercegség fennhatósága alól a keleti örgrófságot (Ostmark) és *Babenberg II. Jasomirgott* *Henrik*nek adja. Az állami politika súlypontját Itáliába helyezi át, ahol hat alkalommal is jár (először 1154-ben). *Bresciai Arnold* eretnek vezető kivégzése után *III. Sándor* pápa 1155-ben császárrá

koronázza. A Pó folyó melletti Roncagliai mezőn demonstrálja, hogy ő az itáliai városok valódi ura, s élükre *podestákat* állít a saját embereiből. Milánó tiltakozik, Frigyes 1162-ben megtámadja és lerombolja, lakosságát jobbgágyorba taszítja. A város gyors újjáépülése után összefog a pápával a császár ellen. Frigyes megszegi a wormszi konkordátumban foglaltakat, mire a pápa kiátkozással fenyegeti meg. 1167-ben pápai támogatással megalakul a lombard városok szövetsége (Lombard Liga), melyhez Velence és Szicília is csatlakozik. 1176-ban Legnanónál a császár seregei vereséget szenvednek. 1177-ben Velencében békét köt a pápával, majd 1183-ban Konstanzban a városokkal is. 1179-ben pert indít *Welf "Oroszlán" Henrik* ellen, aki a lombardiai háború idején megtagadta tőle a fegyveres támpgatsát. Hűbéri esküszegés és hűtlenség vádjával megfosztja Oroszlán Henriket birtokaitól. 1189-ben *II. Fülöp Ágost* és *Oroszlánszívű Richárd* társaságában részt vesz a III. keresztes hadjáraton, de 1190-ben a kilikiai Salef folyóba fullad.

VI. Henrik (1190-1197) *II. Roger* lányával, *Konstanzával*, a szicíliai normann királyság örökösneijével kötöt házassága révén megszerzi a palermói trónt. Kibékül Oroszlán Henrikkel, de halála után ismét fellángol a Stauf-Welf ellentét.

II. Frigyes (1197-1250) kezdetben anyja, Konstanza uralkodik helyete, majd *III. Ince* pápa veszi át nevelését. Ellenkirályként megkoronázzák *IV. Welf Ottót* (1198-1215), ill. *Sváb Fülöpöt* (1198-1208) is. *II. Frigyes* tényleges hatalma 1214-ben kezdődik, amikor a *Földnélküli Jánossal* szövetségben álló Ottó a Bouvinnes-i csata után lemond. Kiemelkedő tehetségű, a természettudományok iránt érdeklődő, több nyelven beszélő, latinul verseket író uralkodó. A császárság politikai súlypontját Dél-Itáliába, ill. Szicíliaába helyezi át, ahol nagymérvű központosítást hajt végre. Kénytelen engedményeket tenni az egyháznagyoknak is, 1220-ban hadseregszervezési és várépítési jogot adományoz. 1231-ben - talán élete legnagyobb hibáját elkövetve - *Statutum in favorem Principium* címmel rendeletet ad ki a tartományi fejedelmek érdekében, amelyben engedélyezi számukra a pénzverést és a hadseregszervezést saját tartományukon belül.

IV. Konrád (1250-1254) az utolsó Hohenstauf császár.

Nagy Interregnum (1254-1273): kiteljesedik a politikai hatalom szétagolódása. 1268-ban *Anjou Károly* Tagliozzónál legyőzi és kivégezteti a kiskorú *Conradinot*, ezzel kihal a Hohenstauf-ház.

Habsburg Rudolf (1273-1291): a Babenberg-örökség megszerzése (1278, Morvamező).

Nassaui Adolf (1291-1298)

Habsburg Albert (1298-1308) Nassaui Adolfot legyőzve kerül trónra. Jó kapcsolatban van *VIII. Bonifác* pápával. Gyilkosság áldozata lesz, unokaöccse, *Johannes* (a *Parricida* ~ apagyilkos) végez vele.

Luxemburgi VII. Henrik (1308-1313): cseh dinasztikus kapcsolatok.

Wittelsbach Lajos (1314-1347)

Habsburg Frigyes (1314-1347): Svájc elszakadása (1315, Morgarten), konfliktus *Bajor Lajossal* (1322, Mühldorf, Bajor Lajos győzelme).

IV. Luxemburgi Károly (1347-1378): 1348-ban megalapítja a prágai egyetemet, udvarát is Prágában rendezi be. Humanista szellemű uralkodó, 1355-ben koronázzák császárrá. 1356-ban kiadja a Német Aranybullát ("A sokfejedelmi hatalom alaptörvénye" - *Marx*), a császárválasztásra csak a hét választófejedelem jogosult (három egyházi, négy világi), a szavazás rendje:

- trieri érsek,
- kölni érsek,
- cseh király,
- pfalzi palotagróf,
- szász herceg,
- brandenburgi örgróf,
- mainzi érsek.

Az 1357-es lübecki gyűlés jegyzőkönyvében említik először a "Német Hanza városai" elnevezést, legészakibb városa Bergen, legfőbb hatalmi szerve a Hanza-gyűlés.

Vencel (1378-1400)

Pfalzi Rupert (1400-1410)

Luxemburgi Zsigmond (1410-1437): huszitizmus, konstanzi zsinat, egyházszakadás megszüntetése, *Husz János* megégetése, huszita háborúk.

II. Albert (1437-1439)

III. Frigyes (1440-1493)

A XII-XV. század Európa minden területén a rendiség kifejlődésének időszaka, ami szinte minden országban a központi hatalom megszilárdulásához vezet. Németországban azonban a birodalmi (rendi) gyűlésen nincs képviselve

sem a kismemesi, sem a lovagi rend, sőt, nem is szerveződnek renddé. A német császári politika alapvetően elhibázott, nem lehet egyszerre kézben tartani Németországot és Itáliát. A Drang nach Osten politika a német államfejlődés legnagyobb hibája, hisz ez segíti elő leginkább a tartományurak szerepének növekedését.

II. Franciaország a IX-XV. században

A középkor vezető hatalma a Francia Királyság. A 843-as verduni szerződés után *Jámbor Lajos* legkisebb fia, *Kopasz Károly* (843-877) kerül a birodalom nyugati részének (tkp. a francia állam) trónjára. Utóda *II. Hebegő Lajos* (877-899). Az állam határai jelentős változáson mennek keresztül: 870-ig bizonytalan Lotaringia hovatartozása, végül a 879-es merseni szerződés értelmében a Keleti-Frank Királysághoz kerül. A Nyugati-Frank Királyságban is végbemegy a királyi hatalom felaprózódása, melynek szakaszai:

1. Dukátusok és örgrófságok létrejötte az állam határain:

- Flandria,
- Burgundia,
- Provence,
- északnyugaton a Bretagnei Hercegség,
- délen az Aquitániai Hercegség, ill.

2. Kisebb hercegségek kialakulása az állam belsejében (Loire-medence):

- Anjou Grófság,
- Touraine-i Grófság,
- Maine-i Grófság,
- Párizsi Grófság (Ile de France),
- stb.

3. A grófságokon, ill. hercegségeken belüli közhatalom felaprózódása.

A IX. század második felében jelentős sikereket ér el a normannokkal szemben az északi határok védelmét ellátó *Bátor v. Erős Rónbert*. Birtokokat szerez Orleans és Párizs között, Párizs grófja lesz, a grófi címet utódai is öröklék. 888-ban fiát, *Odót* királlyá választják - a Karoling-háznak ezidőben nincsenek uralkodásra alkalmas tagjai - és ellenkirályként uralkodik. 920-körül *Róbert* ellenkirály *IV. Tengerentúli Lajossal* szemben.

V. Lajos (986-987) az utolsó Karoling uralkodó, halála után *Capet Hugót* (987-996), Erős Róbert unokáját választják királynak, ő a Capeting-dinasztia első uralkodója. A központi hatalmat tovább gyengítette a Karoling-Capeting hatalmi viszály. A *capitulárék* (az egész országra kiterjedő rendeletek) érvényüket veszítik, s a Capetingek e helyzeten a XII. századig nem is tudnak változtatni.

A XII. században a király a papságra, az apátságok papjaira kezd támaszkodni. A Capeting uralkodók környezetében tanácsadókként jelenik meg pl. a ciszterci szerzetes *Clairvaux-i Bernát*, *Suger* saint-denis-i apát, ill. a hatalom megszilárdítását megalapozó tudós, jogvégzett réteg (*legisták*). A hűbérjogot a következőképp alakítják:

- az uralkodó az állam egész területén lévő birtokok legfőbb hűbérura,
- a király jogosult bekapcsolódni a hűbéri perekbe,
- amennyiben valamely fél megszegi hűbéri esküjét, a király elkobozhatja hűbértartóit.

VI. Kövér Lajos (1108-1137): bekapcsolódik a magánháborúk megszüntetésére indított mozgalomba (*Treuga Dei* - Isten békéje). A király jogosult ellenőrizni, hogy a mozgalomba bekapcsolódó személy teljesíti-e esküjét a fegyvernagyvásra.

VII. Lajos (1137-1180) az Aquitániai Hercegség férfiörökösének halála után feleségül veszi *Aquitániai Eleonórá*t, ezzel jogot szerezve az Aquitániai Hercegség feletti hatalomra. A második keresztes hadjárat (1146-1149) idején Eleonóra is férjével tart, megcsalja, majd elválnak, s Eleonóra 1153-ban feleségül megy *II. Plantagenet Henrik* angol királyhoz (*I. Henrik Mathild* nevű lányának és *Anjou/Plantagenet Geoffrey (Gottfried)* fia).

II. Fülöp Ágost (1180-1223) részt vesz a harmadik keresztes hadjáraton (1189), Oroszlánszívű Richárd halála (1199) után megkezdí a Francia Királyság területén levő angol birtokok felszámolását. 1202-ben megvádolja I. Földnélküli János angol királyt, de az nem jelenik meg a francia királyi hűbéri bíróság előtt. Fülöp Ágost 1204-ben bevonul Normandiába és elfoglalja az angol király birtokainak jelentős részét. 1214-ben Bouvines mellett a franciák győzelmet aratnak az angol-Welf koalíció felett. A harcokat az 1215-ben megkötött chinoni béke zárja le, melynek értelmében János lemond a Loire-től északra eső birtokairól és azokat a francia királyra ruházza át. A meghódított északi területeken *baillage*-okat (élén *bailli*-k), ill. délen *senechasse*-okat (földudvarnagyi kerületeket) (élén *senechal*-ok) hoznak létre. III. Ince pápa tudomására jut, hogy az albigenes eretnekek *Toulousei Rajmund* gróf támogatását elveszik, keresztes hadjáratot hirdet az eretnekek ellen, melyhez Fülöp Ágost is csatlakozik. Az 1209-ben meginduló, *Simon de Montfort* által vezetett keresztes hadak teljesen felszámolják az albigeneseket, Albi városát lerombolják (ld. 1229).

VIII. Lajos (1223-1226)

IX. Lajos (1226-1270): az 1229-es békében Toulousei Rajmund meghódol IX. Lajos előtt. III. Henrik a párizsi békében lemond a Loire-től délre eső birtokairól. Belső reformjai:

- az állam egész területére érvényes pénz verése,
- hűbéreseitől a katonai szolgálat helyett pénzt is elfogad (*taille*), melyből zsoldosokat fogad,
- bevezeti a "király 40 napja" nevű mozgalmat,
- betiltja az istenítéleteket (tüzesvas-, és hidegvízpróbák, bajvívás),
- egységesíti a jobbágyparasztság különböző rétegeinek szolgáltatásait (*serf* ~ szolga eredetű jobbágyság, *villanus* ~ szabad eredetű jobbágyság).

Két keresztes hadjáraton is részt vesz (1249, 1270), a második alatt éri a halál Tunisz mellett. Uralkodása alatt válik a Francia Királyság Európa vezető hatalmává.

III. Fülöp (1270-1285)

IV. Szép Fülöp (1285-1314): gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat épít ki az I. Edward (1272-1307) vezette Angliával. Szövetséget köt a gyapjúfeldolgozó városokkal (Gent, Yppern, Brugge), 1297-ben - nem túrva tovább, hogy a városok angol gyapjút dolgoznak fel - beavatkozik a Flandriai Grófság belügyeibe. A városok autonómiáját gyengítő rendeleteket ad ki, adókat vet ki rájuk. Az összefogó városok serege 1302-ben Kortrijk (Courtrai) mellett legyőzi Fülöp lovagseregét (aransarkantyúk csatája). Ezt követően kerül sor az első francia rendi gyűlés (*Etats Generaux*) összehívására. Kieleződnek a pápaság és a Capetingek ellentétei. 1302-ben VIII. Bonifác kiadja *Unam Sanctam* című bulláját (egységes hatalom, a pápaság felsőbbisége), mire Fülöp Nogaret kancellárral letartóztatja és Párizsba viteti (kiszabadul, de 1303-ban meghal). 1303-ban a francia király saját hívét, Niccolò Boccasinót ülteti a trónra XIII. Benedek (1303-1305) néven, utódja Bertrand de Gau érsek, aki V. Kelemen néven válik pápává (1305-1309), vele kezdődik a pápák avignoni fogsága (1309-1378). Fülöp fellép a Templomosokkal szemben is, 1307-ben perbe fogja a rendet, a vezetőket letartóztatják, a rend vagyonát szekularizálják.

IV. Károly (1314-1328): az utolsó Capeting uralkodó, halála után VI. Fülöppel (1328-1350) a Valois-dinasztia kerül trónra. A trónutódlási viták miatt (III. Edward angol király IV. Szép Fülöp unokája) kitör a százéves háború (1337-1453, ld. jegyzet!).

A háború után XI. Lajos (1461-1483) alatt újraegységesül a Francia Királyság, Merész Károly halála után Burgundia is a király kezére kerül. Fellendül a gazdaság, a jobbágyság és földesúr viszonyát bérleti szerződés rögzíti.

III. Anglia a XI-XV. század között

Anglia perifériának számít, fejlődése elmarad Franciaországtól mögött; ugyanakkor a feudalizmus sajátos formája jön létre, a francia feudalizmusétól gyökeresen eltérő birtokszerkezettel. Hódító Vilmos (1066-1087) pl. mintegy 6000 birtokot adományoz hűbéreseinek, amelyekből azonban - lévén több helyen elhelyezkedő kisebb birtokok - nem jönnek létre nagyobb birtokgyűttesek. A nemesség nem zárt kategória, nyitott a felemelkedő, meggazdagodó szabadparasztság felé. Ha valaki földet vásárolt és jövedelme elérte a 20 fontot, nemesnek minősült. Sajátos módon épül ki a hűbérrendszer is, Hódító Vilmos ugyanis eléri, hogy minden alattvalója őt tekintse hűbérurának, még ha nem is tőle kapott földet. 1086-ban Salisbury-ben minden alattvalójával hűbéreskötést kötött. Erős központi hatalmat épít ki, uralkodása alatt a régi angolszász nemesség szinte teljesen lecserélődik, a birtokok, világi és egyházi javak a hódító normannok kezébe kerülnek, s hivatalos államnyelvvé is a francia válik. A grófságok (*shire*-k) még hosszú ideig harcolnak a normann uralkodók ellen. Vilmos nevéhez fűződik az 1086-os statisztikus birtokösszeírás (*Domesday Book* [A végítélet könyve]), a birtokokról és a birtokokon dolgozó lakosságról. Vilmos 1087-ben hal meg, örökösei közül Róbert a normann hercegi címet, II. William (*Rufus Vilmos*) az angol trónt, I. Henrik pedig jelentős összegű ezüstpénzt kap kárpótlásként.

II. Rufus William (1087-1100) nem szeretett király lenni, szenvedélye volt az építkezés, szerette volna továbbépíteni a Canterbury apátságot. Vadászbaeset áldozata lett.

I. Henrik (1100-1135) folytatta apja erős királyi hatalmat kiépíteni szándékozó politikáját. Feleségéül Mathildot választotta (egy apácázárdából). Uralkodása idejére Anglia már egy jól kormányzott, belső békét mutató, gazdaságilag virágzó ország. Egységes súly-, és mértékrendszer vezetett be, felvette a kapcsolatot Flandria gyapjúfeldolgozó városaival, ahonnan a zsidó kereskedők vámmentesen hozhatnak be árut. 1120-ban egyetlen fia, William a király híres Fehér Hajójának (*White Ship*) elsüllyedésekor meghal. Henrik fiúörökös nélkül hal meg, a trónt lánya, Mathild és Geoffrey Plantagenet (Anjou grófja) fia, Henrik öröklé. Az új király törvényességét a király unokaöccse, Blois István (*Stephen Blois*) megkérdőjelezi, Mathild és Stephen között polgárháború tör ki. A harc az 1153-as winchesteri alkuval zárul, melyben Blois István elismeri Mathildot uralkodóként, s halála után (1154) követi őt a trónon. A trón - Blois ugyanebben az évben bekövetkező halála után - Margit fiára, Henrikre száll.

II. Henrik (1154-1189) személyében kerül hatalomra a Plantagenet-ház (Plantagenet ~ rekettyeág), melynek tagjai 1399-ig Anglia királyai. Reformok sorát vezeti be a központi hatalom erősítése érdekében. A hűbéres lovagok katonai kötelezettségüket pénzzel megválthatják (*scutagium*), a királynak ezáltal lehetősége nyílik arra, hogy zsoldosokat fogadjon hadseregébe. Igazságügyi rendelete (az 1164-es *Clarendoni Assziszták*) a királyi bíróság jogkörét kiterjeszti az egyházi bíróságok, ill. a földesúri joghatóság (úriszék) fölé is. A bírói döntések alapja a precedensekre (megtörtént jogesetekre) épülő közjog (*Common Law*). 1164-ben *Thomas Becket* Canterbury érseket teszi kancellárrá, akit - egy pap által elkövetett gyilkosságból kialakult vita és az ezt követő események következményeként - 1170-ben négy lovagja az apátságban megöl. 1189-ben bekövetkezett halálakor három fia van életben: *Richárd*, *János* és *Róbert*.

Oroszlánszívű Richárd (1189-1199) számára sokkal fontosabb volt a hadakozás és Normandia, mint Anglia, ahol uralkodása alatt mindössze négy hónapot töltött. Részt vett a III. keresztes hadjáraton, híres volt bőkezűségéről. Öccse, *János* - aki apjának és anyjának is kedvence volt - mindent megtett azért, hogy Richárd tekintélyét lerombolja. 1199-ban halt meg: egy normandiai vár ostromakor nyíllövés érte.

I. Földnélküli János (1199-1216) bátyja halála után kerül a trónra. Normandia 1205-ös elvesztése után kapta a "Földnélküli" nevet. Bouvines-nél csatát veszít II. Fülöp Ágosttal szemben (1214). *Magna Charta* (1215): 63 pontból álló kiváltságlevél. Az uralkodó csak a Nagy Államtanáccsal együtt kormányozhat, korlátozzák a zsidók szerepét, szabadabbá teszik a kereskedést és a hajózást. Bírói ítélt nélkül senki sem fogható el, tárgyalás nélkül senki sem börtönözhető be. Ellenállási cikkely.

III. Henrik (1216-1272) 1258-ban kötelezik az *Oxfordi Províziók* (követelések) teljesítésére: a parlament ülései között 2-3 állandó tanácsos áll a király mellett, fontos ügyekben mind a 15 tanácsstag dönt. Polgárháború tör ki, 1264-ben Lewes-nél a király veszít. 1265: *Montfort*-parlament összehívása.

I. Edward (1272-1307) meghódítja Észak-Walest (1277-1284), Skócia ellen is vezet hadjáratot (*Robert de Bruce* 1314-ben Bannockburnnél legyőzi az angolokat és ő lesz Skócia királya). 1295: Mintaparlament, kétkamarás rendi képviselő: Nagytanács (*Lordok Háza*), Alsóház (*House of Commons*, *Közösségek háza*). 1294-1307: háború Franciaországgal.

II. Edward (1307-1327): saját fia javára lemond a trónról.

III. Edward (1327-1377): uralkodása idején kezdődik a százéves háború (ld. ott!)

A Rózsák Háborúja (1455-1485): a York-ház (fehér rózsza) és a Lancaster-ház (vörös rózsza) hatalmi harca. **II. Richárd** lemondása (1399) után a Lancaster házé lesz a hatalom (**IV. Henrik** (1399-1413), **V. Henrik** (1413-1422), **VI. Henrik** (1422-1461)), majd **IV. Edward** Towton Moor-i győzelme után a York-házból választanak királyokat (**IV. Edward** (1461-1483, a Lancasterek visszatérési kísérletét is sikerrel hárítja el (1471, Tewkesbury)), **III. Richárd** (1483-1485, a korszak leghírhedtebb uralkodója)). Végül a Tudor-házból származó **Henry Tudor** [**VII. Henrik**] (Lancaster Margaret és Tudor Edward fia) 1485-ben Bosworthnél legyőzi **III. Richárdot**, a csatában maga Richárd is meghal.

IV. Százéves háború (1337-1453)

1. Okai

- **III. Edward** (1327-1377), Szép Fülöp unokájának trónigénye *Valois VI. Fülöppel* (1328-1350) szemben,
- francia törekvés Flandria megszerzésére (1302: Courtrai mellett a polgársereg legyőzi a francia csapatokat),

2. Hadsereg

- angol gyalogos íjászok,
- francia lovagsereg,

3. Szövetségesek

- angolok: flandriai gróf, brabanti herceg, holland, hennegau-i őrgróf, Bajor Lajos császár, az osztrák herceg,
- franciák: Skócia, Dánia, Kasztília, Csehország, Lengyelország, Magyarország,

4. A háború első szakasza (1360-ig) angol fölény

- 1340, Sluis: az angol-flandriai hajóhad megsemmisíti a francia flottát,
- 1346, Crécy: angol győzelem,
- 1347: Calais elfoglalják az angolok,
- 1350: **II. János** trónralépése (1350-1364),
- 1356, Poitiers: francia vereség, Jánost elfogják az angolok,
- 1357-1358: *Jacquire* (*Etienne Marcel*),
- 1360: bretagnei béke

5. A háború második szakasza (1360-1415) kezdeti francia fölény

- *Bölcs Károly* francia király (1364-1380) uralkodása alatt háttérbe szorul a lovagi hadviselés, nő a zsoldosok szerepe (*Bertrand du Guesclin*),
- 1369: a háború kiújulása,
- 1372, La Rochelle: francia tengeri győzelem,
- 1375: fegyverszünet a pápa közvetítésével,
- *II. Richárd* (1377-1399) az angol trónon, helyette *John of Gaunt*, Lancaster grófja kormányoz,
- 1381: *John Ball*, *John Wycliff* -> *Wat Tyler*-féle parasztfelkelés Angliában,
- francia belső problémák (a Burgundi Hercegség *Merész Fülöpre* (1363-1404), ill. *Rettenthetetlen Jánosra* (1404-1419) szállása, függetlenedési törekvései), *VI. Károly* (1380-1422): elmebeteg, burgund-orleans politika,
- lázadás Angliában (*Henry Bolingbroke*, Lancaster hercege *IV. Henrik*ként trónra kerül (1399-1413), majd fia, *V. Henrik* (1413-1422) követi,
- 1415, Azincourt: angol győzelem (4 íjász - 1500 lovag),
- 6. A háború harmadik szakasza (1415-1428)
- 1417-1418: Normandia meghódítása, burgund párt, troyes-i szerződés (V. Henrik öröklése),
- *VI. Henrik* (1422-1461)

7. A háború negyedik szakasza (1429-1453)

- *Jeanne d'Arc* (*La Pucelle - A szűz*): 1429-ben felmenti Orleanst, Reimsben megkoronázzák VII. Károlyt,
- VII. Károly reformjai: egyenes föld-, és fejadó (*taille royale*),
- 1453: a százéves háború lezárása, francia győzelem.

V. Kelet-Európa szláv népei és államai: a cseh állam története a XV. század elejéig

1. Déli szlávok

a. bolgárok

- első bolgár birodalom (800-1018),
- *Borisz* nagyfejedelem (852-889), a kereszténység felvétele,
- *Simeon* (893-927): cár, Preszlav-Cágrád, bogumilok,
- 1018-1187: bizánci fennhatóság,
- 1187-1396: a második Bolgár Cárság fennállása (1396, Nikápoly).

b. horvátok

- *Tomiszlav* (910-928) államszervezés, 925-től király, nyugati kereszténység

c. szerbek

- 950 k. *Caslav* nagyfejedelem egyesíti a szerb törzseket, az állam 960-ban szétesik, a terület bizánci fennhatóság alá kerül. A független szerb állam elismerésére *Nemanja István* (1159-1195) kényszeríti Bizáncot. A Szerb Királyság 1159-1389-ig áll fenn, fénykorát *Dusán István* (1331-1355) alatt éli. A rigómezei csata (1389) után elveszti függetlenségét, török uralom alá kerül.

2. Nyugati szlávok

a. morvák

- 623: az első nyugati szláv törzsszövetség, küzdelem az avarok ellen,
- Nagymorva Birodalom (830-906): első fejedelme *Mojmir* (830-846) még nem volt keresztény, a trónon *Rasztyszlav* (846-870) követi. Uralkodása idejére esik Ciril és Metód térítése, a glagolita írás kialakítása. 846-ban a Keleti frank Királyság magtámadta a Birodalmat. *I. Szvatopluk* (870-894) 885-ben megszüntette a szláv liturgia használatát. A birodalom fennállásának a 906-os magyar támadás vetett véget.

b. csehek

- 845: Regensburgban 14 cseh törzsfő felveszi a kereszténységet,
- *Szent Vencel* (929-ben hal mártírhálált, a csehek védőszentje),
- Premysl-dinasztia: *I. Boleszláv* (935-967), *II. Boleszláv* (967-999), prágai püspökség (973),
- 1041: beolvadás a Német-Római Császárságba
- 1085: *II. Vratiszlav* királlyá koronázása,
- *II. Ottokar*: Csehország a csúcson,
- 1278: Morvamező: vesztes csata Habsburg Rudolffal szemben, II. Ottokar halála,
- *II. Vencel*,
- *III. Vencel* (1306: a Premysl-dinasztia kihalása),
- 1310: *Luxemburgi János* trónra kerülése, a Luxemburg-ház uralmának kezdete.

VI. A lengyel nép és állama a XV. század előtt

1. Piast-dinasztia

- *I. Miesko* (960-992): római kereszténység felvétele,
- *Vitéz Boleszláv* (992-1025) gnieznoi érsekség megalapítása, 1025-ben királlyá koronázzák.
- *II. Boleszláv*: 1076-ban királyi koronát nyer, hét tartományra osztja az országot,
- *III. Boleszláv* (1106-1138): városlapítások,
- 1226: *Mazóviai Konrád* behívja a Német Lovagrendet a balti óporoszok ellen,
- 1241: Legnica, vereség a tatároktól,

2. *Przemysl*-dinasztia

- 1300-tól a cseh *Przemysl*-dinasztia uralkodik, egészen kihalásukig (1306),

3. *Lokietek*-dinasztia

- a. *Lokietek Ulászló* (1306-1333): 1320-tól király,
- német telepések betelepülése, városok, rendek,
- Német Lovagrend, Brandenburg terjeszkedése,
- b. *III. Nagy Kázmér* (1333-1370)
- regálék, rendi monarchia kiépülése
- sztaroszták leváltása,
- kassai statútum (1347): *Nagy Lajos* örököl,
- 1370-1382: lengyel-magyar perszonálunió,
- *Hedvig/Jadwiga* (1382-1386), házasság *Jagelló Ulászlóval*,

4. *Jagelló*-dinasztia

- *II. Jagelló Ulászló* (1386-)
- Grünwald, 1410: Német Lovagrend legyőzése,
- *III. Ulászló* (1440-1444),
- *IV. Kázmér* (1444-1492): rendszeres tartományi gyűlések,
- *I. János Albert* (1492-1501): szejm, szenátus.

VII. A keleti szlávok állammá szerveződése: a Kijevi Rusz

1. A terület benépesedése:

- spontán migráció,
- kényszerített migráció.

2. A területen élő népesség:

- balti ill. finnugor népek: halászó-vadászó életmód,
- poljánok: mezei lakók, Kijev környékén éltek,
- buzánok: lakóhelyük a Bug mellett volt.

3. Az állam kialakulása

A területen lakó szláv törzsek törzsi-nemzetségi társadalomban éltek, az államszervezéshez külső erőre volt szükségük, amely a varégek személyében jelent meg. A varégek tkp. vikingek (svédek), kereskedőként, bizánci szolgálatban álló zsoldosként, vagy a folyókon hajózó vitézekként kerültek kapcsolatba a szlávokkal. Kereskedelmi telepeket hoztak létre a Ladoga-tó partján, ill. a Dnyepernél (Kijev). A Volgán lehajózva kijutottak a Kaszpi-tengerre, ahol az arabokkal, ill. a Fekete-tengerre, ahol a bizánciakkal kereskedtek. A létrehozott államalakulatok elnevezése (rusz) is a normannokra utal. A varégek államszervezésben betöltött szerepét két elmélet magyarázza:

- normann-elmélet: a szláv állam megszervezése a varégeknek köszönhető,
- anti-normann-elmélet: a szlávok önmagukban is képesek voltak az állam létrehozására, a varégek a már kész államot hódították meg.

4. Államszervezés

Rurikot (?-879) a szlávok hívják be, hogy tegyen igazságot a törzsek között, hamarosan Novgorod fejedelme lett. Utódai a *Rurikida*-nemzetség tagjai.

Oleg (879-912): egyesítés, hódításainak célja a Dnyeper víziútjainak összevonása. Kialakul az intézményrendszer, egységes törvénykönyv. 882-ben megalakul a Kijevi Rusz.

Igor, ill. utóda *Olga*, a bizánci kereszténységhez csatlakozik.

- az öröklés rendje a Kijevi Ruszban: a nagyfejedelem halála után a legidősebb kerül (*szeniorátus*),
- *voluszt*: birtoktípus, amely nem válik örökölhetővé, tisztséghez kötődő hiatali birtok,
- *druzsiná*: fegyveres kíséret (szűkebb *druzsiná*: a bojárok, a fejedelem közelében élők, egy asztalnál étkeznek a fejedellemmel; tágabb *druzsiná*: a birtokokon ülő nemesek),
- *muzsi*: szabadok, falvakban élnek, mezőgazdasággal foglalkoznak, nincs földtulajdon, *obscsina*,
- a szabadok és a rabszolgák között átmeneti népek, lesüllyednek, *rijád* - szerződés - útján veszítik el szabadságukat.

- *holopok*: szolgák, a társadalom legalsóbb rétege, voloszty birtokot művelnek,
- *pravdák*: törvénykönyvek, a gyilkosságot vérdíjjal büntetik, a holopokért piaci értéküket kell megfizetni.

5. A XI-XIII. század eseményei

- a Kijevi Rusz, *Bölcs Jaroszláv* (1019-1054) alatt fénykorát éli. Sikertelen hadjárat Bizánc ellen (1043), törvénykönyv (*Russzkaja Pravda*), Moszkva megalapítása (az évkönyvek szerint 1147-ben),
- Halics, Volhina (Lodoméria) Kijev, Szmolenszk, Novgorod, Vlagyimir, Szuzdal,
- Hanza-kapcsolatok, 1068: kun megszállás,
- 1223: Kalka folyó, tatárok elleni vereség,
- 1240: Kijev eleste, Arany Horda,
- 1240: svédek elleni győzelem a Névánál (*Alexander Nyevszkij*),
- 1242: Csúd-tó, Német Lovagrend elleni győzelem,

6. Oroszország a XIV-XV. században

- tatár uralom, természetes gazdálkodás,
- szabad parasztság eltűnik, holop (személyükben korlátozott) parasztok,
- nagyfejedelmek, részfejedelmek, szolgálófejedelmek, bojárok,
- *Jurij Danyilovics*: Moszkva nagyfejedelme, 1318-tól Vlagyimir nagyfejedelme,
- *Iván Danyilovics* (1325-1341): (*Kalita Iván*), a kijevi metropolita 1328-ban Moszkvába teszi át a székhelyét,
- *Dimitrij Ivanovics* (1359-1389): (*Dimitrij Donszkof*), a Don melletti Kulikovónál legyőzi a tatárokat (1380),
- *autokefál* orosz egyház,
- *III. Iván* (1462-1505): egyesítés befejezése, államszervezés. Katonanemesek, *pomesztye* (szolgálati birtok), *pomescsik* (szolgálónemes), *prikázok* (kormányzóságok).

8. Magyarország története a vegyesházi királyok uralkodása alatt (1301-1526)

I. A tartományúri rendszer

Utolsó Árpád-házi királyunk halálakor az ország a teljes széttagozottság állapotát mutatja: kifejlődött az *oligarchia*, az *oligarchák* uralma. A birtokadományozási politika következtében hihetetlenül nagy és összefüggő birtoktestek jönnek létre (könnyebb kormányozni, adót beszedni, stb.). A tartományurak hatalmuk igazolására a királytól korábban kapott címeket (ispán, bán, stb.) használva állítják ki okleveleiket. A létrejött tartományok formailag a királyi udvarra hasonlítanak, egy-egy tartományúr udvarában tkp. ugyanazon tisztségekkel találkozhatunk, mint a királyi udvarban. A tartományurak saját hadsereggel rendelkeznek, hatalmuk gazdasági alapja a földbirtok. A tartományurak gyakorta egymással is háborúznak, sőt, ha erre felkérlik őket, akkor jól kiképzett és felszerelt seregekkel külföldi uralkodóházak viszályaiba is beavatkoznak. Minden tartományúr rendelkezik egy központtal - egy általában magas, nehezen megközelíthető helyen épült várral -, ami nemcsak jól védhető, de a vár alatt elvezető utakon elhaladó kereskedők kifosztásához is kitűnő bázisul szolgál, épp ezért ebben az időszakban a kereskedelem útvonalai szinte teljesen elkerülik az országot.

A tartományurak társadalompolitikája egyértelműen negatív előjelű, s többek között a városfejlődés stagnálásához ill. hanyatlásához vezet, mivel - bár ők is felismerik a városok gazdasági hasznát (pl. egy összegben történő adófizetés) - nem adnak privilégiumokat (pl. vásártartás joga) a birtokaikon fekvő városoknak. Bár az oligarchák nem verik szét a megyeszervezetet, de ugyancsak stagnál a nemesi megye fejlődése is. A tartományurak arra törekednek, hogy birtokaikon belül más tartományúr, ill. független nemes ne rendelkezzen birtokkal, ezt a célt ritkábban békés módszerrel (birtokcsere), leginkább azonban erőszakosan, a birtokaikon élő kis-, és középbirtokosok familiájukba kényszerítésével (*familiaritás*) érik el. Még az egyházat is igyekeznek saját familiájukba vonni, de ilyen irányú törekvéseik erős egyházi ellenállásba ütköznek (egyedül a pécsi káptalan esetében érnek el ideiglenes sikert); ennek következtében az egyház, sőt maga a pápa is rossz szemmel nézi ténykedéseiket. Jobbágyaikat bármikor átköltöztethetik birtokaik más részeire, szabadon besorozhatják - egyébként nagyon jól kiképzett és felszerelt - hadseregeikbe. Sajátos külpolitikát folytatnak, lányaikat igyekeznek külföldi uralkodócsaládok fiaihoz adni, ill. fiaiknak onnan feleséget szerezni. Saját pénzt veretnek (Károly Róbert uralkodásának kezdetén pl. már mintegy 32 féle pénz van forgalomban), ami tovább nehezíti a kereskedelmet.

II. Az interregnum (1301-1308)

Az 1301-1308 közötti időszakot *interregnum*-nak (lat. ~ király nélküli állapot) nevezzük, bár a kifejezés nem teljesen helytálló, hisz volt megkoronázott király, de tényleges hatalom nem volt a kezében). III. András halálakor megoldatlan a trónutódlás kérdése. Egyetlen tartományúr sem próbál meg trónra lépni, mivel történelmileg kevés idejük adódott családjaik tekintélyének ilyen fokú megszilárdításához, ill. nem jön létre az ehhez szükséges egyezés az oligarchák között. Nincsenek támogatóik, nincs társadalmi bázisuk, hisz mind a városokat, mind az egyházat elhanyagolják. Mindezek következtében egyértelmű, hogy olyan uralkodót kell a magyar trónra ültetni, aki leányágon rokon az Árpád-házzal (és szinte minden európai uralkodóház ilyen). A főurak olyan uralkodót igyekeznek trónra juttatni, akit a későbbiekben kézben tudnak majd tartani. A trónra több jelentkező is akad, hisz bármennyire is széttagozott is az ország, trónja mégis csábító. Végül három uralkodó-jelölt marad: az Anjou *Károly Róbert*, a bajor *Ottó* (IV. Béla unokája), ill. a cseh *Vencel* (*László*) (IV. Béla ükunokája).

Károly Róbert (*Caroberto*) anyai jogon kerülhetett a magyar trónra: nagyanyja, *Mária* - *V. István* magyar király lánya - *II. Sánta Károly* nápolyi király felesége lett, s Máriának a magyar trónhoz való esetleges jogát előbb gyermekük, *Martell Károly*, majd unokájuk, Károly Róbert örökölte. Károly Róbert nem örvendett túlzott népszerűségnek a nápolyi udvarban, talán ennek is köszönhető, hogy II. Sánta Károly a Subicokkal és a Babonicokkal való tárgyalás után - még III. András életében - nevelőjével, *Druget Vilmos*sal együtt Magyarországra küldi. Károly Róbert a dalmát vársoknál száll partra és megindul a ország belseje felé. Útközben éri III. András halálának híre (egyetlen forrás sem említi, hogy III. András halálához Károly Róbertnek köze lett volna). Esztergomba megy, ahol *Bicskey Gergely* választott esztergomi érsek egy alkalmi koronával királlyá koronázza. A koronázást nem ismerik el; az egyház és a főurak is attól tartanak, hogy Magyarország Nápolyhoz hasonlóan pápai hűberré válik, ezért saját jelöltet állítanak a későbbi cseh király, Vencel személyében (ld. Képes Krónika). Közben Magyarországra érkezik *Bocassini* pápai nuncius is, aki tárgyal a magyar tartományurakkal Károly Róbert érdekében, akinek támogatottságát növeli az is, hogy a IV. Fülöp francia király által megkínzóztatott és később meghalt VIII. Bonifác pápa utója XI. Benedek (1303-1304) néven épp Bocassini lesz. Vencel nem lel kellő támogatottságra a magyar tartományurak körében, bár birtokokat is adományoz (pl. *Csák Máté* hivatalosan is megkapja az általa már korábban elfoglalt Trencsényt). Mindezt látva II. Vencel 1304-ben Magyarországra jön, s mivel fia helyzetét kilátástalannak találja, ezért hazaviszi őt, az ország kormányzását pedig *Kőszegi Iván*ra bízva. II.

Vencel halála után fiát, III. Vencel néven cseh királlyá koronázzák, aki ezek után nem vesz részt a magyar trónért folyó küzdelemben (1306-ban hal meg, halálával kihal a Przemysl-ház).

Vencel a nála lévő magyar kronát - a pápa utasítása ellenére - nem Károly Róbertnak, hanem a bajor Ottónak adja át, akit 1305-ben Benedek veszprémi és Antal csanádi püspök Fehérvárott királlyá koronáz. Ottó 1305-1307 között uralkodik, nincs társadalmi bázisa. Szeretné feleségül venni *Kán László* tartományúr (erdélyi vajda) lányát, ezért Erdélybe utazik, ahol Kán László elfogja; fogsága után kiűzik Magyarországból. A magyar királyi címet 1312-ben bekövetkezett haláláig viseli, de az ország ügyeibe nem avatkozik be.

1307-ben érkezik Magyarországra *Gentilis* bíboros és tárgyalásokat folytat a tartományurakkal (pl. a Rákos mezején tartandó országgyűlésen megjelenni nem akaró Csák Mátéval a Visegrád melletti Kékes kolostorában). Károly Róbert támogatottsága megnő, 1307-ben a Rákos mezején tartott országgyűlésen már egyértelműen őt támogatják. Az 1308. november 24-én a pesti domonkos kolostorban tartott országgyűlésen ténylegesen is elismerik Magyarország királyának, majd 1309-ben a pápa által felszentelt új koronával (a régi korona és a koronaékszerek ekkor még az Ottót elfogó Kán Lászlónál vannak, aki csak pápai kiátkozás után hajlandó visszaadni őket 1310-ben) ismételtlen megkoronázzák. Miután Kán László visszaszolgáltatta a koronaékszereket, Károly Róbertet ismételtlen, s immár véglegesen Magyarország királyává koronázzák (1310. augusztus 27., Székesfehérvár).

III. Károly Róbert uralkodása (1308-1342)

1. A királyi hatalom megszilárdítása

Károly Róbert harmadszori megkoronázása (1310) után hozzákezd az ország belső rendjének helyreállításához, hol diplomáciai úton nyeri meg a vele szembenálló tartományurakat, hol katonai erővel számol le velük. A legnagyobb ütközetet az 1312. június 15-én megívott rozgonyi csata jelenti, amelyben a kassai polgárok segítségével legyőzi a Csák Máté által támogatott Amádé fiak seregeit. 1315-ben székhelyét Budáról Temesvárra helyezi át. 1316-1321 között leveri *Kőszegi János* és *Borsa Kopasz* seregeit, ill. megtöri *Ákos István* fiainak ellenállását is. Csák Mátéval nem tud leszámolni, a problémát csak Csák Máté 1321-ben bekövetkezett halála oldja meg. Végül 1322-1323 folyamán leszámol a Subicokkal és Babonicokkal, ill. 1323-ban a Németújváriakkal is, ezáltal végérvényesen megszilárdítva hatalmát (1323 nyarán visszahelyezi székhelyét Budára).

Károly Róbertet tkp. nyugodtan nevezhetnénk akár újabb honalapítónak is, hiszen a feudális szátagoltság állapotában levő országból egységes gazdasági nagyhatalommá tette Magyarországot. A tartományurakkal való leszámolás után csak egyetlen komolyabb lázadással kell szembenénie. *Zách Felicián* merényletet kísérel meg a királyi család ellen (1330), miután lányát, *Zách Klárát* elcsábította *Kázmér* herceg, Erzsébet királyné öccse, a későbbi Nagy Kázmér lengyel király (Zách Felicián személyében tkp. a főurak támadnak Károly Róbert ellen). A merénylet sikertelen, bár a királyné egyik kezének négy ujját is elveszti, ill. meghalnak a király gyermekeinek nevelői (*Kenesich-i Gyula* és *Druget Miklós*), s szörnyű megtorlás követi: a merénylő családját kiirtják vagy száműzik (ld. Képes Krónika). A megtorlást egész Európa elítéli, utóbb láthatjuk hatását Lajos 1351-es törvényeiben is (apák bűneiért fiaik nem bűnhődhetnek).

Károly Róbertnek három felesége volt: *Beutheni és Tescheni Mária* (1317-ben meghalt); *Beatrix*, a római király lánya (1318-ban veszi feleségül, s már 1319-ben meghal); ill. *Erzsébet*, László lengyel király lánya. Erzsébettől öt fia születik: 1321-ben *Károly*, 1324-ben *László* (Szent László magyar királyról nevzeik el), 1326-ban *Lajos* (nevét Toulouse-i Szent Lajosról kapta), ill. 1327-ben *András*, ill. 1332-ben *István*; közülük Károly és László fiatalon meghal.

2. Belpolitikája

Károly Róbert alapos reformokat vezet be. A főkancellár által irányított kancellária szerepe megnő, s már diplomáciai ügyekkel is foglalkozik. Kiépül a hivatalrendszer, nagy szerephez jutnak a szakképzett hivatalnokok (akik az uralkodó feltétlen hívei). Országbírói bíróság (*praesentia regia*) és kancelláriai bíróság (*specialis praesentia regia*). Új arisztokrácia jön létre (kb. 33 új főúri család, pl. *Szécsényi Tamás*, *Garai Pál*, *Nekcsesi Demeter*, *Debreceni Dózsa*, *Nagymartoni Pál* családja, ill. a *Lackfi*-, *Újlaki*-, *Szécsi*-, *Bebek*-, és *Cudar*-család), háttérbe szorulnak a régi nemzetségek (Lajos uralkodása idejére az új főurak már szinte tartományúri hatalommal rendelkeznek, ezzel indokolja pl. *Küküllei János* Lajos a zárai vereséget). Nem hoz be külföldi nemesi családokat (a Druget család kivételével, közülük *Druget Fülöp* kap nádori címet), a hivatalviselők a magyar arisztokrácia soraiból kerülnek ki. 1326-ban megalapítja a Szent Görgy lovagrendet, melynek rajta kívül az ország leghatalmasabb főurai lesznek tagjai (s amely néhány év múlva feloszlik).

3. Hadseregreformja

Károly Róbert hozza létre a *banderiális* (banderia ~ olasz eredetű szó, jelentése zászló) hadszervezetet. Csak az elnevezés olasz, a hadszervezet sajátosan magyar: a birtokosok birtokuk nagyságának arányában kötelesek katonákat

kiállítani; aki legalább 50 katonát volt képes felszerelni, saját zászlaja alatt vonulhatott hadba. A főúri bandériumokon kívül léteztek még királyi, egyházi és vármegyei bandériumok is.

4. Gazdaságpolitikája

A Nekcsei Demeter tárnokmester által elindított gazdasági reformfolyamat révén megteremtődnek a hivatalok és a hadsereg ellátásának pénzforrásai, gazdasági pillérei:

- királyi birtokok, királyi várak jövedelmei (az Anjouk idején mintegy 150 királyi vár van, Zsigmond idején már csak 28 marad),

- *terragium*: földbér, később census néven szerepel,

- *census* (a városok egy összegben fizetett adója),

- *marturina* (nyersbőradó), csőbőradó, fertőadó, *collecta victualium* (élelmiszeradó),

- rendkívüli adó (*collecta, exactio*), mely később *subsidium*ként szerepel,

- *census Judeorum* (a zsidók különadója),

- *descensus* (amegszállás): a király és kíséretének ellátása azon város által, melyen épp keresztülhalad,

- *lucrum camarae* (csak az új liliomos aranyforint bevezetéséig!),

- új, értékálló pénz bevezetése: az 1326-tól - az 1252 óta vert firenzei *fiorino d'oro* mintájára - bevezetett új aranyforint felváltja az addig forgalomban levő mintegy 32féle pénztípust, egyszerűbbé teszi - az addig ezüstrudakat használó - kereskedelmet. A liliomos aranyforint mellett bevezetésre kerül az ezüstdénár is, ezzel *bimetallikus* pénzrendszer jön létre,

- bányászok betelepítése Csehországból (Körmöcbánya),

- *urbura* (bányabér): azon nemesek kárpótlására, akiknek birtokain nemesfémbányákat tártak fel, ezel immár a birtokosok is részesülnek a bányák jövedelmeiből (a kibányászott érc 1/3-át kapják meg, amit azonban csak a király pénzváltóhelyein válthatnak be, ezzel tovább növelve a királyi bevételeket). A bányákkal rendelkező birtokot a nemesek el is cserélhették a királlyal más birtokra,

- bányailleték: a bányászok által a bányászati jogért fizetett összeg,

- pénzverési monopólium,

- kapuadó (*portális adó*): a *lucrum camarae* pótlására bevezetett állandó adó, azon jobbágytelkek után szedték (a rajta élő családok számától függetlenül), melyek kapuin kifért egy megrakott szénásszekér (ha nem fért ki, féladót fizettek) 3 garas vagy 8 dénár összegben. (Később Hunyadi Mátyás váltja fel a füstpénzzel, amit már jobbágycsaládonként szedtek),

- harmincadvám (*tricesima*): a főútvonalak mentén felállított harmincadhelyeken szedett külkereskedelmi vám az áru értékének 1%-ában, az Anjou-kor után 3,33%-ában (eredetileg vásárvámokból a királyt illető részt jelentette),

- útkényszerből adódó vámok (pl. hidvám): az áru nagysága, tömege után,

- Károly Róbert uralkodása idején Magyarország első helyre kerül az európai nemesfémtermelés terén, s elsőségét Amerika felfedezéséig megőrzi. Aranyból (Erdélyben) évi 4000 kg-ot, ezüsből (a Felvidéken) évi 2200 kg-ot termelnek. Károly Róbert teli kincstárát hagy fiára, Lajosra, akinek uralkodása alatt - köszönhetően pl. a folyamatos hábrúskodásnak - az ország kincstára teljesen kiürül.

5. Külpolitikája

Károly Róbert alapvetően békés külpolitikát folytat, dinasztikus kapcsolatokra törekszik (pl. fia, Lajos a boszniai király lányát veszi feleségül). Jó kapcsolatokat épít ki Lengyelországgal (harmadik felesége, Erzsébet a lengyel király lánya; a tatárok és litvánok támadásaitól védelmezi Lengyelországot, amely később, Lajos Hedvig nevű leánya és a litván Ulászló házasságával szilárdul majd meg) és Csehországgal, nézeteltérésbe kerül viszont Ausztriával (az 1322. szeptemberében vívott mülldorfi csatában Habsburg Frigyeset támogatva nem győz ugyan, de így is sikerül visszaszereznie Pozsony vármegyéjét, melyet még 1301-ben, III. András halálakor kapott meg az özvegy királyné). 1328-ban fegyverrel szerzi vissza a korábban Ausztria által elfoglalt Muraközt. 1330-ban súlyos vereséget szenved *Basarab* havasalföldi vajdától: hadjáratot vezet a vajda földjére, aki eddig is adófizetője volt, s hiába ajánlja fel, hogy továbbra is fizeti az adót, sőt kárpótolja is a magyarokat, a király mégis a hadjárat folytatása mellett dönt. A Poszadánál megvívott csata a magyarok súlyos vereségével zárul, több magyar főúr és főpap is áldozatul esik, s a király is csak *Hédervári Dezső* önfeláldozásának köszönheti menekülését. Az 1335-ös visegrádi királytalálkozón, melyen Károly Róbert mellett III. Kázmér lengyel és Luxemburgi János cseh király részvételével zajlik, megállapodnak a Bécset elkerülő, Cseh-, és Morvaországon átvető kereskedelmi útvonalról. 1337-ben - a Kőszegiek lázadását megtorlandó - hadat vezet Ausztriába. Megegyezik Kázmér lengyel királlyal, hogy Kázmér utód nélküli halála esetén Károly Róbert fia, Lajos örökli majd a lengyel trónt, a megegyezést 1339-ben iktatják törvénybe.

IV. I. Nagy Lajos uralkodása (1342-1382)

Károly Róbert 1342-ben bekövetkezett halálakor erős, szilárd birodalmat hagy fiára, *Lajosra*, aki minden nehézség nélkül veszi át a trónt. Lajos uralkodása alatt éri el Magyarország legnagyobb területi kiterjedését. Első felesége, *Luxemburgi Margit* (IV. Károly császár lánya) 1349-ben a pestisjárvány áldozata lett. Második feleségétől, *Kotromanic Erzsébettől* fiai nem születnek. Három lánya közül a korán meghalt *Katalint Orleans-i Lajoshoz* akarta feleségül adni; *Mária* előbb - Nagy Lajos halála után - Magyarország királya (a királynő megnevezést a korabeli Magyarországon nem használták), később *Luxemburgi Zsigmond* felesége lett; *Hedvig (Jadviga)* a lengyel trónt örökölte. Lajos anyjával együtt kormányoz, aki csak 1380-ban hal meg, ezután kerül a hatalomba Lajos felesége, Erzsébet, aki ettől kezdve már ki sem akarja adni kezéből a hatalmat. Erzsébet anyakirályné végtelenül dacos személyiség, aki miatt Lajos egy alkalommal még *Luxemburgi IV. Károllyal* is összetűzésbe keveredett (IV. Károly diplomáciai erőfeszítéseinek hála nem került sor háborúra). Nagy Lajos tehetséges uralkodó, bár vannak, akik vitatják a "Nagy" jelző jogosságát. Erős birodalmat épít ki, ami azonban halála után széthullik. Lajos eszményképe Szent László volt, életrajzírója, Küküllei János küküllői főesperes Nagy Sándorhoz hasonlítja. Hadjáratainak és életének történetét Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikáiból ismerhetjük meg.

1. Belpolitikája

- jelentős reformot hajt végre a hivatalszervezetben: felülvizsgálja a hiteles helyek működését, megszünteti a gyűrűspecséttel rendelkező helyeket,
- kettéosztja a királyi pecsétet (egyik fele anyjánál van, a másik nála), ezzel szeretné megakadályozni a lázadást (azt, hogy a királyi tanács egyenjogúnak tartsa magát a királlyal),
- kiteljesedik és megszilárdul a Károly Róbert által alapított új arisztokrácia (mind Károly Róbert, mind pedig Nagy Lajos figyelt arra, hogy ne legyenek egységesek az új nagybirtokosok birtoktestjei, ennek ellenére az új főurak mégis jelentős hatalomra tettek szert (ld. Zára),
- *honor-rendszer*: az új arisztokrácia immár nem nemzetségi, hanem hivatali arisztokrácia. Tagjai hivataluk betöltésével válnak jogosulttá nem adományozható és nem öröklődő birtokra (honor), melyet a király bármikor visszavehet. A megadományozott általában a királyi udvarban tartózkodik, a honorbirtok irányítását ispánjára bízta, aki részesedik a birtok jövedelmeiből. A honor-rendszer Zsigmond trónrakerülésével (1387) szűnik meg, aki ismét öröklődő birtokokat adományoz (ennek is köszönhető, hogy mindössze 28 vár marad a király kezén).

2. Törvényei: Lajos 1350-es hadjárata után a hadjáratban résztvevő kis-, és középnemesek helyzetének megkönnyítésére adta ki 1351. évi törvényeit. A hazánkban is dúló pestisjárvány a jobbágyok számát is megtizedelte, a nagybirtokosok a kilencedfizetés elengedésével a kis-, és középbirtokosok jobbágyait saját birtokaikra tudták csábítani, súlyos munkaerőgondkat okozva a kis-, és középbirtokosoknak. Ennek orvoslására iktatták törvénybe a kötelező kilencedszedést. Ugyancsak az 1351-es törvényekben találhatjuk meg az *ősiség törvényét*, amely az 1222-es, az 1351-es törvények által is megerősített Aranybulla 11. pontja helyébe lépve kimondja, hogy a birtokosok ősbirtoka csak akkor száll vissza a királyra, ha már oldalági rokonok sincsenek. A korszak nagy jelentőségű törvénye, amely a XIX. századra már a további fejlődés akadályává vált. Az 1351. évi törvények egyházi (1, 2, 3, 20, 21), nemeseket érintő (6, 11, 12, 13, 15, 17), jobbágyokat érintő (6, 18, 16), gazdasági (4, 5, 6, 7, 8) és igazságszolgáltatási (9, 10, 14, 19, 22, 23, 24, 25) rendelkezéseket tartalmaznak (egyres törvények több csoportba is besorolhatók). Az 1351. évi törvények pontjai:

1. Egyházi fenyíték tiltása a egyházzal perben álló világi személy ellen,
2. A főesperesek kötelesek a meggyilkolt embereket ingyen eltemetni,
3. Törpekonventek oklevélkiadási jogának megvonása birtokjogi ügyekben,
4. Kamaranyereség meghatározása három garasban minden egész telek után,
5. A saját birtokaikon lakó gazdatisztek, cselédek és szolgák a kamaranyereség fizetésétől fel vannak mentve,
6. Kilencedfizetés és behajtás,
7. Birokadományozásokkal kapcsolatban kiadott oklevelek kancelláriai díjának megszabása az (alkancellár és írnokai részére fizetendő díj),
8. Szárazföldön igaztalan vámokat nem kell szedni, csak azok fizessenek, akik hidakon vagy hajókon kelnek át,
9. Hogy a törvényszéken elmarasztaltakat a bíró fogja el és egyezkedés végett három napig őrizze,
10. Az elítéltek bűneiért a bűnös családja nem büntethető,
11. Egy és ugyanazon nemesi szabadság deklarálása,
12. A Dráva-Száva vidék nemesei mentesülnek a nyestbörádó (*Bán zsolozsmája*) fizetése alól,
13. Birtokcsere szabályozása a bányabirtokoknál; urbura,
14. Hogy adományozott birtokok tárgyában folyó peres ügybe a király nevét bele ne keverjék.

15. A nemeseket nem kell arra kényszeríteni, hogy a vámhelyek felé menjenek; a réveken mindenfelé, amerre csak akarják, minden akadály nélkül szabad átkelésük legyen,

16. Jobbágyok erőszakos költöztetésének tiltása,

17. A nemeseket lakodalom idején ne kényszerítsék a vámhelyeken egy márka fizetésére: "azt a szokást, hogy a midőn országunk nemesei házasodni mennek és feleségeikkel szokott módon tűzhelyükre visszatérnek, tőlük a hidakon és vámhelyeken egy márkát követelnek, jónak láttuk megszüntetni és eltörölni",

18. A (királyi vagy királynői városokban és szabad falvakban élő) jobbágyokat régi vétkeikért nem szabad fogságba vetni (vitatják, hogy a szabad költözésre, vagy az úriszékre vonatkozik-e),

19. A fiú apja vétkeiért ne bűnhődjék, sem személyében, sem birtokaiban vagy vagyonában kárt ne tegyenek, vagy el ne marasztalják,

20. Az egyházi férfiak három tanuvallató levéllel nem szerezhetnek birtokokat. A püspökök, káptalanok, apátok, konventek, prépostok és egyéb birtokos egyházi személyek a nemesek és egyháziak közt való birtokszerzést illető három tanuvallató levéllel (hacsak a királyi felség a dolgot tetszése szerint kirendelt megbízható férfiak útján, meg nem vizsgálhatja és magát nem tájékoztatja) a nemesekkel és egyháziakkal szemben birtokokat sem nem szerezhetnek, sem meg nem tarthatnak (csak a királynak, királynőnek, vagy a királyi felséget helyettesítő bíráknak kiváltságlevelével),

21. A káptalanok és konventek emberei, akiket királyi parancsra bizonyságul kivisznek, csak olyanok lehetnek, akik ugyanabban az egyházban méltóságot viselnek. Ha a nemesek annak a káptalannak vagy konventnek bizonyságát az ő saját lován vitték ki, akkor napjára két garast; de ha a maguk lován, akkor napjára egy garast kötelesek fizetni,

22. Királyi ember pedig, akit idézés vagy tanuvallatás eszközzésére visznek ki, csakis abból a megyéből vagy kerületből való lehet, a melyben az a fél lakik, akit idéznek vagy aki ellen a tanuvallatás történik. A káptalanok bizonyságát a legközelebbi káptalanokból kell idézésre vagy tanuvallatásra kivinni,

23. Tanuvallatások más módon nem történhetnek, csak a király, a nádor, vagy az udvabíró levelei útján, és annak a megyének vagy kerületnek a nemeseit egybe kell gyűjteni és ezeknél kell nyilvánosan tudakozódni,

24. Békebírságul három márkánál többet nem lehet követelni. Ha a perlekedők akármily jelentékeny vagy fontos ügyben egyezkedni akarnak, a bíró őket ebben semmi esetre sem gátolhatja meg, és tőlük békebírságul három márkánál többet semmi szín alatt se követeljenek,

25. A birtok dolgában indított vagy indítandó mindennemű pert, minden halogatás és halasztás nélkül, a harmadik határidőben be kell fejezni. És hogy jelen megerősítésünknek, megújításunknak, rendelkezésünknek, s a szabadság e bőkezű adományozásának és engedélyezésének a rendje örök szilárdságu erőt nyerjen, s hogy azt mi vagy utódaink bármikor bármely részében vissza ne vonhassuk, kiadtuk függő és hiteles pecsétünkkel megerősített jelen kiváltságlevelünket.

3. Külpolitikája

Nagy Lajos uralkodásának középpontjában a hadakozás áll, szinte egész életében végigkíséri. Lovagkirálynak tartotta magát, szinte minden hadjáratában személyesen is részt vett; példaképének Nagy Sándort és Szent Lászlót tekintette. Velencével szinte örökös háborúskodásban állt a dalmát városok (pl. Zára) birtoklása miatt (1345: engedelmességre kényszeríti a horvát nagyurakat, Zára behódol; 1346: velencei támadás Zára ellen, a város felmentése nem sikerül; 1348: nyolc évre szóló béke; 1356: a magyar király sikeres támadása; 1358: béke Velencével, Lajos Dalmácia ura).

Nápoly elleni hadjárait öccse, András meggyilkolása váltja ki. Már Károly Róbert, s később fia, Lajos is örökségének tekinti a nápolyi trónt, a két ország szövetségével azonban olyan erős közép-európai hatalom jöhetett volna létre, melynek létrejöttét maga a pápa sem szorgalmazta. A nápolyi trón megszerzésére kezdetben diplomáciai erőfeszítéseket tesznek: Erzsébet anyakirályné példátlan mennyiségű kincssel indul Nápolyba (1343), költségeire 27000 márka (6,6 t) ezüstöt és 21000 márka (5,1 t) aranyat visz magával, ill. Lajos további 4000 aranyat küld utána; az anyakirálynő az út során aprópénzt osztogat a falvakban. Az út tkp. teljesen eredménytelen, nem érik el, hogy Andrást nápolyi királlyá koronázzák, még annak ellenére sem, hogy a pápának 44000 márkát ígérnek (amit rendkívüli adó kivetésével be is szednek, s el is juttatnak a pápai kincstárba). *Johanna*, Endre felesége időközben megöleti férjét (1345, Aversa), ezt követően kerül sor az első nápolyi hadjáratra (1347-1348). A sereg fegyelmezetten vonul, s 1348. karácsonyára el is éri a várost. Nagy Lajos azonban súlyos hibát követ el azzal, hogy nem bízik meg a városok követeiben, ill. kivégezteti pl. az Endre temetéséért egyedül valamit tevő *Durazzói Károlyt* is ("második aversai tragédia"). A pestisjárvány kitörésével Lajos visszavonul, helytartókat hagy maga után. Johanna később visszatér Nápolyba és megnyeri magának a városiakat. 1348 végén Lackfi István vezetésével indulnak csapatok Itáliába, ill. 1350-ben megindul a király második nápolyi hadjárata is, ami azonban már nem vezet

eredményre. Lajos végül a pápa kezébe helyezi a nápolyi koronát, Johannától 30000 Ft kártérítést kap, s két itáliai címet megtart magának. A pápa végül Johannának ítéli a koronát, így a nápolyi hadjáratok tkp. teljességgel eredménytelenek maradnak.

Lajos további területszerző hadjáratokat is folytat: 1343-ban és 1365-ben hadat vezet Bulgáriába (Bolgár bánság létrehozása Viddin központtal), bosnyák hadjárat apósa halála után, összetűzés a szerbekkel. III. Kázmért támpgatva az 1340-es évek közepétől a pogány litvánok ellen vezet hadat. 1366-ban kerül sor az első török-magyar összecsapásra, melynek eredménye vitatott. A török krónikák egyértelmű török győzelemként tüntetik fel, a magyar krónikák szerint egyik fél sem tudott döntő sikert elérni (ezt követően viszont zarándokhelyet alapítanak az ausztriai Mariazell-en).

Nagy Kázmér halálával 1370-ben Lajos öröklí a lengyel trónt, ezzel Lengyelország és Magyarország perszonálunióra lép. A lengyel nemesekkel kötött megállapodás alapján Lajos halála után Mária lesz a lengyel király, mivel azonban Mária nem költözhetett Lengyelországba, ezért Lajos kisebbik lánya, Hedvig került a lengyel trónra, akit később hozzákényszerítenek a nála mintegy harminc évvel idősebb Ulászlóhoz.

4. Gazdaság és Társadalom az Anjou-korban

- alacsony népsűrűség (a század elején 5-7 fő/km², a XIV. század végére 10 fő/km²), németek (vezetői a *soltészek*) és románok (vezetői a *kenézek*) betelepítése,
- jogilag egységes jobbágyság, melyen belül már megfigyelhető a vagyoni különbségek kialakulása,
- erősödő városfejlődés,
- nemesség egységes jogállása (1351).

V. Művészet, lovagkori kultúra Magyarországon (a XIV. században)

1. Építészet, szobrászat, ötvösség

a. építészet

- Temesvárótt, majd az 1320-as évek elején Visegrádon épül királyi palota, amely leégése (1340k.) után teraszos kiképzéssel épül újjá, s rézsutosan álló lakótoronyát Nagy Lajos öccséhez, István herceghez kötik,
- királyi vár, ill. kastély épül Zólyomban és Diósgyőrött, utóbbi 380 m²-es lovagteremmel,
- Óbudán Erezsébét özvegy királyné építtet klarissza kolostort és templomot,
- egyházi építkezések: Mária Magdolna-templom, óbudai új káptalani templom, a budai domonkos-rendi főiskola épülete, a győri székesegyház gótikus kápolnája, a soproni Szent Mihály-templom és a ferences templom.

b. szobrászat

- a visegrádi kútház kút,
- *Kolozsvári Márton és György* Sárkányölő Szent György szobra, ill. a Nagyvárad főterén álló - későbbb epusztult -, Szent Istvánt, Szent Imrét és Szent Lászlót ábrázoló szoborsora,
- sírkövek domborművei.

c. ötvösség

- az aacheni dóm kincstárában őrzött, Nagy Lajos felesége által 1367-ben adományozott, a zárai *Franciscus de Mediolano* mester által készített ház alakú ereklyetartó (Szent Simon ereklyéje),
- pecsétnyomók (*typarium*), pénzverő tövek,

2. Festészet

- Becsei Vesszős György megítéltetése (Zseliz), (ld. még Tari Lőrinc pokoljárása),
- Szent Lászlót ábrázoló faliképek,
- *Aquilai János* faliképei: Velemér (1372), Bántornya (1383), Mártonhely (1392),
- a *Magyar Anjou Legendárium*, a *Nekcsei Biblia* és a *Képes Krónika* képei.

3. Irodalom

- Képes Krónika,
- Küküllei János gesztája,
- a Névtelen Minorita gesztája.

4. A művelődés hordozói

- 1304: a budai Szent Miklós-kolostor főiskolája,
- 1367: pécsi egyetem,
- 1395: budai egyetem (megszűnik 1403-ban, újjáalakul 1410-ben),
- *Besztercei szójegyzék* (1380-1410): 1316 magyar szót tartalmaz,
- *Schlági szójegyzék* (1400-1410): 2140 magyar szót tartalmaz.

VI. Mária, Magyarország királya (1382-1387)

Nagy Lajos halála után lánya, Mária kerül a magyar trónra. A gyengének látszó nőuralmat látva *Tvartkó István* bosnyák fejedelem elpártol Magyarországtól, sőt arra is gondol, hogy Horvát-Szlavónországot is elszakítja. 1383-ban a két királynő személyesen látogatja végig Horvátország és a dalmát tengerpart városait, ezzel sikerül rendet teremteni. Mária 1384-ben megerősíti apja 1351-es törvényeit. A politikai helyzet férjet kívánt a királyné oldala mellé, férfi erős kezét a kormány rúdjához. De az anyakirályné ellenszenve Zsigmond iránt még mindig tartott - hisz gyermekként, ill. ifjúként a magyar királyi udvarban tartózkodott, s ezalatt az anyakirályné léha, tékozló fiatalembernek ismerte meg -, s kihatott Máriára is, lehetetlenné téve Zsigmond helyzetét a magyar udvarban. Az özvegy Erzsébet királyné és a *Garai* nádor által alkotott liga a francia vonalat szeretné folytatni, Garai még francia nemesi rangot is kap Orleans-i Lajostól. A velük szemben álló (*Lackfi, Beke, Kanizsai*, ill. *Demeter* esztrergomi érsek által képviselt liga Luxemburgi Zsigmondot támogatja. A harmadik csoport, melyet főleg délvidéki urak (élükön *Horváthi Pál* zágrábi püspökkel és öccsével, *Horváthi János* bánnal) alkotnak, *Durazzói Kis Károlyt* vagy fiát, *Nápolyi Lászlót* szeretné a magyar trónon látni.

Új vőlegényt keresnek a magyar királynő számára, *Lajos orléansi herceg*, a francia király öccse személyében, aki 1385. nyarán Párizsban a magyar követekkel megkötve a házasságra vonatkozó szerződést, mint Mária vőlegénye indult Magyarországra a házasság megkötésére. Zsigmond a házassági terv hírére fegyverrel tört be az országba s míg a francia királyfi Velencével a szabad átkelés felett tárgyal, Nyitrát, Pozsonyt hatalmába kerítve, kierőszakolta Máriával való házassága végrehajtását (1385. november 1.), de rögtön ezután menekülnie kell, s később *Jodok* és *Prokop* örgrófnál gyűjt csapatokat.

1385. december 31-én Erzsébet és Mária jelenlétében koronázzák meg *Durazzói Kis Károlyt* (előtte eltávolítják az udvarból *Garait*, s a két királynő tkp. kénytelen végignézni a koronázást). *Garai* visszakerül az udvarba, ahol 1386. február 7-én *Forgách Balázs* merényletet követ el *Kis Károly* ellen, aki sérüléseibe hamarosan belehal (talán Erzsébet királyné mérge által is segítve). 1386. júliusában a két királynő délvidéki látogatásra indul *Garai* náddal és kíséretével; *Diakovár* (*Gara, Gorján*) mellett azonban *Horváti János* bán katonái megtámadják a királyi kíséretet, a királynők vereséget szenvednek és fogságba esnek, s maga *Garai* is meghal. Erzsébetet és Máriát *Novigrád* várába viszik. Erzsébet titokban levelezni kezd a velenceiekkel, lelepleződik, s 1387. januárjában saját lánya szeme láttára megfojtják.

A *Lackfiak* és *Kanizsaiak* biztatására megkeresik Luxemburgi Zsigmondot, s 1386-ban Győrött különegyezséget kötnek vele. Zsigmond az 1387. március végén Székesfehérvárott tartott országgyűlésen a pártja vezéreivel kötött szerződésben készséggel fogadta meg, hogy az ország rendeit régi szabadságaikban megőrzi, az országos tanácsba külföldieket nem vesz fel, az egyházi méltóságokat is csupán honfiakkal fogja betölteni, s ennek betartása fejében elfoglalhatja a trónt: Zsigmondot 1387. márciusában megkoronázzák, s 1387. júniusában Mária is kiszabadul. Mária 1395. májusában lovasbaleset áldozata lesz.

VII. Luxemburgi Zsigmond (1387-1437)

1.a. Uralkodásának kezdeti szakasza

Zsigmond kezdetben *Lackfi* kardjára és - a később esztergomi érsekké kinevezett - *Kanizsai* eszére támaszkodva kormányoz. Hogy megfelelő támogatókat szerezzen, kénytelen birtokokat adományozni, ill. elzálogosítani, ennek következtében a Nagy Lajos idején még mintegy 150 királyi várból csupán 28 marad királyi kézen. A kiadott okleveleket kezdetben még mind Zsigmond, mind *Kanizsai* aláírja, a későbbiekben már csak Zsigmond, ami hatalmának megerősödésére utal. Mária tkp. nem törődik az ország kormányzásával, s hamarosan meg is hal: utolsó hetes terhesként, egyedül kilovagolva lesik a lováról.

Egyre közeledik a török veszély is, Zsigmondnak vállalnia kell az összecsapást a törökökkel, akiket ekkor *Bajazid* szultán vezet. A két sereg 1396-ban, *Nikápolynál* csap össze. Zsigmond seregét elsősorban a nehézlovasság alkotja, míg a török seregben túlnyomórészt könnyűlovas és gyalogos alakulatokkal találkozhatunk. A hadtörténeteszek szerint Zsigmond óriási hibát követ el azzal, hogy a csata előtt átmegy a francia lovagok táborába, akik ezalappán úgy vélhették, hogy ők alkotják a sereg gerincét, övék a vezető szerep. A seregek összetételében megnyilvánuló különbség, és a francia csapat fegyelmetlenségének köszönhetően Zsigmond súlyos vereséget szenved, ami arra indítja, hogy megreformálja a hadszerkezetet. Az 1397-es temesvári országgyűlésen elrendeli, hogy minden 20 jobbágytelek után egy íjászt kell kiállítani, ami ekkor egy 6-7000 fős haderő kialakítását jelentené. Az országgyűlésre menő *Lackfi*-testvéreket *Kanizsai* felségárulással (*Nápolyi László* behívására tett kísérlettel) vádolja meg, valószínűleg azért, mert szerette volna megkaparintani a birtokaikat. A *Lackfi*-testvéreket lefejezik, de később *Kanizsai* sem kerül el sorsát: ő maga tesz kísérletet *Nápolyi László* behívására, de tervei lelepleződnek.

Zsigmond számára fontos támaszt jelent a lengyel származású *Stiborci Stibor* vajda, az olasz kereskedőből temesi ispánná lett *Filippo Scolari* (*Ozorai Pipo*), ill. személyi titkáráként *Albeni Eberhardt* - a későbbi zágrábi püspök -, utóbbi is segíti abban, hogy megszabaduljon *Kanizsai* befolyásától. *Kanizsai* esküje megszegésével vádolja

Zsigmondot, s követeli, hogy távolítsa el az idegeneket az udvarból. Zsigmond nemet mond, erre 1401-ben a Szent Korona nevében (*sacra corona regni*) elfogják és a siklósi várban fogságban tartják (fogsága alatt az országot a királyi tanács (Kanizsaiék országtanáccsá kiáltják ki magukat) vezeti). A Garaiak és Cilleiek egyezséget ajánlanak, Garai saját fiát ajánlja Zsigmond helyett. Zsigmond felismeri, hogy szövetségre kell lépnie Garaival és Cilleivel, az ország legerősebb nemeseivel. A szövetség megpecsételése Zsigmond feleségül veszi *Cillei Hermann* gróf lányát, az akkor még csak nyolc éves *Cillei Borbálát* (a másik lányt, Annát Garai Miklós jegyzi el). 1403-ban Kanizsai behívja az országba Nápolyi Lászlót, aki azonban - bár Kanizsai érsek egy alkalmi koronával megkoronázza - nem lép Magyarország területére. A belháború elmarad, s Kanizsainak - bár kegyelmet kap a királytól - távoznia kell a királyi kancellária éléről. A nádor az ifjabb Garai Miklós lesz; Zsigmond végre hozzáláthat nagy célja, a Német-római Császárság trónjának megszerzéséhez. Az ország belső stabilitását kívánja elősegíteni a 1408-ban megalapított Sárkányrend, melynek Zsigmondon és Cillei Borbálán kívül még 20 báró (ill. később jelentős európai előkelőségek is) lett tagja.

1.b. Birodalomépítés

1404-től csak a király beleegyezésével teheték közzé a pápai bullákat (*placetum regium* (királyi tetszvényjog)), 1417-ben pedig a konstanzi zsinaton (a zsinat eseményeit és a huszita háborút ld. Egyetemes történelem jegyzet) megszerzi a főkegyúri jogot is. Zsigmond előbb német király (1410/1411), majd cseh király (1419/1420) lesz. 1431-ben Itáliába indul, ahol előbb - még ugyanebben az évben - lombard királlyá, 1433-ban pedig német-római császárrá koronázzák. Velencével tkp. folyamatosan hadban áll Dalmácia birtoklásáért (1410-1433). 1436-1439 között a pápa által megbízott obszerváns szerzetes, *Marchiai Jakab* kemény kézzel igyekszik felszámolni a magyarországi huszitizmust.

1426-ban *Lazarevics István* szerb fejedelem a Tatán megkötött szerződésben - *Brankovics György* örökösödésének fejében - Nándorfhérvár és Galambóc várát átadja Zsigmondnak. A szerződés 1427-ben, Lazarevics halálakor lép életbe, Galambóc azonban a töröknek adja meg magát, visszaszerzésére Zsigmond 1428-ban sikertelen kísérletet tesz.

2. Belpolitikája

Sokáig azt gondolták, hogy Zsigmond csak ugródeszkanak tekintette Magyarországot a Német-római Császárság trónjának megszerzéséhez, ennek ellenére láthatjuk, hogy mégis sokat tett Magyarorszáért, mind bel-, mind külpolitikai téren. Különösen sokat köszönhetnek neki a városok, akiknek nemcsak segít (ld. 1405-ös törvények), de szükség esetén támaszkodik is rájuk (kölcsonők, sőt 1412-ben 16 szepesi várost elzalogosít a lengyeleknek). Minden királyi városnak pallosjogot adományoz, engedélyezte a városfalak építését, s a hét legjelentősebb várost (Buda, Kassa, Bártfa, Eperjes, Pozsony, Nagyszombat, Sopron), a tárnokmester bírói hatásköre alá rendelte (tárnoki városok). Az 1405. évi városi cikkelyek - bár nem országgyűlésen hozott, ám mégis jelentős törvények - társadalmi (6, 13), gazdasági (1, 2, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21) és igazságszolgáltatási (3, 4, 5, 7, 8, 12, 14, 16, 18) rendelkezéseket tartalmaznak :

Bevezető: védőfalak emelése a városok köré, egyes falvak mezővárosi rangra emelése, néhány mezőváros várossá tétele, várépítések,

1. Egységes mértékrendszer Buda mértéke alapján a kereskedelem elősegítésére (a hegyjog és az egyházi jövedelmek fizetése továbbra is a régi mérték szerint történik),

2. Idegen kereskedők posztóárúsításának szabályozása az országon belül (min. hat véget kell eladnia, ha hatnál több vég posztója van),

3. Közjegyzők két világi közötti perben a világi bíróság előtt ügyvédként ne vegyenek részt; a jegyzők ellen ne tehessenek tanúvallomást,

4. A polgárok és hospesek fellebbezésének helyt kell adni az illetékes város bíróságánál (a szabad királyi városok a tárnokmesterhez fellebbezhetnek),

5. A nevesített gonosztevők elítélésére a városok és szabad falvak pallosjogot kapnak,

6. A jobbágyok szabad költözésének elrendelése,

7. Senkit sem lehet letartóztatni bírói végzés nélkül,

8. A sértett és károsult felek először az illető hely bírójától kérjenek ítéletet a bűnös ellen,

9. A kilencdet és tizedet a hiteles helynél letétbe helyezett pénzből az elmarasztalt vagy az a fél tartozik megfizetni, aki a letételre okot szolgáltatott. Mindazokban az ügyekben és perekben, melyekben bármely pernek bírái a pernyertes féltől kilencdet és tizedet szoktak kapni, ezt a per bíráinak nem a pernyertes féltől, hanem attól kell követelniük és behajtaniuk, akit abban a perben elmarasztalnak,

10. A polgárok adót fizetni tartoznak a királynak,

11. Az országban tartózkodó kereskedők oda vihetik árujukat, ahova szeretnék,

12. Szabad városokból a tárnokmesterhez, innen tovább a király személyes jelenléte elé lehet fellebbezni,
13. Ha a király vagy a királyné valamely város, mezőváros vagy szabad falu területére látogat, a lakosok kötelesek ebédet és vacsorát biztosítani nekik,
14. Egyházi ügyekben csak egyházi, világi ügyekben csak világi bírák ítéhetnek. Egyháziak és világiak közötti perben a királyi személyes jelenlét bírósága illetékes,
15. Arany és más ércek kivitelének megtiltása,
16. Büntetés azoknak, akik külföldi vagy idegen kereskedők portékáját sajátjukként árulják,
17. Harmincad fizetése,
18. Pénzek forgalma és e törvénycikkely megszegőinek büntetése,
19. Minden városban királyi pénzváltónak kell működnie, tilos a pénzrontás,
20. Külföldi só behozatalának megtiltása,
21. Pénzzé nem alakított aranyat sem lehet kivinni az országból.

Zsigmond másik jelentős törvénye az 1435-ös *Decretum maius* (nagyobb dekrétum), mely szintén elsősorban a városok védelmében született (az urak átvonuláskor ne hatalmaskodhassanak, ne tegyenek foglalást a városok javaiban, aranyérték megállapítása, mértékrendszer (budai mérték) megerősítése, stb. Nagy súlyt helyez a jobbágyság szabad költözésének betartására is).

Zsigmond belátja, hogy módosítani kell a telekkatonaságot: ezt az 1435. évi I. törvény mondja ki, melynek értelmében Pozsony, Nagyszombat, Trencsény, ill. bizonyos határmenti városok megerősítésre, ill. ellátásra kerülnek, megkezdődik a végvárak, a kettős végvárval (északi: Karánsebes, Lugos, Temesvár, Pétervárad, Bihács, Zengg; déli: Szörény, Orsova, Nándorfehérvár, Szabács, Jajca, Klissza) kiépítése, amely sokáig eredményesen védi az országot. A támadás által érintett területek főpapjai és ispánjai által alapított bandériumok a királyi haddal együtt kötelesek hadba vonulni. Minden 100 jobbágytelek után három jól felfegyverzett lovast kell kiállítani. Országszerte kihirdetett általános hadjáratra a nemesek és bárók katonákat kötelesek kiállítani, a birtok-, ill. jobbágynélküli nemesek személyesen tartoznak megjelenni. A haderőbe későn érkező vagy onnan idő előtt távozó javait veszti (VII.), a katonák nem okozhatnak kárt a jobbágyságoknak. Az 1435. évi II. törvény már sokkal kiterjedtebb, megerősíti az 1405. évi dekrétumot és az 1435. évi I. törvényt is.

3. Az erdélyi parasztfelkelés

Zsigmond uralkodása idején már megfigyelhetők bizonyos törekvések a jobbágyság körében is. A jobbágyság feleslegüket értékesítve pénzhez jutnak, s a földesurak már nem természetben, hanem pénzben kívánják behajtani járandóságaikat (egész Európa területén megfigyelhető jelenség). Megindul a differenciálódás a jobbágyságon belül. Maguk a földesurak is szeretnének bekapcsolódni a termelésbe, ennek érdekében igyekeznek a robotterheket növelni, ami sérti a szabad költözést is. Mindezek az 1437-1438-as erdélyi parasztfelkelés kitöréséhez vezetnek (*Szabó István* agrártörténész megállapítása szerint a jobbágyság ekkor már egyértelműen renddé szerettek volna válni). A közvetlen kiváltó ok *Lépes György* erdélyi püspök eljárása, aki a rossz pénzre hivatkozva nem szedette be a kilencedet, majd 1437-ben három évre visszamenőleg követelte azt, sőt a hozzá érkező parasztköveteket is kivégeztette. A nemesek kezdetben csupán kisebb csetepaténak tekintik a felkelést, melynek élére a Kolozs megyei kisnemes, *Budai Nagy Antal* állt, s csak később bocsátkoznak tárgyalásokba, hogy a parasztságot Dés mellett aratott győzelme (1437. július 6.) és Kolozsvár elfoglalása után megkössék az *I. kolozsmonostori egyezményt*. Az egyezmény rendelkezései:

- a Bábolna hegyén összegűlt parasztságot és urak küldötteinek név szerinti felsorolása, a felkelést közvetlenül kiváltó két ok megnevezése (*Lépes György* tizedbehajtása, ill. az egyházi szentség megtagadása),
- parasztkövetek kivégzése a nemesi táborban,
- a béke megkötése,
- a régi szabadságjogok visszaállítása,
- a püspöki tized szedésének rendezése; a nemesek familiái és szervitorai nem adóztathatók meg (ezzel - a kisnemesi adómentesség biztosításával - megfosztják a jobbágyságot a kisnemesek támogatásától),
- a szabad költözés rendezése: a tartozásaikat rendezett jobbágyság szabadon elvonulhatnak,
- a végrendeletéről: a jobbágy ha hitvese hátrahagyásával, de gyermekek nélkül hal meg, akkor felesége örököl, ha örökös nélkül hal meg, végrendelet nélkül hal meg, a földesura örököl,
- az évenkénti parasztyűlés megtartása áldozócsütörtök előtt (két öreg megjelenése minden faluból, akik felsorolják az ellenük elkövetett esetleges sérelmeket),
- a cenzus, az ajándékok és a robotszolgáltatás rendje (évi 10 dénár cenzus, ajándékok megállapítása, szolgáltatások megállapítása),
- a sertés és méhtized, ill. az akó eltörlése,

- a kamarai sóhelyek lakosainak szolgálmányairól és a bormérésről,
- a földesúr-jobbágy viszony folyamatos egyeztetéséről,
- a hadikötelezettségek és hadi rendtartás szabályozása,
- intézkedések a béke fenntartásáról (a nemes ellen vétő jobbágy az úriszék előtt felel, a vétkes nemes védelmétől társai tartózkodjanak),
- a püspöki tized hátraléka és az ötvenedadó,
- Szent István szabadságlevelének megtalálása esetén a fenti rendelkezések érvényüket veszítik,
- az egyezséget megkötő küldöttek felsorolása.

1437. szeptember 16-án a magyar nemesség, a szász városok előkelői és a székely lófők megkötik a *kápolnai uniót*. A parasztsereg ismételt győzelme (1437. október 10.) után kerül sor a 10 pontból álló *II. kolozsmonostori egyezmény* megkötésére (csak időhúzásból, hogy a nemesek közben megfelelő sereget gyűjthesenek), mely tkp. visszalépés az előzőhöz képest:

- az egyezséget megkötők felsorolása,
- a cenzust minden 8 marhával vontatott eke után évi egy aranyfointban állapítják meg,
- ajándékok és robot: évi háromszori ajándékadás, heti egy nap ígás, vagy két nap gyalogrobot,
- a földesúr bíráskodási jogáról,
- a parasztok költözködési jogát gyakorlatilag megszüntetik (az elköltözött jobbágy megfelelő okkal visszatelepíthető),
- a tatozását kifizetett jobbágy szabadon költözhet,
- malmokról és malomhasználatról,
- a kölcsönös bocsánatról és a béke megtartásáról,
- a vajda rendelkezéseinek betartása támadás esetén,
- az egyezés megtartásának garanciái,
- az egyezés megkötőinek felsorolása.

A II. kolozsmonostori egyezmény a jobbágyság számára kifejezetten hátrányos (szabad költözés ellehetetlenítése, korábban eltörölt adók visszaállítása, a földesúr úriszéki jogainak növelése, végrendekezés elhagyása, katonáskodási kötelezettség, az évenkénti bábolnai gyűlés elmaradása).

Zsigmond 1437 decemberében meghal, és ezzel egyidőben megindul a nemesség támadása Kolozsvár ellen. A város 1438. januárjban esik el, megtorlásul elveszti szabad királyi városi jogait, lakói jobbágysággá válnak. Az elfogott parasztvezéreket Tordán karóba húzzák, Budai Nagy Antal még a csatában meghalt. 1438. február 2-án a kápolnai unió három rendje a tordai unióval megerősíti a régi uniót. A tordai unió egyben az első erdélyi rendi országgyűlés is, a nemesség hatalma helyreáll.

VIII. Habsburg Albert (1437-1439)

Zsigmond 1437 decemberében hal meg (*Kolozsvári Grandpierre Emil* szerint ugyancsak mérgezés következtében); utódaul Cillei Borbálától született egyetlen lányát, *Erzsébetet* szeretne volna megtenni, akinek *Habsburg Albert* személyében már férjét is kijelölte. Lánya uralmának biztosítására hozza létre a *Sárkányrendet* is, azonban ennek ellenére sem sikerül Erzsébetet megkoronázni.

Az 1437. decemberében, Székesfehérvárott tartott országgyűlésen Habsburg Albert megerősítette a pozsonyi választási feltételeket, s így végül őt koronázzák meg, személyében kerül Magyarország trónjára az első Habsburg. Albert 1439. évi dekrétuma tkp. a rendiség igazi kezdetét jelenti Magyarországon. A dekrétum a főpapok és főurak (prelati, barones) mellett jelentős szerepet bízott a köznemesek (nobiles) is. Albert lemond Zsigmond bizonyos újításairól (egyházi beneficiumok megadóztatása), elfogadja a nádor közös választását, kijelenti, hogy a fő tisztségviselőknek csak magyarokat választ, s világi tisztségeket nemcsak a bárók (hanem a nobilesek) engedélyével adhat (nobilesek!).

Albertet tkp. mindenki elfogadja, s talán ő az egyetlen olyan Habsburg, aki tiszteli a magyar népet, s az örökös tartományok lakóinak jogait a magyaroknak is biztosítani akarja. Sajnos - a Szendrő török ostromát és elcsúszását követően kitörő - vérhasjárvány és orvosi mulasztások miatt bekövetkező halála miatt nem tudja megvalósítani terveit. Legfontosabb intézkedései a törökök elleni védekezésre vonatkoznak.

IX. A török birodalom kialakulása, felépítése és jelentős uralkodói

1. Az oszmán birodalom kialakulása

Az Oszmán Birodalom a Szeldzsuk Birodalom felbomlása után jött létre. Az Oszmán-ház múltjáról és az Oszmánok elődeiről keveset tudunk, mivel e kezdetben tkp. jeleltéktelen családról keveset szólnak a források. Sikereiket jórészt annak köszönhetik, hogy birodalmuk szíve kedvező földrajzi környezetben fekszik, ill. hogy a környező birodalmak tehetséges fiait magukhoz tudták csábítani, valamint előszeretettel alkalmaztak európai renegátokat (pl. ágyúöntő

mestereket) is. A monda szerint az Oszmán-ház a *kaji* nevű oguz-török törzsből kiszakadt és Anatóliában vándorló négyszáz sátoraljnyi népesség tagja volt.

2. A legfontosabb oszmán uralkodók

- *I. Oszmán* (1288k.-1326) bég, *Gázi* (~ hitharcos). Egy vallási közösség vezetőjének lányát, *Malhon Hatun* vette feleségül, s már elmúlt harminc éves, amikor apjától, *Ertogrultól* átvette a hatalmat. A hitet tűzzel-vassal terjeszteni kívánta, s a törzs megélhetésének alapja idővel egyre inkább a hódítás lett,

- *Orhán* (1326-1362) bég, *Gázi*. Uralkodása alatt bizonyos területeket taktikai okokból elpusztítanak, majd később újjratelepítik. Körvonalazódik az államszervezet, folytatódik a terjeszkedés (Izник, Gallipoli, Ankara). Tovább folyik a hadsereg újjászervezése, előtérbe kerül a javadalombirtokra épülő katonaréteg, jelentős a zsoldos lovaskatonák szerepe,

- *I. Murád* (1362-1389) nagyúr, *Semi* (~ mártír). Trónra lépésekor lázadás tör ki ellene. 1371-ben jelentős szerb területeket, ill. Szalonikit és Szófiát is elfoglalják. Az 1389-es rigómezei csatában győztes szultánt egy szerb meggyilkolja,

- *I. Bajezid* (1389-1402) szultán, *Jildirim* (~ villám): már apja életében is kiváló katonai vezető, trónra lépése után ő vezeti be a rivális családtagok megölésének szokását. 1402-ben Ankaránál döntő vereséget szenved *Timúr Lenktől*. A szultán fogságba esik, később szégyenében meghal. Timúr 1403-ban Kína ellen vonul, 1405-ben azonban meghal,

- *Interregnum* (1402-1412); az oszmán interregnum után ismét megerősödnek a hódító törekvések.

- *I. Mehmed* (1413-1421), szultán, ragadványneve Iova neve. 1416: összecsapás Velencével, oszmán vereség a hadiflotta hiányának köszönhetően. A flotta magva a később *Kemal Reis* kalózvezérrel kötött szövetséggel alakul ki. 1416: havasalföldi hódítások,

- *II. Murád* (1421-1444, 1446-1451) *Fátih* (~ hódító) folytatja a korábbi oszmán uralkodók politikáját, bár belső gondokkal (*Hamis Musztafa*) is kénytelen szembenézni. 1426-ban *Lazarevics István* szerb fejedelem a Tatán megkötött szerződésben - *Brankovics György* örökösödésének fejében - Nándorfhérvár és Galambóc várát átadja Zsigmondnak. A szerződés 1427-ben, Lazarevics halálakor lép életbe, Galambóc azonban a töröknek adja meg magát, visszaszerzésére Zsigmond 1428-ban sikertelen kísérletet tesz. 1440-ben II. Murád hónapokig ostromolja Nándorfehérvárat, sikertelenül. Az 1430-as évek végétől (1438-1439) *Hunyadi János* is szembeszáll az oszmánokkal, akik kétfrontos harc esetén inkább kiegyeznek az egyik ellenféllel (ld. az 1443-1444-es hosszú hadjáratot követő szegedi békét, melynek megkötésekor a szultán nemcsak Hunyadival, de az ázsiai hadszíntéren is hadban állt). A szultán a várnai csata (1444) után váratlanul lemond fia javára,

- *II. Mehmed* (1444-1446, 1451-1481) padisah (~ hódító, világhódító). 1453-ban elfoglalja *Gizül-elmának* is nevezett Konstantinápolyt (később Bécset is *Gizül-elma* (~ aranyalma) néven említik), a hódítások immár Európát veszik célba. 1468-ban megdönti a Karamán Birodalmat,

- *II. Bajezid* (1481-1512) szultán, "Helytartó", "Szent", a janicsárok segítségével kerül a hatalomra,

- *I. Szelim* (1512-1520) szultán, kalifa, *Javuz* (~ kegyetlen). 1514-ben vereséget mér a perzsákra, elfoglalja Mezopotámiát és Szíriát, majd 1517-ben Egyiptomot,

- *I. Szulejmán* (1520-1566) szultán, kalifa, kádi, *Kanuni* (~ törvényhozó). Uralkodása alatt tetőpontjára jut az oszmán birodalom, bár tkp. közepes tehetségű uralkodónak mondható, viszont a legjobb hadvezéreket és hivatalnokokat gyűjti maga köré. Uralkodásától kezdve a szultánok nem külföldi uralkodócsaládok leányait teszik hitveseiké, hanem kedvenc háremhölgyeik gyermekei közül választanak utódot (Szulejmán pl. *Hurrem (Roxoláne)* nevű háremhölgyétől). 1521-ben elfoglalja Nándorfehérvárat, 1526-ban Mohácsnál döntő vereséget mér a magyar csapatokra,

- *II. Szelim* (1566-1574) szultán, kalifa *Szári* (~ szőke), *Meszt* (~ részeseges),

- *III. Murád* (1574-1595) szultán, kalifa kevés időt töltött a háremén kívül, tkp. nem is érdekelté más.

3. Hadszervezet

- a szultán hatalmas emberanyaggal rendelkezett, mely köszönhető volt pl. a speciális adófajták, a *devsirme* (gyermekadó a meghódított területeken élő családok két éven aluli fiaiból), ill. a *pendzsik* (ötödadó, az elfogott 14 éven aluli fiúk egyötöde a szultán tulajdonába kerül, s főként közülük kerülnek ki a helyőrségek tagjai) révén szerzett fiataloknak,

- a szultán hadserege reguláris, félreguláris és irreguláris alakulatokból tevődik össze; maximális létszáma 150 ezer fő körül lehetett, melyből azonban csak 70-80 ezer a ténylegesen harcoló állomány, a többiek kisegítő feladatokat láttak el (pl. tábori zenészek),

- *szpáhik*: könnyűfegyverzetű, mozgékony reguláris lovasság,

- *janicsárok* (*jeni cseri* ~ új sereg): reguláris gyalogság, a török sereg legütőképesebb hadteste, melyet idegenekből szerveztek (a devsirme révén szerzett és anatóliai családoknál (át)nevelt fiúkból alakítottak (a devsirme révén a

birodalomba került fiúk közül azok lettek janicsárok, akik a fegyverforgatás terén mutattak legnagyobb tehetséget. A többiek - pl. a szellemi téren előbbre járók - akár a szultán udvarába is bekerülhettek, vagy belőlük lettek az egyházi és világi vezetők (*kül-rendszer*). A janicsárok hatalmas, szigorú rendben tartott laktanyákban éltek, az esti ima után egyetlen szónak sem volt szabad elhangoznia. Csak saját agájuk fenyíthette meg őket. Kisebb kihágások esetén alantás (konyhai) munkával, súlyosabb kihágás miatt börtönnel, talpveszőzéssel (*falaca*, 30 vagy 100 csapás), rendkívül súlyos bűn esetén megfojtás általi halállal bünhődtek. Szerepük jelentős a szultánválasztásnál is, hisz a nekik nem tetsző jelölttel szemben nemritkán janicsárlázadások törnek ki. Szerepük a XVI. századtól kezd csökkenni,

- *akindzsik*: félreguláris lovashadtest, gyűjtogató-fosztogató felderítők,
- *aszábok* (~ nőtlen férfiak): félreguláris parasztyalogság; kisebb harcértékű alakulat, többnyire kisegítő és műszaki feladatok ellátására,
- *acies lunata*: félhold alakú klasszikus török csatarend, melynek szárnyain az anatóliai és ruméliai beglerbégek csapatai, középen a tüzérség és a szultáni erők foglalnak állást,
- *jiktilár-jaktilár* (égesd-pusztítsd): sajátos török stratégia; a csapatok előtt haladó akindzsik felégetik, pusztítják a megtámadott ország határvidékét, ezzel előkészítve az utat a főserег számára,
- "a barát barátja a barátom, a barát ellensége az ellenségem, az ellenségem ellensége a barátom",
- a török sereg akciórádusza (európai 180 napos időszak): az európai harcokat *kászim* napján (október 26.) be kellett fejezni, hogy minden harcos visszaérhessen a kötelezően otthon töltendő *Ramadan* idejére. A harcok befejezésének valós oka éghajlati-gazdasági vonatkozásokban keresendő, hiszen a szultán nem látta értelmét annak, hogy pl. téli öltözetrel lássa el harcosait, így a tél közeledtével haza kellett térniük,
- a seregek a szultán hívó parancsára gyűlnek össze, s európai hadjárat esetén előbb az ázsiai Biga, ill. később Európában Szófia mellett tartanak seregszemlét, ezt követően vonulnak tovább,
- az ázsiai hadszíntéren akár 2-3 évig is folyamatosan harcolhatnak (pl. legnagyobb ázsai ellenfelük, a perzsák ellen), de a szultán személyesen nincs jelen ilyen hosszú ideig (az esetleges trónkövetelők felbukkanása miatt),

4. Államszervezet, közigazgatás

- *vilájet (elájet)*: a legnagyobb közigazgatási egység, élén a beglerbég áll,
- *szandzsák*: a közigazgatás középső területi egysége,
- *kazá*: a *kádi* hivatali körzete, egybe, közigazgatási egység,
- *náhije*: a közigazgatás legkisebb területi egysége,
- *beglerbég*: a vilájetek élén álló kormányzó; 1385-től külön anatóliai és ruméliai beglerbéget neveznek ki. A magyarországi beglerbégek gyakran viselték a *pasa* rangot, mely valószínűleg a *padiisah* szóból származik,
- *szandzsákbég*: a szandzsák élén álló katonai vezető,
- *kádi* (bíró),
- *deferdár* (adószedő-írnok),
- *diván*: legfőbb szultáni tanács, időnként - egy lefüggönyözött szobában - maga a szultán is részt vesz rajta. A nagyvezír vezetésével zajlik, részt vesz benne a flottaparancsnok (*kapudán pasa*), a ruméliai és anatóliai beglerbég, a (két) *fődefterdár* (főlajstromőr), a két *kádiaszker* (főhadbíró, legfőbb bíró; először *Paljeddin pasa* tölti be e tisztséget), ill a *nisándzsi basi* (főpecsétőr, kancellár) is,
- *galgadván*: csak a nagyvezír és a vezírek vesznek részt rajta,
- *agakdván*: lovon ülve tartott rögtönzött tanácsülés.

5. Birtokszervezet

A magánbirtok (*mülk*-birtok) tkp. elenyésző jelentőségű az Oszmán Birodalomban (mindössze bizonyos anatóliai területeken jellemző), a birtokok az állam (azaz a szultán) tulajdonát képezik, aki adományként adhatja azokat. Az elfoglalt népek életmódját, vallását tkp. nem igyekeznek megváltoztatni, a gazdaságukra rátelepülve adót szednek tőlük, s ezekből az adókból tartják el a birodalmat. Javadalombirtokot kezdetben csak katonák, később polgári személyek is kapnak. A hadizsákmány veszt jelentőségéből a tímár-rendszer bevezetésével, de így is számottevő jenetőségű marad. Az oszmán rendszer sajátos hűbéres rendszer, amely teljesen eltér az európaiktól: a kiutalt birtokok nem hűbéri, hanem javadalmi tényező, a birtokosoknak nincs joguk a parasztok személyéhez csak jövedelmükre kivetett adóhoz. A kapott birtokot nem a felvirágoztatás, hanem a mielőbbi meggazdagodás céljával vezetik. A tímár-rendszer az oszmán állam európai területein (elsősorban a magyar földesurak által elhagyott területeken) került bevezetésre. Különösen nehéz helyzetbe kerültek a határszéleken lakó jobbágyok (kettős-, és hármas adóztatás). Az ázsiai területeken, elsősorban a beolvasztott fejedelemségek területén megmaradt a magánbirtok-rendszer, de ez sosem vált jelentőssé a birodalom egészére vonatkozóan.

- *tímár-rendszer*: minden kipróbált harcos jogot szerez birtokra (tímár), s ennek fejében hűbéres lovaskatonaként (*szpáhiként*) szolgál. A tímár-birtok éves jövedelme nem haladja meg a 20 ezer akcsét,
- *ziámet-birtok*: évi jövedelme 20-100 ezer akcse,
- *khász-birtok* (*hász-birtok*): a szultán saját kezelésében tartott, vagy az évi 100 ezer akcsénál nagyobb jövedelmet hozó birtok.

X. I. Ulászló (1440-1444)

Habsburg Albert halála után megszületik fia, *Utószülött László*. A királyné megbízására ellopják a koronát, amivel a csecsemőt megkoronázzák, majd - a koronával együtt - *III. Frigyes*hez menekülnek, őt kérve fel a csecsemő V. László védelmezőjéül. Az országban két párt alakul, a *Hunyadi János* vezette háborús párt, ill. a Habsburgok uralmát elismerő csoport. 1440. január 18.: budai tanácskozás. 1440. március 8-án Ulászló elfogadja a feltételeket (koronázása előtt feleségül veszi Erzsébetet, s Lászlót atyai örökségében (királyi trón) megvédi, az ország jogait és elődei birtokadományait tiszteletben tartja, Magyarországot Lengyelország erejével is védi). A törökök feltartásának szükségessége miatt végül Hunyadi jelöltje, I. Ulászló kerül a trónra, aki tkp. szintén lovagkirálynak mondható. 1440. júniusában Budán 60 főpap, főúr és előkelő, valamint 28 megye 53 küldöttje választja királlyá I. Ulászlót. 1440. július 17-én adják ki I. Ulászló koronázási dekrétumát. Ulászló és Utószülött László hívei között két évig tartó háborúskodás tör ki, melyet - köszönhetően többek között a *IV. Jenő* (1439-1449) által 1442. nyarán Budára küldött *Cesarini Julián* bitoros közvetítésének - az 1442-ben megkötött győri béke zár le.

Hunyadi származására nézve több elmélet is van, az egyik szerint vlach család ssarja (apja *Serba fia Vajk*), apja maga is kiváló katona, mások a Szapolyai és a Brankovics családdal rokontják, míg egyesek szerint tkp. Luxemburgi Zsigmond törvénytelen fia (utóbbi elméletet később maga Mátyás is támogatja, amikor saját törvénytelen fia trónra juttatását igyekszik biztosítani). Hunyadi írni-olvasni soha nem tanult meg, tárgylásain fiatalabb fia, *Hunyadi Mátyás* segíti pl. tolmácsként. Pályáját 1420-ban Ozorai Pipo környezetében kezdi apródként, majd Lazarevics szerb despota szolgálatába lép; itt ismerkedik meg későbbi felesége családjával is. A despota halála után a Csákyak, majd 1430 táján Újlaki István szolgálatában áll, utóbbinál Újlaki Miklóssal együtt. Ezt követően a király szolgálatába lép, s Már Zsigmond vitézeként neves kardforgató hírében áll. Ura még Itáliába is magával viszi, ahol *Francesco Sforza* szolgálatában harcol. Zsigmonddal tart Csehországba is, ahol megismerkedik a huszita hadművészettel. Zsigmond hatalmas birtokokat adományoz neki (pl. Itáliából való hazaútján Hunyadi segíti ki az uralkodót 1200 arannyal, melynek ellentételezésére 1434. januárjában zálogul kapja az Arad megyei Papi mezővárost), ezáltal hamarosan az ország egyik legnagyobb földesurává válik. Hazatérve *Tallóci Frank*, majd ismét Zsigmond következik. 1439-ben szőrényi bán lesz; politikai karrierje az I. Ulászló és V. László hívei közötti polgárháború alatt, 1441. januárjában Bátaszéknél aratott győzelemtől számítható, ekkortól Újlaki Miklós mellett Kelet-Magyarország kormányzásának feladatait látja el. 1441-ben Nándorfehérvár mellett *Iszhák* bég, 1442-ben Gyulafehérvárnál - köszönhetően pl. *Kamonyai Simon* önfeláldozásának - *Mezid* bég, majd a Jalomica folyónál *Sehabeddin* beglerbég csapatai felett arat győzelmet.

Ulászló megválasztását követően a pápa is arra buzdítja Hunyadit, hogy folytassa a harcot a török ellen. Az 1443-1444-es hosszú hadjáratban sikert sikerre halmozva addig példátlan mélységben hatolnak be a török területekre (Krusevác, Nis, Szófia elfoglalása), s végül csak a tél keményebbére fordulásával kedvezőtlené váló időjárás miatt fordulnak vissza. A Szegeden (egyes vélemények szerint már Váradon) megkötött béke - köszönhetően pl. a pápa és Cesarini sürgetésének a hadjárat folytatására, ill. annak, hogy Ulászló ekkor a hosszú hadjárat sikerének köszönhetően bírja a pápa és a nyugati fejedelmek támogatását - tkp. fizikailag teljesíthetetlen békefeltételeket támaszt (pl. a törökök által elfoglalt várak kiürítése nyolc napon belül). Mindez alapot szolgáltat a megkötött béke semmisnek tekintéséhez és új hadjárat indításához. A meginduló hadjárat döntő csatájára 1444. november 10-én Várnánál kerül sor. Hunyadi a széleken harcol, míg a sereg közepén küzdő Ulászló meggondolatlanul rohamot indít a török főszereg ellen, amely bekeríti és lekaszabolja a király által vezetett támadókat. A vesztes csatát - melyben Cesarini is életét vesztette - követően maga Hunyadi is csak nagy nehézségek árán tud visszajutni Magyarországra.

XI. Hunyadi János kormányzósága (1446-1452) és V. László (1452-1457) uralkodása

Egybehangzó döntés alapján V. Lászlót választják Magyarország királyává, de nagykorúságáig Hunyadi intézi az ország ügyeit. Az ország kormányzását 1445-ben hét főkapitányra (*Hunyadi János* (Erdély és a Tiszántúl), *Újlaki Miklós* (Duna-Tisza köze) *Rozgonyi György*, *Ország Mihály*, *Jan Giskra*, *Bebek Imre*, *Szentmiklósi Pongrác* (Felvidék)) bízák. 1446-ban országgyűlést tartanak (az itt hozott dekrétum első cikkelye jövő időben ("Kormányzót fogunk választani"), a többi már jelen időben áll). A dekrétum értelmében:

1. A középkori Magyarország története során első ízben - és nem a kiskorú király, hanem az országgyűlés által - megválasztott kormányzó (*gubernátor*) Hunyadi János lesz, aki V. László nagykorúvá válásáig uralkodik,

2. A jogtalanul elfoglalt javak visszaadandók régi tulajdonosaiknak, ill. az újonnan épült várakat le kell rombolni,

3. A báróknak le kell mondaniuk hivtalaikról és tisztségeikről,

4. A gyűlés határozatait meg kell tartani,

5. Az ország kárára bárki által létesített szövetségeket fel kell bontani (bárói ligák megszüntetése),

- a további cikkelyekben Hunyadi kormányzói jogait írják körül.

A kormányzóság megszerzése után Hunyadi saját és az ország erejét is a törökök ellen fordítja. Hadseregében - a hadvezetéséről író *Elekes János* szerint - az állandó páncélos lovasság mellett jelentős szerepet kapnak a népfelkelők, a német típusú (zsoldos) gyalogság, ill. a huszitáktól átvett szekeres csapatok (huszita szekérvárak). Több sikeres és néhány sikertelen hadjáratot is vezet (pl. 1448-ban *Szkander bég*gel szövetségben a rigómezei vereséggel zárulót, amelyből hazafelé tartva Brankovics György elfogja Hunyadit), majd V. László visszatértekor önként lemond a kormányzóságról (1452).

Hunyadi terve, hogy a török ellen támadó hadjáratot indít, az egész országot mozgásba hozta és a keresztyén hatalmasságok részéről is méltó viszhangot idézett elő. Capistran azt remélte, hogy a keresztyén hatalmak részéről 100 ezer főnyi sereget gyűjt egybe; *V. Miklós* pápa hozzá kezdett hajóhadának felszereléséhez s *Carvajal* bíborost a keresztes hadjárat kihirdetésére Magyarországra és a német birodalomba küldte. László király 1456. február elején, uralkodása óta először, Budára jött s az ország fővárosában március havában megtartott országgyűlés kimondta, hogy a nyár folyamán a külföldi hadi erővel egyetértésben megindítja a háborút. Egyre több jel utal arra, hogy a Konstantinápolyt 1453-ban elfoglaló törökök ismét Európa, ill. Magyarország ellen készülnek. Hogy további magyarországi előrenyomulásuk sikerét biztosítani tudják, feltétlenül el kell foglalniuk a stratégiai jelentőségű Nándorfehérvárat. A Szilágyi Mihály által védett vár ostromára 1456. július 4-től kerül sor, a várat Szilágyi Mihály és Kórógyi János csapatai védik. Hunyadi is elindul a várhoz, s csatlakoznak hozzá a Kapisztrán János által összegyűjtött népfelkelők is. *III. Calixtus* három héttel az ostrom előtt elrendeli a déli harangszót, tulajdonképp ennél többet nem is tud tenni az ostromlottak megsegítésére. A török folyami flotta megsemmisítése után Hunyadi serege július 21-én visszaveri a törökök támadását is. Az ostrom következő napján a keresztesek támadását követően Hunyadi is kitör a várból, s a csata végül a magyarok világraszóló győzelmével zárul (1456. július 22.). Hunyadi - és később Kapisztrán is - áldozatul esik az ostrom alatt kitört pestisjárványnak.

Hunyadi halálával óriási veszteség érte az országot. Halála után ellenfelei igyekeznek birtokait elfoglalni, aminek következtében háborúskodás tör ki ellenfelei és örököse, azaz idősebb fia, *Hunyadi László* között. A Nándorfehérvárba bevonuló *Cillei Ulrikot* Hunyadi László megöli, ennek következtében a király Budára hivatja, ahol - bár bírja V. László menlevelét - 1457-ben elfogják és kivégzik (háromszor sújt le a bakó). V. László Mátyást túszként magával vive előbb Bécsbe, majd Prágába menekül, s Mátyást *Podjebrád Györgyre* bízta, majd váratlanul meghal.

XII. Hunyadi Mátyás (1458-1490)

I. Mátyás trónra kerülése

V. László halála után ismét felmerül a királyválasztás kérdése. Szilágyi Mihály vezetésével a nemesek 1458. januárjában az ekkor még fogságban lévő Mátyást Magyarország királyává kiáltják ki. A Szilágyi Mihály és a Cillei-Újlaki-Garai liga között 1458. január 12-én megkötött megegyezés értelmében (Szilágyi-Garai liga) Mátyás meghagyja Garai tisztségeit és javait, s összeházasodik *Garai Mária*val, ám ehelyett - szabadulása érdekében - *Podjebrád Katalint* veszi feleségül. Házasságuk rövid életű, Katalin szülés közben meghal. Mátyás - akinek semmi kapcsolata nincs az Árpád-házzal - erős kézzel lát hozzá az ország rendbetételéhez.

II. Mátyás uralkodásának szakaszai

1. 1458-1464: a hatalom megszerzése és törvényesítése, az eladományozott területek, ill. a főuraknak bérbeadott regálék visszaszerzése (ld. 1458. júniusi dekrétumát). Új hivatalszervezetet épít ki, a főnemeseket háttérbe szorítva kismemesi sorból emeli ki új főhivatalnokait. A pénzügyi rendszer megreformálásában (pl. füstpénz, koronavám, rendkívüli hadiadó bevezetése) a zsidó származású *Ernusz János* segíti. Hadseregreformjával a banderális hadsereggel együtt a vármegyei bandériumokat is hadba hívja (20 jobbágypénz után egy katonára kiállításával). Első törökellenes megmozdulása Jajca visszafoglalása (1463), melynek során saját maga vezeti csapatait. 1464-ben elfoglalja Szreberniket is. 1462-re pacifikálja a huszita befolyás alatt álló Felvidéket (Giskra pénzt és két Arad megyei uradalmat kap, katonái többségükben Mátyás zsoldosai lesznek), megkötö a bécsújhelyi szerződést (1463), melyben törvényes örökös nélküli halála esetén *III. Frigyes*re hagyja a koronát. A szerződés megkötésével visszakapja a koronát, mellyel megkoronázzák,

2. 1465-1471: centralizmusra való törekvés. Európában szinte egyedülként törekszik arra, hogy a rendeket háttérbe szorítsa. Átalakítja az adórendszert, új hadsereg kiépítését kezdi meg. Kiépíti a racionális államszervezetet, új

igazságszolgáltatási rendszert vezet be (a királyi különös és személyes jelenlét bíróságát a személynök bírósága néven egyesíti), létrehozza a kancellárián belül kifejezetten bíraskodással foglalkozó osztályt. Megkoronázásáig csak a titkos kancellária működik, koronázása után sem állítja vissza a főkancelláriát, de a titkos kancellária élére két hivatalnokot állít; mindketten viselik a fő-, és titkos kancellári címeket. Új címet létesít, a titkárokat (*secretarii*), akik átveszik a királyi kancellária osztályainak vezetését. A kancellária részt kap az országgyűlési ügyek előkészítéséből, ill. a határozatok végrehajtásából is. A tömeges országgyűléseket nem kedveli; a helyi vármegyei nemességnek döntési autonómiát biztosít. Kicsérélődik az ország vezető garnitúrája, homo novusok (32 új ember) jelennek meg a hatalomban. Megszűnnek a korai feudalizmusra jellemző ítélkezési módok (nádori ítéletek). Mátyás vissza akarja szerezni az Árpád-házi királyok egyházi vonatkozású jogait, de a pápa ellenállása miatt ebben a kérdésben engednie kell. 1468-ban hadat üzen Podjebrád Györgynek, jelentős területeket foglal el, s a cseh katolikus rendek 1469-ben cseh királlyá választják (de 1471-ben Podjebrád György halála után Jagelló Ulászló lesz a cseh király). 1471-ben összeesküvés tör ki ellene (*Vitéz János, Janus Pannonius*),

3. 1472-1484: Magyarországon elsőként teljesen abszolutisztikus módon uralkodik. Országgyűlési határozatok helyett saját dekrétumaival kormányoz, tkp. túlhatalmat gyakorol. A királyi udvarból ad ki rendeleteket és normatívákat, a királyi tanács teljesen háttérbe szorul. 1474-ben cseh-lengyel csapatok veszik ostrom alá Boroszlóban, de Kinizsi és Szapolyai lengyelországi hadműveleteinek köszönhetően végül az ostromlók kérnek fegyverszünetet. 1476-ban elfoglalja Szabács török végvárát. 1476-ban feleségül veszi *Aragóniai Beatrixot*, s később - megnyugtatóra - rokonai közül nevez ki vezető embereket (pl. unokaöccse, *Estei Hippolit* és egy másik rokona, *Aragóniai János* is esztergomi érsek lesz). Uralkodásának e periódusában több olyan politikai eredményt is szétzilál, amit uralkodása első két szakaszában ért el,

4. 1485-1490: már nyilvánvaló, hogy Beatrix nem szül neki gyermeket, ezért törvénytelen fiát, *Corvin Jánost* igyekszik örökösül elfogadtatni. Halála után még az általa főúrrá tett személyek is ellene fordulnak, mert bár a gazdasági hatalomból részesültek, de politikai hatalmat sosem kaptak Mátyástól.

III. Törökellenes, cseh és osztrák háborúi

1. Törökellenes harcai

- 1463: Jajca elfoglalása,
- 1476: Szabács elfoglalása,
- 1479: *Kinizsi Pál* és *Báthori István* kenyérmezei győzelme.

2. A cseh háború

- a császári cím eléréséhez - ugródeszkául - szeretné megszerezni a cseh trónt,
- 1468-ban támadást indít Podjebrád György ellen,
- 1471-ben, Podjebrád György halála után a lengyel Ulászlót választják cseh királlyá, aki III. Frigyessele köt szövetséget Mátyás ellen. A király 1474-ben Boroszló várába húzódva védekezik, mialatt Szapolyai István és Kinizsi serege Lengyelországot dúlja. Ulászló fegyverszünetet kér,
- 1479: olmtúzi béke a csehekkel.

3. Háboú III. Frigyessele

- 1477-től fegyveres összecsapások kezdődnek a cseh háborúval összefüggésben. Mátyás hirtelen támadása után a pápa közvetítésével megkötik a korneuburgi (gmundeni) békét,
- 1482-ben kiújulnak a harcok,
- 1485-ben Mátyás elfoglalja Bécsset,
- 1487-ben Bécsújhely elfoglalásával és a sankt pölteni fegyverszünettel véget érnek a harcok.

IV. Mátyás 1486. évi dekrétuma:

1. A nádori (köz)törvényzék eltörlése, a vármegye bűnözőit ezentúl a király által megbízott ispán ítéli el,
2. Kihirdetett gyűlések (bírószági közgyűlések) és rövid perbehívások megszüntetése,
8. Minden vármegyéből válasszanak királyi embereket (általábsn 8-10 vagy 12 fő, a későbbi ülnökök (1492-től ezen a néven) elődei), és csakis ezeknek kell és szabad a káptalan vagy konvent bizonyosságával tanuvallatások, perbehívások, iktatások és egyéb végrehajtások eszközésére kimenni, akik is kötelesek ezt a terhet egy egész éven keresztül elviselni,
9. A vármegyékben szolgabírául - a vesztegetések elkerülésére végett - a tehetősebbek közül válasszanak embereket. Ha tisztségüket nem vállalják el, az ispán útján 50 márka büntetésre ítéltetnek,
35. Az ispánok vámhelyeiket vizsgálják meg, s erről a királynak január 1-én tegyenek jelentést (a vámok a király fontos bevételi forrásait képezik. Mátyás uralkodásának fénypontján mintegy 1000000 aranyas bevételt ér el, ebből kb. 650000 aranyat fordít a hadsereg (a békeidőben 12 ezer, háborúban akár 28-32 ezer főt is magában foglaló Fekete Sereg) fenntartására),

40. A dézsma behajtása és összeírása az 1464. évi dekrétum szerint történjék, igazságtalan és felesleges dézsmák kivetését ne engedjék,

41. A dézsmáló elégedjék meg a parasztküszövel, ha nem elégszik meg, az asztagot, egy arany letétele mellett széthányhatja. Ha többet talál, mint amennyit a parasztküszö mondott, a többletet vegyék el és ezenfelül róják ki rá az igaz dézsmát, a melyet meg kell fizetnie. Ha pedig annyit talál, amennyit a parasztküszö mondott, tartozzanak a parasztnak, az asztag felforgatásával okozott kár fejében, nyomban egy aranyat fizetni, melynek fizetését ha megtagadná vagy ellenezné, legyen joga a parasztnak, a dézsmáló lovát szabadon elvenni,

42. Az egri püspöki megyében a tizedkírovás alá eső állatokat a parasztküszö csak Szent Mihály napig (szeptember 29.) legyenek kötelesek eltartani. Ha ezek az állatok azon az időn túl véletlenül tönkremennének, a parasztküszöket emiatt semmi módon sem kell terhelni, de mindamellett tartoznak megesküdni, hogy nem az ő hibájukból, sem csalárdságuk miatt, sem saját akaratukból nem mentek tönkre,

43. A földesurak a dézsmából maguk részére ne bitotroljanak,

44. Azokat a peres ügyeket, melyeket a dézsmák dolgában némelyek a római kúria előtt indítottak meg, vissza kell vonni (május 1-ig, azaz Szent Fülöp és Szent Jakab apostolok legközelebbi következő napjáig) és ez országban a királyi felség törvényszékének elbírálása alá bocsátani,

45. Dézsmák tárgyában vagy egyéb ügyekben senki se merjen a római kúrián pert indítani; és a dézsmapereket, midőn birtokjog forog kérdésben, a király intézze el,

60. Az egyes megyék élére főispánok álljanak, alispánok ugyanabban a megyében élő nemeseket válasszanak (a megye tényleges vezetői az alispánok),

78. E dekrétumban foglaltakat soha nem kell megváltoztatni, még újabb király választása esetén sem.

Az 1486-os *nádori rendeletr*ben Mátyás kimondja, hogy a nádort ezentúl az ország maga választhatja meg. Mátyás szigorú törvényeket hoz, amelyek mégis védik a jobbágyokat a földesúri túlkapásokkal szemben. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy Mátyás személye köré halála után legendák szövődnek, hisz a parasztküszö még a súlyos terhek ellenére is biztos körülmények között dolgozhatnak, s ezáltal képesekké válnak a súlyos adóterhek teljesítésére is.

V. Bíraskodás Mátyás korában

- személynöki bíróság: rövid határidejű súlyos büntetőpercek,
- *oktávák* (nyolcados bíraskodás),
- nádori ítélőszék: a király és a rendek közötti viták rendezésére,
- országbírói ítélőszék: a vármegyei törvényszéktől fellebbezett ügyekre,
- tárnokmester: királyi városok,
- területiális ítélőszékek: erdélyi vajda, szepesi ispán, stb.

VI. Mátyás gazdasági reformjai

- újra kötelezővé teszi a nemesércek beváltását,
- betiltja a magánpénzek kibocsátását,
- tiltja a külföldi só behozatalát (a magyar sóbányák termelése ennek következtében megháromszorozódik),
- rendkívüli hadiadó,
- királyi és királynői birtokok (Szilágyi Erzsébet kezelésében) bevétele,
- a kamarahaszna helyett bevezeti a húszdénáros királyi kincstár adóját,
- a harmincadvám helyett bevezeti az 5%-os koronavámost,
- kincstartóság (Ernuszt János).

XIII. A humanizmus és reneszánsz jelentkezése Magyarországon

1. A magyarországi reneszánsz

- az Alpokon túli országok közül elsőként Magyarországon jelentkezik a reneszánsz stílus (sok esetben a későgótikus stílussal keveredve),
- a Báthori István által megkezdett nyírbátori Szent György templom (ma református templom),
- a pesti Belvárosi templom *tabernákulum*a (1515-1507),
- a gyulafehérvári székesegyház előcsarnokából *Lázó János* kanonok által kialakított kápolna egyes elemei,
- az esztergomi főszékesegyház kápolnája (Bakócz Tamás),
- Mátyás budai palotája: Zsigmond palotáját alakította át *Chimenti Camicia* firenzei építész vezetésével; a firenzei és toscanai reneszánsz hatását tükrözi. Különlegesen szép majolikapadlók, teljesen újjáépített keleti szárny (benne a trónterem és a "bölcesség szentélyének" nevezett két könyvtárterem), csillagképábrázolások, kutak (pl. Pallas-kút), függőkert, szobrok (*Giovanni Dalmata*).

2. A magyarországi humanizmus

a. iskolák, művelődés

- a Zrednai (Vitéz) János által alapított pozsonyi *Academia Istropolitana* (1467-1471),
- deákok (*litteratusok*),
- Hess András nyomdaalapítása (1473),
- *Bibliotheca Corviniana*,
- magyar nyelvű legendafrdítások (Alexandriai Szent katalin legendája, Könyvecske a szent apstolok méltóságáról, Margit-legenda (utóbbi *Ráskai Lea* fordítása),
- Három köröszvény leány (1520, az első magyar dráma),
- b. neves humanisták Magyarországon
- Thuróczy János (A magyarok krónikája, 1486),
- Galeotto Marzio,
- Vitéz János váradi püspök,
- Jannus Pannonius pécsi püspök,
- Antonio Bonfini,
- Petrus Ransanus,
- Regiomontanus.

XIV. II. Ulászló (1490-1516)

Mátyás halála után az ország nehéz helyzetbe kerül. A főuraknak eszükbe sem jut, hogy Mátyásnak tett ígéretüket betartva Corvin Jánost válasszák magyar királlyá. Corvin János feleségének Mátyás *Bianca Maria Sforzát* szerette volna megnyerni, de a házasság végül - köszönhetően Beatrix királyné mesterkedéseinek, aki Mátyás halála után is szeretett volna a magyar trónon maradni - nem jön létre. Beatrix nem vette figyelembe, hogy a magyarok meglehetősen negatív érzelmeket táplálnak vele szemben, hisz "csacsogó olaszok" veszik körbe, kedveli a pompát, stb.; s hiába szervezkedik, nem sikerül megtartania a trónt. A trónra több jelentkező is akad, de a főurak olyan királyt szeretnének, "akinek üstökét kezükben tarthatják". Corvin Jánossal olyan szerződést íratnak alá, melynek értelmében ha az országgyűlésen nem őt választják királlyá, akkor minden trónigénnyel lemond, de hercegséget kap és vagyonát megtarthatja. Corvin János csak a szerződés aláírása után döbben rá, hogy tkp. becsapták, de ahelyett, hogy a mellette álló Fekete Seregre támaszkodva támadna, a kincstárat magával vite a Frangepánokhoz menekül (később *Frangepán Beatrixot* veszi feleségül, két gyermeke is születik - Erzsébet és Kristóf -, akik azonban meghalnak). A főurak végül - János Albert helyett - II. Ulászlót hívják az országba és választják királlyá az 1490. július 15-én tartott farkashidai országgyűlésen (ellenjelöltjei: öccse, János Albert lengyel herceg és Miksa római király). II. Ulászló megválasztásának alapja a közte és a főurak között megkötött egyezség. 1490. július 31-én II. Ulászló elfogadja a választási feltételeket. Uralkodása alatt az ország állapota teljesen leromlik, tombol az anarchia, bekövetkezik a Dózsa-féle parasztháború (1514). Megválasztásának fejében megígéri, hogy megtartja a rendi kiváltságokat és eltörli a Mátyás által kiadott rendeleteket.

2. Ez ország alattvalóit és lakosait régi jogaikban és jóváhagyott szokásaikban meghagyjuk, kiváltságaikat megtarthatják. [...] adót vagy egyforintos taksát semmi esetre sem fogunk követelni,

4. Az ország koronáját a főpap urak és bárók kezéből ki ne vegyük,

5. Morvaországot valamint Sziléziát és a két Lausitzot a koronától és Magyarországtól nem fogjuk elidegeníteni,

6. Ausztria, Stíria, Karintia tartományokat a főpapok, bárók beleegyezése nélkül a császárnak vissza nem adjuk,

7. A nevezett felségekkel egyezkedni nem fogunk, a kézszámlált pénzt Visegrádra a koronaörök kezébe szolgáltatjuk. A nyolcados törvénycikkek bíraskodásra a magyar főurak legyenek hivatottak. Pénznem megváltoztatásától, pénzrontástól úvakodjunk! A néhai Mátyás zsoldosai fizetésére bizonyos helyeket, királyi jövedelmeket, amelyeket nekik elzalogosítottak kiváltjuk, ezek terheit magunkra vegyük és elvállaljuk,

8. Magyarországon tartózkodunk, hogy rendeleteket könnyebben hozzassunk,

9. Magyar származású udvari személyzetet tartunk fenn,

11. Egyházi javadalmakat csak magyaroknak adományozhassunk,

12. Az erdélyi vajda, a székely, a temesi és a pozsonyi ispán, ill. Szörény, Nándorfehérvár, Jajca báni címe csak magyaroknak adományozható,

19. A Fekete Sereg feloszlásáról szól, a királyi hatalom gyengítésére szolgál.

II. Ulászló jövedelme a kezdeti 217 ezer forintról 70 ezer forintra csökken néhány év alatt, ami tkp. már az udvar fenntartására is kevés. Feloszlatták a Fekete Sereget, adót nem vethetett ki a főurak beleegyezése nélkül. Megtiltották a pénzrontást a királynak.

Beatrix ragaszkodott hozzá, hogy Ulászló feleségül vegye, ennek érdekében még 300 ezer aranyforintot is felajánlott. *Bakócz Tamás* erre azt tanácsolta a királynak, hogy fogadja el az ajánlatot, de a házasságkötéskor feltett kérdésekre adjon pontatlan válaszokat, s így majd érvényteleníthető lesz a házasság. Beatrix szerette volna megszerezni a királynéi koronát, de ekkorra már a pápánál volt a házasság érvénytelenítését kérő levél, arra hivatkozva, hogy Ulászló a házasságkötés idején már nős volt (egy őrgrof Margit nevű özvegyét vette feleségül), s Beatrix és Ulászló házassága emiatt érvénytelen (a pápa csak 1500-ban bontotta fel a házasságot).

1491. február 20-án testvérével, János Albert lengyel királlyal köt szövetséget, s ráveszi III. Frigyes és Miksát arra, hogy lemondjanak magyarországi igényeiről. A magyar főurak és országnagyok beleegyeznek, hogy Ulászló gyermektelensége esetén János Albert lengyel király legyen Magyarország királya; *Miksa* erre megtámadja az országot és elgoglalja Sopront, Székesfehérvárat, Kőszegét, Szombathelyet és Veszprémet, de pénze elfogytával visszavonul Ausztriába. Az elfoglalt városokban kislétszámú helyőrségeket hagy hátra, melyeket a visszavonulás után a magyarok elűznek. 1491. november 7-én Miksa és Ulászló békét köt, melyben a győztes Ulászló olyan engedményeket tesz, mintha ő szenvedett volna vereséget. Visszaadja a Mátyás által meghódított osztrák területeket, sőt 100 ezer aranyat fizet kártérítésként Miksa magyarországi veszteségeiért. Mindezen túlmenően feljogosítja Miksát a magyar királyi cím viselésére, támogatja a Habsburgok trónöröklési igényeit, melyet a legközelebbi országgyűlésen a rendek is elismernek. A zászlósurak, főpapok, főurak tkp. Miksát tekintik királynak; a koronaörök a koronát és Visegrádot kiszolgáltatják Miksának. A magyarok Miksa és Ulászló szerződését két cikkelyvel egészítik ki:

- a császár a magyar trónra lépése esetén fegyvertelenül vonul az országba és az országhatártól a főurak kísérik Visegrádra, így meghagyja őket a hatalmukban,
- az ország megoltalmazása végett legalább az év nagyobbik részében Magyarországon lakik.

A szerződés négy szerzője (*Bakócz Tamás*, *Rozgonyi László*, *Országh László*, ???) közül csak *Bakócz* tud írni, ezért maga és egyik társa nevét is ő írja alá, a másik két főúr nevében pedig *Bakócz* öccse írja alá a szerződést. 1492. február 2-án országgyűlést hív össze Budán, ahol ismerteti a békekötés feltételeit, melyek nagy felháborodást váltanak ki. Miksa követői a parázs hangulatot látván a palotába menekülnek, de Ulászló lecsillapítja a nemeseket.

II. Ulászló pontosságot követel a főuraktól is, kimondja, hogy az országgyűlés kiírásának napjától számítva négy napot várnak a főurak megérkezésére, s ha valaki nem jelenik meg, akkor nélküle kezdik el a gyűlést. A hadszervezet ismét a régi rendszer alapján működik: a király saját bandériumai mellé az országon belül segítségül hívhatja a nemesek bandériumait, az országon kívül azonban csak a király költségére viselnek hadat, s ekkor sem kell feltétlenül hadba vonulniuk. Mindez súlyosan rontja az ország védelmi képességeit, s épp akkor, amikor a legnagyobb szükség lenne rá, hisz a törökök 1490-ben elfoglalják Boszniát, 1491-ben Nagyváradig nyomulnak előre, s *Kinizsi* csak nehezen tudja kivenni őket az országból. 1493-ban *Ali bég* Erdélyt dűlja, de a magyaroknak sikerül ellenállni. Ekkor mutatkozik meg, hogy milyen nagy szükség lett volna a Fekete Seregre, melynek maradványait egyébként maga *Kinizsi* veri szét Halasznál. Az 1493-1494-es évek jelentik a káosz kezdetét.

II. Ulászló 1492. március 7-én két oklevelet ad ki a magyarországi rendekről, ill. Horvátország, Dalmácia, Szlavónia rendjeiről. Testvérével, János Albert lengyel királlyal együtt politizál, s nem foglalkozik a magyar ügyekkel. Morvaországot és Sziléziát nem magyar urakkal kormányozza, viszont a bajok miatt a magyar főurakat okolja. 1494-ben kihirdeti a hadiállapotot a törökkel, s a hadjárat céljaira - az országgyűlés beleegyezése nélkül - adót vet ki, de a főurak megtiltják az adószedést, a király adószedőit pedig nemegyszer egyszerűen agyonverik. 1496-ban *Frangepán* ellenszegülésével oligarcha-mozgalmak alakulnak, a király végül engedményeket kénytelen tenni. A nemesség és a király között továbbra is feloldhatatlan az ellentét, s a jobbágyok is elkeserítő körülmények között élnek. A köznemesség egyezkedni próbál a királlyal; az 1496-os módosítás kimondja, hogy az országgyűlésre minden megyéből két követet kell küldeni.

II. Ulászló *Anna* francia hercegnőt veszi feleségül, aki jó politikai érzékkel rendelkezik, de teljesen háttérbe szorul. Két gyermeke születik, *Lajos* és *Anna*. A Habsburgokkal kötött kettős házassági szerződés (1507) alapján Ulászló gyermekei Miksa unokáival kötnek házasságot, s a magyar trón a Habsburgokat illeti majd. A fölényes Miksa azonban módosítja a szerződést, s - az ekkor nyolc éves - Annát magának kéri feleségül (azzal a megkötéssel, hogy ha mégis lemond Annával való házasságáról, akkor Annát valamelyik unokája veszi nőül). Magyarország magára marad a törökkel szemben.

XV. II. Ulászló dekrétumai

a. I. Dekrétum: 1492-ben adta ki, a választási feltételeket eleveníti fel.

1. A király az ország összes karait és rendeit tartsa meg régi szabadságaikban; az újításokat, melyeket Mátyás király hozott be, törölje el; a rendes jövedelmekkel elégedjék meg.

47. Mind a király, mind a királynő jobbágyaitól (kivéve a kőfallal kerített városokat), valamint a főpapok, mágnások és nemesek jobbágyaitól is a gabonanemű és bor kilenced részét a földesurak javára be kell hajtani.

48. Az egyházi személyek szedjék be fekvőjóságaikon a tizedet és a kilencedet.

49. Azok a jobbágyságok is fizessenek a földesúrnak kilencedet, akik mások földjén bírnak szőlőkkel vagy vetnek gabonát, különben örökségüket veszítik el.

50. A nemesek saját földjeik után ne fizessenek tizedet.

53. A vármegyékben ne választott és esküdt nemesek, hanem az ispánok, alispánok és szolgabírák ítéljenek, a végrehajtásokban pedig királyi és káptalani emberek járjanak el.

80. Azoknak a magánnemeseknek és ispánoknak meg alispánoknak a büntetéséről, kik a nyilvános gonosztevőt eleresztik; és hogy az alispánt abból a vármegyéből kell választani, a hol székhelyét tartja.

b. II. Dekrétum: 1495-ben adja ki, tkp. az I. Dekrétum kiegészítése

18. Azoknak a büntetése, akik a szőkevény jobbágyságokat befogadják s nem akarják visszaadni.

25. Az országgyűlésről vagy az országlakosok egybegyülekezéséről. És miképen kell egy királynak, mint tanácsosainak, és a többi báróknak, meg másoknak az országgyűlésen viselkedniök (az ügymenet rendjének szabályozása az országgyűlés hatékony működése érdekében).

26. Az országgyűlésre ne az egyes vármegyék szerint választottakat, hanem a főpapokat, bárókat és nemeseket egyenként hívja össze a király.

44. A jobbágyságtól előbb a gabona és bor kilenced részét és aztán a tizedrészt kell behajtani.

c. III. Dekrétum (1498)

1. A közönséges vagy országos gyűlést Rákos mezején minden harmadik évben meg kell tartani; és azok büntetése, kik az országgyűlésre el nem jönnek. Hogy a királyi felség a most közvetlenül egymásután következő jövő négy év tartama alatt az összes országlakosok, tudniillik úgy a főpapok, mint a bárók és a többi nemesek és birtokos emberek részére évenként hirdessen és tartson Szent György vértanú napján a Rákos-mezején közönséges gyűlést. Az ilyen módon tartandó gyűlést pedig tizenöt nap alatt be kell fejezni. Ennek a négy évnek elteltével pedig, az ezután mindenkor következő jövő időkben azt a közönséges gyűlést minden harmadik évben kell az említett módon megtartani. Amely főpap és báró úr vagy más országlakos pedig a gyűlés első napjára eljönni és tizenöt napon át ott maradni nem akarna, az olyan, ha főpap vagy báró, nyolcszáz aranyforintot tevő kétszáz nehéz girán, ha pedig előkelő, középrendű vagy alább való nemes, akkor négyszáz aranyforintot tevő száz girán maradjon, melyeket a királyi felség elengedhetetlenül hajtson be. Ha pedig a vármegyei ispánok vagy ezek helyettesei valamely titkos egyezkedésnél fogva, tudniillik pénzzel vagy ajándékkal kecsegtetve valakinek megengednék, hogy otthon maradjon: őket is ugyancsak száz girában kell elmarasztalni.

16. Hogy némely országlakosoknak harminchat, másoknak huszonnégy, az egytelkes nemesnek pedig harminchat kapu után kell egy fegyveres lovas katonát eltartaniok.

20. Az érsekek, püspökök, apátok, prépostok, káptalanok bandériumai és a lovaskatonák száma. Azok az egyházi férfiak pedig akik az ő bandériumaikat az alább irt renddel kiállítani és velük hadakozni tartoznak, a következők (27 körzetet sorol fel, pl. az esztergomi érsek két bandériumot, a kalocsai érsek egy bandériumot, az egri püspök egy bandériumot tartozik kiállítani. A sorban 27. titeli prépostság ötven lovast küld).

21. A király és a királyi tisztek bandériumáról. Minthogy a királyi felségnek az ő királyi bandériumán kívül, a melyben ezer felfegyverzett lovast szokott tartani, és a végvárak fentartásán kívül, királyi jövedelemeiből még néhány zászlós tiszte is kell szükségképen tartania, azért jónak láttuk mindezeket sorban ide iktatni. A királyi bandérium ezer lovast, az erdélyi vajda egy bandériumot állít ki, stb.

22. Azokról a báró urakról, kik a zászlós egyházi férfiakkal együtt hadakozni vagy katonáskodni kötelesek. Vannak ezenkívül ebben az országban báró urak, tudniillik Újlaki Lőrinc herceg, valamint tekintetes és nagyságos örökös és szabad ispán urak: Zápolyai István, a szepesi terület örökös ispánja, Magyarország nádora és a kunok bírája, stb., akik jobbágyságok száma szerint kötelesek hadakozni.

31. Marhanyájukat és marhákat nem szabad az ország határain átengedni, lovakat, méneseket, aranyat és ezüstöt nem kell kivinni; és azok büntetéséről, a kik ezt a tilalmat áthágják.

32. A lovagnak külföldre való szállítása, az arany és ezüst kivitele céljából senki se merjen, hűtlenség vétkének büntetése alatt, külföldiekkel társaságot kötni.

41. A polgárok, kiknek mások területén vannak szőlők és földek, fizessenek a földesuraknak a boroktól és gabonától kilencedet. A budai, fehérvári és zalánkeményi polgárok, nemkülönbön úgy a királynak mint bárki másnak egyéb akármely városai, a melyek vagy akik mások földein szőlőkkel bírnak vagy szántanak: tartozzanak földesuraiknak kilencedet fizetni, amint a decretum meghagyja.

d. V. Dekrétum (1504)

1. Az egyes urak és vármegyék ne magányosan, hanem az országgyűlésen együtt ajánljanak fel adót vagy segélyt a királynak, s azok büntetéséről, akik ezt meg nem teszik.

16. A jobbágyságok a szolgabírák előtt nyerjenek engedélyt a költözésre.

18. A parasztságnak vadászni és madarászni tilos.

e. VII. Dekrétum (1514. októberében, a parasztháború leverése után adták ki, Werbőczy beveszi a Hármaskönyvbe)

1. Az összes elidegenített királyi jogok visszaszolgáltatandók.

3. A királyi koronához tartozó jószágok és jövedelmek felsorolása (várak, bányák, területek).

4. A keresztesek (a parasztságot) okozta károk megtérítésének módja.

5. A nemes azon dolgokat, melyektől a parasztságot megfosztották, esküvel szerezheti vissza.

6. Ki előtt tegye le a nemes az esküt.

15. A parasztságon megveendő adó (évi 1 arany, vagy 100 dénár ké 50-50 dénáros tételben).

16. A jobbágyságok egy napos robotjának elrendelése.

24. Senkit sem kell püspökké tenni, aki paraszti sorból származott (Bakócz ellen irányul).

25. Milyen módon van a jobbágyság költözése tiltva.

30. A királyi kegyelem a parasztságot esetében nem használható.

48. A gonosztevő papokat a főpapok kutassák fel.

60. A nem javadalmazott papok, parasztságot és hajdúk fegyvert és puskát ne viseljenek (jelentős csapás a magyar hadsereg erejére).

61. Marhapásztoroknak jó hírű embereket, s nem másokat kell tartani.

XVI. A Dózsa-féle parasztháború

1512-ben I. Szelim lesz a török szultán, és még ugyanebben az évben a törökök elfoglalják a Szerebnyiki Bánságot, amit a magyaroknak nem sikerül visszaszerezniük. 1513-ban meghal a pápa; az akkor 70 éves Bakócz Tamás prímás-érsek hatalmas pompával és óriási kísérettel Rómába vonul a pápaválasztásra (az érsek ekkor tkp. gazdagabb, mint maga a király). A pápai címről végül - két szavazattal - lemarad, s a *X. Leó* néven pápává választott *Giovanni di Medici* - hogy Bakóczot mielőbb eltávolítsa Rómából - törökellenes keresztes hadjárat szervezésével és vezetésével bízta meg. Bár a nemesség tiltakozik az időszerűtlenség és a rosszszervezettség miatt, Bakócz mégis eléri, hogy 1514. április 9-én kihirdetik a pápai bullát, és Pest központtal megkezdődik a toborzás. A nemesség igyekszik visszatartani parasztjait a nyári idénymunkákra való tekintettel, valamint később a feltűnően nagy létszámú parasztságtól való félelmében. A felkelők többsége a déli végekről, a Délvidékről jött, de a Tiszántúlról, a Dunántúlról, a Felvidékről és Erdélyből is szép számmal képviselték magukat, a felkelés tehát egész Magyarországra kiterjed. Május közepére az országban mintegy 40000-res paraszti had gyűlik össze, ekkor Bakócz a parasztságot és a nemesek összecsapásainak hírére (Mezőtúr) leállítja a toborzást, majd később a hadjárat folytatását is, azonban *Székely Dózsa György*, a sereg vezére, korábban végvári vitéz valamint testvére *Dózsa Gergely* és ferences papok nem engedelmessé az újabb felhívásnak és "törökbarát árulónak" minősítik a nemeseket és a királyt, megtörésüket előfeltételnek nevezik a keresztes hadjárat győzelméhez. Dózsa azonban még mindig ragaszkodik az eredeti elképzeléshez, és megindul a törökök ellen. Dózsa terve szerint egyesülni kell Szapolyai János erdélyi vajda hadaival és közösen megtámadni a török erőket.

Dózsa elképzelése akkor változik meg, amikor 1514. május 23-án Báthori István temesi ispán Apátfalvánál rajtaüt Dózsa előőrsén. Válaszul másnap, 24-én éjjel a paraszti hadak rágyújtják a nagylaki kastélyt a diadalukat ünneplő nemesekre. Mellesleg sikerül elfogniuk *Csáky Miklós* csanádi püspököt, akit néhány környékbeli földesúrral egyetemben karóba húznak, ezzel kitör a parasztháború. A paraszti hadak nem engedelmessékednek sem a május 21-22-i sem a 24-i Bakócz illetve Ulászló felszólító leveleinek, melyek szerint "halasszák kedvezőbb időpontra a támadást" és a parasztságot tértenek haza. A sikeres hadműveletek után Dózsa három részre osztja seregét, egy részének saját maga, másik részének testvére, Gergely, a maradéknak pedig *Lőrinc* ferences szerzetes parancsol. Ez a három hadtest június során minden várat bevesz a Maros mentén Gyula és Temesvár kivételével, ezalatt a király és a bárók az északi parasztlázadások felszámolásával vannak elfoglalva. Dózsa öccsét indítja Buda bevételére, azonban ez a sereg Gubacsnál (június 21) - éppúgy mint a belőle kivált kisebb Hevesnél - vereséget szenved, ráadásul a Pesten maradtak már június 1-én letették a fegyvert. Lőrinc pap sikerrel védi Váradot, majd pedig Kolozsvár ellen indul. Ezzel párhuzamosan Dózsa a Temesvárra menekült Báthori ellen indul, és június 13-án megkezdődik Temesvár ostroma. Egy hónap elteltével a vár védői reménytelennek ítélik helyzetüket, és Szapolyai János segítségét kérik, aki július 15-én egy döntő csatában megsemmisíti Dózsa seregét, a csatában a vezérkar is fogságba esik. A kudarc Dózsa végzetes mulasztásával indokolható, ugyanis nem számolt Szapolyai mintegy 20000-res seregével. Eközben összeomlik Lőrinc pap erdélyi offenzívája, majd július végén Bihar ostromakor serege megsemmisül, Lőrinc máglyán végzi. Dózsaival már nem bántak ilyen "egyszerűen" elvégre a nemesség példát akar statuálni, hogy a

parasztoknak egy életre elmenjen a kedvük a megmozdulásoktól. Dózsát "először is tüzes vassal megkoronázták, aztán még élve, meztelenül, lábainál fogva megkötözve saját katonái, akiket közönségesen hajdúknak neveznek, s akiknek cselekedetei annyi sok szörnyűséget hoztak..., fogaikkal széttépték és felfalták. Ezután a testet négyfelé vágták és bitófára függesztették."

A Dózsa-féle parasztháború megtorlása nem túlságosan véres, mert a nemességnek is érdeke a termelőerők megmaradása, csak a fővezéreket végzik ki, valamint 1514. októberében az országgyűlés néhány jobbágyot sújtó törvényt hoz, így: a jobbágyokat röghöz kötik, a földesúr szabadon rendelkezik jobbágjától elvett földdel, a jobbágy köteles heti egy napot robotolni, a kunok és a jászok is jobbágygá minősülnek, minden jobbágy legalább egy forint éves adót fizet, a jobbágy köteles a kilencedet és a tizedet terményben fizetni, a jobbágy köteles urának havi egy csirkét és évi két libát ajándékként beszo­l­gáltatni, évente tíz portánként egy-egy hízott disznó jár a földesúrnak, pap csak a nemesség köréből kerülhet ki, hajdúk és a parasztok nem viselhetnek fegyvert, így hadba sem hívhatók, és eme törvényt csak az uralkodó oldhatja fel végveszély esetén.

XVII. Werbőczy István élete

Politikus és - főleg - jogász. Szegény köznemesi családból származik, mely a XV. század közepéig a Kerepeci nevet viselte. 1429-ben *Kerepeci Barla* megvásárolja Werbőcöt, a család neve ezután Werbőczyre változik. Egyik fia, *Osvát* (Oszvöld) ezen a birtokon marad gazdálkodni, míg a másik a királyi törvényszéken ügyvédkedett. Az otthonmaradt Osvát és *Deák Mária* fia volt Werbőczy István (1458-1541). Krakkóban jogot tanul, de mindössze fél évig hallgatója az egyetemnek. Széleskörű humanista műveltségre tett szert, folyékonyan beszélt németül, görögül, latinul. Nevével először 1483-ban találkozunk négy oklevél hátulján, ahol mint "Werbőczy István mester levéltárőr" szerepel. Valószínűleg a királyi könyvek és a királyi kancellária egész levéltára a felügyelete alá tartozott. Ezt a posztot 1492-ig tölti be, amikor megkapja a királyi törvényszék jegyzője címet (*curiae regiae notarius*).

II. Ulászló trónra lépése nem hoz számára változást továbbra is jegyző marad, ugyanakkor magánéletében fordulat áll be, megismerkedik *Zoby Mihállyal*, akivel később vállvetve küzdöttek a politika élet színpadán. Igaz szerepére homály borul, csupán a keze alól kikerülő királyi feliratokból és egyéb oklevelekből tudunk következtetni tevékenységére. 1502-ben jelentős birtokadományban részesült és az év elején ítélőmesterré nevezték ki *Szentgyörgyi Péter* országbíró mellé. 1505-ben a rákosmezei országgyűlés végzését is ő fogalmazta meg és hirdette ki magyar nyelven. A végzésben II. Ulászló fiúutód nélküli elhalálozása esetén maguknak követelték a jogot, hogy nemzeti királyt választhassanak. 1508-ban neki és a fent említett Zoby Mihálynak döntő szerepe volt, hogy az akkor két éves Lajost királlyá koronázzák. 1510-ben megkapta "az országbíró és az erdélyi részek ítélőmestere" címet.

II. Ulászló elrendelte egy átfogó jogtudományi munka megírását. Többen is próbálkoztak (pl. *Horváth Ádám* ítélőmester), végül a király Werbőczyt bízta meg a munkával. Feladatai közé tartozott, hogy egyszerre készítsen tankönyvet és egy olyan gyűjteményt, amely rendszerezi az ország jogait, törvényeit, szokásait és egy törvénykönyvnek is alapul szolgálhat. Ezzel 1514-ben készült el, s a könyv átvizsgálására kiküldött bizottság (tagjai: Várnai Pál, Batthyány Benedek budai várnagy, Mekcsey György királyi titkár, valamint az alnádor, három ítélőmester, két köznemesi ülnök és egy jogügyi igazgató) néhány napi vizsgálódás után igen jónak találta és a királynak azzal a kéréssel mutatta be, hogy hagyja jóvá, majd örökös törvény és szokásjog gyanánt erősítse meg, s pecsétjével ellátva a megyéknek küldje el. Valószínű, hogy ezt a főurak erősen ellenezhették, mert szerzőjének abban vallott közjogi irányával (a fő és köznemesek egyenlőségét és az ugyanazon szabadság elvét hirdető eszméivel) nem tudtak megbarátkozni. A könyvet a fent említett módon nem adták ki, nyomtatását Werbőczy saját pénzén oldja meg 1517-ben. Általános elterjedése akkor sem valósult meg. Mindenesetre a király által kitűzött célt elvégezte.

Werbőczy szerepe az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelésben kérdéses. Közben jelentős hatalmi változások álltak be: a beteg és magatehetetlen király helyett *Perényi Imre* nádor ragadta magához a hatalmat és a köréje csoportosult udvari párt segítségével a köznemesség minden országgyűlési vívmányának életbelépését megakadályozta. Ennek tudható be, hogy lemondott ítélőmesteri címéről, bár az erdélyi vajda mellett megtartotta posztját. A király leromlott egészségi állapota előrevetítette a közeli királyválasztás lehetőségét, ahol Zápolyai Jánost támogatta volna, hogy kormányzóvá és az akkor meg fiatalkorú Lajos gyámjává válasszák. Annak serdületlen kora miatt bekövetkező halála esetén pedig királlyá. Tervük nem sikerült.

II. Ulászló halálának évében (1516-ban) lemond az erdélyi ítélőmesteri posztjáról is. A következő négy év legnagyobb részét különféle követségekben töltötte, melyeket politikai megbízások mellett az országot közvetlenül, közvetve pedig az egész kereszténységet fenyegető török támadások elleni segély kieszakölése céljából tette (német császár, lengyel király, Velencei Köztársaság (utóbbi esetben - súlyos diplomáciai hibát véve - latin helyett magyarul adja elő beszédét)). 1517-ben királyi személyenökké lett. 1521-ben épp Wormsban időzik így részt vehetett az V. Károly által összehívott nevezetes birodalmi gyűlésen ahol Lutherrel kívánták visszavonadni tanait. Az 1524. évi országgyűlésen a Zápolyai párt élén szónokol a haza megmentéséért, melynek lehetőségét ismételten egy nemzeti

király megválasztásában látta. 1525-ben nádori méltóságban, mint az ország első bírása elnökölt. Mindvégig buzgón támogatta Zápolyait. 1526-ban és az azt követő válságos időszakban Zápolyai fokozatosan elhidegül tőle. 1541-ben mikor a török elfoglalta Budát, *Szulejmán* szultán, aki nagyra becsülte, a török uralom alá került magyarok főbírájává tette. E minőségben szállt sírba; még ugyanebben, vagy egyesek szerint a következő évben (1542-ben). Állítólag a budai pasa asztalánál beadott méreg végzett vele. Fia, az I. Ferdinándot szolgáló *Werbőczy Imre* halálával a család is kihalt.

XVIII. A Hármaskönyv (*Tripartitum*)

Előszavában megmagyarázza, hogy - szerinte - II. Ulászló csak azért nem járult hozzá munkája törvénybe iktatásához, mert arra halála előtt már nem maradt ideje.

1. Előbeszéd (*Prologus*)

Az előbeszédben a jogtudomány - Magyarországon addig nem definiált - alapfogalmait magyarázza:

- igazság (természeti és törvényi igazság),
- jog (közjog, magánjog, természeti jog, nemzetközi jog, polgári jog),
- értekezik a törvény és a szokás fogalmáról, kellékeiről, felosztásáról, ill. hatályáról,
- magyarázza a bíró, a bírói lelkiismeret, a bírói vizsgálat kérdését,
- a peres ügy, az alperes meghatározását és szerepét fejti ki,
- felsorolja az igazságos ítélet feltételeit.

2. I. rész (*Personae*, 134 cikkely)

A könyv legnagyobb része, a nemesi jogokkal és kiváltságokkal foglalkozik. A nemesség személyi jogát, a nemesek vagyoni jogát, ill. a házassági vagyoni jogot tartalmazza. Kitér a leánynegyed és a fiúsítás kérdésére, leírja a nemesség négy fő kiváltságát (II. Endre Aranybullája: nemest előzetes idézés vagy perbehívás és törvényes elmarasztalás nélkül nem szabad; a nemes csak a törvényesen megkoronázott uralkodó hatalma alatt áll, de törvényes eljárás nélkül sem személyében, sem vagyonában nem háborgathatja; a nemesek minden jobbági szolgálat és adózás alól, minden rovás, vám és harmincad alól fel vannak mentve; egyedüli tartozásuk az ország védelmére való katonáskodás, ugyanakkor fel vannak jogosítva, ha a király a nemesi jogok sérelmére cselekszik ellentmondjanak neki és ellenszegüljenek). Kitér a hadiszolgálati birokadomány és az ősi családi birtok jogállására; a nemesi cím megszerzésének lehetőségeire (nemcsak birtokadományzás, hanem házasság, ill. örökbefogadás útján is elnyerhető a nemesi cím); felsorolja a hűtlenség eseteit (pl. oklevélhamisítás, pecséthamisítás).

3. II. rész (*Res lei*, 86 cikkely)

A második rész a nemesi vagyoni ügyi perekben követendő eljárásokat taglalja. Leírja, hogy kik adhatnak ki törvényeket és törvényerejű háározatokat. Meghatározza a pecsét fogalmát, kitér a személyes idézés, ill. eltilás kérdésére.

4. III. rész (*Actiones*, 36 cikkely)

A harmadik rész a magyar korona melléktartományainak és kiváltságos területeinek eltérő szokásjogával foglalkozik (Szlavónia, Erdély, zsidók, stb.). Ezen részek szokásjoga nem ütközhetett a magyar törvényekkel és végzésményekkel: a polgárok csak saját városaikon belül élhetnek jogszokásaikkal. Fellebbezniük a tárnokmesterhez és a királyi ítélőmesterhez kellett. A jobbágyság volt a leginkább kiszolgáltatottabbak: ők a földesúri bíraskodás alá tartoztak. A nemesektől elszenvedett sérelmeikért csak saját földesuruk közbenjárása mellett szerezhettek elégtételt. Az utolsó címben a zsidókkal foglalkozik, mivel sokféle - szerinte üdvösséggel ellenkező - kiváltságuk van, és uzsorákról ítélni különben is veszélyes: különösebben nem foglalkozik velük. A 25. cikkely mondja ki a szabad költözés eltörlését, deklarálja a jobbágyság röghözkötését.

XIX. II. Lajos (1516-1526)

II. Ulászló 1515-ös betegsége után részt vesz Zsigmond és Miksa találkozásánál, ahol Miksát bízta meg azzal, hogy fia gyámja legyen. Miksa fiává fogadja II. Lajost, ezáltal elméletileg Miksa halála után Lajos is örökölhette volna a Német-római Császárság trónját (meg is próbálkozott vele, de nem járt sikerrel). A kiskorú Lajos mellé nevelőül előbb *Bornemissza János*, utóbb - nagykorúsítása után - tanítóként Brandenburgi György kerül. 1516-ban II. Lajos lesz a király, s feleségül veszi Miksa unokáját (V. Károly és I. Ferdinánd hugát), Máriát.

XX. Magyarország és Európa helyzete, kapcsolatai Mohács előtt

1. Belpolitikai és gazdasági helyzet

A belpolitikai viszonyok színe áttekinthetetlenek, a gazdasági helyzet katasztrofális. Magyarország védelmi képességére súlyosan hátrányosak az 1514-es parasztháborút követően meghozott, a parasztok fegyverviselését tiltó határozatok. Ellentmondásos a fő-, és köznemesek közötti viszony is. Megfelelő gazdasági erővel csak a főurak szűk rétege bír, a köznemesek jövedelmeit szinte teljes egészében felemésztik a birtokigazgatás költségei. Az 1498-as országgyűlésen visszaállított banderális hadszervezet nem elegendő az ország védelmére - hiába veszik ki részüket a

közvetlenül fenyegetett délvidéki nemesek a védekerésből -, a szükséges számú zsoldoscsapat felfogadásához pedig nincs megfelelő anyagi forrás. Az állandó török betörések miatt elnéptelenedik a Délvidék.

Az 1520-es évek elején II. Lajos megpróbálja megerősíteni a királyi hatalmat. Az 1523-as budai országgyűlés a király szempontjából fontos intézkedéseket hoz (adó-, és katonamegajánlás), Werbőczyt nádorrá választják. A várt török támadás azonban elmarad, ezért további, mélyreható változásokra nem kerülhet sor. Az országgyűlés után megerősödik Mária királyné hatalma, aki kismaneser homo novusokból familiát épít ki maga köré és jelentős birtokokra tesz szert. Három tanácsost jelölnek ki mellé Brandenburgi György, Szapolyai János és Szathmáry érsek személyében.

1525-ben az országgyűlés élesen szembeszáll a főurakkal, s Szent Mihály napjára új országgyűlést hívnak össze Hatvanba. Az országgyűlést a főurak minden igyekezete ellenére megtartják, s még a király is részt vesz rajta. Adót szavaznak meg, melynek 1/4-ét a királynénak adják, leváltják Báthori nádort, stb. Werbőczy alkalmatlannak bizonyul a nádori tisztre, hisz nem tudja egyszerre a köznemesi és az őt támogató főurak (pl. Szalkay érsek) érdekeit, s Szalkay támogatását is elveszti, amikor az Újlakiak vagyonát nem tudja megszerezni. A kancellár sem Szalkai, hanem Brodarics István lesz. 1525-ben a királyné segítségével lefoglalják a *Fugger*-vagyonot, de 1526. áprilisában vissza kell szolgáltatniuk, így a király újabb támogatótól esik el.

2. Külpolitika

Magyarország közeli és távoli szomszédai tkp. egyaránt közömbösek az ország helyzete iránt, mivel nem vagy csak kevésbé érzik saját bőrükön a törökök jelentette fenyegetés súlyosságát. Fikció, hogy az európai keresztény államok elemi érdeke lett volna a törökök kiűzése a Balkánról, fikció, hogy az európai keresztény eszme gátat szabhatott volna az Oszmán Birodalom terjeszkedésének, s fikció az is, hogy az európai hatalmai érdeke lett volna Magyarország egységének megtartása. A korabeli Európában azonban nincs olyan állam vagy erő, amely sikeresen össze tudná fogni a különböző hatalmi érdekeket. Erre még a pápa sem képes, sőt gyakran nemcsak áldozata, hanem résztvevője is a politikai küzdelmeknek.

Magyarország egyik legfontosabb szövetségesének tűnhetett a Velencei Köztársaság, mivel érdekeit súlyosan sértette Földközi-tenger kereskedelmét egyre inkább befolyásoló török terjeszkedés (1499-ben a velencei flotta Lepantónál vereséget szenved a török flottától), valójában azonban nem került sor tényleges szövetkezésre, sőt, az is előfordult, hogy épp a velencei hajósok segítették a törökök átkelését a tengerszorosokon, s olykor diplomatáin keresztül még gratulál is a szután sikereihez. Véglegesen az 1508-ban a német-római császár, a francia és a spanyol király, ill. a pápa által Velence ellen alapított cambriai ligába való magyar belépési szándék miatt romlanak meg a magyar-velencei kapcsolatok.

Bár a Habsburgoknak érdeke, hogy Magyarország feltartóztathassa a Bécs ellen indul törököket, ténylegesen azonban mégsem tudnak segíteni, mivel a hatalmas birodalmát Madridból kormányzó V. Károly császárnak erre már nincsenek megfelelő anyagi eszközei, ráadásul az itáliai hadszíntéren zajló hadmozdulatok is lekötik. A franciák sokkal inkább tartják szem előtt saját érdekeiket, mintsem a magyarországi veszéllyel törődnének. I. Ferenc nem a törökökkel, hanem a Habsburgokkal akar háborúzni, s 1525-ös páviai veresége után még arra is hajlandó lenne, hogy a törökökkel kössön szövetséget V. Károly ellen (amit 1526-ban meg is tesz, megalakul a cognac-i liga). Magyarország perszonáluniós kapcsolatai sem voltak megfelelőek arra, hogy a társország csapatokkal segítse a magyar harcokat, hisz az ottani rendek nem érezték magukat fenyegetve a török támadástól. A Balkán államai sem jelentettek/jelentettek komoly támogatást a törökökkel szemben. Az ázsiai hadszíntéren a síita perzsák voltak a szunnita törökök legveszélyesebb ellenfelei, de 1514-ben Csaldiránál döntő vereséget szenvednek, s így már az ázsiai hadszíntéren zajló harcok sem fogják vissza a törökök európai hadmozdulatait.

Az 1523-ban megtartott bécsújhelyi találkozón sikertelenül próbálják megszervezni Nándorfehérvár visszafoglalását. A magyar vezetők tisztában vannak azzal, hogy a fegyveres ellenállás már nem vezethet eredményre, de hiába folytatnak béketárgyalásokat pl. 1524-ben, a törökök esetleges Bécs elleni támadásához biztosítandó az átkerlést Magyarországon, azok nem vezetnek eredményre (már csak azért sem, mert II. Lajos rokoni kapcsolatban állt a német-római császárral).

XXI. A mohácsi csata (1526. augusztus 29.)

A törökök részéről a mohácsi csata célja nem Magyarország megsemmisítése volt, csupán egyfajta ütközőállamot szerettek volna létrehozni Magyarországon a későbbi, Bécs felé irányuló hadmozdulatok megalapozásához. Ennek elérésére ún. korlátozott célú háborút folytattak (a megsemmisítő célú háború célja a hadsereg leverése, az ország elfoglalása és az ellenállás felszámolása); a magyar hadsereg megsemmisítését fontosabb célnak tekintették az ország elfoglalásánál. Magyar részről a mohácsi csata vállalását az ország függetlenségének megőrzése motiválta, egyetlen lehetőségük a nyílt csata vállalása maradt. A törökök tkp. biztosak lehettek a sikerükben hisz a magyar hadvezetés gyenge, hadsereg kislétszámú (maximum 50-60 ezer fő), ezzel szemben a jólszervezett török haderő mintegy 150

ezer katonából áll (bár a tényleges harcoló állomány csak ennek felét teszi ki). Tovább súlyosbítja a magyar helyzetet az, hogy nem számíthatnak külföldi támogatásra, ill. az, hogy az erdélyi és délvidéki csapatok sem tudnak idejében egyesülni a fősereggel, mivel saját területükön is fennál a török támadás veszélye.

A csata vállalását magyar részről az is motiválta, hogy a magyarok biztosak voltak benne, hogy a törökök Buda ellen indulnak. A Budára vezető egyik útvonal kétszeri folyami átkelést igényelve Nándorfehérvártól Krassó mocsarain keresztül vezet Buda felé. Az utánpótlás szempontjából a folyami szállítás lehetősége megkönnyítené ugyan a helyzetet, de a folyómenti területek mocsaras volta miatt ez az útvonal nem biztosít reális előnyt. A másik útvonal Eszéken és Mohácson át vezet, s Nándorfehérvár 1521-es elfoglalása után már egyértelmű volt, hogy a várható török támadás ezen az úton vezet majd.

A szultán hadseregének magyarországi hadműveleteit két időpont határolta be: június vége, ill. kászim napja, e két időpont között volt lehetőség a magyar hadszíntéren folytatandó hadműveletek lebonyolítására. A magyar vezetés nem tudja megfelelően beosztani a rendelkezésére álló időt, a pénzügyi helyzet nem teszi lehetővé a megfelelő számú zsoldos felfogadását, s mivel csak későn bizonyosodnak meg róla, hogy külföldről sem kapnak támogatást, ill. hogy a török támadás nem veszélyezteti Erdélyt és Horvátországot, ezért a hadak összevonása is elmarad. A hadvezetés ellentmondásos helyzetbe kerül: vagy a kisebb haderővel vállalják a csatát, vagy a déli országrészt feladva visszavonulnak, s itt várják meg a hadak egyesülését. Bármely megoldást választják is, mindenképp hátrányos helyzetbe kerülnek. Végül a csata vállalása mellett döntenek. Az országgyűlés július 2-ára, Tolnára rendeli el a hadak összegyűlését, ekkor a törökök már a Száván építenek hidat az átkeléshez. A szultán serege *Ibrahim* pasa vezetésével június 30-ára a Szávához ér, s július elején egyesülnek a többi sereggel. *Tomori Pál* parancsot kap Pétervárad feladására és a visszavonulásra. A király augusztus 6-ára ér Tolnára, s a haditanácsban - Tomori javaslatára - az ütközet vállalása mellett döntenek. A magyar sereg csak augusztus 26-ára gyűlik össze Mohácsnál; augusztus 29-én pedig megütközik a török csapatokkal és két óra alatt megsemmisítő vereséget szenved; a király a megáradt Csele patakba fullad.

9. Magyarország két birodalom között. Küzdelmek az Oszmánok és a Habsburgok ellen (XVI-XVIII. század)

I. Az ország három részre szakadásának története

a. Mohács után: a kettős királyválasztás

Mohács nem az elesettek száma, hanem az önálló magyar államiság megszűnése miatt tragédia. Az életben maradt magyar nagyurak között nem volt akkora összefogás, amely egyértelműen lehetővé tette volna egy nemzeti király megválasztását. Híre kel annak is, hogy a király meghalt a csatamezőn, de halála körül - máig - sok a bizonytalanság. *Mária* királyné a vereség hírére Pozsony felé menekül, *Báthori István* nádor a csatát követően - miután kifosztotta a pécsi káptalan kincseit szállító szekérkaravánt - Babócsa várába zárkózik. A törökök szeptember 11-ére Buda alá érnek, s gond nélkül megszállják a várost, de mindössze két hétig maradnak. Szeptember 26-án kiűrik a várost, s október 9-10-én a teljes török sereg kivonul Magyarországról.

Mária október elején kelt rendeletében november 25-ére Komáromba hív össze országgyűlést; *Szapolyai János* viszont még október közepe táján Tokajban (rész)országgyűlést tart. Az október 16-án összeülő tokaji országgyűlésen Werbőczy szónokként lép fel Szapolyai oldalán, s az 1505-ös rákosi végzés a nemzeti király választása mellett érvel. A nemesek Szapolyai Jánost (1526-1540) kiáltják ki királlyá, s rendelkeznek a király holttestének felkutatásáról is.

A király holttestének megtalálásáról több, egymásnak ellentmondó beszámoló ismeretes. *Tatay Miklós* káplán - aki egyébként úgy vélekedik, hogy Szapolyait rossz szellemként veszik körül tanácsadói - beszámolója szerint *II. Lajost* a csatából menekülve átvitték a mocsáron, majd pihenő közben *Szepesi (Szapolyai) György* háromélű cseh karddal, három szúrással megöli. Szepesit erre *Tomori Pál* öli meg, akivel viszont Szepesi hadnagya és emberei végeznek. A király holttestét a nyakában, aranyláncon függő kereszt és jeggyűrűje segítségével azonosítják. Egy másik beszámoló szerint a király Szekcső faluban száll meg, s - az előbbi beszámolóhoz hasonló módon - ekkor öli meg Szepesi György, majd ezt követően temetik el Csele falu közelében, ahol Keresztelő Szent János napjától Márton hitvalló napjáig fekszik. Azonosítása ugyancsak a nyakában viselt lánc és gyűrűje alapján történik meg. A harmadik - királpárti - leírás (*Sárffy Ferenc* győri várparancsnok jelentése Brodaries Istvánnak) szerint a királyné a király holttestének megtalálásával őt és *Czettrich Ulrikot* bízta meg, s valóban rá is akadnak a dunai gázlóba fulladt - és eltemetett - *II. Lajos* tetemére. Utóbbi leírás már semmilyen ékszerrel nem tesz említést, az azonosítás a király lábán levő jegyek, ill. két foga alapján történik meg; a testen nem találnak sebeket.

Szapolyai ragaszkodik ahhoz, hogy Székesfehérváron - miután az uralkodó holttestét eltemették - hivatalosan is királlyá koronázzák, ehhez azonban új koronát kell készíttetni. A koronázást 1526. november 11-én tartják meg, Szapolyai a koronázás után újabb országgyűlést tart, melyen - a várható török támadásra hivatkozva - határoznak a mohácsi csata előtt lefoglalt egyházi tüzéd megtartásáról, ill. egyéni - és egyszeri - vagyondeklarációt rendelnek el a nemesek vagyonára. Szapolyai végül - súlyos hibát elkövetve - nem ratifikálja a határozatot.

1526 végére két politikai csoport van az országban, a - főleg Werbőczy vezette - nemzeti párt, ill. a Habsburgokat támogató csoport, akik *Ferdinándot* szerették volna a trónra ültetni. Lassan - főleg Mária királyné tevékenységének köszönhetően - növekedni kezd a Habsburgokat támogatók tábor. Szapolyai jól tudja, hogy az országot a kettészakadás veszélye fenyegeti, ha Ferdinándot királlyá választják, ezért kétszer is megkéri az özvegy királyné kezét (elsőként még a tokaji országgyűlés alatt), aki azonban mindkétszer visszautasítja. Ferdinánd adományokkal igyekszik híveinek táborát gyarapítani, *Báthori István* nádort pl. Kőszeg várának ígéretével nyeri meg. A királyné újabb országgyűlést hív össze Pozsonyba, s 1526. december 16-án - a személyesen jelen sem lévő, előzőleg október végén már cseh királlyá választott - Ferdinándot (1541-1564) a Habsburg-párt elismeri választott királlyá.

b. Szapolyai és Ferdinánd harca

Szapolyai 1527. március 17-ére újabb országgyűlést hív össze Budára, amelyen adókimutatást próbálnak elérni a török elleni harc finanszírozására, amelyre a várt támadás elmaradása miatt nem kerül sor. Ezidőtájt jut fontos szerephez a délvidéki "Fekete Ember", azaz *Cserni Jován*, Szapolyai egykori lovásza, aki magát a szerb despota fiának mondván azt hangoztatja, hogy képes megtörni a mohamedánok hatalmát és visszaszerezni Szerbia függetlenségét. Hatalmas sereget gyűjt össze, s ütőképes haddá is szervezi azt. Szapolyai eleinte nem fordít különösebb figyelmet Jovánra; Bács megyében telepíti le, hogy ütközőzónát alkosson közte és a török között. Jován Szegeden rendezi be udvarát, s újabb területekre vágva zaklatja a szomszédos magyar birtokosokat. Ferdinánd követi útján - és ismeretlen módon - megnyeri Jován támogatását, Szapolyai így tkp. harapófogóba kerül. Úgy véli, hogy Ferdinánd és Jován közül az utóbbi a veszélyesebb ellenfél, s előbb *Perényi Pétert*, majd - Perényi kudarca után - *Czibak Imre* váradi püspököt küldi ellene, végül utóbbinak sikerül legyőznie a Fekete Ember seregeit, s a súlyosan sérült Jovánt is megölik (állítólag maga *Török Bálint* végezte vele). Szapolyai követeket küld a Birodalmi Tanácsba, de követeit Ferdinánd elfogja, így nem tudnak tényleges támogatást szerezni Ferdinánd ellen.

1527. július 31-én Ferdinánd betör Magyarország területére. Szapolyai külföldi támogatást keres, de csak elvi segítséget kap. Nem vállalja a nyílt csatát Ferdinánddal szemben, visszavonul, majd végül Tokaj mellett ütköztik meg Ferdinánd csapataival és súlyos vereséget szenved. Előbb Erdélybe menekül, ahonnan követte, *Lasky Jeromos* útján megpróbálja felvenni a kapcsolatot a törökkel. Ferdinánd 1527. november 3-án Székesfehérvárott megkoronáztatja magát. Szapolyai 1528. januárjában előbb Debrecenbe, majd Kassára megy, ahol újabb vereséget szenved Ferdinánd csapaitól, s ezután kénytelen Lengyelországba menekülni.

1528. tavaszán a lengyelországi Tarnow-ban csatlakozik hozzá korábbi harcostársa *Martinuzzi Fráter György* (apai nevén Utyeszenics) pálos szerzetes, segítségével Szapolyai kisebb sereget gyűjthet, s csapatai élén visszatérhet Magyarországra (ez annak is köszönhető, hogy a magyarok időközben csalódnak Ferdinándban, aki nem gyűjt sereget a török ellen). Szapolyai válaszául elé kerül: tudja, hogy önmagában nem tud szembeállni Ferdinánddal, ezért szövetségesként próbálja megnyerni a törököket, ezzel jókora megdöbbenést váltva ki a magyarokból (viszont egyáltalán nem lepve meg az európai uralkodókat). A szultán örömmel fogadja a békekötés gondolatát, s 1529. augusztus 29-én Mohácson találkozik Szapolyaival (a Szapolyai-párti visszaemlékezések szerint nem csókol kezét a szultánnak, csak nagyon mélyen hajol meg, ellenfelei szerint viszont kézcsókkal járul a szultán elé). A szultáni sereg Budára vonul, elfoglalja a csekély haderővel védett várost, majd Bécs alá vonulnak, de mire a várost elérik, már nem alkalmasak az ostromra - talán *Ibrahim* nagyvezír mesterkedéseinek is köszönhetően -, ezért kénytelenek visszavonulni. Szapolyai kormányzóvá nevezi ki *Lodovico (Luigi) Gritti* (*Andrea Gritti* velencei doge törvénytelen fia; a szultán udvari ékszerszállítója, segítségével jutott be Szapolyai követe a szultánhoz), aki később Ferdinánddal alkudozik, Erdélyt akarja megszerezni magának, ezért megöleti Czibak Imre váradi püspököt. A felháborodott erdélyiek Medgyesen elfogják, és kivégzik Gritti (1534. szeptember 29.); erdélyi vajdának *Majláth Istvánt* nevezik ki.

1532. tavaszán *II. Szulejmán* vezetésével hatalmas török sereg indul - a *Jurics Miklós* által védett Kőszeg érintésével - Graz és Bécs felé, de a Bécsnél összegyűlt jelentős császári sereg miatt nem próbálkoznak a város ostromával. A visszavonuló török hadat a magyar határig üldözik, de ott megállnak (!).

1538. február 24-én Szapolyai és Ferdinánd követei megkötik a váradi békét, melynek értelmében két részre osztják az országot, s Szapolyai halála után Ferdinándé lesz a teljes ország, Szapolyai fia pedig örökli a családi birtokokat. Szapolyai 1539-ben feleségül veszi *Izabellát* (*I. Zsigmond* lengyel király és *Bona Sforza* lengyel királyné lányát), s 1540-ben megszületik fia, *János Zsigmond* is, akit azonban az apa már nem láthat, mivel Erdélybe kell vonulnia a *Balassa-Mayláth*-féle összeesküvés szétosztatására, s hamarosan, 1540. július 21-én meghal. Halála előtt még megesketi Fráter Györgyöt, hogy fiát fogják Magyarország választott királyává tenni. János Zsigmond királlyá választását - mivel fenntartaná az ország széttagoltságát - a törökök is támogatják. Ferdinánd csapatai előbb *Leonhard Fels*, majd 1541-ben *Roggendorf* generális vezetésével is megostromolják Budát. 1541. június végére Buda alá érzik az eredetileg a váradi béke megtorlására útnak indult szultáni sereg, s miután elkergették Roggendorf csapatait, 1541. augusztus 29-én - csellel - elfoglalják Budát. Török Bálintot fogolyként elhurcolják (azt kívánta elérni a szultánnál, hogy János Zsigmond gyámja és Erdély kormányzója legyen, de a Szultán Fráter Györgyöt támogatta). Ezzel tkp. már három részre szakad az ország.

II. Török hódítók Magyarországon a XVI. században

1. Török hadjáratok a XVI. században

A törökök a megerősített végvárendszert 1543-1566 között háromszor is megtámadták. Minden támadásra jellemző volt, hogy a törökök a német hódítási kísérletekre válaszoltak velük.

- 1543-1547: a hadjárat előzményét Buda 1542-es, *Joachim* brandenburgi gróf vezette sikertelen német ostroma adta, ennek megtorlására 1543-ban a szultán személyes vezetésével indul támadás, elfoglalják Valkó, Siklós, Pécs, Sárvár, Győr, Tata, Esztergom és Székesfehérvár városát, ill. Visegrádot, Nógrádot, Hatvant és Simontornyt. 1544-1545 folyamán a törökök tovább növelik a meghódított területeket, megindul a főúri kastélyok várakká alakítása a hódoltság mentén. Új végvárendszert épül ki, melynek tagjai: Győr, Pápa, Kanizsa, Gyula, Váradi, Eger, Sziszek, Temesvár és Kapronca várai. 1547-ben Ferdinánd és V. Károly öt évre szóló békét köt a törökökkel. Fráter az ország újraegyesítésére törekszik, de a törökkel való jó kapcsolatot is szeretné megtartani (évi 10 ezer arany adót fizet a töröknek).

1549. szeptember 8-án kötik meg a nyírbátori egyezményt, melynek értelmében János Zsigmond Erdély átadása fejében megtarthatja szepesi birtokait, Izabella megkapja hozományát, Fráter György pedig püspöki címet kap. Ferdinánd pénzügyi támogatást kér és kap a speyeri birodalmi gyűléstől, s a pápa is támogatja pénzzel, ill. tengeri haddal. Seregének fővezéréül *Joachim* brandenburgi örgrófot választja, aki azonban tehetségtelen hadvezér, s a Buda felmentésére irányuló ostromot is esős időben kezdi meg, ezáltal nem sikerül visszafoglalni a várost.

- 1552: a török az 1551-es Castaldo vezette, a királyi Magyarország és Erdély egységesítésére irányuló kísérlet megtorlására indították, céljuk az, hogy a nógrádi várak és Temesvár elfoglalása után a két sereg egyesülve Szolnok és Eger elfoglalásával szabad utat nyerjen a bányavárosok felé. Két sereg indult, az elsőt *Kara Ahmed* másodvezír vezette, s elfoglalta Lippát, Jenőt és Temesvárt, amelyet *Losonczy István* védett. A segítség nélkül maradt kapitány több héten át védte a várat, ám a meglehetősen kevert etnikumú katonaság a vár feladására kényszerítette. A törökök az elvonuló sereget felkoncolták, és Ahmed Losonczyt le is fejeztette. Közben a másik sereg *Hádím Ali* budai pasa vezetésével elfoglalta Drégely várát, melyet *Szondi György* és 150 katonája haláláig véd. Ali és Ahmed seregei Szolnok alatt egyesültek. A várat "ránézésre" bevették, mivel a szolnoki várvédők rögtön feladták, látva a hatalmas oszmán sereget. Ezután Eger ellen indultak és szeptember 15-én megkezdtek az ostromot. A *Dobó István* vezette katonák, és a környékről odamenekült lakosság több mint egy hónapig védte a várat, így a törökök kénytelenek voltak elvonulni, egyrészt mert seregük megcsappant, másrészt pedig az október végi hideg idő megviselte a mediterrán éghajlathoz szokott oszmán katonaságot. Temesvár központtal kerül kialakításra a második török vilájet,

- 1566: a törökök ismét Eger ellen akartak vonulni, ám a szultán változtatott tervén, és a *Zrínyi Miklós* 2500 katonája által védett Szigetvárat kezdte ostromolni. A segítség nélkül maradt szigetváriak utolsó csepp vérükig védték a várat, és számos kirohanásukkal megzavarták és meg is tépázták a török sereget. Szeptember 5-én éjjel meghalt II. Szulejmán, de ezt a katonák elől eltitkolták. A magyar sereg ekkor már annyira beszorult a várba, hogy - a nem csak Magyarországot, hanem a birtokait is féltő - Zrínyi végső kirohanásra szánta el magát, ahol bajtársaival hősi halált halt. Eközben az akkori császár II. Miksa 100 ezer fős seregével Győrnél állomásozott, és tétlenül figyelte a szigetváriak elesét.

- 1568: Szulejmán halála után a török birodalom élére *II. Szelim* (1566-1574) állt, aki nem volt annyira harcias, mint elhunyt elődje, így 1568. február 17-én megkötötték a drinápolyi békét, amely a meglévő állapotokat szentesítette. Ez a megállapodás lezárta a török hódítás harmadik korszakát, s a fönnálló hatalmi viszonyok alapján a század végéig rögzítette hazánk területi megoszlását. A drinápolyi béke két nagyhatalom erőegyensúlya (*status quo*) alapján megkötött béke, bár ez az egyensúly sokkal inkább az erőtlenség egyensúlyának lenne nevezhető, hisz már mindkét hatalom feladta expanziós terveit,

- 1593-1606: tizenöt éves háború. 1593: Sziszek, 1595: Esztergom, 1596. szeptember: Petrinja, 1596. október 26.: Mezőkeresztes, 1603: Sárvíz. 1594-ben Győr elfoglalása után alakítják ki a - mindössze négy évig fennálló - harmadik vilájetet, majd 1596-ban az egrit, ill. 1600-ban a kanizsait,

- 1660-ban a váradi és 1663-ban az érsekújvári vilájet kerül megszervezésre.

2. A lopakodva hódítás taktikája *Ináncsik Hálil* történész elmélete alapján ("türelmes öt fázis")

- 1. fázis: portyák, határvidék pusztítása. *Kizil elma* ~ aranyalma: kezdetben Konstaninápoly, majd 1453-as eleste után Buda, ill. 1529 után Bécs a hódítások végső célja,

- 2. fázis: el kell foglalni egy határmenti területet a célország belsejének meghódítása érdekében (Nándorfehérvár, 1521),

- 3. fázis: egy nagy, általános ütközetben fel kell morzsolni a megtámadott ország hadseregét, ezt követően lehet már politikai úton - törökpárt kialakításával - biztosítani a katonai győzelmet,

- 4. fázis: törökpárt; Szapolyai kapcsolatfelvétele a törökkel, teljes behódolás, erkölcsi megroppanás, a Mátyástól ajándékba kapott, családi ereklyeként tisztelt gyűrű ajándékba adása, kézcsók a szultánnak,

- 5. fázis: teljes bekebelezés; a birodalomba való betagozás, iszlám hit felvétele (történelmi kényszer, Magyarországon nem ölt tömeges méreteket, ugyanakkor Boszniában pl. teljes egészében végbemegy) az iszlám hitűek adómentességet élveznek.

A lopakodva hódítás taktikájával szemben áll *Perjés Géza* történész akciórádiusz-elmélete: a szultán mintegy 100 ezer fős hadserege szárazföldi hadművelet esetén csak a Konstaninápolyt övező kb. 130 km-es (?) körzetben vethető be hatékonyan. A lopakodva hódítás taktikája igazolható pl. Bulgária és Havasalföld esetében, de Magyarország, Perzsia és Észak-Afrika esetében nem. A törökök tkp. nem is akarták teljes méretekben elfoglalni Magyarországot, mivel az itteni adóbehajtás meglehetősen deficités vállalkozásnak bizonyult (az innen kieső bevételeket Egyiptomból fedezik), viszont stratégiai szempontból mégis fontos terület volt.

3. A török berendezkedése Magyarországon

- végvárvonal tágitása,

- 1568: drinápolyi béke,

- 1570-1580-as évek: "békeévek"

- az 1590-es évektől kezd leáldozni a szultán csillaga. Egyre több adót vetnek ki, *vásárrútés* (a hetivásár utolsó napján csapnak le, elviszik a teljes bevételt (törökök és magyarok is)), *kótyavetye* (a vásáron rabolt javak egymás közötti felosztása, melyből az elesettek hozzátartozói is részesülnek).

a. közigazgatás

A meghódított területeket *vilajetekre*, azaz katonai célú közigazgatási egységekre osztották. Ezek közül a legelső a Budai vilajet volt, itt volt a hódoltsági terület központja, élén a budai *pasa* (*beglerbég*) állt. Később még öt másik vilajetet is szerveztek. A vilajeteket (megyéket) *szandzsákokra* osztották, azokat pedig *nahijékre*. A szandzsákok élén a *bégek*, a nahijék élén pedig az *agák* álltak. Ezeknek a területeknek jelentős katonaságot és hivatalnoki gárdát kellett ellátnia. Az egyes egységek vezetését a főhivatalnokokból álló tanácsadó testület (*díván*) látta el. Ilyen főhivatalnok volt például a *defterdár* (adószedő), a *kádi* (bíró) és a *mufti* (törvénytudós, egyházjogász).

b. földtulajdon-viszonyok

A török birodalomban a meghódított területeken, minden föld és a rajta élők (*ráják*) a szultán tulajdonának számítottak. Ezeket a birtokokat két típusba lehet sorolni: a szultán magánkezelésű birtokaira (*(k)hász*-birtok), ill. az adomány- és szolgálati birtokokra. Utóbbiakból kaptak a hivatalnokok és a hűbéres lovas katonák (*szpáhik*). A birtokokat csak használatra kapták, és azok nem voltak örökíthetőek. Két típusa volt: a *ziámet*, amely 20-100 ezer akce jövedelmű birtok, ill. a *tímár*, amely 20 ezer akcsénál kevesebb jövedelmű birtok. A birtokokat a szultán meghatározatlan időre adta ki, ezért ott rablógazdálkodást folytattak, azaz olyan termelési módot, melynek célja, hogy a birtokos a földbirtokból a lehető legkevesebb idő alatt a legtöbbet sajtolja ki. Ez a termelési mód az ott szolgáló jobbágyokat sem kímélte. Jóval kedvezőbb volt a helyzet a (*k*)hász-birtokokon, ahol a termelők nagyobb szabadságot kaptak.

c. adóterhek és életkörülmények

A törökök a zökkenőmentes átállás érdekében figyelembe vették a korábbi magyar adózási szokásokat, és azon nem sokat változtattak. Az adókat alapvetően két kategóriába sorolhatók. Az állami adó legnagyobb eleme a *harádzs* (50 akce), melyet a 300 akce jövedelemnél nagyobbbal rendelkező nem muzulmán lakosoknak (rájáknak) kellett fizetniük. Az állami adó másik eleme, a robot volt. A törökök létrehoztak egy másik adót is, a földesúri adót (50 akce (1 Ft) és a tizedet). Ezt a települések adóköteles lakosai pénzben és terményben fizették a földesuraknak. A megvesztegetés a török hivatali rendszer egyik jellemző vonása volt, ami alól még a szultán sem volt kivétel, ezért szinte a kötelezően elvárt ajándék (*baksis*) is adónak számított. A XVII. század második felében egyre több rendkívüli adót is kivetettek a törökök.

A hódoltság ideje alatt az ország nagy része pusztulásnak indult. Voltak azonban kivételek. A kincstári fenntarthatóság alá tartozó mezővárosok (Kecskemét, Halas, Gyöngyös, Nagykőrös, Jászberény) ugyanis fejlődtek. Itt a külterjes állattenyésztés vált elterjedtté, s az itt termelt áruval Magyarország be tudott kapcsolódni a kontinentális munkamegosztásba. Az ország legnagyobb részén azonban nyomorúságos volt az élet. Különösen igaz volt ez a határmenti területekre, ahonnan, az állandó harcok miatt a lakosság nagy része elmenekült. Az elnéptelenedett pusztákra lassan beszivárogtak a környező államokban élő népek (rácok, vlach pásztorok, szlovákok, románok, stb.). A helyben maradt parasztok nyakába hatalmas terheket akasztottak, ugyanis a nemesek még mindig sajátjuknak érezték az elvett földjeiket, és ezért adót szedtek. A parasztnak ezen kívül az államnak, és nem ritkán az egyháznak is kellett adóznia. Az elköltözött parasztok vagy a városokban éltek tovább, vagy az általuk létrehozott parasztvármegyékben. A lakosság itt önvédelemre rendezkedett be. Ezek a parasztvármegyék a megszűnt nemesi vármegyék helyén jöttek létre a XVI-XVII. században. Ezeket parasztkapitányok és paraszthadnagyok vezették, ők erősítették meg a közbiztonságot, de nem volt bíráskodási joguk. Igazságszolgáltatást helyi szinten a választott bírók végezték. Ezek felett állt a kádi, a hódoltságban összesen két ilyen volt.

III. "Az Erdélyi Fejedelemség születése"

a. Erdély 1541 után

Fráter György szeretné elérni, hogy János Zsigmond legyen a király, amit - mivel fenntartaná az ország szétagoltságát - a törökök is támogatnak. 1541. augusztus 29-én a törökök elfoglalják Budát, ezzel tkp. már három részre szakad az ország. 1541-ben országgyűlést tartanak Miskolcon, melyen mindkét király hívei megjelennek. Fráter 1541. decemberében hűségnyilatkozatot tesz Ferdinándnak, s még ugyanebben a hónapban, 1541. december 29-én megkötik a gyalui egyezményt, amelyben - tkp. a váradi békére épülve - megígéri Izabella és gyermeke távozását, ill. Erdély Habsburg-kézre adását, s cserébe Szepes várát és a hozzá tartozó birtokokat kéri. 1542-ben a vásárhelyi országgyűlés János Zsigmond gyámjának, ill. Erdély főkapitányának és kincstartójának nevezi ki. A tordai gyűlés 1542. december 20-án megújította a három nemzet unióját (a magyar-székelly-szász nemzt 1437-es kápolnai unióját) és érvénytelenítette a gyalui egyezményt. Elhatározták, hogy János Zsigmondot ismerik el fejedelmül, évi 10 ezer forint adót küldenek a szultánnak, Ferdinándot pedig megkérik, hogy ne vigye őket veszélybe, ha nem bírja őket megvédeni, és engedje őket magukról gondoskodni.

1543-ban a szultán személyes vezetésével indul támadás, elfoglalják Valkó, Siklós, Pécs, Sárvár, Győr, Tata, Esztergom és Székesfehérvár városát, ill. Visegrádot, Nógrádot, Hatvant. A gyalui egyezményről a szultán is

tudomást szerez, de Fráter sikeresen megakadályozza a támadását. 1544-1545 folyamán a törökök tovább növelik a meghódított területeket, megindul a főúri kastélyok várakká alakítása a hódoltság mentén. Új végvárendszer épül ki, melynek tagjai: Győr, Pápa, Kanizsa, Gyula, Várad, Eger, Sziszek és Kapronca várai. 1547-ben Ferdinánd és V. Károly öt évre szóló békét köt a törökökkel.

A magyar rendek nehezen nyugodtak bele a török-Habsburg békébe. 1547. tavaszán meghalt I. Ferenc, a Habsburgok esküdt ellensége. Egy évvel később Szulejmán elindult Perzsia elleni hadjáratára. Többen is alkalmasnak találták az időt a két magyar haza egyesítésére. 1549 szeptemberében Nyírbátorban Fráter György megállapodott Ferdinánd megbízottaival Erdély átadásáról. Szapolyai fiának, II. Jánosnak Erdély átadása fejében kárpótlásul két sziléziai hercegséget, Fráter Györgynek pedig püspöki címet ígértek. A titkos egyezséget azonban maga Izabella árulta be Szulejmánnak. A padisah haragosan szólította fel az erdélyieket, hogy ne tűrjék meg maguk között a barátot: "annak avagy fejét vegyétek vagy elevenen a király fia, II. János kezébe adjátok, hogy ilyen latorért az ország el ne vesszen". Ferdinánd pénzügyi támogatást kér és kap a speyeri birodalmi gyűléstől, s a pápa is támogatja pénzzel, ill. tengeri haddal. Seregének fővezéréül *Joachim* brandenburgi örgrófot választja, aki azonban tehetségtelen hadvezér, s a Buda felmentésére irányuló ostromot is esős időben kezdi meg, ezáltal nem sikerül visszafoglalni a várost.

Fráter Györgynek 1551. nyarára mégis sikerült elérnie, hogy II. János és Izabella lemondott Erdélyről. Izabella a Szent koronát átadta Ferdinánd Erdélybe küldött parancsnokának, *Giovanni Battista Castaldonak* - aki kezdetől fogva gyűlöli Frátert, mivel a barát Lippa novemberi ostromakor szabad elvonulást enged *Ulmen* pasa csapatainak -, s elhagyta Erdélyt. De ekkorra már *Szokolu Mehmed* pasa is Nándorfehérvár alá ért az európai török seregekkel. György barát kettős játékba kezdett: sorra küldte üzeneteit Ferdinándnak, amelyben hűségéről biztosította a Habsburg uralkodót, ugyanakkor a törökök félrevezetésére úgy tett, mintha az ő oldalukon állna. Ferdinánd, aki egyre kevésbé értette a barátot, már 1551. nyarán felhatalmazta zsoldosvezérét, hogy tegyen belátása szerint. Mire a tél beköszöntött, a barát kámszás alakja már mindenütt rettegetést keltett a Habsburg-zsoldosok táborában. 1551. december 16-ról 17-re virradó éjjel az alvinci kastélyában tartózkodó Frátert személyi titkára, *Marcantonio Ferrari* törzsúrással megsebzí, majd Castaldo emberei lemészárolják; teste 70 napig emetetlenül hever (a pápa ezt köveően gyilkossággal vádolja Ferdinándot, s csak 1555-ben menti fel).

A szultán büntetőhadjárata ez alkalommal sem maradt el. A török seregek 1552-ben bevették Veszprémet, a Szondi György által hősiesen védett Drégelyt és egy sor Nógrád megyei várat. A másodvezír egy hónapos ostrom után elfoglalta Temesvárt, majd bevonult Lippára, amelyet a spanyol zsoldosok pánikszerűen hagytak védtelenül. Szeptemberben elesett Szolnok is, Egert Dobó István és katonáinak hősies helytállása és a korán jött tél mentette meg. A történekből az erdélyiek is levonták a tanulságot. "Kedves volt minékünk keresztény fejedelem alá menni, a római császárral összeköttetésben lenni, de Isten nem akarta, hogy állandó legyen" - írták az erdélyiek Ferdinándnak, majd megüzenték: "vagy akkora erővel segít meg minket felséged, ami Szulejmánnak ellenállhat, vagy eskünk alól feloldozni kegyeskedik". Valójában már nem vártak válasza. Az 1556. március 12-ei szászsebesi országgyűlés meghozta a végső határozatot. "A mai napon a mi urunk gyermekét, a János király fiát tettük magunknak fejedelmül és királyul egyenlő akarattal, kinek az ő méltósága szerint minden hívséggel, mint urunknak leszünk és vagyunk is." Innét számítja történetírásunk a külügyeiben ugyan a Fényes Portától függő, de belügyeiben önálló erdélyi fejedelemség történetét.

b. Erdély államszervezetének kialakításának kezdetei

Az Erdélyi Fejedelemség területén Erdélyt, a Tiszántúlt, Kassa vidékét, ill. Észak-Magyarország egy részét értjük. Lakossága székely, szász, magyar és román etnikumú. A székelyek zárt rendben élnek, katonai szervezet, sajátos harcmódor. Hét szék (közigazgatás és bíraskodás, néhol önálló fiúszékek), a székely ispán feladatát a XV. századtól a vajda látja el. A szászok önálló jog alapján éltek, székekre oszlottak, szász gróf (a XV. századtól a szebeni polgármester, a vezető szászok választották). A románok szétszórtan, kis hegyi településeken éltek, vezetőik a kenézek és a vajdák, akik letelepítik és földesúri függésbe kényszerítik őket. A hátszegi területen a románok kiváltságoltak, máshol nincsenek szabadságjogaik, nemességük.

c. az erdélyi államszervezet

- helytartói (fejedelmi) tanács: 22 tagú testület, tagjait az országgyűlés választotta, 1542-1571 között több mint 50 tanácsosról tudunk. A tanácsban 7-7 tanácsos képviselte Erdély rendjeit (a székelyeket a királyi bíró és a generális, a szászokat a szász székek vezetői, a bíró és a polgármester), ill. tagja volt még a gyulafehérvári káptalant képviselő kanonok is. A fejedelmi tanácsnak tkp. mindenhez joga volt, tagjai állandóan az uralkodó mellett voltak. A rendeletek végrehajtása a kancellária feladata volt,

- nagykancellária: az 1550-es, magyar nyelven tartott országgyűlésen az ország szokásait, ill. a rendeket ismerő kancellár kinevezését kérték. Az első kancellár az 1556-ban kinevezet *Csáky Mihály* lett, ettől kezdve rendszeren működik a nagykancellária is. A tisztviselők között székelyek és szászok is vannak, a vezető posztokon erdélyiek

állnak. A kancellária tagjai csak megfelelő tudással rendelkező személyek lehettek; a kancellár rendeleteit a főpostamester által irányított posta továbbította,

- kiskancellária: írásbeli teendők ellátása, több mint 100 íródeákot alkalmaztak, akik többnyire az alsóbb néprétegekből kerültek ki, s jogász alapképzettséggel rendelkeztek,

- kincstartó: a gazdaság vezetője, posztját gyakran nem töltötték be, de ez nem okozott fennakadást. Az adók behajtására külön tisztviselőket jelöltek ki, mint ahogy külön tiszt volt a *tizedfőrendáter* is (termények beszolgáltatása, egyházi tized beszédese). A kincstári birtokok igazgatását a *prefektus* látta el, megemlítendő még a (jelképes) főlovászmesteri tisztség is,

- a felső bíraskodást az 1554-ben alakult Tábla tartotta kezében, melynek élén az uralkodó által kinevezett - s egyben az országgyűlést is vezető - elnök állt. Két ítélőmester (erdély és Magyarország), akár 10 ülnök,

- országgyűlés: egykamarás; évente két vagy akár három alkalommal is összehívták; 40-50 napos törvénykezési szakaszokban működött. Külön törvényt napok Magyarországnak, a hét vármegyének és a székelyeknek. Fellebbezni a fejedelemtől lehetett. Az országgyűlés ítélte el a felségsértőket, árulókat és a súlyosabb bűncselekmények elkövetőit, az országgyűléssel együtt a Tábla is működött. A döntéseknél figyelembe vették a Hármaskönyvet is. Az országgyűlésen részt vettek a székelyek és szászok képviselői is. Csak az uralkodó hívhatta össze, országgyűléseket és táblai gyűléseket is tartottak,

- Lugosi bán, Karánsebesi bán, Fogaras vidéke, Kővár vidéke,

- a birtokok kevés család kezében összpontosultak, kevés az egyházi birtok, erős a központi hatalom (a külső veszélyek miatt a fejedelem iránti hűség feltétlen),

- kincstári jövedelmek: nemesércomonópium, só, huszad (határvám), ötvened (románok), szászok (5800 Ft), ökörsütés és portánként 1-1 Ft a székelyektől, három nemzet adója (24-24 ezer Ft). Teljes egyesítésről a közigazgatásban, pénzügyben és sereg dolgában szó sem lehet; az egyes részek történeti különállása ép oly ridegen fentartott, mint magában Erdélyben, az unió ellenére, a három nemzet sajátos állása. Így pl. a telekadó (*dica*) Erdélyben 99 dénárt tett ki egy portáról (telek), a magyar részekben (Partium), egy egész forintot, 100 dénárt,

- hadsereg: állandó hadsereg, a várak őrsége kb. 6000 fő. Közvetlen veszély esetén hadbahívták a székely főnépet (3-5 lovas), ill. a lófőket (1 lovas) is, a haderőt a jobbágyság arányában állították ki, a kiállítás szabályait a vármegye írta elő. Továbbá egyéb segítség,

- diplomácia: a porta védnöksége érvényesül, Lengyelországgal, Moldvával, Havasalfölddel és Magyarországgal tartanak fenn diplomáciai kapcsolatokat; "Tündérország" (szemfényvesztő hintapolitika),

d. János Zsigmond (1541-1571)

Még születési évében 1540-ben, a rákosi országgyűlés magyar királlyá választja, de nem koronázzák meg. Hatalma a keleti országrészre terjed ki. 1541. május 25-én a török szultán Erdélyt a "fiának fogadott" János Zsigmondnak adta. 1541-1551 között a gyermek János Zsigmond helyett Fráter György kormányoz, majd ötéves Habsburg-uralom kövekezik (anyja 1551 tavaszán a még gyermek János Zsigmondot az Erdély megszálló Ferdinánd hadai elől Lengyelországba menekíti, ahonnan 1556. szeptemberében térnek vissza). Az 1556-os országgyűlés János Zsigmond nagykorúságáig, Izabellát bízta meg a királyi teendőkkel (az okleveleket mindketten aláírják), amit 1559-ben bekövetkezett haláláig lát el. Deklarálják, hogy Izabella és János Zsigmond szabadon rendelkezhet a kincstári várakkal, birtokot megkötés nélkül adományozhatnak, kincstartói állás betöltéséről viszont nem rendelkezhetnek. A lengyelek miatt általános az elégedetlenség, az ellenállás vezetője *Bebek Ferenc* lesz, aki a vajdaság megszerzésére törekszik - mivel János Zsigmond még nincs felkészülve az uralkodásra -, de a törökök ellenszegülése miatt végül meghódol Izabella előtt. A tanácsosok számát 12-re akarták kiegészíteni, de ez nem valósul meg. Izabella hozzájárult, hogy kincstartót nevezzenek ki. Az országgyűlés kérte, hogy küldjenek követeket Franciaországba, ill. a keresztény országokba. A követeket kedvezően fogadták, de segítséget nem kaptak. Az 1558-as gyulafehérvári gyűlésre meghívják Bebeket, ill. az ellenállás másik vezetőjét, *Kendit* is, majd - mivel Izabella szerint az életére törtek - *Balassa Mihály* katonáival - nagy felháborodást keltve - lekasabolja őket.

Izabella 1559. szeptemberében meghal, ettől kezdve János Zsigmond - "választott királyként" - egyedül uralkodik. *Dávid Ferenc* hatására vallászabadságot hirdetett és megszüntette a törvényes államvallást. Az 1568-ban összeült tordai országgyűlés kimondja a vallászabadságot, a templomok közös használatát, ezzel tkp. kiteljesedik az erdélyi reformáció és kialakul a négy elfogadott vallás rendszere. A törvényhozás nyelve a magyar lett! János Zsigmond igen művelt ember, nyolc nyelven olvas és beszél, szenvedélyes könyvbarát volt, támogatta *Bakfark Bálint* erdélyi tartózkodását. Katolikusnak született, a reformáció hatására áttért lutheránusnak, később reformátusnak, s végül unitáriusként halt meg. 1566-ban Szulejmán szultántól szövetséglevelet szerzett, amely tartalmazta Erdély számára a szabad fejedelemséget biztosító jogát.

Az 1570. augusztus 16-án megkötött speyeri egyezmény kijelöli az Erdélyi Fejedelemség területét, amely nem terjed ki az Erdély felé eső hódoltsági sávra (ami azonban halgatólagosan Erdélyhez tartozik): Zaránd, Arad egy része, lugosi és karánsebesi kerület és a Partium (magasrendű állattenyésztés, bortermelés, só és nemesfémek). A Partium több mint tízezer adózó portával növeli az Erdélyi Fejedelemség területét. János Zsigmond 1570-ben lemond választott királyi címéről, és először használja az erdélyi fejedelem címet. A speyeri egyezmény ratifikálása után négy nappal János Zsigmond 1571. március 14-én 31 évesen, utód nélkül elhunyt, sírjánál Dávid Ferenc búcsúztatta a dévai várban. Jelentősége, hogy Erdély számára kijelölte az utódai által is járható külpolitikai irányt: Erdély akkor élhet békességben, ha egyrészt a német, másrészt a török barátságát is bírja. Fejedelemsége idején alakult ki a fejedelmi hatáskör, s a fejedelemség sajátos intézményei is ezalatt születtek meg.

IV. A nemzetközi törökellenes harcok nyitánya, a tizenöt éves háború

a. a háború kitörése

Szulejmán szultán 1566. évi utolsó hadjáratában Gyula és Szigetvár elfoglalásával tovább növelte a török hódoltság területét. Halála után utóda, a jóval békésebb természetű II. Szelim azonban már 1568-ban békét kötött a Habsburgokkal. A drinápolyi békében Miksa elismerte az 1552. és 1566. évi török foglalásokat. A század végéig Magyarországon a két birodalom között már nem voltak nagyobb katonai összecsapások. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a törökök 1578-1590 között pusztító háborút vívtak a perzsákkal, s ezt követően súlyos janicsárlázadás tört ki. Bár a birodalom igen kimerült a háborúban, de - mivel a törököknek tkp. a fennmaradáshoz volt szükséges a hódítás és a zsákmányszerzés - 1593-ban az új nagyvezír, *Kodza Szinán* pasa újabb háborúra készült. A török seregek ezúttal ismét Magyarország ellen indultak.

A háború a török és magyar végvári katonák horvátországi és délvidéki, kezdetben kisebb, de egyre súlyosabbá váló csatározásaiból nőtt ki. *Hasszán (Rabló Hasszán)* boszniai pasa 1591-ben és 1592-ben is megostromolja Sziszek várát. 22 ezer fős serege 1593. június 22-én súlyos vereséget szenved Sziszek alatt *Erdődy Tamás* horvát bán csapataitól, a vereség hírére Szinán pasa kb. 150 ezres sereggel támadást indít, ezzel tkp. kezdetét veszi a 15 éves háború. Szinán elfoglalja Veszprémet és Palotát, majd téli szállásra vezeti hadait. Az *I. Rudolfot* (1576-1608) támogató pápa segítségével Szent Liga alakult, amely a német fejedelemségeket tömörítette. Rudolfot támogatta továbbá *Vitéz Mihály (Mihai)* havasalföldi vajda is. *Báthory Zsigmond* - nagybátya, Bocskai István ösztönzésére - szintén bekapcsolódott a harcokba. A háború első esztendeje magyar sikereket hozott: a Komáromban összegyűlt Habsburg-sereg visszafoglalta Székesfehérvárat, a pákozdi csatában pedig legyőzte a vár felmentésére siető budai pasa csapatait. 1593-1594 telén a keresztények *Pálffy Miklós* vezetésével több várat is (Füle, Kékkő, Divény, Hajnászkő, Buják, Hollókő) visszafoglaltak. 1594-ben a császáriak *Mátyás* főherceg (alkalmatlan) vezetésével sikertelenül kísérleteznek Esztergom visszafoglalásával - itt esik el *Balassi Bálint* is -, ráadásul *Ferdinand Hardegg* parancsnok feladja a Szinán pasa 100 ezres serege által megostromolt Győrt, Németország kapuját.

1595-ben komoly sikereket értek el: a *Karl Mansfeld* vezette csapatoknak sikerült bevenniük Esztergomot és a budai pasa felmentő serege felett is gyzelmet arat (a táborban kitörő vérhasba az ostrom alatt Mansfeld is belehal). *Pálffy Miklós* Vörösvárnál legyőzi a pasa újabb felmentő seregét, majd Visegrádot és Vácot is sikerül visszafoglalni. 1595. október 29-én Gyurgyevónál *Báthory Zsigmond* és *Vitéz Mihály* seregei - Bocskai István vezetésével - óriási győzelmet aratnak, amelyet azonban nem sikerül kiaknázni, és a következő évben fordulat következik be. 1596-ban maga III. Mehmed szultán vezette seregeit (30 év óta először fordult elő, hogy a szultán személyesen állt a hadak élére) és októberben elfoglalta Egert, Felső-Magyarország kulcsát és Nagykanizsa várát is. 1596. október 26-án a mezőkeresztesi csatában, amely Mohács óta a legvéresebb összecsapás volt, ismét a törökök győztek. A csata után 12 ezer keresztény és 20 ezer török holtteste borította a mezőkeresztesi síkot.

Ezzel tkp. lezárult a háború első szakasza. A későbbiekben nagy mezei ütközetekre már nem került sor, jelentős eredmény volt viszont, hogy a szövetségesek *Pálffy Miklós* és *Schwarzenberg* tábornok vezetésével 1598-ban visszafoglalták Győr várát, majd Tata, Veszprém és Palota is *Pálffy* kezére kerül (Tata és Győr ostrománál is alkalmazták a *Catarabat Peccata* nevű fegyvert: székérre kötött robbanószerkezet, melyet a várkapunak vezetnek, hogy berobbantsák). 1598. októberében sikertelenül próbálkoznak Buda visszafoglalásával. A kezdeményezés átcsúszott az oszmánok kezébe és 1600-ban a délnyugati területekkel együtt elfoglalták Kanizsa várát. A Habsburgok ekkor keményebb politikába kezdenek: a lemondott *Báthory Zsigmond* helyére *Giorgio Bastát* küldte, aki átvette Erdély irányítását. *Báthory Zsigmond* híveit elűzték, s Basta később a kezdetben vele együttműködő *Mihály* vajdát is megölette. Erdélyben felemelték az adókat, a parasztság és nemesség jelentős része elszegényedett. Nem választottak nádort, ezzel korlátozták az országgyűlés működését. Ellenreformációs törekvésekkel is találkozunk: Kassa templomát elvették az evangélikusoktól, illetve az 1604-es országgyűlésen törvénybe iktatták, hogy az országgyűlés nem foglalkozhat vallási ügyekkel (ld. hamis artikulus). Az osztrákok külföldieknek adták a főhivatalokat, ekkor került poszjára pl. *Belgiojoso (Giacomo Barbiano)* (Felsőmagyarország főkapitánya) és *Kolonich Siegfried*

(Alsómagyarország főkapitánya) is. Az ország bevételeit a leggazdagabb földesurak nyakába varrt fiskális perekkel (koholt vádak alapján indított eljárások, amelyek általában fő-, és jószágvesztéssel végződtek) egészítették ki. Országos főméltóságokat is perbe fogtak, mint például Rákóczi Zsigmondot és Illésházy Istvánt. Az elégedetlenség országos méreteket öltött.

Mivel 1603-ban kiújult a török-perzsa háború és Kis-Ázsiában felkelések törtek ki, 1604-ben pedig kitört a Bocskai-szabadságharc, a törökök és a Habsburgok is hajlottak a békére. 1606. november 11-én Bocskai közvetítésével a Duna és Zsitva folyók között lévő táborban megkötötték a 20 évre szóló török-Habsburg békét. A zsitvatoroki béke elismerte a háború foglaltait (15. pont): a nógrádi várak magyar, Eger és Kanizsa pedig török kézen maradtak. A szultán először ismerte el a császárt vele egyenrangú uralkodónak. A megegyezés véget vetett az ország 13 esztendeje tartó szenvedésének s hosszú évtizedekre megteremtette a békésebb élet feltételeit.

b. Báthory Zsigmond (1588-1602)

1581. májusában a kolozsvári országgyűlés kiskorúként (kilenc évesen) erdélyi vajda címmel választotta fejedelemmé, de hatalmát csak 1588-tól gyakorolta, mikor a medgyesi országgyűlés a 16 éves fejedelmet nagykorúsította. Ugyanezen az országgyűlésen kitiltja a jezsuitákat Erdélyből (akiket később ismét támogat). 1593-ban, III. Murád szultán, felrugva a drinápolyi békét hadat üzen a Habsburgoknak, és ezzel elkezdődik a 15 éves háború. Báthory Zsigmondot a szultán felszólítja a török sereghez való csatlakozásra, Zsigmond azonban - titkos tanácsadója a spanyol jezsuita *Carillo* tanácsára - a Szent Ligához való csatlakozás mellett dönt. Döntését a rendek nem fogadják el, emiatt lemond a fejedelemségről unokatestvére, *Báthory Boldizsár* javára. Amikor nagybátyja, *Bocskai István* váradi kapitány támogatásáról biztosítja, visszaveszi a fejedelemséget, kivégezteti a törökpárti vezetőket (Kendi Sándor, Kovasóczi Farkas, Báthory Boldizsár). 1595-ben szövetséget kötött Rudolf császárral és birodalmi hercegi címet kapott. Feleségül veszi Habsburg Károly főherceg leányát, *Mária Krisztiánát*. Hatalmát kiterjeszti a két román fejedelemségre, 25 ezer székely segítségével (akiknek oklevélben ígért szabadságot) legyőzi Gyurgyevónál a török seregeket. Sajnos az erdélyi országgyűlés visszavonja a községeknek megígért szabadságot, akiknek lázadását ("véres farsang") Bocskai István veri le. 1596-ban a háború menete megfordul, a közös hadak Mezőkeresztesnél vereséget szenvednek a töröktől. Báthory Zsigmond katonai és magánéleti kudarcai miatt másodszor is lemond és Oppeln és Ratibor hercegségek ellenében Prágába távozva Erdélyt átadja feleségének. 1598-ban váratlanul visszatér és ismét elfoglalja Erdély fejedelmi trónját, majd 1599-ben Medgyesén *Báthory András* biboros, unokabátyja javára lemond. A pap-fejedeleme nem nyerte el sem a Porta, sem a császár kegyeit, sőt a székelyek is - *Székely Mózes* udvarhelyi kapitány kivételével - ellene voltak. Héthónapos fejedelemsége a szebeni vesztes csatával ért véget, ahol Báthory és *Kornis Gáspár* vereséget szenvedett Mihály vajda seregeitől. A biboros Székelyföld felé menekül, ahol Csíkszentdomokos határában a székelyek meggyilkolják. Mihály vajda bevonult Gyulafehérvárra, és fejedelemmé kiáltotta ki magát. Az erdélyi nemesség a császári seregeket hívja segítségül. A Basta vezette egyesült sereg 1600. szeptember 18-án Miriszlónál legyőzi Mihály vajdát.

Báthory András halála után Báthory Zsigmond 1601-ben ismét fejedelemmé választatja magát Kolozsváron. Miután Goroszlónál a Basta és Mihály vezette császári csapatoktól vereséget szenved Moldvába menekül, hadvezére Székely Mózes pedig a törökökhöz. Basta megöleti Mihály vajdát. 1602-ben, miután hívei Tövisnél ismételen vereséget szenvednek Basta hadaitól, negyedszer és végleg lemond a fejedelmi címről és Csehországba távozik. Prágában hunyt el 1613-ban.

V. Bocskai István és a hajdúk

A 15 éves háború sikereit a Habsburgok két országrész egyesítésére akarták felhasználni. Giorgio Basta császári generális vezetésével Erdélybe császári csapatok vonultak s 1603. nyarán átvették a hatalmat. Basta azonban vasvesszővel kormányozta az erdélyieket. A protestánsokat üldözte, a népre pedig megfizethetetlen hadisarcot vetett ki. "Erdély népe olyan szegénységre jutott, hogy kapával törte fel a földet a gabonamagvak számára. Ezt innét Basta ekéjének mondták" - írta egy szemtanú. Hamarosan a királyi Magyarország nemességének is elege lett a Habsburgok uralmából. A háborúban kiürült királyi kincstárát Rudolf a magyar uraktól elvett birtokok bevételeiből akarta feltölteni. A kiszemelt főurakat hűtlenséggel vádolta és elkobozta birtokaikat (különösen nagy felháborodást keltett az 1603-as, *Illésházy István* ellen indított per). Csak olaj volt a tűzre, hogy Rudolf katonái erőszakkal elvették a protestánsok templomait és átadták azokat a katolikusoknak. Kassán Belgiojoso gróf kassai főkapitány ágyúkat hozatott a főtérre, s így kényszerítette a városi tanácsot, hogy a lutheránusok kezén lévő Szent Erzsébet székesegyházat adják át a katolikusoknak. De Rudolfnak ez sem volt elég. 1604. tavaszán a pozsonyi országgyűlés végzéseire utólagosan egy 22. pontot (*hamis artikulus*) is hozzáíratott, amely megerősítette a korábbi protestánsellenes törvényeket és megtiltotta, hogy az országgyűléseken ezentúl vallási kérdéseket tárgyaljanak. Mivel a király csak a magyar rendekkel közösen hozhatott törvényt, a 22. törvénycikk hamisításnak számított. A pohár betelt.

Az elégedetlenek élére Bocskai István állt. Bocskai néhány évvel korábban még a Habsburgok pártján állt, de a császári politika tehetetlenségét látva a törököknél kezd tapogatózni, mire a Habsburgok fiskális pert indítanak ellene (melyre az szolgálta ürügyül, hogy szeptember 19-én Belgiojoso kezére jutott Bocskai levelezése az erdélyi emigránsokkal). Giacomo Barbiano Belgiojoso kassai főkapitány és *Cyprian Conti* váradi alparancsnok vezetésével támadást indítanak Bocskai ellen. 1604. október 15-én Bocskai a császári seregből áttért - *Lippay Balázs*, *Németi Balázs* és *Szilassy János* kapitányok által vezetett - hajdúkkal Álmosd és Diószeg határánál legyőzte Belgiojoso csapatait. Belgiojoso Kassa felé vonul vissza, de a város egyszerűen bezárja előtte kapuit. Néhány hét alatt Váradtól Kassáig Bocskai lett az úr. 1604. november 12-én Kassán részországyulást tartanak, melyen a rendek pénzt és katonát szavaznak meg a hacra. Basta november 17-én Osgyán, november 28-án pedig Edelény mellett mér vereséget a hajdúkra, de a meginduló ellentámadás egészen Rimaszombatig jut előre. A gyors sikerek láttán az erdélyiek 1605. február 21-én Marossszerdán fejedelmüknek ismerték el Bocskait, majd április 20-án a szerencsi országgyűlésen a magyarországi rendek is fejedelmüké választották. 1605. december 12-én Bocskai 9254 hajdújának kollektív nemesi jogokat és adómentességet kap a fegyveres szolgálat fejében és Szabolcs vármegye déli részén (Kálló, Nánás, Dorog, Varjas, Hadháza, Vámospercs, Sima, Vid) telepíti le őket. A Dunántúlon a *Némethy Gergely* vezette hajdúk érnek el sikereket (Sümeg, Körmend, Sziszek, Kőszeg, Veszprém, Palota, Tata). Némethy meghódolásra szólítja fel Krajnát, Karintát és Stájerországot, amit azonban Bocskai helytelenít.

1605. novemberében *Lalla Mehmed* nagyvezír a szultán nevében díszes koronát küldött Bocskainak, ő azonban - bár a koronát nem küldte vissza - nem koronáztatta meg magát, mert nem akart végleg szakítani a Habsburgokkal. A török szövetséget csak kényszerűségből vállalta, mert belátta, hogy nem harcolhat egyszerre két császár ellen. Bocskai azt is hamar felismerte, hogy győzelmeit a törökök kihasználják, ezért mielőbb igyekezett megegyezni Rudolf királlyal. Hónapokig tartó tárgyalások után, 1606. június 23-án kötötték meg a bécsi békét. A béke rendezte a vallási sérelmeket, érvénytelenítette a 22. törvénycikket, s megengedte, hogy a főurak, a nemesek, a városok és a végváriak szabadon gyakorolják vallásukat (tkp. - a mezővárosi parasztság kivételével - vallásszabadságot adtak a protestánsoknak). A Habsburgok elismerték Erdély függetlenségét és számos területet - köztük Tokajt, Ung-, Szatmár-, és Bereg-megyét is - a Fejedelemséghez csatoltak. Előírták a törökkel kötendő békét. Bocskai közvetítésével a bécsi udvar és a porta 1606. november 11-én megkötötte a 15 éves háborút lezáró zsitvatoroki békét. Ebben az egyezményben a fennálló helyzetet szentesítették.

Bocskai István 1606. december 29-én meghalt. Végrendeletében megfogalmazta, hogy szükség van egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani mindaddig, amíg a magyar korona idegen kézen van. Ha azonban újra magyar királyt választanak, akkor Erdélyt és a Királyi Magyarországot egyesíteni kell. Művelt fejedeleme volt, maga mellé vette a kor legkiválóbb történészeit, köztük *Szamosközi Istvánt*. Iskolákat alapított és támogatott, legfőképpen a marosvásárhelyi kollégiumot.

VI. "Erdély aranykora", 1613-1648

1. Erdély Bocskai után

Bocskai halála után a rendek *Rákóczi Zsigmondot* (1607-1608) választották fejedelmüké, aki ellen - a Bocskai által eredetileg kijelölt *Homonnai Bálintot* támogatva - hajdúfelkelés robbant ki. 1608-ban Bocskai István unokaöccse, a 18 éves *Báthory Gábor* (1608-1613), az utolsó Báthory kerül a fejedelmi székbe, aki erőszakos politikájával és botrányos életével kivívta a nemesség haragját, és hadjárataival a törököt is maga ellen fordította. Végül 1613. október 27-én a vele szövetséges hajdúk ölték meg.

2. Bethlen Gábor (1613-1629)

Bethlen Gábor 33 évesen, 1613. október 23-án, török támogatással lett Erdély fejedelme. Üres kincstár, ellenséges magyar rendek, gyanakvó székelység, haragvó szászság fogadta. Ügyes és türelmes politikával Bethlennek hónapok alatt sikerült megszilárdítania hatalmát. Hozzáfoghatott a gazdaság megerősítéséhez. Legelső feladata az volt, hogy visszaszerezze a zavaros időkben eladományozott fejedelmi birtokokat. Ezért 1588-ig visszamenően felülvizsgáltatta a birtokadományokat és számos birtokot visszavett. Ezeken a korábbinál ésszerűbb és hatékonyabb gazdálkodást vezetett be. Nagy gondot fordított az erdélyi só- és nemesércbányák művelésére. Körmöcbánya vidékéről bányászokat telepített Erdélybe. A külföldi mesterembereket kedvezményekkel ösztönözte arra, hogy a fejedelemségbe költözzenek. Támogatta a kereskedelmet, de a legfontosabb cikkekkel, a szarvasmarhával, a fémekkel, higannyal, sóval maga a kincstár kereskedett, ami busás jövedelmet hozott. Az erdélyi áruk eljutottak Velencébe, Bécsbe és Konstantinápolyba is. Bethlennek sikerült megdupláznia elődei jövedelmeit. A fejedelemség évi bevétele a nikolsburgi béke után Erdélyhez csatolt hét vármegye jövedelmeivel együtt elérhette a 350-400 ezer forintot is.

A meggazdagodott Erdély biztos támaszt jelentett a fejedelemnek, hogy megvalósítsa nagyratörő külpolitikai terveit. Bethlen 1619-ben csatlakozott a Habsburgok uralma ellen fellázadt csehekhez. Seregei elfoglalták Érsekújvárt, majd

a koronázó várost, Pozsonyt is. 1620. augusztus 25-én a besztercebányai országgyűlés Magyarország királyává választotta. Bethlen azonban nem koronáztatta meg magát, mert tudta, hogy a török nem engedné a két haza egyesülését. "Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja, mert Erdély Szulimán találmánya és sajátja az hatalmas császárnak" - mondták a törökök. Bethlen így 1621. december 31-én Nikolsburgban békét kötött a császárral (a békét Bethlen 1622. január 6-án, Ferdinánd január 7-én erősítette meg). A békében Bethlen lemondott a magyar királyi címről, cserébe német birodalmi fejedelmi rangot kapott. Ennél is jelentősebb volt, hogy az egyezség a fejedelemséghez csatolta Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaúj megyét, valamint Kassát, Munkácsot, Tokajt, Tarcalt és Ecsedet. 1623-1624-es második hadjáratát az 1624. május 8-án megkötött második bécsi béke zárta le, melyben lemond a sziléziai birtokokról. Első felesége *Károlyi Zsuzsanna* 1622-ben történt halála után 1626-ban a brandenburgi választófejedelem leányát, *Brandenburgi Katalint* választja hitvesül. Ebben az évben vezeti harmadik, egyben utolsó hadjáratát a császár ellen, melyet a hamarosan megkötött - az 1620-as nikolsburgi békét megerősítő - pozsonyi béke zár 1626. december 20-án. Bethlen a kis fejedelemséget az európai nagypolitikába is beemelte. Az 1626-os westminsteri szerződésben Erdélyt is felvették, így a fejedelemség Anglia, Hollandia és Dánia mellett tagja lett az európai protestáns hatalmak szövetségének.

Bethlen Erdélyben abszolútus hatalmat alakított ki, háttérbe szorítva a rendeket, s kezében futott össze a közigazgatás minden szála. Erre hatalmas birtokteste, és magánhadserege miatt volt lehetősége. Ugyanakkor támogatta, és védelmezte a középréteget, és a jobbágyságot. Létrehozta a Fejedelmi Tanácsot, aminek a tagjai a familiáriusából váltotta ki. Kancelláriát, Kincstartóságot hozott létre, emellett jellemző volt a rendek szinte jelentéktelen szerepe. Bethlen uralkodása alatt ellenség nem lépett a fejedelemség területére. Uralma anyagi és kulturális gyarapodást hozott s bebizonyította, hogy Erdély kedvező nemzetközi helyzetben még a Habsburgokkal szemben is képes eredményt elérni.

Uralkodása idején a kulturális élet jelentősen fellendült. Külföldi mesteremberek bevonásával egy pompás, későreneszánsz uralkodói központot hozott létre Gyulafehérváron, ahol, ennek hatására, a szellemi élet jelentősen megerősödött. Támogatta az erdélyi fiatalok külföldi taníttatását, akik tanulmányaik befejezése után természetesen Bethlen szolgálatába kerültek. Ezenkívül Gyulafehérváron protestáns akadémiát (főiskolát)

alapított, melynek könyvtáráról is gondoskodott (hódításai során nem feledkezett meg a könyvekről sem: Felső-Magyarországról például két szekérnyi könyvet vitt magával). Jelentős mecénási magatartást folytatott az uralkodó. Többek között ő támogatta a híres prédikátort, *Molnár Albertet*, aki szótárával és nyelvtankönyvével európai hírnevet szerzett a magyar nyelvnek. Bethlen Gábor uralkodása alatt élte Erdély, aranykorát. A fejedelemnek sikerült, hatékony kormányzati rendszerrel, az országot megvédeni a pusztulástól, és gazdaságilag illetve kulturálisan fejleszteni.

2. I. Rákóczi György (1630-1648)

Bethlen Gábor halála után néhány hónapig Brandenburgi Katalin mellett az elhunyt fejedelem öccse, *Bethlen István* kormányozza Erdélyt, akit 1630. szeptember 28-án fejedelemmé választanak. Bethlen István azonban a segesvári országgyűlésen lemond a trónról I. Rákóczi György javára, akit az országgyűlés 1630. december 1-én el is fogad fejedelemként. I. Rákóczi György (akit bibliás, őrálló fejedelemnek is neveztek) nem volt olyan nagy politikus, mint Bethlen Gábor, nem szövögetett nagyszabású terveket és nem vágyott királyi koronára sem; Erdély megfontolt és szorgos uralkodója volt. Uralma hatalmas családi birtokain nyugodott. Gazdaságpolitikájában nem követte Bethlent, a kereskedelemre és iparra kevesebb gondot fordított. A Habsburgokkal is egyezségekre törekedett. A harmincéves háború Habsburg-ellenes táborához is csak 1643-ban csatlakozott, akkor, amikor meggyőződött róla, hogy francia és svéd szövetségei elég erősek. Túlzott óvatossága azonban majdnem vesztét okozta: amikor 1644-ben hadaival a királyi Magyarországra támadt, a svéd csapatok már elhagyták a Magyarországgal határos Morvaországot. Rákóczi magára maradt. Áprilisban vereséget szenvedett Esterházy Miklós nádor csapataitól, amikor pedig feltűntek a császári csapatok, a fejedelem Erdély felé hátrált s elkerülte a döntő ütközetet. 1644. telén a császári csapatok a svédek támadása miatt visszavonultak. A következő év tavaszán az erdélyiek ellentámadásba lendültek és május végén bevették Nagyszombatot, júliusban pedig egészen Brnoig nyomulva egyesültek *Torstenson* svéd csapataival. Rákóczi, akit a török porta is eltiltott a hadjárattól, 1645. december 16-án megkötötte a császárral a linzi békét. A béke visszaadta Rákóczi életére Erdélynek azt a hét magyarországi vármegyét, amelyek már Bethlen idejében is a fejedelemséghez tartoztak. A Rákóczi-család megkapta Tokajt, Tarcalt, Regécet és Ecsedet, a fejedelem fiai pedig Szabolcs és Szatmár megyét. A béke biztosította a protestánsok vallásszabadságát. Jelentős változás azonban, hogy a linzi béke első ízben mondta ki: a jobbágyságot sem szabad korlátozni vallásuk gyakorlásában. Az 1647. évi országgyűlés a béke pontjait megerősítette és visszaadta a protestánsoktól elvett templomokat is. Rákóczit méltán nevezte egyik kortársa bibliás, őrálló fejedelemnek. A bibliát, mindennapi kedvenc olvasmányát, több tucatszor

végigolvasta. Megfontoltan örködött Erdélyország felett, s amikor 1648 októberében meghalt, Erdély nagyobb és szilárdabb volt, mint bármikor előtte.

VII. Az önálló külpolitizálás lehetőségei Erdélyben (az Erdélyi Fejedelemség és a lengyel trón)

1. Báthory István (1571-1586)

János Zsigmond halála után az erdélyi rendek, megszegve a speyeri szerződést, somlyói Báthory Istvánt válasszák fejedelemüké 1571. május 25-én. Báthory István uralkodása viharosan kezdődött. *Bekes Gáspár*, Fogaras várának nagyhatalmú ura nem nyugodott bele Báthory megválasztásába és fegyverrel akarta megszerezni a fejedelmi trónt. Báthory azonban 1575-ben a kerelöszentpáli csatában legyőzte a trónkövetelőt. A padovai egyetemen tanult bölcs és művelt fejedelem felismerte, hogy az oszmán birodalom árnyékában csak óvatosan politizálhat. Arra törekedett, hogy Erdélyt megóvja a török támadásoktól. Közben a Habsburgokkal sem szakította meg a kapcsolatot mert remélte, hogy a két magyar hazát sikerül majd egyesíteni. Bekapcsolódik az 1558-óta tartó livóniai háborúba; s a lengyel rendek már az 1575-ös kerelöszentpáli csata után királyukká választják. 1576. május 1-én megkoronázzák, május 2-án pedig házasságot köt *Jagelló Annával*. Lengyel királysága idején Erdély kormányzását a kancellárián keresztül gyakorolja. 1577-ben bátyját, *Báthory Kristóf*-ot erdélyi vajdának nevezi ki. 1581. májusában a kolozsvári országgyűlésen *Báthory Zsigmond*-ot választják fejedelemé, aki mellett a Báthory István által irányított 12 tagú fejedelmi tanács áll. 1583. februárjában három tagú (*Kendi Sándor, Kvasóczy Farkas, Sombori László*), önálló jogkörrel rendelkező tanács áll Zsigmond mellé, akik 1583 végén a rendek növekedő ellenállására, ill. a pénzügyi nehézségekre hivatkozva felmentésüket kérik. Lemondásukat 1585. májusában elfogadják, s *Giczy János* váradi kapitányt nevezik ki kormányzónak, aki helyett azonban tkp. Báthory István uralkodik Krakkóból. 1586. december 13-án váratlanul és utód nélkül hal meg. Lengyelországban a katolikus *III. Waza Zsigmond* (1587-1632) követi, aki sikerrel veri szét *Habsburg Miksa* betörő hadait. Az egyesítés esélye közelebb került 1576-ban, amikor a lengyelek Báthoryt választották királyuknak. Lengyel királyként többször is próbálkozott nemzetközi törökellenes hadjárat szervezésével. Erőfeszítései azonban sikertelenek maradtak.

2. II. Rákóczi György (1648-1660)

I. Rákóczi Györgyöt fia, II. Rákóczi György követte Erdély trónján. Bár gyermekkorától fejedelemnek nevelték, apja megfontoltságát nem örökölte. Meggondolatlan politikájával elherdálta mindazt a gazdagságot és nyugalmat, amit apja és Bethlen gondos munkával fölépített. Csakúgy mint elődei, ő is igyekezett bekapcsolódni a nemzetközi politikába. Követei megfordultak Angliában, Dániában és Hollandiában, ahol egy esetleges Habsburg-ellenes nemzetközi szövetség lehetőségét tudakolták. Rákóczi arra is törekedett, hogy a szomszédos román vajdaságok élén hozzá hű vajdák üljenek. Szerette volna megszerezni a lengyel királyi koronát is, ezért 1657. januárjában svéd, román és kozák szövetségben Lengyelországra támadt. Rákóczi azonban nem kérte ki a török porta engedélyét, s ezzel Erdélyt végső veszedelembé sodorta. A hadjárat eleinte sikereket hozott. 15 ezer fős hada áprilisban bevette Krakkót, majd egyesült a svédekkel. X. Károly svéd király azonban a dánok támadása miatt kénytelen volt hazatérni. Bár II. Rákóczi György júniusban már Varsóba is bevonult, a lengyelek hamarosan ellentámadásba mentek át. Egyes egységeik Észak-Erdélybe is betörték. Júliusban a román és a kozák csapatok is magára hagyták a fejedelmet, aki több mint egymillió forintos hadi kárpótlás fejében kénytelen volt békét kérni. Rákóczi ezután a *Kemény János* vezette fősereget magára hagyta, s kíséretével visszatért Erdélybe. Az erdélyi fősereget a porta által küldött krími tatárok megtámadták, s az egész sereget fogságba ejtették majd a Krímbe vitték. Mivel a fejedelem nem váltotta ki a foglyokat, sokan ott pusztultak. Csak azok menekültek meg, akikért családjuk meg tudta fizetni a váltságdíjat. Mivel Rákóczi nem volt hajlandó átadni a fejedelemséget a porta által kiszemelt *Barcsay Ákos*-nak (1658-1660), török és tatár csapatok támadtak Erdélyre. A törökök elfoglalták Lippát, a tatárok pedig felégették Gyulafehérvárt, Nagyenyedet, Tordát, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt. 1658-ban az erdélyi országgyűlés a törökök jelöltjét, Barcsay Ákost választotta fejedelmévé, aki kénytelen volt átadni a törököknek Lugost és Karánsebest. Abba is belement, hogy Erdély török adóját 40 ezer aranyra emeljék. Rákóczi 1660 májusában Szászfenesnél vereséget szenvedett a Barcsayt támogató budai pasától. Néhány héttel később belehalt a csatában kapott sebeibe.

3. Erdély II. Rákóczi György halála után

A szászfenesi csatát követően a budai pasa 45 napos ostrom után elfoglalta Váradot, Erdély kapuját, Szent László városát. Várad elestével az Erdélyhez tartozó Részek is török uralom alá kerültek, s a fejedelemség védtelenné vált a törökökkel szemben. Erdélyország megpróbáltatásai ezzel még nem értek véget. 1661-ben a Habsburg csapatok segítségével a tatár fogságból visszatért Kemény János (1661-1662) ragadta magához a hatalmat. Hamarosan megölette Barcsay Ákost is. A porta azonban hallani sem akart a Habsburg-párti Kemény János fejedelemségéről. 1661 őszén a porta parancsára az erdélyiek Apafi Mihályt választották meg Erdély fejedelmévé. 1662 januárjában a nagyszöllősi csatában Apafi és a török segédcsatatok vereséget mértek Kemény seregére. A csatában Kemény is

elesett. Erdély trónján *Apafi Mihály* (1661-1690) személyében ismét egyetlen fejedelem maradt. Rá várt a feladat, hogy a négy és fél esztendő háborúskodásban többször feldúlt és megcsönkített Erdélyt újjáépítse.

VIII. Zrínyi Miklós elméleti munkássága és hadvezéri tevékenysége

Amikor 1648-ban véget ért a harmincéves háború, a magyar főurak azt remélték, hogy a Habsburgok végre a török ellen fordulnak. Reményeikben azonban csalatkoznuk kellett. A császár és a szultán 1649-ben 22 esztendőre meghosszabbította a zsitvatoroki békét. A békét azonban rendre megzavarták *Zrínyi Miklós* horvát bán és a magyarországi török bégek összecsapásai. Várado eleste azt is mindenki számára világossá tette, hogy a hanyatló oszmán birodalom vezetése ismét erős kezekbe került. A 81 éves korában, 1656-ban nagyvezírré kinevezett *Köprülü Mehmed* véres kézzel hozta rendbe a birodalom belső ügyeit. Az ő politikáját követte 1661-től fia, a 26 éves *Köprülü Ahmed* nagyvezír is. *Köprülü Ahmed* 1663-ban személyesen vezette a török csapatokat, hogy megtorolja a Habsburgok 1660-1661 évi erdélyi beavatkozását. A török csapatok 39 napos ostrom után elfoglalták Érsekújvárat, a Felvidék legerősebb várát. Három esztendővel a váradi vilajet megszervezése után a törökök Érsekújvár központtal újabb török tartományt hoztak létre.

Az újabb török sikerek cselekvésre ösztönözték a magyar főurakat. Vezetőjük, *Zrínyi Miklós* horvát bán, a szigetvári hős dédunokája korának legnagyobb magyar hadvezére volt. *Zrínyi* éveken át tanulmányozta a régi hadtudományi írókat és a törökök hadi szokásait. A század derekától sorra jelentette meg hadtudományi munkáit és törökellenes röpiratait. Már hat évvel korábban megírta, hogy "télén a török öszve nem gyülekezik". Azt tartotta: "jó azért olyan időt választani a vitézkedésre, azkit az ellenség meg sem gondol". 1664. januárjában és februárjában 250 kilométernyire behatolt a török területekre és felégette a hat kilométer hosszú észéki hidat. Ezzel a magyarországi török várakat elvágtá utánpótlásuktól. A téli hadjárat sikerein felbuzdulva *Zrínyi* a császári csapatok segítségével Kanizsa ostromához kezdett. *Köprülü Ahmed* nagyvezír azonban a sebtében újjáépített észéki hídon átkelve szétkergette az ostromlókat. A nagyvezír mintegy 40 ezres serege élén Bécs ellen indult. 1664. augusztus 1-én azonban a Rábán átkelő török csapatok Szentgotthárdnál súlyos vereséget szenvedtek a *Raimundo Montecuccoli* tábornagy által vezetett császári erőktől. Mindenki azt remélte, hogy a bécsi udvar végre rászánja magát egy nagy törökellenes hadjáratra, amellyel kiűzhetik a törököt az országból. Bécs azonban megint másképp döntött. A nagyvezír táborában lévő császári követ kilenc nappal a győztes szentgotthárdi csata után, 1664. augusztus 10-én Vasvárott békét kötött a törökökkel. A béke a törökök kezén hagyta az utóbbi évek foglalásait, így Váradot és Érsekújvárt is. A magyarok úgy érezték, hogy Bécs megint elárulta őket. A pohár betelt és egyre többen voltak azok a magyar főurak, akik a Habsburgok elleni nyílt felkelést tervezgették. 1664. november 18-án *Zrínyi* vadkanvadászaton vesz részt, ahol egy megsebesített vadkan üldözése közben halálos sebet kap (állítólag).

Irodalmi alkotásai:

- *Szigeti veszedelem*: 1646-1647 telén írt eposz Szigetvár 1566-os védelméről,
- *Tábori kis tracta*: a hadseregvezetés, finanszírozás és infrastruktúra kérdéseit vizsgálja,
- *Adria! tengernek Syrenaja*: 1651-ben a magyar rendeknek dedikálva megjelent eposz,
- *Vitéz hadnagy*: 1653-ban fejezte be; a kielemelkedő hadvezérről alkotott véleményét foglalja össze,
- *Mátyás király életéről való elmélkedések*: 1655-ben írt munkája tkp. királytükör, melyben egyben világosan lefekteti saját elveit is,
- *Az török áfium ellen való orvosság*: 1663, a behódolás minden formájának kerülésére szólít fel.

IX. A Thököly-felkelés sikerei, az ország négy részre szakadása

1. A rendi mozgalom kibontakozása

Az 1664-ben aláírt vasvári béke elégedetlenséget keltett a nemességben. A vasvári béke a török kezén hagyta Váradot és Érsekújvárt (ezzel a Felvidék teljesen leszakadt), emellett volt egy melléklet, amiben a török-Habsburg kereskedelemről szövegezték (ez is azt sejtette, hogy a törökök hosszabb magyarországi jelenlétére számítanak). A békével tkp. a török berendezkedést állandósították, és nem vették figyelembe a nemesség politikai, gazdasági érdekeit. Ezért a rendek erőteljesebben kezdtek szervezkedni. A szervezés élén *Wesselényi Ferenc* nádor, *Zrínyi Péter* horvát bán, *Lippányi György* esztergomi érsek és *Nádasdi Ferenc* országbíró állt. Céljuk az volt, hogy nemesi felkeléssel lerázzák magukról a Habsburgokat, majd behódolnak a töröknek, 10000 arany adót fizetnek, cserébe pedig szabad kezet kapnak, sőt még a hódoltsági területeket is visszakapják. De a portáról egyszer sem jött megerősítés erre a tervre. 1667-ben meghalt *Wesselényi* és *Lippányi* is, a helyükre *Frangepán Ferenc* (a Délvidék ura) és *I. Rákóczi Ferenc* (a Rákóczi-birtokok ura) kerülnek. Emellett másik probléma is akad: hatalmi harc bontakozott ki a felkelés vezetésének megszerzésére *Zrínyi Péter* és a *Nádasdi* szimpatizánsokkal. A két párt tagjai egymást jelentették fel az udvarnál, amely így mindent tud a szervezkedésről, de hagyja azt, hisz ez jó indok lenne arra, hogy leszámoljanak velük. 1670-ben kezdődik a harc: a Dunántúlon csak néhány száz nemes gyűlt össze, így őket elengedték *Zrínyiék*, és Bécsbe mentek kegyelemért. A felvidéken nagyobb csapat gyűlt össze *I. Rákóczi*

Ferenc vezérlete alatt, néhány kisebb csatát nyertek is, de a bécsi zsoldosoktól már kikaptak. Ezzel tkp. vége lett a felkelésnek.

2. Lipót abszolutizmusa (1671-1681)

Az udvar meghirdette a *jogeljátszás* teóriáját: a törvényes uralkodó elleni felkeléssel a rendek elveszítik a jogukat az ország kormányzásában való részvételre. Az országot e jog miatt katonai csapatok szállták meg, a katonákat elküldik a végvárakból. 1671-ben Bécsújhelyen lefejezték Zrínyi Pétert, Frangepán Ferencet, Nádasdi Ferencet; vagyonukat (Zrínyiét kivéve) az udvar elkobozta. Rákóczit anyja, Báthory Zsófia pénzzel váltotta ki (az udvar a pénzhiány miatt tkp. pénzen megválthatóvá teszi a megtorlást). Pozsonyban 200 nemest állítottak elő, és birtokaik felajánlására kényszerítették őket. Az abszolutizmus ellenreformáció formában is megjelent (prédikátorüldözés, a protestáns prédikátorokat áttérésre szólították föl, aki nem tért át azt gályarabnak adták el). Megemelték az adókat: előbb 4-ről 100 forintra (irreális), majd ezt a 1/4-ére csökkentették. A rendi méltóságokat betöltetlenül hagyták, a nádor helyett helytartót neveztek ki *Ampringen János* személyében. Az udvar nem a rendekre, hanem a társadalomra mért csapást, s ezáltal az az egész társadalommal került szembe.

3. A rendek válasza, a kuruc mozgalom

Kuruc ~ kruksz-kereszt, Dózsa, vagy: Kruciates: az erdélyi fejedelem apródjának és az apród mellvértjének a neve. A mozgalom bölcsője Északkelet-Magyarország, Erdély, a Hódoltság és a Királyi Magyarország (Ung, Bereg, Észak-Tiszántúl) területén volt. Két csoport jött létre: protestáns kisnemesek és elbocsátott végvári katonák. Összesen is csak néhány százan voltak. Nagy problémát jelentett, hogy nem volt vezetőjük, bár Erdélyben *Teleki Mihály* (Erdély kancellárja) próbálta vezetni a csapatokat.

4. Thököly mozgalma

1678. tavaszán a Teleki Mihály vezette bujdosók, akiket ekkoriban már egyre gyakrabban neveztek kurucoknak, újabb hadjáratot kezdtek a királyi Magyarország ellen. Az összegyűlt hadak létszámát a források 11-22 ezerre teszik. Bár a kelet-magyarországi császári seregek létszáma aligha volt több mint 5-7 ezer, a Teleki vezette támadás a kezdeti sikerek után, akárcsak 1672-ben, most is megtorpant. Amikor az Eperjest ostromló Teleki hírt vette, hogy császári sereg közeledik, visszahátrált kővári kastélyába. A Szatmár környékén táborozó kurucok azonban hamar új vezetőre leltek Thököly Imre személyében. Az alig húszesztendő gróf dédapja még marhakereskedő volt, apja már a Felvidék egyik leggazdagabb főura. Mivel a apja részt vett a Wesselényi-összeesküvésben, a család elvesztette birtokait. Thököly Imre Erdélyben talált menedéket, s hamarosan az itteni bujdosók egyik vezére lett. Teleki visszavonulása után 1678. őszén maga állt a kurucok élére. Lovasaival október végére elfoglalta a bányavárosokat és csapatai egészen Morvaországig portyáztak. Bár a modern gyalogság híján Thököly nem tudta megtartani foglaltait, bravúros támadásával egycsapásra hírneves vezérré vált. A bécsi udvar is fölismerte, hogy Thökölyben erős védelmezőre talált a magyar szabadság. I. Lipót ezért 1681-ben 19 évi szünet után ismét összehívta az országgyűlést. Az országgyűlés megszüntette a gyűlölt kormányzóságot, eltörölte az 1670 után hozott adórendeletet, s engedélyezte a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Az ország ismét nádort választott. Az új nádor Thököly Imre sógora, *Esterházy Pál* lett. Ezzel a magyar rendek és a bécsi kormány között helyreállt az 1608 után kialakult egyensúlyi helyzet. Thökölyt azonban hiába várták a pozsonyi országgyűlésre. A kurucok ifjú vezére más utat választott. 1682 szeptemberében Füleken Apafi Mihály jelenlétében átvette *Ibrahim* budai pasától a török szultán kinevező iratát, amely Thökölyt Magyarország fejedelmévé tette. Thököly felső-magyarországi fejedelemségével, amely Erdély határától a Garam folyóig terjedt, a királyi Magyarország keleti részén létrejött egy újabb török hűbéres állam. A hajdan egységes Magyarország immár négy részre darabolódott.

Thököly fejedelemsége 1685-ig állt fenn. Legfőbb pénzforrását saját birtokai, a Zrínyi Ilonával kötött házasság után pedig a Rákóczi uradalmak jelentették. Elbocsátott végvári katonákból, kurucokból álló hadserege húszezer fő körül mozgott. Hatalma azonban sem belföldön, sem külföldön nem talált megfelelő támogatókra. A külföldi hatalmak közül csak a porta segítette. Ezzel azonban további sorsát is összekötötte azzal a török hatalommal, amely ekkoriban már végórát élt Magyarországon. A magyarság szerencsétlenségére az országot épp akkor osztották meg kibékíthetetlen ellentétek, amikor az európai politikában megteremtődtek egy törökellenes összefogás feltételei s hosszú idő után először volt lehetőség a török kiűzésére.

X. "Hungaria eliberata"

A török kiűzése *Kara Musztafa* török nagyvezír 1683-as Bécs elleni támadása után kezdődik meg. 1683. szeptember 12-én Bécs alatt a Bécsét felmentő sereg, *Savoyai Jenő* vezetésével, ill. *Lotharingiai Károly* és *Sobieski János* segítségével legyőzte a Kara Musztafa által vezetett - és Thököly Imre által is támogatott - törököket. Mivel Béccsel együtt Nyugat-Európa is komoly veszélybe került, ezért a pápa, *XI. Ince* vezetésével 1684-ben létrejön egy nemzetközi törökellenes szövetség, a Szent Liga. Az alapító tagokhoz, Velencéhez, Lengyelországhoz, a Habsburg-birodalomhoz és néhány német fejedelemhez 1686-ban Oroszország is csatlakozik. A liga feladatául tűzi ki a török

kiűzését Magyarországról, hogy a nyugat-európai területeket biztonságban tudhassa. Az, hogy a Habsburgok érdemlegesen részt vesznek a hadműveletekben, XI. Ince XIV. Lajosra kifejtett nyomásával indokolható, a francia király végül 20 évre szóló békét köt a Habsburgokkal.

A császári sereg 1684-ben Buda visszavételével kísérletezik 50 ezer katonával, de többhónapos ostrom után a helyzet változatlan. 1685-re felszabadul a Dunántúl északi része és a Felvidék túlnyomó része, csak a török végvárak tartják magukat, mert ezeket nem ostrommal veszik be, hanem körülzártják magyar vitézekkel, és várják, hogy a védők megadják magukat. A Felvidék felszabadulásával 1685-ben megszűnik a török támadással 1682-ben létrejött Felvidéki Fejedelemség, amelynek élén Thököly Imre állt. Ugyancsak ebben az évben kezdődik meg Munkács várának ostroma, amelyet Thököly felesége, *Zrínyi Ilona* véd egészen 1688-ig, amikor a német csapatoknak *Caraffa* vezetésével végül sikerül elfoglalniuk. 1684-1685-ben Lotharingiai Károly seregei többször megverik a szultáni csapatokat, és ostromgyűrűt húznak Buda köré. A következő évben, 1686-ban újabb támadás indul Buda felszabadítására. A támadás fővezére Lotharingiai Károly, aki a vár északi oldalán állomásozik 40 ezer fővel. A déli oldalon pedig a "Kék Herceg" néven ismert *Miksa Emánuel* sorakoztatja fel 21 ezer főnyi seregét. A seregben körülbelül 15 ezer magyar is harcol, akiknek túlnyomó részét Thököly katonái teszik ki. A magyaroknak nem engedélyezik önálló hadtest felállítását, ezért szétszítva harcolnak különböző parancsnokok alatt. Az ostrom irányításában részt vesz *Lajos Vilmos* bádeni örgróf és Savojai Jenő is.

Buda ostroma - Pestet felszabadítása és hosszas huzavona után - június 22-én kezdődik meg. Június végén a sereghez csatlakozik még 14 ezer brandenburgi katona. A vár lövetése július elsején kezdődik meg. Kétheti előkészítés után július 13-án indul meg egy roham az északi oldalon, de kudarccal végződik. Július 22-én felrobban egy török lőszerraktár, ezáltal megsemmisül egy palotaépület és ledől a nyugati fal egy része. Az ostromlók szerencsétlenségére azonban nem tudnak hozzájutni a réshez. Július 24-én *Fiáth János* 600 győri hajdúval áttöri a török védelmet és bejut a várba, sőt még egy magyar lobogót is kitűznek. Eközben *Esterházy János* és 2000 hajdú álrohammal tereli el a török védők figyelmét. A támadás sikerrel jár, bár 5500 ostromló meghal, de 2500 török is, ami a védők 25-30%-át jelenti. Július 27-én újabb támadás indul - jelentős sikerekkel. A felszabadító csapatok átjutnak az első török vonalon, és a várfalakról támadják a törököket. Augusztus 3-án az újabb roham sikertelenül végződik, majd a sereg a váron kívül elsáncolja magát a délről közeledő török felmentő sereg elől. Augusztus 12-én százezer főnyi török felmentő sereg érkezik Buda alá, de a súlyos harcok ellenére is csak 300 török jut be a várba. Két nappal később, augusztus 14-én a török nagyvezér csatába bocsátkozik a felmentőkkel, de ezek megfutamítják a törököket, akik ezután végképp elállnak a csatától. Augusztus 20-án és 29-én a törökök újabb kísérletet tesznek a vár védőinek megsegítésére, de nem járnak sikerrel. Szeptember 2-ára újabb általános rohamot terveznek, ezért már reggeltől lövik a várat, és a lovasság is igyekszik a törökök figyelmét megosztani. Délután 3 órakor indul meg a roham, amely végül is sikeres, beveszik Budát 6-7 ezer főnyi veszteség árán. Ebben az ütközetben esett el az utolsó budai pasa, *Abdurrahman* is. Az ostromlók a vár bevételét követően vérfürdőt rendeznek, amelyben senkit sem kímélnek.

Buda visszafoglalása után a Szent Liga csapatai a közben visszavonuló nagyvezér seregét veszik üldözőbe, majd kétfelé válva október 22-én Pécsre, a rákövetkező napon, 23-án pedig Szegedet foglalják vissza. 1687-ben folytatódnak a felszabadító hadműveletek. Miután Miksa Emánuel nem tudja visszavenni Eszéket, cselből meghátrál, és a kitámadó törököket augusztus 12-én a nagyharsányi csatában megsemmisíti. Ugyanezen a napon veri meg Lotharingiai Károly Szulejmánt a II. mohácsi csatában. 1687-re felszabadul a Dunántúl és az Alföld nagy része, Erdélynek pedig egy kis része, ugyanis Apafi Mihály erdélyi fejedelem semleges álláspontra helyezkedik a török és a Szent Liga ellentétében.

A liga sikereinek hatására összehívott 1687-es pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek a "Habsburgok iránti hálájukból" önként lemondanak a szabad királyválasztó jogukról és elfogadják a Habsburgok fiúági öröklődését. Eltörlik továbbá az Aranybulla 31., ún. ellenállási záradékát, azaz a nemesség már nem szegülhet szembe az uralkodóval, ez közvetve azt jelenti, hogy politikai befolyása jelentősen csökken. Szintén elfogadják, hogy az uralkodó egyenlőre nem növeli a szabad királyi városok számát. Végezetül a legsúlyosabb pontot is elfogadják a rendek, miszerint - mivel Magyarországot a Habsburgok szabadították fel, s mivel hazánk nem tagja a Szent Ligának - a háborús költségek 70%-át a magyarok viselik. Ez eléggé igazságtalan, ha meggondoljuk, hogy bár a hadseregnek 75-80%-a külföldi, s csak a fennmaradó része magyar, viszont az egész sereg élelmezése leginkább a magyarokra hárult, valamint, hogy néhány város jelentős összeggel támogatta a felszabadító csapatokat. Így Eperjes 80 ezer, *Szelepcsényi György* érsek 160 ezer, Debrecen pedig 960 ezer forinttal gazdagította a hadikincstárát, vagyis többel, mint a német birodalom három legfejlettebb területe együttvéve. 1690-ben kiadták a *Diploma Leopoldinumot* (Erdély rendjei 1691-ben fogadták el), melynek értelmében a hódoltsági területek visszafoglalása után sem állították helyre Magyarország területi egységét. Erdélyt továbbra is Magyarországtól elválasztva, közvetlenül az udvarnak alárendelve kormányozták. Felállították az Újszerzeményi Bizottságot (*Neoaquistica Commissio*), amely a

földesuraktól tulajdonjogot igazoló oklevelet, s ha ez megvolt, a birtok értékének kb. 10%-át kitevő, fegyverváltságot követelt birtokaik visszaadása ellenében. Ugyanakkor az udvar az idegen tábornokoknak, hadiszállítóknak, udvari tisztviselőknek egész megyéket adományozott. Elűzték a vitézlő rend katonáit, harcban szerzett kiváltságait semmibe véve feudális uraknak rendelték alá őket, akik különféle jobbágyi szolgáltatásokat vártak tőlük. Vallási sérelmek is érték az országot. A protestáns többségű városok (pl. Debrecen, Eperjes) vagyonát elkobozták (Debrecent pl. Caraffa fosztotta ki.)

A felszabadító háború még tíz évig tartott. 1697-ben a török újabb ellentámadással kísérletezett. Savoyai Jenő birodalmi fővezér Zentánál nagy győzelmet aratott felettük. 1699-ben megkötötték a karlócai békét, melynek értelmében - a Temesköz kivételével - az egész ország felszabadult a másfél százados török elnyomás alól, s lehetővé vált az ország területi, politikai és közigazgatási egységének helyreállítása.

XI. A társadalmi összefogás és együttműködés problémái a Rákóczi-szabadságharcban

1. A szabadságharc előzményei

a) a törökök utolsó nagy támadása Bécs ellen (1683) a magyarországi török uralom összeomlásának kezdetét jelentette (1686; 1699).

b) a törökök kiűzését fontos társadalmi és politikai változások követik

- a Habsburgok hajtották végre,

- a XVI. században elkezdett központosítás a Habsburgok javára dől el, megkezdődik Magyarország beépítése a Habsburg birodalomba.

c) a társadalom általános elégedetlenségét váltja ki a Habsburg-politika

- jobbágyság: a törökellenes küzdelem enyhítette a jobbágyok terheit, kialakult egy szabad költözésű réteg, melynek a török kiűzése után romlik a helyzete, a hadsereget a jobbágyság tartja el, nőnek az állami adóterhek,

- nemesség: a jobbágy állami terhelésének növekedése csökkenti a földesúrnak nyújtott szolgáltatások lehetőségét, politikai probléma a külföldi birtokosok beáramlása miatt,

- végvári katonaság: a jobbágy és nemes között helyezkednek el, függetlenek voltak, jobbágysorba süllyedés fenyegeti őket.

d) az általános elégedetlenség felkelésekben bontakozik ki - kibontakozik a kurucmozgalom

- 1697: a hegyaljai felkelés. I. Lipót abszolútizmusa már 1697-ben felkelést robbantott ki Hegyalján. A felkelést Thököly egykori tisztjei (*Kis Albert, Tokaji Ferenc, Szalontai György*) vezették. Tokaj és Sárospatak várát elfoglalják, de a nemesség a császárt támogatta, így a felkelést néhány hét alatt vérbe fojtották. Az abszolútizmus elviselhetetlen módon terhelte a lakosságot. Az egyre súlyosbodó adókiivetés fő oka a spanyol örökösödési háborúra való készülődés volt,

- az abszolút hatalomra törekvő bécsi udvar adói, a német, vallón, morva katonák erőszakoskodásai országszerte növelték a feszültséget. Az elkeseredés a nemességen belül is egyre nőtt. Szervezkedésük 1700 végén kezdődött, amikor *II. Rákóczi Ferenc* és néhány északkelet-magyarországi nemes Lipót uralmának a lerázására fogott össze. A nemesi szervezkedéshez kedvező alkalmat kínált az 1701-ben meginduló ún. spanyol örökösödési háború XIV. Lajos és I. Lipót között. Rákóczi célja: szövetségre lépni Franciaországgal; levelezése azonban osztrák kézre jut, a bécsi helyi börtönbe zárják, ahonnan megszökik, majd Brezán várában rejtőzik el. 1702-ben Magyarországon is megkezdődött a készülődés az örökösödési küzdelemre. Lipót az országtól nyolc huszár-, és négy gyalogezred kiállítását követelte, melyeket erőszakos sorozással igyekeznek összegyűjteni,

- ebben a helyzetben robbant ki 1703. május 21-én az *Esze Tamás* által vezetett tiszaháti felkelés. Esze Tamás és Kis Albert az önkéntestoborzó munkát szervezkedésre használták fel. A mozgalom a hegyaljai felkelés bukásán okulva a nemesség támogatását kereste. Így került sor *II. Rákóczi Ferenc* és a felkelők követeinek találkozására. 1703 áprilisában.

2. II. Rákóczi Ferenc (1676-1735)

1676-ban született Borsiban. I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fia, s így a két leghatalmasabb magyarországi család sarja. Apját néhány hónapos korában elvesztette, majd mostohaapja, Thököly Imre 6 éves korától kezdte megismertetni vele a tábori életet. Édesanyjától elszakították, és iskolába adták, ahol császárhű szellemben nevelték *Kolonics Lipót* esztergomi érsek felügyelete alatt. Tanult Prágában, Itáliában és a Rajna melléken is. Sokáig élt Bécsben, és sok nyelven beszélt. Később nővére, Julianna kezdte nyitogatni a szemét. Ennek hatása érzékelhető házasságában is, hiszen a császár engedélye nélkül vette el Amália-Saroltát. Nagykorúságát elérve hazament Magyarországra, ám a hegyaljai felkelés kirobbanásakor elmenekült, nehogy rá gyanakodjanak. A felkelés kegyetlen leverése, és az ország helyzetének megismerése (melyben a fő tájékoztatást Bercsényi Miklós és a felvidéki nemesség adta) készítette arra, hogy kövesse ősei példáját. Ehhez kedvező alkalmat adott a spanyol örökösödési háború. 1700. körül többször fordult levélben XIV. Lajoshoz, ám egyik a levele a császár kezébe kerültek, ezért

1701-ben letartóztatták és a bécsújhelyi börtönbe zárták. Innen sikerült megszöknie, és a galíciai Brezán várába menekült, ahol francia építőmesternek adta ki magát. Távollétében a császári bíróság fej- és jószágvesztésre ítélte.

3. A szabadságharc kitörése

Az örökösödési háborúhoz szükséges katonaság toborzásában részt vett Esze Tamás és Kis Albert is, akik ezt szervezkedésre használták fel. 1703. áprilisában a még mindig Brezán várában rejtőzködő Rákóczit Esze Tamás, Kis Albert és Szalontai György felkéri, hogy álljon az elkeseredett tiszaháti parasztság élére. Rákóczi vállalta ezt, s május 6-án Brezánban kelt kiáltványában harcba szólította a Habsburgok ellen Magyarország minden lakosát, ill. zászlókat küldött, ami alatt a felkelő seregek gyülekezhetek. A piros selyemzászlókon ez állt: *“Cum Deo pro patria et libertate”* (Istennel a hazáért és szabadságért). A bujdosók Esze Tamás vezetésével tehát 1703. május 21-én kirobbantották a tiszaháti felkelést, melyben főleg parasztok vettek részt, és igen sok kétes alak is volt a felkelők között. A lázadás tkp. csak fosztogatásban és egy-két nemes meggyilkolásában merült ki. A felkelőket végül *Károlyi Sándor* szatmári főispán, június 7-én, Dolhánál szétverte. Az életben maradtak Esze Tamás vezetésével a hegyekbe menekültek. A bujdosók június 14-én találkoztak a magyar határra ért Rákóczival, de a találkozás mindkét fél számára csalódást okozott, hiszen Rákóczi legalább ötezer jól fölfegyverzett emberre számított, a bujdosók pedig azt remélték, hogy vezetőjük majd egy zsoldos sereg élén érkezik. Rákóczi azonban mégis elvállalta a szedett-vetett népség vezetését, és június 16-án Vereckénél Magyarország területére léptek. Rákóczinak ekkor a legfontosabb feladata az volt, hogy a nemzeti érdekeket egyesítse, s így a nemzetet összefogásra bírja. Az összefogás nemcsak a parasztokra, hanem a nemességre is kiterjedt. A július 18-án kiadott *naményi pátens*, ami lényegében a brezáni kiáltványt ismételte meg, szigorúan megtiltotta a fosztogatást. ennek hatására a köznemesség is csatlakozik a felkeléshez, ám kis létszámuk miatt nem ők alkotják a hadsereg magvát. 1703. augusztus 28-án adja ki a *vetési pátent*st, melyben megígéri, hogy minden paraszt, aki a szabadságharcban részt vesz, közvetlen családtagjaival együtt mentséget kap a földesúri és közterhek alól. Ennek hatására tömegesen érkeztek a parasztok. Rákóczi szeptemberben katonai szabályzatot ad ki, *Hadi Edictum Regulamentum* címmel, ebben ismét megtiltotta rablást és a fosztogatást, aminek keményen érvényt is szerzett (Kis Albertet például emiatt végezték ki). Ezen kívül hadszervezeti rendelkezéseket is hozott. Ilyen rendelkezés volt, hogy az egy falubelieket egy csapatba sorolták, valamint lehetőség nyílt a katonai ranglétrán történő gyors előrelépésre is. 1704-ben kiáltványt intéz Európához (*“Recrudescunt vulnera...”*), melyben a harc okait magyarázza. Rákóczinak sikerült szerencsésen megvalósítania ideológiáját, és a nemzeti egységből kiszűrte minden antifeudális-, és rendi elemet.

4. Katonai események

A felkelő sereg létszáma gyorsan gyarapodott, az 1705-1707-es években elérte a 60-70 ezer főt is. A sereg főleg a parasztság soraiból került ki, tisztjeiket a nemesség tagjai adták. Esze Tamás az egyik kivétel, aki paraszti származása ellenére tiszt lett. *Bercsényi Miklós* már az 1700-ban kapcsolatba került Rákóczival, és egyik leghűségesebb embere lett. *Károlyi Sándor* 1703. második felében csatlakozott a felkelőkhöz. Bár csekély katonai tudással rendelkezett, diplomáciai téren viszont hatalmas sikereket ért el. *Forgách Sándor* Károlyihoz hasonlóan szintén a császári katonaságtól állt át Rákóczihoz. *Vak Bottyán János* azon kivételes emberek közé tartozott, akik paraszti származásuk ellenére elérték a legmagasabb katonai rangot. *Béri Balog Ádám* a portyázások nagymestere volt. *Ocskay László* is kiváló katona volt, de árulása miatt a kurucok kivégezték.

4. A hadszíntér

Az országot három lépcsőben foglalták el felkelők: először a Tisza-vidéket, majd a Dunántúlt, és végül a Felvidéket. Ezek közül az első kettő került tartósan a kurucok kezébe, ám a Felvidéken voltak kisebb ellenállások. Erdélyt csak átmenetileg sikerült elfoglalni, ugyanis az 1705-ös zsigódi csatában a királyi csapatok *Herbeville* vezetésével megverték a jelentős túlerőben lévő kurucokat. Előtte azonban az 1704-es marosvásárhelyi országgyűlésen Rákóczit Erdély fejedelmévé választották, de csak 1707-ben sikerült beiktatni a királyi ellenállások miatt. A Dunántúl jórészt Habsburg fennhatóság alatt állt, mivel mind gazdaságilag, mind rokonilag, mind kulturálisan erős kötődött Bécshez. Kezdetben Károlyi próbálta elfoglalni, 1704-ben eljutott egészen Bécs alá. Ott a tervek szerint francia és bajor csapatokkal kellett volna egyesülniük, ám azok Höchstädnél vereséget szenvedtek Savoyai Jenő angol-osztrák seregétől, s így Nagyszombatnál a királyi haderő szétverte a segítség nélkül maradt kurucokat. Ezután majd csak 1705-1707 között sikerült kuruc ellenőrzés alá vonni a Dunántúlt, ez köszönhető volt Vak Bottyánnak. A Délvidéken komoly harcok nem voltak, ez a terület végig Habsburg fennhatóság alatt állt. Az ott élő rácok azonban gyakran betörték az Alföldre.

5. Rákóczi Kuruc Állama

1703-1705 között Rákóczi, mint erdélyi fejedelem (1704, Marosvásárhely) vezényelte a szabadságharcot, ekkor a rendek nem korlátozhatták irányító szerepét, főleg a hozzá csatlakozó középbirtokosokra támaszkodott, közülük került ki az udvara; a fő döntést a fejedelmi udvari tanács hozta. Az 1705-ös szécsényi országgyűlésen húsz

vármegye követe jelent meg (de a hadsereg tisztje nem), Rákóczi már itt ki akarta mondania trónfosztást. Ekkor már *I. József* (1705-1711) a császár, aki trónra lépésekor nem hívott össze országgyűlést emiatt nincs törvényesen megválasztva. A nemesség azonban egyelőre hallani sem akart erről, ennek az oka a török közelségében keresendő. Annyi volt a céljuk, hogy elismertessék a jogaikat, tehát nem is lett trónfosztás. A rendek átvették a szabadságharc irányítását. Rákóczi Ferencet megválasztották vezérlő fejedelemmé, majd lengyel és holland példa alapján a szabadságharcot rendi konföderációvá alakítják. Ebben öt rend vett részt: főpapság, főnemesség, köznemesség, vitézlő rend, városok. Az Udvari Tanács helyett Rákóczi mellé 24 tagú szenátust választottak, melynek elnöke Bercsényi Miklós lett. Létrehozták a Gazdasági Tanácsot (*Consilium*), melynek élén báró *Klobzessitzky Ferenc* állt. Rákóczi a szenátus megkerülésével tartott kapcsolatot a megyékkel, a jövedelmet többfelé osztotta: a hadsereg ellátását *Sréter Györgyre* bízta, saját birtokát külön vezette és ennek irányítását külön bizottságra bízta (Udvari Gazdasági Tanács).

6. A hadsereg

A kuruc hadsereg katonai tapasztalatokkal rendelkező magvát Thököly egykori katonái, a törökverő végvári vitézek és a császári seregből átvált katonák alkották. Az idegen zsoldosok (franciák, lengyelek, svédek) katonai jelentősége jóval nagyobb volt a létszámuknál. A hadsereg két fegyvernemre: nagyszámú lovasságra és jóval kevesebb gyalogságra (talpasok) tagolódott. Kiegészítette a lovasság tizedét kitevő tűzérség. Az ezredek irreguláris (mezei) és reguláris (hivatásos) hadakra oszlottak. A portyázó, könnyulóvas harcforma maradt túlsúlyban. E módszer az győzelemre kevésbé volt alkalmas. Ez az egyik oka annak, hogy nagy ütközetekben a kuruc sereg többnyire vereséget szenvedett. A kuruc hadsereg legénységét főleg a nem nemesi rétegekből származó katonák alkották. A tisztikar viszont kevés kivétellel a nemesek közül került ki. Rákóczi megszervezte és biztosította a sereg ellátását hadianyaggal és ruházattal. Rákóczi fegyelmet akart, emiatt hadirendeleteket hozott, katonai rendtartásokat, de ezek nem voltak elég hatékonyak. Két dolog hiányzott a pénz, és a képzett tiszti kar: 26 tábornoka volt, akik mind nemesek voltak, csak a brigadérosoknál találhatunk nem nemeseket (*Celde Orbán*, *Esze Tamás*). Hiányzott az altiszti kar, akik a kiképzéseket végezték volna.

7. Gazdaság-, és belpolitika

Rákóczi gazdaságpolitikája a szabadságharc szolgálatában állt. Az élelmezés megkönnyítésére Rákóczi tárházakat állíttatott fel. A textilipar fejlesztését manufaktúrák alapításával kellett megerősíteni. A fejedelem ösztönzte a vashámor-tulajdonos polgárokat, támogatta a kézműveseket, a mestereket fölmentette a katonáskodás alól. Modern tisztviselő szervezetet alakított ki. Terveket dolgoztatott ki az ipar és a kereskedelem átfogó fejlesztésére. A legnagyobb gondot mégis a pénzügyi fedezet hiánya okozta. A bányák, vámok, fejedelmi birtokok jövedelme kevésnek bizonyult. A francia segélypénz pedig külföldi fegyvervásárlásra kellett. A fejedelem a hiány pótlására rézpénzt (*libertás*) veretett. Az általános adórendszer bevezetése mindenkit terhelte.

8. Az ónodi országgyűlés

Az 1707. májusában összeült az ónodi országgyűlés, melyen már megjelent a békepárt is (Turóc megye két követet küldött, és követelték, hogy Rákóczi mondjon le, mert magános érdeket figyel, és nem akar békét, erre megölték őket). Június 13-án kimondták a Habsburg-ház trónfosztását (Bercsényi Miklós: "Eb ura fakó, József császár nem királyunk"). Itt került sor az általános adózás törvénybe iktatására (jobbágyra, nemesre egyaránt, kétmillió forint összegyűjtésére). XIV Lajos 1708-ig 10000 livre összeggel támogatta, ez 2-3 ezer katona fenntartására volt elég. Rákóczi három nagy Hadiszertárat hozott létre: Munkács, Kassa, Érsekújvár. Itt manufaktúrákban dolgoztak a munkások, főleg hadfelszerelést és ruhát termeltek, de nem igazán volt nyersanyag, emiatt a felszerelés nagyon elmaradt volt. Rákóczi a hatalmas erőfeszítések ellenére nem tudta gazdaságilag alátámasztani a szabadságharcot.

9. Hanyatló szakasz

A vetési pátens pontjait nem sikerült maradéktalanul megvalósítani. A földesúri terhek továbbra is megmaradtak, így a parasztok harci kedve egyre csökkent. A jó katonasághoz szilárd gazdasági háttérre lett volna szükség, a kurucok viszont állandó pénzhiánnyal küszködtek, hisz a 10 ezer tallérnyi havipénz legfeljebb egy 4 ezer fős sereg ellátására volt elegendő. A hadsereg ellátására azért volt ilyen kevés pénz, mert Rákóczi nem vetett ki paraszti adókat a hadsereg ellátására, hiszen az hatalmas terheket vont volna magával; a birtokaiból, a vámokból és segélyekből befolyó pénz pedig kevés volt. Ennek orvoslására Rákóczi rézpénzt vezetett be, melyet kezdetben el is fogadtak, ám később elértéktelenedett. Eközben a labancok (a Rákóczi ellen küzdő Habsburg-párti magyarok) jó minőségű pénzben kapták zsoldjukat, és felszerelésük is sokkal jobb volt. A magyar ipar is jelentősen lemaradt az osztrák mögött, ugyanis a magyar iparosok még mindig céhes keretek között dolgoztak. Bár Rákóczi fejlesztette a textilipart és támogatta a vashámor-tulajdonos polgárokat, intézkedései mégsem hoztak jelentős eredményeket, és a gazdasági ügyekért felelős gazdasági tanács nem mutatott fel jelenetős sikereket. Megszűnt a katonaságon belüli mobilitás. A főtisztek tehát néhány kivételtől eltekintve (*Esze Tamás*, *Gelder Orbán*, *Vak Bottyán*) a nemesség körébe tartoztak,

sőt a szenátusban is csak nemesi származású tisztviselők voltak. Kieleződött a jobbágy-földesúr ellentét. A földesurak nem akarták engedni a harcba a parasztokat. Ezt oldaná fel az 1708-as Sárospataki országgyűlésen hozott rendelet mely szerint a végig harcoló jobbágyok szabadságjogokat kapnak. A kurucok főleg könnyűlovas portyázó harcmódot folytattak, vagyis véletlenszerű rajtaütésekkel gyengítették meg az ellenfelet. Ezzel a technikával azonban nem lehetett háborút nyerni, s így a bujdosók sorra veszítették el a nagy mezei ütközeteket (1704. Nagyszombat, 1705. Zsibó). Ezzel szemben az ellenséges labancok gyakorlott hadvezérek irányítása alatt álltak. Mindez egy összehangolt sereget alkotott, melynek fő erősségét a tüzérség adta. Külpolitikai kudarcok: a szabadságharcot nem lehetett külső segítség nélkül megnyerni. Az elsődleges segítséget a franciák jelentették. A harcok elején még lett is volna lehetőség a két sereget egyesíteni, ám a franciák höchstädti 1704-es veresége után elszállt a remény. A katonai együttműködést tehát nem lehetett megvalósítani, ezért a kapcsolatot pénzügyi támogatásra, és szakemberek küldésére korlátozták (1708-ig). Rákóczi próbált a svédekkel és a lengyelekkel is kapcsolatot teremteni, hogy segítségükkel egy porosz trónörököszt hívjon Magyarországra, ám az 1708-as trencsényi csatavesztés után elszállt minden remény. Rákócziék az oroszokkal próbáltak szövetkezni: 1707-ben megkötötték a varsói szerződést, melyben I. Nagy Péter katonai és politikai támogatást ígért a magyaroknak, ám ezt az ígétét nem valósította meg, mivel a svédek és az oroszok között ekkor (1700-1721) dúlt az északi háború. Az utolsó esetleges szövetséges a török lehetett volna, ám ők nem akartak, és nem is tudtak segíteni. A szabadságharc megnyerése tehát teljesen reménytelenül vált, és már csak egy elfogadható béke kötése menthette meg a teljes katonai megsemmisítéstől.

10. A szabadságharc bukása

1708-ban pestisjárvány tört ki, amely egészen 1712-ig tombolt, s közel 400 ezer emberéletet követelt. A visszaeső termelés veszélyeztette a hadsereg ellátását. Kiütköztek a kuruc hadsereg gyengéi. A császári csapatok egyre inkább fölénybe kerültek. Az ország mind nagyobb területei kerültek az ellenség kezére. A kuruc hadsereg tisztikara képzetlen, legénysége tapasztalatlan, fegyelmezetlen volt. A trencsényi csatában (1708) a szabadságharc legerősebb, 15000 fős, jól felszerelt hadserege szenvedett vereséget egy 8000 fős császári seregtől. 1710. január 22-én vívták Romhánynál az utolsó jelentős csatát, de a kurucok nem tudták kihasználni a harc katonai előnyeit. A szabadságharc külpolitikailag elszigetelődött. A franciák vesztesre álltak a spanyol örökösödési háborúban, a segélypénzek folyósítása 1710 után megszakadt. A háború folytatásának feltételei 1711-re gyakorlatilag megszűntek. Egyetlen kiút, ha a katonai eszközöket politikai módszerekre váltva megegyeznek Béccsel. Rákóczi 1711 elején tejhatalmat adott Károlyi Sándornak, és a béketárgyalások vezetését is rábízta. Ezután Lengyelországba ment, hogy személyesen tárgyaljon az orosz cárral. Közben Károlyi titokban hűséget esküdött I. Józsefnek.

11. Béketárgyalások

1711-re az udvarban is felülkerekedtek a megegyezést sürgető körök. Először a háború folyamán magyar főparancsnokot neveztek ki a császári seregek élére gróf *Pálffy János* személyében, aki hamarosan tárgyalásokat kezdett Károlyi Sándorral. Rákóczi eközben Lengyelországba ment Péter cárhoz segítségért. Sem Károlyi, sem Pálffy nem akarta, hogy az abszolutizmus megsemmisítse a magyar rendek kiváltságait. Károlyi elérte, hogy a békekötés közkegyelmet adjon mindenkinek. A szabadságharcban résztvevő nemesek visszakapták birtokaikat. A szabadságharc célja, a független magyar állam megteremtése megghiúsult. Nem válhattak szabaddá a kuruc hadsereg jobbágykatonái.

12. A szatmári béke

A Szatmárra összehívott utolsó, immár csonka kuruc országgyűlés a körülmények ismeretében elfogadta a békefeltételeket. Ezek szerint közkegyelemben részesülnek a felkelők, ha hűséget esküsznek a királynak. Birtokait is megtarthatják, s nem korlátozzák a protestánsok vallásszabadságát sem. A tisztí rangot elért jobbágyokat nem lehet újra jobbágyként kezelni. Az udvar megígérte, hogy tiszteletben tartja Magyarország és Erdély alkotmányát, s a rendek törvényes úton a király elé terjeszthetik sérelmeiket. Közben Rákóczi visszavonja Károlyitól a hatalmat és harcra szólít fel, de eredménytelenül. 1711. április 30-án aláírják a szatmári békét. A szabadságharc záróakkordjára május 1-én került sor a majtényi síkon. Károlyi együvé vonta a kuruc lovasságot, hadijelvényeiktől megfosztották őket. Károlyi tisztességes békét kötött, ezt azonban nem érthette volna el a szabadságharc nyolcéves erőfeszítései nélkül. Rákóczi nem fogadta el a békét a neki felkínált kegyelem ellenére sem. Az újrakezdés reményében ment előbb Franciaországba, majd Törökországba. Itt érte a halál a rodostói száműzetésben 1735-ben.

13. A harc és béke mérlege

A szatmári békeegyezmény összbirodalmi elveket érvényesítő kompromisszum az udvari abszolutizmus és a magyar rendi-nemzeti erők között. Függetlenségünket ugyan nem tudtuk kivívni, a birodalmon belüli rendi különállást azonban elnyertük.

XII. Bécs és a magyar nemesség viszonya 1711 után

Az osztrák Habsburgok birodalma a XVII-XVIII. sz. fordulóján nagyhatalommá vált. Ezzel együtt Magyarországról is eltűnt a félholdas, lófarkas zászló-Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi lobogóival együtt. Az 1687-es országgyűlés óta Magyarország örökös királyság. A nemesség beérte annyival, hogy nádort választott, országgyűlésekre járt, kiváltságait megtarthatta. Eközben az udvar csaknem szabad kezett kapott az ország újjászervezésére. A nemzetileg tarka, területileg szétszórta, vallási, gazdasági fejlettség szempontjából rendkívül sokféle birodalom azonban sohasem válhatott egységgé. A magyar király egyben német-római császár, cseh király, Ausztria főhercege volt és az egész birodalom érdekeit képviselte.

1711. április 30-án Pálffy János és Károlyi Sándor megkötötte a szatmári békét, amely meghatározta az ország és a rendek politikai jogait a Habsburg Birodalomban. Tartalma: a rendek és a szabadságharcban harcolók teljes amnesztiát kaptak, hűségkü fejében mindenki megtarthatta birtokát, a tisztai rangot szerzett parasztok szabadságot kaptak, a rendi sérelmek orvoslását pedig a rendi országgyűléseken tették lehetővé. Időközben feloszlatták az Újszerzeményi Bizottságot. Cserében a rendeknek el kellett fogadniuk Erdély különállását, és meg kellett erősíteniük az 1687-es pozsonyi országgyűlés azon határozatát, amelyben eltörölték az ellenállási záradékot, és elfogadták a Habsburgok fiúági örökösödési jogát a magyar trónra.

A Rákóczi-szabadságharc utolsó évében III. Károly (1711-1740) lépett a trónra, aki VI. Károly néven német-római császár is volt. Szabályozta Magyarország és a birodalom kapcsolatát, ill. törvényen kívül helyezte a Rákóczi-emigrációt. 1712-ben országgyűlést hívott össze Pozsonyban, amely - kétszeri megszakítással - 1715-ig ülésezett. Ez az országgyűlés alkotta meg az uralkodó és a rendek egyezségének tekinthető 1715. évi törvényeket, melyek szerint az uralkodó rendelkezett a hadsereggel, de az adókat és az újoncokat az országgyűlés szavazta meg és a nádort is az országgyűlés választotta. A törvények - látszólag - biztosították az ország önállóságát a monarchián belül. Az országgyűlés feloszlatta az Újszerzeményi Bizottságot, becikkelyezte a szatmári békét, megerősítette az alkotmányos jogokat, előírta az országgyűlés legalább háromévenkénti összehívását (a valóságban a *diéta* 1711-1715 között mindössze nyolcszor ült össze, leghosszabb szünetére 1765-1790 között került sor), ill. fenntartotta a Bécsben működő Magyar Udvari Kancellária (az uralkodó és a magyar kormányzatok kapcsolatát biztosító testület, amely ellenőrizte a magyar igazgatási szervektől az uralkodóhoz kerülő ügyeket, ill. előkészítette az uralkodó magyarországi rendeleteit, ezáltal tkp. az uralkodó abszolutista törekvéseit szolgálta a rendekkel szemben) és a Magyar Kamara (feladatai közé tartozott a királyi birtokok kezelése, a bányavárosok és szabad királyi városok ügyeinek intézése, a sóhivatalok és harmincadhivatalok által beszédet illetékek begyűjtése) függetlenségét a hasonló udvari szervektől. A legfontosabb kormány szerv a Pozsonyban, ill. II. József uralkodásától Budán működő Magyar Királyi Helytartótanács volt. Az országban állomásozó császári csapatok katonai-gazdasági ügyeivel a hadbiztonságok foglalkoztak, melyeket 1740-ben a Főhadparancsnokság (ill. a bécsi Udvari Haditanács) alá rendelték. Az igazságszolgáltatás felső szintjét jelentő Hétszemélyes Tábla 1723-ban 15 tagúvá bővült.

III. Károlynak nem volt fiúörökös, ezért 1713-ban törvénybe iktatták a Habsburg-ház örökösödését szabályozó *Pragmatica Sanctio*t, amely a nőágra is kiterjesztette a trónöröklést. A törvényt a német birodalmi gyűlés és az európai hatalmak is elfogadták, s az 1722-1723-as magyar országgyűléssel is sikerült elfogadtatni. Tartalma: a magyar trónt is öröklik nőágon a Habsburgok, továbbá Magyarország a Habsburg Birodalom többi részével együtt "feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul" kormányzandó, és a külső ellenséggel szemben a birodalom országai közösen kötelesek védekezni. Továbbra is az ország belső életét magyar törvények határozták meg, a közigazgatást magyar intézmények látták el, csak hogy a legfontosabb magyar ügyekről is a titkos konferencia, később az államtanács döntött.

A bécsi udvar megértette, hogy a nyílt, brutális erőszak Magyarországon nem alkalmazható. A nemesség meglegedett előjogainak biztosításával és a rendi látszatönállósággal. Az ügyek intézésére még a XVI. században kormányzókat állítottak fel. A Magyar Kancellária Bécsben, a pénzügyeket intéző Kamara Pozsonyban székelt, az 1723-ban újjászervezett kormányzó, a Helytartótanács, szintén Pozsonyban, élén a nádor vagy helytartó állt. Hatásköre a pénzügy és az igazságszolgáltatás kivételével a belső igazgatás valamennyi ágára kiterjedt (vallás, ipar, közlekedés, közoktatás). Nem került sor önálló magyar haditanács felállítására. A hazánkban állomásozó katonaság és az újonnan szervezett katonai határőrvédelmet a polgári ügyek is a bécsi udvari haditanács körébe tartoztak. Az adók és az újoncok megszavazása a magyar és az erdélyi országgyűlés jogköre volt. Az ország területi egységét a török kiűzése után nem állították helyre. Erdélyt külön kormányzóval, külön országgyűléssel látták el. A magyar és az erdélyi kormányzók nem voltak önállóak, a hazánkat érintő pénzügyeket is a bécsi udvari kamara végezte. Magyarország sorsáról a titkos konferencián, később az államtanácsban döntöttek. A Habsburgok a katolikus egyházat mindig hatalmuk egyik talpkövének tekintették. Az 1731. március 21-én kiadott *Carolina Resolutio* a protestánsok szabad vallásgyakorlatát továbbra is csak az 1681-ben kijelölt *artikuláris helyeken* (megyéenként 2-2

település) engedélyezte. A protestáns lelkészeket katolikus esperesek és püspökök vizitációja (ellenőrzése) alá helyezték; protestáns és katolikus között csak katolikus pap köthetett házasságot.

Az igazságügy reformjával állandó bíróságokat hoztak létre. A legfelsőbb bíróság a hétszemélyes tábla lett, utána a királyi, majd a négy kerületi tábla (Kőszeg, Nagyszombat, Eperjes, Debrecen). A megyék megtartották igazságszolgáltató szerepüket, és a jobbágyság ügyei továbbra is az úriszék elé tartoztak. Az államszervezetben önálló hatalmat képeztek a nemesi vármegyék. Rajtuk múlt, hogyan hajtják végre a törvényeket, királyi rendeleteket. Hatáskörükbe tartozott az újoncozás és valamennyi jobbágyügy. A rendi országgyűlésbe két-két követet választhattak.

XIII. A megosztott Magyarország a Habsburg Birodalomban (Erdély, Horvátország-Dalmácia-Szlavónia, Határőrvidékek, Temesi Bánság)

Az 1711-ben megkötött szatmári béke után Magyarország egy óriási európai birodalom részévé vált. A Habsburg birodalom tartományait az egykori spanyol Németalföldről a megosztott Itália különböző fejedelemségein át egészen a török birodalom határáig húzódtak. A birodalom a XVIII. század szinte valamennyi európai háborújában részt vett, s ezek során birtokállományában is jelentős változások következtek be. A század végére elveszett a németalföldi terület, a későbbi Belgium, az itáliai birtokok tekintélyes része, s a birodalom legértékesebb területei közé tartozó Szilézia. A birodalom e veszteségeiért főleg keleten és északon kárpótolta magát. Így kivette részét Lengyelország felosztásából s ekkor került Galícia a birtokába, megszerezte Bukovinát s a századot végigkísérő háborúkban a Mátyás-kori Magyarország nagy részét visszafoglalta a töröktől. Magyarország területe jelentősen gyarapodott ezekkel a háborúkkal, ám a visszafoglalt területek nem kerültek egységes kormányzás alá. A széttagolás oka tkp. Bécs féltelme volt az egységes, rendi irányítás alá kerülő Magyarországtól, hisz az ország ekkor mind területileg, mind lakosságát tekintve vetekedett volna az örökös tartományokkal.

Az 1690-ben Habsburg uralom alá jutott Erdélyt ugyanúgy külön kormányozták, mint a XVII. század elején létrehozott, de egységes szervezetté csak a XVIII. században formált katonai határőrvidéket. Bár az 1690-1691-es Diploma Leopoldium még elismerte a fejedelemség önállóságát, de az új fejedelmet, a kiskou II. *Apaft Mihályt* csak nagykorúsága elérésekor, 1696-ban iktatták - volna - a fejedelmi székbe. Erdély élére *gubernátor*, ill. 12 tagú *gubernium* került. Az egymást követő uralkodók többször megígérték, de sohasem teljesítették az úgynevezett Részek, a Partium visszacsatolását sem. A közigazgatásilag 1723-ig Erdélyhez tartozó teületeket - Arad, Záránd, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros megyék, ill. Kővár-vidék - pénzügyileg a Magyar Kamara alá rendelték. Az 1732-es rendezés eredményeként Kraszna, Közép-Szolnok és Kővár-vidék (ill. Záránd egy része) teljesen Erdély fennhaósága alá került, Arad, Záránd és Máramaros viszont megszűnt a Partium része lenni. Az önálló Erdélyt Mária Terézia 1765-ben nagyfejedelemségi rangra emelte. Ügyeit a bécsi második erdélyi kancellária mellett a kormányzóság és a kincstartóság - ill. háborús időkben a főhadparancsnok - intézte. Erdély semmiféle országgal nem áll alárendelt viszonyban.

A Háromegy Királyságnak is nevezett Horvátország, Dalmácia és Szlavónia társországi viszonyban volt a szűkebb értelemben vett Erdély és a Partium nélküli Magyarországgal. Követi ott voltak a magyar országgyűléseken, ellentétben az erdélyiekkel, de hasonlóan Erdélyhez, saját országgyűléssel is bírtak. Horvátország kiváltságos, autonóm szervezettel rendelkezett. Élén a horvát bán állt, belső ügyeivel a horvát tartománygyűlés (*szábor*) foglalkozott.

Az 1715-1718-as török háborúban visszafoglalt területeken létrehozott Temesi Bánságot, pontosabban annak egy részét csak a század végén, 1778-ban csatolták vissza Magyarországhoz, addig katonailag az Udvari Haditanács, polgárilag az Udvari Kamara alá tartozott.

A Drávától délre fekvő területeken alakították ki a török elleni védelem céljára létrehozott határőrvidéket (pl. szentgyörgyi és körösi ezred), ill. a Száva mellé is telepítettek ezredeket. Határőrvidéket hoztak léte a Tisza-Maros mentén (1745-1750 között számolták fel), ill. a Temesköz visszafoglalása után a Duna mellett, sőt az 1760-as években Erdélyben is.

10. A tőkés világgazdaság kialakulása és az európai fejlődés útjai a XVI-XVIII. században

I. A gazdaság és a társadalom a XVI-XVII. században

1. Gazdaság

a. kereskedelem

- új típusú kereskedelmi kapcsolatok kialakulása Európa, Afrika és Amerika között (tkp. világpiac): Amerikából az arany és ezüst behozatalán kívül új növényeket és nyersanyagokat (pl. a festéshez használt indigót és brazilfát) importálnak Európába, Afrikából rabszolgákat szállítanak a kipustuló amerikai őslakosság helyére, ill. fűszert Európába az onnan érkező iparcikkekért cserébe,
- a kereskedelemben a luxuscikkekről a tömegfogyasztási cikkekre tevődik át a hangsúly,
- a kereskedelem irányítása a Hanza és a Levantei városok kereskedői helyett előbb a spanyol és portugál, utóbb az angol és holland kereskedők kezébe kerül (1600-ban megalakul az Angol Kelet-indiai Társaság, 1602-ben pedig a Holland Kelet-indiai Társaság). Abszolút mértékben ugyan nem feltétlenül csökken a Hanza és a Levantei városok forgalma, relatíve - a kialakuló világkereskedelemhez képest - mégis marginálissá válik,
- a kereskedelem haszna Spanyolországban és Portugáliában az uralkodó, míg Angliában és Hollandiában a polgárság kezén halmozódik fel, utóbbi már az eredeti tőkefelhalmozódás kezdetének tekinthető,
- árforradalom: az iparcikkek ára stagnál, a mezőgazdasági termékek ára rohamosan emelkedik,

b. ipar

- a kötött céhes ipar mellett megjelenik a falusi kisiparra épülő kiadási rendszer (*Verlag-system, putting-out system*), ill. az első manufaktúrák,
- a szűk piacú luxuscikkekről a tömegfogyasztási cikkekre (pl. textilipar) tevődik át a termelés súlypontja,
- új iparágak (pl. könyvnyomtatás) jelennek meg, új üzemek alakulnak (pl. az üvegiparban a mikroszkópok, távcsövek lencséinek előállítására),
- néhány technikai újítás megjelenése (pl. magaskohó),
- elkülönülnek a csak nyersanyagot biztosító, ill. a fejlett iparral rendelkező területek,

c. mezőgazdaság

- Nyugat-Európában tkp. megmaradnak a kisgazdaságok (de Angliában már megindul pl. a bekerítés), Kelet-Közép-Európában teret nyer a majorsági gazdálkodás,
- a mezőgazdasági cikkek iránti megnövekedett igény Nyugat-Európában technikai-technológiai újítások bevezetését ösztönzi (pl. vetésforgó, tejgazdaságok, kertkultúrák, ipari növények termesztése, virágkertészet),

2. Társadalom

Tkp. a társadalom egyharmada a létminimum környékén él. Európa lakossága 1500 körül 70-80 millió fő, 1600 körül 100-110 millió, míg 1700-ra 110-120 millió. 1571-1574 között a hosszú, hideg telek és a csapadékos nyarak miatti rossz termés okoz éhínséget. 1596-1602, ill. 1647-1652 között is pestisjárványok söpörnek végig Európán. Súlyos veszteségeket okoz a harmincéves háború is (Németország lakossága pl. átlagosan 37%-kal csökken).

a. parasztság

- a társadalom aljára szorult, politikai képviselethez csak ritkán jutó réteg,
- a munkajáradékot több helyen a pénzjáradék váltja fel (*censitarie, Zinsbauer*),
- a telekaprózódás miatt növekszik a szegényparasztkor tábor, ugyanakkor kialakul egy tehetősebb középparaszti réteg is,
- Németország parasztsága tkp. megerősödve kerül ki a korai újkorai változásokból. Németalföldön termékváltás és a korszerűbb módszerek bevezetésének köszönhetően javul a parasztság helyzete. Az angliai bekerítések (a forradalom után) tkp. felmorzsolják a parasztságot, a parasztokból bérmunkások válnak. Spanyolországban a Mesta tevékenysége teszi tönkre a kisparasztokat. Németország kerleti területein megjelenik a második jobbágyság (*Leibegene*); Kelet-Közép-Európában a majorsági gazdálkodás megjelenése az örökös jobbágyság kialakulásához járul hozzá.

b. nemesség

- általában a társadalom 1-2%-a, Lengyelországban 8-10%, Magyarországon 5-6%,
- a társadalom legvagyonosabb része, amely azonban - privilégiumainak köszönhetően - csak elvétve, s vagyonához képest elenyésző mértékben fizet adót,
- helyi sajátosságok (pl. Angliában tkp. nyitott osztály, Franciaországban elkülönül a kard nemessége és a taláros nemesség, törvény tiltja, hogy nemes polgári foglalkozást űzzön, stb.),
- politikai szerepük a XV. század végétől csökken, ami miatt néhol nemesi felkelések robbannak ki.

c. polgárság

- tkp. rétegek szerint eltérő módon reagálnak a gazdasági változásokra,

- a céhes iparosok termelési monopóliumuk megőrzésére törekednek,
- egy részük nemesi cím megszerzésével kíván érvényesülni,
- a kereskedő-patríciusok egyre inkább részt kérnek a hatalomból,
- a társadalom gazdaságilag legerősebb rétege, amely azonban a politikai jogokból nem részesül,

II. A politikai élet új jelenségei a XVI-XVII. században

1. Az abszolutizmus

a. korabeli értékelése

- *Macchiavelli*: A fejedelem (*Il Principe*, 1513) című munkájában a "cél szentesíti az eszközt" elvet vallja; az államférfi kötelességévé teszi, hogy uralma biztosítása érdekében elvesse erkölcsi gátlásait, s voltaképp őt is az állam alávetettjévé teszi,
- *Bodin*: Az állam (*De re publica*, 1576) című műve "minden feltételtől mentes" teljhatalmat szán az uralkodónak, akit a földi törvények nem, csak az isteni és természeti törvények korlátoznak,
- *Hobbes*: *Leviathan* (1651),
- *Bossuet*: A politika a Szentírás szavaiból leszűrve (1709).

b. modern értékelése

- *Wallerstein*: a belső rend helyreállítása iránti igényt emeli ki, amely a nemességet is arra bírja, hogy - az államtól várt segítség érdekében - lemondjon bizonyos követeléseiről,
- *Anderson*: az abszolút kormányzatoknak a kapitalista gazdálkodás kibontakozását elősegítő intézkedéseit szedi csokorba: belső rend stabilizálása, a kereskedelem számos akadályának elhárítása, a tőkebefektetés terének kiszélesítése (akár az államnak adott kölcsönök révén is), a tulajdon mobilizálása (pl. az egyházi tulajdon mobilizálásával vagy csökkentésével),
- *Hubatsch*: hiába állítja félre az állam a nemességet, annak előjogai megmaradnak,
- *Hobsbawm*: a nemesség anarchikus törekvéseinek háttérbe szorítása, ill. a polgároknak az államapparátusba való bevonása ellenére mégis tipikusan feudális államapparátusról van szó, amely nem tudja túlhaladni sajátos céljait.

2. Elemei

- rendi gyűlés: az abszolutisztikus uralkodók csak ritkán vagy egyáltalán nem hívják össze, a törvényhozás döntő mértékben az uralkodó befolyása alá kerül,
- államigazgatás: a királyt képviselő intézmények kiépítésére és megerősítésére kerül a hangsúly; szaporodnak a központi intézmények a közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén (központi bíróság jogkörének szélesedése, középfokú bírások uralkodói ellenőrzés alá kerülése),
- hadsereg: megnő az állam befolyása a hadsereg felett; a zsoldosvezérek seregeinek szerepét állami hivatalnokok, katonatisztek által szervezett és vezetett, sorozott hadsereg veszi át. A hadsereg létszáma tízezresről (több)százezres nagyságrendűre duzzad. Az állami bevételek legjelentősebb részét (akár 70-80%-át) a hadsereg fenntartására fordítják,
- az egyház fokozatos alárendelése az államnak: az uralkodó igyekszik főkegyúri jogát erősíteni (pl. I. Ferenc), esetleg szakít is a katolikus egyházzal (pl. VIII. Henrik vagy Skandinávia királyai). A papi rend néhol még adót is fizet (pl. a *donum gratutum* Franciaországban).
- a társadalmi jogok szélesedése: az uralkodó (kontrollálatlan) jogai elé a társadalom korábban megszerzett jogai állítanak korlátot.

III. A XVII-XVIII. század főbb tendenciáinak elemzése

1. Általános jellemzők; gazdaság

A korszak határait két esemény jelöli ki: az angol polgári forradalom (1640), mely elsősorban a gazdasági-társadalmi viszonyokat alakította át, ill. a nagy francia forradalom (1789), amely elsődlegesen politikai forradalom. Európa kevésbé fejlett középső és keleti részén egyértelműen tartják magukat a feudális gazdasági-társadalmi viszonyok, s csak a korszak második felében kerül sor felülről irányított reformokra néhány felvilágosult abszolutista uralkodó kezdeményezésével. Jellegzetesen átmeneti korszak, különösen két tekintetben:

- átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba, a bomló feudális viszonyokból a korai tőkés viszonyokba. Nyugat-Európa fejlődése előre jár, míg Kelet-Európa a fejlődésben megkészt,
- átmenet a rendi monarchia viszonyaiból az abszolút monarchiába (kivéve Lengyelországot, ahol nem erősítik, ill. centralizálják a hatalmat, hanem az arizokrácia kiváltságait tengenek túl, s ennek következménye végsősoron az önálló Lengyelország megszűnése és háromszori felosztása (1772, 1793, 1795) lesz).

Az átmenetiség megmutatkozik abban is, hogy a korszak kezdetén egész Európa gazdasága agrárjellegű (beleértve Németalföld és Anglia gazdaságát is), azonban Európa nyugati térségeiben már megkezdődik az eredeti tőkefelhalmozódás (korai polgárosodás, kereskedelmi kapitalizmus kora), míg Közép-, és Kelet-Európa (az Elbától

keletre eső területek) a második jobbágyság (*zweite Leibeigenschaft*) övezete lesz, annak minden hátulütőjével együtt. A XVI-XVII. században az utóbbi területeken a nyugat-európaiaktól eltérő folyamatok erősödnek fel (röghözkötés, a robotnapok számának növelése). Ez összefügg az Európán belüli munkamegosztással, mely jellegzetesen ipari-agrár jellegű: a közép-, és kelet-európai nemeseknek érdekében áll a mezőgazdasági termékek kereskedelmébe való bekapcsolódás (annál is inkább, mivel nem kell pl. külkereskedelmi vámot fizetniük), ami viszont lassítja, sőt néhány helyen vissza is veti a pogárosodást, a manufaktúrák kialakulását, s konzerválja a céhes kereteket.

A nyugat-, és kelet-európai gazdasági fejlődés lényeges különbségeket mutat. A fejlődési pályák elkanyarodása (ld. *Pach Zsigmond Pál* fejlődési elhajlás elméletét) a XVI-XVII. századtól figyelhető meg. A XV. századtól Kelet-Európa a gyorsított ütemű, tömörített fejlődés útját járta, ezáltal sokat ledolgozva kezdeti hátrányából. A század végéig még ugyanazon nyugatias fejlődés útját járja Magyarország, Lengyelország és a térség többi állama is, mégha a nyugati területektől kissé lemaradva is. A nagy földrajzi felfedezések Európára gyakorolt hatása miatt azonban a hangsúly főleg az Atlanti partvidékre tevődik, Közép-, és Kelet-Európa jelentősége leértékelődik, rögzülnek az agrárstruktúrák, a régió más fejlődési pályára áll át: a bomló feudalizmus és a korai polgárosodás helyett a kései feudalizmus mintegy 300 éves időszakát következik, amely tkp. a XIX. század első feléig, ill. közepéig tart. A bomló feudalizmus és a korai polgárosodás korszakát Nyugat-Európában a polgári kapitalizmus korszaka követi, míg Magyarországon pl. csak a reformkorral kezdődik meg a bomló feudalizmus mindössze néhány évtizedes korszaka, melyet a kiegyezés után a polgári kapitalizmus kora követ.

Egy másik modell szerint a XVI-XVII. század a világméretű munkamegosztás kialakulásának első/korai szakasza. Hárompólusú rendszer jön létre: Európa nyugati területei (Franciaország, Anglia, Németalföld, ill. Észak-Itália) *centrumországokká* válnak, igényeik, elvárásaik, gazdasági-pénzügyi érdekeltségeik meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a tőlük függő helyzetbe kerülő kelet-európai államok gazdasági struktúrája hogyan alakul. Ez a fejlett tőkés centrum - nagyrészt átvéve a spanyol-portugál gyarmatokat is - kiépíti saját gyarmatrendszerét: előbb Hollandia, majd 1640 után Anglia (amely a XVIII. századra már magáénak tudhatja a holland gyarmatok túlnyomó részét is) szervezi meg gyarmatbirodalmát. A centrumországok erősödő függésbe vonják a formálódó *gyarmati-félgymati térséget*, gazdasági és egyéb életüket is a gyarmatosítók érdekeinek megfelelően alakítják át (monokultúras mezőgazdaság (tea, cukornád, banán, szarvasmarha, stb.)); ezáltal a gyarmatokon szinte perverz módon torz, függő helyzetű gazdasági-termelési mód formálódik ki, a gyarmatok függő fejlődési útra állnak. A centrumországok *interkontinentális* kereskedelmi kapcsolatot alakítanak ki gyarmataikkal. Nyugat-Európa centrumországi a XVI-XVII. századtól egyre szorosabb kapcsolatba kerülnek Kelet-Európa *félperiférikus* (meghatározóan agrárjellegű) államaival is (*intrakontinentális* munkamegosztás, ipari-agrár munkamegosztás).

2. A királyság, az állam és a társadalom harca, a harc eredménye

- Anglia: a XVII. század első felében, I. Jakab és I. Károly sikertlen kísérletet tesz az abszolút monarchia konzerválására, a forradalom győzelme után pedig - 1689-től napjainkig - rögzül az alkotmányos monarchia. A parlament a törvényhozás legfőbb szerve, az uralkodó a parlamentnek alárendelt ("uralkodik, de nem kormányoz"), szerepe inkább csak szimbolikus jellegű. Az uralkodó és a társadalom harcából a társadalom kerül ki győztesen, s előbb Angliában, később a világon is ún. középosztályos (*middle class*) társadalom alakul ki: a középosztály a társadalom legszélsőbb, legtöbb adót fizető rétege,

- Franciaország a társadalom és az uralkodó harcának végeredményeként a XVII-XVIII. században a királyi hatalom erősödik meg (XIV-XVI. Lajos), maga alá gyűrve a társadalmat (nemesi-rendi társadalom). A nemeseket - bezárva a Versailles-i "Aranykalitkába" - fizetett állami alkalmazottakká teszi, s ez a szerep egyre inkább imponálni kezd a nemességnek (*noblesse oblige*): a nemesek nem üznek/üzhetnek polgári foglalkozást, stb. A francia minta elterjed Közép-, és Kelet-Európa országaiban is. Az abszolút monarchia intézménye tkp. túléli önmagát, ezzel növekvő társadalmi feszültségeket szülve, melyeket csak a forradalom szüntethet meg,

- Oroszország és Poroszország: katonai-bürokratikus rendszer épül ki. II. Frigyes és (III. ill. IV. Iván nyomán) Nagy Péter és Nagy Katalin alatt a hatalom totálisan és teljesen alárendeli a társadalmat,

- Német-római Császárság: az 1648-ban megkötött vesztfáliai béke mintegy 300 kisebb-nagyobb fejedelemségre osztja. Sajátos kettősség jellemző: a mindenkor császár hatalma gyenge, a kisállamok szintjén viszont erős centralizációs törekvések figyelhetők meg,

- Habsburg Birodalom: sokszínű és laza szerkezetű birodalom. Bár vannak kísérletek az abszolutizmus kiépítésére (Lipót és utódai, Mária Terézia, II. József), ezek azonban eredményeik mellett legalább ugyanennyi kudarcra is járnak. A monarchia még a XIX. században is megosztott, mind gazdasági, mind politikai, vallási, stb. tekintetben,

- Itália: a politikai megosztottság és decentralizáció állandósul,

- Lengyelország: a nemesi-rendi erők hatalmának megerősödése, válság, gyengülés, bukás,

- Balkán: a balkáni népek török fennhatóság alá kerülnek, ami nem európai jellegű uralmat jelent. Az 1300-1400-as évektől mintegy ötszáz éven át megmaradó török uralom szinte kikapcsolja a térséget az európai fejlődésből.

Európában a politikai-hatalmi téren a rendi monarchiáról az abszolút monarchiára való áttérés a fő szempont. A rendi monarchia még jellegzetesen osztott - duális - hatalom (rendi gyűlés - király), az egész országot érintő kérdésekben a két fél kompromisszumára van szükség (ünnepélyes leirat - alázatos felirat - elfogadás és kihirdetés vagy elutasítás). Az abszolút monarchia a rendi gyűlés megkérdőjezése nélkül kormányoz. Az uralkodó nem a néptől kapja a hatalmat, az "Isten kegyelméből való", s ezáltal a király csak Istennek tartozik felelősséggel.

3. Az abszolút monarchia kialakulásának okai

a. Nyugat-Európában

- a nagy földrajzi felfedezések európai következményei (agrártermékek árforradalma, stb.),

- állandósult háborúk (területszerző, dinasztikus, örökösödési és vallásháborúk, ill. az új típusú ún. kereskedelmi-gyarmati háborúk (pl. Anglia és Hollandia között)),

- a "kis jégkorszak" (a XVII. század elején beköszöntő hidegebb és csapadékosabb periódus) miatt rosszabb termésátlagok és a kitörő járványok társadalmi feszültségeket okoznak, megsokszorozódik az élelmiszerek ára

- növekvő létszámú hadseregre és egyre több pénzre volt szükség, állandósult a deficit. A zsoldosok létszáma megsokszorozódik (XIV. Lajos hadserege pl. a kezdeti 70 ezer fős létszámról 450 ezresre duzzad). A hadseregfenntartás költségei békeidőben az állami jövedelmek 50-60, míg háborúban a 80-85%-át is eléri. *Denis Richet* francia történész szerint "az abszolút monarchia az állandó háborúskodás és az adóztatás kényszerülte volt".

b. Kelet-Európában

- külső tényező: katonai kihívás, ellenséges fenyegetettség (Svédország (*Perry Anderson: Az abszolutista állam* című könyvében "Kelet pörölyének" nevezi a svédek) törekvései 1620-1720 között a Balti-tengeri svéd impérium kiépítésére),

- belső tényező: a paraszti elégedetlenség különböző megnyilvánulásai (adó-, és robotmegtagadás, elszökődés (pl. a doni kozákság is szökött jobbágyokból jött létre), ill. jobbágyfelkelések (pl. *Jemeljan Pugacsov* felkelése, melyet csak 1775-re vernek le).

4. Intézményi újítások az abszolút monarchiákban

- állandó zsoldoshadsereg,

- korszerűsített hivatalszervezet (szakképzet, polgári származású hivatalnokokkal),

- adóztatási rendszer korszerűsítése (XIV. Lajos, *Colbert*),

- *merkantilizmus*: a merkantilizmus (*mercatura* ~ kereskedelem) a XVI-XVII. század meghatározó gazdaságpolitikája a bevételeik fokozására törekvő abszolút monarchiákban. A profitot termelő húzóágazatként a külkereskedelmet jelölik meg. A korai merkantilizmus típusai a *bullionizmus* és a *monetarizmus* (*bull*, *moneta* ~ nemesfémtartalmú pénzdarab), a gazdasági cél a kincstár megtöltése. Az érett merkantilizmus célja az aktív külkereskedelmi mérleg biztosítása (a kivitel mindig haladja meg a behozatalt, azt a terméket lehet kivinni, ami van vagy azt, amelyik eladható). A fejlesztést az állam vállalja magára, ún. *protecionista* gazdaságpolitikát folytatva kereskedőtársaságokat alapít, monopoljogokat biztosít (bizonyos termékek előállításának, kereskedelmének kizárólagos joga). A merkantilizmusnak Európa-szerte több fajtája alakul ki, pl. a francia *Colbert-izmus*, ill. a német *kameralizmus*. Az európai országok közül a merkantilizmust először Anglia vezeti be, még VIII. Henrik és I. Erzsébet uralkodása idején. A merkantilizmust a XVIII. század közepétől a *fizokratizmus* váltja fel,

- a modern diplomáciai testületek megjelenése (az ország számára fontos királyok udvarában szakképzett diplomátákat állomásoztatnak, akik kiválóan ismerik az udvari erőviszonyokat).

11. A korai polgári forradalmak és a nagy francia forradalom

I. A németalföldi szabadságharc

A 17 tartományból álló Németalföld a XVI századi Európa egyik leggazdagabb, legfejlettebb, legnagyobb népsűrűségű területe. Kedvező földrajzi fekvése hamar az északi és déli kereskedelem találkozási pontjává tette, ami ösztönzően hatott saját gazdaságára (hajóépítés, posztókészítés, mezőgazdasági termelés) is. A kedvező kereskedelmi lehetőségekkel élve a polgárság megerősödött. 1506-ban a későbbi német-római császár, V. Károly lett Burgundia és Németalföld hercege, aki császárként 1548-ban kiemelte a tartományokat a Német-római Császárságból, spanyol kormányzat alá rendelte őket, s élükre spanyol helytartót nevezett ki.

V. Károly lemondása után a németalföldi tartományokat fia, II. Fülöp örökölte, aki kemény üldözéssel próbálta Németalföldet megtisztítani a protestantizmustól. Az általa kinevezett helytartó, *Pármai Margit* alatt a németalföldi előkelőségekből álló, eddig irányítószerepet játszó tanács véleményét egyre ritkábban kérték ki, s a megerősödött spanyol uralom megnyirbálta a helyi nemesek előjogait is. A polgárokat leginkább a spanyol gypjű magas behozatali vámja, ill. a németalföldi kereskedőknek a gyarmatokkal való kereskedésből való kizárása sújtotta.

A nemesség küldöttsége *Orániai Vilmos*, *Egmont* és *Hoornt* gróf vezetésével 1566. április 5-én petíciót nyújtott át Pármai Margitnak, melyben követelték a legkirívóbb sérelmek orvoslását (pl. általános rendi gyűlés (*Staten Generaal*) összehívása). A helytartó elé járuló küldöttséget az egyik udvaronc koldusoknak (*gueux*) nevezte (később emiatt lett jelképük a koldustarisznnya). Ugyanebben az évben lázadás tört ki a déli tartományokban (a baltikumi gabonaszállítmányok elmaradása és az élelmiszerárak gyors emelkedése miatt). A felkelők megtámadták a katolikus templomokat, képeiket, kegytárgyait - és ezzel együtt az adósságleveleket is - szétrombolták. A spanyol uralkodó az erőszak mellett döntött.

1. szakasz (1566-1576)

II. Fülöp Pármai Margit helyett *Alba herceget* nevezte ki Németalföld helytartójává, aki 1567-ben tekintélyes hadsereg élén bevonult Brüsszelbe és megkezdte a bosszúhadjáratot. Több ezer embert végeztet ki köztük 1568-ban Egmontot és Hoornt is. A nemesi emigráció vezetőjévé lett Orániai Vilmos 1568-tól többször is betört az országba. A kirobbanó felkelésben sorra kerültek a lázadók kezére a tartományok kikötői és városai; a felkelők Dordrecht-ben rendi gyűlést is tartottak. A király végül 1573-ban visszahívta Alba herceget, de a felkelést lecsillapítani már nem tudta. Az 1574-es dordrecht-i zsinaton a kálvinizmust tették államvallássá.

2. szakasz (1576-1579)

1576-ban a spanyol zsoldosok kifosztották Antwerpent, mire a déli tartományok katolikusai a *genti pacifikációban* a spanyolok kiűzésére szövetkeztek az északiakkal. 1577-ben *Don Juan* lett Németalföld helytartója, aki elfogadta a genti pacifikációt, s 1578-ban bekövetkezett haláláig viszonylagos béke honolt a tartományokban. A Don Juant követő helytartó, *Pármai Sándor* jó diplomáciai érzékkel használta ki a katolikusok és protestánsokkal egymással szembeni gyanakvását. A déli tartományok a katolicizmus védelmére 1579. januárjában létrehozták az arrasi uniót, amire az északi protestáns tartományok Holand és Zeeland vezetésével megalapították az utrechti uniót.

1581-ben az utrechti unió kimondta II. Fülöp trónfosztását. 1584-ben egy fanatikus katolikus meggyilkolta Orániai Vilmost, örökébe lépő fia, *Orániai Mór* kezdetben nem tudta sikeresen felvenni a versenyt Pármai Sándor katonai erejével. A holland tartományok győzelmét végül a kedvezőre forduló külpolitikai helyzet segítette elő (1588: az Armada veresége Angliánál, 1589: IV. Henrik trónralépése Feoranciaországban; 1598: III. Fülöp trónralépése Spanyolországban). 1604-ben a holland flotta Gibraltárnál legyőzi a spanyol hajóhadat, s 1609-ben 12 évre szóló fegyverszünetet kötnek. A fegyverszünet letelte után - a harmincéves háború kezdeti szakaszában - újra támadásba lendülő spanyolok ugyan kezdetben sikereket érnek el (pl. *Ambrogio Spinola* tábornok elfoglalja Bredát), a vesztfáliai békével (1648) azonban véglegessé válik Hollandia függetlensége.

Hollandiában tovább erősödik a manufaktúraipar, a hajóépítés, a textilipar, ill. fejlődik az optikai eszközök gyártása, a nyomdászat, a gyémánt-, és üvegcsiszolás is. Az igazi gazdagságot azonban a tengeri kereskedelem hozza meg: meghódítják a portugál gyarmatok nagy részét, hatalmas gyarmatbirodalommal szervezik Indonézia szigetvilágát. A felhalmozódó óriási vagyonok hatalmas banküzleteket tesznek lehetővé, így hamarosan Hollandia lesz a világ első pénzügyi nagyhatalma. A mezőgazdaságban új módszerek jelentek meg, pl. a vetésforgó, az istállózó állattartás (lehetővé téve a fokozottabb trágyázást), s 1636-ban itt használtak először cséplőgépet. Világhírűvé vált a virágkertészet, tejgazdaságokat rendeztek be (sajtkészítés). Tökéletesítették a szélkereket, az országot csatornák hálózattal, melyek öntözésre és közlekedésre egyaránt alkalmasak voltak. Hollandia lett a tőkés mintaállam.

II. Az angol polgári forradalom

1. Anglia a forradalom előtt (gazdaság, társadalmi élet)

a. gazdaság

1603-ban I. Erzsébet halálával kihalt a Tudor-dinasztia, a trónon a Stuartok következnek: *I. Jakab* (1603-1625) és *I. Károly* (1625-1649). I. Jakab és I. Károly is folytatja a merkantilista gazdaságpolitikát. I. Erzsébet uralkodása alatt a gazdaság még rászorult az állam gyámkodására, amit azonban ekkorra már egyre inkább tehernek érezték. A Stuartok gazdaságpolitikája ambivalens: egyrészt gyanakvóan viszonyulnak a gyors, radikális változásokhoz, fékezni és kézben tartani igyekeznek a kereskedelem fejlődését; másrészt viszont támogatják azokat az ágazatokat és társaságokat, melyeknek monopoljogokat adtak. A monopoljogok árúsítása társadalmi és politikai feszültségekhez vezet. I. Károly 1629-ben feloszlatja a parlamentet és 1649-ig nem is hívja össze. Mivel az adómegajánlás a parlament joga volt, ezért I. Károly arra kényszerült, hogy újabb monopóliumok árúsításával, ill. régi feudális pénzforrások felújításával próbáljon pénzhez jutni. 1635-ben bevezetik a hajópénzt (*Ship Money*), melyet *John Hampden* alsóházi képviselő bírósági úton megtámad, s bár a pert elveszti, de így is hozzájárul az 1630-as évek végére kifejlődő hajópénzmegtagadási mozgalom kialakulásához.

A gazdaság meghatározó ágazata ekkor még a mezőgazdaság, amely összességében elmaradott, de fejlődő és polgárosodó tendenciákat mutat. Nő a művelés alá volt mezőgazdasági területek aránya (mocsárlecsapolás, erdőirtás, birtokátszervezések), hitelek és új technikák felhasználása segíti a termelést, új állatfajokat tenyésztnek, alkalmazzák a vetésforgót, csökkentik az ugar területét, gumósnövények meghonosítása, bekerítések (*enclosure*) folytatódása és fellendülése (a bekerítések több hullámban zajlottak le, s a XVI. századtól egészen a XIX. századig tartottak).

Az iparban ez már a manufaktúraipar korszaka, céhekkel már csak elvétve találkozhatunk. A termékek iránt állandó keresletet jelent a növekvő lakosság, ill. a formálódó angol gyarmatbirodalom.

b. társadalom

- nemesség: az arisztokrácia (*peer*-ek) kis része tud és akar is polgárosodni (piacra termelés, bekerítések, vállalkozások), míg a nemesség többsége a tradicionális, hagyományos gazdálkodást folytatja (közülük sokan elkótyavetyélik ősbirtokukat), utóbbiak alkotják a királyi hatalom bázisát. A kis-, és középbirtokos nemesek (*gentry*) bekapcsolódnak a vállalkozásokba. A nemesség Angliában nem adómentes,

- parasztság: saját, életképes birtokon gazdálkodó birtokos parasztok (*husbandman*), szabad bérlők (*freeholder*), *copyholder*-ek (egykori jobbágyok, akik megőrizték a bérleti szerződés kópiáját), *leaseholder*-ek, földnélküli bér munkások,

- polgárság: Anglia leginkább polgárosodó része a Londont (*City*), ill. Délkelet-Angliát magába foglaló terület.

c. politika: a társadalom belső feszültségeit még a parlamenti viták vezetik le. A megszerveződő alsóházi ellenzék áll a polgári törekvések élére. Az állam még rászorul az egyház támogatására, ami állam és egyház szoros összefonódását eredményezi, ez is döntő szerepet játszik majd a puritánüldözésekben. A *puritánok* az egyház megtisztítására törekednek a katolikus tanok maradékától. Tagadják az episzkopális (püspöki) egyházszervezetet, melynek élén a canterbury érsek áll, s demokratikus egyházszervezetet javasolnak. A hitéletet illeően csökkenteni igyekeznek a katolikus ünnepek számát, ellenzik a díszes templombelsőt, stb. A puritánokon belül a *presbiteriánusok* irányzata mérsékeltabb politikát folytatva később a hosszú parlament idején is a királlyal való megegyezés lehetőségeit keresi. Az episzkopális egyház helyett a kálvini minta alapján szerveződő, választot *presbiter*ek testülete (*presbitérium*) által vezetett egyházat kívánnak megvalósítani. Az *independensek* irányzata mind a püspöki, mind a presbiteriánus egyházszervezeti elképzelést támadta, teljesen független, önálló egyházi egységekben gondolkodtak. Politikai törekvéseik hadseregpartiak, a polgárháborút a király elleni végső győzelemig kívánták folytatni. A két csoport nézetei között sok átfedést is találhatunk.

2. I. Károly és a parlamenti ellenzék harca

Stuart Mária fia, I. Jakab (1603-1625) rokonházasságból, degeneráltan született. A homoszexuális hajlamú uralkodó egyik kegyence *Buckingham* herceg volt. Jakab fia, I. Károly (1625-1649) 1628-ban bekövetkezett haláláig jó kapcsolatban áll Buckingham herceggel. Károly uralkodása alatt formálódik politikai erővé a parlamenti ellenzék, melynek vezetői: *Thomas Wentworth* (1629-ben átpártol a királyhoz, s megkapja a Strafford grófja címet), *Sir Edward Coke* (kiváló jogász) és *John Pym*. Céljuk a királyi hatalom alárendelése a parlamentnek. 1628. januárjában átfogó programként az uralkodó elé terjesztik és elfogadtatják a *Jogok Kérvényét* (*Petition of Rights*), a későbbi *Jogok Törvénye* (*Bill of Rights*) elődjét, melyben leszögezik, hogy:

- adókivetés csak a parlament hozzájárulásával történhet,

- letaróztatás csak bírói végzéssel eszközölhető,

- békeidőben nem használhatóak a háborús törvények (tkp. királyellenes támadás, hisz I. Károly a hódító normannok leszármazottja),

- a katonai beszállások megtiltása.

A *Hármas Határozat* a "Kik a haza és a parlament ellenségei?" kérdésre a következő pontokkal válaszol:

- vallási újítók (a parlament hozzájárulása nélkül),
- aki adót szed (a király),
- aki adót fizet (polgári engedetlenség).

Lordok ellenzéke: kegyencek (*Lord Canterbury*)

A király 1629-ben feloszlatja a parlamentet, s 11 éven át nem is hívja össze. 1633-ban I. Károlyt skót királlyá koronázzák. A koronázás az anglikán egyház szertartása szerint zajlik, ami sérti a presbiteriánus skótokat. 1638-ban a skótok fegyveres szövetséget (*National Covenant*) hoznak létre, s 1640. tavaszán megtámadják Angliát. A király összehívja az ún. *rövid parlamentet* (1640. április 13 - május 5.), amely csak a jogok törvényének elfogadásával lenne hajlandó adót megszavazni, ezért Károly feloszlatja. A parlament a skót támadás folytatódása miatt 1640. november 3-án újra összeül, s egészen 1653-ig ülésezik (*hosszú parlament*).

3. Az angol polgári forradalom kezdete (1640-1642)

A parlamenti szakasz (1640. november 3. - 1642. január 10.)

A parlament *John Hunder* és John Pym vezetésével nyílik meg, akik később elesnek a harcokban. 204 pontos követelést - tkp. a királyság elleni vádiratot - fogalmaznak meg, jelentősebb pontjai:

- kegyencek felelősségére vonása, Strafford kivégzése,
- az adóztatás joga a parlamenté, a parlamentnek három évente kötelezően üléseznie kell, s csak a saját hozzájárulásával osztható fel,
- a király támaszát jelentő gyűlölt intézmények (Magas Tanács, Csillagkamara, Skót Tanács) megszüntetése.

Ennek hatására két politikai irányzat alakul ki:

- gavallérok (királypártiak),
- kerekfejek (kefeszurájukról elnevezet parlamenti tagok).

1642. január 4-én a király fegyveresei élén bevonul a parlamentbe és öt ellenzéki vezetőt - köztük Pymet és Hampden - letartóztat. Január 10-én London elhagyására kényszerül, s az észak-angliai York-ban és Nottinghamban gyűjt csapatokat, s 1642. május 23-án innen üzen hadat a mérsékelt parlamenti erők főparancsnokának, *Essex grófnak*.

4. Az angol polgári forradalom első szakasza (1642-1646)

Az angol polgári forradalom első periódusa az 1642-1646 közötti években zajlik le. A parlamenti sereg kb. 18 ezer főt számlál, ezzel szemben áll a mindössze 6000 gyalogosból és 2000 lovasból álló, ám szervezett és fegyelmezett, kiváló katonai parancsnokokkal - pl. a harmincéves háborúban is részt vevő *Rupert herceg* - rendelkező királypárti haderő. Az első összecsapás 1642. október 23-án, Edge Hill mellett zajlik le, s a királypárti sereg elsőprő győzelmével végződik. A király serege London felé vonul, s csupán a londoni polgárokból szerveződő milícia tudja feltartóztatni a város alatt. Ezt követően mindkét sereg visszavonul téli pihenőre.

1643-1644 folyamán *Oliver Cromwell* azt a tanulságot vonja le a vereségből, hogy radikálisan át kell alakítani a parlamenti haderőt. Cromwell nemes, a hosszú parlament tagja, az egyik legradikálisabb independens csoport, a *Gyökér és ág* (~ az anglikán egyházból gyökerestül-ágastól ki kell irtani a katolikus maradványokat) vezetője; Isten kiválasztottjának tartotta magát. Saját költségén új mintáját, a XVI-XVII. század fordulóján, *Orániai Mór* által bevezetett újításokra (tisztképzés, uniformis, stb.), ill. a svéd hadseregszervezésre alapuló hadsereget szervez (*New Model Army, Ironside* (Vasbordájúak)). A sereg tagjai fanatikus puritánok, soraiban nemeseket, kézműveseket, falusi parasztokat és nincsteleneket egyaránt találunk. Zsoldossereg, a lovasságot és a lovakat vezényszavakra tanították, egységesítették a kiképzést, s a svédektől átvett minta alapján a könnyűlovasság alapaktikájává az ellenséges gyalogság soraiba való benyomulást és a harcrend megbontását tették az addigi *caracole-írozás* helyett (a könnyűlovasság oldalról támad az ellenséges gyalogságra, majd tüzfegyvereikből célszerűen lövést adnak le rájuk, ezt követően - többnyire eredménytelenül - visszavonulnak) helyett. A gyalogságot a svédektől vett tüzfegyverekkel látja el (kanócos helyett kovás puska), így megnövekszik a tüzgyorsaság. A korábbi 6-10 soros hadrend rövidül, s már nemcsak az első, hanem az első két sor ad le lövéseket (össztűz). Jelszavuk: "Bízzál Istenben és tartsd szárazon a puskaport!" A parlamenti sereget 1643-1644 során a skótok is támogatják, annak fejében, hogy az angolok áttérnek az anglikánról a presbiteriánus vallásra (ezt taktikai okból meg is teszik), s megígérik, hogy fedezik a skót hadjárat költségeit.

1644. július 2-án Marston Moore mellett a parlamenti sereg első ízben arat jelentős győzelmet a királypárti erők felett, s ezt követően már az egész hadsereget a New Model Army mintájára szervezik át. 1644-1645 fordulóján heves politikai csatározások zajlanak a presbiteriánus és independens parlamenti erők között. 1644. december 9-én a parlament elfogadja az önkéntes lemondási nyilatkozatot, melynek értelmében egy személy nem tölthet be egyszerre két tisztséget. A határozatot követve a presbiteriánusok inkább katonai, míg az independensek inkább politikai tisztségeikről mondanak le (Cromwell mind politikai, mind katonai posztját megtartja). Deklarálják, hogy a

hadsereg nem játszhat politikai szerepet. Ezt követően a New Model Army tisztjei már szinte kivétel nélkül Cromwellhez hű puritánok, Essex helyett a szintén Cromwell-t támogató *Fairfax* lesz a parlamenti sereg vezetője. 1645. június 14-én Naseby mellett újabb győzelmet aratnak a parlamenti erők, kb. 5000 royalista foglyot ejtenek, megszerzik a királypártiak teljes tűzértségét, s lefoglalják I. Károly politikai levelezését is, melyben külföldi katonai segítséget sürgető leveleket is találnak. I. Károly észak felé, Skóciába menekül, de a skótok elfogják, s végül 1647. februárjában 400 ezer angol font ellenében (mivel kb. ekkora összegre becsülik az 1643-1644-es skót hadjárat költségeit) átadják saját törvényes uralkodójukat (!) az angoloknak.

5. Az independens és presbiteriánus ellentét elmélyülése, a polgárháború befejezése

A parlamenten belül - tkp. az utolsó jelentős politikai átrendeződésként - szakadás következik be a presbiteriánusok és independensek között. A presbiteriánusok lefoglalják a királypárti és püspöki birtokokat, amely hatalmas spekulációkhoz (és a presbiteriánusok meggazdagodásához) vezet. Eltörlik a feudális földtulajdont, a polgári földtulajdon szabadon adhatóvá-vehetővé teszi a birtokokat. 1646. nyarán döntenek arról, hogy az államvallás a presbitérium, s - tömeges elégedetlenséget okozva - folyik az independensek üldözése. Az egyszerű földművelők közül főleg a copyholderok helyzete válik bizonytalanná, tízezrével kerülnek teljes létbizonytalanságba, nem is beszélve a nagybirtokok szomszédságában élő kis-, és középbirtokos parasztokról. Mivel ezek a rétegek alkotják a hadsereg bázisát, így a hadsereg szemlélete is radikálizálódik, s az independenseken belül - *John Lilburne* és *Overton* vezetésével - megjelennek a még náluk is radikálisabb *levellerek*. Mind az independensek, mind a levellerek számára kedvezőtlen a parlament határozata a háború befejezéséről és a hadsereg lefegyverzéséről, melyet az uralkodóval folytatott tárgyalások után hoznak meg. Úgy döntenek, hogy a hadsereget rablóhadjáratra küldik Írországba. A presbiteriánusok ekkor már el tudnának képzelni olyan kompromisszumot, amely tkp. korlátozott monarchiát jelentene (az uralkodó bizonyos jogairól lemond a parlament javára). Az independensek válaszul előtt állnak: meggyőződésük, hogy a végső győzelemig kell harcolni, s ellenzik a hadsereg felszámolását is. A levellerek agitátorhálózatot építenek ki, uszítanak a presbiteriánusok és az independensek ellen is. Cromwell végül összefog a levellerekkel a presbiteriánusok ellen, megalakítják a hadsereg tisztikarából és leveller agitátorokból álló Hadsereg tanácsot, amely tkp. ellenpólusa lesz a presbiteriánus többségű parlamentnek. Kiáltványt fogalmaznak meg, melynek értelmében a hadsereg nem oszlik fel, a parlamentet meg kell tisztítani az ingadozóktól, s ezzel együtt új választásokat kell kiírni. Ezzel - 1647. nyaráról - kezdetét veszi az ún. "második forradalom".

1647. augusztus 6-án a hadsereg bevonul Londonba, körülfárja és megszállja a parlamentet, s 11 presbiteriánus képviselőt letartóztatnak, majd vádat emelnek ellenük és elítélik őket. 1647. október 15. és november 1. között a London melletti Putney-ban üléseznek a Hadsereg tanács independens és leveller tagjai, hogy kialakítsák és egyeztessék a következő évre vonatkozó kül-, és belpolitikai terveiket. Két alkotmánytervezetet alakítanak ki:

a. "A hadsereg ügye": az independens tisztikar (*grandok*) tervezete,

b. "A nép szerződése": a Lilburne vezette levellerek politikai és egyéb törekvéseinek részletes megfogalmazása (általános választójog minden felnőtt férfi számára (jogi és politikai egyenlőség ember és ember között), burkolt formában a királyság köztársasággal való felváltásának gondolata (legyen-e Felsőház és Alsóház, vagy csak egykamarás, Alsóházból álló parlament működjön)).

Rendkívül kemény vita alakul ki három kérdésben:

- kapjanak-e választójogot a vagyontalanok? *Ireton*, a radikális szemléletű kiváló katona szeretné megszüntetni a vagyoni cenzust, de ezt az independens katonai vezetők ellenzik,

- legyen-e vétőjoga az uralkodónak a parlament döntéseivel szemben? A levellerek korlátozott hatalmú befolyásoló tényezőként tekintenek a király személyére, s sokan az independensek közül is hasonlóan vélekednek,

- legyen-e Felsőház? Burkoltan a köztársasági államforma megfogalmazása.

Cromwell ügyesen taktikázik (tkp. többnyire hallgat), majd három hét múlva erőszakosan feloszlatja a Hadsereg tanács ülését. Ezt követően *Robert Lilburne* - John Lilburne egyik testvére - vezetésével a hadsereg több ezredében lázadás tör ki, melyet Cromwell a vezetők kivégzésével letör.

1647. november 15-én a király rejtélyes körülmények között megszökik a hadsereg fogságából - ma már tudjuk, hogy valószínűleg maga Cromwell szorgalmazta a szökést, látván, hogy ezzel helyreállíthatja a bomlófélben levő independens-leveller együttműködést, ráadásul a szök(tet)éssel tkp. megmenti a király életét -, s Cromwell egyik közvetlen rokona, a Wight-szigeti kormányzó foglya lesz. Az independens-leveller egység hamarosan helyreáll, köszönhetően annak is, hogy hírt kapnak arról, hogy I. Károly megnyerte a skótok támogatását.

1648. áprilisa és októbere között zajlik az ún. "második polgárháború". 1648. augusztus 17-én Prestonnál döntő ütközetre kerül sor, melyet Cromwellék nyernek meg. A király maga is fogságba esik, a presbiteriánusok próbálják meggyőzni, s alá is írnak egy - egyik fél által sem betartott - egyezményt. A győzelmet követően Cromwell csapatai elfoglalják Edinburgh-ot, a skótok kapitulálnak. A főerők Közép-Anglia felé indulnak, s 1648. december 2-án

Cromwell serege bevonul Londonba, december 6-án *Pride* behatol a parlamentbe, ahonnan szinte kidobnak 140-150 ingadozó presbiteriánus képviselőt, akiket később elfognak és bírói eljárás keretében elítélik. A hosszú parlament ezt követően már *csónka parlament*ként működik. 1648. decembere és 1649. januárja során szinte naponta hoznak nagy horderejű döntéseket:

- a királyi hatalom eltörlése, a hatalom egyedüli forrása a nép, gyakorlója a népképviselői parlament (Alsóháza),
- megszüntetik a Lordok Házát,
- bíróság elé állítják I. Károlyt, s nagy vitát követően, csekély többséggel megszülető döntéssel elítélik és 1649. január 30-án (vagy január 31-én) kivégzik.

6. Az independens köztársaság

a. az independens köztársaság megalakulása

1649. tavaszán (kb. március 17. és május 19. között, a dátum bizonytalan) kikiáltják az independens köztársaságot (*Commonwealth and Free State*), amely tkp. 1653. végéig áll fenn; legfontosabb szervei az egykamarás parlament, ill. az Államtanács (évente választott 41 tagú szervezet, a tagok 2/3-a a hadseregből, 1/3-a parlamentből kerül ki). 1649. folyamán több levellerlázáadásra kerül sor a hadseregben, Lilburne követői egyre inkább számonkérlik a parlamenten a korábbi ígéreteket; a társadalom nagy részét kitevő szegények nem érzik a rendszerváltás hatásait. A leveller követeléseit nem teljesítik, a lázadásokat leverik és megtorolják. Lilburne-t letartóztatják - a börtönben írja meg *Anglia új láncai* című művét -, ami újabb lázadásokhoz vezet. 1649. nyarán Bullford mellett fontos győzelmet aratnak a leveller sereg felett.

Megjelenik a még a levellereknél is radikálisabb, belőlük kialakult *diggerek* (~ áások) kommuniztikus, vagyoni egyenlőséget szorgalmazó társulása *Gerrard Winstanley* vezetésével. Meghírdetik a magántulajdon eltörlését, a közös tulajdon bevezetését. Mivel minden ember Isten teremtménye, ezért mindenki egyenlő, s legyen egyforma (egyformán szegény) is. Közösén dolgoznak, a megtermelt javakat közös raktárakban tárolják és közösén osztják el. Általános munkakötelezettséget vezetnek be, kezdettől a köztársasági államformát támogatják (mozgalmuk tkp. folytatása John Ball és Wat Tyler törekvéseinek). A diggerek főereje (kb. 40 fő) a Saint George's Hill körüli pusztán rendezi be "főhadiszállását", de a helyi sherif embereivel hamarosan szétkergeti őket. Winstanley börtönben írja meg *A szabadság törvényeinek tervezete* című munkáját.

b. külpolitika

Az aktív, hódító angol külpolitika jegyében 1649-1652 között sor kerül Írország meghódítására, az íreket Drogheda és Wexford mellett is legyőzik. Az ír földek kb. 2/3-át elveszik eredeti tulajdonosaiktól, Írország lakosságának kb. felét megölik, elűzik, át-, vagy kitelepítik (Észak-Amerika), vagy egyszerűen eladják rabszolgának. 1650-1651 között lezajlik Skócia lerohanása is - mivel I. Károly fiát skót királlyá koronázták -, 1650. szeptember 3-án Dunbar, 1651. szeptemberében Worcester mellett verik meg a skót főerőket (ekkor a hadsereget már nem Cromwell, hanem *Monck* tábornok vezeti). A következmények az írországiakhoz hasonlatosak.

1649-1651 között indul meg a hajóépítési program, s rövid időn belül több mint 40, a holland hajóknál korszerűbb hajót építenek. 1651-ben adják ki a hajózási törvényt (*Act of Navigation*), amely egyértelműen hollandellenes, a "tenger fuvarosainak" tengeri-gyarmati fölényét igyekszik megtörni. A törvény értelmében idegen hajó angol kikötőbe csak saját országa áruit szállíthatja törvényesen, tettenérés esetén pedig a hajót és rakományát is elkobozzák, s 50-50%-ban megosztják a feljelentő és az állam között. Mindemiat 1652-1654 között kitör és lezajlik az I. angol-holland kereskedelmi háború, mely - *Tromp* és *de Ruyter* erőfeszítései ellenére - az angolok győelmével zárul, s Hollandia is kénytelen elismerni a hajózási törvény rendelkezéseit. Anglia és Hollandia 1665-1667, ill. 1672-1674 között újabb két kereskedelmi háborút vív; 1654-1659 között Spanyolországot és Portugáliát (szabad kereskedelem a spanyol és portugál gyarmatokkal), ill. Dániát (vámmentes átjárás a Sundon) is legyőzik és a legyőzött felek számára hátrányos szerződések megkötésére kényszerítik. Tkp. az angol-holland háború az újkor első igazi háborúja, melyet már nem két dinasztikus, hanem két polgári hatalom visel, s tétje a világ kereskedelmi kapcsolatai feletti ellenőrzés birtoklása.

Londonban növekszik a feszültség a parlamenten belül, a mérsékelték a háborúskodás befejezését, s a költséges hadsereg megszüntetését, ill. belső fejlesztéseket szorgalmaznak. Cromwell hívei szerint viszont új háborúra van szükség, erősíteni kell a hadsereget (főleg a flottát). A hatalon jellegére vonatkozóan (dinasztikus vagy alkotmányos legyen) is megoszlanak a vélemények. Cromwell 1653. április 23-án feloszlatja a hosszú/csonka parlamentet, s nyit a *quintomonarchisták* (messianiztikus nézeteket valló, Krisztus közelgő ötödik birodalmának megteremtését hirdető szekta, burkoltan átvették a leveller programjának jónéhány elemét) felé. Az új választásokat követően 1653. június 4-én megalakul a *szentek parlamentje* (*Barebones Parliament*), melynek képviselői jórészt quintomonarchisták. A szentek parlamentje a leveller programponatok betartását szorgalmazza (törvény előtti

egyenlőség, törvényes ítélkezés, a copyholderok helyzetének rendezése, a földpanamák kivizsgálása, progresszív adózás, stb.).

7. Cromwell protektorátusa

Cromwell 1653. december 12-én feloszlatja a szentek parlamentjét, s decembr 16-án *Lordprotector*-ként (Anglia, Skócia és Írország fővédnöke) magához ragadja a hatalmat. Az 1653-1658/59 közötti időszak Cromwell protektorátusának ideje. Új alkotmányt fogadnak el (*A kormányzás eszköze*), melyet a Tisztek Tanácsa dolgoz ki, s ami egyben Anglia első és egyetlen írott alkotmánya, s amely csupán néhány hónapig van érvényben (a jelenlegi angol alkotmány tkp. a szokásjogból áll, pl. 1707-től - amikor Anna királynő megvétózta a parlament határozatát, majd vétóját visszavonta - "nem szokás", hogy az uralkodó vétójogával éljen a parlamenti határozatokkal szemben). A hatalom jellegzetesen hárompólusú, egyik pólusán a 18 leghűségesebb tábornokból álló Államtanács, a másikon a parlament, s harmadik pólusán - tkp. csúcsán - a Lordprotector áll, utóbbi egyben az Államtanács feje is.

Cromwell 1654. szeptember 4-én összehívja az első egykamarás, 400 angol, ill. 30-30 skót és ír képviselőből álló parlamentet, mely Cromwell számára teljesíthetetlen követeléseket támaszt (a háború befejezése, a hadsereg létszámának 57 ezerről 32 ezerre csökkentése), ezért a Lordprotector 1655. január 22-én feloszlatja. 1655. január 22 - 1656. szeptembere között tkp. nyílt katonai diktatúráról beszélhetünk. A hagyományos polgári közigazgatás megszűnik, 11 katonai körzetet alakítanak ki, melyek élére az Államtanács - saját körzetükben teljhatalommal rendelkező - 11 tagja kerül. Mindez nagy elégedetlenséget okoz a gentry-k és yeoman-ek között is. 1656. szeptemberében Cromwell újra összehívja a parlamentet, ami - erősen kompromisszumos jellegű - új alkotmánytervezetet dolgoz ki (*Alázatos kérelem és tanács*). A tervezet értelmében a katonai diktatúra felszámolandó, de mégis maradjon meg - alkotmányos rendszerű parlament mellett - az erős központi hatalom. Visszaállítják a Felsőházat, amely vétójoggal rendelkezik. Adót csak a parlament szavazhat meg, a hadsereg külföldre csak parlamenti hozzájárulással küldhető. Cromwellnek utódmegajánlási jogot biztosítanak. A parlament felajánlja Cromwellnek a koronát, ő azonban nem fogadja el. 1658. február 4-én szétkergeti a parlamentet, s utódjául *Richard* nevű fiát jelöli ki. Cromwell 1658. szeptember 3-án meghal, Richard ("Dick", "Tönkrement hit") követi a hatalomban, de helyette/nevében a tisztek kormányoznak, s 1659. május 25-én el is mozdítják posztjáról, s ezzel tkp. végetér a Protektorátus időszaka.

8. A Stuartok restaurációja

a. II. Károly trónra kerülése

Richard elmozdításakor Monck már titkos tárgyalásokat folytat a Stuartokkal. 1659. áprilisában ismét összehívják a parlamentet és új választásokat írnak ki. A választásokat követő parlament - melyben már a royalisták és a mérsékelt presbiteriánus képviselők vannak többségben - dönt a leendő uralkodó, *II. Károly* (1660-1685) visszahívásáról. II. Károly az 1660. május 14-én kelt Bredai Nyilatkozatban elfogadja a felkérést, s itt kiadott, a parlament által becikkelyezett nyilatkozatában kijelenti, hogy tiszteletben tartja a forradalom óta bekövetkezett változásokat, amnesztiát hirdet (a királygyilkosokat kivéve), biztosítja a lelkiismereti és vallásszabadságot, s megígéri a hadsereg követeléseinek teljesítését is), ezzel tkp. kezdetét vszi a Stuart-restauráció (1660-1688), melynek első meghatározó személyisége II. Károly.

b. II. Károly intézkedései

Kancellárja, a bredai nyilatkozat megszövegezésében is segítő *Clarendon* segítségével dolgozzák ki a *Code Clarendon* (Clarendon Törvénykönyve), melynek fókuszában a puritanizmus gyengítése, az anglikán egyház erősítése, ill. az uralkodói hatalom megszilárdítása áll. A Code Clarendon puritánok elleni törvényei:

- 1661: önkormányzati törvény (*Corporation Act*): csak anglikánok lehetnek a városi önkormányzatok tagjai,
- 1662: egyöntetűségi törvény (*Act of Uniformity*): a szabadegyházak (nonkonformisták) ellen irányul, mindenkinek esküt kell tenni az Állános Imakönyvre (*Book of Prayer*), ezáltal több mint 1200, az esküt megtagadó puritán lelkész veszti el állását,
- 1665: ötmérföldes törvény (*Five Mile Act*): az Act of Uniformity miatt lakóhelyükről elűzött puritánok nem léphetnek be korábbi lakóhelyük ötmérföldes körzetébe (az elűzött puritán lelkészek ellen irányul),
- 1665: vallásfelekezeti törvény: csak anglikán istentiszteletet engedélyez, minden más nyilvános istentiszteletet tilt,
- 1665: a *CABAL* (tagjainak - *Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley, Lauderdale* - kezdetűiről elnevezett testület) nyit a puritánok felé,
- 1667: engedékenységi törvény: számos pontban engedményeket tesz a Károlyhoz hű puritánoknak(?),
- 1672-1673: körvonalazódik a két alapvető politikai társulás: a *whig*-ek (~ károlyellenes skót marhajcsár; a későbbi liberálisok elődei, a "tőke pártja". A gyarapodó polgári társadalom pártja) és a *tory*-k (~ katolikus ír bandita; a "föld pártja", a földbirtokosok, nemesek, ariszokraták pártja),

- 1673: *Test Act*: a tanúságtételről szóló törvény, polgári vagy katonai hivatalt csak az anglikán hittételek mellett tanúságot tevő vállalhat, ezzel kizárják a hatalomból a katolikusokat és a puritánokat is,

- 1679: *Habeas Corpus Act*: törvény az önkényes letartóztatások ellen. Letartóztatás csak elfogató parancs és bírói végzés megléte esetén lehetséges, a letartóztatással 24 órán belül közölni kell a vádat vagy szabadon kell bocsátani. A szabadlábon való védekezés jogát óvadék vagy kezesség ellenében is biztosítani kell. Mindenki ártatlannak tekintendő, amíg bűnössége be nem bizonyosodik.

1681-1685 között II. Károly nem hívja össze a parlamentet, tkp. diktatórikusan kormányoz. Erősödik a katolikus franciák és spanyolok támogatása/befolyása Angliában (II. Károly halálos ágyán katolikus paptól veszi fel az utolsó kenetet, fia, II. Jakab (1685-1688) katoliusként keresztelkedik meg).

9. A "dicsőséges forradalom"; az angol fejlődés az 1700-as évek végéig

A toryk és a whig-ek összefognak, s megkezdődik a tárgyalás arról, hogy az uralkodó eltávolítása után kit hívjanak meg a trónra (a whig-ek több összeesküvést is szőnek a király ellen). II. Jakab már nyíltan katolikus, nagyon erős francia kapcsolatokkal rendelkezik, eltörli a Habeas Corpus Act-et és a Test Act-et. 1687-1688-ban türelmi rendeletet ad ki, ezzel a katolikusok számára szabaddá válik az út a hivatalviselés előtt. A toryk és whig-ek megállapodása értelmében az angol trónra *Orániai III. Vilmos* (1689-1702) (Németalföld helytartója, felesége II. Jakab lánya, hithű protestáns) hívják meg. Orániai Vilmos korszerűen kiképzett hadsereggel rendelkezik, partraszállásakor II. Jakab híveivel együtt elmenekül (egy éjjel, áruházban a Csatornán hajózik a francia partok felé, de egy angol halászhajó legénysége elfogja és visszaviszik Angliába). A kivégzést elkerülendő maga Orániai Vilmos szökteti apósát a francia udvarba.

Orániai Vilmos és felesége, II. Mária (1689-1694) társuralkodókként uralkodnak. 1689. februárjában a *Declaration of Rights* (Jognyilatkozat) kiadásával befejeződik a Dicsőséges Forradalom, s megkezdődik az addig nagyrészt szembenálló polgárosodó és nemesi erők kompromisszumos együttműködése, amely Angliát a tartós fejlődés útjára állítja. A Bill of Rights értelmében az "uralkodó uralkodik, de nem kormányoz". Anglia ettől kezdve alkotmányos monarchia, a legfőbb törvényhozó testület a parlament, melynek felelős a kormány (*Cabinet*); érlelődik a kétpárti kabinetrendszerű kormányzás ("kétpárti váltógazdaság") rendszere.

Anna (1702-1714): Vilmosnak és Máriának nem született utóda, ezért az 1701-es *Act of Settlement* értelmében a Stuart-nőág kerül trónra. Uralkodása alatt - a külpolitikát nagyban meghatározó - *Marlborough* herceg vezetésével Anglia is bekapcsolódik a spanyol örökösödési háborúba. Az 1703-as *Methuen-szerződés* Portugáliát - egész gyamatbirodalmával együtt - Anglia vazalusállamává süllyeszti.

I. György (1714-1727) személyével kerül Anglia trónjára - ismétcsak az Act of Settlement rendelkezéseit követve - a *Hannover (Coburg/Windsor)-ház*. Az állam tényleges irányítója, a miniszterelnök *Sir Robert Walpole*, ill. a *Privy Council*-ből (Királyi Tanács) kivált *Cabinet Council* (Minisztertanács). 1715-ben sikerrel veri le a jakobiták (*Jakab Edward* hívei) lázadását.

II. György (1727-1760): Walpole 1742-ig miniszterelnök (az 1739-ben kitört spanyol-angol háború - *Jenkins füle* - kudarcai miatt kénytelen lemondani), amely az osztrák örökösödési háborúba is belesodorja Angliát Ausztria oldalán. 1745-1746 folyamán újabb jakobita lázadás tör ki - ezúttal *Károly Edwardot* támogatva -, de II. György seregei a cullodeni ütközetben (1746. április) legyőzik a lázadókat. A hétéves háborúban (1756-1763), immár *William Pitt* külügyministersége alatt Anglia a poroszokat támogatja, s a háború végén megkapja Kanadát a Mária Terézia oldalára álló Franciaországtól, ill. bebiztosítja magának Indiát. Ekkoriban lesz az angol diplomácia vezérelve a *splendid isolation*, melynek lényege, hogy Anglia számára előnyös, ha a kontinens nagyhatalmai egymás ellen folytatott háborúban fecsérlik erejüket, úgy, hogy végül egyikük se kerüljön hegemon helyzetbe.

III. György (1760-1820): 1761-ben lemondítja Pitt-et, s a következő évben menesztí a whig kormányt is. 1773-ban a *Regulating Act* (szabályozó törvény) a brit parlament ellenőrzése alá helyezi a Kelt-indiai Társaságot. Megkezdődik a brit uralom kiterjesztése egész Indiára. 1775-ben kirobbant a függetlenségi háború, melynek végére, 1783-ra megalakul az Angliától független Amerikai Egyesült Államok.

III. Franciaország

1. Franciaország a forradalom előtt (a gazdasági, társadalmi, politikai élet általános jellemzése). Reformkísérletek és megghiúsulásuk Franciaországban 1774-1787 között

A francia forradalom elsősorban és alapvetően politikai forradalom, a politikai hatalmi struktúrákat, intézményeket változtatta meg, s összességében kedvező feltételeket teremtett a polgári-gazdasági fejlődés számára is. A francia forradalom minősítéséről a francia történészek napjainkig vitatkoznak. A hagyományos kezdőpontot (1789. július 14.) a Francia Tudományos Akadémia 1880-as döntése határozta meg. A *Bastille* elleni támadás azonban nem feltétlenül tekinthető és tekintendő a gyűlölt rezsim elleni támadásnak, hisz a "zsarnokság börtönéből" 1789. július 14-én mindössze hét foglyot szabadíthattak ki az ostromlók (négy hamisítót, két örültet és egy gyilkost); az előző

napokban fegyverhez jutó párizsi népnek sokkal inkább a Bastille pincéiben tárolt lőporra volt szüksége, semmint az ott őrzött foglyokra. A XIX-XX. század történetírása a forradalom befejezését illetően is több dátumot jelöl meg:

- 1792. augusztus 10.: a *Tuileriák* elfoglalása,
- 1794. július 27-28.: a Jakobinus diktatúra vége, *Maximilienne Robespierre* (a "Megvesztegethetetlen") és társai kivégzése,
- 1795.: a nemzeti konvent feloszlatása, új alkotmány,
- 1799. november 9.: a legelfogadottabb dátum, *Brumaire* 18-adika, *Napóleon* hatalomátvétele (puccsa); az Ötszázak Tanácsa, az Öregek Tanácsa, ill. az öt tagú direktórium szétkergetése, a konzulátus bevezetése (a három konzul: *Ducos*, *Sieyès* és *Napóleon*, utóbbi első konzuli rangban),
- 1815: Waterloo. A fogságából 100 napra megszökö, s mintegy 140 ezres hadsereget szervező *Napóleon* a mai Belgiumban található Waterloo mellett vereséget szenved,
- *Eric Hobsbawm A forradalmak kora (1789-1849)* című könyvében a XIX. század közepére teszi a forradalmi események végét,
- *Francois Furet* francia történész szerint a francia forradalom egészen az 1870-es, ill. 1880-as évekig elhúzódott, hisz csak ekkorra rendeződtek a francia viszonyok annyira, hogy a megelőző évek zaklatott, görcsös rándulásait követően konszolidálódhassanak.

Sokáig azt tanították, hogy a forradalom a polgárság kezébe adta a hatalmat, aminek azonban valójában semmi nyoma nincs, hisz a polgárság ekkor még nem tekinthető öntudatra ébredt, tudatos programmal rendelkező csoportnak. A francia polgárság képviselőit 1815-1830 között (*Bourbon-restauráció*) csak elvétve találjuk meg a francia parlamentben, a képviselők többsége még mindig a - kiváltságait elvesztett - első és második rend tagjai közül kerül ki. A francia forradalommal még nem kezdődik meg a polgárság uralma: bár a forradalom leváltja az addig uralkodó hatalmi elitet és az angolhoz hasonló politikai rendszert vezet be, de a gazdaság és társadalom még nem polgári jellegű, s a tőkés viszonyok csak az 1830-as, ill. 1840-es években gyökeresednek meg és indulnak hódító útjukra, ami elsősorban mégsem a francia forradalomnak, hanem az Angliában induló és Franciaországba is átsapó ipari forradalomnak köszönhető. A francia forradalom kitörésekor már a régi elit sem volt olyan avitt, élősdi szellemű, mint amennyire az a legtöbb szakmunkában olvasható (az avitt nemesség koncepciója *Sieyès* abbé *Mi a harmadik rend?* (*Qu'est-ce que le tiers-état?*) című politikai pamfletjéből ered, melynek célja, hogy bebizonyítsa az eddig kiváltságolt, az összlakosságnak csupán kb. 5%-át adó, produktív munkát nem végző első és második rendnek a további uralkodásra való alkalmatlanságát, fejlődésképtelenségét, ill. azt, hogy a lakosság 97%-át alkotó harmadik rend rendelkezik minden tulajdonsággal, amelyre egy nemzetnek szüksége van. Ennek a pamfletnek a hatására jelentik majd ki később a Labdaházban ülésező harmadik rendi képviselők, hogy az első és második rend képviselői ellenségeiké válnak, ha nem csatlakoznak hozzájuk. Az első és második rendből ezután szép számmal csatlakoznak a harmadik rend képviselőihez, s az ellenzék egyre inkább a főpapok, ill. a főurak közül kerül ki). A forradalom kezdetének jelszava még "Szabadság, egyenlőség, tulajdon" volt, s csak a Francia Tudományos Akadémia döntésére lett az 1870-es években "Szabadság, egyenlőség, testvériség".

A francia forradalom társadalmi téren nem tett mást, mint tisztázta a XVIII. századi gazdasági és kulturális fejlődés következményeit: az országot ettől kezdve nem a születés, hanem a vagyon előkelősége kormányozta - nem az arisztokrácia, hanem a gazdag nemesi és polgári tulajdonosok. Valamennyi ennél radikálisabb társadalmi intézkedésre csak a háborús szükséghelyzet miatt került sor, s a győzelmek után el is törölték ezeket. Már a múlt század francia történészei, *Tocqueville* és *Sorel* is felismerték, hogy a forradalom mind a belpolitikában (a centralizmus megerősítésével), mind a külpolitikában (a terjeszkedés révén) a régi rend politikai gyakorlata örökösének bizonyult. Gazdasági intézkedéseivel a forradalom előkészítette a modern kapitalizmus majdani kibontakozását: felszámolta a kiváltságokat, szabaddá tette az utat a vállalkozás előtt, egységes piacot, jogrendszert és racionális közigazgatást hozott létre. Más intézkedéseivel azonban le is fékezte ezt a fejlődést: megszilárdította a kistulajdon elsődlegességét, konzerválta az ország agrárstruktúráját, megnehezítette a tőkekoncentrációt. A háború pedig tönkretette a kereskedelmet. Gazdasági téren a XIX. század elején nagyobb volt a szakadék Anglia és Franciaország között, mint 1789-ben.

Politikai téren a forradalom öröksége ellentmondásos. Egyrészt számtalan liberális és demokratikus eszmét megfogalmaztak a Bastille bevételét követő tíz év során, amelyek a későbbiekben Európa-szerte elterjedtek, másrészt azonban azt is megmutatták, hogyan lehet e szép eszmék nevében több százezer embert elpusztítani. A rendkívüli heveségű politikai küzdelmek következtében Franciaország társadalma olyannyira megoszlott, hogy a XIX. században egyik politikai rendszernek sem sikerült tartósan megnyerni a franciák többségének támogatását: 1799 után olyan gyors iramban követték egymást a különböző politikai rendszerek, hogy egyik sem ért meg húsz évet, s csak az 1880-as évekre sikerült olyan rendszert kialakítani, amely tartósnak bizonyult.

A mai álláspont szerint a francia forradalom egy ún. előforradalommal kezdődik. Bár a konkrét kezdeteket illetően megmaradni látszik az 1789-es év, a forradalom valódi kezdetét mégis 1787-re lehet tenni. Az 1774-ben trónra lépő XVI. Lajos (1774-1793) uralkodása alatt tovább mélyült a gazdasági-pénzügyi-politikai válság. Pénzügyminisztere, A. M. Turgot (1774-1776) olyan gazdasági-pénzügyi reformprogramot dolgoz ki, melynek egyik legfontosabb része az általános, az addig kiváltságolt nemesekre és papokra is kiterjedő alapadó bevezetése lett volna; Marie Antoinette királyné kegyenceinek köszönhetően azonban Turgot 1776-ban kegyvesztetté válik, s a reformintézkedések nem kerülnek bevezetésre. Turgot dolgozta ki a *merkantilizmust* felváltó *fiziokratizmus* gazdaságpolitikai elveit is. Míg a merkantilizmus a külkereskedelmet, addig a fiziokratizmus a természethez legközelebb álló mezőgazdaságot tekintette a profit elsődleges forrásának, hisz a mezőgazdaság állítja elő a nemzeti jövedelem legjelentősebb részét, s a lakosság kétharmadának (ill. Kelet-Európában 80-90%-ának) megélhetését biztosítja. A Turgot távozásával megoldatlanul maradt problémáit tovább tetézi az, hogy Franciaország 1777-től a 13 angol gyarmat oldalán hadban áll Angliával. Az adósságok emelkednek, s Turgot utóda, a genfi bankár, Jacques Necker (1776-1781) már a merkantilizmus megújítására törekedett. Intézkedései közé tartozik pl. a holtkéz (*mainmort*) jogának 1779-es eltörlése a királyi birtokokon (a holtkéz értelmében a jobbágyok csak bizonyos illeték megfizetése után juthattak hozzá örökségükhöz), ill. a *droit de suite* (a szökött jobbágyok üldözésének joga) eltörlése az egész királyság területén. 1781-ben francia közvetítéssel Párizsban kötik meg az amerikai függetlenségi háborút lezáró békét, ám a francia gazdasági nehézségek továbbra sem enyhülnek, sőt, az amerikai szabadság kivívása a politikai válságot is tovább mélyíti. A francia felvilágosodás késői időszakának embere egyre inkább rájön arra, hogy a versailles-i Aranykalitkában, "Isten kegyelméből" uralkodó király alkalmatlan politikát folytat, s feleségét, Mária Terézia lányát, Marie Antoinette-et (*Madamme Deficit*) is egyre jobban gyűlölik. Charles Alexandre de Calonne (1783-1787) pénzügyi főellenőrként ismét a közteherviselés (az ingatlanok utáni huszad helyett bevezetendő, általános érvényű *subvention territoriale*), ill. a cenzuson nyugvó tartományi választási rendszer bevezetését tervezte, s tervét 1787. februárjában a 144 tagú Előkelők Gyűlése (*Assemblée des notables*) elé terjesztette elfogadásra. Az Előkelők Gyűlése végül kimondja, hogy ilyen jelentőségű ügyben nem tud egyedül dönteni, arra csak a rendi gyűlés képes. Calonne megbízik, s utódja, Loménie de Brienne (1787-1788) úgy gondolja, hogy a reformprogramot a taláros nemesekből álló, az uralkodó határozatait ellenjegyző, ill. legitimáló párizsi parlament elé tejeszti. A parlament azonban éppúgy dönt, ahogyan azt előzőleg az Előkelők Gyűlése tette, s javasolja - eredetileg 1792-re - a legutóbb 1614-ben összehívott rendi gyűlés összehívását. de Brienne lemond, a király visszahívja Neckert (1788-1798). A népi elégedetlenség és lázongás nyomására azonban már 1788. végén, ill. 1789. elején megkezdődik a panaszfüzetek (*cahiers de doléances*) összeállítása (sorukba tartoznak Mirabeau, Robespierre, Desmoulins munkái, ill. Sieyès 1789. februárjában megjelent pamfletje is), s a rendi gyűlés összehívásának idejére mintegy 50-60 ezer panaszfüzet készül el. Az 1788-as év rossz termése, a gabonaárak emelkedése, ill. az éhínség miatt azonban 1789. május 1-ére hozzák előre a rendi gyűlést, melynek tagjait május 2-án mutatják be a királynak, s amely végül - a május 4-ei megnyitó misét követően - 1789. május 5-én hivatalosan is megkezdí működését.

2. A rendi gyűlés megnyitásától az alkotmányos monarchia létrejöttéig

1789. tavaszán még senki nem akart forradalmat Franciaországban, még a Jakobinusok sem. A fő cél az lenne, hogy ráébredszék az uralkodót a reformok szükségességére, s még a legradikálisabbak is csak az alkotmányos monarchia követeléséig mennek el. A későbbiekben oly jelentős szerephez jutó forradalmárok - Georges-Jacques Danton, Robespierre - taláros nemesi származásúak, s nem az arisztokrácia eltörlésére, hanem a kiváltságolt nemességbe való bekerülésre, beilleszkedésre törekcszenek (s csak a parlament megnyitása után fordulnak a nemesség ellen).

A harmadik rend képviselői már a parlament megnyitása előtt követelték, hogy a harmadik rend képviselőinek száma legalább annyi lehessen, mint az első és második rend képviselőié együttesen (300+300=600), amit Necker el is fogad, s a harmadik rend végül 610 képviselőt delegálhat, az első és második rend 300-300 képviselője mellett. A másik két követelést (a rendi gyűlés három rendje ne külön-külön ülésteremben ülésezzen, hanem egy közös teremben, ill. ne a hagyományos módon, rendenként szavazzanak, hanem személyenként, s a törvényt egyszerű többséggel fogadják el) már nem tudják elfogadtatni, ami - mivel az utóbbi két pontról az első és második rend hallani sem akar - radikalizálja a harmadik rend képviselőit é a tömegeket is. Sieyès javaslatára a harmadik rend képviselői 1789. június 17-én önálló, alkotmányozó Nemzetgyűléssé nyilvánítják magukat. 1789. június 19-én este az uralkodó - felújításra hivatkozva - bezáratta a harmadik rend tanácstermét, mire a képviselők - az esős idő miatt - átvonultak az ülésteremmel szembeni Labdaházba, s június 20-án - Mounier javaslatára - megesküdtek, hogy addig nem oszlatják fel a gyűlést, amíg a nekik tetsző alkotmányt létre nem hozzák (sőt, később azt is kijelentik, hogy "csak a szuronyok erejének" engedelmcskedve távoznak). Az uralkodó ugyan június 27-én engedélyezte a három rend együttes ülésezését, de Párizs köré mintegy 20 ezeres, idegen zsoldosokból álló seregeket vont össze, ami a nép ellenállását váltotta ki, s az az addigi politikai küzdelmet forradalomká változtatta. A külvárosok népe a

nemzetgyűlés támogatására július 14-én a Bastille, a "zsarnokság jelképe" ellen vonul, amit - mivel mindössze 82 rokkant katona és 33 svájci zsoldos védte - néhány óras ostrom után el is foglalnak. Még ugyanezen a napon - *La Fayette* vezetésével - hivatalosan is megalakítják a polgárőrséget (a Nemzeti Gárdát), melynek egyenruháján már ott díszleg a kék-fehér-vörös kokárda.

A forradalom első szakasza tkp. 1789. július 14-én kezdődik, s 1792. augusztus 10-éig (a Tuileriák ostroma, XVI. Lajos bebörtönzése a *Temple*-be) vagy 1792. szeptember 21-22-éig (a Valmy dombjainál szeptember 20-án aratott győzelem, ill. a köztársaság szeptember 21-22-én történő kikiáltása) tart. E szakaszon belül két alperiódust különíthetünk el: 1789. július 14/17. ill. 1791. szeptember 3. között az alkotmányozó Nemzetgyűlés, ill. 1791. szeptember 3. és 1792. szeptember 21. között a törvényhozó Nemzetgyűlés időszakát.

1789. nyara a francia történetírás szerint a Nagy Félelem (*Grande Fear*) időszaka. Vidéken is elszabadul a pokol, a vidéki lakosság felgyűjtja az általa gyűlölt nemesek kastélyait, adósleveleket koboznak el, stb. Az 1789. augusztus 4-éről 5-ére virradó éjszakán - a "Csodák éjszakáján" - a nemzetgyűlés döntő fontosságú törvényeket hozott (a feudális rendszer és feudális kiváltságok eltörlése, a parasztok felszabadítása, stb.), ezzel tkp. rendi típusú államból polgári állammá téve Franciaországot.

1789. augusztus 26-án elfogadták a 17 cikkelyből álló *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát* (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*), amelyen érezhető *Rousseau* és *Montesquieu*, ill. az 1776-os amerikai Függetlenségi Nyilatkozat hatása, s amely változatlan formában, preambulaként az 1791-es alkotmányba - majd több későbbi francia alkotmányba is - bekerült. A francia nép nemzetgyűlésen összeült képviselői abban a meggyőződésben, hogy a közszerencsétlenség és a kormányok romlásának okát az ember jogainak nem ismerésében, feledésében vagy megvetésében látták, elhatározták, hogy nyilatkozatban foglalják össze az ember megszentelt, természetes, elidegeníthetetlen jogait, hogy a társadalom tagjait emlékeztessék jogaikra, kötelességeikre. Ez a jognyilatkozat az alapvető szabadságjogok tömör megfogalmazását tartalmazza: szólás-, sajtó-, lelkiismereti szabadságjogok. Első változatát *La Fayette* fogalmazta, s *Thomas Jefferson* - az USA Függetlenségi Nyilatkozatának alkotóját - is felkérték a véleményezésére, aki - bár vonakodva - végül elfogadta a felkérést. Az emberi és polgári jogok nyilatkozata kísérlet a felvilágosodás filozófiájának gyakorlati alkalmazására. A nyilatkozat pontjai:

1. Emberi szabadságjogok, ill. a születési előjogok előlése.
2. Minden ember természeti jogokkal rendelkezik, melyeket az államra ruház. Ha az állam ezeket megsérti (tulajdon, biztonság, elnyomás) felbonthatja (*Locke*).
3. Minden felségjog a nemzetben lakozik. A hatalom birtokosa a nép (*Rousseau*).
4. A szabadság annyit jelent, hogy mindent szabad, ami másnak nem árt.
6. A törvényalkotásban minden polgárnak joga van személyesen vagy képviselő révén közreműködni. A törvény tehát mindenki számára törvény. Minden polgár egyenlő, tehát mindenki egyaránt alkalmas közhivatalra, méltóságra, állásra.
7. Vád alá helyezni, letartóztatni, fogva tartani bárkit csak a törvény által meghatározott esetekben, és az általa előírt módon lehet.
9. Mindaddig, míg valaki bűnösségét be nem bizonyították, ártatlannak számít.
10. Szabad nézetek, vallásszabadság.
11. Szólásszabadsága van mindaddig mindenkinek, míg a törvényt meg nem sérti
12. Az ember és a polgár jogainak biztosítása karhatalom fenntartását teszi lehetővé!
13. A karhatalom és a közigazgatás költségeit fedezheti mindenki képessége szerint.
16. Olyan társadalomnak, amelyből e jogok biztosítékai hiányoznak, ahol a törvényhozó és a végrehajtó hatalom nincs szétválasztva, semmi alkotmánya nincs.
17. Tulajdonától senki meg nem fosztható, csakis törvényes úton a közösség érdekében.

1789. október 5-6-án a párizsi kőfaasszonyok Versailles-ba menetelnek, hogy a változatlanul elsőszámú vezetőnek tekintett királyt Párizsba, a Tuileriákba vigyék, amit meg is tesznek. A kofák menetében már feltűnnek a forradalom jól ismert jelképei: a frígiai sapka (a felszabadított rabszolgák - a *libertinusok* - viselete az ókori Rómában), a hosszúnadrág (a nemesek térdnadrágot viseltek), ill. a polgártárs megszólítás is (nemcsak egymást, hanem a királyt is polgártásnak - "király polgártársnak" - szólítják).

A pénzügyi problémák továbbra is megoldatlanok, ezért a későbbi kiváló diplomata, *Talleyrand Perigord*, Autun püspöke javaslatára az egyház, a király és a külföldre menekült arisztokraták földjeit az 1789. november 2-án kelt törvényben elkobozzák, majd december 19-én és 21-én döntenek egy egyházi földekben fizetendő 5%-os kamatozó pénztári jegy (*assignata*) kibocsátásáról, amely később - az infláció elszabadulása miatt - tkp. törvényes fizetőeszközzé válik.

1789-ben jönnek létre Párizsban és a nagyobb városokban az első politikai klubok, pl. a mérsékelt *Feuillant*-ok, melynek La Fayette is tagja volt, vagy a radikálisabb *Cordelier* klub, melynek soraiban Danton, *Saint-Just* és *Marat* is megtalálható, ill. a különböző, Jakobinusnak nevezett radikális, ill. radikalizálódó csoportok, melyek a Saint-Honoré-utcai Szent Jakab kolostorban gyűltek össze, s céljukul tüzték ki a szabadság ellenségeivel való könyörtelen leszámolást is.

1790. július 12-én elfogadják a papság világi alkotmányát azaz tkp. az egyház államosítását, világi ellenőrzés alá vonását. A kolostorokat és szerzetesrendeket feloszlatják, a beiktatandó papoknak fel kell esküdniük a világi hatalomra, az államtól kapnak fizetést, stb. A főpapok nagy része - és a francia papság többsége - megtagadja az esküt (*refraktárius* papok), velük szemben áll a hatalommal együttműködő világi papok csoportja. Az állam és az egyház viszonya továbbra is kielezett kérdés marad. Hamarosan megkezdődik az eskütételt megtagadó papok üldözése, legtöbbjük emigrálni kényszerül, s az emigrációban az elmenekült arisztokraták mellett a forradalmi Franciaország elleni fegyveres támadást szorgalmazók táborához csatlakozik.

1791. június 20-án XVI. Lajos feleségével, családjával és bizalmasaival megkísérel külföldre szökni (varennes-i szökés, a "királyság halottasmenete"), de a Saint-Ménéhould-i *Drouet* postamester fia felismeri, s a királyi fogatnak még a francia-belga határ előtt, Varennes-ben útját állják, majd az uralkodót visszatoloncolják Franciaországba, majd Párizsban minden hatalmától megfosztják.

1791. július 17.: a mars-mezei vérengzés: a Cordelier klub köztársaságot követelő demonstrációját sortűzzel oszlatják szét.

1791. augusztus 27-én megszületik a pillniti nyilatkozat: *II. Lipót* (1790-1792) német-római császár és *II. Frigyes Vilmos* (1786-1797) porosz király közös, - indirekt módon - fenyegető hangvételű nyilatkozatot ad ki XVI. Lajos védelmében, melyben követelik, hogy ne érje bántódás a francia királyt, ill. helyezzék vissza korábbi helyzetébe. A francia nép és vezetés közvetlen fenyegetésként értékeli a nyilatkozatot.

1791. szeptember 3-án elfogadják az új, liberális alkotmányt, amelyet az uralkodó szeptember 13-án jóváhagy, s amely angol mintára alkotmányos monarchiát teremt Franciaországban. Az uralkodót a parlamentnek (a parlamenti főhatalomnak) rendeli alá, cenzusos választójogot vezetnek be, s Franciaország területét - az 1790. januárjában kiadott rendelet alapján - 83 *departementre* (megyére) osztják. Az alkotmány készítői kényesen ügyelnek a hatalmi ágak (törvényhozói, végrehajtói, bírói hatalom) szétválasztására. Az uralkodó javaslatára választják ki a minisztereket, de azok csak a parlamentnek felelősek. A parlament szavaz a királyi udvartartás éves költségvetéséről (*civillista*). A parlament döntését az uralkodó megvétózhatja ugyan, de vétójoga csak felfüggesztő (*szuszpenzív*) és ideiglenes (négy évre szól). Az uralkodó immár nem Isten kegyelméből való, hanem "csak" a franciák királya, akire ugyanazok a törvények vonatkoznak, mint a többi francia állampolgára, sőt az alkotmány azt is definiálja, hogy mikor játssza el az uralkodó a nép bizalmát (szökése, ill. a forradalom elleni fegyveres szervezkedése esetén).

3. Kül-, és belpolitika Franciaországban 1791-1792-ben

1791. szeptemberében választásokat írnak ki, melyeket követően október 1-én összeül a Törvényhozó Gyűlés. A 745 képviselő több mint fele politikai képzettség nélküli jogász. A parlamenti csoportok megoszlását tekintve 264 képviselővel jelen vannak a *Feuillants* (*lamethisták* és *fayetisták*; a Feuillant klub 1792. márciusában feloszlik), míg a Jakobinusok a *Cordelier*-k és a *Girondisták* 136 képviselővel képviseltetik magukat a parlamentben. A Girondisták egy része az alkotmányos monarchia híve, míg másik része republikánus, s többségük a vagyonos polgárok, ill. a polgársághoz kötődő értelmiségiek köréből kerül ki. A Girondisták közül ténylegesen csak 8-9 fő származik Gironde-megyéből, többségük a fejlettebb - és gazdagabb - tengerparti (kereskedő) városokból kerül a nemzetgyűlésbe, viszont épp az említett 8-9 Gironde-megyei képviselő a leghangosabb közülük. Átlagéletkorukat tekintve kb. 10 évvel fiatalabbak a Jakobinusoknál, s jóval nyitottabbak is náluk, kevesebb köztük a nős képviselő, műveltebbek, gyakran járnak fogadásokra, estélyeke - pl. *Madame Roland* szalonjába -, ahol hasonlóan művelt úrihölgyekkel találkozhatnak (utóbbi is magyarázza azt, hogy tkp. miért tekinthetők ők a női emancipáció első szószólóinak). A többi 345 képviselő független, világos pogrammal nem rendelkeznek ("függetlenek", "ingatagok", "Síkság" (*Plaine*), "Mocsár" (*Marais*)).

1792. elején már egyre inkább előtérbe kerül a háború kérdése. 1792. március 24-én Girondistákból álló kormány alakul, amely - elterelendő a figyelmet a szaporodó belső problémákról és az emigránsok külföldi szervezkedéséről - 1792. április 20-án hadat üzen a Habsburg-birodalomnak, melyet akkor már *II. Ferenc* (1792-1835) vezet (még nem német-római császárként, amit a hadüzenet is jelöl, hisz "Csehország és Magyarország királyának" címezik). *Rouget de l'Isle* százados megírja a *Marseillaise* szövegét és zenéjét. A háborús feszültségeket tovább élezi az osztrák-porosz sereg főparancsnokának, *Brunswick* braunschweigi hercegnek 1792. július 25-én Koblenzben kelt kiáltványa, amely XVI. Lajos fegyveres erővel történő kiszabadítását szorgalmazza, ill. megtorlással fenyegeti Párizst ha a királynak

bántódása esik. 1792. augusztus 25-én kimondják a feudális szolgáltatások kártalanítás nélküli eltörlését, abban az esetben, ha a földesúr nem tudja igazolni a szolgáltatásokra vonatkozó törvényes jogait.

1792. augusztus 10-én a feltüzelt párizsi tömeg megostromolja a királyi palotaként használt Tuileriákat, s a királyi családot a Temple börtönébe zárják. A girondista komány a királyság megszüntetését, a köztársaság kikiáltását és a nemzeti konvent felállítását szorgalmazza. 1792. szeptember 2-5. között megtámadják a börtönöket, s kivégzik a forradalom ott őrzött ellenségeit (szeptemberi vérengzés, az első *Terreur*), ami újabb emigrációs hullámot indít el. A *Dumouriez* - és *Kellermann* - által vezetett francia csapatok 1792. szeptember 20-án Valmy dombjainál - inkább erkölcsi, mint katonai győzelmet aratva - megverik a betörő ellenségers csapatokat (sőt, a következő hónapokban kiszorítják Franciaországból, ill. novemberben benyomulnak Belgiumba és a Rajna-vidékre is), s 1792. szeptember 22-én (ami egyben az 1793. október 5-én, *Romme* konventtag javaslatára bevezetett forradalmi naptár első évének első napja is lesz, tkp. az első polgári nemzet, ill. a francia nemzettudat születésnapjának is tekinthető, még annak ellenére is, hogy ekkor a franciák egyharmada (bretonok, baszkok, stb.) nem is beszél franciául) kikiáltják a köztársaságot (ami szintén felgyorsítja a soknemzetiségű francia állam egységesülését). Az 1792. szeptember 22-én kikiáltott első köztársaság 1799. november 9-éig állt fenn.

4. A burzsoá köztársaság

1792. november 6-án a francia sereg Jemappes-nál jelentős győzelmet arat az osztrákok felett. A katonai sikerek hatására 1792. november 19-én meghírdetik a "forradalom exportját", melynek értelmében Franciaország "testvéri segítséget fog nyújtani minden népnek, amely vissza akarja szerezni szabadságát". 1792-1793 fordulóján kieleződik a Girondisták (vezetőjük, *Brissot* után ekkor *Brissot*-istáknak (*les brissotins*) nevezik őket), ill. a Jakobinusok (Hegypárt; vezetőjük, Robespierre után ekkor Robespierre-istáknak nevezik őket) között a háború és béke kérdésében. A békepárti Robespierre érvelése szerint Franciaország nincs felkészülve a háborúra a túlerőben levő ellenséggel szemben, belső állapotai ingatagok, s előbb a belső viszonyokat kell rendezni ahhoz, hogy a későbbi hadviselés sikeres lehessen. A másik vitatott pont a király sorsa, azaz a monarchia vagy köztársaság kérdése. Miután 1792. november 20-án nyilvánosságra jut, hogy *Gamain* lakatos felfedezte a király titkos vasszekrényben őrzött külpolitikai levelezését, s december 4-én megkezdődik a király (*Capét* polgártárs) perének előkészítése is. A per tárgyalása 1792. december 11-én kezdődik meg, s 1793. január 17-én Robespierre vádirata alapján 387-334 arányú szavazással elfogadják a király halálos ítéletét, s 1793. január 21-én guilotinnal kivégzik XVI. Lajost.

1793. elején (március és szeptember között) megalakul az első franciaellenes koalíció ("a királyok koalíciója"), Anglia szervezésével, Ausztria, Poroszország, Hollandia, Spanyolország, Szardínia, Nápoly, Portugália, ill. Toscana részvételével (a koalíció 1793-tól egészen az 1797. október 17-én aláírt campoformioi békéig áll fenn). A kedvezőtlen belpolitikai és katonai helyzet miatt Lyon vezetésével több város (köztük stratégiai fontosságú kikötővárosok, pl. Marseille, ill. Toulon, amely a Földközi-tenger legfontosabb francia hadikikötője, s amely ráadásul az angol flottát is behívja) is a forradalom ellen fordul. Nyugat-Franciaország parasztságának 1793-ra elege lett abból, hogy régi papjaikat elűzik, az egyházi földeket idegen városiak vásárolják fel, s ráadásul több adót kell fizetniük s több katonát kell kiállítaniuk, mint a forradalom előtt. A parasztok 1793. március 11-ét követően tömegesen fogtak fegyvert az új hatalom ellen. De vajon nevezhetjük-e ellenforradalmároknak őket? Hiszen annak a községi és megyei önkormányzatnak a nevében lázadtak fel a párizsiak diktatúrája ellen, amelyet 1789. után hoztak létre a helyi parasztság legteljesebb egyetértésével! *Dumouriez* benyomul Hollandiába, de - miután 1793. március 1-én, majd március 18-án Neerwindennél is vereséget szenved - az ellene forduló katonák elől menekülve április 4-én átáll az ellenséghez. A Jakobinus vezetők 1793. június 2-án úgy döntenek, hogy átvesszik az irányítást, s *Hanriot* vezetésével - 80 ezer nemzetőrt felvonultatva - körülférják a Konventet, amely hamarosan megadja magát.

5. A Jakobinus diktatúra

Az 1793. június 2-tól az 1794. július 27-28-as *thermidoi fordulatig* (július 27. = Thermidor 9.) tartó, minden alkotmányosságot és parlamentarizmust mellőző Jakobinus diktatúra legfontosabb vezető testülete a - már 1793. április 5-6-án megszervezett - kilenc tagú Közjóléti Bizottság lett. 1793. június 24-én elfogadják a jakobinusok alkotmánytervezetét, amely az 1791-es liberális alkotmánynál jóval radikálisabb hangvételű, ám szociálisan rendkívüli érzékenységet mutat (ingyenes oktatás, a kultúrához való jog, teljes foglalkoztatás), s amely soha nem lépett életbe (bár augusztus 10-én hivatalosan is kinyilvánítják, de bevezetését a háború befejeztéig elhalasztják).

1793. július 13-án a royalista *Charlotte Corday* megöli Marat-t, akinek szívét konzerválják és a forradalmi pantheonban helyezik el, megteremtve Marat (szívének) kultuszát. A Közjóléti Bizottság diktatórikus - de eredményes - kényszerintézkedések sorát vezeti be: rögzíti az árakat, amelyek kötelezőek minden kereskedőre; a spekulációt halállal büntetik. Az 1793. június 3-án, 10-én és 17-én hozott három rendelettel - melyeket még túlzás agrártörvénynek nevezni - a Robespierre vezette Jakobinusok maguk mellé állították a parasztságot (az emigránsok

földjének felosztása, a községi javak felosztása, a feudális kötöttségek teljes eltörlése), majd forradalmi terrort bevezetve megszilárdították a hatalmat (Robespierre július 27-én lesz tagja a Bizottságnak).

A hadsereg nem jelentős, ráadásul a fegyverzete is elavult, ezért a kiváló hadmérnök, *Lazare Carnot* vezetésével 1793. nyarán végrehajtják a francia hadsereg reformját (ld. a Konvent 1793. augusztus 23-ai rendeletét a hadkötelezettségről), s mindössze egy-két hónap alatt a néhány tízezres zsoldosseregből majd 1 milliós, önkéntesekből és toborzott katonákból álló hadsereget álltanak ki, amely jól szervezett, s bár kiképzettségét tekintve gyengének tűnik, fűti a hazafiasság, a nemzeti dicsőség megvédésének érzése. Robespierre-ék *kommiszárokat* (politikai megbízottakat) küldenek a hadseregbe, akik akár halálos ítéletet is hozhatnak). Megváltozik a katonai stratégia és taktika is: míg a XVIII. század hadseregei korlátozott létszámúak, s a teljes győzelem elérése esetén sem akarják megalázni, megemmisíteni az ellenséges haderőt, az új francia hadsereg a teljes győzelemre, s az ellenséges emberi, ill. technikai katonai potenciál totális megsemmisítésére törekszik. Megváltozik a fegyvernemek (gyalogság, lovasság, tüzérség) együttműködése is, külön-külön is nagyfokú mozgásszabadságot kapnak, a legmodernebb fegyverekkel szerelik fel őket, s a deffenzív taktika helyett az offenzív taktika szellemében vezénylik őket. A tisztí rang elérésének immár nem feltétele a nemesi cím; a bátorság és hozzáértés alapján alapján a teljes névtelenségből ragyogó tehetségű katonák emelkednek ki. Feladják az öt napi járóföld elvét is: míg korábban egy támadás hatósugara az utánpótlás biztosítására hivatott határmenti erődvonaltól számított maximum öt napnyi járóföldig terjedhetett, addig az új stratégia értelmében az előrenyomuló csapatok a meghódított területen szerzik be az ellátásukhoz szükséges javakat, ezzel drasztikusan megnövekszik az offenzíva hatósugara (a stratégia első ízben az 1812-es oroszországi hadjárat alkalmával vall kudarcot, hisz az oroszok a felperzselt föld klasszikus taktikáját alkalmazva ellehetetlenítik az utánpótlás beszerzését, ill. irreguláris alakulatokkal folyamatosan zaklatják a francia sereget, melynek eredményeként végül a 600 ezres hadseregből mindössze 35 ezer katona marad életben).

1793. szeptember 17-én törvény születik a gyanúsokról, ami tkp. olyan "gumiformula" (lázán megszövegezett törvény), amely alapján bárkit el lehet ítélni. 1793. késő nyarától, ill. kora ősztől már ismét a franciák támadnak: 1793. szeptemberében Hondschoote mellett az angolokat, majd októberben Wattignies mellett az osztrákokat is megállítják. A városok felkeléseit leverik (Lyon pl. 1793. október 2-án esik el), a vandée-i parasztfelkelést lokalizálják (1793. október 17-én legyőzik a vendée-i főereget, s december 23-ára véglegesen szétverik a felkelő csapatokat), ill. felszabadítják a touloni hadikikötőt is (1793. december 15-19.). Itt kezd emelkedni Napóleon csillaga is: útja épp Toulon-on keresztül vezet, ahol épp Napóleon egyik egykori katonai oktatója irányítja az ereje végére ért ostromló sereget. A súlyos sebet kapó parancsnok helyett Napóleon veszi át az irányítást, s itt alkalmazza először sajátos katonai stratégiáját: tüzérséget von össze, ágyúzza az ellenfelet, majd szuronyrohamot rendel el, ezzel sikerül is felszabadítania a váost. 1794-től folytatódik a francia katonai expanzió, elfoglalják Belgiumot, ill. több rajna-vidéki várost (pl. Frankfurt, Mainz) is.

A belpolitikát illetően erősödik a vita a Kijóléti Bizottságon belül is, pl. abban a kérdésben, hogy a belső és külső ellenség legyőzése után, a gazdasági élet élénkülésének tudatában szabad-e tovább folytatni a diktatórikus kormányzást. 1793. ősztől három csoport alakul ki: a Dantont követő mérsékelt dantonisták (*Indulgensek*), *Hébert* követői (ill. a szélsőséges "veszettek" (*Enragés*) *Roux* vezetésével), ill. Robespierre-nek a két előbbi csoport között elhelyezkedő hívei, akik a legnagyobb hatalmi potenciált képviselik. Nyilvánvaló, hogy rendet kell teremteni, ezért Robespierre előbb Dantonnal fog össze Hébert és hívei ellen. 1794. március 13-14. éjjelén letartóztatják Hébert-et és híveit, majd Robespierre egykori szövetségesei ellen fordulva március 30-án elrendeli Danton és társai letartóztatását is. Négynapos tárgyalás után, 1794. április 5-én Dantont és a per összes többi vádlottját elítélik és kivégzik (Saint-Just: "a forradalom megfagyott"; "a forradalom felfalta saját gyermekeit"). Robespierre elveszti támogatóit, s már a terror sem az igazi ellenforradalmárokat sújtja: 1794. késő tavaszán, ill. az 1794. június 10-27. között tartó Nagy Terror (*Grande Terreur*) idején a véstörvényszék több ezer embert ítélt halálra. Robespierre új, mesterséges vallás, a Legfőbb Lény kultuszának bevezetésével próbálkozik, akinek földi képviselője épp Robespierre (1792-1793 folyamán Danton követői is próbálkoztak hasonló vallás, Ész isten kultuszának bevezetésével, akinek földi képviselője egy párizsi pék felesége volt). A *dekrisztianizációs* mozgalom keretében összetörlik a szentképeket és szobrokat, üldözik, ill. vallásuk megtagadására kényszerítik a papokat. 1794. június 26-án a francia csapatok Fleurs mellett döntő győzelmet aratnak a koalíciós erők felett. Mindez azonban hiábavalónak bizonyul, s a konvent 1794. július 27-én kimondja Robespierre letartóztatását, amit másnap hajnali kettőkor *Barras* vezetésével végre is hajtának, majd 1794. július 28-án hajnali három órakor 21 társával együtt kivégzik, ezzel a Jakobinus diktatúra - a "szabadság zsarnoksága" - hivatalosan is megbukik.

6. Franciaország a thermidori fordulat és a direktórium időszakában

1. A themidoi konvent (1794. július 27-28. - 1795. október 26.)

A Robespierre bukása után hataloma került, se diktatúrát (monarchiát) se jakobinizmust nem akaró mérsékelt Girondistákból, ill. szövetségeiből formálódó új konvent kényesen ügyel az alkotmányosság és az emberi szabadságjogok betartására. Törvényességre törekvő, de gyenge végrehajtó hatalom, alkotmányos, de labilis köztársaság. Az assignaták szinte teljesen értéküket veszítik; Párizs ellátási zavarai már-már tarthatatlanná válnak. 1795. április 1-én és május 20-án a párizsi sans-culotte-ok felkelését csak a nemzetőrség bevetésével sikerül semlegesíteni. 1795. június 21-én angol csapatok szállnak partra a Quiberon-félszigeten, de az offenzíva nem jár sikerrel. Az újabb katonai sikerek (Hollandia elfoglalása, győzelmek a Rajna-vidéken) hatására a már 1794. novemberétől titkos (külön)békétárgyalásokat folytató poroszok 1795. április 5-én megkötik az egészen 1806-ig érvényben levő bázeli békét. 1795. május 16-án Hollandiával, július 22-én Spanyolországgal is aláírják a békét. A konvent új alkotmányt (harmadik/forradalmi alkotmány) dolgoz ki, majd fogad el 1795. augusztus 22-én. Az új alkotmány mérsékelt, tulajdonosi szemléletű, s elsősorban a (gazdag) polgárság érdekeit tartja szem előtt. Kétkamarás parlamentet hoznak létre (alsóház: Ötszázak Tanácsa, 30 évnél idősebb férfiakból áll, feladatuk a törvények kidolgozása. Felsőház: Öregek Tanácsa, 250 tagú, 40 évnél idősebb nők vagy özvegy férfiakból álló testület (melynek épp ezért nem lehetnek tagjai a papok), ők szavazzák meg és emelik törvényerőre a törvényeket). Az alkotmány értelmében az állam vezetését az öt tagú direktórium látja el, melynek tagjait az Ötszázak Tanácsa által javasolt 50 emberből jelöli ki az öregek tanácsa. A konvent hiába ügyel az alkotmányosság megtartására, hatalmát mégsem tudja megszilárdítani, többször is törvénytelen eszközökhöz kell folyamodnia a jobb-, és baloldali hatalomátvételi kísérletekkel szemben. A királypártiak 1795. október 5-én pl. mintegy 20 ezer fős sereggel vonulnak Párizs ellen. Napóleon - aki a Jakobinusok bukását követően - mivel Robespierre testvérének barátja volt - börtönbe került, amnesztiát kap, s épp Párizsban van a felkelés kitörésekor. Barras találkozik Napóleonnal, s rábízta a felkelés leverését, amit Napóleon - a Toulon-nál bevált módszerrel - le is ver, s ezután szépen halad felfelé a katonai ranglétrán. Megismerkedik *Josephine Beauharnais*-vel, akinek kapcsolatait felhasználva kinevezik a lerongyolódott itáliai francia sereg élére, s akiket Napóleon pár hét alatt ütőképes sereggé szervez. Az alkotmány elfogadását követően 1795. október 20-ára választásokat írnak ki, melyeket követően a konvent - október 26-án - önként lemond.

2. A direktórium (1795. október 26. - 1799. november 9. (*Brumaire* 18.))

A direktórium működésének első hónapjaiban alakul ki a *theofilantrópia* kultusza (Isten létét elismerő polgári-családi kultusz). 1796. március 18-án bevonják és új papírpénzre (földutalvány) cserélik be a már végképp elértéktelenedett assignatákat, ám az új bankjegy hamarosan elődje sorsára jut (1797. februárjától már csak fémpénzt használnak). 1796. májusában a direktórium utópista-szocialista összeesküvést leplez le, melynek vezetője *Babeuf* (az Egyenlők mozgalma), a vezetőket 1797. májusában halálra ítélik.

Napóleon 1796. áprilisában átkelt az Alpokon, a lodi csata után május 15-én bevonult Milánóba, s az osztrák felmentő seregeket is meg tudta verni az arcole-i és rivoli (1797. január 14.) csatákban. Napóleon az 1796-1797-es itáliai hadjáratban pl. öt nap alatt öt győzelmet arat, s 1797. október 10-ére nemcsak Itáliából szorítja ki az osztrákokat, hanem már az örökös tartományokat is veszélyeztetik, ezért az osztrákok kénytelenek békét kötni - campoformiói béke, 1797. október 17. - , ami egyben az első franciaellenes koalíció felbomlását is jelenti).

A direktóriumnak 1797. szeptember 4-én (*fructidor* 18.) ismét royalista államcsínnykísérlettel kell szembenéznie, mellyel csak úgy tudnak leszámolni, hogy - a törvényességet és alkotmányosságot megsértve - a parlamentből és a megyékből is eltávolítják a royalista képviselőket. 1798. május 11-én egy újabb államcsínnykísérlet miatt nyolc megye 106 radikális képviselőjének mandátumát semmisítik meg. A lakosság egye inkább szükségét érzi egy erőskezü vezetőnek, akit egyre inkább Napóleonban látnak.

Napóleon 1798. májusában - hogy Anglia helyzetét megnehezítse, ill. hogy Franciaország ellenőrizze a Földközi-tenger kereskedelmi útvonalait - megtámadja Egyiptomot, ami azonban nemcsak Anglia érdekeit sérti, s végsősoron az - 1798. áprilisa és decembere között megalakuló - második franciaellenes koalíció megszervezéséhez vezet, Anglia, Oroszország, Törökország, ill. Nápoly részvételével. Napóleon 1798. július 23-án bevonul Kairóba, ám a francia flottát *Horatio Nelson* 1798. augusztus 1-2-án szinte teljesen megsemmisíti Abukirnál, minősse két francia hajó tud elmenekülni (ezek egyikén hagyja majd el az időközben már Szíriába és a mostani Izrael területére is benyomuló Napóleon Afrikát). Napóleon visszatér egyiptomba, ahol - a nemzetközi jogot sértve - több ezer hadifoglyot végeztet ki, morfiumot adat be 3-5 ezer francia katonának, majd - saját jelentése szerint győztesként - elhagyja Egyiptomot. 1799. október 9-én éri el a francia partokat, majd Párizsba menve 1799. november 9-én államcsínnyt hajt végre és átveszi a hatalmat.

7. A konzulátus és a császárság. A bonapartizmus

a. belpolitikai események

Napóleon 1799. november 9-én államcsínnyt hajt végre, szétkergeti az Ötszázak Tanácsát és átveszi a hatalmat. 1799. december 25-én elfogadják a ún. 8. év alkotmányát, melynek értelmében az állam élén az első konzul - azaz

Napóleon - áll, két konzultársával, Sieyès-szel és Ducos-val. A első konzul jogköre igen széles, magába foglalja a főtisztviselők és bírák kinevezésének és felmentésének, a szerződés kötésnek, a hadüzenetek küldésének, stb. jogát is. Vannak ugyan miniszterek, de nem tartanak minisztertanácsi üléseket, az első konzul egyenként tanácskozik minisztereivel. Kiváló miniszterei közül különösen jelentős, Metternich-hez mérhető politikus Talleyrand, ill. kiemelkedő rendőrmisztere, a "ravasz róka" *Fouché*, aki országos besúgóhálózatot működtet, ill. pénzügyminisztere, a pályáját még XV. Lajos alatt megkezdő *Gaudin* (1799-1815 között a pénzügyek intézője), aki megreformálja az adóügyeket és a pénzügyi igazgatást, s 1802-re pénzügyi egyensúlyt teremt. Az állam pénzügyeit az 1800-ban alapított Francia Bank intézi. A parasztokat és plgárokat egyaránt lenéző Gaudin megerősíti az 1791-es *Le Chapelier*-féle törvényt, mely megvonta a munkásoktól a szervezkedés és egyesülés jogát. Az országot *departementek*re osztják, melyeknek élén *prefektus* áll, biztosítva a kormány intézkedéseinek végrehajtását. A végrehajtó hatalom másik fontos testülete az abszolút monarchia mintájára megszervezett Államtanács, amely a törvényjavaslatok kidolgozásával, ill. tanácsadással foglalkozik. Fontos szerepet tölt be a 300, kötelezően 35 év feletti tagból álló Törvényhozó Testület is, mely szavaz a törvénytervezetekről (de azokat nem vitathatja meg). A Törvényhozó Testület tagjait a 60, majd később 80 tagú szenátus jelölte ki (a szenátus tagjainak minimum 40 évesnek kellett lennie a tagokat az első konzul nevezte ki).

Az állam és a egyház - azaz tkp. Napóleon és a pápa - viszonya egészen 1800-ig meglehetősen feszült. VII. Pius (1800-1823) az új pápa azonban már jóval kompromisszumkészebb elődjénél, s ennek is köszönhető, hogy Napóleon 1801-ben konkordátumot köt VII. Pius pápával, amely egészen 1905-ig érvényben marad. A konkordátum *preambuluma* az alapelveket fogalmazza meg Napóleon és a pápát képviselő *Ercole Consalvi* bíboros között. A konkordátum *articulusai* kimondják, hogy Franciaországban szabadon gyakorolható a katolikus, apostoli, római vallás (nem nyilvánítják ugyan államvallássá, de ez a "franciák nagy többségének vallása"). 1802-ben Napóleon 27 új cikkelyt (organikus cikkelyek) csatol a konkordátumhoz, melyekkel új egyházkerületeket szerveznek, a püspököket és papokat a császár, azaz Napóleon nevezi ki (investitúrajorog), aki megtartja a *placetum regium* jogát is. A katolikus egyház javait nemzeti javakká nyilvánítják, a pápa lemond az egyházi javak visszaszolgáltatásáról. A papokat az állam fizette, ezzel az egyház tkp. teljesen az állam befolyása alá került. Az egyházzal való megbékélést mutatja az új párizsi légátus, *Giovanni Caprara* által 1802. húsvétvasárnapján celebrált *Te Deum* is.

1802-ben megújítják az alkotmányt (a 10. év alkotmánya), mely tovább bővíti Napóleon addig is széles jogkörét (pl. az utódkijelölés jogával); Napóleon örökös konzullá választják (tkp. átmeneti cím a konzuli és a császári között). 1802-ben Napóleon megalapítja a Becsületrendet. 1804-ben fogadják el a 12. év alkotmányát, amely már hivatalosan is deklarálja a császárságot, Napóleon császárrá is koronáztatja magát. Igyekszik dinasztiát alapítani, s új - és az *ancien régime* által lenézett - császári arisztokráciát alakít ki: rokonságának tagjait hercegi, főhercegi, stb. címekkel tünteti ki, s fontos kormányzati, ill. katonai pozíciókba nevezi ki őket. Tkp. a Nagy Károly korabeli királyi udvartartás ismételt bevezetésére törekszik. A közigazgatás erősen központosított, a vezető posztokon kiváló szakemberek állnak. Az oktatást megreformálják, háromszintű képzést vezetnek be. Az oktatást az állam direkt módon és közvetlenül irányítja, ill. szabályozza.

Az 1802-1804 közötti rövid békeidőszakot a törvényalkotásban is kihasználják. 1804-ben születik meg a *Code Napoleon*, amely - az 1831-es belga liberális alkotmány mellett - hosszú időre a XIX. századi európai jogalkotás mintájává válik. 1804-ben adják ki a polgárjogot szabályozó - a római jogra épülő - *Code Civilt*, 1807-ben a *Code Commercialt* (Kereskedelmi Törvénykönyv), ill. 1810-1811 folyamán a Büntető Törvénykönyvet).

b. külpolitikai események

1798-1802 között áll fenn a II. franciaellenes koalíció, Anglia, Ausztria, Oroszország (mivel I. Pál (1796-1801) szerette volna megszerezni Málta szigetét, ill. a máltai lovagrend nagymesteri címét), Poroszország (amely az 1795-ben megkötött bázeli békével kivált az I. koalícióból) és Törökország részvételével (utóbbi Napóleon egyiptomi akciója miatt csatlakozott a koalícióhoz, s még Oroszországgal is kiegyezett a koalícióban való részvétel kedvéért). Napóleon az egyiptomi hadjárat miatt meggyengült itáliai erők élén állva irányítja a hadmozdulatokat. Az osztrákok a *Szuworov* vezetésével Magyarországon keresztül felvonuló orosz csapatokat a Svájcban levő francia csapatok ellen irányítják. Az oroszok rendkívül nehéz körülmények között átkelnek az Alpokon, s a megfáradt sereg még így is arat néhány - kisebb - győzelmet a franciák ellen, míg végül rájönnek, hogy az osztrákok tkp. rászedték őket, s - miután Napóleon 1800. július 14-én Maregnónál, majd 1800. december 3-án Hohenlinden mellett is megveri az osztrákokat és visszaszerzi az itáliai területeket - 1801. február 9-én Lunéville-ben békét is kötnek Napóleonnal (tkp. a campoformiói béke megerősítése). Ennek hallatára I. Pál cár kivonja csapatait a harcokból (akik ismét átkelnek az Alpokon és visszatérnek hazájukba). Immár csak a jelentős szárazföldi erőkkel nem rendelkező Anglia áll szemben Napóleonnal, s a konfliktust végül az 1802. március 27-én Amiens-ben megkötött béke zárja (így 1801-1802 folyamán tkp. végleg megszűnik a II. franciaellenes koalíció). A béke értelmében Anglia - Trinidad és Ceylon

kivételével - összes gyarmataróll lemondott, ám a béke ezen pontjai soha nem léptek életbe. 1802-1804 között Napóleon szárazföldi inváziót készít elő Anglia ellen. A csatorna partján már mintegy 150 ezer katona gyűlik össze, amikor 1805. október 21-én a Nelson vezette angol flotta a Gibraltári szoros európai oldalánál levő Trafalgar mellett összegyűlt, kb. 1700 hajóból álló francia flotta ellen elsöprő győzelmet arat (bár ő maga is életét veszti a csatában). Nelson hajója még ma is létezik, s még mindig az angol flotta első számú hajója. 1805. október 19-én a francia csapatok Ulm mellett bekerítik és szétverik a osztrák hadrerőt, s novemberben már Bécsbe is bevonulnak. Ennek köszönhetően azonban ismét fordulat áll be az osztrák-orosz kapcsolatokban, s az I. Pált követő I. Sándor megkötö a III. koalíciót. *Kutuzov* vezetésével felmentő sereg indul az osztrákok megsegítésére, s a franciák Bécs elhagyására kényszerülnek (tkp. a felvidéki magyar lakosság is ekkor ismerkedik meg először az "Északi Kolossal", azaz Oroszország katonáival, s meglehetősen jó véleményt alakítanak ki róluk. A tisztek intelligens, franciás műveltségű nemesek, s a kozákokat is inkább jó oldalukról, kitűnő lovasként ismerik meg. A hatás különösen a felvidéki szláv lakosság tekintetében jelentős, ekkor kezdenek nemzeti öntudatra ébredni, s legjelentősebb patrónusuknak a későbbiekben is Oroszországot tekintik majd). Az 1805. december 2-án Austerlitz mellett vívott csatában (három császár csatája) a franciák aratnak győzelmet (bár a 73 ezres francia haderő mintegy 9-10 ezer, míg a 87 ezer katonával felvonuló orosz-osztrák csapatok kb. 18-20 ezer fős embevesztést szenvednek el). Az osztrákok 1805. december 16-án aláírják a pozsonyi békét, amely lezárja a III. koalíciót, s immár jóval súlyosabb feltételeket szab a campoformiói békénél (Velence, Isztria és Dalmácia elvesztése - melyet még a campoformiói béke adott Ausztriának - Osztrák Németalföld francia kézre kerülése, sőt, még Tirol, az osztrák örökös tartomány is francia kézre kerül (mindazonáltal Salzburgot és környékét az osztrákok kapják meg)).

1806-ban a porosz uralkodó, *III. Frigyes Vilmos* (1797-1840) valószínűleg idős, még mindig az egykori porosz nagyság bűvöletében élő tábornoki karának nyomására - még a német történészek szerint is - ostoba lépésre szánja el magát. 1806. október 1-én ultimátumban szólítja fel Napóleont arra, hogy vonuljon vissza a Rajna mögé, mire Napóleon október 8-án támadásba lendül. Megalakul a IV. koalíció. Napóleon győzelmet-győzelemre halmoz: 1806. október 14-én Jéna mellett maga vezeti 50 ezer katonáját, míg ugyanaznap Auerstadtnál kiváló tábornoka és stratégája, *Davout* arat győzelmet 26 ezres seregével (utóbbi egy kb. 75 ezres, a 77 éves braunschweigi herceg által vezetett haderőt győz le, ezzel tkp. végleg szétzúzva a porosz nagyság nimbuszát és elindítva a porosz reformkort). Napóleon 1806. október 27-én bevonul Berlinbe (diadalív, triumphus, stb.), a belini lakosság tkp. felszabadítóként fogadja (az elkövetkező hetek-hónapok eseményeinek hatására azonban 1-2 év alatt szárba szökken a német nacionalizmus). November elején a határmenti erődök helyőrségei is kapitulálnak (ettől kezdve már tkp. szemtől-szemben állnak a francia és orosz csapatok. 1806. november 21-én kihirdeti a kontinentális zárlatot Anglia ellen, melynek értelmében Európa egyetlen állama sem kereskedhet Angliával. 1806. decemberében Eylau mellett véres - ám döntetlen - ütközetet vívnak a franciák és az oroszok.

8. Napóleon külpolitikája 1807-1815 között. Napóleon háborúi

Napóleon hadművészete: hadteseket állít fel, melyek 2-3 hadosztályból, ill. ezeken belül ezredek, s az azokhoz beosztott tüzérségből (minden 1000 katonára 4 ágyú jut). A hadtestek élén marsallók állnak (pl. *Ney*, *Davout*, *Murat*). A három fegyvernemet (gyalogság, lovasság, tüzérség) összehangolja. Csatai mintaszerűek, legalább száz csatát vívott.

1807. június 14-én Napóleon Friedlandnál legyőzi az oroszokat, majd egy, a Nyeman folyón horgonyzó kompon találkozik I. Sándorral és megegyeznek a békefeltételekben. 1807. július 7-én, ill. 9-én a kelet-poroszországi Tilsit városában kötik meg a francia-orosz és a francia-porosz békeszerződést, melyek értelmében Oroszország a Visztulától keletre szabad kezet kap a "keleti kérdés" rendezésében, ezzel Kelet-Európa tkp. Oroszország prédájává válik. Napóleon azt sem ellenzi, hogy Oroszország bekebelezze Finnországot. Poroszország elveszti területének és lakosságának kb. felét, beleértve az ún. Porosz Lengyelországot is, melyet Lengyelország felosztásainál szerzett, s melynek területén most megalakul a Varsói Nagyercség, melyet még létrejöttének napján Szászországhoz csatolnak, ezzel ismét szász-lengyel perszonáluniót hozva létre (ld. II. és III. Ágost). A közös államalakulatot szintén aznap veszik fel az 1806. júliusában a Német Szövetségből kialakított és francia protektorátus alatt álló Rajnai Szövetségbe (*Rheinbund*) melynek kezdetben 16, végül kb. 20 tagja van. A Rajnai Sövetség megalakítása tekinthető a Német-római Császárság végleges megszűnését jelentő kegyelemdőfésnek is, hisz ezzel 1806. augusztus 6-án az utolsó német-római császár, II. Ferenc hivatalosan is lemondani kényszerül. Poroszországot súlyos hadisarc fizetésére kötelezik, hadseregét 42 ezer főben maximálják, s el kell tűnie egy 150 ezres francia megszálló haderő jelenlétét is, ill. szükség esetén segéds csapatokat kell Napóleon rendelkezésére bocsátania.

1809-ben Anglia vezetésével megalakul az V. franciaellenes koalíció is, melyben Ausztria kezdetben nem akar részt venni, s csak jelentős angol pénzügyi segítség kilátásba helyezésére - ill. az időközben megindult, *Philip von Stadion* gróf, a pozsonyi békét követően hivatalba lépett kancellár és Károly főherceg által kezdeményezett reformok

hatására - csatlakozik a koalícióhoz. Napóleon csapatai a hadüzenet hírére több ponton is támadnak, s 1809. május 13-án ismét elfoglalják Bécsset. Napóleon tkp. első katonai vereségét szenved el a Károly főherceg vezette osztrák csapatok ellen 1809. május 21-22-én a Bécs alatti Aspern mellett vívott csatában, ám a július 5-én Wagramnál vívott ütközetben ismét diadalt arat. Az 1809. október 14-én megkötött schönbrunni béke jelentős területi veszteséget hoz Ausztriának, hadseregét 150 ezer főben maximálják és szükség esetén segédcsapatokat kell Napóleon rendelkezésére bocsátaniuk. Isztria, Dalmácia és Horvátország területén létrehozzák a Napóleon személyes védnöksége alatt álló illír tartományt, ezzel elvágvá Ausztriát a tengertől. Stadiont leváltják és *Clemens von Metternich* (1773-1859) nevezik ki a helyére (aki 1835-től már gyakorlatilag a birodalom tényleges irányítója). Már a schönbrunni békekötés előtt is titkos francia-osztrák tárgyalások zajlanak, melyek célja az, hogy Napóleon dinasztiaalapító törekvéseihez méltó feleséget találjanak a francia császárnak I. Ferenc (korábban II. Ferencként német-római császár) lánya, *Mária Lujza* hercegnő személyében. A tárgyalások sikerrel járnak, Napóleon elvállik Josephine-től és feleségül veszi Mária Lujzát. 1807. novemberében Napóleon megtámadja az Angliával szövetséges, s a kontinentális zárlatot be nem tartó Portugáliát, s csapatai 1808 elején Spanyolországot is megszállják, de a gerillaháborúra berendezkedő spanyolokkal szemben képtelen tartós sikereket elérni (később Szent Ilona szigetén el is ismeri, hogy nemcsak az orosz, hanem a spanyol háborút sem kellett volna megindítani). A orosz hadjáratra az ad közvetlen okot, hogy Oroszország felmondja a kontinentális zárlatot. 1812. februárjában 20 ezer katona kiállítására és a *Grande Armée* porosz területen való eltartására kötelezi III. Frigyes Vilmost. Metternich 30 ezer katona kiállítását vállalja, ám közben már az orosz cárral is tárgyalásokat folytat, hogy az illír tartományt visszaszerezhesse. 1812. áprilisában orosz-svéd szövetségi szerződést kötnek (a svéd király ekkor *XIII. Károly Gusztáv* (1809-1818), aki Napóleon egykori, kegyvesztett tábornokát, *Bernardotte*-ot jelöli utódjául, aki később *XIV. Károly* (1818-1844) néven foglalja el a trónt), melynek értelmében Norvégia Svédországhoz kerül. 1812. májusában megkötik az 1806-1812 között zajló orosz-török háborút lezáró bukaresti békét, melyben az oroszok elérik, hogy Törökország Oroszország javára lemondjon Besszarábiáról, ill. a török szultán semlegességet vállalt a francia-orosz konfliktusban. 1812. áprilisában I. Sándor ultimátumot küld Napóleonnak, melyben felszólítja, hogy vonuljon vissza az Elba mögé, mire Napóleon 1812. június 24-én élete legnagyobb, 5-600 ezres hadseregének élén - tkp. hadüzenet nélkül elindulva - átkel a Nyeman határfolyón. Hadseregének többségét a meghódított államok katonái alkotják: a balszárnyon helyezkednek el a porosz csapatok, feladatuk Pétervár és térségének elfoglalása; a főerők Napóleon vezetésével Moszkva ellen indulnak, míg a jobbszárnyon az osztrák alakulatok helyezkednek el, céljuk átkaroló hadműveletet indítani, hogy Moszkva alatt egyesüljenek a fősereggel (ld. Hitler Barbarossa-terve). Napóleon tanulmányozta *XII. Károly* oroszországi hadmozdulatait, s arra számított, hogy szeptember végére, ill. október elejére már be fogja tudni fejezni a háborút. 1812. augusztus 16-18-án véres csatát vívnak Szmolenszknél, ám egyik fél sem tud döntő győzelmet elérni. Az orosz hadsereg élén álló Kutuzov - aki tanulmányozta a római-pun háborúk történetét is - *Fabius Maximus Punctator* halogató hadviselését követve igyekszik kitérni a nagyobb összecsapások elől, s a felperzselt föld taktikáját követve gerillahadviselést folytat hogy egyre mélyebbre csalogassa a franciákat. Napóleon hadterve így tkp. összeomlik. Kutuzov csak a Moszkva alatti Boroginyinál vállal csatát: az 1812. szeptember 5-7. között megvívott ütközet - noha mind Napóleon, mind Kutuzov győzelmi jelentéseket küld róla - tkp. egyik fél számára sem hozza meg a kívánt sikert: kb. 20-25 ezer francia, ill. 40-45 ezer orosz katona marad sebesülten vagy holtan a csataterén. Az oroszok szervezeten vonulnak vissza, s a franciák elfoglalják Moszkvát, ám a tkp. teljesen fából épült város hamarosan leég (máig vitatják, hogy az oroszok gyújtották-e fel a város elhagyásakor vagy a fosztogató franciák gondatlansága okozta-e a tüzet). Napóleon és szövetségesei hiába várnak a Pétervárra menekült I. Sándor békeajánlatot hozó delegációjára. Októberre megérkezik a tél, s a francia sereg még mindig Moszkvában táborozik, mindennemű utánpótlás, ill. téli felszerelés nélkül. Napóleon kiadja a parancsot a rendezett visszavonulásra, amely 1-2 héten belül szervezetlen meneküléssé válik. 1812. november 28-29-én kelnek át a zajló Berezina folyón, melynek hídját előbb az oroszok rombolták le, majd a franciák által emelt hidat sodorta el a víz, az új hidat ismét lerombolják, stb. Végül a kezdeti 600 ezer katonából csak mintegy 35 ezer jut vissza hazájába. A Párizs felé vonuló maradék sereg látványára a legyőzött államokban is kibontakozik a franciaellenes népi felszabadító mozgalom, s a poroszok és az osztrákok is szembefordulnak Napóleonnal.

1813. február 28-án III. Frigyes Vilmos és I. Sándor megkötik a kaliszi egyezményt, s 1813. augusztusában megalakul a VI. franciaellenes koalíció. 1813. augusztus 26-27-én még a franciák győznek drezdánál, ám az 1813. október 16-19-én megvívott lipcei "népek csatájában" - ahol már szinte egész Európa összefog Napóleon ellen - Napóleon szenved vereséget (mindkét oldal kb. 60-60 ezer katonát veszít). 1813. decemberében a koalíciós csapatok francia földre lépnek, s 1814. március 31-én már Párizs külvárosait is elérik. Napóleon tábornokai kérésére 1814. április 6-án (vagy 7-én) lemond a hatalomról (fia javára), s április 11-én már alá is írják azt a szerződést, mely a lemondás hivatalos feltételeit rögzíti. A szerződés értelmében Napóleon maga és minden utóda nevében lemond a hatalomról,

ám feleségével, Mária Lujzával - és rokonaikkal - együtt minden címüket megtarthatják. Tartózkodási helyükül Elba szigetét jelölik ki, amely Napóleon által irányított, önálló fejedelemséggé válik. A francia állam terhére 2 millió frankos évjáradékot szavaznak meg Napóleonnak, aki 400 fős testőrséget tarthat fenn. A kivégzett XVI. Lajos öccsét *XVIII. Lajos* (1814-1824) néven Franciaország királyává koronázták, s 1814. május 30-án megkötik a párizsi békét. Napóleon 1815. március 1-én kijátszva az angol cirkálókat fegyver nélkül visszatér Franciaországba; XVII. Lajos elmenekül. Mire Párizsba ér, már 140 ezres hadsereggel rendelkezik. 1815. tavaszán megalakul a VII. franciaellenes kolíció, amelynek mintegy 380 ezres főereje Wellington herceg (*Arthur Wellesley*) vezetésével 1815. június 18-án Waterloo mellett - 100 napos uralom után - legyőzi az ekkor már 400 ezer katonával rendelkező Napóleont, akit az Atlanti-óceánon levő Szent Ilona szigetére száműznek, ahol 1821-ben meghal (halálának oka máig vitatott, a legújabb kutatások szerint az örökletes májbetegségére szedett arzéntartalmú gyógyszerre vezethető vissza).

12. A reformkor nagy kérdései Magyarországon. A polgárosodás felé vezető út problémái

I. A reformkor kezdete és a magyar liberalizmus (1830-1836)

1. A magyar nemesi liberalizmus

1830-ban az udvar számára drámai események következtek be a külpolitikában. Párizsban 1830 júliusában forradalom tört ki és megfosztották trónjától X. Károlyt. A júliusi forradalom először Franciaország szomszédját, Belgiumot hozta mozgásba, ahol augusztusban nemzeti felkelés tört ki, majd októberben kikiáltották az ország függetlenségét. A forradalom áttért szeptemberben a közép-német államokra is. Novemberben az Orosz Birodalomhoz csatolt ún. kongresszusi Lengyelországban robbant ki felkelés és 1831 januárjában a lengyelek kinyilvánították függetlenségüket. 1831. februárban végül a forradalom elérte a Habsburg-szekundogenitúrák uralma alatt álló közép-italiai államokat.

A francia júliusi forradalom híre Magyarországon megrettentette a nemesi vezető réteg nagy többségét. Ezt tükrözte az 1830 szeptembere és decembere között ülésező országgyűlés lefolyása is. A forradalmak hatására az udvar számára két dolog vált fontossá: katonai és pénz. I. Ferenc tanácsadói azt javasolták, hogy hívja össze egy koronázó országgyűlést, fia megkoronázásának céljából. A magyar rendek azt hitték, hogy a pont esedékes 3 év letelte folytán tette ezt a gesztust a király. Hálások voltak: V. Ferdinándot megkoronázták (volt IV. Ferdinánd is, de nem lépett trónra, mert időközben meghalt). A rendek megszavazták 28 000 újoncot + még 20 000-ret, ha szükség lesz háborúra. Azonban rögzítették, hogy a most újoncoszottnak már csak 10 évig kell katonáskodniuk (úgy kell ezt érteni, hogy a 10 év alatt bármikor elvihették). A diéta megajánlotta a kívánt adót is. Az uralkodó cserébe engedélyezte, hogy az országgyűlés 2 táblája egymás között magyarul levelezhet, peres eljárást a perbefogott kérelmére magyarul is le lehet folytatni (ilyenkor az ítéletet magyarul kellett kihirdetni), a Helytartótanács a magyarul író törvényhatóságoknak magyarul válaszoljon, sőt körrendeleteit is magyar nyelven adja ki, valamint előírták a köztisztviselők és az ügyvédek számára a magyar nyelvtudást, ennek hiányában senki se vállalhasson hivatalt, 1834 után ne tehessen ügyvédi vizsgát. A párizsi forradalomnál jóval közvetlenebb és élénkebb visszhangot váltott ki a lengyel nemesi felkelés. Magyarországon tüntettek a lengyelek mellett, gyűjtéseket rendeztek a javukra. A felkelés leverése után pedig valóságos mozgalom indult a menekült lengyel tisztek elbujtatására.

A magyar nemesi liberalizmus az egész XIX. század meghatározója, bár a fogalom jelentős változáson ment keresztül, s alkalmazása egyre bizonytalanabbá válik (korunk szinte minden politikusa megpróbálja a saját mintáját megtalálni Kossuthban vagy Széchenyiben). A XIX. század liberalizmusa nyugati mintákat követve jön létre; Széchenyi is a nyugatot tartja mintának a Hitelben. A szabadság fogalmának meghatározását illetően minden ember szabadsága addig terjed, ahol a másik egyén szabadsága elkezdődik (gondolat-, szólás-, ill. gyűlkészési szabadság, valamint törvény előtti egyenlőség). A cél a rendi előjogok leépítése, részben a köztelherviselés miatt (Széchenyi szerint a polgárt az különbözteti meg a nemből, hogy a polgár önkéntesen vállalja az adózást), ill. az ártatlanság védelme miatt (ezt az előjogot ugyanis minden polgárra ki kell terjeszteni). Modern értelemben vett nemzet jön létre (nemzeti identitás, összetartozás), elenyésznek a társadalmi kasztok. Nélkülözhetetlen a vallásszabadság biztosítása, a vallások teljes egyenjogúsítása (amely azonban a római katolikusok és a protestánsok részéről is heves ellenzésbe ütközik), a reverzális elleni hadüzenet, stb. A jobbágykérdés megoldása tekintetében célul tűzik ki a törvény által végrehajtott jobbágyfelszabadítást, amely csak Magyarországon megy végbe sikeresen. Fontos, hogy a mezőgazdaság ne omoljon össze. Önkéntes örökváltság, kényszerítő örökváltság, kötelező örökváltság. Szorgalmazzák, hogy Magyarország államformája alkotmányos monarchia legyen.

A magyar liberalizmus az európai eszméáramlat egyik változata volt, és helyi sajátosságokkal rendelkezett. Egyik jellegzetessége az volt, hogy hordozói elsősorban nemesek voltak. Céljuk a nemzet megeremtése volt a jogkiterjesztés (nemesi jogok nem-nemesekre való kiterjesztése) útján. A liberálisok kezdetől fogva képviselték a rendiség által megfogalmazott nyelvi-nemzeti törekvéseket. Mivel azonban már nem a rendi *natio Hungarica*, hanem a polgári nemzet érdekeit tartották szem előtt, nacionalizmusuk, a liberális nacionalizmus eltért a rendi nacionalizmustól. A reformerek úgy vélték, hogy az új, tágabb nemzetben a magyarságot illeti a vezető szerep, s a közéletet a magyar nyelv kell hogy összefogja. Az 1840-es években megszületett az a nemzetkonceptió is, amely ezt igazolta. Eszerint a nyelv és az etnikum önmagában nem nemzetteremtő tényező, nemzeté az etnikum csak akkor emelkedik, ha történelmi múltja van, ha államot alkotott és alkot. Erre hivatkozva a magyar liberálisok legfeljebb a horvátok igényeit voltak hajlandók elismerni. Mindebben szerepet játszott a szláv nemzeti ébredéstől és a pánszlávizmustól való félelem. A magyarosítás legfőbb mozgatójának a jogegyenlősítést tartották; a jogkiterjesztésért cserébe a nem-magyarok esetében az önálló nemzeti törekvések feladására, majd asszimilációra számítottak.

Az új típusú ellenzék első fellépése 1830 augusztusában Szatmár megyében történt, ahol a Széchenyi baráti köréhez tartozó *Károlyi Gyula* grófot választották meg az egyik követnek, aki azután nem szavazta meg a franciák ellen szánt

újoncokat az 1830-as országgyűlésen. A követutasításába Wesselényi Miklós, illetve Kölcsey Ferenc kezdeményezésére a független Lengyelország helyreállításának a követelését is belevették. A különböző megyékben sorra kialakuló új ellenzéki csoportok - fractiók - többhelyt azokban a vidéki kaszinókban találtak meg központjukat, amelyek a Széchenyi által alapított pesti kaszinó mintájára jöttek létre. Így történt ez Sátoraljaújhelyen is, ahol az ifjú Kossuth Lajos is felbukkant. A reformmozgalom fejlődése több szakaszon át ment végbe, ugyanakkor kezdettől fogva több ágra vált szét. Az 1830-as években külön kell szólnunk Széchenyi István és Wesselényi Miklós irányzatáról. Az 1840-es években, egy új nyitás után, külön kell jellemeznünk a Wesselényi nyomain indult Kossuth Lajos tevékenységét és ki kell térnünk a *centralisták* irányzatára is.

2. A reformkor korszakhatárainak kérdése

A reformkor első periodizációja *Horváth Mihály* nevéhez fűződik, aki 1825-öt tekint a reformkor kezdetének és az 1848-as áprilisi törvényeket a végének. A korszakhatárok tekintetében azonban csak szimbolikus jelentőségűnek tekinthető az 1825-ös év és az akkor összeülő országgyűlés, amely még nem volt igazi reformországgyűlés (tekintettel arra, hogy csak olyan országgyűlés tekinthető reformországgyűlésnek, ahol reformokat fogadtak el (ilyen értelemben reformországgyűlés pl. az 1222-es, az 1687-es vagy az 1722-1723-as országgyűlés is, az 1825-1827-es azonban nem hisz itt még nem fogadtak el reformtörvényeket). A reformországgyűlés célja egy egészen más, új társadalmi, politikai, gazdasági struktúra megalapozása, ill. kialakítása. A törvényjavaslatok (Batthyány, Hajnóczi, stb.) alapján az 1790-1791-es országgyűlés is lehetne reformországgyűlés, ám mégis csupán a reformországgyűlések előhírnökének tekinthető, hisz a tényleges, ócsay Balogh által megfogalmazott programra a külső javaslatok nem gyakorolnak igazán hatást. Az 1825-1827-es országgyűlés az addigi államberendezkedést nem megváltoztatni, csupán tökéletesíteni szeretné, nem merül fel pl. a jobbágyság megszüntetésének, a közteherviselésnek, stb. kérdése), ám mégis fontos abból a szempontból, hogy egyáltalán összehívták az országgyűlést, ami biztosította a későbbi reformországgyűlések összehívásának lehetőségét és megteremtette működési kereteiket. Pusztán az országgyűlés összehívása még mindig nem elégséges, hisz szükség van megfelelő programra is. Ilyen program lesz majd 1830-ban Széchenyi *Hitelje*, ill. később Deák, Szemere Kossuth, Eötvös és Batthyány javaslatai. A politikai elit tkp. könnyen elfogadja, hogy módosításokra van szükség, ám az évszázados társadalmi struktúra lebontása/átalakítása már egyáltalán nem megy ilyen könnyen (pl. a jobbágyok mentális felkészítése a szabad életre), ami viszont az 1830-1848 közötti országgyűlések feladata lesz s tkp. ez tekinthető a reformkor igazi időszakának (ahol az 1830-as év szimbolikus jelentőségű a Hitel megjelenése miatt). A reformkor végének sem kell feltétlenül 1848-at tekintenünk, hisz bár elfogadják az áprilisi törvényeket, de megvalósításukra a szabadságharc kitörése miatt nincs igazán idő, s tényleges bevezetésükre résben csak a neoabszolutizmus időszakában, ténylegesen pedig csak az 1867-es kiegyezéssel kerül sor.

A reformkor elindulásához szükséges keretek 1825-1830 között megeremtődtek. Gróf Széchenyi István programadó munkája, a *Hitel* 1830-ban megjelent (bár nem ő volt az első, aki ezeket a gondolatokat megfogalmazta, ld. Hajnóczy programját, ill. *Balásházy János* Zemplén vármegyei kisnemes *Tanácsok mezei gazdálkodóknak* című munkáját), ám kétségtelen, hogy Széchenyi programja váltja ki a legnagyobb visszhangot, hisz ő birodalmi arisztokrataként nyilvánít véleményt.

3. Széchenyi István (1791-1860) pályája

A magyarországi reformkor talán legnevezetesebb egyénisége olyan családból származott, amelyben mindig különös megbecsülésnek örvendtek a szellemi értékek. Anyja, *Festetich Julianna*, nagybátyja *Festetich György* (huszárezredében bevezette a magyar szolgálati nyelvet, a keszthelyi mezőgazdasági iskola (*Georgikon*) megalapítója, a keszthelyi irodalmi fesztivál (*Helikon ünnepélyek*) megszervezője). Apja, *Széchenyi Ferenc* a felvilágosodás eszmekörében nőtt fel. Egy ideig tevékeny munkatársa volt a birodalmat, s benne Magyarországot belülről megreformálni akaró II. Józsefnek. Majd a felvilágosult abszolutizmusból - a Gesamtmonarchie eszméjének megjelenésekor - kiábrándulva bigott vallásosságban keresett vigaszt. Ugyanakkor különösen fontosnak tartotta, hogy előmozdítsa a nemzet csinosodását. Ő alapítja meg 1802-ben a Magyar Nemzeti Múzeumot is, abból a célból, hogy a klasszikus muszeion-eszmének megfelelően olyan komplex intézményt hozzon létre, melynek feladata a kultúra és a tudomány szolgálatára. Tkp. ő indította el politikai pályáján a korábban személyi titkáráként dolgozó Hajnóczy Józsefet is.

Széchenyi István 1791-ben született Bécsben, 17 évesen már részt vett részt az 1809-es háborúban (Győr erődítési munkáinak irányításával bízták meg, s nem rajta múlt, hogy a győri csatát elvesztették). Pályáját nemcsak elősegítette, de tkp. be is határolta arisztokrata származása. Végigszolgált a napóleoni háborúk ezt követő szakaszát, futártisztként veszélyes küldetést teljesített az 1813-as lipcei csatában, s az 1814-es bécsi kongresszus idején már huszárkapitány, ám a katonai pályán többé már nem jut előre, mivel I. Ferenc rendre elzárkózik az előléptetése elől (a lipcei csata előtt állítólag azt mondta tisztársainak, hogy a monarchia elaggott és szét fog hullani, amiről jelentés

készült az uralkodónak). 1815-ben egy tiszti küldöttség tagjaként járt először Angliában. Kijelentette, hogy az angol törvényeket és társadalmi rendet tartja jónak, Angliából lovat, gépet és alkotmányt kell hozni. 1817-ben hazatérve új megvilágításban kezdte látni hazáját.

Ezredét Debrecenbe vezényelték, ami különösen kellemetlenül érintette (Bécs <-> Debrecen, katolikus <-> protestáns, Széchenyi <-> Simonyi) ezért minden alkalmat megragad arra, hogy szabadságot kérjen és elutazzon Debrecenből. A háborúk során és a bekövetkező békeidőben beutazta fél Európát. Első hosszabb utazásán, 1818-1819 között Itáliát, Görögországot és a mai Törökország kisázsiai partvidékét (Szmirna, Konstantinápoly) járta végig, ahol megismerkedhetett a balkáni állapotokkal, s láthatta, hogy milyen sors vár Magyarországra, ha nem lép a modernizálódás útjára. 1820 fordulópont volt életében, meghalt apja és egykori szerelme Széchenyi Pálné.

1820-ban épp Debrecenben, lóvásárlás közben ismerkedik meg a lovakat eladó Wesselényivel, s hamarosan ismét szabadságot kér, hogy - katonalovak beszerzése ürügyén - meglátogassa a Zsibón lakó wesselényit. A két fiatalember között barátság - erényszövetség - szövődik, Széchenyi olvasottságát és nyelvtudását adja Wesselényinek, aki magyarságát adja Széchenyinek (amikor angliai utazásukra indulnak, Széchenyi angolra tanítja Wesselényit, aki viszont magyarul tanítja barátját). 1822-ben közösen indulnak nyugat-európai utazásra. Széchenyi a nyugati világgal találkozási inkább úgy gondolja, hogy otthagyná Magyarországot, semminthogy visszatérjen az elagott bñirodalomba, s már épp az Amerikába való kivándorláson gondolkodik, ám mégis letesz ilyen irányú terveiről, amiben Wesselényinek - Széchenyi korábbi nevelője, *Lukányi (Lindenberger) János* mellett - óriási szerepe van. Közös célukká Magyarország felemelését teszik.

1822-ben angol mintára megalakította Pesten az első Lótenyésztő Egyesületet. Széchenyi megismerte a fejlett nyugati társadalmakat és hazatérve egyre inkább a változtatás gondolata foglalkoztatta. Jól látta az ország gazdasági elmaradottságát, saját bőrén tapasztalta a hazai tökehiány kellemetlen következményeit. Utazásai és hazai tapasztalatai, széles körű műveltsége arra a meggyőződésre juttatták, hogy a rendek és az uralkodó hagyományos párharcából az ország nemigen várhat sok jót. Az osztrák abszolutizmust legalább olyan bñösnek látta a hazai elmaradottságért, mint a haza jogainak védelmét emlegető, de csak saját kiváltságait óvó nemességet. Széchenyi úgy vélte, hogy a megoldást az ország gazdasági és műveltségi szintjének emelése jelentené. Ezért műveiben nem az ország sérelmét emlegette, hanem a feudális rendszer hátrányait tárta fel. Olyan átalakítást sugallt a nemességnek, amely saját érdekében áll, s amelynek révén az ország megindulhat a gazdasági felemelkedés útján. Ezért kezdeményezte olyan intézmények létrehozását, amelyek elősegíthetik a hazai polgárosodást és színhelyül szolgálhatnak a Széchenyi által emlegetett "eszmesúrlódásnak". Ezért alapította 1825-ben a Magyar Tudományos Akadémiát csakúgy, mint 1827-ben a Nemzeti Casinót. Ezért tartotta fontosnak a társadalmi élet színhelyéül szolgáló lóverseny megszervezését (melyre első ízben 1828-ban került sor). Széchenyinek köszönheti karrierjének beindulását *Barabás Miklós* is, aki Széchenyi portréját festette meg Kolozsvár város kérésére a Magyar Tudós Társaság megalapítása után (a portré olyan jól sikerült, hogy Barabás később szinte a reformkor összes jelentős alakját megfesthette). Széchenyi úgy vélte, hogy Magyarországnak elengedhetetlenül szüksége van kiművelt emberfőkre, azaz olyan, nem feltétlenül latin, hanem valamilyen praktikus - közgazdasági, irodalmi, mezőgazdasági, stb. - műveltséggel és széles európai látókörrrel rendelkező, külföldön képzett, anyagilag és szellemileg is független, önálló egzisztenciával rendelkező szakemberekre, akik tkp. politikai elitként irányítanák az országot a reformok és a modernizálás időszakában, hogy aztán a megfelelő időben átadják a köz kezébe.

1828-ban Széchenyi hitelt próbált meg felvenni a bécsi *Arnstein & Eskeles* bankháztól, amely addig is rendszeres hitelezője volt, s ahol már addig is komoly (több mint 200 ezer forintos) adósságot halmozott fel. Hiteligényét - egy osztályvezető által aláírt levélben - jelentős adósságaira hivatkozva eutasítják, s tkp. ez az eutasítás nyitja fel Széchenyi szemét, s külön levélben köszöni meg az elutasítást (noha időközben a bankház vezetői már úgy döntöttek, hogy mégis folyósítják a Széchenyi által kért hitelt). Széchenyi rádöbrent arra, hogy nem elég csupán a kaszinókban vitázni, hanem konkrét programra is szükség van, melyet 1828-1830 között állít össze, s jelentet meg a *Hitel* (melyet eredetileg a *Belső csend hangjai* címen kezdett írni) című munkájában. A *Hitel* minden idők egyik legnagyobb hatású magyar könyve, három éven belül 3-3 német és magyar nyelvű kiadást ér meg; ismertségre tesz szert a jobbágyok körében is (ld. baranyai jelentés, ill. *Eötvös Ignác* jelentése az 1831-es felvidéki koleralázadás okairól), s még maga Metternich is elismerőrn szól róla.

4. A Hitel

A *Hitel* kiindulópontja - Berzeviczy elképzeléséhez hasonlóan - Magyarország természeti kincsei, ill. természeti potenciálja, hisz Magyarország a világ leggazdagabb országa (azaz minden természeti kincsel rendelkezik), ám mégis a világ legszegényebb országa (hisz a nemes tkp. a jobbágyaival együtt tengődik). Magyarország "feltörekvő ifjú nemzet" lévén a régió vezető országa lehetne, mert ami eddig volt az semmi ahhoz képest, ami után lesz, a fejlődés azonban csak akkor indulhat el, ha Magyarország a nyugat példáját követi, de em a nyugatot másolva,

hanem a nyugati és a mongoloid vonásokat ötvözve. Széchenyi ajánlata tkp. rendkívül vszéyesnek számít (Copus Iuris kidobása, új törvények, radikális gondolatok lassú fejlődéssel történő megvalósítása), ösiség eltörlése, hitel, a szabad kereskedelmű föld nyugati - bécsi - kézre jutása). A jelenlegi, magas kamatú hitelek nem nyújtanak megoldást. Fontos a kiművelt emberfők szerepe. El kell törölni a vámhatárokat, annak elenére is, hogy a rendi ferlfogás szerint ekkor a külföldi ipar megfojtaná a magyart (erre válaszul Széchenyi kijelenti, hogy Magyarországon nem globális gazdaságot kell kiépíteni, hanem versenyképeset, s le kell mondani a nem versenyképes iparágokról). Fontos a közlekedés modernizációja, a vasút-, és csatornaépítés, a folyószabályozás, a gőzhajózás fejlesztése, a Lánchíd építése, stb. Ezek anélkül segíthették elő az ország polgári fejlődését, hogy konfliktusba sodorták volna azt a birodalom másik felével. Széchenyi szerint a tőke először oda fog vasutat építeni, ahova megéri (mezőgazdasági területek bekapcsolása a forgalomba, belső piac kiépítése, a helyi ipar fejlődése). A vasúti javítóműhelyek bázisán később gyárak fognak létesülni, vashámorok alakulnak a singyártás beindítására, megkezdődik a nehézipar fejlődése. A Pestre szállított gabona megőrlésére hengermalmot kell létesíteni, a Debrecenben összegyűjtött gulyák feldolgozására húsüzemet kell létesíteni. Mindezek végsősoron az agáripár fejlődéséhez, az agráripári vertikum kialakulásához járulnak majd hozzá, melynek eredményeként Magyarország jó minőségű élelmiszerral láthatja mejd el egész Európát. A gazdasági fejlődés végsősoron a társadalmi fejlődést is elősegíti majd. Széchenyi világot látott politikusként ismerte a birodalom erejét, és tartott is tőle, s reformjait kizárólag Béccsel együtt, az uralkodó meggyőzése révén lehet megvalósítani. Nem látta viszont, hogy Bécs számára a hagyományos rendi ellenzék partner lehet, hiszen mindketten a feudalizmust védik. A modern Magyarország képviselői viszont nem lehetnek azok, mert ők nem csupán alkotmányosságot, hanem polgári fejlődést is akarnak.

Széchenyi tkp. állandósult vitát generált programjával. Széchenyi tervének sarkallatos pontja a bécsi udvar meggyőzése, ami tkp. csak 1868-ra valósul meg ténylegesen. Széchenyi első vitapartnere a tkp. konzervatívnak mondható *Dessewffy József*, aki mindazonáltal a reformokat is támogatta valamelyest. Dessewffy - aki a Hitelre válaszolva megírja a *Taglatat* című munkáját - a *Felső Magyarországi Minerva* című irodalmi folyóirat kiadója, s ezáltal a magyar irodalmi nyelv megteremtésében szerepet játszó személyiségek egyike is. Tkp. tiszteli Széchenyt, aki azonban "leszólja" őt folyóiratának rossz papír-, és nyomtatási minősége miatt. Dessewffy szívére vette Széchenyi kritikáját, ám végsősoron mégsem ez az oka annak, hogy a Taglatatot megírta. Dessewffy szerint a magyarországi állapotokért elsősorban a bécsi elnyomás okolható, s ezt kell megváltoztatni ahhoz, hogy Magyarország fejlődhessen. El kell törölni a kettős vámrendeletet, önálló magyar vámterületre van szükség. Dessewffy tkp. hagyományos rendi különállási programot fogalmaz meg, az ócsay Balogh programhoz hasonlóan. Dessewffy véleménye szerint az ország nem a műveltségével fog kiemelkedni, hanem azzal, hogy földjét megfelelően műveli, amit Széchenyi terve - az ösiség eltörlésével - külföldi kézbe juttatna. Hitelre tehát szükség van, de az ösiség meghagyása mellett. Nem megfelelő a robotváltság Széchenyi által képviselt koncepciója sem, hisz a jobbágyok megfelelő anyagi eszközök híján nem lennének képesek a robotmunka kiváltására. Az rszágot nem a kiművelt elitnek kell vezetnie, hanem a szélesebb néprétegeknek is beleszólást kell adni a hatalomba, beleértve a jobbágyok politikai képviseletét is. Mindemellett egyetért Széchenyivel az infrastruktúra fejlesztését illetően.

1831. júniusában Sáros, Zemplén, Szepes, Abaúj és Gömör megyében koleralázdás robban ki, mely a reformkor és Széchenyi politikai fejlődése szempontjából is nagyon fontos. 1830 nyarán érte el Oroszország európai területeit a Bengáliában 1817-ben fellobbant kolerajárvány, amely a lengyel felkeléssel kapcsolatos csapatmozgások következtében az év végére a Habsburg-birodalom területére, Galíciára is áttért. A járvány Párizsig meg sem állt, a magyarországi csak egy leágazás volt, itt meg is állították. A járváynak Délről kellett volna megérkeznie, de a Katonai Határőrvidék elzárta az útját. A galíciai-magyar határon 1830 decemberében katonai kordon állítottak fel, amelyet három hónap múlva - elhamarkodva - feloldottak, majd 1831. május végén visszaállítottak, de már későn, a járvány áttért az országra. Zemplén vármegye volt a legalsó terület, ameddig lehúzódott a járvány. Megpróbáltak védekezni a hatóságok, de ez nem járt sikerrel, sőt nagyméretű felkelés (az ún. kolerafelkelés) bontakozott ki Észak-kelet-Magyarország öt megyéjében. A vármegyék a járvány továbbterjedésének megakadályozására bezárták önmagukat. A kordonok viszont a vidék férfilakosságát dologidőben vágta el munkájától, mert e területek jobbágyai az Alföldre rendszeresen jártak aratni. A feszült helyzetet súlyosbította, hogy a hatóságok bizmutporral fertőtlenítették a kutakat, amelynek következtében sokan meghaltak bizmutmérgezésben. Ennek következtében lábra kapott az a hiedelem, hogy a nemesség Bécs utasítására meg akarja mérgezni a jobbágyokat. A mérgezési hiedelem mellett a robbanást egy másik tényező is elősegítette: a nagy többségükben szlovák és ruszin parasztok körében egyfajta illúzió élt a "jó cár" iránt. A felkelés július végén tört ki, és augusztusig tartott, öt vármegyét (Zemplén, Szepes, Sáros, Abaúj és Gömör) átfogva. Mivel a kordonok lezárták az utakat, nem volt kereskedelem sem, ezért éhséglázadás is kitört. A felkelés a nemesség ellen irányult és mintegy 45 ezren vettek részt benne. A vármegyénkénti részleges nemesi felkelést kellett összehívni, mert a hadsereget nem engedték a kolera-veszély miatt

a területre. Ez volt az utolsó alkalom a nemesi felkelés összehívására. Wesselényi és köre a koleralázadásból azta következtetést vonja le, hogy igenis beszélni kell az önkéntes örökvátágról, s a magyar nemességnek meg kell mutatnia a jobbágyság számára azt, hogy a jobbágyokat fel lehet szabadítani (ehhez viszont ki kell mondani, hogy a jobbágyság megszüntethető).

A Taglatatra válaszul Széchenyi 1831 első hónapjaiban megírta *Világ* című művét. Dessewffy javaslatai valójában csak a rendiség megújítása volt, míg Széchenyi liberális indíttatású javaslatai a rendi keretek felszámolására irányultak. A változásokat felülről, a kormányzat és a nagybirtokosok vezetésével kívánta végrehajtani. Úgy látta, hogy Bécs 1825 óta felhagyott a beolvasztási törekvésekkel és megnyerhető a reform ügyének, ezért szembehelyezkedett a rendi, sérelmi ellenzékiesség hagyományaival. 1831-ben írta meg *Stadium* című művét, amelyet az 1832-es országgyűlés képviselőinek szánt, de a könyv nem tudta beváltani szerzője reményeit, mivel a nyomtatást a cenzúra 1832 tavaszán eltűntette. Széchenyi ezért Lipcsében nyomtatta ki 1833-ban. Ebben a legfontosabb teendőket 12 pontba sűrítette: hitel, az ősiség eltörlése, fiscalitas eltörlése (ennek cserébe 1%-os örökösödési adót javasolt), ius proprietatis (nem-nemesek birtokszerzés joga), törvény előtti egyenlőség, mindenki saját maga válassza képviselőjét (külön jobbági és nemesi választás), részleges közteherviselés, monopóliumok (földesúri regálék és a céhek) eltörlése, a magyar nyelv közéleti érvényessége, a Helytartótanács jogkörének a bővítése, a tanácskozások és az ítéletek legyenek nyilvánosak. Széchenyi és a közeli barátoként vele együtt induló Wesselényi útja az 1831-es év folyamán szétvált.

5. Wesselényi Miklós (1797-1852)

1797-ben született Zsibón, báró, három falu tulajdonosa. A rendi ellenállás politikáján nőtt fel, apja, id. Wesselényi Miklós, a "zsibói bölény" még Kufstein börtönét is megjárta, s fiát spártai körülmények között nevelte. Wesselényi az első magyar, aki - 1822-ben, Londonban - profi ökölvívómérkőzésen vett részt, s ő úszott elsőként - fogadásból és kedvtelésből - a Balatonban, Balatonfürednél. Elindult az 1827-ben rendezett első Magyar Derby, melyet kétszer is megnyert. 1825-ben még csak mint megfigyelő vesz részt az országgyűlésen, ám az 1830-ason már - mivel időközben vásárolt egy magyarországi birtokot is a Károlyiaktól - már teljes jogú résztvevőként szerepel. 1828-tól írja *Balítelekekről* című munkáját, melye 1833-ban lát napvilágot - ugyancsak Lipcsében -, s szintén programadó műnek tekinthető. Művének sok közös pontja van Széchenyi Hitelével, ezért tkp. nem is tudjuk biztosan, hogy pl. az ősiség eltörlésének gondolata melyikükben fogalmazódott meg hamarabb.

Wesselényi - Széchenyivel ellentétben - a kormányzatban látta az ország hátramaradottságának egyik fő okát, a rendi ellenzékiesség hagyományait pedig alkalmasnak a reformtörekvések népszerűsítésére, majd elfogadtatására. A Balítelekekről c. munkája nemcsak a Stadium szinte összes javaslatát tartalmazta, hanem többet is annál. Szerzője - Széchenyitől eltérően - nemcsak szükségesnek találta az önkéntes örökváltást, hanem - a reformerek között elsőként - azt javasolta, hogy az örökváltás az állam által szabályozott formában menjen végbe. Wesselényi - Széchenyivel ellentétben - a társadalmi átalakulás feltétele szerinte az alkotmányos szabadságjogok biztosítása is, azonban azt nem gondolja, hogy szükség volna a parasztoknak országgyűlési képviseletre, inkább ez csak megyei szinten legyen. Wesselényi beszél a hitel, a pénz és a kereskedelem hiányáról, ezek egybetartoznak, egymás nélkül nem léteznek. Szükséges tehát a polgári tulajdonjog, ami a hitel feltétele. Azonban ezzel felmerül annak a veszélye, hogy idegenek is földhöz jutnak. Ő is a magyar hivatali nyelv mellett szállt síkra, aminek hatására az idegenek elmagyarosodnak, így az előbbi probléma megoldódik, valamint ezzel felszámolható a műveletlenség. A polgári tulajdon jog megteremtéséhez elengedhetetlen az ősiség és a fiscalitas eltörlése, a háramlási jog kiesett jövedelmét az állam vállalja fel. Meg kell őrizni a meglévő, rendi jellegű alkotmányos fórumokat (elsősorban a vármegyéket) az abszolutizmussal szemben, majd a polgári jellegű intézményrendszer alapjaivá kell fejleszteni őket. Wesselényi és Széchenyi útjának szétválását ellentétes elképzelésük okozta. Egyetértettek, hogy reformokra van szükség, de ezt kivel valósítsák meg? Széchenyi az arisztokráciával és a kormányzattal szövetségben képzelte el. Wesselényi viszont a rendi-nemzeti ellenzékiességet igyekezett felhasználni. Ezzel a megyei nemesség körében népesebb támogatásra számíthatott, ezért nem meglepő, hogy az 1832-ben megnyílt országgyűlésen már Wesselényi lett az ellenzék vezéralakja. Wesselényi a reformpolitika küzdőterének a rendi fórumokat tekintette. Széchenyi viszont olyan vállalkozásokat próbált kezdeményezni, amelyek az országot előrébb viszik nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag is. Ennek jegyében részt vett 1830-ban az Első Dunai Gőzhajózási Társaság megalapításában, 1836-ban az óbudai hajógyár felépítésében, a télikikötő és a József Hengermalom létrehozásában. Jelentős szerepe volt az 1842-ben létesült Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megalapításában. Nevéhez fűződik a Lánchíd megépítése (1842-1848), amelynek gondolata már 1821-ben megfogalmazódott Széchenyiben. Tevékenységei közé tartozott a Vaskapu és a Tisza szabályozása. Széchenyi azonban minden találékonyasága mellett szűk bázissal rendelkezett: a főnemesség, akiktől túl sokat remélt, nem követte példáját, a megyei köznemességet pedig kölcsönös bizalmatlanság választotta el tőle.

6. Az 1832-1836-os országgyűlés

Az 1831-es parasztfelkelés miatt egy évvel elhalasztott országgyűlés egyik fő feladata az 1828-1830 között működő országos bizottságok (kereskedelmi munkálat, közjogi operátum (*publico-politicum*), jogügyi operátum, úrbéri operátum) munkálatainak megvitatása és a javaslatok törvénybe iktatása volt. Az első igazi reformországgyűlés, s egyben az első olyan országgyűlés, amelyen a reformellenzék immáron önálló csoportként jelentkezett, 1832-1836 között zajlott. Az uralkodó október 24-ei rendelete 1832. december 16-ára hívta össze az országgyűlést, melyen a reformellenzék legjelentősebb egyéniségei, *Bezerédj István* (Tolna), *Beöthy Ödön* (az ellenzék vezetői az 1830-as országgyűlésen), ill. *Klauzál Gábor* (Csongrád), *Kölcsey Ferenc* (Szatmár), *Deák Ferenc* (Zala) és *Wesselényi Miklós* össze kívánták kötni a társadalmi és gazdasági átalakulás ügyét a nemzeti önrendelkezésével. "Jelszavaink valának haza és haladás" - írta Kölcsey. Arra törekedtek, hogy óvatos reformok sorával beemeljék az alkotmány sáncái közé a politikai jogokkal nem rendelkező milliőkat. Wesselényi kritizálta Széchenyt a Corpus Iuris eltörlésének szándéka miatt is, véleménye szerint a reformokat annak kiterjesztéseként kell bevezetni. Széchenyi látja, hogy Wesselényi politikája retorziókhöz vezethet, ám tiszteli annyira barátját, hogy félrehúzódnak és teret adjon neki. 1832-ben az alsótáblai követutasítások többsége már reformhajlandóságot mutat, noha a nemesség többsége még konzervatív, mindezért Wesselényi bázisa még nagyon gyengének számít, hisz az udvar bármikor mozgósíthatja a vármegyei nemességet, akik a követutasítások megváltoztatásával és a liberális követek visszahívásával megváltoztathatja az erőviszonyokat. A következő lépés tehát a nemesség meggyőzése kell, hogy legyen, melyre legalkalmasabb fórum egy országgyűlési újság lehet, mely tudósítja a vármegyei nemességet az országgyűlésen elhangzott beszédekről, s ezek által a vármegyei nemesség is meggyőzőhetővé válik. Az újság szerkesztésére *Orosz Józsefet* kéri fel, aki ekkor már elismert publicista, s az 1830-as országgyűlésről és Széchenyiről is írt már könyvet.

A rendek a kereskedelmi munkálatot kívánták előbb megtárgyalni, ami viszont a kormányzat számára elfogadhatatlan volt. Szinte valamennyi megye egyetértett abban, hogy biztosítani kell az országgyűlés beleszólását a vám- és kereskedelempolitika meghatározásába. A többség a külső vámok viszonyosság alapján való megállapítását, egyes megyék viszont a külkereskedelem vámmentességét sürgette. A nagy többség javasolta a belső vámok eltörlését, a céhek megszüntetését. A reformerek azonban, élükön Wesselényivel (Szatmár megye követe volt Kölcseyvel együtt) 1833. január elején keresztülvitték, hogy az úrbéri munkálat megvitatását kezdjék meg. A rendek igyekeztek elérni, hogy másodikként a kereskedelmi munkálat következzen, 1833 májusában azonban kénytelenek voltak belenyugodni, hogy az úrbéri után a jogi munkálat kerüljön tárgyalásra. Az udvar ellenállása miatt viszont nem került a kereskedelem kérdése a diéta napirendjére.

Az alsótábla 1833. januárja és szeptembere között tárgyalta az **úrbéri operátumot**, melynek eredményeképp a jobbágyok birtokképeségére vonatkozó javaslat ugyan alulmaradt, de kikristályosodott az önkéntes örökváltság javaslatára. A rendek elfogadták a jobbágytelek hasznélvezetének szabad adásvételét az úrbéres föld használatának a jogát eladhatták, ha az új tulajdonos is alkalmas volt a vele járó terhek viselésére), kimondták az úriszék hatáskörének a korlátozását (az úriszék a földesúr és a jobbágy közötti perben ne lehessen illetékes), külön törvénycikket fogalmaztak meg a jobbágy személyi- és vagyonbiztonságáról. Kulcsfontosságú javaslat az önkéntes örökváltság volt, amit Wesselényinek köszönhetően az alsótábla indított el. A főrendi tábla 1833. szeptembere és novembere között négy ízben vetette el a feliratot, végül nagy nehézségek árán továbbította az uralkodóhoz.

A diéta az úrbéri ügygel párhuzamosan megkezdte az ún. **előleges (kiemelt fontosságú) sérelmek** tárgyalását: a magyar nyelv ügye, Magyarország és Erdély uniója és a Partium visszacsatolása. Az alsótábla az állam teljes magyarnyelvűségét követelte, középpontjában a magyar nyelvű törvényekkel. A főrendek hosszú hetekig védtek a latin nyelv pozícióit, március végén azonban elfogadták a Kölcsey fogalmazta feliratot. Magyarország és Erdély uniója Wesselényi jóvoltából vált ismét politikai vitává. Az udvar Erdélyben lévő hívei el akarták hitetni, hogy nincs támogatója az uniónak. Wesselényi levelet intézett erdélyi híveihez, hogy árásszák el petíciókkal ez ügyben a kormányzerveket. A pozsonyi rendek az unió megtárgyalása végett sürgették, hogy Bécs hívja össze - 1811 után ismét - az erdélyi diétát. Erdéllyel együtt felvetődött a Partium visszacsatolásának külön követelése is. E három ügy 1833. március végéig, majd 1835 novemberétől foglalkoztatta a diétát.

Hónapokig tartó vitát váltott ki a protestáns vallás egyenjogúságát sértő kormányzati intézkedések. Az alsótábla 3 protestáns sérelem orvoslását akarta: Szlavóniában birtoktilalom volt a protestánsok számára, a vegyes házasságúak gyerekeit katolikus nevelésben kellett részesíteni, áttéréskor 6 hetes nevelésen kellett átesni. A javaslatot a felsőtábla hatszor visszautasította, ezért az ügyet az alsótábla 1833 júliusában inkább levette.

Az úrbéri operátum vitája után a **közjogi operátum** került a diéta napirendjére. A megyék többsége az előzetes cenzúra intézményével szemben a sajtószabadság pártolására utasította követőit. Azt kívánták, hogy a Helytartótanács az országgyűlésnek tartozzon felelősséggel, valamint meg kell növelni a királyi városok befolyását (a

városok összesen egy szavazattal rendelkeztek). Az öt jogügyi operátum közül kettő került a diéta napirendjére: 1833. novemberétől tárgyalták a bírósági szervezet rendezése és a polgári törvénykönyv megtárgyalása. A jobbágyság birtokképeségét újból leszavazták, ugyanakkor az alsótábla 1834. júliusában állást foglalt a hitbizomány eltörlése mellett. A polgári törvénykönyv kérdése lekerült a napirendről.

Az úrbér ügyében 1834. augusztus végén megszületett a királyileirat, amely a három legfontosabb reformjavaslatot – az önkéntes örökváltságot, az úriszék korlátozását, a jobbágyság személyi és vagyonbiztonságát – elutasította. Bécs – híveinek mozgósításával – a reformpárti megyék csaknem harmadában elérte, hogy a követutasításokat megváltoztassák. 1834. december elején Szatmár megyében Kölcseynek és Wesselényinek nem sikerült a közgyűlést jobb belátásra bírnia. Wesselényi élesen bírálta a kormányzatot az úrbéri reformok elbuktatásáért, beszédében pedig eljutott a jobbágyság kötelező örökváltságának a megfogalmazásáig. Wesselényi nem tudta az új követutasítást meggyőződéssel összeegyeztetni, ezért követársával együtt lemondott. Pozsonyban az alsótáblán leszavazták a reformok szövegeit, igaz, Zala megye fiatal követének, Deák Ferencnek sikerült elérnie, hogy a jobbágyság személyi és vagyonbiztonságának legalább az elvét beemeljék az úriszékéről szóló törvény szövegébe.

Az Erdély uniójára és a Partium hovatartozására vonatkozó kérdések rendezése a következő országgyűlésekre hárult.

7. Kossuth Lajos, "a magyarok Mózes"

Kossuth Monokon született 1802-ben. Iskoláit Sátoraljaújhelyen (a piaristáknál), Eperjesen és Sárospatakon végezte kiváló eredménnyel. Ügyvédi oklevelét 1823. szeptemberében kapta, s ezt követően visszatért Zemplén megyébe és itt ügyvédeskedett. 1828-1829-ben részt vett Zemplén megye adózóinak összeírásában és ez a tapasztalat ébresztette rá a jobbágyság hihetetlen nyomorára. 1830-1831-ben már a reformellenzék tagjaként szólalt fel a megyei közgyűléseken. Komoly szerepet játszott az 1831. évi kolerázadázás felszámolásában is. Az ő határozott fellépésének köszönhető, hogy a felkelő parasztok nem dúlták fel Sátoraljaújhely városát. 1831 végén a vármegyei közgyűlésen szól liberális elkötelezettségéről, legfontosabb céljának a sajtószabadság megteremtését tekinti. Mindezt sikasztással vádolják meg (két árvalány vagyonát képező asszurban eladása után állítólag az eladási árna kevesebbet tett be a két lány számlájára, noha a különbözetet később - állítólag - visszafizette) és elmozdítja pozíciójából.

1832-ben 1000 forint hitelt vett fel, s 1832-1836-ban három zempléni főúr képviselőjeként (havi 3x4 forint fizetésért) vett részt a pozsonyi országgyűlésen. Itt indította meg *Lónyay Gábor* ötlete nyomán az *Országgyűlési Tudósítások* című kéziratos lapját. Ez a levelezés útján, példányonként 10 forintos előfizetési díj ellenében terjesztett újság volt az első, amely a cenzúra megkerülésével részletes tudósításokat közölt az országgyűlés működéséről. Hamarosan már *Reviczky Ádám* kancellár is foglalkozik Kossuth tevékenységével, melyet Metternichnek is jelent. Kossuth megismerkedik Orosz Józseffel, aki bemutatja Wesselényinek és Kölcseynek, akiknek megtetszik az Országgyűlési Tudósítások koncepciója. A zempléni követ, *Andrássy György* értesíti Kölcseyt a Kossuth elleni peres ügyről, aki elveszti bizalmát Kossuthban (az ügyről Széchenyi is tudomást szerez, ezért 1836-ban megakadályozza Kossuth felvételét a Kaszinóba). *Reviczky* arra a következtetésre jut, hogy Kossuth megvesztegethető, s 1833. szeptemberében Metternichkel megpróbálja rávenni Kossuthot arra, hogy hagyjon fel az Országgyűlési Tudósítások szerkesztésével (ekkor már több mint 100 előfizetője van a lapnak, melyet - törvénytelenül - nyomdagéppel sokszorosítanak). *Reviczky* átadja az ügyet *Zichy Ferenc* főlovászmesternek, aki parancsba kapja, hogy vegye át Kossuthtól a sajtót, ám mindez törvényességi problémák sorát veti fel (Pozsony szabad királyi város, mentelmi jog, stb.). Kossuth mégis átadja a sajtót, amiről nem születik feljegyzés, s így az országgyűlés sem foglalkozik az ügygel. Kossuthnak ígéretet tesznek 5000 forint kifizetésére és lapindítási engedély adására, amit végül nem kap meg. Lapindítási engedélyt kap viszont Orosz, aki *Diétai Közlő* néven adja ki lapját, s aki így egészen 1848-ig a bécsi udvar fizetett ügynökeként dolgozik. Kossuth viszont körlevélben keresi meg korábbi előfizetőit, s közli, hogy az Országgyűlési Tudósításokat - fele előfizetési díjért - továbbra is folytatja, s 1834. januárjától ismét töretlenül végzi újságírói tevékenységét, melyről 1836-ban az országgyűlés elnöke is elismerően szól.

8. Az 1832-1836-os országgyűlés eredményei

1835. márciusában elhunyt I. Ferenc. A király halála miatt elnapolták az országgyűlést, majd a diéta koronázó országgyűléssé alakult át. Ennek során azonnal konfliktus támadt a bécsi udvar és a magyar törvényhozás között: a Ferenc örökébe lépő V. Ferdinándnak (1835-1848) kellett egybehívnia az elnapolt országgyűlést. Az új uralkodó a magyar rendekhez intézett leiratában osztrák császári címe után I. Ferdinándnak címezte magát. Bécs ezzel azt fejezte ki, hogy Magyarországot bekívánja tagolni a birodalomba, közjogi változás történik. Ennek kapcsán a pozsonyi országgyűlésen 1835. áprilisától hosszú hónapokra a közjogi kérdések kerültek előtérbe, az alsótábla tanácskozásait mindinkább sérelmi hangvétel jellemezte. Az alsótáblán a rendek az 1791. évi X. tc.-re, valamint I. Ferenc 1804-ben tett nyilatkozatára hivatkozva az ország függetlenségét hangoztatták. A vita hónapokra

megbénította a diéta munkáját. Bécsben napirenden volt az országgyűlés idő előtti feloszlátása. Erőteljesen érvényesítették a cenzúrát, korlátozták a szólásszabadságot. Az Deák Ferenc (1803-1876) javaslatára az ellenzék 1835 júniusában feliratban tiltakozott Wesselényinek a perbe fogása miatt, amit a szólásszabadság sérelmének minősített. A kormányzat főrendi hívei viszont elutasították a tervezett felirat szövegét.

Végül kompromisszum alakult ki az udvar és az ellenzék között, így 1835. novemberétől a munka ismét felgyorsult, a diéta megszavazta az adót, s bár Bécs számos javaslatot elutasított, 1836. májusában csaknem félszáz törvény szentesítése után ért véget a rendi Magyarország leghosszabb országgyűlése. A hét úrbéri cikkely (1836. évi IV-X. tc.) az úrbéres jobbágyság és a földesurak viszonyát foglalta rendszerbe az 1767-es úrbéri rendelet által szabályozott, majd 1791-től ideiglenes érvénnyel újra és újra törvényesített módon. Szabályozták a jobbágyság nagyságát, a nagyságához képest megállapították a jobbágysági terheket (több kisebb szolgáltatást eltöröltek), a földesurak és az úrbéresek által eddig közösen használt legelőket elkülönítették, rögzítették a faizás, a bormérés stb. jogát. Lehetővé tették a telki haszonvétel szabad adásvételét. Mivel ezt nemesek is megszerezhették, az adóalap védelmében a jobbágyságot művelő vagy birtokló nemeseket is adófizetésre kötelezték. E törvény (XI. tc.) rést ütött a nemesi adómentesség elvének. Újból biztosították az 1806-os országgyűlés által eltörölt jogot, amit az Úrbérendelet írt elő, hogy az ugar terményeiből nem kell tizedet és kilencedet adni. A jobbágyság és a jobbágyságok továbbra is a földesúr joghatósága alá tartoztak, a jobbágyság azonban ettől fogva személyében is pert indíthatott és szerzett javairól is végrendelkezhetett.

Szabályozták a lakott területek belső igazgatását (autonómiáját). Több törvény is született a kereskedelemmel, hitelügyletekkel kapcsolatos bíraskodás egyszerűsítésére, gyorsítására. Vámmentességet biztosítottak az utakat, vasutakat, csatornákat létesítő vállalkozóknak és megalkották a magántulajdon közérdekből történő kisajátítását lehetővé tevő törvényt. Elfogadták az első vasútépítési koncepciót és az első vasúti törvényt. Kijelölték a 13 támogatott irányt (közülük 7 Pestről indult ki). Törvény született a Lánchíd felépítéséről (XXVI. tc.).

A magyar nyelv ügyében az 1835. novemberében újra indult tárgyalások eredményeként megszületett III. tc. kimondta, hogy a törvény latin és magyar szövege közül kétség esetében az utóbbi az irányadó, valamint az anyakönyvet magyarul kell vezetni ott, ahol magyar a prédikáció nyelve magyar. Most szavazták meg a Nemzeti Múzeum épületének felépítéséhez szükséges összeget úgy, hogy annak nagyobb részét a rendek önkéntes adakozásából teremtsék elő (XXXVII. tc.). Az előző országgyűlés az udvar szembenállása miatt nem történt meg ennek az összegnek a megszavazása. Nemesi felajánlásból félmillió forintot biztosított a diéta erre a célra. Az épület 1846-ban készült el. Országos bizottság felügyelete mellett, közadakozás útján tervbe vették a nemzeti játékszín felépítését is (XLI. tc.). A Nemzeti Színház végül eltérő módon jött létre 1837-ben, illetve 1840-ben. Végül törvény (XXI. tc.) rendelkezett a Partium visszacsatolásáról, de ennek végrehajtását Bécs 1848-ig megakadályozta.

A diéta elfogadott két olyan határozatot, amely rést ütött a nemesi adómentességben. Elfogadták a Széchenyi által felvetett javaslatot, miszerint a Lánchíd felépítése után minden átkelőtől (beleértve a nemeseket is) hídpenzt fognak szedni. Cziráky Antal gróf országbíró azonban ellenezte ezt. Az országgyűlés határozatot hozott arról, hogy a diéta két házának ülésezési költségeit a rendek magukra vállalják.

A kompromisszumot bizonyította az uralkodó leirata az országgyűlés berekesztésekor, amit mint "I. Ferdinánd Ausztria császára és Magyarországnak e néven V. apostoli királya" írt alá. Mi okozta a kompromisszumot? I. Miklós cár kinyilvánította, hogy minden módon fent kívánja tartani az osztrák császárság külső- és belső integritását. Ez gyámkodást jelentett "jósándékú" V. Ferdinánd felett, aki csak kötelelességből tett eleget uralkodói kötelezettségeinek. A magyar rendek felismerték I. Miklós tervét, kompromisszumra törekedtek, ne hogy beavatkozásra szítsák az oroszokat. Cári törekvés: minden szláv atyja kívánt lenni I. Miklós. Az orosz veszély ellensúlyozására jelentős katonaságot állomásoztattak Magyarországon (gazdasági okok miatt is pl. a lovak eltartásához fű kell). Bécs tévhite szerint szerveződik egy ifjú Magyarország, ami a francia forradalom eszméit képviseli, ezért a hadsereg az elrettentés eszköze is volt.

II. A kormány ellentámadása és a reformmozgalom helytállása (1836-1840)

1. Politikai percek

1836. május 2-án feloszlik az országgyűlés. Ekkor még vereséget szenvedtek a tudatlan és vagyontalan kisnemesiségi mozgósító konzervatívoktól, a kormányzat pedig visszatért a kemény kéz politikájához és felségsértési percek kezdeményezett az ellenzék több vezető személyisége, Wesselényi, *Lovassy László* (az országgyűlési ifjak vezetője) és Kossuth Lajos ellen. 1835. februárja és 1838. júniusa között huszonekét olyan per indult a Királyi Táblán, amelynek vádlottja - a csak színleg perbe fogott besúgót, *Lapsánszky Jánost* kivéve - a közélet szereplője volt. Wesselényi pere már 1835. februárjában megkezdődött, mivel Wesselényi 1835. január 29-én kinyomtatott egy országgyűlési naplót - ezzel megszegve a cenzúra szabályait -, amelyet bemutat az erdélyi országgyűlésnek. Wesselényi Magyarországra jön védekezni, s ügye - mivel kritikai megjegyzésekkel illette a

megyei bíróságot - a királyi tábla elé kerül, védelmét *Benyovszky Pál* látja el. A Deák által irányított alsótábla álláspontja szerint a magyar jog alapján felségsértést csak tettel lehet elkövetni, szóval nem. Wesselényi perében 1839. február 9-én hirdetnek ítéletet. Kossuth az országgyűlés befejezése után 1836. május 15-től *Törvényhatósági Tudósítások* címmel indított lapot, s ebben a megyei közgyűlések eseményeiről tájékoztatta az előfizetőket, ill. rendszeresen tájékoztatt a Wesselényi-perről is. 1837. május 5-én letartóztatták, majd többéves börtönbüntetésre ítélték. "Szenvedni megtaníthatnak, félni nem" - mondta ekkor. Csak 1840. május 10-én nyerte vissza szabadságát. Jelentős személyiség volt vagy azzá vált a többi vádlott többsége is. A rendkívül szókimondó Bars megyei követ, *Balogh János* ellen kétszer is per indult (az első 1835 nyarán megszüntették), s megyéjéből még hét személyt fogtak perbe. A négy Pest megyei perbe fogott között találjuk *Patay Józsefet*, aki később az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja lett, *Ráday Gedeon* grófot, Fejérből *Madarász Lászlót* és *Madarász Józsefet*, Sárosból *Újházy Lászlót*, az 1849-es kormánybiztost.

A három országgyűlési ifjú (*Lovassy László*, *Lovassy Ferenc*, *Tormássy János*) és *Lapsánszky* ellen felségsértés, Wesselényi, Kossuth, *Balogh* és két társa, a *Madarász-fivérek*, valamint *Újházy* ellen pedig hűtlenség volt a vád. A vádlottakra elítélésük esetén fej-, és jószágvesztés várt. A többiek ellen ún. becstelenségi (*infamia*) per indult, melynek következménye politikai jogaik elvesztése lehetett.

*Lovassyék*nak az országgyűlési ifjak egyesületében, illetve informális asztaltársaságában, az ún. Menage-ban elhangzott, felségsértőnek minősített kijelentéseiket rótták fel. Wesselényi ellen azért indult eljárás, mert Szatmár megye 1834. decemberi közgyűlésén élesen bírálta a kormányt; utóbb az ifjakkal és Kossuthal fenntartott kapcsolatát is felrótták. Kossuthot 1837. júniusában azért fogták perbe, mert nádori, majd uralkodói tilalom ellenére tíz hónapon keresztül kiadta Tudósításait, a megyegyűlésekről úgymond lázító tudósításokat adott közre, s terhére rótták a Wesselényivel és más perbe fogottakkal fennálló kapcsolatait is. A többieket azzal vádolták, hogy lázító vagy izgató formában bírálták az ifjak perében elkövetett törvénytelenégeket és az ítéleteket.

A perekben végül nem született halálos ítélet. *Lovassy Lászlót* (és *Lapsánszkyt*) tíz, *Tormássy Jánost* másfél évi börtönre ítélték, *Lovassy Ferenc* büntetését a fogságban töltött háromnegyed évvel kitöltöttnek vették. 1839. februárban Wesselényit három, márciusban Kossuthot - a börtönben töltött huszonnégy hónapon felül - négy évre ítélték. A többi perben nem született végítélet. Hármán kegyelmet kértek és kaptak, a még függőben lévő pereket az uralkodó 1840. április végén törölte, s a még fogságban lévő három elítéltet szabadon bocsátotta.

A kormány minden borkorban összeesküvést szimatol, revolúciótól fél - vélték a kortársak. *Metternich*, aki az 1830-as évek elejétől fogva egyre jelentősebb szerepet vállalt a belpolitikai ügyekben is, továbbá a két magyar kancellár, *Reviczky Ádám*, ill. az őt 1836-ban követő *Pálffy Fidél* gróf a politikai életnek az 1830. júliusi forradalmat követően Európa-szerre, így Magyarországon is bekövetkezett megélénkülését valóban úgy értelmezték, hogy a nyugat-európai felforgatók, forradalmárok, merénylők és az itthon liberális elvekkel ekkor fellépő reformerek végső soron ugyanazt, minden létező kötelék felbontását akarják.

Arról is meg voltak győződve - jóllehet ezt a leggondosabb vizsgálatok sem bizonyították -, hogy létezik egy forradalmi központ, amely Magyarországgal emisszáriusokon keresztül összeköttetésben áll. *József nádor* azonban, aki a kormányzat soraiból a legalaposabban ismerte a magyar viszonyokat, a változásokat alapvetően belső tényezőkre vezette vissza, és óvott attól, hogy holmi gyökértelen, Nyugat-majmoló felforgatókat lássanak a liberálisokban. Ennek megfelelően fékezni igyekezett Bécs hevét.

A reformerek - bár az üldöztetések, a körülöttük sündörgő besúgók, valamint a levelek postai felbontása miatt sokszor kényszerültek konspiratív módszerek alkalmazására - mindvégig a legális és nyilvános fórumok: a vármegye- és országgyűlések, a sajtó, az egyesületek felhasználásával kívánták programjukat megvalósítani, és őszintén elhatárolták magukat attól, amit Kossuth "a titkos associációk mérges dudvainak" nevezett. A tényleges döntéshozók ennek ellenére összeesküvéket, felforgatókat láttak bennük, és úgy vélték, törekvéseiknek nincs társadalmi gyökerük, ezért zaklatással, perekkel kiiktathatók a politikai életből.

A kormányzat célja a perekkel tehát kettős volt: egyrészt a perbe fogottak kikapcsolása a közéletből, másrészt a kritikus hangok elnémítása az elrettentés fegyverével. Bécs nem kívánta az udvar és a rendek közötti kényes, alig egy évtizede helyreállított egyensúlyt felborítani. A megyékhez intézett kemény hangú leiratok rendre leszögezték: a kormány célja az alkotmány (a rendi alkotmány) megóvása, s csak azt kívánja megakadályozni, hogy egy - úgymond - züllött, újítási vágytól hajtott törpe kisebbség maga alá gyűrje a jóérzésűek hatalmas többségét és anarchiát idézzon elő. Ugyanezt hangoztatták a *Metternich* sugalmazta, külföldi hírlapokban megjelent újságcikkek. 1837. júliusában a kormányzat sokrétű támogatásával megindult *Hírnök* pedig egyenesen az "óva haladás" mellett tett hitet.

A kormányzat a perbe fogottak közül Wesselényit és Kossuthot tekintette a legveszedelmesebbnek. Előbbi főkolomposnak, utóbbit a felforgatók hathatós eszközének tartotta, s már jó ideje leste az alkalmat perbe fogásukra. A báró ellen már 1831-ben felvetődött a hűtlenségi per terve, mivel erdélyi birtokain ellenszegült a törvénytelen

újoncozásnak. Kossuth ellen az Országgyűlési Tudósítások izgatónak minősített hangja miatt Reviczky kancellár már 1833-ban pert javasolt, letartóztatása - mint az ifjak felbujtójaé - 1836. májusában is felmerült; perbe fogása az év augusztusától már folyamatosan foglalkoztatta Bécsset. A Lovassyékkal szembeni erőszakos fellépésről már 1835 januárjában született határozat. Mások (Balogh, Madarász-fivérek) tevékenységét is jó ideje dokumentálták.

Tőlük eltekintve azonban a vádlottak kiválasztásánál nem előzetes szempontok érvényesültek, hanem a királyi biztosi, ügyészi vizsgálat alapján történt a perbe fogás. A vádlottak nagy többségéről tudjuk, hogy liberális elveket vallott; néhány kevésbé jelentős személy nézeteit nem ismerjük; végül olyanok is voltak közöttük, akik - mint a barsi Ambró Antal és Lipovniczky Vilmos -, ha egy ízben élesen fogalmaztak is, alapjában véve nem tartoztak a "felforgatók" táborához, s miután kegyelmet kaptak, a kormánypárt soraiban folytatták pályafutásukat.

Lovassy és társai tagadták, hogy felségsértő kijelentéseik elhangoztak volna, Wesselényi pedig kimerítően bizonyította, a neki felrótt mondatok nem abban a formában hangoztak el, ahogyan azt a vád tanúi állították. A perek nagyobb részében azonban a vád alapjául szolgáló cselekmények valóban megtörténtek: Kossuth tényleg figyelmen kívül hagyta a tilalmakat, és beszámolt az egyre viharosabb megyegyűlésekről; a megyei szónokok valóban igen élesen támadták a kormányzatot és a Kúriát.

A vita másról folyt: kimerítik-e a cselekmények a felségsértés, a hűtlenség tényálladékát, s egyáltalán lehet-e ezek miatt pert indítani, szabad-e letartóztatni a vádlottakat, s miként. E kérdések körül csaptak össze a vád és a védelem képviselői, a kormányzat hívei, illetve az ellenzék szónokai a megyegyűléseken, valamint az országgyűlésen.

Az egyébként kisebbségben lévő liberálisoknak sikerült a megyék többségével elfogadtatniuk, hogy megyei és országgyűlési szónokot bíróság nem vonhat felelősségre; hogy az uralkodó és a kormány nem azonos, azaz a kormányzat mégoly éles kritikája sem felségsértés; hogy hűtlenség bűnét szóval nem lehet elkövetni; hogy a nyilvános gyűlésekről bárki beszámolhat, így Kossuth vállalkozása törvényes; s hogy előzetes letartóztatás csak felségsértés esetén, akkor is csupán a polgári hatóság (tehát a megye) útján eszközölhető. A Kancellária, a vád képviselői, a kormányzat hívei s a Kúria éppen ennek ellenkezőjét állították. Mindkét álláspont képviselői a törvényekre hivatkoztak, ám azok homályosak voltak és ellentmondtak egymásnak. A kormányzat - amely végső soron az államérdek kívánalmain átszűrve értelmezte a joganyagot - tagadhatatlanul számos esetben követett el törvénytisértést, míg a liberálisok, bár hivatkozásaik többnyire helytállóak voltak, alapvetően egy még nem létező polgári alkotmányosság normáit kérték számon a túlsó oldalon.

A perekkel kapcsolatban szinte minden lényeges döntést a magyar kancellária és az Államkonferencia hozott meg Bécsben. E döntések nyomán - amelyeket az uralkodó szentesített - indultak meg a vizsgálatok, történtek meg a letartóztatások. Az országgyűlési ifjak elleni eljárást lényegében Lapsánszky jelentéseire alapozva készítették elő, akit 1835 tavaszán kifejezetten a résztvevők megfigyelésének feladatával léptettek be a Társalkodási Egyletbe. A per során a kormányzat és az ügyész fedezte az informátort (a közvélemény gyanúja így is hamar ráterelődött), ezért a vád az elkobzott iratokra és az ígéretéssel vagy fenyegetéssel kicsikart tanúvallomásokra épített.

Wesselényi szatmári beszédének ügyében az ügyészség folytatta le a tanúkihallgatásokat: az ún. kérdőpontokat tendenciózusan fogalmazták meg, s ellenzékieknek tartott személyeket egyáltalán nem kérdeztek ki. A többi szónok ellen közigazgatási úton, királyi biztos által végzett vizsgálatra épült a vád. Kossuth perében a vádló egyebek között arra a hatalmas iratanyagra alapozott, amely a letartóztatáskor került az ügyészség kezére. Kossuthról Bécsben tudni vélték, egy összeesküvés szálait tartja a kezében, ezért az iratok megszerzésének ugyanolyan fontosságot tulajdonítottak, mint a szerkesztő letartóztatásának, s az akciót a lehető legnagyobb titokban készítették elő. Egyes iratokat mások, köztük Wesselényi ellen fel is használtak, de a zsákmány mégsem volt elegendő újabb perek indításához.

A perek, miként 1848 előtt az összes jelentősebb per, írásban folytak. A vádat formailag a királyi jogügy-igazgatóság képviselte, az ún. szóváltásokat, köztük a vádlevelet, a vádiratot azonban a magyar kancellár által vezetett titkos bizottság fogalmazta meg vagy véglegesítette, s azokat 1837 őszéig az uralkodó (azaz az Államkonferencia és Metternich) hagyta jóvá.

Bár titkolni igyekeztek, hogy az ügyészek idegen tollakkal ékeskednek s a perek minden fázisban megjárják Bécsset, ez hamar kitudódott. E szisztémát a perek kormányzati jelentősége mellett az ügyészek nem megfélemlőnek tartott szakmai színvonala indokolta. A vádlottak védekezési lehetőségeit ugyanakkor erősen korlátozták: az országgyűlési ifjak perében - egy 1794. évi királyi rendelet alapján, tehát törvénytelenül - titkos eljárás folyt le, és az ügyvédeknek titoktartási esküt kellett tenniük. A fogságban tartott Kossuth és ügyvédje pedig csak az ügyészség képviselőjének jelenlétében érintkezhetett egymással.

A korabeli közvélemény úgy vélte, a Királyi Tábla és a Hétszemélyes Tábla bíráit Bécsből esetről esetre utasígtatták, esetleg megvásárolták, mivel enyhébb ítéletre vagy felmentésre csak kevesen szavaztak. E vádak azóta sem sikerült adatszerűen igazolni, a bírák magatartása azonban e feltételezés nélkül is magyarázható. Kinevezésüknél nyíltan

kimondott szempont volt az uralkodóhoz és az "ősi alkotmányhoz" való hűség; egész karrierjük az udvarhoz kötötte őket, s a perek elindítását elrendelő, majd az ítélethozatalt sürgető leiratok szövege is elég világossá tette számukra, mit várnak tőlük Bécsben. Ennek megfelelően a Királyi Tábla az ún. közbeszóló ítéleteivel rendre megszorította a vádlottak védekezési lehetőségeit, két esetben azon az áron, hogy saját, mindaddig követett gyakorlatával is ellenmondásba került.

A végítéletek indoklása a vád érvelését tette magáévá, sokszor szövegszerűen is. Így például Kossuth ítéletében többször is olyan fordulatokra ismerünk, amelynek szerzője végső soron maga Metternich volt. Az ítéletek legfeltűnőbb, a kortársak által is azonnal kiemelt ellentmondása az volt, hogy bár a bírák a vádat nem látták egészében és megnyugtatóan igazolva, mégis elítélték a vádlottakat. Valójában az ilyen ítélet szolgálta a leginkább a bírák és a kormányzat érdekeit: mind a fej- és jószágvesztés, mind a felmentés nehezen felmérhető bel-, sőt külpolitikai következményekkel járt volna.

Perbe fogását követően Wesselényi már nem vett közvetlenül részt a politikai életben, s utóbb abból - fogságától függetlenül bekövetkezett - megvakulása nyomán végleg kikapcsolódni kényszerült. Lovassy a börtönben megőrült, a Társalkodási Egylet több tagjának a pályája átmenetileg megakadt, mivel eltiltották őket az ügyvédi vizsgától. A következő országgyűlésre felsereglő jurátusok, megyei "kiskövetek" - bár egyértelműen a liberálisokkal rokonszenveztek - már óvatosabban viselkedtek, mint Lovassyék. Kossuth letartóztatása után lapja sem jelent meg - bár folytatására történt kísérlet -, így a formálódó liberális ellenzék elesett ettől a fontos eszköztől, amely két országgyűlés között is lehetővé tette szerveződésüket. Több politikust - perbe fogásuk miatt vagy ürügyén - kiszorítottak a megyegyűlésekről. Ugyanerre hivatkozva sikerült a kormánynak Ráday Gedeont, Pest megválasztott követét is távol tartani 1839-ben az országgyűléstől. Végül használt az elrettentés: Wesselényi, az ifjak, a Törvényhatósági Tudósítások betiltása ügyében harminc körül járt a tiltakozó megyék száma; később, 1837 második felében, a perhullám kibontakozása idején már alig egy tucat megye tiltakozott. 1839 tavaszán a pereket tizenkilenc megye is sérelemnek tartotta, közülük azonban mindössze hat minősítette a szólásszabadság ügyét minden más ügynél fontosabbnak.

Ám a kormányzat sikerei rövid távúak és látszólagosak voltak. Ráday mandátumának megsemmisítése nyomán az alsótáblán mindjárt a diéta kezdetén megfordultak az erőviszonyok, s az ellenzéknek - Deák Ferenc mesteri, bátor és körültekintő vezetésével - az országgyűlési időszak végére sikerült elérnie, hogy az udvar bocsássa szabadon az elítélteket és törölje a még le nem zárt pereket. Az országgyűlésen összegyűlt rendek ugyanis olyan fegyverrel rendelkeztek - az adó- és újoncmegajánlás fegyverével -, amellyel a megyegyűlések nem. Az országgyűlés heves vitái nem használtak a monarchia presztízisének sem, így lassan Bécsben is keresni kezdték a kiutat abból a válságból, amelybe a kormányzat saját magát juttatta.

Az egykorú ellenzék által "terrorizmusnak" nevezett politika nem kívánt hatásai erősebbnek bizonyultak a várt vagy a kívánt hatásoknál. Bár a kormányzat tagadta, a perek során számos esetben sértettek törvényt. Bécsnek persze több esetben nehezen lett volna más választása: Kossuth elhallgattatására - mivel mögötte állt a liberálisok erős bástyájának számító Pest megye - nem volt egyéb mód az elfogatásnál; ha a megye törvényszéke elé állítják, ahogy azt a nádor javasolta, az bizonyosan felmenti; végül a Tábla közbeszóló ítéletei nélkül a vádlottak törvényes keretek között jó időre megakadályozhatták volna a végítélet megszületését. A törvénysértések nyomán azonban a liberálisok előtt megnyílt a lehetőség, hogy ők foglalják el az alkotmányosság védőinek a pozícióját, s ezt ki is használták. A vádlottak nagy többsége törvénytelennek tekintette perét, s ezzel összhangban védekezett. A szónokok a politikai fórumokon élesen bírálták a törvénysértéseket, még abban a tudatban is, hogy ezzel maguk is a perbe fogást kockáztatják. Helytállásuk elismerést keltett, retorikájuk jól érvényesült abban a közegben, amelyben még élénken élt az 1822-1823. évi megyei ellenállás pátosza, és fogékony volt a hősi, romantikus gesztusokra is. Így a liberálisok ebben az ügyben azok támogatására is számíthattak, akikre a társadalmi reformok kérdésében nem.

A szólásszabadság elvének - 1840-ben történt - gyakorlati elismertetésével a polgári típusú alkotmányosság fontos eleme vált a magyarországi politikai kultúra részévé. A szólásszabadságot 1840-et követően egészében véve a kormányzat is tiszteletben tartotta, így vált lehetővé a reformmozgalom kibontakozása.

1838. márciusában árvíz pusztít Pesten, a város összeomlik. senki sem szervezi meg a mentést, ám az önkéntesek közül kiemelkedő szerepet vállal pl. Wesselényi is. Az árvíz 1838. március 18-án húzódik vissza. A nagytanács határozata alapján Wesselényinek távoznia kell Pestről, majd három hónapot börtönben tölt, ahol látása megromlik, s ezek után kikerül a reformmozgalomból, amely egyik vezérért veszt el a személyében. Kossuth radikális újságíró, Deák pedig beteges, hízékony, depresszióra hajlamos ember, nem vezértípus, inkább a taktika embere. Wesselényi helyét Batthyány veszi át, akinek azonban előbb meg kellene tanulnia magyarul (ám mivel ez a munka mellett nem megoldható, Kossuth áll mögötte). Metternich tkp. óriási hibát követett el Wesselényi perbe fogatásával, hisz ezzel az egész alsótábla az udvar ellen fordult. Az erőszak azonban nem volt képes útját állni a reformeszmék

terjedésének. Így az 1839-1840-es országgyűlésen az udvar meghátrálni kényszerült és 1840-re a politikai foglyok visszanyerték szabadságukat. Ez az országgyűlés fogadta el az önkéntes örökváltságról szóló törvényt. Ennek értelmében a jobbágy és a földesúr szabad egyezsége alapján a jobbágy megválthatta földjét és személyét az úrbéres szolgáltatások alól.

2. Az 1839-1840. évi országgyűlés

Orosz expanzió: napirenden van egy orosz-török háború, amely esetében Ausztriának, az 1833-as müncheni szerződés értelmében, segítenie kell Oroszországnak. A háború veszélye miatt Bécsnek pénzre és katonára van szüksége. Az udvar az erőszak politikáról lemondva hajlandó volt azt az új taktikát elfogadni, amelyet néhány fiatal magyar konzervatív főnemes, Dessewffy Aurél gróf és néhány társa ajánlott neki arról, hogy felülről kell olyan lépéseket kezdeményezni, amely képes megnyerni a mérsékeltbb ellenzékiet. 1838 decemberében menesztették Pálffy kancellárt, helyébe Majláth Antalt nevezték ki, majd Wesselényi és Kossuth perének lezárulta után felmentették Cziráky Antal országbíró és Somssich Pongrácz személynököt, a két felsőbíróság elnökét. A kormány arra törekedett, hogy a megyék kormánypárti követutasításokkal, udvarhű követeket válasszanak, hogy így a diéta sérelmi felirata helyett amnesztiaért folyamodjanak, azaz elismerjék, törvényes volt az elítéltek perbefogás. Ezért minden korábbinál határozottabb módon törekedtek a választások befolyásolására, és felhasználták erre minden eszközt, köztük a vesztegetést is. 1838 decemberére kikovácsolódott az új ellenzéki taktika is: az országgyűlésen a szólásszabadsági sérelem orvoslásáig semmit, így a királyi előterjesztéseket sem szabad tárgyalni és minél több perbefogott politikust kell követté választani, hogy így is kifejezzék tiltakozásukat. Noha az ellenzék sem maradt tétlen, Bécsnek egyetlen kivétellel sikerült megakadályozni, hogy per alatt álló politikusokat megválasszanak.

1839. június elején megnyílt az országgyűlés. Az udvar nem ismerte el a perbe fogott Ráday Gedeon pesti követő történő választását. Az alsótábla többsége ezt a képviselői rendszer sérelmének minősítette és addig nem volt hajlandó az uralkodó előterjesztéseiről (az adó és az újonc dolgában) tárgyalásba bocsátkozni, amíg a sérelmeket nem orvosolják. Az alsótáblát ezúttal már a gróf Batthyány Lajos vezette főrendi ellenzéki, csoport (Eötvös József báró és más liberális főnemes) is támogatta, Széchenyivel együtt. A felsőtábla viszont a királyi előterjesztéseket, így az adó- és újoncmegajánlás ügyének a napirendre tűzését sürgették, a sérelmek megtárgyalását pedig elutasították. Hosszú küzdelem kezdődött, amelynek során Bécs ezúttal is fontolóra vette a diéta feloszlását. A nemzetközi rendszerben a keleti kérdés súlyosbodásával feszültség keletkezett, az adó- és újoncügy elhúzódása pedig a birodalom nagyhatalmi tekintélyét veszélyeztette. Ezért az udvarban keresni kezdték a kiutat. A színpadok mögött tárgyalások indultak az ellenzék vezérével, Deák Ferencel.

Deák Ferenc (1803-1876) a Zala megyei Sölytörön született. 1817-ben, 14 évesen a győri jogakadémiára került. Az iskola elvégzése után Pestre ment, ahol kapcsolatba került az 1822-ben megalakult Auróra-körrel, melynek tagjai felvilágosult írók és költők voltak. Itt ismerkedett meg és kötött barátságot Vörösmarty Mihállyal. Deák 1833-ban került a pozsonyi diétára, mint Zala megye követe. Wesselényi és Kossuth letartóztatásával ő lett az 1839-40-es országgyűlésen az ellenzék vezére. Tíz hónapi vita után végre 1840 tavaszán Deák közvetítésével létrejött a megegyezés. Deák elérte, hogy az udvar a legfontosabb sérelmekről gondoskodjon, a többiről pedig a háború elhárulta után. A kompromisszum jegyében pedig a magyar országgyűlés megszavazta a kért adót és 38 000 újoncot. Az udvar cserébe valamennyi pert megszüntette (az Erdélyben folyó pereket 1841-ben zárták le), és az elítélteket: Lovassyt, Wesselényit és Kossuthot szabadon bocsátotta. Bécs engedményeket tett a magyar nyelv ügyében is: törvénybe iktatták (VI. tc.), hogy az országgyűlés és a törvényhatóságok felirata és a Helytartótanács leiratai magyar csak nyelvűek lehetnek, valamint az anyakönyveket 3 év múlva magyarul vezessék.

Az országgyűlés elfogadta az önkéntes örökváltságról szóló törvényt (VII. tc.) és megszilárdította a jobbágyok örökösödési jogát is (VIII. tc.). 1848-ig azonban a jobbágyok alig 1%-a váltotta meg magát. Egyenjogúsították a nemeseket és a nemteleneket. Megkezdődik az új kapitalista rendszer kialakítása (mindazok, akik kellő tőkével rendelkeznek, gyárat (manufaktúrát) alapíthatnak). Megszületik a betáblázási törvény (jelzálog a birtokon), a váltótörvény (XV. tc., ill. a hozzá kapcsolódó XXI. és XXII. tc.) meghatározza, hogy kinek van joga váltót kiállítani. Megszületik az első munkásvédelmi törvény.

A zsidóság emancipációjának kérdése most először foglalkoztatta a diétát. Az alsótábla a zsidóság teljes vallási (bevett vallás legyen az izraelita) és polgári egyenjogúsításukat javasolta, az indítványt azonban megbukott a főrendi táblán. A törvény (XXIX. tc.) viszont lehetővé tette a zsidók városi letelepedését és szabaddá tette számukra az értelmiségi pályára lépés lehetőségét.

Az országgyűlés javaslatát, miszerint a vőlegény vallása szerinti felekezetben történjen meg az esküvő, az udvar elutasította, így maradt a katolikus egyház fölénye, tehát vegyes házasság esetén nyilatkozni kellett arról, hogy a gyermekeket a katolikus vallás szerint fogják nevelni. Pedig ebben a kérdésben XVI. Gergely pápa engedékeny

állásponton volt: a házasság a vőlegény vallása szerint történjen, a gyerekeket pedig a szülők neme szerint kövessék a vallást. Keresztény és kereszcsény közötti házasságot nem engedélyezték.

Az ipar, a kereskedelem és a hitel területén is hoztak törvényeket. A váltótörvény jórész az osztrák szabályzat rendelkezéseit vette alapul: felállították a váltóbíróságokat, javították a hitelnyújtó biztonságát, a peres eljárás pedig már a polgári jogegyenlőség elvén alapult. A diéta lehetővé tette a gazdasági társaságok (közkereseti, betéti és részvénytársaságok) működését és mindenki számára - cégbejegyzés és könyvviteli kötelezettség mellett - lehetővé vált a kereskedelem üzése, illetve a gyárak szabad alapítása. A céheket azonban nem számolták fel. A 16 éven aluli gyerekek munkaidejét napi nyolc órában maximálták.

Az 1839-es országgyűlés tekinthető tkp. a legsikeresebbnek (követutasítások, szólás szabadság, a perek elejtése). 1840. márciusában kompromisszum születik: nem alkotnak törvényt a szólásszabadságról, de azt az uralkodó garantálja. A politikai foglyok amesztíát kapnak. Széchenyi szerint ez az áttörés országgyűlése.

III. Politikai irányzatok az 1840-es években és az 1843-1844-es országgyűlés

1839-1840-es országgyűlés - melyen törvénybe iktatták az önkéntes örökváltságot - optimista hangulatot keltett az országban, hisz megfelelő mennyiségű törvényt sikerült elfogadtatni mind az alsó-, mind a felsőtáblán. Mind az ellenzék, mind a kormány bízott a kompromisszum fenntarthatóságában, szeretnék volna fenntartani az elindult gazdasági fejlődést, ill. lehetővé tenni a további átalakulásokat, tőkét biztosítani a mezőgazdaságnak, stb. (ugyanakkor a kormány nem kívánt a társadalmi jogok rendszerén módosítani). Regnicularis Deputatiót (országgyűlési bizottságot) küldenek ki, hogy megvizsgálja a börtönviszonyokat és korszerűsítse a büntetési tételeket, de már a bizottság 1840-es összeülésekor nyilvánvaló, hogy az egész igazságszolgáltatási rendszer módosításra szorul. A konzervatív oldal az úriszéken szeretné megerősíteni a jobbágyok jogbiztonságát, a Deák vezette liberálisok pedig az úriszék eltörlésére és az esküdtszék bevonása mellett lefolytatott bírói eljárás bevezetésére törekednek (az esküdteket nem a születési előjogok, hanem vagyoni cenzus alapján választanak ki). A bizottság többsége a konzervatív oldal javaslatát támogatja (az esküdtbíróságokat csak az 1848-as törvényekkel, ill. véglegesen majd csak az 1860-as években szervezik meg).

A vármegyei életben is új jelenségek mutatkoznak meg az országgyűlési követek hazatérése után. Általánosan tapasztalható a reformszárny megerősödése, különösen Szatmár megyében, ahol 1841. február 22-én megfogalmazzák az ún. Szatmár megyei 12 pontot, mely már tartalmazza az 1848-as 12 pont legfontosabb elemeit, s terv szerint ezek alapján készítik majd el a következő országgyűlésre küldendő követek követutasításait is.

A szatmári 12 pont:

1. Ósiség teljes eltörlése;
2. Hiteltörvény továbbfejlesztése;
3. Urbériség kényszermegváltása;
4. Céhek eltörlése, monopóliumok megszüntetése;
5. Vagyonegyenlőség, hivatalviselési jogegyenlőség;
6. Közteherviselés a nemesség megadóztatásával;
7. Az egyházi javak igénybevétele az iskolarendszer fejlesztése (általános népiskola létrehozása);
8. Sajtószabadság;
9. Városi autonómia biztosítása (ennek megtartása), városi polgárok jogegyenlősége;
10. Törvény előtti egyenlőség, új polgári- és új büntetőtörvénykönyv szerint, esküdtbíróság bevezetése;
11. Közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztása a vármegyékben;
12. A rendi országgyűlés alakuljon át népképviselői országgyűléssé.

A programot megküldik a többi vármegyének is, s arra kéri őket, hogy ők is ennek figyelembevételével készítsék elő saját megyéik követeinek követutasításait, hogy ezzel egységes politikai platformot hozhassanak létre. A szétküldött program azonban éppen ellenkező hatást vált ki, hisz szerepel benne a közvetlen adózás gondolata is, amely riasztja a nemességet. Maga Deák is elutasítja a szatmári 12 pontot, mivel szerinte a program világos megfogalmazásai ellenérzéseket válthatnak ki a rendekből (a Pest megyei nemesek 65%-ának pl. mindössze egy jobbágyteleknyi földje volt, ezért különösen érzékenyen érintette volna őket az adómentesség megvonása). Deák úgy véli, hogy nem szabad pártot alapítani és világos programot megfogalmazni (az Ellenzéki Párt ezért csak később, 1846-ban alakul meg). Végül a program Szatmár megyében is megbukik.

A vallási kérdések (reverzális ügy) tekintetében már az 1839-1840-es országgyűlésen megpróbálták kimondani a bevett felekezetek egyenjogúságát, ám a felsőtábla visszautasította a javaslatot, s végül az alsótáblán is ejtették az ügyet. Még az országgyűlés alatt vita robbant ki a nagyváradi püspök rendelkezése miatt, aki megtiltotta a nagyváradi egyházmegye római katolikus lelkészeinek az egyházi áldás kiadását a vegyesházasságok esetében, ha a protestáns fél nem adott reverzalist, noha V. Ferdinánd főkegyúrként már 1839-ben elrendelte, hogy a római

katolikus papok a vegyesházasságokat reverzális nélkül is kötelesek egyházi áldásban részesíteni. Az esztergomi érsek ezt követően úgy dönt, hogy az ilyen vegyesházasságokban született gyerekeket csak nagykorúságuk elérését követően keresztelhetik meg. A liberálisok felfogása szerint a vallás magánügy, s a vallás, ill. a vallási egység helyett - bár az is fontos az identitásban - a nemzet, ill. a nemzeti egység az elsődleges identitási tényező. Róma álláspontja szerint a vegyesházasságok teljesen egyenértékűek a nem vegyes házasságokkal, s az áldást azért sem szabad megtagadni, hisz azal az egyébként római katolikusnak születő gyerek nem válik megkeresztelhetővé és elesik az üdvözülés lehetőségétől. A házasság akkor is szent, ha nem római katolikus pap köti, sőt akkor is, ha nem egyházi házasságot kötöttek. Nem szabad megkülönböztetni a vegyes és nem vegyes házasságot, s mindkettőnek jár a teljes egyházi szertartás. Róma döntése azonban nem oldja meg a problémát, melyet csak tovább tetéz az, hogy az evangélikus Kossuth ("a nemzet mártírja") és a katolikus *Mersenyi Terézia* házasságkötésekor - a belvárosi plébániatemplomban - is megtagadták az egyházi áldás kiszolgáltatását. Az ügy óriási visszhangot kelt, s az ezt követő mozgalom élére olyan neves személyiségek állnak, mint Deák, Eötvös és Batthyány (akik egyébként hírhű katolikusok).

1840-ben V. Ferdinánd amnesztiában részesítette a politikai elítélteket. Kossuth szabadulása után sem vonult vissza a politikai élettől, s 1841. január 2-án átvette a Pesti Hírlap főszerkesztői tisztjét (melyet 1844. júniusáig töltött be). A börtönviselt, felségsértés miatt elítélt Kossuth olyan lap élére került, melyet *Ludwig Landerer*, a bécsai titkosszolgálat fizetett ügynöke adott ki, aki utasításait közvetlenül Metternichtől kapta (arra is, hogy Kossuthra bizza a főszerkesztői posztot). A szakirodalom egy része általában úgy értékeli az esetet, hogy Kossuth kinevezésére azért került sor, hogy a cenzúra révén "megfoghassák", s elhitesse, hogy Kossuth tkp. megvesztegették Kossuthot a főszerkesztői poszttal, s ezzel végsősoron magát a liberális sajtót is lejárássák. Kossuth viszont zseniális újságírói stílussal rendelkezik, s meghonosítja a politikai publicisztika és a vezércikk műfaját a magyar sajtóban, amellyel kijátszotta a cenzúrát. Metternich célja azonban valójában az lehetett, hogy a radikalizmusnak teret engedve a szatmári 12 ponthoz hasonló módon megossa az ellenzékét. A Pesti Hírlap cikkei kapcsán bontakozott ki nagy vitája Széchenyi Istvánnal a reformellenzék által követendő taktikáról. Széchenyi a gazdasági, Kossuth a politikai reform elsődlegességét vallotta. Ez a vita azt is jelezte, hogy a reformellenzéken belül is egymástól eltérő elképzelések léteznek Magyarország polgári átalakulásáról. Olyan elképzelések, amelyek mindegyike mellett és ellen komoly érvek hozhatók fel, s amelyek között az ország közvéleményének kell döntenie. 1844 nyarára kiderült, hogy az udvar nem érte el célját, mivel az alsótáblán az ellenzék került többségbe, s az országgyűlés tkp. működésképtelenné vált. Mindezért Kossuthot 1844. júniusában nevetséges ürüggyel eltávolítják a Pesti Hírlap éléről: bár Landererrel szerződésben egyezett meg a példányszámnövekedést követő folyamatos fizetésemelésről, ám Landerer elmulasztja az utolsó emelést, mire Kossuth megvált a főszerkesztői széktől (amelyben a centralisták követték, akik a vármegyei jogok csorbitását szerették volna elérni a központi kormányzat erősítése érdekében). Kossuth tkp. a manipulatív sajtó tipikus képviselője: célja nem az információátadás, hanem a tények mögötti összefüggések lényegére való rávilágítás.

A többi lap is szint váltott és a korábbi, krónika-jellegű lapok a hírlapoknak, a véleménysajtó első képviselőinek adták át a helyüket. Míg a liberális tábor nézeteit a Pesti Hírlap tükrözte, a konzervatív álláspontokat az 1837 és 1845 között kormánytámogatással működő pozsonyi Hírnök képviselte. Egyházi jellegű sajtótermék volt a Hazai és Külföldi Tudósítások utódja, a Nemzeti Újság, amely a kormány nézeteit tükrözte. Konzervatív álláspontot képviselt az 1841 augusztusától működő Világ (1844-től Budapesti Híradó) is. A Jelenkor kezdettől, 1832-től fogva Széchenyihez állt közel, sőt 1843-tól a gróf a lap főmunkatársa lett. Erdélyben két kolozsvári lap, a reformbarát Erdélyi Híradó és a konzervatív Múlt és Jelen vetélkedett egymással. A hírlapok száma 1847-re a Magyar Királyságban nyolcra, Erdélyben hatra nőtt, ezen belül a magyar lapok száma négy, illetve kettő volt.

Az 1840-es években új lendületet vett az egyesületeknek az 1820-as évek végén kibontakozó tevékenysége is. A Magyar Királyságban 1848 előestéjén több mint félezer, Erdélyben mintegy száz egyesület állt fenn. Emellett tucatnyi diák olvasótársaság tevékenykedett. Jelentős részük politikamentes volt, de több mint a felük az országban kibontakozó nemzeti mozgalmak háttérét adták. Magyarországon csaknem kétszáz, Erdélyben 30 kaszinó, olvasótársaság működött. Mintájuk az 1827-ben, Pesten létrejött Nemzeti Kaszinó volt, amelyet Széchenyi hozott létre. 1836-ban jött létre a Kisdédővókat Magyarországon Terjesztő Egyesület, amely a Brunszvik Teréz által elsőként felkarolt óvodai nevelés ügyét a magyar nyelv terjesztésével kötötte össze.

Széchenyi és Kossuth fellépése és kettőjük vitája azt is jelezte, hogy Magyarország politikai életében új szakasz kezdődött. A politikai álláspontok vitája immáron nem korlátozódott a hagyományos fórumokra, az országgyűlésre és a megyegyűlésekre. Egyre jelentősebb szerephez jutott bennük a sajtó. A közvélemény már nem csupán a politikai érdekképviseléssel rendelkező rétegeket, a nemességet és az egyházat jelentette, hanem a feltörekvő polgárságot, a nem nemesi származású értelmiséget és egyáltalán az olvasni tudókat. Rohamosan nőtt a Magyarországon megjelenő

hírlapok és folyóiratok száma, és Kossuth Pesti Hírlapja a maga ötezres példányszámával európai rekordot ért el. Nem szabad azonban túlértékelnünk a sajtó jelentőségét az adott korszakban, hisz az újságolvasás ekkor még leginkább csak a városi kaszinókban jelentős, a kisnemesek nem igazán jutnak hozzá a lapokhoz. Kossuth hiába jelentős személyiség, tkp. "csak" újságíró, akit ráadásul Széchenyi is kritizál a *Kelet Népe*-ben ("a célban nem különbözünk csak a modorban"), noha ettől az ellennézék is óvja (Deák szerint pl. a Pesti Hírlap kihasználható eszköz, melyet nem támadni kell, hanem írni bele, vitázni benne és általa, stb.). Kossuth valamiképp mégis megosztja olvasótáborát, melyre jó példa az általános adózásról szóló cikke, amely óriási felháborodást vált ki, s amiért Kossuth visszakozni kénytelen, s a továbbiakban csakis a háziadó bevezetését szorgalmazza (később ez is hozzájárul ahhoz, hogy Deák zalai követként eredetileg úgy kapja meg a követutasítását, hogy abban nem szerepel a közteherviselés kérdése, ám Deák kortesei megváltoztatják azt, hogy ismét szerepeljen benne a háziadó, amire viszont Deák reagál azzal, hogy nem megy el az országgyűlésre).

Az 1843. május 18-án megnyílt 1843-1844. évi országgyűlésen született meg a törvény a magyar nyelv államnyelvvé tételéről (II. tc.). Ugyanakkor a reformellenzék nem tudta elérni a közteherviselés elfogadását a megyei költségek viselésében. Az országgyűlés ugyanakkor tkp. mindkét oldal szemszögéből nézve sikertelen maradt, hisz hiáb dolgoznak ki többszáz §-ból álló törvénytervezeteket, végül csak 13 törvénycikkelyt sikerül elfogadtatni (köztük az 1844/II. törvényt, mely hivatalossá tette magyar nyelvet a Magyar Királyság területén (tehát Erdély és Horvátország területén nem). Erősödik a nemzetiségi kérdés problématikája; itt jelenik meg először magyar-horvát ellentét is, hisz - noha már az 1839-es országgyűlés kimondta, hogy a következő országgyűlés nyelve a magyar lesz - a horvát követek latinul szeretnének felszólalni. Biztosítják a hivatalviselés és birtokbirtás jogát a bevett vallású nem nemesek számára is, ám változatlanul érvényben marad az ősiség is. Bár egyetértenek abban, hogy a városok országgyűlési képviselője nem megoldott és növelni kell a városi képviselők számát, de a megvalósítás módját illetően nem születik megegyezés (a liberálisok a cenzusos választójog, a kormányerők a hagyományos városi patríciusréteg keretében gondolkodnak). A gazdasági reformok terén az ellenzék a védővámrendszer gondolatához rágódik, de a vámtételek nem kerülnek módosításra. A jobbágycsökkentést illetően az ellenzék előrelépéseket szeretne tenni az örökösödés kiterjesztése érdekében, még hozzá a politikai jogok kiterjesztésével (a felszabadított jobbágyok kapjanak politikai képviselőt és kerüljenek ki az úriszék joghatósága alól). A konzervatív oldal kényszerítőlegesen örökösödés bevezetésére törekszik: ha a jobbágy szeretné magát megváltani, a földesúr legyen köteles ezt véghezvinni. Nem születik kompromisszum az önkéntes örökösödés kérdésében sem.

IV. A forradalom előtti politikai áramlatok, programok, pártok és az utolsó rendi országgyűlés

Metternich is, az ellenzék is belátja, hogy az ország így működésképtelen. Tkp. ez lesz az alapja annak a törekvésnek, hogy pártot kell alapítani. Ennek érdekében olyan kérdést kell találni, amely az egész nemességet érinti, s melyet végül a hagyományos rendi sérelmet jelentő védővámrendszerben jelölnek meg. 1844. október 6-án megalakul a Védegylet a hazai ipar pártolására. A belépők vállalják, hogy öt éven át nem vásárolnak olyan külföldi terméket, ami helyett magyar árut is tudnának. A Védegylet tagsága rohamosan gyarapszik, s Árva kivételével minden vármegyében legalább egy fiókszervezete. A Védegylet elnöke gróf *Batthyány Kázmért*, alelnöke gróf *Teleki László*, igazgatójává pedig Kossuthot választják (utóbbi a Védegylet megalakításakor épp "munkanélküli") meg. Szemere Borsodban, Deák Zalában kapcsolódik be a Védegylet munkájába, ami tkp. előpártnak is tekinthető. A szakirodalom nagy elismeréssel szól a Védegyletről, mely azonban tkp. kudarcot vall: bár a cél nemes és mozgósítani is tud, de gazdaságilag (sem) igazán megfelelő, hisz védővámokkal nem lehet kétkarú óriássá változtatni a félkarú óriást. Noha a Védegylet piacot is bővít, ám ezt a piacot a fennálló céhes ipari struktúra számára teremti meg, amely éppen hogy meggátolni szeretné a kapitalista ipari struktúra terjedését. A belső piac nem biztosít akkora jövedelmet a céhből kiválni szándékozó iparosok számára, hogy abból vállalkozhassanak. A céhes ipari termékek vagy drágábbak, mint a nem magyar termékek, vagy nem megfelelőek az igényeknek. Mindez a Védegylet mozgalmának lassú elhalásához vezet.

Széchenyi kezdettől fogva ellenzi a Védegylet működését, mivel a védővámrendszer helyett a szabadkereskedelem híve, s szerinte a magyar iparosításnak a mezőgazdaságra kell támaszkodnia, s nem globális, hanem versenyképes ipart kell kialakítani, melynek előfeltétele a közlekedés, ill. az infrastruktúra fejlesztése, hogy ezzel is összeköthessék a magyar termelőövezeteket a nyugati piacokkal. Vasutat csak külföldi tőke bevonásával lehet építeni, s az első vasútépítési program az *Ullmann Mór* által vezetett Középponti Vasúttársaság által tervezett Pozsony-Szolnok vonallal indul meg, melynek első szakaszát Pest és Vác között 1846-ban nyitják meg (1847-ben indul meg a forgalom a Pest-Szolnok, ill. a Bécsújhely-Sopron vonalon). A külföldi tőke számára hasznát hajt a vasúti forgalom (búza, tőzsde), s maga a vasút is tőkét jelent (eszközállomány, munkaerő) a magyarországi vasútépítéseket pl. a bécsi Rotschild-bankház finanszírozza. A búzaexportot a malomipar megjelenése után a lisztexport, az élőállat- és húsüzemek megjelenése után a húsexport váltja fel. A vasút a mezőgazdasági termőterületek után a bányavidékekre

(pl. Bánság) is eljut, ahol nehézipari komplexumok alakulnak ki (talpfa-, és síngyártás, s az 1870-es évekre már az első magyar gőzmozdony is elkészül). A külföldi tőke megtelepszik Magyarországon, s előbb-több magyarrá válik: a külföldi bankok leánybankokat hoznak létre Magyarországon, melyek idővel önállóvá válnak. Helyi tőke is képződik (lakossági betétek), helyi potenciálra támaszkodó, s külföldi piacra (OMM) termelő ipar alakul ki. Vannak olyan iparágak, melyek nem jelennek meg (pl. textilipar), hisz a külföldi konkurencia ehhez túl erős. Ha önálló magyar vámterület van, akkor komplex gazdasági rendszer kialakítása szükséges, ám az így létrejövő ipar tökeszegénysége miatt nem lesz versenyképes, s a vámhatárok összeomlásával szinte azonnal összeomlik (ld. az 1990-es évek magyarországi gyárbezárásait). A belső vámhatárokat 1850-1851-ben sikerül csak eltörölni, s ekkor mutatkozik meg, hogy a magyar gazdaság így is versenyképes, s a reformgeneráció utódai már a Széchenyi által képviselt iparfejlesztési koncepciót támogatják (védővámok helyett kedvezmények). A Védegyletnek tkp. azéret volt jelentős propagandája a szakirodalomban, mert jól illett a XX. század második felének magyar gazdaságpolitikai koncepcióihoz. A Védegylet tkp. önmagától szűnik meg, úgy, hogy politikailag nem éri el a célját.

1843-1844 között az ellenzék a municipalista-centralista vita osztja meg. A centralisták, élükön Eötvös Józseffel, tagjaik között Szalai Lászlóval, Trefort Ágostonnal, Kemény Zsigmonddal, Madách Imrével, stb. (összesen kb. 20-30 fő) Kossuth távozása után átveszik a Pesti Hírlap irányítását (Szalai László lesz a főszerkesztő). Eötvös kulcsmunkáiban (*A falu jegyzője, Magyarország 1514-ben*, stb.) leleplező kritikát ír a vármegyéről, kifejtve, hogy a vármegye nem demokrácia, hanem "bunkokrácia", s jelenlegi állapotában nem az alkotmányosság védőbástyája, hanem akadálya, pl. a *vis inertiae* (a vármegyei ellenállás joga), az önálló vármegyei költségvetés (vármegyei háziadó, amely gyakran még az állami adónál is magasabb) miatt. A centralisták szerint tkp. az egész megyei rendszert fel kell számolni, s a kormány hatalmát kell megerősíteni. A vármegyét önkormányzati szervből végrehajtó szervvé kell átalakítani, s a megyei autonómia helyébe a települési autonómiát kell léptetni. A centralistákat sokan a bécsi politika kiszolgálóinak minősítették, hisz Eötvös Metternichnek is felajánlja programját, bár felelős (nem a vármegyének, hanem a magyar kormánynak) minisztériumokról, magyar országgyűlésről (népképviselő, cenzus) és alkotmányos polgári monarchiáról beszél. A program nem elégszik meg a Lajtán inneni területekkel, s Ausztriának is parlamentet, kormányt, ill. alkotmányt javasol. Az osztrák és a magyar kormány legyen egyenrangú (ezzel Eötvös tkp. a dualizmus előképét vázolja fel). Metternich nem támogatja Eötvös koncepcióját. Kossuth - noha Eötvös elképzeléseivel tkp. egyetért - a vármegyét a magyar alkotmányosság bástyájának tekinti, melynek jogkörét csak a polgári átalakulás megteremtése után lehet megváltoztatni (a Batthyány-kormány hatalomra kerülése után tkp. a municipalisták is centralistákká válnak). Az 1847/17. törvénycikk kimondja, hogy a vármegyében nem lehet választásokat tartani. Kossuth az OHB elnökeként megyei zavargások esetén kormánybiztost jelöl ki és felfüggeszti a megye autonómiáját.

1846-ban jelenik meg (Lipcsében) Eötvös *Reform* című munkája. A Pesti Hírlap ekkorra már elméleti szakfolyóirattá vált, melyben csak centralista cikkek jelennek meg, ám 1846-tól nyitnak, s többé nem szólnak a vármegyék kérdéséről.

Mivel az 1844-es országgyűlés az udvar számára is kudarc volt, ezért Metternich radikális lépésekre szánja el magát. Ezúttal nem perekkel kísérletezik, hanem *Apponyi György* (Magyarország második főkancellárja) és *Jósika Samu* (Erdély kormányzója), ill. az újkonzervatívok segítségével próbálja céljait elérni. Igyekeznek a megyéket szorosabb ellenőrzés alá vonni, ezért 1845. februárjától a főispánok mellé/helyett főispánhelyetteseket (*adminisztrátorokat* (Kossuth ausztriai megfelelőiktől kölcsönzött elnevezésükön *Kreishauptmannok*)) neveznek ki, akik köznemesek, s általában nem az adott vármegyéből származnak. Az "adminisztrátorok réme", *Luka Sándor*. Hont megye adminisztrátora, aki pl. katonasággal véteti körül a megyeházát, elhalasztja a tisztújító gyűléseket, stb., s aki mindezek ellenére Kossuth kormánybiztosaként fejezi be karrierjét. 1847. novemberében az ellenzék többsége már nem feltétlenül szignifikáns az alsótáblán.

Az ellenzék legkövetkezetesebb képviselőinek meggyőződésévé vált, hogy csak a jobbágyviszonyok teljes felszámolása révén biztosítható a magyar polgári átalakulás sikere. Erre figyelmeztette őket az 1846. évi galíciai lengyel felkelés példája is, hisz a szabadságukért küzdő lengyel nemeseket az osztrák kormányzat tkp. saját parasztjaikkal verette agyon. Ezért kezdeményezte Kossuth az egységes ellenzéki párt szervezését és program kidolgozását.

1846. november 12-én egy országos vásár során kormánypárti politikusok megalakítják Magyarország első politikai pártját, a Közhassznú Gyűléből szervezett Konzervatív Pártot, s meghatározzák 12 pontból álló programjukat is (amely egyedül Horváth Mihálynál jelenik meg a történetírásban). Kossuth szerint a Konzervatív Párt tkp. "ellopta" a programjukat, hisz minden társadalmi-gazdasági reformot felvállalnak (infrastruktúra fejlesztése, a mezőgazdaság hitellel való ellátása, a jobbágyok helyzetének rendezése, katonaaállítás-, és elszállásolás, városok és vármegyék reformja, törvény előtti egyenlőség, nyilvánosság, stb.), de nem esik szó a népképviselőtről, ill. a nemesi előjogokról.

A párt fő célja a birodalom egységének fenntartása, a nemzeti célok és a haladás ügyének összeboronálása. Olyan programot kínál a nemességnek, amely az adott viszonyok között biztosítja a modernizációt, s ez sokkal elfogadhatóbb cél számukra, mint a radikálisoké. A magyar szakirodalom általában a kurucos, nemzeti érzést hirdető, függetlenségi hagyományokat védő vonalat képviseli (ld. Kosáry Domokos), s a konzervatív pártot bécsi érdekeket kiszolgáló csoportosulásnak tekinti, s az 1848-as események miatt eleve hamvába holt kísérletnek tartják (ám hatását az adott pillanatra nézve nem vizsgálják).

1846. december 13-án Batthyány köriratban fordul a vármegyei ellenzék tagjaihoz, hogy 1847. március 15-ére gyűljenek össze Pesten és alakítsanak pártot. A pártok megjelenése már önmagában is az alkotmányosság felé mutat. Széchenyi időközben helytartótanácsi tag, a közlekedési bizottság elnöke lesz, ám a kormány munkájából csak azért vállal részt, mert úgy véli, hogy a kormány politikája új irányba indult el. 1846-ban zajlik a Duna és a Tisza szabályozása, folyamatban van a vasútépítés, és a Lánchíd építése. Széchenyi a kormány tagjaként sem kormánypárti, ami a lakosság számára is jelzésértékű. Ám Széchenyit az ellenzék vezérkara nem érti meg, nem tudják, hogy miért állt - látszólag - a kormány oldalára. 1847. március 15-én Pesten megalakul az Ellenzéki Kör (amely tkp. a Teleki László által alapított Pesti Kör és a *Radnai László* által létrehozott Nemzeti Kör egyesülésével jön létre), s vezére gróf Batthyány Lajos lesz. A párt programjának - az 1847. június 6-7-én kiadott *Ellenzéki Nyilatkozatnak* - megszövegezésére hat tagú bizottság (Kossuth, Szemere, Pulszky, Eötvös, Teleki László, Deák) ül össze. Végül Kossuth és Szemere javaslata közül választanak, a döntésre a kecskai birtokán tartózkodó Deákot kéri fel. Az ellenzéki Párt programja Kossuth javaslatára épül: az ellenzék végső célja - belga mintát követve - a polgári alkotmányos állam létrehozása. El kell határolódnia a konzervatív párttól, bizonyítani kell, hogy nem várható tőlük valódi reform. Közterhekbeni osztozkodás (közteherviselés); a honpolgárok nem nemes osztályának törvényhatósági és helyhatósági jogokban való részesítése; törvény előtti egyenlőség; kötelező, állami kárpótlásos örökváltság; ösiség eltörlése; stb.

A hamarosan megrendezésre kerülő választásokon Kossuth követ lesz Pest megyében (annak ellenére, hogy kisnemes és újságíró, aki nem a birtokainak jövedelméből él, s nem a rendi választók által képviselt ideálokat testesíti meg, s mindennek tetejébe még nem is Pest megyei, aki Tinnyén vásárolt birtokot magának, hogy Pest megyében indulhasson a választásokon. Ráadásul ellenjelöltje, *Batta Sándor* is liberális volt). Azért volt fontos, hogy Kossuth Pest megyében legyen követ, mert az országgyűlésen Pest megye követi szólaltak fel elsőként (Kossuth követő társa *Szentmihályi Mór*). Kossuth követutatisása az Ellenzéki Nyilatkozat szellemében készül el, a követutatisásban nem szereplő kérdésekben való döntést a követek belátására bízták. Szécheny is mindent megtesz, hogy követé választassa magát, előbb Pozsonyban próbálkozik (sikertelenül), végül Moson megyében választják meg, s az alsótáblán ő képviseli a centrumot, ám tkp. teljesen elszigetelődik.

Ferdinánd császár és király 1847. november 12-én magyar nyelven nyitja meg a diétát. Az elvi eltérések mellett személyes küzdelem is folyt Széchenyi és Kossuth, ill. Batthyány és Apponyi kancellár közt. Ha parlamentárisnak akarták a magyar alkotmányt, ennek egyik előfeltétele már megvolt: a kifejezett pártélet. Mikor november 17-én a horvát sérelmet emlegették, a konzervatívok a reformokra való utalással akarták útját szegni a gravaminális politikának, az ifjú gróf Andrássy Gyula, Zemplén követe, kihez az ellenzék nagy reményeket fűzött, így szólt: "Nincs természetesebb igazság, mint hogy az, aki már birt jogok védelmére nem képes, még kevésbé képes újak szerzésére". Aztán az országgyűlési újság kiadása okozott vitát. Kossuth teljesen méltányolta a nyilvánosság értékét és ugyan kinek vált volna az inkább hasznára, mint neki? A konzervatívok sem tartották helyesnek a régi gyakorlatot, mely a hírlapokat a beszédek kivonatára szorította, a nevek elhallgatásával, de azért az országgyűlési újság kiadásába még sem akartak beleegyezni. Kisebbségi csempetések után november 22-én *Somssich* indítványt tesz, intézzen a tábla hálafeliratot a királyhoz magyar beszédéért, a nádor megerősítéseért és a királyi előadásokért. A sérelmeket, régi szokás szerint, bízzák külön választmányra. A kormánypárt vezére, parlamentáris szokás szerint, hivatott a válaszfelirat fölveinek kitűzésére, és az ellenzék, parlamentáris szokás szerint, ekkor méri össze erejét a kormányéval. De nálunk még meg kellett mutatni, hol a többség. Kossuth nem is maradt adós a válasszal. Ő is kész kifejezni háláját, de a sérelmek tárgyalásáról le nem tesz. Csakhogy nem "ésszerű" gravaminális politikát akar, mely megelégedett az orvoslás utólagos sürgetésével, hanem azt követeli, hogy sérelmek többé ne történhessenek". E sérelmekért pedig az egész rendszert, a kormánynak Ausztriától való függését teszi felelőssé, reményét a dinasztíába veti. Így a királyt elválasztja kormányától, hogy emezt annál erősebben sújthassa, különösen az adminisztratori intézmény miatt. Széchenyi most is középpont áll és a nagy történelmi tényeknek levonja tanulságát. Szerinte nem szabad separatióra gondolni, mióta a kormány nem gondol beolvasztásra. Természetes, hogy a munkát sürgeti, a reformot, első sorban az országgyűlésnek Pestre helyezését. A vita további folyamatában fel is lép közvetítő indítványával, mely szerint érintsek ugyan a feliratban a sérelmeket, de csak általánosságban, a fősúlyt pedig a végrehajtó hatalom és a törvényhozás összhangjára helyezték (november 26.). Somssich visszavonta a maga

indítványát. Az ellenzék még erősen összetartott, mit különösen Batthyány Lajosnak köszönhetett és a döntő szavazásnál 26 megye szavazott "Pest" és csak 22 "Mosony" mellett. Kitünt a rendelnél az ellenzék többsége.

1791 óta a főrendiház erős vára volt a kormánynak és most is megmaradt annak. Visszaküldi a feliratot, abban a reményben hogy a rendek, régi szokás szerint, majd enyhítenek rajta. De ezt a pártélet nem engedte. Hisz, ha parlamentáris a kormány, Apponyi, ha leszavazzák, nem maradhat helyén és az ellenzék jut a hatalom birtokába. Az elvi kérdés tehát most már hatalmi kérdéssé vált. Kossuth, kinek tekintélyét és vezérségét ekközben a közteherviselés és a honosítás tárgyában folyt viták még jobban megszilárdították, dec. 15-én nem engedi, hogy csak hálálkodjanak, a sérelmek kiemelése nélkül. Jobb, ha félreteszik az egész feliratot, minthogy a két tábla közt nincs megegyezés. Pártja követte és megszavazta a felirat letételét. Így történt, hogy a királynak nem mondtak hálát magyar beszédeért, mely őket annyira elragadta, azt a kormányt pedig, mely századok óta először volt őszintén magyar és haladó, olyan bizalmatlansággal fogadták, minővel a Batthyányak, Pálffyak, Revickyek és Majláthok soha sem találkoztak. Hiába, a pártszempont még az országos érdeknél is erősebb volt. Apponyinak meg kellett mutatni, hogy miatta még a király sem részesül az annyira megérdemelt hódolatban; meg kellett ingatni állását.

Az ellenzék némely konzervatívabb tagja fájalta, hogy már nem egy táborban küzd Széchenyivel, és nem tartotta jogosnak a végsőig menő küzdelmet folytatni a kormány ellen akkor, mikor az haladni akar. Nem szenved-e ezáltal maga a haladás, a reform, a nemzet? A régi tekintélyeket bántotta Kossuthnak mindent elhomályosító varázsa. Az oly vezetést, minő Deáké volt, még eltűrték az oligarchák; hisz az mindenkit arra a pontra állított, hol legjobban kitűnhetett, szolgálva a közügyet. Az új vezetés ellenben minden dicsőséget a maga részére foglal le, és csak statistáknak nézi az egyenlő jogukat. Így történt, hogy különösen Szentkirályi Móric, Kossuth nagyteknélyű és munkás követőjára fellázadt a pártfegyelem ellen. Hatott rá az is, hogy Apponyi kész volt engedményeket tenni a városok szervezése dolgában. Az elégedetlenekhez tartozott még Pázmándy Dénes, báró Wenckheim Béla, ki ezt nyíltan ki is fejezte, és mások, mint Lónyay Menyhért, kikre Széchenyi rábeszélése volt hatással.

Széchenyi politikai állása akkor egészen világos. A mérsékelt konzervatívokból és ellenzékiekből akar többséget alakítani, mely a kormányt tovább vigye a reform útján. Cselekednie kell, "mert kikelni látta a rossz magot, melyet Batthyány Lajos ördögi keze hintett el". Kossuthal azonban nyílt csatába bocsátkozni nem akar. Bár az értekezletek a középpárt alkotására nagy titokban folytak, mégis mindenki tudott felőlük, mert mint Széchenyi mondja: "Magyarországon senki se bír hallgatni". Tudott Kossuth is, ki kész volt engedni, – ha Apponyi lemond. A nádor oly módon akarta Kossuthtól elvonni a mérsékeltbb ellenzékieket, hogy kir. leiratot eszközölt ki, mely kijelenti, hogy az administratorok alkalmazását kivételesnek tekinti, a megyei szervezetet fenntartani óhajtja, a rendeket pedig felhívja, fordítsák figyelmüket a törvényhozás komoly feladataira. De ez a leirat nem elégítette ki a Kossuthot elhagyni készülöket, még Andrásyt sem, kire Széchenyi nagyon számított. Deák közbenjárt Kossuth mellett és a követek még sem mellőzhették a választóikra való tekintettel. Szentkirályi duzzogva haza ment és le akart mondani. Midőn a február 5-ei ülésen a királyi leiratot tárgyalták, az ellenzékiek közt csak Lónyay Menyhért, Bereg követe állott ígéretének. De ez elég volt, mert több megye szavazata megoszlott. Huszonhárom megye szavazott pro, ugyanannyi contra és Horvátország a kormány mellett döntött.

Nemcsak Kossuth tekintélye állott kockán, hanem az ellenzéknek oly nehezen szerzett többsége is. Felveszi a keztyűt. Taktikával, mint ma mondanák, mégsem lehetett őt megdönteni. Az ország mellette nyilatkozott. Somogy épen ez időben választotta meg az első radikálist, Madarász Lászlót. Az izgatottság nőttön-nőtt, a törvényhozás munkája fennakadt. A kormány február 8-án leiratot készített, melyben a rendeket felszólítja, alkossanak oly szabályokat, melyek e botrányos jeleneteket megszüntetve, biztosítsák a törvényes szólás- és vélemény szabadságot.

Ezt azonban nem küldték el. Erősebb szerekre volt már szükség. Bécsben már komolyan szóltak az országgyűlés feloszlatásáról. István nádor pedig nagy állami conferentia tartását véli szükségesnek, mert maga már nem vállalhat felelősséget. Csak Széchenyi, ki csupán azt kívánja, hagyják őt dolgozni, bizik most is a jobb fordulatban. A tél folyamán Kovács Lajos elvégezte az ő irányelvei alapján a javaslatot a magyar közlekedési ügy rendezéséről, melyet ő – vonakodva bár – betegsége miatt kénytelen volt magáénak vallani és melyet a "Felséges hazának" ajánlott.

Tudta, mennyi mindenféle országos és magánérdek várja kielégítését javaslataiból, melyekből a kormány segedelme nélkül nem lehet semmi. Ez volt az az alap, melyen szilárdul állott, melyen népszerűsége nem szenvedett csorbát. Elhatározta, hogy "letöri Kossuth szarvait". Budapestről kiinduló centrális vasúti-rendszert akart, mely minden világtájban elhatol az ország határáig és melyet jó közúttak hoznak összeköttetésbe minden vidékkel. Ez a terv – mai hálózatunk alapja – ellene van Kossuth régi tervének, a centrifugális alföld-fiumei vasútnak.

A nagy gróf február 27-én meglátogatja hatalmas ellenfelét, felszólítja, fogjon vele kezét e nagy mű megalkotásában és felkéri, legyen ülnöke a vasúti tanácsnak. Kossuth mindent visszautasít. Ő nem tud engedelmeskedni, tisztviselő sem lesz soha, még akkor sem, ha egészen független magyar miniszterium lépne hivatalba. Szegény akar maradni. «Nem alszik, nem eszik, lefogy. Már benne van a revolúció fanatismusában.»

Meg volt tehát «a forradalmi fanatizmus» Kossuthban már a párisi események híre előtt is. E fanatizmusban része lehetett annak az elkeseredett küzdelemnek, melyet annyi ideje vívott, csalódásának, a politikai élet mindennapos munkájával járó izgatottságnak. De általános oka sem hiányzott. Először is a demokrácia valóban utat tör már magának. A városi elemet, bármily nyugodt, mégis csak izgatja rendezésének soká húzódó kérdése, Izgatja a nemesi uralomnak és gőgnek előrelátható megszűnése, vagy legalább csökkentése. A jobbágyot váltsága, felszabadulása, adója könnyítése tartja izgalomban. Az oly izgatók, minő Madarász László vagy Percel Móric, különben is elenyésztek a különbséget a kis-nemes és a paraszt közt. Több éven át rossz volt a termés, 1847-ben, mint Európaszerte, nálunk is nagy az inség és a szűkölködők tömegesen özönlenek a városba, hol a közjótékonyosság alig tud segíteni rajtuk.

De közjogi tekintetben sem hiányzott a századokon át öröklődő ok: az ország függése a bécsi kormánytól. Ez most jót akar, de nem képes rá. Finanziális bajaiban, az olasz bonyodalmak közepett, nem képes előteremteni azt a pénzt, mely beruházáshoz, úrbérváltáshoz feltétlenül szükséges. Adót pedig most már a nemestől is követel, ki még sem tudhatja, nem használják-e fel ép hazája ellen adómentességének feláldozását. Annyira érzik az osztrák nyűgöt, annyi ok van a bizalmatlanságra, hogy még Széchenyi is türelmetlenül felkiált: Magyarországnak vagy egészen be kell olvadnia Ausztriába, vagy saját tengelye körül forognia.

Az orvosláshoz vezető utat tisztán látja az ellenzék. Valóvá kell tenni az 1790. X. tc.-et, Magyarország függetlenségét és valóvá kell tenni a kormány függetlenségét a nép képviselte által. Ezeket követeli a megyék közvéleménye és az ifjúság zaja. Kossuth már első beszédében követeli az ország szabadságát, Pázmándy Dénes az ország befolyását akarja biztosítani a külügyekre, noha elismeri ezek közösségét. István nádor hiába áltatja magát azzal, hogy mindenki abszurdnak tartja az 1790. X. tc. lényegét, a budgetet és a felelős miniszteriumot.

Mihelyt Kossuth érzi, hogy Széchenyi közlekedési javaslata megerősítheti a kormányt, feléleszti. Február 25-én afelől tanácskozik az ellenzék: nem kellene-e a Felsőház feliratot intézni, kérve őt, adjon alkotmányt minden népének. Már arról is beszélnek, hogy az olasz szabadság elnyomására nem szabad használni magyar katonaságot. Még az ellenzékben is ellene nyilatkoznak e szándékoknak a régi tekintélyek, csak Bónis, Madarász és Asztalos csatlakoztak Kossuthhoz, de azért világos volt, hogy csakugyan kezében "az üszök, mellyel lángra lobbanthatja szalmaviszonyainkat". Február 28-án már sok idegen elem tolong a követi táblák körül, akár a francia revolúcióban. Az ifjúság már többször össze is csap a katonasággal.

13. Forradalom és szabadságharc Magyarországon 1848-49-ben

I. A forradalom kitörésétől az áprilisi törvényekig (1848. március-április)

1847. november 12-én megnyílik a Pozsonyban összeült utolsó magyar rendi országgyűlés, ahol az ellenzék Kossuth és Batthyány vezetésével folytatta küzdelmét a reformok keresztülviteléért. Az alsótáblán immáron az ellenzék volt többségben. Az ellenzék olyan programot képviselt, amelynek célja a polgári alkotmányos Magyarország megteremtése volt (az alkotmányos különállóság biztosítása (Bécs számára nem látszik veszélyesnek; I. Ferenc császárrá választásakor ezt ki is nyilvánította, teljes különállás a Pragmatica Sanctioban rögzítettek szerint), az ország újraegyesítése (ezt Bécs akadályozta), ill. az ország modernizálása ösiség megszüntetése. A nemzet fogalmat a nemesek saját maguk terjesztik ki a többi társadalmi rétegre a törvény előtti egyenlőséggel. Beemelik az eddig kívülmaradtakat, nem tettek különbséget a nyelv, a vallás és a kultúra szerint). Bécsben azonban nem akartak engedni az ellenzék követeléseinek. A konzervatív felsőtábla segítségével egészen 1848. február végéig sikerrel akadályozták meg azt, hogy az országgyűlés érdemi eredményeket érjen el. Az utolsó pozsonyi országgyűlésen a nádor megválasztását követően meddő viták folytak, s az udvari körök már a diéta feloszlását fontolgatták (Kossuthot pl. - nem kis részben azért, mert "túljátszotta" a szerepét - 1848. február 5-én leszavazták).

1848. január 12-én forradalom tört ki Palermóban, s a forradalmi hullám végigsöpört Itálián. Február 22-24-én Párizs népe kelt fel, s elűzte a gyűlölt polgárkirályt, Lajos Fülöpöt. Az eseményeket tkp. a párizsi forradalom mozdította ki a holtpontról. A párizsi hírek március 1-én érkeztek meg Pozsonyba, mire március 3-án Kossuth előterjesztette azt a - Széchenyi által ostobaságnak minősített - felirati javaslatot, amelyben az ellenzék nevében bírálta a bécsi bürokrácia "mozdulatlanságát", s buzdította az országgyűlést, hogy politikáját emelje a "körülmények színvonalára". A képviseleti rendszert és az alkotmányos kormányzást sürgette világos, bár óvatos formában. Széchenyi szerint fel kell oszlatni az országgyűlést, amely munkáját csak kb. hat hónap múlva, az események rendeződése után folytathatja. A felsőtábla ellenkezése a március 13-ai bécsi forradalom - melynek kitörésére komoly hatást gyakorolt Kossuth németre lefordított, s Bécsbe is eljutott beszéde - hírére megtört, s másnap a mágánások is hozzájárultak, hogy a feliratot az uralkodó elé terjesszék (a felsőtábla elfogadta a felirati javaslatot). Így indult két hajón, köztük a Ferenc Károly gőzösön, március 15-én délelőtt - mit sem tudva az egyidejű pesti fejleményekről - az országgyűlés két táblájának küldöttsége Bécsbe.

Metternich ekkorra már lemondott, s az elbizonytalanodott udvari körök március 15-én délután - a küldöttség érkezése előtt - sietve alkotmányt ígértek a bécsieknek. Ezek után a magyarokat sem lehetett elutasítani, s az Államtanács István nádort teljes hatalommal ruházta fel, de hallgatott a felelős minisztérium megalkotásáról. Kossuth még március 14-én este a pozsonyi Zöld fa vendéglő erkélyéről úgy mutatta be Batthyányt mint Magyarország leendő miniszterelnökét. A kinevezés elérése nélkül - főleg a pesti forradalom hírének megérkezése után - a küldöttek nem térhettek vissza Bécsből. Batthyány és Kossuth győzték meg erről a nádort, aki a királytól szóbeli engedélyt kért, hogy Batthyányt miniszterelnöknek nevezze ki és felhatalmazza a kormány megalakítására. Így született meg március 17-én a megbízás az Államtanács akarata ellenére, de az uralkodó beleegyezésével.

Amikor március 15-én a magyar országgyűlés küldöttsége Bécsbe indult, a napon a márciusi ifjak - Petőfi, Vasvári, Jókai vezetésével - is cselekedtek Pesten. Cenzori engedély nélkül kinyomtatták Petőfi híres költeményét, a *Nemzeti dal*t s a nemzet legfontosabb követeléseit megfogalmazó *12 pont*ot. Délután nagygyűlést tartottak a Nemzeti Múzeum előtt, majd a budai várba vonulva kiszabadították a sajtószabadság apostolát (*Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*, 1844), Táncsics Mihályt. Létrehoztak egy spontán hatalmi szervet, a Forradalmi Bizottmányt, a forradalom vívmányának védelmére, ill. a rend biztosítására pedig felállították a Nemzetőrséget. Kossuth Lajos, ahogy visszatért Pozsonyba eldöntötte, hogy kihasználja a pesti forradalmi lángot, és ennek az ellenőrzésére fontos személyeket küldött Pestre, hogy készítsék elő a megalakulandó kormány letelepedését. Gróf Batthyány Lajos nem vállalta a feladatot, így Szemere Bertalan, Klauzál Gábor, valamint Pukuli Ferenc (Kossuth pénzügyminiszteri politikai államtitkárnak szánta) ment Pestre, s megérkezve felállították a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottságot.

1848. március 31-én tömegmegmozdulása került sor Pesten, s az erről érkező hírek hatására a bécsi udvar meghátrált és beleegyezett gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezésébe. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy Kossuth "csinált" Batthyányból miniszterelnököt. Valójában más esélyes nem volt, hiszen Széchenyi Istvánt az ellenzék nem fogadta volna el. Az is természetes volt, hogy Kossuthnak a megalakuló minisztériumban a helye. Batthyány tudatában volt ennek, bár számolnia kellett Eötvös József és Szemere Bertalan ellenállásával. Utóbbiak és Kossuth pedig az ellen tiltakoztak, hogy az ellenzékhez közeledő Széchenyi István tagja legyen a kormánynak. Széchenyi ugyanis mindent megtett, hogy ne kerüljön sor Batthyány kinevezésére. Talán csak a Batthyány által sietve Pozsonyba hívott Deák Ferenc és a Pesten tartózkodó Klauzál Gábor miniszterségének nem volt ellenzője. Március 23-án délelőtt azonban Pestről nyugtalanító hírek érkeztek a sajtótörvény és az országgyűlés lassúsága miatti elégedetlenségről. Batthyány ekkor úgy döntött, nyilvánosságra hozza a miniszterek névsorát, hogy közülük

"miniszteri biztosokat" küldhessen a fővárosba. Mivel úgy vélte, hogy kormányának nagyobb stabilitása lesz, ha Széchenyit is beveszi a kabinetbe, megkérdezte tőle, vállalná-e a közlekedési tárcát. Az igenlő válasz után mindkét táblán közzétette jelöltjei névsorát.

Batthyány bejelentésével a kormány sorsa még nem dőlt el, hiszen a királytól kellett elnyernie tagjai kinevezését. Bécsben Kossuthot nem akarták elfogadni. Batthyány és az átalakulást ekkor még határozottan támogató István nádor erélyes fellépésére volt szükség, hogy előbb a minisztérium megalakulásáról szóló törvényt, majd a kabinet névsorát is jóváhagyják. 1834. április 7-én V. Ferdinánd kinevezi az első felelős magyar kormányt, majd április 11-én az uralkodó szentesítette az ún. áprilisi törvényeket, majd berekesztette az utolsó rendi országgyűlést, és a minisztérium Pozsonyban lévő tagjai letették az esküt. Batthyány első intézkedése a jobbágyszabadítás kihirdetése volt. Ezzel véget ért a feudális társadalmi rend korszaka Magyarországon. 1848. március-áprilisában a magyar országgyűlés törvények sorában formálta meg az új polgári állam kereteit.

Az áprilisi törvények (1848. április 11.)

I. A törvények három csoportba (társadalmi átalakulás, államszervezet, államjog sorolhatók, de a határok nem merevek, mert a polgári államszerkezetre vonatkozó törvények egyszerre fontos polgári vívmányok és ugyanakkor a nemzeti önrendelkezés leghatékonyabb eszközei.

1. Az ország önrendelkezéséről

- évenkénti országgyűlés Pesten,
- felelős minisztérium, miniszteri ellenjegyzés,
- a költségvetés parlamenti jóváhagyása,
- nemzetőrség felállítása,
- a Részek visszacsatolása, Unió Erdéllyel.

2. A polgári átalakulásról

- jobbágyszabadítás,
- ősiség megszüntetése,
- közteherviselés,
- népképviselő,
- sajtótörvény.

II. A végrehajtó hatalom átalakítása

- független, felelős minisztérium (székhely: Buda-Pest),
- egységes, centralizált végrehajtó hatalom, egy elnök, nyolc szakminiszter,
- független: nincsenek Bécsben közbeiktatott, közvetítő szervek,
- felelős: a miniszterek az országgyűlésnek felelősek, bármely királyi leirat csak miniszteri ellenjegyzéssel érvényes,

III. A törvényhozó hatalom átalakítása

1. Népképviselői országgyűlés (évente Pesten)

- kétkamarás: képviselőház, felsőház,
- választójog: cenzusos (1/4 telek, műhely, 1 segéd, középiskola),
- királyi jogkör: összehívás, szentesítés (jelképes), berekesztés (csak a költségvetési vita után); cél: a hatalmat ne sajátítsa ki a király.

2. A megyegyűlés tágítása a népképviselő felé

IV. Jobbágyszabadítás

- örökváltság: azonnali, kötelező és későbbi állami kártalanítással,
- megszüntet minden úrbéri terhet, robotot, dézsmát,
- a jobbágytelek a volt jobbágyok szabad tulajdona,
- a kármentesítés az évi szolgáltatások kb. hússzorosa,
- a papi tized eltörlése kármentesítés nélkül,
- megszünteti a földesúri joghatóságot, az úriszéket.

V. A törvénykönyv korabeli kritikája

1. A nemzetiségi kérdés megoldatlansága

- "egy politikai nemzet" koncepció,
- a nemzetiségek kollektív jogait nem mondják ki.

2. A megyék népképviselői alapra helyezése befejezetlen marad

3. A jobbágyszabadítás nyitva hagyott kérdései

- a zsellérek a volt jobbágyok felét tették ki, de földosztás szóba sem jöhet,
- a szőlődézsma kérdése rendezetlen.

A törvények lényegében felszámolták a feudális rendszert, s megnyitották az utat a polgári társadalom és a tőkés gazdaság számára. A törvénykönyv a liberális köznemesség alkotása. Erényei és hibái az 1848 tavaszán született kompromisszumok eredményei.

II. A Batthyány-kormány működése. Nemzetiségi és parasztmozgalmak a forradalom és szabadságharc időszakában

1. A Batthyány-kormány működése

1848. április 14-én Pestre települ át a magyar kormány. Egy sor főispán kinevezésével tkp. megszüntették az adminisztrátori rendszert. A népképviselői országgyűlés előzményeként a vármegyék és magisztrátusok ideiglenes bizottságot hoznak létre. A kormány ellenőrzése alatt országosan is létrehozzák a Nemzetőrséget. A kormány működéséhez pénz kell. A kérdés az, hogy a közösen kezelt állami jövedelmek milyen arányban oszlanak meg. Kossuth szerint különálló magyar pénz kell, ill. erre fedezet Bécsből (bankógyártás), de Ausztriában a polgárság győzött, akik az új pénz ellen tiltakoztak.

Az 1848. április 7-én hatalomra jutott Batthyány-kormány nem volt könnyű dolga. Az ország kincstára szinte üres volt, a parasztság egy része elégedetlenkedett a jobbágyszabadság szabályozása miatt. Az országban élő nemzetiségek egy része - szerbek, románok, szlovákok - követelték nemzetként való elismertetésüket. Az országban állomásozó császári-királyi hadsereg vezetői nem voltak hajlandók engedelmeskedni a magyar kormánynak.

A Batthyány-kormány kitűnő politikusok sorát vonultatta fel. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök a reformellenzék vezetőjeként bizonyította kiváló szervezői képességeit. Kossuth Lajos pénzügyminiszter, Széchenyi István közlekedésügyi miniszter, Deák Ferenc igazságügyminiszter már a reformkorban nevet szerzett magának. Szemere Bertalan belügyminiszter a reformkorban a börtönügyről és a halálbüntetésről írott értekezéseiről vált híressé. Klauzál Gábor kereskedelem- és iparügyi miniszter az 1843-44-es országgyűlésen játszott fontos szerepet. Mészáros Lázár hadügyminiszter a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt. Esterházy Pál külügyminiszter a konzervatívok közé tartozott s korábban Ausztria londoni nagykövete volt.

A kormány sikerrel csillapította le a parasztmozgalmakat, amelyek a jobbágyszabadság továbbfejlesztésére törekedtek. Batthyány elérte a Magyarországon állomásozó császári-királyi alakulatoknak a kormány alá rendelését. Ő kezdeményezte az önálló magyar hadsereg, a honvédség első zászlóaljainak felállítását is. Kossuth pénzügyminiszter előbb államkötvények, majd önálló bankjegyek, az ún. Kossuth-bankók kibocsátásával biztosította az ország gazdasági életének működését.

Amíg Kossuth mindent megtett, hogy a magyar pénzügyi igazgatást függetlenné tegye Ausztriától, Batthyány május 7-én Bécsben járva elérte, hogy az országban állomásozó (császári) sorkatonaságot a magyar honvédelmi miniszternek rendeljék alá (az áprilisi törvények erről nem rendelkeztek, mivel korábban csak egységes császári-királyi hadsereg volt). Amikor pedig a haderő kis létszáma miatt Batthyány kezdeményezésére május 17-én megkezdődött a honvédek toborzása, Kossuth egy héten belül kincstárjegyek (kamatos, későbbi kifizetésre szóló kincstári utalványok) kibocsátásáról döntött, hogy "a honvédsereg kiállítását, felfegyverzését, táborba vitelét" az így befolyt pénzből biztosítsák. Az együttműködés politikai indítékai mellett a miniszterelnök az első pillanattól elismerte Kossuth nagy népszerűségét, míg Kossuth tisztában volt Batthyány tekintélyével.

1848. május 14-én az udvar az újabb bécsi nyugtalanságok elől Innsbruckba menekült. Június elején Batthyány itt érte el, hogy az erdélyi unióról szóló törvényt a király szentesítse, Jellasicsot pedig felfüggeszse hivatalából. Miniszterelnök és pénzügyminiszter között még ekkor is összhang volt. Kossuth helyeselte a nádor és Széchenyi utazását is Innsbruckba, hogy az országgyűlés közelebbi megnyitására az uralkodót vagy valamelyik főherceget meghívják. Tudjuk, az út nem járt eredménnyel.

1848. június 8-án V. Ferdinánd leiratban tudatta a magyar kormánnyal, hogy elrendelte a katonai határőrvidék visszacsatolását és addig a magyar kormány fennhatósága alá vonja ezeket a területeket. Ennek ügyintézésére királyi biztost nevezett ki Csány László személyében, aki leutazott erre a területre, hogy szervezze a szerbek elleni honvédelmet. A magyar közvélemény el volt foglalva a választási előkészületekkel, így nem látták a hármasszöveget (horvát, szerb, román). Petőfi Sándor a választások során megbukott. 1848. július. 5-én nyílt meg az országgyűlés Pesten. Összetételében minden nemzetiség arányának megfelelő számú képviselővel képviseltette magát!

A július 5-én megnyílt népképviselői országgyűlésen a kormánynak 90%-os többsége volt, a kis létszámú ellenzék élén Nyáry Pál, Kossuth újkeletű ellenfele állott. A politikai helyzet romlása azonban – délvideki fegyveres szerb mozgalmak, a horvát ellenszegülés, az osztrák kormány egyre nyíltabban ellenséges politikája – Kossuthot óvatosságra készítette. Elővigyázatossága az országgyűlési választásfelirati vita, pontosabban az Itáliában harcoló osztrák erőknek nyújtandó segély kérdésében vált nyilvánvalóvá. Kossuth egyrészt érzékeltette, hogy ő ugyan a kormány álláspontjának előadója, de azzal nem ért egyet, másrészt jelentős szerepe volt abban, hogy a többségi határozat erőtlenné elvi nyilatkozat formájában rögzítette a segély megajánlását.

1848. júliusában még elvileg nincs törés Bécs és Budapest között. 1848-ban a különböző német forradalmak célja az volt, hogy egységes államot hozzanak létre. Összehívták a Majna menti Frankfurtban a Német Nemzetgyűlést. Napirenden volt az alkotmánytervezet összeállítása, a német egység kérdése. Felvetődött a probléma, hogy mit csináljanak azokkal az uralkodókkal, akiknek van nemnémet területe? Olyan alkotmányt akarnak, amely szerint a német uralkodók a nemnémet területekkel csak perszónálunióként álljanak kapcsolatban; el kell különíteni a német és nemnémet központi szerveket. Az összes osztrák terület, beleértve Csehországot is betagolódik a Német Birodalomba Ausztria révén, de császári címet nem lehet kiadni. Nem lehetnek közös kormánysszervek - Ausztriának és Magyarországnak ekkor sem voltak közös kormánysszervei -; ez a magyar önállóság óriási esélye. Kossuth elküldte Frankfurtba megfigyelőként a magyar népképviseleti országgyűlés küldötteit. A magyar kormány ünnepélyes nyilatkozatban köszöntötte a határozatot, de ehhez nem lett volna joga a magyar kormánynak. Bécs a német egység tervét nem tudta elfogadni, hisz az osztrák polgárság a centralizmus híve volt. Budapest úgy gondolta, hogy Ausztria fegyveresen fog szembefordulni a német egységgel, ezért Kossuth beterjesztett egy határozattervezetet, miszerint az egységes német állam elleni osztrák támadáshoz a magyar kormány semmilyen segítséget nem fog nyújtani. A határozatot a magyar országgyűlés elfogadta, de ennek nem volt semmiféle haszna.

A fenyegető veszély miatt a magyar országgyűlés Kossuth megajánlása beszédét követően 1848. július 11-én 200 ezer újoncot és 42 millió Ft hitelt szavaz meg, s augusztus 13-án megkezdik a nemzetőr csapatok szervezését. Az uralkodó, V. Ferdinánd azonban nem szentesítette a törvénycikkeket, az események ugyanis úgy alakultak, hogy a 40 ezer újoncra már nem volt szüksége az uralkodónak. A császári hadsereg gyors győzelmeket aratott Itáliában, s a külpolitikában is kedvezőtlenül alakult a helyzet. Az 1848. júniusi párizsi munkásfelkelés miatt Franciaország nem tudott aktívan részt venni az európai politikában. Július végén az észak-itáliai felkelők katasztrofális vereséget szenvedtek a császári-királyi hadseregtől. Bécsben elérkezettnek látták az időt arra, hogy véget vessenek a magyar önállóságnak. Jelöltjük is volt ennek végrehajtására: Josif Jellasics császári-királyi altábornagy, Horvátország bánja. Kossuth országgyűlési szereplése megrontotta viszonyát Batthyánnyal, s már az országgyűlésen is érződött a növekvő feszültség. Augusztus elejére a kabinet megosztottsága nyilvánvalóvá vált: az egyik oldalon az egyre óvatosabb Batthyány, továbbá Deák, Eötvös, Klauzál, Mészáros és az aggodalmas Széchenyi, velük szemben pedig Kossuth, aki többnyire élvezte Szemere támogatását. Batthyány magatartásának megváltozása egyébként szorosan összefügg az európai politikai és katonai erőviszonyok alakulásával. A júniusi párizsi munkásfelkelés lehetetlenné tette a francia köztársaság aktív külpolitikáját, ezzel megszűnt az észak-itáliai francia beavatkozás esélye az osztrákok ellen. Ugyanakkor a Radetzky által vezetett osztrák hadsereg július 25-én győzelmet aratott a lombardiai Custozánál, melyet követően augusztus 9-én fegyverszünetet kötöttek. Mindez felbátorította az osztrák kormányt, s augusztus közepén a császár visszatért Bécsbe. 1848. augusztus 27-én az osztrák kormány feliratot intéz a császárhoz, miszerint intézkedjen az illegitim magyar kormány ellenében, hogy a magyar kormány vesse alá magát az összbirodalmi ügyeknek. V. Ferdinánd még a nap folyamán utasítást ad István nádornak, hogy kezdjen hatni a magyar kormányra a tárgyalások megkezdése ügyében. 1848. augusztus 31-én megküldték a magyar kormánynak a *Johann Wessenberg* osztrák miniszterelnök kezdeményezésére készített híres "államiratot" (Wessenberg-féle emlékirat), amely az áprilisi törvények értelmében kialakított önálló pénz-, és hadügyeket törvénytelennek, a Pragmatica Sanctióval ellentétesnek nyilvánította. Nem használt a politikai hangulatnak, hogy augusztus 19-én a megerősített szenttamási szerb tábor elleni második támadás sem járt sikerrel. Ez növelte a sorkatonaság vezetésével szembeni gyanút, s az akkor folyó katonai vita során az ellenzéknek kedvezett, amely minden újoncot a honvédséghez akart sorozni. Ebben a helyzetben Kossuth volt az, aki – korábbi álláspontjából visszalépve – segített elfogadtatni a kompromisszumos megoldást (Batthyány azzal érvelt, hogy csak olyan törvényt szabad elfogadni, amely számíthat a király jóváhagyására). Jellasics eközben magához ragadta a tejhatalmat Horvátországban, és a „három terület egy királyságként” való megtervezésére tett lépéseket: augusztus 31-én megszállta Fiumét és a magyar tengeremelléket. A bécsi kormány látszólag visszalépett, a magyar kormány csak azt vegye tudomásul, hogy nincs önálló magyar had-, pénz- és külügy, a magyar illetékes miniszterek az osztrák illetékes miniszterek utasításai szerint járjanak el.

Tapasztalható Kossuth együttműködési készsége augusztus 27-én is, amikor a minisztertanács úgy döntött, hogy Batthyány és Deák utazzanak Bécsbe az új törvények elfogadtatása, illetve a horvátokkal folyó vita kompromisszumos rendezése érdekében. Amikor azonban az említett államirattal megérkezett, Kossuth egyedül kezdeményezte, hogy az országgyűlés menessen küldöttséget az uralkodóhoz, és kérjen világos választ: meg kívánja-e tartani a magyar alkotmányt és a trónját? Batthyányt felháborította ez a lépés, mert az adott helyzetben hibásnak tartotta.

1848. szeptember 4-ei felszólalásában Kossuth kijelenti, hogy a magyar kormány nem hajlandó lemondani, s ha kell, akkor fegyverrel is megvédi a szentesített áprilisi törvényeket. A gyenge idegzetű Gróf Széchenyi István a

fegyverek hallatán lemondott a miniszteri posztjáról (Batthyány hivatalosan azt közli, hogy Széchenyit tartóssan szabadságolták). V. Ferdinánd nevében újra visszaültették Jellasicsot a horvát báni tisztségbe, erről Budapest nem is tudott! Kossuth mindezt úgy értelmezte, hogy a magyar kormánnyal való nyílt szembefordulásról van szó. Batthyány félt attól, hogy az eredménytelenül visszatérő küldöttség megérkezése zavargásokhoz vezet, s mindent megtett azért, hogy ezt megelőzze. Szeptember 10-én kormánya nevében lemondott, és javasolta, hogy az ideiglenes végrehajtó hatalmat a képviselők és az utca bizalmát élvező Kossuthra ruházzák. Mivel Szemere Bertalan (a legradikálisabb miniszter) nem mondott le, Mészáros Lázár pedig távol volt (állítólag azért nem tért haza Itáliából, mert Mária terézia Rendet akart szerezni), ezért a furcsa helyzet állt elő, hogy bár a Batthyány-kormány lemondott, de két minisztere hivatalban maradt! István nádor a törvényes rend helyreállítása céljából magához vette a kormányzást, ezellen azonban a pesti nép szeptember 11-én megmozdult. Az országgyűlés többségi határozattal nem fogadta el a kormány lemondását. Amikor a nádor szeptember 12-én ismét Batthyányt bízta meg kormányalakítással, Kossuth ezt tudomásul vette és támogatta, sőt az elkövetkező napokban meg-megújuló támadásokkal szemben rendre megvédte a kormány nélkül tevékenykedő ügyvezető miniszterelnököt. Ám a király végül nem fogadta el Batthyány új, konzervatív-liberális politikusokból összeállított kabinetjét, s *Vay Miklós*t kívánta kormányalakítással megbízni, *Lamberg* altábornagyot, pozsonyi dandárparancsnokát pedig kinevezte királyi biztosnak, az országban állomásozó minden katonai erő főparancsnokának.

A lemondott Batthyány után az ország vezetése tkp. a szeptember 16-án megalakult Országos Honvédelmi Bizottmány kezébe került, melynek elnökévé Kossuth Lajost választották. A Bizottmány tagja lett még Nyáry Pál, Madarász László, Pálffy János, Patay József, Zsembery Imre, majd október 1-én Szemere Bertalan és Mészáros Lázár, ill. október 3-án a felsőtábla négy tagja (Perényi Zsigmond, Esterházy Mihály, Jósika Miklós és id. Podmaniczky Dénes) is. Október 8-ától tkp. az OHB látta el a kormány feladatait. Kossuth irányításával tovább folyt a hadsereg szervezése, s december közepére a magyar hadsereg létszáma már megközelítette a százezer főt. Szükség is volt e hadseregre.

A király szeptember 22-én magához rendelte a nádort, és felszólította, hogy mondjon le a nádori tisztéről (a nádor csak az őt kinevező országgyűlés előtt mondhatott volna le). Nem tudjuk pontosan, hogy a lemondás hogyan következett be, mindenesetre a nádort sietve egy birodalmi várkastélyba internálták, és haláláig, 1867-ig itt élt házi őrizetben. A második méltóság az országban az országbíró volt (ekkor épp Mailáth György gróf), akit - csupán megtéveszként - a király helytartónak nevezett ki. Szeptember 22-én Lamberg Ferencet altábornagyot valamennyi Magyarországon állomásozó csapat (beleértve Jellasicsot is) főparancsnokává nevezik ki. V. Ferdinánd december 1-re napolja el a magyar országgyűlést, majd Lamberget Bécsbe rendeli és két rendeletet ad át azzal, hogy ezeket ellenjegyeztesse a designált Batthyány Lajos miniszterelnökkel, ezután pedig a magyar miniszterelnök gondoskodik arról, hogy ezt a két rendeletet (az országbíró kinevezése nádorrá, ill. az országgyűlés elnapolása) hivatalosan tegyék közzé. Lamberg kinevezéséhez a hozzájárulást a király nem kézzel, hanem szóval tette meg, amihez a legfőbb hadúrként joga volt.

1848. szeptember 28-án Lamberg hajóval Pestre érkezett, ám a feldühödött pesti tömeg felismerte és a pesti hajóhídon felkoncolta. Bécsben azt hitték, hogy a rendeleteket közzétették, és minden rendben van. Az országgyűlés azonban nem vesz tudomást a királyi rendeletekről, törvénytelennek tekinti azokat és honvédő háborúra szólítják fel az ország népét, melynek vezetésével az OHB-t bízik meg. Lamberg felkoncolásának hírére a martonvásári táborban tartózkodó Batthyány másnap – közvetlenül a pákozdi csata előtt – Bécsbe sietett. Mivel itt teljes elzárkózás fogadta, rövidesen újból lemondott.

A Batthyány-Kossuth viszonyt jól jellemzi, hogy Lamberg meggyilkolását követően Kossuth sürgető levélben hívta vissza Batthyányt: segítsen a rend helyreállításában a fővárosban. Október közepén pedig Bezerédj István útján üzent, hogy számít rá az erdélyi viszonyok konszolidálásában. Amikor a képviselőként újraválasztott Batthyány december végén megjelent az országgyűlésen, ott már a Kossuth ellen szervezkedő erők lehetséges vezetőjeként fogadták. December 31-én Batthyány azt indítványozta, hogy csak a Honvédelmi Bizottmány települjön Debrecenbe, az országgyűlés maradjon Pesten, s várja meg az előrenyomuló Windisch-Grätz tábornagyhöz küldött békekövetség visszatérését. Kossuth és hívei kikényszerítették a képviselők távozását, de támogatták a békeküldöttség gondolatát. Az általa javasolt küldöttségbe Batthyányt is beválasztották, aki – bár a lehetséges veszélyre figyelmeztették – elfogadta a megbízást. A tábornagy a küldötteket csak Batthyány nélkül volt hajlandó fogadni, s elutasító válaszuk után visszakisértette őket az osztrákok által időközben elfoglalt fővárosba. A mentességet immár nem élvező Batthyányt még aznap este elfogták. Batthyány és Kossuth útja ezzel véglegesen elvált. A volt miniszterelnök politikailag megszűnt létezni. Törekvése, hogy az osztrák főerőkkel való összecsapást megakadályozza, kudarcot vallott. Személyes áldozata emlékezetes maradt, de kormányelnöki tevékenysége nem volt, nem lehetett precedenst teremtő sem 1849-ben, sem 1867 után.

2. Nemzetiségi mozgalmak a forradalom és szabadságharc időszakában

Magyarország lakosságának a XIX. század közepén csak kisebbik részét alkotta a magyar nyelvű népesség. Az országnak Erdéllyel és a katonai határőrvidékkel együtt mintegy 10 millió lakosa volt, s ebből csak 4 millió volt magyar. A déli határon a Magyarországgal társországi viszonyban lévő Horvátországban a horvátok, a katonai határőrvidéken horvátok és szerbek éltek. Erdély lakosságának már ekkor többségét alkották a románok, s a Királyhágón inneni magyar területeken is mintegy másfél millió román élt. A Felvidék északi megyéiben a szlovák lakosság alkotott többséget. A városi lakosság jelentős része német anyanyelvű volt. Közülük területi önkormányzattal bírtak az erdélyi Királyföldön a szászok. A szabad királyi és mezővárosokban egyre nőtt a beköltöző zsidó lakosság aránya. A nemzetiségek közül egyedül a horvátnak volt saját nemessége és parasztsága. A román lakosság többsége jobbágyi sorban élt. A román nemesek ugyanúgy magyar nemesnek tartották magukat, mint magyar társaik. A szerbek többsége szabadparaszt vagy határőr volt, s igen nagyszámú kereskedő is volt közöttük. A felvidéki szlovák lakosság többsége szintén jobbágyként dolgozott. A német és zsidó lakosság jelentős része városlakó volt.

E nemzetiségek körében a XIX. század első felében ugyanúgy megindult a polgári nemzetté válás folyamata, mint a magyarok között. Ahogy a magyar ellenzék vezetői követelték Erdély visszacsatolását Magyarországhoz, ugyanúgy tekintettek a déli és a keleti határon túli Szerbia és a román fejedelemségek felé a hazai románok és szerbek. A horvátok között már egyenesen elszakadási törekvések jelentkezték. A nemzetiségek közül a magyar politikusok többsége egyedül a horvátokat ismerte el önálló értelemben vett nemzetnek. A többiek a magyar politikai nemzet tagjának tartották. Ekkora tömegű nem magyar népesség beolvasztása lehetetlen vállalkozásnak tűnt. Amikor a magyar politikusok a magyar nyelv államnyelvvé tételéért küzdöttek, amit végül 1844-ben sikerült elérniük, nem csupán a nemzeti önállóság egy lényeges kellékét akarták elérni: egyben az ország magyarosításához is eszközöket akartak szerezni. Abban az illúzióban éltek, hogy a magyar polgári átalakulás áldásaiban részesülő nemzetiségek előbb-utóbb beolvadnak a magyarságba. Illúzió volt ez, de érthető illúzió, hiszen éppen ebben az időszakban indult meg a hazai német és zsidó polgárság önkéntes asszimilációja. A kiváltságos rendbe jutó román és szlovák nemesek is hamar elmagyarosodtak. Ezért egy hasonló folyamat nem tűnt egészen lehetetlennek a jobbágyi viszonyok eltörlése után a parasztság körében sem. Ezért is sürgették a magyar ellenzék vezetői a jobbágyfelszabadítást és a polgári jogegyenlőség bevezetését. Attól tartottak, hogy másként a hazai nemzetiségek a magyarság ellen fognak fordulni az alkotmányosság és a zsarnokság nagy küzdelmében.

Horvát kérdés: Magyarország és Horvátország 1092 óta perszonálunióban van egymással. A horvát országgyűlés követői ott vannak a pozsonyi országgyűlésen. Nem tudják elfogadni, hogy a különálló magyar kormány intézze Horvátország ügyeit. 1848. március 23-án V. Ferdinánd uralkodói nyílt paranccsal horvát bánná nevezik ki Jellasics József ezredest - mindezt a magyar országgyűlés hozzájárulása nélkül -, akit ezzel egyidőben vezérornaggyá léptet elő (látszatra az Udvari Haditanács hozta meg a döntést, amely már gyakorlatilag nem létezik, mert hadügyminisztériummá alakult át). Két hét múlva az uralkodó előléptette Jellasicsot altábornaggyá. A Jellasics család magyar-horvát kettős identitású volt. Az apja magyar nemességet kapott, Zalaapátiban pedig birtokot, itt is halt meg. Idősebb fiával magyarnak vallották magukat. Jellasics a horvát nemzeti mozgalom vezére, a magyarokkal való szakítás híve, Horvátországot közvetlenül Bécsnek akarja alárendelni, az uralkodó császárként uralkodjon.

Az áprilisi törvények súlyos hibája volt, hogy nem rendezték a nemzetiségek helyzetét. A nemzetiségek az 1848. április 25-én kiadott osztrák alkotmány hatására - amely egyenjogúságot ígért a nemzetiségeknek is - egyre inkább Bécs felé fordultak. Jellasics megtiltotta, hogy Horvátországban végrehajtsák a magyar kormány rendeleteit, adót szedett, nem engedte hivatalba lépni az új főispánokat, s 1848. június 5-ére összehívta a horvát tartománygyűlést. Május 1-én a kormány úgy döntött, hogy *Hrabovszky János* altábornagy (egykori Túróc megyei jobbágyfiú volt, aki a napóleoni háborúk alatt magas rangig jutott, a Mária Terézia Rend birtokosa) személyében teljhatalmú királyi biztosra bízta a helyzet megoldását, ám az altábornagy sem tudott eredményeket elérni. 1848. május 10-11-én *Ljudevit Stur*, *Josif Miroslav* és *Michel Miroslav Hodza* vezetésével összeült a lipótszentmihályi szlovák nemzetgyűlés (jobbágyfelszabadítás, nyelvi követelések), május 13-15-én pedig a karlócai szerb gyűlés, ahol az osztrákról *Josif Rajacsics*ot választották szerb pátriárkává, világi vezetővé pedig - *vajda* címmel - *Stefan Supljikac*ot tették. Megalakult a szerb nemzet főbizottsága, a *főodbor*, melynek vezetőjévé *Djordje Stamirovic*ot választották. Május 15-17-én a balázsfalvi román gyűlés elutasította az erdélyi-magyar uniót, s követelték a román nemzet és egyház egyenjogúsítását. *Andrej Saguna* görögkeleti püspök elnökletével, ill. *Barnut* ügyvéd alelnökségével megalakult a Román Nemzeti Komité.

A horvát különállási törekvessel együtt a szerbek is kivívhatják az akaratukat. Császárként fordulnak az uralkodóhoz, V. Ferdinándhoz, hogy egyesítsék őket Horvátországgal. Bécs ezt nem karolja fel. I. Lipót magyar királyként telepítette le a szerbeket, mégis császárként érintkeztek vele. Az ortodox egyházi igazgatás alatt élő szerbeket

metropolitájuk autonóm igazgatási szervezetbe akarta egybefogni. Ez az uralkodónak is rémálma volt. A Vajdaságot szó ekkor találták ki. Azt akarták, hogy csatolják őket Horvátországhoz, egységes délszláv államot létrehozva így. A horvátok azonban ezt nem akarták. 1848. május. 22-én kirobbantottak egy lázadást a délvidéki vármegyékben, csak a saját egyházi főségüket ismerve el.

A fegyveres küzdelem 1848. június 12-étől, a bácskai és bánsági szerbek lázadásával vette kezdetét, majd Jellasics horvát bán tagadta meg az engedelmisséget. Nem használt a politikai hangulatnak, hogy a megerősített szenttamási szerb tábor ellen indított támadások (július 14., ill. augusztus 19.) sem jártak sikerrel. Jellasics csapatai 1848. szeptember 11-én lépték át a Drávát, s őket követte szeptember 21-én Baranya felől Karl Roth vezérőrnagy hadosztálya. A kb. 60 ezres horvát inváziós haderőhöz a Dunántúlon csatlakozott egy cs. kir. vértesezred és két könnyűlovas század is. Jellasics erre a nyomasztó létszámfölényre építette tervét. Egyrészt abban reménykedett, hogy a magyar haderőben szolgáló cs. kir. alakulatok és tisztek nem vállalják annak felelősségét, hogy szembeszálljanak a szintén cs. kir. zászlók alatt felvonuló horvátokkal, hanem átállnak hozzá. Csakhogy nem rendelkezett olyan uralkodói rendelettel, amely igazolta volna Magyarország elleni fellépését. Másrészt azt hitte, a felsorakoztatott haderő nagysága olyan pszichikai hatást gyakorol a magyar csapatokra, hogy azok nem merik megkísérelni az ellenállást. Mindkét reményében csalatkoznia kellett. A horvát haderő azonban nagysága ellenére sem lehetett igazán ütőképes: alig rendelkezett lovassággal, tüzérsége gyenge volt, s a gyalogság jelentős részét kiképzetlen tartalékok vagy népfelkelők alkották.

1848 őszen Erdélyben kitört a román felkelés. 1849. július 28-án a Szegeden üléselő országgyűlés elfogadja a nemzeti törvényt.

3. Parasztmozgalmak a forradalom és szabadságharc időszakában

- 1848. április elején a gyöngyöstarjáni jobbágyság elfoglalták korábban elvett földjeiket,
- 1848. június 12-én statáriumot rendeltek el az országban a parasztmozgalmak miatt,
- 1848. júliusában *Csillagh Lajos* Zala-megyei alispán ír jelentést az Eszterházy és Erdődy birtokok volt jobbágyságainak megmozdulásairól,
- 1848. októberében a mezőberényi volt telkes jobbágyságok a legelőelkülönözés és az úrbérrendezéssel kapcsolatos sérelmeik miatt a Wenckheim-uradalom helyi területeinek elfoglalására törekedtek,
- a felszabadított Fejér-megyei jobbágyságok sérelmeik orvoslását követelik Madarász József képviselőtől.

III. A szabadságharc politikai és katonai története 1848. szeptember 11-től Windisch-Grätz támadásáig

Jellasics csapatai 1848. szeptember 11-én lépték át a Drávát, s őket követte szeptember 21-én Baranya felől *Karl Roth* vezérőrnagy hadosztálya. A kb. 60 ezres horvát inváziós haderőhöz a Dunántúlon csatlakozott egy cs. kir. vértesezred és két könnyűlovas század is. Jellasics erre a nyomasztó létszámfölényre építette tervét. Egyrészt abban reménykedett, hogy a magyar haderőben szolgáló cs. kir. alakulatok és tisztek nem vállalják annak felelősségét, hogy szembeszálljanak a szintén cs. kir. zászlók alatt felvonuló horvátokkal, hanem átállnak hozzá. Csakhogy nem rendelkezett olyan uralkodói rendelettel, amely igazolta volna Magyarország elleni fellépését. Másrészt azt hitte, a felsorakoztatott haderő nagysága olyan pszichikai hatást gyakorol a magyar csapatokra, hogy azok nem merik megkísérelni az ellenállást. Mindkét reményében csalatkoznia kellett. A horvát haderő azonban nagysága ellenére sem lehetett igazán ütőképes: alig rendelkezett lovassággal, tüzérsége gyenge volt, s a gyalogság jelentős részét kiképzetlen tartalékok vagy népfelkelők alkották.

A Velencei-tó északi partján szeptember végén *Móga János* vezetésével felsorakozó magyar sereg létszáma a 18 ezer főt sem érte el (a Dunántúl nyugati részén összevont magyar haderő együttvéve 35 ezer főt és 50 löveget számlált). Jellasics pákozdi támadása rosszul sikerült, s a szeptember 29-én megvívott pákozdi-sukorói csatában vereséget szenvedett. Roth hadoszlopja nem tudott csatlakozni seregéhez, s egy további hadosztály (kb. 12 800 fő) csak a csata végeztével érkezett a harcmezőre. A horvát bán még így is közel kétszeres túlerőben volt, de centrumának támadása összeomlott a magyar tüzérség tüzeiben, a magyar jobbszárnyon pedig képtelen volt előrejutni. Érthető hát, hogy az utánpótlási vonalaitól elvágtott bán nem kísérletezett újabb frontális támadással. De az is érthető, hogy a magyar fél háromnapos fegyverszünetet kötött, hiszen a bán még mindig több mint kétszeres létszámfölényben volt.

A pákozdi ütközt katonailag jelentősége csekélynek mondható (7 magyar halott és 37 sebesült; a horvátok vesztesége kb. 100 fő), de a politikai súlya annál nagyobb. Móga jóhiszeműen fegyverszünetet kötött, de Jellasics az éj leple alatt elmenekült, ezzel ismerte el a vereségét. Kossuth Lajos hihetetlen győzelemmé nagyította ezt a csatát. Batthyány Lajos - a még mindig Itáliában tartózkodó Mészáros helyett - átvette a hadügy irányítását, de az ügyek intézését rábízta egy német polgárra, *Ottinger Ferenc* álladalmi titkárra.

V. Ferdinánd - október 3-ai dátummal - azonnali hatállyal feloszlítja a magyar országgyűlést; a nem szentesített törvényeket érvényteleníti, ill. Jellasicsot nevezi ki Magyarország tejhatalmú polgári és katonai kormányzóvá (az

1847-es törvények szerint is törvénytelen lépés volt az uralkodótól). Az október 7-ei országgyűlési ülés törvénytelennek nyilvánította a 3 rendeletet.

Október 6-án Bécsben újabb forradalom tört ki. Ez egyhónapos időnyereséget jelentett a magyar államnak.

1848. október 3-ai dátummal az udvar Magyarország főhadparancsnokává nevezte ki Jellasicsot. A visszavonuló Jellasics október 7-én Mosonban kapta meg a hírt, hogy előző nap Bécsben forradalom tört ki, ill. *Latour* a tömeg Pesten felakasztotta (ugyanezen a napon, október 7-én kényszerítették megadásra Roth és *Philippovich* csapatait a dunántúli népfelkelők Osoránál). Ezért úgy döntött, hogy seregével Bécs alá vonul, s egyesül a Bécsből kiszorított helyőrséggel. Előtte azonban még serege értéktelenebb részét, a tartalék és népfelkelő zászlóaljak kb. 15 ezer emberét visszaküldte Horvátországba. A Bécs alá érkező horvát haderő - a császárvárosból kiszorult helyőrséggel egyesülve - 37 zászlóaljat, 42 lovasszázadot és 138 löveget számlált. Ez - a legalacsonyabb létszámokkal számolva is - legalább 40 ezer embert jelent. A Jellasicsot üldöző magyar sereg október 11-én 20 760 fővel és 60 löveggel rendelkezett, számuk 26-áig is csak 26 890 főre és 82 lövegre emelkedett. Az ellenség tehát minőségi és mennyiségi fölényben volt, s a horvátok leggyengébb pontját, a lovasság hiányát is pótolták a Jellasicshoz csatlakozott könnyű- és nehézfővel ezredek. Október végén, immár Windisch-Grätz herceg, tábornagy hadainak megérkeztével, 80 ezer főnyi (59 zászlóalj, 68 lovasszázad, 210 löveg) hadsereg gyűlt össze Bécs alatt. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy ez az erő október 30-án olyan fölényesen verte vissza a magyar hadsereg megkésített felmentési kísérletét Schwechatnál. Október végén még nincs igazán forradalmi lelkületű hadvezetés. A Bécsből érkező segítségkérésre hosszú politikai vita kezdődik arról, hogy át szabad-e átlépni a Lajtát, azaz a határt. Windisch-Grätz eközben vasúton csoportosít át csapatokat Bécs alá Morvaországból. A magyar kormányon belül felülkerekedett a határátlépés véleménye. Kossuth tévovázása (átlépi a határt, majd visszamegy, majd megint átlépi, és megint visszamegy, beleavatkozik a katonai kérdésekbe). Móra beteg lett és lemondott. Görgey Artúr a kinevezést nem fogadta el, de kérte, hogy ő legyen az elővédhad parancsnoka. Az október 30-án Schwechatnál megvívott csatában kezdetben elszigetelt csatározások folytak Windisch-Grätz és Jellasics csapataival. Kossuth rossz döntésére csatába küldik a népfelkelőket, akiket az ellenséges tüzárság megfutamított, mire Kossuth - rosszul értelmezve a helyzetet - visszarendelte a magyar csapatokat. Csak politikailag volt vereség, a magyar honvédség csekély veszteségeket szenvedett. A csatát végigkövették a bécsi felkelők, akik úgy látták, hogy a magyarok közel állnak a győzelemhez. Az ütközet után Windisch-Grätz és Jellasics pacifikálta Bécset. Schwechat után mindenki számára világos volt, hogy a cs. kir. főerők rövidesen megtámadják az országot. Azt is világosan lehetett látni, hogy a magyar mozgó hadsereg önmagában képtelen lesz kivédeni ezt a támadást. Annál is kevésbé, mivel időközben Erdélyben egy újabb front nyílt, a Felvidéken pedig számítani kellett a galíciai cs. kir. erők betörésére is.

1848 őszén azonban a magyar félnek sikerült néhány olyan sikert is elérnie, amelyek kevésbé voltak látványosak, mint a nyílt mezői összecsapások. Szeptemberben magyar kézre került Komárom, októberben Pétervárad, Eszék, Lipótvár és Munkács. Érzékeny veszteséget jelentett viszont a Bánság két erődjének, Aradnak és Temesvárnak a lázadása, illetve Gyulafehérvárnak, Erdély legfontosabb erődjének elvesztése. Ez ugyanis azt jelentette, hogy Péterváradtól keletre valamennyi fontos erődítmény az ellenség kezére került. Komoly sikert jelentett viszont a hadianyaggyártás beindulása, illetve az őszi újoncozás sikere. Ennek köszönhetően a magyar haderő (beleértve a várőrségeket is) december közepére 96 276 főt számlált, s ennek közel kétharmada (62 738 fő) sorkatona, honvéd, huszár vagy tüzér volt, a többi nemzetőr. A létszámnövekedés azért is különösen figyelemreméltó, mert 1848. november-decemberében a mozgósított, illetve az önkéntes nemzetőrzászlóaljak jelentős része elhagyta a tábornok, s ezek helyét is pótolni kellett. E haderő elhelyezkedésében persze komoly aránytalanságok voltak. A csapatok egynegyede (23 805 fő, 97 löveg) a Felső-Dunánál állomásozott, s kb. egytizedük valamely várőrséghez tartozott, tehát nem volt mozgósítható. A haderő növekedésének következményei természetesen nem jelentkeztek azonnal a harctereken. A Felső-Dunánál egyelőre csak határ menti csatározások folytak, de bármikor várható volt a cs. kir. főerők támadása. A Délvidéken december elején gyenge magyar fölény mutatkozott. Erdélyben ugyanakkor szinte összeomlott a magyar ellenállás. A felső-erdélyi és a székelyföldi csapatokat egyik vereség a másik után érte. A magyar csapatok azonban saját bázisaik felé vonultak vissza, s a győztes cs. kir. csapatok létszáma december elején mindössze 12 ezer főt számlált. A mozgósított román fölfelkelőkre pedig csak saját területük közvetlen közelében lehetett számítani. E 12 ezer főnyi seregnek biztosítania kellett a Szászföld városait, a gyulafehérvári erődöt, s két fronton kellett harcolnia, mert a felső-erdélyi csapatok mellett a háromszéki székely fölfelkelőkkel is meg kellett birkóznia. Puchner altábornagy tartalékai 1848. december közepére elfogytak, s az észak-erdélyi csapatok parancsnokságát átvevő József Bem tábornok a siker reményében kezdhette hozzá a támadáshoz.

Az udvarban kialakult egy olyan irányzat, melynek tagjai a dinasztíából, ill. tekintélyes birodalmi családokból kerültek ki, s akik nem akarták tovább uralkodónak V. Ferdinándot. Novemberre kikristályosodott, hogy olyan uralkodó kell, akit nem köt semmiféle megállapodás, tiszta lappal kezdhet. 1848. december 2-án kibővített családi

gyűlést tartottak a Habsburgok. Mivel V. Ferdinánd többször házasodott, de utóda nem született, ezért öccse, Ferenc Károly a trónörökös. Napirendre kerül, hogyha V. Ferdinánd lemond, akkor Ferenc Károly veszi át a trónt. Ferenc Károly hitvese, Zsófia főhercegnő azonban azt akarta, hogy a fiuk, Ferenc József kerüljön a trónra. Ferenc Károly lemondott a trónutódlási jogáról. Hosszú viták következtek arról, hogy ki legyen az uralkodó. Bécsben azt hihették, hogy a 18 éves Ferenc József lesz a legszívesebben fogadott személy Magyarországon. A magyar trónra csak akkor kerülhetett az ifjú Habsburg, ha Ferenc Károly lemond a trónutódlási jogáról a magyar országgyűlés előtt, továbbá Ferenc József leteszi az esküt a magyar országgyűlés előtt, amit a diéta megerősít. Ez nem következett be, így Ferenc József tkp. trónbitorlóvá vált, s V. Ferdinánd maradt a törvényes uralkodó. Mindezt december 5-én a magyar országgyűlés törvényben is kimondta, s majd csak 1867-ben koronázzák magyar királlyá Ferenc Józsefet.

A magyarországi szlávokat felhasználva betörést szerveztek a császáriak Sziléziából, valamint Galíciából. 1848 végén körkörös támadás az ország ellen. 1848. december 13-án Windisch-Grätz herceg vezetésével összesen 52 ezer főnyi, 216 löveggel rendelkező hadsereg tört be a Dunántúlra. A támadás kezdetén még folyamatban volt a magyar hadsereg hadrendi egységesítése és az egységes hadügyminisztérium létrehozása, így módon a honvédsereg központi védelmi elképzelés nélkül harcolta végig a téli hadjárat első szakaszát. Ebben az időszakban a magyar csapatokat egyik vereség a másik után érte. Ugyanakkor az ellenséges támadás nem megfelelő összehangolása következtében egyik vereség sem vált végzetessé. Mindig volt olyan hadszíntér, ahol éppen megverték a magyarokat, de soha nem verték meg őket egyszerre mindenhol, így a kormánynak mindig maradt annyi ideje, hogy az éppen legveszélyeztetettebb pontra erősítéseket küldjön. December végén Bem észak-erdélyi győzelmei következtében pedig legalább kelet felől nem kellett újabb támadástól tartani.

IV. A szabadságharc katonai története 1848. decemberétől Buda visszafoglalásáig

Windisch-Grätz tábornagy Jellasiccsal, 44 ezer embere élén a Duna jobb partján nyomul előre. Balról Simunics tör előre Nagyszombat felé, ahonnan *Guyon Richárd* november elején elűzte. A jablunkai szorosnál *Frischeisen* jön be, a duklai szorosnál már át is jött a vitéz, félszemű gr. *Schlick*. Erdélyt *B. Puchner* tartja, délről a szerbek, délnyugatról a horvátok intéznek új támadást. A főszereg diadalmasan halad előre. *Görgey Artúr* sem Parndorfnál, sem Óvárnál nem állhatott ellen, oda kell hagynia a nagy munkával megerősített Pozsonyt, majd Győrt is. Kossuth azt reméli, hogy a Vértes-hegységből válik Magyarország Argonneja, de a visszavonuló sereg itt sem állhat meg. *Görgey Bábolnánál*, a hozzá közeledő *Percel Mór* december 30-án Mórnál vereséget szenved. *Görgey* szeretne még egy kísérletet tenni a főváros megmentésére, de a képviselőház és a kormány az ellenség közeledtének hírére Debrecenbe távozik.

Az osztrák főszereg támadásának hírére Puchner is megindította csapatait Nagyvárad elfoglalására, ám Bem 1848. december 18-án Csucsánál visszaverte csapatait, s december 25-én Kolozsvárra is bevonult, ezzel kettészakítva az erdélyi császári haderőt. 1849. január elején folytatta a támadást s - Tihucánál megverve *Urban* csapatait - felszabadította Észak-Erdélyt. Bem észak-erdélyi sikereit (miután január 13-án bevonult Marosvásárhelyre, január 17-én megverte Puchner csapatait Gálfalvánál (Szőkefalvánál)) dél-erdélyi kudarcok követték (a Nagyszeben elleni támadást január 21-én Puchner visszaverte, majd február 4-én Vízaknánál szenvedett vereséget). Ebben komoly szerepe volt annak, hogy Puchner a havasalföldi orosz erőktől 11 ezer főnyi erősítést kapott, s így helyőrségi csapatait kivonhatta a Szászföld városaiból. Bem katasztrófáját a Délvidékről kivont magyar erők által küldött erősítés akadályozta meg. Február 9-én Bemnek Piskinél sikerült megállítania Puchnert, majd március közepére az oroszokkal együtt a cs. kir. csapatokat is kiszorította Erdélyből. Az erdélyi hadjárat elején a haderők nagyjából egyensúlyban voltak; az orosz intervenció után az erőviszonyok Puchner javára módosultak. Februártól azonban beindult a székelyföldi újoncozás, s Bem folyamatosan pótolhatta veszteségeit.

1849. január elejére bebizonyosodott, hogy az addigi, minél nagyobb terület megtartására irányuló koncepciót módosítani kell, s egyes területeket fel kell adni. A főváros elé érő cs. kir. főszereget viszont vissza kellett tartani az összpontosítás színhelyéül kijelölt Tiszántúl elleni támadástól. Ezért a január 2-án Pesten tartott haditanács úgy döntött, hogy a fővárost harc nélkül fel kell adni, majd meg kell kezdeni a magyar hadseregnek a Felső- és a Közép-Tiszánál történő összpontosítását. Ennek érdekében ki kell üríteni a Bácskát és a Bánságot, s csupán egy gyenge hadtestnyi erőt kell hagyni Szeged és Szabadka térségében. A Bánság feladása után a Maros vonalát kell tartani, s ez az aradi ostromsereg feladata lesz. Az összpontosítandó hadsereg hátának biztosítása céljából meg kell tisztítani Erdélyt. Biztosítani kell a magyar kézen lévő várakat és erődöket, így Komáromot, Péterváradot, Eszéket és Lipótvárt. Az északról betört Schlik-hadtest kiűzése vagy megsemmisítése érdekében meg kell erősíteni a felső-tiszai hadtestet. A Görgei vezette feldunai hadtest a főváros kiürítése után vonuljon Vácra, majd északnyugat felé, igyekezzen felmenteni Lipótvárt, s a vár kiürítése után biztosítsa a bányavárosokat. Emellett vonjon el minél nagyobb erőket a főhadszíntérről, hogy megakadályozza Windisch-Grätznek Debrecen, a kormányzat székhelye elleni támadását. Az akcióval ugyanis azt a látszatot keltheti, hogy esetleg Bécs ellen nyomul. A nagyívű terv ugyan

kockázatos volt, hiszen ha Windisch-Grätz megelégszik Görgei seregének egyszerű követésével, s megmaradt csapataival a Tisza-vonal ellen indul, könnyen felszámolhatja a magyar ellenállást. A főváros kiürítése előtt azonban még egy békéltető kísérletet tesznek. *Majláth György* országbíró, gr. *Mailáth Antal* volt kancellár, *Lonovics József* egri érsek, Deák Ferenc és Batthyány elmennek a táborba. Windisch-Grätz 1849. január 3-án fogadja az urakat, mint magánembereket, mert az országgyűlést nem ismerte el törvényesnek és kijelentette nekik, hogy csak feltétlen megadásról lehet szó és más feleletet nem várhatnak a császártól sem. Batthyányt nem is bocsátotta maga elé és néhány nap múlva Pesten elfogatta. Budát hiába erősítették meg; a főváros január 5-én kardcsapás nélkül jutott a győző kezére. Görgey előtte való nap távozott észak felé.

Görgey Artúr 1849. január 5-én adja ki váci nyilatkozatát. A bicskei békeküldöttséget Windisch-Grätz úgy értelmezte, hogy a lázadók békéért könyörögnek, ezért egy tisztjén keresztül felhívást intézett Görgeyhez, mint a lázadó csapatok fővezéréhez, melyben felszólította, hogy tegye le a fegyvert és álljon át a császáriak oldalára, mert a lázadók megfutottak. Görgey válaszul kiadja váci kiáltványát, mely szerint ő és a bajtársai a király által szentesített áprilisi törvények védelmében fogtak fegyvert, csakis a törvényesen kinevezett magyar kormány hadügyminiszterének fog engedelmeskedni. Görgey a váci nyilatkozatot nyilvánosságra is hozza. Miért mondta az utóbbiakat Görgey? Kossuth kormánybiztosokat nevezett ki, akik beleavatkoztak a katonai vezetésbe a politikai vezetés oldalán. Görgey már Schwechat-nál látta ennek rossz hatását, s világos volt a számára, hogy az ő felettese a magyar kormány hadügyminisztere, csak neki engedelmeskedik, másnak nem. Pontosan tudta, hogy mit akar, ezt Mészáros is megérti, hiszen ő is katona. Görgey kijelentette a nyilatkozatban, hogy az ellenséggel az egyezkedést csak akkor fogadja el, ha az az adott alkotmánnyal és a katonai becsülettel az összeegyeztethető (ez udvarias elutasítás volt Windisch-Grätz felé), kitart a magyar ügy mellett, ezt szándékozott az osztrákok tudtára hozni, de ezt Kossuth nem értette meg. "Akinek nincs fogalma a hadviselés elméleti kérdéseiről, az ne diktáljon, hanem kérdezzen!".

A haditerv (északi hadjárat) sikere három tényezőtől függött:

- sikerül-e Görgeinek megtévesztenie Windisch-Grätzet?
- Bem - Észak-Erdély felszabadítása után - képes lesz-e tartósan védekezésre készíteni a cs. kir. csapatokat?
- a Mészáros Lázár vezette felső-tiszai hadtest meg tudja-e állítani a Galíciából betört Schliket a Tisza vonalán?

Az első két esetben a magyar fél javára alakultak az események. Görgei téli hadjárata (január 4. - február 10.) alatt két héten át teljes bizonytalanságban tartotta Windisch-Grätzet, s ez az idő éppen elég volt ahhoz, hogy a Közép-Tiszánál álló, Perczel Mór vezette magyar csapatok korlátozott ellentámadást indítsanak Szolnok térségében (amit január 22-én Perczel el is foglal). Perczel és Görgei seregei egyesülten gyengébbek voltak, mint Windisch-Grätz armádiája, de eltérő hátrálási irányuk erői megosztására kényszerítette a cs. kir. fővezért, s mire január végén-február elején ismét összevonta csapatait, a magyar összpontosítás már befejezéséhez közeledett.

A Felső-Tiszánál viszont majdnem átszakadt a magyar védelmi vonal, mivel - noha Mészáros csapatai számszerű túlerőben voltak Schlikkel szemben - a csapatok minősége sok kívánnivalót hagyott maga után. Nem csoda, hogy Schlik január 4-én Kassánál szétverte a magyar sereget. Schlik azonban kevésnek ítélte az erejét ahhoz, hogy a Felvidéket pacifikálja, s közben a magyar haderőt megsemmisítse. Amikor pedig január második felében végre támadásba kezdett, már egy megerősített magyar sereg állta útját. A téli hadjáratban a magyar fél két erődöt veszített el: Lipótvárt és Eszéket. Ugyanakkor február végétől sikerült megszilárdítani az Arad köré vont ostromzárat. Guyon branyiszkói áttörése (február 5.) után a Görgey vezette feldunai hadsereg megérkezik az összpontosítási területre (a Felső-Tisza-vidékére), s a Cibakháza és Miskolc közötti szakaszon kb. 53 600 főnyi magyar haderő készült az ellentámadásra. A hadászati összpontosítást azonban nem követte harcászati összpontosítás, a magyar fővezér, *Henryk Dembinski* szétszórta csapatait. Ily módon a február végén ellentámadásba kezdő Windisch-Grätz 1849. február 26-27-én Kál-Kápolnánál 35 ezer fős haderejével a Tisza mögé történő visszavonulásra kényszeríthette Dembinski seregét.

A magyar szabadságharc esélyeit jelentős mértékben rontotta egy vereség, amely megelőzte a tavaszi hadjárat diadalsorozatát. Ezt a vereséget többszáz kilométerre az ország határától szenvedte el egy olyan állam hadserege, amely hivatalosan nem volt Magyarország szövetségese. 1849. márciusában a Radetzky tábornagy vezette észak-itáliai cs. kir. hadsereg alig négynapos hadjáratban tönkreverte a piemonti-szárd királyság hadseregét. Ezután a Habsburg Birodalom már nem kényszerült kétfrontos háborúra, hanem minden erejét Magyarország ellen fordíthatta. Ez az erő pedig igen jelentős mértékben, márciustól havonta 15 ezer fővel növekedett. A tavaszi hadjárat győzelmeivel a magyar fősereg mintegy egy helyre összpontosította az eddig egymástól többnapos távolságra csatázó cs. kir. hadtesteket. A Bécs előterében összpontosított cs. kir. hadsereg május 1-jén - a Jellasics-hadtest nélkül - 75 633 főt számlált, s ebből ténylegesen is hadrafogható volt 54 443 fő. Ennek a hadseregnek 237 tábori lövege volt. Görgei erői Komárom felszabadítása előtt - a Pest környékén hátrahagyott csapatokat is ideszámítva - 45 372 főt és

183 löveget számláltak. Görgei minden tartalék mozgósításával is legfeljebb számban egyenlő erőket vonultathatott volna fel egy újabb támadáshoz. Ez azonban csak matematikai lehetőség volt, hiszen a budai várórség és a délre küldött Jellasics-hadtest miatt a magyar hadvezetés nem tehette meg, hogy minden mozdítható erejét a cs. kir. hadsereg üldözésére irányítsa. Buda osztrák kézen hagyása pedig az utánpótlás biztonságát veszélyeztette volna.

1849. március 5-én Cilakházánál Damjanich János aratott győzelmet, majd rajtaütött Szolnokon is. 1849. márciusában a magyar főszereg igyekezett helyi erőfölényt létrehozni annak érdekében, hogy végre döntő támadást indíthasson a cs. kir. főszereg ellen. Erre április elején került sor. Az erőviszonyok ezúttal sem kedveztek egy frontális támadásnak. A Windisch-Grätz vezette cs. kir. főszereg összesen négy hadtestből és egy önálló hadosztályból állt a tavaszi hadjárat kezdetén. Ebből egy hadtest *Simunich* altábornagy vezetésével Komárom erődjét tartotta ostromzár alatt. A fővezér közvetlen rendelkezése alatt lévő három (I., II., III.) hadtest és a *Ramberg* altábornagy vezette önálló hadosztály összesen kb. 55 ezer főt számlált. A fegyvernemek arányáról nincsenek pontos adataink: a 286 gyalogszázad mellett 61 1/2 lovasszázadot találunk. A tüzérséget 214 löveg és röppentyű (rakéta) alkotta. A kor hadászati elvei szerint az volt az optimális, ha minden ezer emberre jut négy löveg. Mint látszik, a cs. kir. hadsereg lényegében megfelelt ennek a kívánalomnak. A magyar főszereg összlétszáma 47 500 fő körül lehetett: a 40 ezer gyalogos mellett 7500 főt számlált a lovasság. A tüzérséget 198 löveg alkotta. A lovasságot - néhány önkéntes alakulaton kívül - csak a huszárság századai alkották, a magyar félnek tehát csupán könnyűlovassága volt, nehézlovassága nem. A magyar főszeregnek azonban ezúttal szerencséje is volt.

Hiába volt a cs. kir. főszereg a hadszíntéren létszámfölényben, ha Windisch-Grätznek köszönhetően egyedül április 6-án, Isaszegnél sikerült két hadtestet összevonnia; a többi ütközetben és csatában a magyar hadsereg részenként verhetette meg a cs. kir. hadtesteket (április 2-án Hatvannál, április 4-én Tápióbicskénél). Április 6-án, Isaszegnél vereséget szenved a magyar sereg, ám április 10-én Damjanich Vácnál arat fényes győzelmet és megindul Komárom felé. Damjanich április 19-én Nagysallónál a Nyitra vonalát védő *Wolfgang* felett aratott győzelmet és április 22-én bevonult Komáromba. Az április 26-án, Komárom-Szőny térségében vívott ütközet azonban eldöntetlen maradt, így a tavaszi hadjárat tkp. nem érte el stratégiai célját. Hiába összpontosult a cs. kir. főszereg április közepén az Esztergom-Budapest közötti térségben, ha vezetői képtelenek voltak felismerni a magyarok szándékait. A gyorsaság és a meglepetés előnyeit kihasználva, a magyar hadsereg április végén az ország nagy részének kiürítésére kényszerítette a cs. kir. csapatokat.

A mellékhadszíntereken folyó harcokban is a magyar félre mosolygott a hadiszerencse: április 7-én Eperjes, április 18-án Selmecbánya visszaszerzése. Délvidék: április 3-án győzelem Szenttamásnál (a szerb lázadó csoportok központja), április. 24-én Nagybecskerek; május 9-én Pancsova. Erdély: Bem József távol tudta tartani a betörő császári és cári csapatokat, a csapatainak a zömét átdobja a Temes-vidékére, Orsavanál kiszorította a császári csapatokat Havasalföldre. Erdélyben csak Gyulafehérvár maradt a cs. kir. csapatok kezén. Április végére az összes hadszíntéren meghatározó magyar fölény figyelhető meg.

A közhiedelemmel ellentétben a cs. kir. hadsereg egyáltalán nem volt olyan rossz állapotban április végén, hogy üldözése gyors győzelmeket hozhatott volna. A legtöbb csapást szenvedett Jellasics-hadtest dél felé tartott. A második legtöbbször harcoló hadtest, gróf Franz Schlik altábornagyé, minden ütközetben jól megállta a helyét. Döntő vereség egyedül Wolfgang altábornagy frissen szervezett hadtestét érte 1849. április 19-én Nagysallónál. A többi csatában a cs. kir. hadtestek rendezetten hagyták el a harcteret. Sőt, április 26-án Komáromnál egy frissen összeszedett cs. kir. lovasdandár csaknem átgázolt Klapka tábornok csapatain. A magyar hadvezetés a felderítési adatok alapján mintegy 40-45 ezer főnyi ellenséges hadsereggel számolt Bécs előtt, további 12 ezer fővel Stájerországban, s egy 5-6 ezres hadosztály csatlakozását is várta. Kossuth szintén tisztában volt az ellenség megmaradt erőfölényével. Ezért írta Görgeinek május 8-án, hogy Buda bevétele után csak akkor kell újabb támadást indítani, "ha legalább 50 ezret fordíthatunk magára ezen expedícióra". A közkeletű érvelés szerint Görgeinek Komárom felmentése után Bécs ellen kellett volna támadnia, s akkor Bécs "egy érett alma gyanánt hull vala kezébe". Csakhogy Bécs bevétele nem jelentette volna a háború végét. A főváros 1848. októberében egyszer már a felkelők kezére jutott, de ez egyáltalán nem akadályozta meg a katonai ellenforradalom kibontakozását. A fő cél az ellenséges főerők megsemmisítése lett volna, ehhez azonban a magyar hadsereg nem rendelkezett a legfontosabbal: az erőfölénnyel.

Az osztrák kormányférfiak egy része már a tavaszi hadjárat előtt úgy vélte, hogy Ausztria képtelen egyedül felszámolni a magyar szabadságharcot. Május 9-én *I. Miklós* cár határoz a Magyarország elleni fegyveres beavatkozásról. Május 21-én visszaveszik Budát a császári csapatoktól. Júniusban megindul az orosz invázió.

V. A szabadságharc politikai története 1849-ben

1848. december 2-án V. Ferdinándot és Ferenc Károlyt lemondadják az utóbbi fia, Ferenc József javára. December 31-én az országgyűlés trónbitorlónak nyilvánítja az új királyt, majd az OHB-nal együtt Debrecenbe költözik. 1849.

január 5-én Görgei Vácott kiadott nyilatkozatában éles szavakkal kritizálta – Kossuth nevének említése nélkül – a Kossuth által vezetett OHB működését, s kijelentette, hogy - noha az áprilisi törvények híve - nem fogad el utasításokat az OHB-tól.

Debrecenben ott volt a képviselőknek nagy, mindig határozott többsége; csak főrend volt kevés, úgy, hogy alig tartottak néhány ülést. A régi radikálisok most Kossuth körül csoportosultak, vörösöknek, flamingóknak nevezték őket; a régi békepárt már január 13-án újra életjelt ad, s javasolja a béketárgyalások folytatását Windisch-Grätznél. A többség azonban se nem vörös, se nem békepárti, hanem az épen uralkodó irányhoz csatlakozik s így Kossuth vezetése alatt áll. A békepárt sem kél ki ellene, hanem a flamingóktól iparkodik őt megszabadítani. Erre Madarász László esete nyújtott alkalmat, aki mint a rendőrség vezetője, átvette gr. Zichy Ödön hagyatékát, melyből aztán több gyémántgomb hiányzott. Ezt a gyanút a békepárt arra használta fel, hogy azt az embert, ki az ő politikai viseletüket is rendőri felügyelet alá akarta vonni, lehetetlenné tegye.

Igy a békepárt mégis ért el bizonyos sikert és Kossuth diktatúrája nem maradt bírálat nélkül. Már külön lapja is volt a pártnak: a Jókai Mór szerkesztette *Esti Lapok*. Még többet várt a párt attól, ha érintkezésbe léphet Görgeyvel, akinek váci nyilatkozatával nagyban egyetértett.

Kremsierben is tanácskozott ezalatt a birodalmi gyűlés. A csehek és németek állandóan viszálykodtak, de az abszolutizmust egyik sem akarta, ezért már január óta egy oktrojálendő alkotmány tervezetén dolgoztak az udvarnál. Windisch-Grätz még ezt is túl liberálisnak tartotta és Schwarzenberg, aki ezügyben Hübnernt küldte hozzá a táborba, csak nehezen bírta őt annak elfogadására reábeszélni. Amidőn aztán a tábornagy a kápolnai csatáról téve jelentést, azt döntő győzelemnek jelentette ki és megtörtnek vélte Magyarország ellenállását, sőt elerkezettnek vélte az új alkotásnak, Ausztria egysége nagy művének szervezését. A *Reichsrathot* feloszlatták, császári manifesztumot bocsátottak ki s kihírdették az új alkotmányt (1849. március 4.).

Az alkotmányirat "egy és oszthatatlan ausztriai császárságot" alapít meg, melybe Magyarországot is belefoglalják. A magyar alkotmány elveszti érvényét, a mennyiben a birodalmi alkotmánnyal nem egyezik meg. Célzerű intézkedések fogják biztosítani a nemzetiségek és a divatozó nyelvek egyenjogosítását. A szerb vajdaságnak külön politikai létet biztosítanak. Horvát- és Csehország egészen különálló Magyarországtól; Fiumét máris hozzászámítják s kilátásba helyezik Dalmácia odakapcsolását is. Szintűgy egészen független Erdély is, melyben - bármennyire hangoztatják az egyenjogúságot - külön kiemelik a szász nemzet kiváltságait. A katonai határőrvidéket fenntartják, s az alárendelt, kiegészítő része marad a birodalmi hadseregnek.

Egyrészt Ausztria szuverenitása az alkotmányosan is provinciává süllyesztett Magyarország fölött: másrészt ennek a még provinciális alakjában is veszedelmesnek látszó országnak feldarabolása a kremsieri (Olmütz) alkotmánynak fő jellemvonásai. A magyar államot már nem egyes támadásokkal akarták gyöngíteni, hanem az intézmények egész sora által mindenkorra lehetetlenné tenni. A hivatalos Közlöny azt a megjegyzést fűzte ez alkotmány közzétételéhez: az ausztriai ház eldobta magától a törvényt, eldobta a jogot. Ám határozzon hát közöttünk a fegyver éle, ha úgy tetszik. A szakítás csak ez által vált orvosolhatatlanná és maga Deák Ferenc is, ha nem mentséget, de magyarázatát látta a függetlenségi nyilatkozatnak a márciusi alkotmányban.

Kossuth kész volt a határozott válaszra. Láttuk, már január 13-án is szabad kezét követel Magyarország részére, ha győz; február 12-én pedig a körülményektől teszi függővé a végleges elhatározást. A seregnél, Törökszentmiklóson vette az oktrojált alkotmány hírét és most kezdi a függetlenségi nyilatkozat eszméjét pengetni, mely az első benyomás hatása alatt általában visszhangra talált. Klapka és Damjanich erősen szóltak mellette.

Március 28-án azt követeli, hogy a nemzetgyűlés mondja ki akarátát a császári manifesztumra nézve. A Március 15-e, sőt a Közlöny is nyíltan pengeti az elszakadást. Az április első napjaiban kivívott győzelmek még jobban megérlelték Kossuthban a detronizáció kimondásának eszméjét. Gödöllőn erről tanácskozott Görgeyvel, ki emlékiratai szerint, tiltakozott a függetlenség kimondása ellen, mert azáltal ügyünk megszűnnék igaz ügy lenni. Külsőleg azonban nem vehető észre semmi ellentét. Görgey április 10-ei váci kiáltványában még az eddigieknél is nagyobbat követel vitézeitől, "hogy szép hazánk igazán szabad és boldog legyen".

A békepárt legjobban szerette volna az egészet megakadályozni. De a többi követ is, ki óhajtotta az elszakadást, attól tartott, hogy így Kossuth uralomra jut, sőt még királyságáról is beszéltek. Kossuth ugyan mindig erősen tiltakozott az ilyen feltevések ellen és kijelentette, hogy legjobban szeretne falusi magányban élni, ha egyszer hazája függetlenségét sikerült kivívnia. De családja nőtagjainak viselkedése táplálta a gyanút. Egy radikális és demokratikus pártnak alakulását (Radical Párt), mely április 5-én történt, e gyanúból magyarázták. A köztársaság eszméjét volt az hivatva szolgálni.

Kossuth, aki szinte személyesnek tekintette már a dinasztia elleni küzdelmet, április 13-án a nyilvános ülésen titkos konferenciára hívta össze a követeket. Ezen szükségesnek mondta a Habsburg-Lotharingiai háznak az uralomból való kizárását és Magyarország függetlenségének kinyilvánítását. Jelentse ki tovább a nemzet, hogy kész úgy az

örökös tartományokkal, mint a többi szomszédos állammal jó békében s barátságban élni. A végleges kormányrendszer fölött később döntsön a nemzetgyűlés, egyelőre kormányzó-elnök igazgassa az országot az általa kinevezett miniszterekkel.

A jelenlevők egy része pártolta az indítványt, a többi sem szólt ellen annak lényegére nézve, csak azonnal való foganatosítását tartották helytelennek. Ily értelemben beszéltek nemcsak a régi békepártiak, Kovács Lajos, Kazinczy Gábor, b. Kemény Zsigmond és Hunfalvy Pál, hanem Nyári Pál, sőt Mészáros Lázár is. Kossuth szerint, ha a nemzetgyűlés nem teszi, kimondja a függetlenséget a sereg és ha Európát rendezik, a független Magyarország egészen más színben áll, mint ha függetlensége még kétségbe vonható. Ezek az érvek meglehetősen gyöngye lábon állottak. A hadsereg hangulata egészben véve kétségtelenül a függetlenség mellett volt, de a főtiszteké éppen nem. Hisz Görgey még ezekben a napokban megünnepeltette Ferdinánd király születése napját és mint ő, mind tábornokainak nagyobb része időszerűtlennek tartották a kimondást, mielőtt döntő győzelmet nem nyertek.

Európa pedig inkább hódol meg a bevégzett tény, mint bármely szép manifestum előtt. Mindamellet és bár a békepártiak elhatározták, hogy mindannyian ellene szólnak, s ha kell ostromolják a "szerencsétlen indítványt", mégis bele nyugodtak abba, hogy másnap, nyilvános ülésen, senki se ellenezze Kossuth javaslatát. Lehet, hogy a békepártiak a dolog lényegében igaza volt és a következőket azt nagyon is megmutatta.

Nagy számmal gyűltek össze a követek április 14-én reggel a ref. collégium nagytermében, hol ülésezni szoktak. *Besze János* indítványára a nagytemplomba vonultak át, hogy a nép is jelen legyen. A templomot már ellepte a nép tömege; a követek csak nehezen férközhettek be. Kossuth szólott és bár az idegenszerű helyen szónoklása és hangja nem érvényesült teljesen, a "a nemzet képviselői egy akarattal s közmegegyezéssel magokéva tevék indítványait, s a több ezerre menő nép roppant lelkesedéssel viszhangzá a nemzet képviselőinek szentesítő szózatát". Madarász László indítványozta Kossuthnak ország kormányzójává való megválasztását, ami szinte egyértelműen történt meg. A végül április 19-én elfogadott függetlenségi nyilatkozat egyformán magán hordja az amerikai Egyesült-Államok 1776-os elszakadási okmánya és a Rákóczi híres manifestuma hatásának nyomait. A bevezetés az elsőhöz hasonlít; világszabadsági frázisok sem hiányoznak belőle, a többi egy hosszas deductiója a Habsburg-ház által az országon ejtett sérelmeknek. Legnagyobb részét Jellasics szereplésének jellemzése foglalja el, melynek kétségtelen adatok szerint Lajos és Ferenc Károly főhercegek és különösen Zsófia főhercegnő voltak a megindítói. A nemzet mégis hajlandó lett volna Ferenc Józsefnek meghódolni, ha ezen trónváltásra törvényes úton felkérik "és az ifjú herceg a magyar alkotmány fentartására esküt tenni vállalkozik.". De ez nem történt meg: ő fegyverrel akarta Magyarországot meghódítani. A magyar nemzet védelmezé magát a reá mért halál ellen. "Tartozunk Isten törvényeinek, tartozunk a morálnak, becsületnek, Európának és a civilisatio érdekeinek, hogy e hitszegő dinasztíát a magyar királyok trónjáról száműzve adjuk át isten ítéletének s a közvélemény, morál és becsület utálatának."

Kossuth 1848. március 3-án "öröknek kívánta a dinasztíát", tehát nem érezte annak "háromszázados bűneit". Egy hónappal később mint miniszter hűséget esküdött. Még augusztusban is Ferenc Józsefet óhajtja ifjabb királynak. Így még reá nézve is csak a dinasztíának szeptember óta követett magaviselete lehetett a döntő. De abban meg Ferdinándnak, kit Magyarországon elismertek királynak, alig volt része. Jogilag Ferenc József uralma ellen lehetett komoly közjogi ellenvetést tenni, de a Habsburg-uralom ellen nem. Ez azonban a kisebbik hiba; a *Verwirklichungstheorie* átvétele. A nagyobb az, hogy politikailag is hibás volt a függetlenségi nyilatkozat.

Kossuth az országgyűlés feloszlására gondolt; ennek ellenében a nemzetgyűlés kivívta, hogy május 2-án megalakuljon a Szemere-kormány. Május 1-én Kossuth úgy dönt, hogy az ország politikai irányítását egy újonnan alakult kormány vezetésére bízza, ezért megbízta Szemere Bertalant, hogy alakítson kormányt, amely május 2-án meg is alakult. Hatalommegosztás történt. Az új kormány elnöke, Szemere Bertalan beköszöntőjében magát elvileg republikánusnak vallotta, és hogy a felelősség elvét a kormányzóval szemben fenntarthassa, támaszt keresett az országgyűlés többségében. Gr. Batthyány Kázmér külügyminiszter, *Csányi László* közlekedésügyi, *Duschek Ferenc* pénzügyminiszter szintén nem tartoztak Kossuth legszűkebb köreihez, melynek csak *Horváth Mihály* püspök, a híres történetíró, a vallás-, és közoktatásügyi miniszter volt a tagja. Az igazságügyminiszter, a becsületes *Vukovics Sebő*, nagy tisztelője volt ugyan, de midőn Kossuth a büntető kereset alatt álló Madarász Lászlót pártolta, sőt be akart avatkozni a per vitelébe, a minisztertanács elé vitte az ügyet, hol mindnyájan melléje állottak. A hadügyminiszteri posztot *Aulich* Lajos kapta.

Politikai tekintetben meghajoltak előtte s legtöbben őszintén tisztelték, de meg akarták akadályozni, – nem is annyira őt, mint családját és környezetét, – hogy magáncélokra, vagy személyes hiúságuk kielégítésére használják fel az ő tekintélyét. Madarász Lászlón kívül éles megtámadásnak volt kitéve *Csernátony Cseh Lajos*, Kossuth bizalmas titkára, aztán *Bikkessy, Ormay* őrnagy, de főképp maga Kossuth neje, kitől zokon vették, hogy Buda bevétel után a királyi palotában óhajtott lakni és kiről azt vélték, hogy férjét mindenképp izgatja Nyáry és Görgey ellen.

Május 9-én I. Miklós cár kiáltványban tette közzé, hogy megsegíti Ausztriát, s eről május 21-én Varsóban - Ferenc József és I. Miklós találkozásánál - megállapodás is születik. A magyar politikai vezetés visszarendelte a csapatokat Buda visszafoglalására. Az ostrom május 4-én kezdődik, s május 21-én sikerül visszafoglalni a várat, ám a katonai siker egyben politikai öngyilkosságnak is bizonyult. Görgey a győzelem után Debrecenbe vonult, majd május 31-én az egész kormány visszatért Pestre ünnepeltetni magát. Görgey Artúrnak óriási ünnepséget kellett rendeznie a háború kellős közepén.

Július 8-án a magyar kormány Pestről Szegedre költözött. Haynau július 11-én főerőivel támadt Görgeyre, aki súlyos fejsébet szenvedett. Klapka vette át az irányítást; Görgey Artúr hadiszekéren irányítva vitte a csapatait Vác felé kitérve a császáriak elől, de itt oroszokba ütközött. Rétság irányába kellett vonulniuk, Tokajnál keltek át a Tiszán, innen indultak délre, a kijelölt gyülekezőhelyre. A kormány időközben Aradra tette át a székhelyét.

Július 31-én vereség Segesvárnál a cári csapatoktól. Bem József is eleget tesz a gyülekezési parancsnak. Augusztus 7-én Kossuth küldöttséget küld az oroszokhoz, miszerint a Honvédség nem tekinti ellenségnek az orosz csapatokat, mert nem ellenük indított háborút, valamint a magyarság felajánlja a magyar koronát a cári dinastiának. Mikor Görgey megérkezik a kormányzóhoz, akkor közölte Kossuthal, ha a temesvári csata sikeres lesz, akkor a végsőkéig fog harcolni. Augusztus 9-én Temesvárnál Bem vereséget szenvedett Haynautól (katonai hibák: Lugosra küldték a löszert). Augusztus 11-én Kossuth, az OHB és a Szemere-kormány jelenlévő tagjai lemondtak. Közös akaratból a politikai és a katonai tejhatalmat Görgey Artúrra bízták, aki egyetlen lehetőséget látott: fegyverletétel az oroszok előtt augusztus 13-án, mégpedig feltételek nélkül (az oroszok követelésére). Utolsóként Komárom adta meg magát október 2-án.

VI. A szabadságharc katonai története 1849. május 21-től augusztus 13-ig

A kudarc sorozat után 1849. május 1-én Ferenc József Varsóban - térdre rogyva, kézcsókot követően - segítséget kért a cártól. Az osztrák fél néhány tízezer főnyi, osztrák parancsnokság alatt működő segéderő küldését kezdeményezte.

I. Miklós cár azonban úgy vélte, olyan erős hadsereggel kell fellépnie, amely önmagában is képes eltiporni a forradalmat. Ezért közel egymillió szárazföldi haderejéből 200 ezer katona küldését határozta el, további 80 ezer főt pedig készütségbe helyezett. A cs. kir. főszereg teljes létszáma 1849. júniusában 593 030 fő volt, ebből 408 713 szolgálatképes, Magyarországon harcolt 170 ezer. A hozzávetőleg 155 ezer főnyi honvédseregnek ezzel a 370 ezer fős haderővel kellett megmérkőznie. Az orosz intervenció után a magyar félnek matematikai esélye sem maradt a győzelemre. Görgei hadügyminiszter és fővezér jól látta, csak akkor remélhet bármiféle sikert, ha még a lassan mozgó orosz főerők beérkezése előtt képes vereséget mérni a cs. kir. főszeregre. Ezzel talán még rá lehetett volna kényszeríteni Ausztriát a magyarokkal folytatandó tárgyalásokra s valamiféle kiegyezésre. A független Magyarországot elismerni nem akaró nagyhatalmaktól sem volt idegen a közvetítés a birodalom két fele között. Ahogy Palmerston angol külügyminiszter mondta: ha Magyarországot "túlerővel teljesen szétzúzzák, ebben a csatában Ausztria saját jobb kezét zúzza szét. Minden feldúlt mező egy osztrák nyersanyagforrás pusztulása - minden magyar, aki a magyarok soraiból a csatamezőn elesik, egy osztrák katona veszteségét jelenti a birodalom véderőiből". A magyar fél ekkor már komoly nehézségekkel küzdött. A tavaszi hadjáratban megfogyatkozott csapatok feltöltése lassan ment. A fővárosba költözés miatt hetekig állt a pénzjegysajtó, s egyes hadiüzemek sem termeltek. Az újonnan felállított zászlóaljok többségének július végéig nem jutott lőfegyver. Az előző évben kezdődött kolerajárvány - más betegségekkel együtt - tizedelte a csapatokat: az egyik magyar hadtest még a támadás előtt elveszítette állományának 10%-át.

A magyar politikai vezetés visszarendelte a csapatokat Buda visszafoglalására, amely 1849. május 21-én sikerült is, ám a katonai siker egyben politikai öngyilkosságnak is bizonyult. Görgey a győzelem után Debrecenbe vonult, majd május 31-én az egész kormány visszatért Pestre ünnepeltetni magát. Görgey Artúrnak óriási ünnepséget kellett rendeznie a háború kellős közepén. Haynau felismerte a magyarok ostobaságát, és a császári csapatokat Sopron-Lipótvár vonalában gyülekeztette, hogy az ottlévő katonai raktárakat fel tudja használni. Klapka megpróbálta megakadályozni ezt (június 16-án Zsigád; június 20-21-én Pezd (vereségek)).

1849. június 18-án megindult az orosz invázió. A Délvidékről remélt erősítések Perczel Mór június 7-ei kátyi veresége miatt nem érkeztek meg, így a Vág menti magyar ellentámadási kísérlet - többek között egy orosz hadosztály beavatkozása miatt - kudarccal végződött. Görgei javaslatára a magyar kormány június 26-án elfogadta a magyar főerők komáromi összpontosításának gondolatát, ám június 29-én már elvetette azt, s a Tisza-Maros szögi koncentráció mellett döntött. Görgei főszerege július 2-án Komáromnál megverte Haynau tábornagy főerőit, de ezután kénytelen volt megindulni Szeged felé. A július 15-17 között vívott váci csatában a *Paszkevics* tábornagy vezette orosz főszereg állta útját, Görgei azonban kitért előle, s - a télihez hasonló - kerülővel érte el a Tiszát. A külső hadművelési vonalon mozogva is előbb ért minden egyes pontra, mint az oroszok, s a magyar hadsereg egyhatodával lekötötte az intervenciók erők egyharmadát, saját erőinek négyszeresét. A többi fronton váltakozó sikerrel folytak a

harcok. Végre magyar kézre került Arad. A Délvidéken június végén sikerült megszilárdítani a katonai helyzetet, s július második felében a *Vetter Antal* vezette magyar csapatok a Duna jobb partjára szorították vissza Jellasicsot. Erdélyben Bem augusztus elejéig tudta megakadályozni az orosz-osztrák erők kijutását az Alföldre. Bár legtöbb ütközetét elveszítette (pl. Segesvár, 1849. július 31.), mindig talált módot arra, hogy rákényszerítse akaratát ellenfeleire. Összesen 35-40 ezer főnyi, de részenként alkalmazott serege azonban lassan szétporlott az orosz intervenciók erők csapásai alatt. Az elesettek, sebesültek és foglyok számát messze meghaladta a vesztes ütközeteket követően dezertáltak száma. Július végén megvalósult a Tisza-Maros szögi koncentráció, de az új magyar fővezér, Dembinski altábornagy nem ütközött meg Haynau létszámban kisebb erőivel, hanem feladta Szegedet, s visszavonult az osztrák kézen lévő Temesvár irányába. Holott Szegednél - az orosz főerők távollétében - komoly esélye volt a győzelemre. A kormány hiába rendelte Dembinskit Aradra, az fontosabbnak tekintette a török határ felé vezető út biztosítását, s a magyar csapatok által ostromolt Temesvár felé hátrált. Pedig ekkor volt még egy utolsó esély a cs. kir. főerők megverésére. Ha Dembinski Aradra vonul, Görgei seregével együtt kb. 80 ezer fő és 300 löveg szállhatott volna szembe Haynau erőitett menetben előrenyomuló hadtesteivel, amelyek harc képes állománya Szeged bevétele után mindössze 28 ezer főből és 192 lövegből állt. Görgei visszavonulása közben 4-5 napi járóföldre elhagyta az oroszokat, akik így nem tudtak volna segítséget nyújtani Haynauk. Augusztus 9-én a fővezérré kinevezett Bem Temesvárnál vette fel a harcot Haynau ellen, de a csata közben fellépő lőszerhiány miatt kénytelen volt visszavonulni. A visszavonulás közben pánik tört ki, s Lugoson az 50 ezer fős seregből alig 20 ezer gyűlt össze. Ezután már csak egyetlen harcképes erő maradt: az Aradra érkező Görgei. Görgei hadserege kb. 30 ezer főt számlált, sorai között kb. ötezer fegyvertelen újonccal. A 144 lövegből álló tüzérségnek csövenként 200 lőszer volt, a gyalogságnak puskánként másfél(!) tölténye. A seregnek utánpótlásra nem volt lehetősége. E seregen kívül még öt jelentősebb csoportosítással lehetett számolni. *Kazinczy Lajos* ezredes kb. 10 ezer embere Nagybányán, az észak-erdélyi csapatok Kolozsvárott, a dél-erdélyiek Déván állomásoztak. E két utóbbi csoportosítás egyaránt demoralizált, bomlófélben lévő csapatokból állott. Hasonló volt a helyzet a déli magyar erők Lugoson összpontosult maradványaival is. Görgei harc nélkül csak a Dévánál álló erőkkel vehette fel a kapcsolatot, bár ezek helyzetéről sem voltak pontos adatai. A többiekkel csak akkor egyesülhetett, ha előtte keresztülvágja magát a túlerőben lévő orosz vagy osztrák erőkhöz. Augusztus 11-én Kossuth lemond és átadja a hatalmat Görgeynek. Görgei ezután több rossz lehetőség közül választhatott:

- megpróbál egyesülni a szétszórta magyar csapatokkal, s Erdélyben tovább folytatja a háborút (ehhez azonban előbb el kellett volna foglalnia Erdélyt),
- megkísérli magát átvágni török területre. Ennek azonban ekkor - még ha sikerül is - semmifajta politikai vagy katonai hozadéka nem lehetett,
- felosztatja hadseregét. Ez csak azzal az eredménnyel járhatott, hogy a hazatérő honvédek ellen a nemzetiségi lakosság ugyanúgy hajtóvadászatot indít, ahogy a déli hadsereg egyesével szállingózó katonái ellen tette,
- leteszi a fegyvert.

Görgei - tisztikarával együtt - az utóbbit választotta, s 1849. augusztus 13-án Világosnál a Görgei Artúr vezette magyar hadsereg megadta magát az orosz hadsereg egyik vezérének, *Rüdiger* lovassági tábornoknak. A magyar fővezér és tisztjei azért is döntöttek az oroszok előtti megadás mellett, mert abban reménykedtek, hogy a cár és fővezére közbenjárnak a magyar hadseregben szolgáló volt cs. kir. tisztnek életének biztosításáért.

A katonai erőviszonyok ismeretében tehát eleve reménytelen vállalkozás volt a magyar szabadságharc? Ha a teljes függetlenség oldaláról vizsgáljuk a kérdést, csak igennel válaszolhatunk. Csakhogy a küzdelem 1848. szeptemberétől nem a függetlenségért, hanem a birodalmon belüli önállóságért folyt. Ez pedig nem volt reménytelen vállalkozás. A Habsburg Birodalom hiába nyerte meg - idegen segítséggel - a háborút, ha katonai győzelmét nem tudta politikaira váltani. 1867-ben el kellett ismernie Magyarország korlátozott önállóságát, el kellett fogadnia az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügyet - még ha nem is az 1848-as formában; tehát el kellett ismernie a magyar felfogás érvényességét azokban a kérdésekben, amelyekért a háborút folytatta. Augusztus 17-én Damjanich átadja Aradot az oroszoknak; Kossuth és a szabadságharc néhány katonai vezetője Törökországba emigrált. Augusztus 26-án Görgeyt Klagenfurtba száműzik. Október 2-án megadja magát Komárom erődjé.

VII. Erdély a szabadságharcban

Május 15-17-én a balázsfalvi román gyűlés elutasította az erdélyi-magyar uniót, s követelték a román nemzet és egyház egyenjogúsítását. *Andrej Saguna* görögkeleti püspök elnökletével, ill. Simon *Barnutiu* ügyvéd alelnökségével megalakult a Román Nemzeti Komité.

Batthyány már május 19-én fegyverbe szólította a székelyeket "az összmonarchia védelmében". Teleki József uralkodói beleegyezés nélkül összehívta az erdélyi országgyűlést, s az 1848. május 29-én megnyílt diétán megszavazták a polgári átalakulást biztosító törvényeket, ill. - május 30-án - az uniót Magyarországgal. Az erdélyi

románok kezdetben még nem utasították el az uniót, de verzetöik - *Alexandru Papiu-Ilarian, Avram Iancu, Ioan Bunteanu* - a román nyelvhasználat, ill. az előnyös jobbágyfelszabadítás feltételéhez kötötték (a hangadók közül egyedül csak Barnuti fordult szembe az unió ügyével). Június 6-án az utolsó erdélyi rendi országgyűlés elfogadta a liberálisok által kidolgozott jobbágyfelszabadítási törvényt, melyet Teleki József gubernátor - királyi szentesítés nélkül - ki is hirdetett. Június 10-én az uralkodó szentesítette az erdélyi diéta uniótörvényét, s *Vay Miklós* személyében királyi biztost küldtek Erdélybe, aki sok problémát el is simított. 1848 őszén *Ioan Axente, Sever, Probu, Martian* vezetésével kitört a román felkelés.

Érzékeny veszteséget jelentett a Bánság két erődjének, Aradnak és Temesvárnak a lázadása, illetve Gyulafehérvárnak, Erdély legfontosabb erődjének elvesztése. Ez ugyanis azt jelentette, hogy Péterváradtól keletre valamennyi fontos erődítmény az ellenség kezére került, s Erdély 1848. novemberének második felétől - Háromszéket kivéve - osztrák katonai diktatúra alá került. December elején Erdélyben szinte összeomlott a magyar ellenállás. A felső-erdélyi és a székelyföldi csapatokat egyik vereség a másik után érte. A magyar csapatok azonban saját bázisaik felé vonultak vissza, s a győztes cs. kir. csapatok létszáma december elején mindössze 12 ezer főt számlált, a mozgósított román felkelőkre pedig csak saját területük közvetlen közelében lehetett számítani. E 12 ezer főnyi seregnek biztosítania kellett a Szászföld városait, a gyulafehérvári erődöt, s két fronton kellett harcolnia, mert a felső-erdélyi csapatok mellett a háromszéki székely felkelőkkel is meg kellett birkóznia. Puchner altábornagy tartalékai 1848. december közepére elfogytak, s az észak-erdélyi csapatok parancsnokságát átvevő József Bem tábornok a siker reményében kezdhette hozzá a támadáshoz.

Az osztrák főszereg támadásának hírére Puchner is megindította csapatait Nagyvárad elfoglalására, ám Bem 1848. december 18-án Csucsánál visszaverte csapatait, s december 25-én Kolozsvárra is bevonult, ezzel kettészakítva az erdélyi császári hadsereget. 1849. január elején folytatta a támadást s - Tihucánál megverve *Urban* csapatait - felszabadította Észak-Erdélyt.

Bem észak-erdélyi sikereit (miután január 13-án bevonult Marosvásárhelyre, január 17-én megverte Puchner csapatait Gálfalvánál (Szőkefalvánál)) dél-erdélyi kudarcok követték (a Nagyszeben elleni támadást január 21-én Puchner visszaverte, majd február 4-én Vizaknánál szenvedett vereséget). Ebben komoly szerepe volt annak, hogy Puchner a havasalföldi orosz erőktől 11 ezer főnyi erősítést kapott, s így helyőrségi csapatait kivonhatta a Szászföld városából. Bem katasztrófáját a Délvidékről kivont magyar erők által küldött erősítés akadályozta meg. Február 9-én Bemnek Piskinél sikerült megállítania Puchnert, majd március közepére az oroszokkal együtt a cs. kir. csapatokat is kiszorította Erdélyből. Az erdélyi hadjárat elején a haderők nagyjából egyensúlyban voltak; az orosz intervenció után az erőviszonyok Puchner javára módosultak. Februártól azonban beindult a székelyföldi újoncozás, s Bem folyamatosan pótolhatta veszteségeit.

A mellékhadszíntereken folyó harcokban is a magyar félre mosolygott a hadiszerencse. A Délvidéket a titeli fennsík kivételével a magyar csapatok tartották ellenőrzésük alatt. A Bánságban Aradot sikerült teljesen elválni a külvilágtól, s április végétől Temesvár védőserege is az erőd falai mögé kényszerült. Erdélyben csak Gyulafehérvár maradt a cs. kir. csapatok kezén. A trónfosztás után Kossuth egyik leghűségesebb munkatársát, *Csányi Lászlót* küldte Erdélyre, aki a közigazgatás újjászervezésével, a székelyek mozgósításával, ill. az újoncozás zavartalanágának biztosításával járult hozzá Bem győzelmeihez.

1849. július 14-én Szegeden *Balcescu* sürgetésére összeállították a magyar-román kibékülési tervezetet (*projet de pacification*), amely nem ígért területi autonómiát, de a román többségű megyékben biztosította a román nyelv használatát. 1849. július 28-án a Szegeden ülésező országgyűlés elfogadja a nemzetiségi törvényt.

Bem augusztus elejéig tudta megakadályozni az orosz-osztrák erők kijutását az Alföldre. Bár legtöbb ütközetét elvesztette (pl. Segesvár, 1849. július 31.), mindig talált módot arra, hogy rákényszerítse akaratát ellenfeleire. Összesen 35-40 ezer főnyi, de részenként alkalmazott serege azonban lassan szétporlott az orosz intervenció erők csapásai alatt. Az elesettek, sebesültek és foglyok számát messze meghaladta a vesztes ütközeteket követően dezertáltak száma. Július végén megvalósult a Tisza-Maros szögi koncentráció, de az új magyar fővezér, Dembinski altábornagy nem ütközött meg Haynau létszámban kisebb erőivel, hanem feladta Szegedet, s visszavonult az osztrák kézen lévő Temesvár irányába. Holott Szegednél - az orosz főerők távollétében - komoly esélye volt a győzelemre. A kormány hiába rendelte Dembinskit Aradra, az fontosabbnak tekintette a török határ felé vezető út biztosítását, s a magyar csapatok által ostromolt Temesvár felé hátrált. Pedig ekkor volt még egy utolsó esély a cs. kir. főerők megverésére. Ha Dembinski Aradra vonul, Görgői seregével együtt kb. 80 ezer fő és 300 löveg szállhatott volna szembe Haynau erőltetett menetben előrenyomuló hadtesteivel, amelyek harc képes állománya Szeged bevétele után mindössze 28 ezer főből és 192 lövegből állt. Görgői visszavonulása közben 4-5 napi járóföldre elhagyta az oroszokat, akik így nem tudtak volna segítséget nyújtani Haynau-nak. Augusztus 9-én a fővezérré kinevezett Bem Temesvárnál vette fel a harcot Haynau ellen, de a csata közben fellépő lőszerhiány miatt kénytelen volt

visszavonulni. A visszavonulás közben pánik tört ki, s Lugoson az 50 ezer fős seregből alig 20 ezer gyűlt össze. Ezután már csak egyetlen harcképes erő maradt: az Aradra érkező Görgeiék. Görgei hadserege kb. 30 ezer főt számlált, sorai között kb. ötezer fegyvertelen újonccal. A 144 lövegből álló tüzérségnek csövenként 200 löszere volt, a gyalogságnak puskánként másfél(!) tölténye. A seregnek utánpótlásra nem volt lehetősége. E seregen kívül még öt jelentősebb csoportosítással lehetett számolni. *Kazinczy Lajos* ezredes kb. 10 ezer embere Nagybányán, az észak-erdélyi csapatok Kolozsvárott, a dél-erdélyiek Déván állomásoztak. E két utóbbi csoportosítás egyaránt demoralizált, bomlófélben lévő csapatokból állott. Hasonló volt a helyzet a déli magyar erők Lugoson összpontosult maradványaival is. Görgei harc nélkül csak a Dévánál álló erőkkel vehette fel a kapcsolatot, bár ezek helyzetéről sem voltak pontos adatai. A többiekkel csak akkor egyesülhetett, ha előtte keresztülvágja magát a túlerőben lévő orosz vagy osztrák erőkön. Görgei - tisztikarával együtt - az utóbbit választotta, s 1849. augusztus 13-án Világosnál a Görgei Artúr vezette magyar hadsereg megadta magát az orosz hadsereg egyik vezérének, *Rüdiger* lovassági tábornoknak. Augusztus 17-én Damjanich átadja Aradot az oroszoknak. Augusztus 25-én Zsibón az erdélyi vezérkar is megadta magát.

VIII. A megtorlás

A szabadságharc résztvevői elleni eljárás, a megtorlás gondolata már 1848 novembere óta foglalkoztatta az osztrák hatóságokat. Az uralkodó és Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy, a cs. kir. hadsereg fővezére által kiadott kiáltványok és rendeletek azonban főleg a magyar politikai vezetés, az Országos Honvédelmi Bizottmány és az országgyűlés tagjait fenyegették súlyos retorziókkal. Windisch-Grätz a magyar hadseregben szolgáló volt cs. kir. tiszteket rendre felszólította a közös zászlóhoz való visszatérésre, utoljára 1849. januárjában. A kortársak azonban meglepve tapasztalhatták, hogy a cs. kir. fővezér a képviselőket viszonylag rövid igazoló eljárás után szabadon bocsátotta, a katonákra viszont súlyos büntetéseket rótt ki a pesti Központi Katonai Vizsgálóbizottmány.

Az 1849. május 30-án a cs. kir. hadsereg fővezérségét átvevő Haynau nem tett ilyen különbséget. Működését két, 1849. februárjában Lipótvár megadásakor elfogott honvédtiszt (*Mednyánszky* őrnagy és *Gruber* százados) kivégeztetésével kezdte, s 1849. július 1-ei kiáltványa szerint a magyar politikai felső vezetés egészének elítélését tervezte. E kiáltványban azonban még - összhangban Windisch-Grätz kiáltványaival - a fő hangsúlyt az országgyűlés és az OHB tagjainak, illetve a kormánybiztosoknak a megbüntetésére helyezte.

A fegyverletétel után Haynau négy kategóriába sorolta a hadbírószági eljárás alá vonandókat:

- a magyar hadsereg tábornokai,
- az OHB és a Szemere-kormány tagjai, az 1849. április 14-ei trónfosztási határozatban részt vevő képviselők, illetve a kormánybiztosok,
- a honvédseregben szolgált volt cs. kir. tisztek,
- mindazon tisztek, polgári hivatalnokok és papok, akik 1849. április 14. után a magyar kormány érdekében kiemelkedő tevékenységet fejtettek ki.

A kategorizálás azért is érdekes, mert I. Ferenc József császár augusztus 29-ei utasításában az 1. és 2. csoport fordított sorrendben szerepelt. Haynau valószínűleg azért "cserélte fel" a két kategóriát, mert a Szemere-kormány tagjaiból - Aulich Lajos hadügyminisztert, tábornokot nem számítva - mindössze ketten (*Csány László* és *Duschek Ferenc*), az OHB tagjai közül is csak ketten (Perényi Zsigmond és Nyáry Pál) kerültek ekkor a cs. ki. hadsereg kezére. Haynaut külön dühítette, hogy az oroszok kegyelmet kértek a tiszteknek.

1849. augusztus 13-án Világosnál a Görgei Artúr vezette magyar hadsereg megadta magát az orosz hadsereg egyik vezérének, *Rüdiger* lovassági tábornoknak. A magyar fővezér és tisztjei azért is döntöttek az oroszok előtti megadás mellett, mert abban reménykedtek, hogy a cár és fővezére közbenjárnak a magyar hadseregben szolgáló volt cs. kir. tisztek életének biztosításáért.

Paszkevics tábornagy és Miklós cár eleget is tettek ennek a várakozásnak. Paszkevics levélben szólította fel a kegyelem gyakorlására I. Ferenc József császárt, Schwarzenberg miniszterelnököt és Haynau tábornagyot, a cs. kir. hadsereg fővezérét. A cár a fiát, *Sándort* küldte Bécsbe, hogy kegyelemadásra szólítsa fel szövetségesét. Mindhiába. Az oroszoknak csak azt sikerült elérniük, hogy a császár és miniszterei - fogcsikorgatva - kegyelmet adtak a "legbűnösebb" tábornoknak, Görgeinek. A többiek sorsával kapcsolatban csak semmire sem kötelező, de kevés optimizmusra okot adó nyilatkozatokat kaptak.

A 30 magyar tábornok közül 15 került a szövetségesek kezére. Közülük Görgei és a Pétervárad feladásáért amnesztiában részesített Kiss Pál került el a hadbírószági eljárást. Két tábornok, Gaál Miklós és Pikéty Gusztáv csak hetekkel később jutott a cs. kir. hatóságok kezére.

A szabadságharc leverése után a győztes osztrák hatalom nem a nemzet megbékítését, hanem megfélemlítését tekintette fő céljának. A forradalom vezetői és résztvevői elleni bosszúhadjárat azonban nem Világos után, hanem már 1849. januárjában megkezdődött. A megtorlás első áldozatai parasztok, jegyzők, papok, polgárok, alacsonyabb

rangú tisztek voltak. 1849. augusztusa után már az ország és a hadsereg vezetőire is sor került. 1849. augusztus 22-én felakasztották *Ormai Norbert* ezredest. Az eljárások 1849. augusztus 25-én Kiss Ernő altábornagy, volt cs. kir. ezredes perével kezdődtek meg. Kiss 1849. január eleje óta nem teljesített fegyveres szolgálatot, viszont ő volt a legmagasabb rangú fogságba esett cs. kir. tisz, aki mindvégig kitartott a magyar oldalon. Másnap kezdődött meg *Aulich Lajos*, *Damjanich János*, *Dessewffy Arisztid*, *Knezic Károly*, *Láhner György*, *Leiningen-Westerburg Károly* gróf, *Nagysándor József*, *Poeltenberg Ernő*, *Schweidel József*, *Török Ignác* vezérőrnagyok és *Lázár Vilmos* ezredes pere. Közülük a legmagasabb rangot (alezredes) ketten, *Aulich Lajos* és *Török Ignác* viselték a cs. kir. hadseregben, a legalacsonyabbat pedig *Lázár Vilmos*, aki rangjának megtartása nélkül kilépett hadnagy volt. *Lázár* "véletlenül" került ebbe a csoportba, hiszen nem volt tábornok. Ezredesi kinevezését is augusztus 13. után *Bemtől* kapta, s ebben a rangjában egyetlen ténykedése volt: a IX-X. hadtestek maradványaival letette a fegyvert a cs. kir. csapatok előtt. Mivel azonban a végnapokban önálló sereget vezetett, őt is a tábornokok közé sorolták.

Külön, 1849. szeptember 3-án kezdte el tárgyalni a hadbíróság *Vécsey Károly* gróf vezérőrnagy, volt cs. kir. őrnagy ügyét. Az ő ügyét valószínűleg azért kezelték külön, mert *Ferenc József* főhadsegéde, *Karl Grünne* gróf erre biztathatta *Haynaut*. *Grünne* ugyanis *Vécsey* halálos ellensége volt, s augusztus 25-én ő hozta az osztrák minisztertanács határozatát *Haynának*, amely szerint a tábornokok és más volt cs. kir. tisztek ellen részletes eljárásokat kell lefolytatni. A többiek pere már ezen a napon megkezdődött, *Vécsey* csak egy héttel később.

A vádlottaknál két határnapot vettek figyelembe. Egyrészt 1848. október 3-át, tehát annak a királyi manifestumnak a kibocsátását, amely feloszlatta a magyar országgyűlést, törvénytelennek minősítette *Kossuth* és társai ténykedését, az országot a haditörvények alá helyezte és *Jellasicsot* nevezte ki teljhatalmú királyi biztossá. A haditörvényszék természetesen némi "rátartással" kezelte ezt a határnapot: a Délvidéken szolgáló tiszteknél 1848. október 10-étől számították azt az időpontot, amikortól fegyveres lázadásban való részvétellel vádolták őket. (A temesvári várőrség és főhadparancsnokság ugyanis ezen a napon hirdette ki az október 3-ai manifestumot.) A feldunai hadseregben szolgálóknál *Windisch-Grätz* október 17-ei felszólítását, illetve az október 30-ai *schwechati* csatát tekintették kiindulási időpontnak.

A második dátum 1849. április 14., a magyar függetlenség kimondásának és a Habsburg-Lotharingiai-uralkodóház trónfosztásának napja volt. Azok a tisztek, akik ezt követően szolgáltak, felségstírtés büntetében voltak elmarasztalhatók. A bíróság itt is engedett némi "türelmi időt". *Gáspár Andrást*, aki 1849. április 24-én köszönt le a hadtestparancsnokságról és kért betegszabadságot, csupán fegyveres lázadás büntetében marasztalták el, ill. ítélték tízévi várfogságra.

1849. október 6-án kivégezték gróf *Batthyány Lajos* volt miniszterelnököt. Ugyanezen a napon *Aradon* agyonlőtték a honvédsereg három tábornokát (*Kiss Ernő* altábornagy, *Dessewffy Arisztid* és *Schweidel József* tábornokok) és egy ezredesét (*Lázár Vilmos*), majd felakasztották kilenc tábornokát (*Aulich Lajos*, *Damjanich János*, *Knezic Károly*, *Láhner György*, *Leiningen-Westerburg Károly*, *Nagysándor József*, *Poeltenberg Ernő*, *Török Ignác* és *Vécsey Károly*). A nemzeti emlékezet aradi vértanúkként tartja számon őket. A kivégzettek között voltak grófi és polgári családból származók, magyarok, németek, horvátok és szerbek egyaránt. Ez is azt mutatta, hogy az 1848-49-es szabadságharc nem csupán a magyar nemzet, hanem Magyarország minden nemzetiségének küzdelme volt a szabadságért és a haladásért. 1849. október 25-én agyonlőtték *Kazinczy Lajos* ezredest (*Kazinczy Ferenc* legkisebb fiát). A börtönben tébolyodott és halt meg *Lenkey János* tábornok. A kivégzések csak 1850 nyarán értek véget. Addig összesen 100 főt lőttek agyon vagy akasztottak fel a császári-királyi hatóságok. Több százra rúgott a bebörtönzöttek, ötezerre a császári-királyi hadseregbe besorozottak száma.

Koncepciós per volt-e az aradi vértanúk elleni eljárás? Nem tekinthető annak XX. századi értelemben, hiszen a vádlottakat nem vádolták el nem követett cselekedetekkel. Erre halvány kísérletet csak *Leiningen-Westerburg Károly* esetében tettek, akit azzal vádoltak, hogy *Buda* bevételénél magukat megadó cs. kir. tiszteket lövetett agyon. *Leiningen* azonban megcáfolta ezt, s így a vádiratban már nem is szerepelt.

Koncepciósnak tekinthető viszont a per két szempontból. Egyrészt, az ítéletek már az eljárás előtt készen álltak. *Haynau* eredeti szándéka az volt, hogy a magukat megadó volt cs. kir. tiszteket gyorsított eljárással azonosítja, halálra ítélte és kivégezti. Ettől csak az augusztus 20-ai minisztertanácsi határozat kézhezvétele után volt kénytelen állni. De továbbra is ragaszkodott a szigorú büntetésekhez, s I. *Ferenc József* augusztus 29-én felhatalmazta arra, hogy a halálos ítéleteket csak végrehajtásuk után jelentse neki. A másik elem az ítéletek jogi megalapozottsága volt. Az október 3-ai manifestum ugyanis törvénytelen volt magyar közjogi szempontból. Formailag azért, mert nem szerepelt rajta a felelős magyar miniszter ellenjegyzése. Tartalmilag pedig azért, mert az uralkodónak az éves költségvetés elfogadása előtt nem volt joga feloszlani a parlamentet.

A manifestumra való hivatkozás azért is kétséges volt, mert *Jellasics* lényegében nem töltötte be a királyi biztosi tiszteket, tehát egy rendelkezéseit tekintve törvénytelen, illetve meg nem valósult manifestum volt a fegyveres lázadás

vádjának legfőbb alapja. Ugyanez mondható el a többi, hivatkozott uralkodói kéziratról és fővezéri rendeletről is. Kiss Ernő azzal védekezett, hogy az október 3-ai manifestum kibocsátása után két héttel az uralkodó még a magyar hadügyminisztérium által felterjesztett kinevezéseket erősített meg, s ezzel elismerte a minisztérium törvényességét. Erre Ernst törzshadbíró is csak annyit tudott mondani, hogy a vádlott "a dolgok katonai szempontból való megítélésével védekezik". Ami már csak azért is groteszk volt, mert a cs. kir. hadsereg tisztjeit feletteseik mindig is igyekeztek távol tartani a politikától, s most azt kérték számon rajtuk, hogy egy közjogi-politikai szempontból tisztázatlan és kétes helyzetben nem találták el és nem találták ki az uralkodó akaratát.

A felségsértés vádja ugyanilyen kétes alapokra épült. I. Ferenc József ugyanis nem volt magyar király, hiszen nem koronáztatta meg magát, nem adott ki koronázási hitlevelet, nem esküdött meg az ország törvényeire. V. Ferdinánd 1848. december 2-ai lemondása után a magyar trón jogilag üres volt. A meg nem koronázott uralkodó trónbitorlónak minősült, s így a tábornokok - ha voltak is kételyeik a trónfosztás célszerűségével kapcsolatban - jogi szempontból indokoltnak tekinthették azt, hogy továbbra is a magyar oldalon harcoljanak.

Az ítéletekben tehát nemcsak a győztes hatalom kíméletlensége fejeződött ki. Kifejeződött bennük az alkotmányosság két eltérő értelmezése is. A birodalmi logika szerint az alkotmány az uralkodó adománya, amelyet az bármikor visszavehet. Tehát: az Isten kegyelméből uralkodó személy nincs alávetve az alkotmányosság földi játékszabályainak. A magyar értelmezés az alkotmányt szerződésneként fogta fel: olyan okmányként, amely mindkét felet kötelezi, s amely csak a két fél kölcsönös beleegyezésével módosítható. A tábornokok tehát hiába érveltek azzal, hogy ők az uralkodó akaratából esküdtek fel a magyar alkotmányra. A hadbíróság - a birodalmi logikát követve - azt kérte számon rajtuk, hogy konfliktushelyzetben miért nem a szerződésszegő oldalára álltak. Az aradi vértanúk pöre tehát nem csupán jogi megalapozottságát tekintve volt koncepciósnak tekinthető per: az eltérő alkotmányértelmezési koncepciók pöre is volt.

Az ország közvéleménye csak nehezen nyugodott bele a vereségbe. 1851-1853 között egymást érték az elszigetelt összeesküvések, függetlenségi mozgalmak, amelyeknek célja az 1848-as helyzet visszaállítása volt. A császári-királyi hatóságok azonban kíméletlenül lecsaptak a szervezkedőkre és többségük csak a mártírok és a bebörtönzöttek számát szaporította. A megszálló hatalom minden módon igyekezett gúzsba kötni a magyar társadalmat. Cseh és német hivatalnokok hada lepte el az országot, akiket magyaros szabású egyenruhájuk miatt Bach-huszároknak csúfolt a nép. A császári-királyi hadsereg mellett a csendőrség ügyelt a rend fenntartására. A bevezetett vámok, adók és illetékek révén minden kereskedelmi tevékenység hasznát az államhatalom fölözte le. A magyar társadalom ebben a helyzetben egyet tehetett: elviselte a rendszert, de nem segítette működését. Az emberek nem fizettek adót, csempészett dohányt szívtak, nem fogyasztottak olyan cikkeket, amelyek után illetéket kellett fizetniük. Visszavonultak otthonukba és várták a helyzet változását.

1849 nyarán több ezren hagyták el az országot. Ott volt közöttük Kossuth Lajos kormányzó, több miniszter, képviselők, kormánybiztosok, honvédtisztek, alispánok és egyszerű honvédek s polgárok tömegei. Csupa olyan ember, aki úgy vélte, hogy a győztes osztrák hatalom kíméletlenül le fog számolni 1848-49 részvevőivel. E több ezer ember nagyobb része 1849 őszén hazatért törökföldről, de így is több százan választották a száműzetést a hazatérés helyett. Kossuth és társai abban reménykedtek, hogy a magyar menekülteket befogadó Törökország nemsokára háborúba fog keveredni Oroszországgal és Ausztriával. Ezért tucatnyi honvédtiszt, közöttük Bem József, Guyon Richárd, *Metti György* vállalt szolgálatot a török hadseregben. Mások úgy gondolták, hogy mindent meg kell tenniük a nyugati közvélemény megnyerésére és felvilágosítására. Így talán egy újabb magyar szabadságharc esetén Anglia és Franciaország nem nézi tétlenül Magyarország küzdelmét.

A menekültek reményei csak részben valósultak meg. A török-orosz háború egészen 1853-ig váratott magára. Az ekkor kitört krími háborúban ugyan több száz magyar önkéntes harcolt a török hadseregben, de hőstetteik nem befolyásolták Magyarország sorsát. Ugyanígy kevés gyakorlati haszna volt Kossuth angolai és amerikai körútjainak. Kossuth remek angol nyelvű szónoklatokkal kápráztatta el hallgatóit, de sem az angol, sem az amerikai kormányt nem tudta rávenni arra, hogy Magyarország érdekében fellépjen.

A száműzöttek sorai évről évre fogyatkoztak. Idegen földön halt meg Batthyány Kázmér, Mészáros Lázár, Bem József, Guyon Richárd. 1849-1867 között alig volt olyan háború vagy felkelés, amelyben ne vettek volna részt magyar önkéntesek. Vérüket ontották Kubában és Itáliában, a Krímben és Kis-Ázsiában, az amerikai polgárháborúban és a lengyel szabadságharcban. Kossuth segédítette, Asbóth Sándor az amerikai, Türr István az olasz hadseregben vitte a tábornokságig. Itália függetlenségéért áldozta életét Tüköry Lajos, a rabszolgafelszabadítás ügyéért harcolva esett el *Mihálóczy Géza*. Az amerikai polgárháborúban vakmerő lovasrohamával vált híressé *Zágonyi Károly*.

14. Ipari forradalmak és következményeik (Európa, Amerika)

I. Az ipari forradalom Angliában

1. Az ipari forradalom fogalma és periodizációja

Az ipari forradalom az ipar egyik ágában, a pamutiparban kezdődött meg, s később a gazdaság, ill. az élet egyéb területein is felforgható hatást gyakorolt. Kezdeteként a XVIII. század közepét (konkrétan 1769-et, amikor Watt szabadalmaztatta a gőzgépet) szokás megjelölni, s folyamata - több szakaszban megnyilvánuló fejlődését tekintve - tkp. napjainkban is tart. Olyan belső hatóerőktől gyorsított fejlődés, ill. modernizáció, amely akár minden különösebb kormányzati beleszólás nélkül is zajlik. Napjainkban már az ipari forradalom 5. ill. 6. korszakát éljük. A hagyományos értelmezés szerint az ipari forradalom az iparban, közlekedésben végbement hirtelen változás, melynek lényege, ill. mozgatórugója a termelési technikák forradalmi átalakulása.

Az új technikai találmányok fejlődést indukáltak a gyáripár és a gépi nagyipar (ún. "kéményiparágak"), ill. az ezekkel összefüggő bányászat és kohászat terén is, mely folyamat a nyugat-európai országokban az 1920-as, ill. 1930-as évekig, míg Kelet-európában az 1970-es évekig tartott, s amelynek keretében az 1840-es évektől megkezdődött a manufaktúraiparról a gyáriparra való áttérés. *Mózes Mihály* meghatározása nyomán az ipari forradalom komplex, az élet szinte minden területére kiterjedő, s ott mélyreható változásokat okozó nemzettgazdasági, sőt világméretű történelmi folyamat, amely több területen, egyidejűleg és párhuzamosan zajlik, s olyan változásokat eredményezett, melyek következtében a történelem ún. tradicionális (polgárosodás előtti) korszakát felváltotta a modern polgári korszak. Az ipari forradalom által indukált változások egészét egy szóval modernizációnak nevezhetjük.

Az ipari forradalom korszakai:

- angol (első vagy klasszikus) ipari forradalom: a XVIII. század közepétől az 1850-es évekig. Az ipari forradalom kezdetben csak Angliára korlátozódik (ennek révén válik Anglia az akkori világ vezető államává), s csak az 1830-as évektől terjed át Franciaországba, ill. az 1840-es évektől a Deutsche Bund országaiba (Magyarországon a Kiegyezés után kezdődik meg, s itt a céhes ipar a céhek 1873-ban történt hivatalos megszüntetésével - tkp. a manufaktúraipar nélkül megy át a gyáriparba, ami nem feltétlenül hátrány, hisz felhasználhatták az elődök tapasztalatait). Az USA-ban kb. 1812 után kezd megjelenni az ipari forradalom, s ún. többszektoros (több húzóágazatos) ipari forradalom bontakozik ki, hisz a keleti parton főleg a hajóépítés, ill. a faipar, az Appalache-hegységben a bányászat és a nehézipar, a középső államokban az élelmiszeripar (a malomipar központjai pl. Saint-Paul és Winnipeg), délen pedig a gyapotra épülő textilipar erősödik meg. A vezető szektor(ok) Angliában és az USA-ban is ún. multiplikáló (tovagyűrűző) hatást fejtenek ki, melynek révén a gazdasági fejlődés a többi ágazatban is megindulhat és végbemehet a polgári átalakulás,

- második ipari forradalom: az 1860-as évektől az I. Világháború elejéig. Központjai az 1865-re a polgárháborún túljutó USA, ill. az 1871-re egységgé váló Németország. Mindkét országban többszektoros ipari forradalom alakul ki, s mindkét esetben tapasztalható tékebeáramlás (főleg) Angliából, s mindkettő kedvező adottságokkal (nyersanyagok, földrajzi adottságok, sttb.) rendelkezik. Új iparágak jelennek meg (autóipar, vegyipar, gépipar, vasútépítés), ez az acélkorszak. Az iparágak kezdődő összefonódását (pl. autógumiuk - vegyipar fejlődése) jól példázza az első "népautó", a Ford T-modell is: az 1912-ben még 950\$-ba kerülő autó a futószalagrendszernek és a tömegtermelésnek köszönhetően 1929-ben már csak 320\$-bas kerül, így akár a munkáscsaládok is megengedhetik maguknak,

- a két Világháború közötti időszakra a futószalagrendszer, a fogyasztási javak tömegtermelése, a rádió, a háztartási gépek, stb. megjelenése jellemző,

- az 1945-1970 közötti években ún. tudományos-technikai forradalomról (TTF) beszélhetünk. Atomipar, számítógépek megjelenése, stb,

- az 1970-es években kezdődött, s napjainkban is tart a *hightech* iparágak forradalma Elektronika, kibernetika, internet, Silicon Valley, *Bill Gates*,

- napjainkban kezd kibontakozni a kommunikáció forradalma.

2. Az ipari forradalom előzményei és lefolyása

A neolitikus agrárforradalom által létrehozott társadalmi-gazdasági szerkezet lényegében nem változott sem a fémkultúrák bevezetésével, sem az államok, majd birodalmak kialakulásával, de még az ún. "középkori technikai forradalom" hatására sem. A gazdaságban foglalkoztatott népesség 80-90%-a földművelő és állattenyésztő maradt. Ezen a helyzeten csupán a XVIII. században kezdődő ipari forradalom változtatott. Ám ezt a fejlődést is a mezőgazdaság termelékenységének javulása tette lehetővé. Angliában a század eleje óta bevezetett újítások - vaseke, kasza elterjedése, négyes forgó - szabadították fel azt a munkaerőt, melyet a keletkező gyáripár azonnal felszívott. Minthogy az ipari forradalom már a történelem reflektorfényében zajlott le, meglehetősen jól ismerjük születésének körülményeit. A legsikeresebb innováció, *Arkwright* fonógépe - a *water-frame* - egy-egy alkatrészéről például

tudjuk, hogy feltalálója mely szabadalmak bitorlása révén jutott hozzá. Ugyanakkor a teljes gazdaságot és társadalmat felforgató folyamat elsődleges mozgatóerőinek feltárása megnyugtatóan máig sem sikerült.

A XVI-XVIII. század jelentős változásokat hozott az angol mezőgazdaságban és a társadalomban is. Már *VIII. Henrik* idejében megindultak, s a XIX. századig folytatódtak a bekerítések. Az angol nemesek, arisztokraták és jómódú parasztok felhagynak a gabonatermesztéssel s egy tagba vonják össze a különböző birtoktesteket, ill. a nagybirtokok szomszédságában élő *copyholderek* és *leaseholderek* földjeit is megpróbálják megszerezni. A bekerítések következtében jelentős tőke halmozódik fel a mezőgazdaságban, s a polgárosodó angol nemesek (*gentry*) jól használják fel a tőkéjüket, melyet jórészt gazdaságaik fejlesztésére fordítanak. London környékén sokan felhagynak a birkatenyésztéssel és a holland mintát követő zöldség-gyümölcs termesztésre térnek át, sőt egyre jelentősebb a mezőgazdasági tőke átáramlása az iparba is. A háromnyomásos gazdálkodást az általánossá váló vetésforgó (norfolki négyes) váltotta fel, a földeket rendszeresen trágyázzák, a takarmánynövények termesztése (*Charles Townsend*, fehérrépa) az állatállomány növekedéséhez vezet. A magas terméshozam következtében a mezőgazdaság képessé vált a növekvő városi lakosság eltartására. A terménybőség lenyomta az árakat, megnőtt az iparcikkek utáni kereslet. Mindez arra ösztönözte a mezőgazdasági vállalkozókat, hogy a nagyobb haszon reményében tőkéjüket a mezőgazdaságból az iparba fektessék.

A bekerítések társadalmi hatásai közül a legjelentősebb az, hogy a mezőgazdaság szinte "okádja" magából a birtokaiktól, termelőeszközeiktől megfosztott potenciális proletárok sokaságát. Elegendő természetes nyersanyag (gyapjú) áll rendelkezésre, a gyarmatok felől pedig folyamatos a gyapot beáramlása. A gyapjú és gyapot feldolgozása új technikai kihívást jelent a mezőgazdasági technika számára, mely logikusan elvezet a technikai forradalomhoz. A technika forradalma összekapcsolódik a szövés és a fonás forradalmával.

A láncreakciót megindító okként a divatban lezajló eseményeket szokás emlegetni. A férfiak térdnadrág viseletéhez tartozó pamutharisnya vagy a nők által kedvelt nyomott kartonszövet (csinz) fokozott fonaligényével csakugyan megmagyarázható a fonógép feltalálása, a fonógyárak elterjedése. De a régóta létező gőzgép gyorsütemű tökéletesítése, a vegyipar, a nyomdatechnika és más szakmák innovációinak egyidejű megvalósulása mélyebben rejlő tényezőket sejtet. Kétségtelen, hogy Angliában, ahol az ipari forradalom első szakasza lezajlott, kedvező feltételek egész sora valósult meg előzetesen. Elhaltak a fejlődést gátló céhek; korszerű szabadalmi törvény védte a feltalálókat; jelentős tökefelhalmozás valósult meg; a hitelélet és a tőzsde szerepe a legfejlettebb volt Európában; az ország infrastruktúrája jó közlekedési és szállítási lehetőségeket nyújtott és a hatalmas flotta könnyedén bonyolította le a keletkező exportfeladatokat.

1733-ban *John Kay* feltalálta a szövést meggyorsító, szövőszéken alkalmazható repülő vetélőt. Ugyanebben az évben *Charles Wyatt* - egyenlőre különösebb visszhang nélkül - megalkotta az első fonógépet. A szövés dinamikájának felgyorsulása ún. fonaléhség kialakulásához vezetett. 1765-ben *Hargreaves* feltalálta a kézzel működtetett, 8 orsót meghajtó "fonó jenny"-t. 1767-ben *Richard Arkwright* - Hargreaves találmányát tökéletesítve - kikísérletezi a vízzel hajtott fonógépet, s 1771-ben már első gyára is megépül. 1779-ben *Samuel Crompton* - tkp. Hargreaves és Arkwright gépét egyesítve - megszerkeszti "öszvér"-nek nevezett fonógépet. 1785-ben *Edmund Cartwright* megépíti lőerővel hajtott szövőgépét, melynek 1787-re megzületik a gőzzel hajtott változata is. A francia *Jacquard* megalkotta a mintás szövésre is alkalmas szövőgépet.

A XVIII. század elején még mindig az emberi és állati izomerő a legelterjedtebb erőforrás, a vízen energiát leginkább a vizimalmok, a szélenergiát pedig a vitorlákon kívül a szélmalomok (arab találmány, a keresztes hadjáratok eredményeként került Európába) hasznosították. A gépek tökéletesedése újabb energiaforrásokat igényelt, ami egyenes úton vezetett a gőz forradalmához. *James Watt* (1736-1816) a glasgow-i egyetemen ismerkedet meg a gőzgépekkel (a *Thomas Savery* által feltalált és bányavízszivattyúzásra használt "Bányász Barátjával", melyet *Thomas Newcomen* tökéletesített (Newcomen nagy és nehézkes gépét még a XIX. század második felében is használták a magyar Felvidék bányáiban)), s 1765-ben alkotta meg a már viszonylag jó hatásfokkal és gazdaságosan működő gőzgépét (melyre 1769-ben kapott szabadalmat). Wattnak 1781-ben sikerült forgómozgássá alakítania a gőzgép dugattyújának függőleges mozgását (forgótengelyes gőzgép), ezzel lehetővé téve a transzmissziós (hajtószíjas) meghajtás alkalmazását is. 1784-ben újabb szabadalmat jegyez be a kettősen ható gőzgépről.

A kibontakozó ipari forradalom megkövetelte a szállítást és a közlekedés fejlesztését (1779-ben - *John Wilkinson* tervein alapján - megépül az első vashíd a Severn folyó felett; 1787-ben elindul a világ első vasból készült hajója a Severn folyón; 1795-ben elkészült a Manchester-Liverpool csatorna; 1809-ben *Fulton* megépítette az első gőzhajót, s 1812-ben a skóciai Clyde folyón is elindul az első gőzhajó. *John MacAdam*: kidolgozza a korszerű műútépítéssel tesztelt technikáját, s az 1810-es évektől folyamatosan épülnek az utak. Az első gőzmozdonyt - cirkuszi látványossággént - *Richard Trevithick* mutatta be 1808-ban. *George Stephenson* 1814-ben építi meg első gőzmozdonyát. Angliában vasútépítési láz lett úrrá: 1821-ben a parlament elfogadja a stockton-darlingtoni vasútról szóló törvényt. Stephenson

1823-ban Newcastle-ban megalapítja az első mozdonygyárat. 1825-ben megnyílik a stockton-darlingtoni, 1830-ban a manchester-liverpooli vasútvonal (melyen Stephenson *Rocket* nevű mozdonya már 30 mérföldes sebességet ér el). A vasútépítés újabb jelentőséget adott a gőzgépeknek, s piacot teremtett a szén és a vas számára. Henry Cort kifejlesztette a keverékes eljárást, majd a XIX. század második felétől áttérnek a Thomas-Bessemer-féle ún. konverteres eljárásra. 1830-1850 között a szénbányászat és a vastermelés megháromszorozódott, s 1850-re már 5900 km-nyi vasútvonalat találunk Angliában. Az új ugrás a gépek előállításának gépesítése, a gépgyártó gépek forradalma volt, mely Marx és Engels szerint - jogosan - tkp. a valódi ipari forradalom kezdetét jelentette. A gépek iránti növekvő kereslet kifizetődővé tette a sorozatgyártásukat. A gépgyártásban a forgácsológépek (pl. *Maudsley* esztergagépe) játszottak kulcsszerepet. Bevezették a szabványokat. A fölhalmozott hatalmas összeg a nehéziparba áramlott. Az ipari forradalom megváltoztatta a haditechnikát és befolyásolta az egyes országok katonai teljesítőképességét.

3. Az ipari forradalom térhódítása

Az angol ipari forradalom késleltetve terjedt át a szárazföldre, talán még a gyarmati sorból ekkor szabaduló Egyesült Államok is könnyebben vette át annak lendületét. Először csak a nyugat-európai államok honosították meg a forradalom vívmányait, s a XIX. század első harmadában, innen terjedt tovább kelet felé. Hazánkba a század második felében, tehát egy évszázadnyi késéssel érkezett, Oroszországba vagy Japánba pedig 1900 körül jutott el. Az ipari forradalom a mezőgazdaság gépesítésére is visszahatott, drámai módon csökkentve az ott foglalkoztatott munkaerő számát.

Az ipari forradalom kiterjedt az egész kontinensre. A gazdasági növekedésnek, a gazdasági hatalomnak az alapja a nehézipar lett. A gazdaság szerkezete is átalakult: a kisműhelyek helyét a gyárak, a kereskedők szerepét a bankok vették át. A tömeges árutermelés megteremtése már tudatos kísérletezés a tudomány hasznosításának eredménye volt; a kelmefestésben pl. az addig általánosan használt indigó mellért megjelentek a vegyipar által kifejlesztett, mesterségs festékkannyagok.

Az ipari forradalom - amely tkp. több kisebb ipari forradalom láncszerű összekapcsolódásából áll - azóta is tart, s tkp. olyan folyamat, melyhez szervesen hozzátartozik a verseny is. Az ipari forradalom lényegi eleme az önnfenntartó (önfejlesztő) növekedés. Az ipari forradalom társadalmi hatásai: Marx és Engels szerint a háromosztátú (elit, középrétegek, szegények) társadalom kétosztvúvá (burzsoázia, proletariátus) fog alakulni, hisz az erősödő verseny miatt eltűnnek a középrétegek. A mai kapitalista társadalom azonban inkább rombuszra emlékeztet (rejtőzködő elit, középrétegek (*Middle Class of society*), bennük alsó-, középső-, ill. felső-középosztály, ill. a hagyományos kékgalléros munkások, valamint a fehér, söt, arany-, és ezüstgallérosoknak is nevezett munkáosztálybeli elit által képviselt munkáosztály).

II. Gazdaságtörténeti áttekintés

Az ún. "hosszú XIX. század" (kb. 1750-től 1914-ig) gazdaságtörténeti szempontból jól áttekinthető egység, mely az ipari forradalommal kezdődik és az első világháború kitörésével ér véget. Ebben az időszakban válik a világ gazdasága világgazdasággá.

1. A folyamat mozgatórugói:

a. gyarmatosítás

A legnagyobb gyarmatosítók: Anglia, Oroszország, Németország, Franciaország.

Ázsiában a XIX. század második felében Kína jelenti a legnagyobb falatot. Kína rovására főleg Anglia, ill. Franciaország és Oroszország terjeszkedik. A II. ópiumháború (1856-1858) és a III. ópiumháború (1860) is amiatt tört ki, hogy az angolok ópiumot csempészték Kínába, amit as helyi hatóságok elleneztek, ill. tiltottak, nemcsak közegészségügyi, hanem gazdasági okok miatt is. A becsempésztett ópiumot ezüstért adták el, amiért aztán megszerezhették pl. a kínai porcelánt, stb. Az ópiumkereskedelem akadályozása miatt az angolok 1856-ban újabb támadást indítottak, melybe Franciaország és Oroszország is bekapcsolódott, s melynek eredményeként Kína tengeri kikötői megnyitásra kerültek. Az 1900-ban kitört, s kifejezetten a külföldiek ellen irányuló boxerlázadás leverésében már minden nagyhatalom (Anglia, Franciaország, USA, Németország, Japán, Olaszország, Osztrák-Magyar Monarchia) részt vesz, s az 1901-ben elfojtott lázadás záróokmányát 11 ország képviselői írják alá. Indokínában (Vietnam, Laosz, Kambodzsza) a franciák gyarmatosítottak. A gyarmatosítók néha egymással is összeütközésbe kerültek, pl. az 1880-as évek közepén az afganisztáni terjeszkedés vezetett majdnem háborúhoz Anglia és Oroszország között, s hasonló volt a helyzet Perzsia esetében is. A csendes-óceáni szigetvilág esetében Pápua-Újguinea nyugati részét a hollandok, keleti részét a németek és az angolok szerezték meg. Új-Kaledóniát a franciák gyarmatosították. A korszak végén az USA is gyarmatosítóként lép fel, megszerezve a Hawaii-szigeteket (1898-ra), ill. a Fülöp-szigeteket.

Afrikát szinte teljesen felosztják a gyarmatosítók, tkp. csak két független állam (Etiópia és Libéria) marad meg. Tengelytervek: a britek Dél-Afrikát és Egyiptomot szerették volna összekötni (Kairó-(Khartúm)-Cape Town tengely), a franciák nyuga-keleti tengely (Atlanti-óceán - Vörös-tenger) létrehozásán munkálkodtak. A németek ún. kettős tengelyben gondolkodtak (Német Kelet-Afrika - Német Délnyugat-Afrika (Namíbia)). Még a portugálok is foglalkoztak tengelytervekkel (Angola-Mozambik), ahogy az olaszok is (Líbia-Szomália, amelyhez Etiópiára és Szudánra is szükség lett volna. 1911-ben megszerzik Líbiát). A tengelytervekből végül csak a végponok valósulnak meg, ténylegesen egyetlen tengelyt sem jön létre. A nagyhatalmak 1885-ben *II. Lipót* belga királynak adják Kongót, s tkp. Belga-Kongó léte akadályozza meg a tengelytervek realizálódását (1898-ban Belga-Kongó felügyeletét a belga állam vette át a mérktelen túlköltekezés miatt. A korszak egyik legfejlettebb állama egyébként épp Belgium (Oroszország 4. legnagyobb hitelezője) volt).

b. demográfia

A gyarmatosítás hozzájárult a gyéren lakott területek benépesítéséhez is. Az európai népességszám jelentősen megnövekedett: 1800-ban 140 millió, 1850-ben 230 millió, 1910-ben pedig már 460 millió főre rúg Európa lakossága. Az egész korszakot tekintve több mint háromszoros, az utolsó 60 évet figyelve pedig kb. kétszeres a növekedés; a demográfiai robbanás szakkifejezés tehát mindenképp alkalmazható a korabeli Európára nézve. Az európai népességrobbanás az oka az USA és Ausztrália robbanászzerű népességyarapodásának is. A népességrobbanás oka a halálozási arány csökkenésében, ill. az átlagéletkor növekedésében keresendő. Míg 1780-ban csak 30, addig 1910-ben a fejlettebb területeken (Skandinávia, Nyugat-Európa) már 48-55, a fejletlenebb Közép-, és Kelet-Európában pedig kb. 40 év a születéskor várható átlagéletkor. A halálozási arány csökkenésének egyik oka a táplálkozásban elért változás, mely a mezőgazdasági forradalomra vezethető vissza. A másik ok az ipari forradalom által megváltoztatott inézményes keretekben keresendő (közegészségügyi ellátás, csatornázás, az oktatás fejlődése, stb.). Megfékezik a nagy járványokat is: a XIX. századi Európában pl. sikerül legyőzni a pestist, vissza tudják szorítani a feketehimlőt és a torokgyíkot, sőt a XX. század elejére a szifilisz ellenszerét is megtalálták. Felvették a küzdelmet a sárgalázzal és a tífusszal is. Nemcsak az ipari forradalom gyakorolt hatást a demográfiára, hanem a demográfia is hozzájárult az ipari forradalom kiteljesedéséhez.

c. az ipari forradalom hatása a korszakra

- kohászat: az 1850-es évektől az acél olcsó és nagy tömegű előállítására koncentrálnak. *Henry Bessemer* rájött arra, hogy ha a megolvasztott vasba forró levegőt fúvat, akkor 15 perc alatt annyi acélt lehet előállítani, mint a korábbi eljárással 24 óra alatt (az eljárás hátránya volt, hogy csak tiszta, foszformentes nemesvasérc feldolgozására lehetett használni). Az 1860-as években fejlődött ki a *Siemens-Martin* eljárás a német Siemens-testvérek és a francia *Pierre Martin* jóvoltából. A Siemens-testvérek eljárása lehetővé tette a gyengébb minőségű szenek felhasználását a kohászatban, Martin pedig az ócskavasat is visszaforgatta a termelésbe. *Thomas* (eredetileg rendőrségi tisztviselő) oldotta meg a foszforos vasérc feldolgozásának problémáját azzal, hogy mészkővel bélelte ki a kohót, ami megkötötte a foszfort. Ezáltal lehetővé vált pl. a lotharingiai vasérctelepek feltárása is,

- kémia: *Alfred Nobel* 1867-ben szabadalmaztatta a dinamitot. *Baekeland* flamand vegyész 1907-ben felfedezte a bakelitot. Az 1870-es években megszülető belsőégésű motor karrierje az 1890-es évektől indul, ekkor tökéletesíti *Rudolf Diesel*. A robbanómotor tömeges felhasználásához hozzájárul a Borneo szigetén, ill. Texasban talált olajmezők feltárásához,

- villamosenergia-felhasználás: 1831-ben *Faraday* felfedezi az elektromágneses indukciót, ami lehetővé teszi a generátorok és villanymotorok megszerkesztését. *Hertz* 1887-ben kísérletileg igazolta az elektromágneses hullámok létezését, ezzel megvetve a rádiótechnika alapjait. A villamos áram tömeges felhasználását a *Déri Miksa-Bláthy Ottó-Zipernowsky Károly* által 1885-ben elkészített transzformátor alkalmazása tette lehetővé. Az elektromos energia villámgyorsan tért hódított a gőz rovasára, erőművek, távvezetékek épülnek. Az elektromos áram háztartásban történő alkalmazásával a korábban meglévő készülékeket is "villamosítani" lehetett; így született *Zipernowsky Károly* elektromos vasalójának szabadalma 1885-ben és az elektromos padlófűtőgép ötlete 1894-ben. Az elektromos áram forradalmasította a hírközlést is: a vezetékes távíró együtt fejlődött a vasutakkal; 1876-ban *Bell* elkészíti a telefont, 1881-ben *Puskás Tivadar* feltalálja a telefonközpontot, *Marconi* 1896-ban kidolgozza a drót nélküli üzenettovábbítás technikáját. Az ipari forradalom olyan szükségleteket teremtett, amelyeket csak a tudomány tudott kielégíteni. A gyakorlat vezetett (a gőzgépek) az energia-megmaradás elvének általánosabb érvényű meghatározásához,

- mezőgazdasági gépgyártás: az 1870-es években jelennek meg az arató-cséplőgépek; 1901-ben készül el a robbanómotoros, hernyóalpas traktor (az 1916-ban bevetett tank előképe),

- a vállalatok átalakulása: a tulajdonosi irányítást a menedzseri (szakemberi) irányítás veszi át, óriásvállalatok (monopóliumok) alapulnak (kombinált vállalatok (csak termelés, pl.: bányászt, kohászat, gépgyártás), többfunkciós

vállalatok (termelés, értékesítés, szervíz)). A banktőke behatol az iparba és összefonódik az ipari tőkével; létrejön az ún. *fináncióke*. Az ipari termelés megoszlása: 1870-ben még Anglia adja az ipari termelés 1/3-át, további 1/3-át Európa többi országa, a maradék 1/3-ot pedig a világ összes többi országa. 1913-ban már az USA adja a világtermelés 1/3-át (a II. Világháború után már több mint felét), 1/3-át Anglia, Franciaország és Németország együttesen, a fennmaradó 1/3-ot pedig a világ összes többi országa,

- biológia: 1865-ben *Linné* kidolgozza a rendszerant, s ugyanebben az évben *Mendel* kimutatta bizonyos tulajdonságok szabályszerű öröklődését, és magyarázatára megalkotta a génelméletet.

A fotográfia tösgyökeres európai úttörői, *Daguerre*, *Niepce*, *Talbot* és *Draper* az 1830-40-es években megalkották mindazt, ami a fényképezéshez kellett. *Jedlik Ányos* 1840 körül már fényképeket készített Magyarországon. A szintén magyar *Petzval József* mai szemmel nézve is jó minőségű fotóoptikát tervezett 1845-ben. A tengerentúlon a harminchat esztendő *George Eastman* 1890-ben egy olyan gépet dobott piacra, amellyel mindenki tudott fényképezni - és olcsósága miatt mindenki meg tudta venni. Őn csak nyomja meg a gombot, a többi a mi dolgunk, hirdették a *Kodak* gépek. Eastman százmilliókat keresett az üzleten, miközben milliókat tanított meg fényképezni. Ez volt az a mentalitás, amellyel Amerika "lelépte" Európát.

"A hűtőszekrény valamilyen gyorsan párolgó gáz vagy folyadék sűrítése, majd deprimálása révén hőt von el a benne elhelyezett anyagokból, amelyeket hűteni kívánunk" - írja az amerikai *Jacob Perkins* 1834-ben kelt szabadalmában. A hűtéshez használt etilétert kéziszivattyúval keringette. Ahhoz, hogy a századforduló táján a hűtőszekrény - legalábbis Amerikában - elterjedjen, az kellett, hogy a kéziszivattyút felváltsa a gáz (amit majd 1920 körül az elektromos áram fog helyettesíteni). A házi fagyaltkészítéshez szózott jeget használtak, míg a korcsolyapályák műjégét 1877-től ammóniával fagyasztották.

A mechanikus mosógép angol eredetű (1782), de háztartási változata már Amerikában látott napvilágot a múlt század hetvenes éveiben. A gépek kézi meghajtásúak voltak, a víz melegítését külön tüzelőtér biztosította, s centrifuga helyett mángorló tette lehetővé a víz eltávolítását a mosott ruhából. 1905-ben pedig már a mosógép elektromos változatát is piacra dobták Amerikában.

A porszívó ötlete is angol, *Cecil Booth*-tól származik, 1901-ből. Gépét előbb kézi fűjtató, később gőzgép(!) működtette úgy, hogy a hatalmas szivattyú egy kézikocsin került elhelyezésre, s az utcán házról házra járva vezették fel az elszívó csöveket a lakásokba. Az elektromos porszívót viszont az amerikai *Spangler* szabadalmaztatta 1908-ban. Érdekes módon Észak-Amerikában ma is divatos a falba épített porszívó; zsákja és szivattyúja az épületen kívül helyezkedik el - a porzsákot a szemetesek naponta elviszik -, a lakásban pedig csak a szívócső csomkjai találhatók.

A borotválkozással járó sérülések elkerülése érdekében az amerikai *K. C. Gillette* kifejlesztette a borotvapengét. 1902-re sikerült a penge gyártástechnológiáját is megoldani, és 1910-ben Gillette már dúsgazdag ember. Tudományos tevékenység "melléktermékeként" jött létre a termosz. A folyékony gáz tárolására alkalmas, kettősfalú, kívül-belül fényes, hővisszaverő felülettel kiképzett, vácuummal hőszigetelt edényt, a *Dewar*-palackot használta fel a német *Reinhold Burger* 1904-ben, amikor italok melegen vagy hidegen tartására szabadalmaztatta a termoszt.

A századfordulón már tömegesen fogyasztott konzerv alapötlete 1804-be vezethető vissza. *François Appert* Napóleon hadseregének élelmiszer-ellátását kívánta egyszerűsíteni azzal, hogy a húst, zöldséget hermetikusan lezárt üvegben előre megfőzte. 1810-ben az angol *Durand* állította elő az első fémdobozos konzervet. Felnýtásához azonban még vésőre-kalapácsra volt szükség - rá is írták a dobozára -, mert a konzervnyitót, jellemző módon, az amerikaiaknak kellett kitalálni hozzá 1860 körül.

1896-ban egy chicagói bördíszműves, *Whitecomb J. Jutson* egyetlen mozdulattal összekapcsolható, két egymás mellett futó láncszemsorról ír szabadalmában, de a gyakorlatban nem tudja megvalósítani; készüléke primitív, szétnyílik, megszorul. Pénze nincs a kísérletezéshez, ötletét 1906-ban eladja *Lewis Walker* ezredesnek, aki gyárat alapít a szabadalom megvalósítására. Azonban a siker várat magára, már-már tönkremegy, amikor egyik alkalmazottja, a svéd származású *G. Sundback* fémből próbálja elkészíteni a makacs szerkezetet - sikerrel. Így született meg 1913-ban a fém cipzár.

d. a közlekedés átalakulása

A korszak a nagy csatornaépítések kora. 1869-ben nyílik meg a Szuézi-csatorna, amely lehetővé teszi, hogy Afrika megkerülése nélkül lehessen eljutni Ázsiába (a London-Bombay útvonal pl. kb. 40%-al rövidül). 1893-ban adják át a Peloponnészoszt átvágó Korinthuszi-csatornát, melynek tervezésében *Thiirr István* is részt vett. A Panama-csatornát 1914-ben adják át. Eredetileg a franciák kezdték el építeni *Ferdinand Lesseps* tervei alapján, de a szúnyogok által terjesztett sárgaláz miatt fel kellett adniuk a terveiket, s végül csak a szúnyogirtás bevezetése után tudták - immár az amerikaiak - befejezni az építkezést. A Panama-csatorna elsősorban az USA keleti és nyugati partja közötti tengeri kereskedelmet könnyítette meg (a New York-San Francisco útvonal több mint 50%-kal rövidült). A gőzhajózás csak

az 1890-es években került fölénybe a korszak gyors vitorláshajóival, a *klipperekkel* szemben (néhány évtized múlva pedig a gőzhajókat váltják majd fel a motoros hajók)

A szárazföldi közlekedés tekintetében 1914-re Közép-, és Kelet-Európa 162 ezer km, Nyugat-Európa pedig 147 ezer km vasútvonallal rendelkezik (Nyugat-Európában azonban jóval sűrűbb a vasúthálózat). A leghosszabb vasúthálózattal az USA rendelkezett; a világ leghosszabb vasútvonala pedig a Transzibériai Vasút volt (Szentpétervár-Vologda-Omszk-Krasznojarszk-Bajkál-Amúr-Vlagyivosztk; leágazással Mandzsúriába és Port Arthurba).

2. Válságok

A válságok periódikusan, 8-10 évente jelentkeztek; az elsőre 1825-ben került sor, a többire 1836-ban, 1847-ben, 1856-ban, 1863-ban, ill. végül 1913-ban. Az első még csak Angliát (az angol ipart) érintette, hisz tkp. csak Anglia rendelkezett olyan erős iparral, ami egyáltalán válságba kerülhetett. A leghosszabb válság 1873-1876 között tartott. A korszak válságai tipikus túltermelési válságok voltak, melyek idővel lecsengtek (pl. a felhalmozott készletek tönkremenése, elavulása, új kereslet jelentkezése miatt). Voltak mezőgazdasági válságok is, melyek az ipart is érintették (a rosszabb termés idején csökkent a mezőgazdasági dolgozók vásárlóereje). A korszak gondolkodói eltérő választ adtak arra a kérdésre, hogy vajon maga a rendszer válságba került-e. A marxisták a tőkés rendszer megdöntésében látták a kiutat, míg a gondolkodók többsége szerint csak ideiglenes válságokról volt szó az egyébként működőképes rendszerben.

3. A nemzetközi intézmények kialakulása, protekcionizmus, bezárkózás

Az I. Világháborút megelőzően kb. 200 nemzetközi intézmény működött (pl. az 1899-ben megalapított hágai Nemzetközi Bíróság). Egyesek az 1856-ban a Duna szabd hajózására alapított társaságot, mások az 1865-ben megalakult Nemzetközi Táviró Uniót tekintik az első igazi nemzetközi intézménynek. Nemzetközi szabadkereskedelmi Rendszer: bizonyos országok rendkívül alacsony vámtételekkel kereskedtek, pl. 1859-ben Anglia és Franciaország kötött ilyen szerződést (*Cobden-Chevalier* egyezmény), melyhez később több ország is csatlakozott. A XIX. század folyamán Anglia többször is rákényszerítette a Török Birodalmat a szabadkereskedelembé való beleegyezésre.

Egységes pénzrendszer: az országok aranyalapra helyezték a nemzeti valutájukat - bár néha az aranyat a fontsterling helyettesítette - ami bizonyos stabilitást kölcsönzött a világkereskedelemnek.

Protekcionizmus (védővamos gazdaságpolitika): az Angliához, Franciaországhoz, stb. képest később induló országok (pl. USA, Németország) alkalmazták. 1861-ben az USA, majd 1879-től jónéhány ország (pl. OMM, ill. az összes fejletlenebb ország, a Balkán államai, Oroszország, Spanyolország) védővámokat vezetett be. ezzel az USA, Németország, Norvégia és Svédország esetében sikerült felgyorsítani az ipari fejlődést (az OMM és Olaszország viszont nem érte be sem az élen haladókat, sem Belgiumot). A korszak végére Anglia, Hollandia és Dánia tartott ki a szabadkereskedelem mellett, utóbbi nem is fejlesztette iparát, viszont rendkívül fejlett mezőgazdasága miatt érdeke volt a szabadkereskedelem fenntartása. A protekcionizmus az I. Világháború után erősödött fel igazán.

III. Az USA gyors fejlődése a polgárháború után

Az aranyroham sikere, ill. Kalifornia állammá válása megkívánta, hogy a Mississippi völgyét és a Csendes-óceán partját transzkontinentális vasút kösse össze. Eredetileg egy déli vonal megépítését tervezték (I. Gadsden vásárlás), de a Kongresszus 1862. évi felhatalmazása alapján a *Union Pacific* és a *Central Pacific* a középső útvonalat építette meg 1869-re.

Frontier: az amerikai történelem sajátos fogalma, amely a civilizált területek és a "vadon" között húzódó, egyre inkább nyugat felé terjeszkedő területet, határvidéket jelöli, ahol már megkezdődött a föld megművelése (vagy a bányászat, illetve állattartás). *F. J. Turner* és követői a Frontier létét az amerikai jellemet alapvetően meghatározó, az individualizmust és a demokráciát éltető jelenségnek tekintették. A Frontier mint összefüggő övezet 1890-re megszűnt.

A polgárháború és az első világháború között kialakuló városi-ipari társadalom forradalmi változásokat idézett elő a kontinens méretű ország sorsának alakulásában. Az ekkor kialakuló új struktúrák tették lehetővé az Egyesült Államok világhatalommá válását, s ezen új struktúrák elterjedése az ország határain kívül a XX. században a világ egy részének "amerikanizálódását" eredményezte. A korszakban jelentős munkaszervezési-irányítási újítások történtek, s a gazdasági szférában végrehajtott átalakítások az élet más – politikai, társadalmi, kulturális – területeire is rányomták bélyegüket. Nem véletlenül nevezte *Mark Twain* ezt az időszakot aranyozott kornak (*Gilded Age*). Ebben az időszakban terjedt el a részvénytársasági tulajdonforma, mely lehetővé tette, hogy tekintélyes összegek halmozódjanak fel egy-egy csoport kezén, s a társaságokat vezető befektetők nagyobb mozgási szabadságot kapjanak. Ez a tulajdonforma az 1850-es években jelent meg az Egyesült Államokban, elsősorban a vasútépítés és üzemeltetés területén. Az 1870-es évekre már széles körben elterjedt, s a századforduló táján megkezdődött a

társaságok összeolvadása: 1904-ben körülbelül 300 ipari nagyvállalat az ország ipari termelésének több mint 40%-át ellenőrizte.

Mi tette lehetővé ezeket az óriási változásokat? A történészek által a legfontosabbnak tartott tényezők a következők: az alapvető nyersanyagok és energiaforrások aránylag könnyen hozzáférhetőek voltak, s nagy bőségben álltak rendelkezésre; a természetes szaporulat és a bevándorlás folyamatos munkaerő-utánpótlást biztosított; a viszonylagos földrajzi elzártság miatt az embereknek nagymértékben a saját találmányukra kellett hagyatkozniuk, s ennek eredményeképpen 1860–1890 között az Egyesült Államokban 440 ezer szabadalmat bocsátottak ki, többek között olyan korszakos találmányokra, mint Alexander Bell telefonja (1876), *Philo Remington* írógépe (1868), *Thomas Alva Edison* hangrögzítő berendezései és villanykörtéje (1879) vagy *Isaac Singer* elektromos varrógépe (1889). *George Westinghouse* a vasúti légfék feltalálója oldotta meg az elektromos áram gazdaságos továbbításának problémáját a váltóáram felhasználásával, s 1895-ben ő helyezte üzembe az első nagyfeszültségű generátort is (a Niagara vízesésnél). Az ország területének és lélekszámának gyors növekedésével együtt terjeszkedtek a piacok is. A kormányzat általában a hazai gazdaság fejlődését elősegítő intézkedéseket hozott, s az aránylag magas védővámok miatt szó sem lehetett a klasszikus értelemben vett "szabadversenyess kapitalizmusról". Tehetséges és gátlástalan "iparbárok" jelentek meg a színen, akik felismerték s kíméletlenül kihasználták az adódó lehetőségeket. *John D. Rockefeller* az olajiparban (*Standard Oil Co.*), *Andrew Carnegie* és *John Pierpont Morgan* az acéliparban (*U. S. Steel Corporation*), *Henry Clay Frick* a vasutaknál egy sor szervezési változtatást hajtott végre, amelyek alapvetően megváltoztatták az illető iparág arculatát, a tulajdonos–alkalmazott viszonyát, valamint az állam és a vállalatok kapcsolatát.

A szervezeti változások egyik formáját a különböző monopóliumformák jelentették. A kisebb részvénytársaságok kartelleket alkottak a verseny csökkentésére és az így szerzett haszon elosztására, vagy trösztökbe tömörültek, amikor is egy igazgatótanács ellenőrzött több vállalatot, vagy konszerneket hoztak létre, amelyek több más vállalat részvényeinek a megszerzésével befolyásolták az illető cég működését. A felsorolt formákon belül vagy horizontálisan, vagy vertikálisan szervezték meg a termelést. Az első esetben a versenytársakat különböző trükkökkel kiszorították a piacról: Rockefeller például kedvezményeket kapott a vasúttársaságoktól a nagy mennyiségű olaj szállítására, így olcsóbban kínálhatta termékét a piacon mindaddig, amíg a versenytársak tönkre nem mentek. Ilyen és hasonló, sokszor még rafináltabb eszközökkel az 1890-es évek elejére Rockefeller *Standard Oil* nevű vállalata megszerezte az Egyesült Államokban kitermelt olaj 90%-a fölötti ellenőrzést. A második esetben – például *Henry Clay Frick* "vasútbírodalmában" – a nyersanyag-kitermeléstől a késztermék előállításáig minden termelési és értékesítési fázis egyetlen nagyvállalat ellenőrzése alá került.

A vasutak különösen jelentős szerepet játszottak az amerikai élet átalakításában a polgárháború után. Míg 1860-ban az Egyesült Államok mindössze 30 ezer mérföldnyi vasúthálózattal rendelkezett, 1900-ra ez a szám 193 ezere nőtt. Európában sokan a hagyományos kultúra megsemmisítőjét látták a "vasparipában", Amerikában azonban a *Cooke-ok*, *Stanfordok*, *Huntingtonok* és *Hillek* által épített vonalak tették lehetővé az új civilizáció születését. A polgárháború után "egyesült" Észak és Dél most már közösen építhette meg a transzkontinentális vasútvonalakat – a század végéig összesen ötöt –, melyek óriási területeket kapcsoltak be az ország vérkeringésébe. A vasutak más szempontból is úttörő szerepet játszottak. Kezdetben szinte annyi nyomtáv létezett, ahány vasúttársaság, sőt regionális különbségek is nehezítették a közlekedést. Még az időszámításra is döntőnek bizonyultak a vasút követelményei. A templomokban akkor kongattak delet, amikor a Nap merőlegesen sütött. Rendkívül sok helyi idő létezett, ami hihetetlen nehézségeket okozott a menetrendek elkészítésénél. Ezért a vasúttársaságok 1883-ban megegyeztek, hogy az Egyesült Államok területét négy időzónára osztják. Ez a felosztás érvényes mind a mai napig. Némi túlzással azt is mondhatnánk: az idő "szabványosítására" is a nagyipar szükségletei miatt került sor. Az egységesítés más területeken is érvényesült: megkezdődött a szabványosítás, a csereszabatos termékek gyártása, mely szinte felmérhetetlen jelentőséggel bírt az ország ipari kapacitásának kiaknázásában.

A vasúttársaságoknál bemutatott ugrásszerű mennyiségi növekedés jellemző volt a gazdasági élet minden ágára. A nyersacél-termelés 1860–1890 között évi 13 tonnáról 5000-re emelkedett, a mezőgazdasági termelés pedig 1870–1890 között megháromszorozódott. A termelés alá vont földterület nagysága 1850–1890 között az ország területének 15%-áról 37%-ra nőtt. Ugyanakkor a mezőgazdaságban dolgozók száma a kezdeti erős növekedés után drasztikusan csökkenni kezdett a rendkívüli mértékben megnőtt termelékenység következtében: az 1880-as években egyetlen farmer annyi munkát tudott elvégezni az új gépek segítségével, mint 18 mezőgazdasági munkás az 1850-es években.

Az 1880-as években történelmi jelentőségű fordulat következett be: az ipar részaránya az össztermelésben ugrásszerűen nőtt, aminek egyik következménye a nagyvárosi lakosság lélekszámának hirtelen emelkedése volt. Amíg 1860–1910 között a vidéken élők száma megduplázódott, a városlakók száma meghétszereződött. 1860-ban az Egyesült Államok népességének egyhatoda élt 8000 lélekszámúnál nagyobb településen, 1900-ban már egyharmada,

s 1920-ban – először az ország történelmében – a lakosságnak már több mint a fele városlakó volt. 1860-ban még mindössze tizenhat 50 ezernél több lakossal bíró város akadt Amerikában, fél évszázad múlva már 109. Hihetetlen mértékű volt az egyes városok fejlődése is: New Yorkban 1860-ban "csak" egymillióan éltek, a századfordulón már hárommillióan, Chicagóban pedig százezerről egymillióra nőtt a lakosok száma.

De vajon mi határozza meg a nagyvárost, a létrejövő ipari-urbánus civilizáció központját és szimbólumát? Már *Max Weber* is elismerte, hogy nem egyszerű feladat egy város megkülönböztető jegyeit felsorolni. A korban használt divatos kifejezés, a "metropolisz" arra utalt, hogy a hely uralkodó szerepet tölt be az őt körülvevő vidék életében. A modern város radikálisan átalakította a térről és az időről kialakult fogalmainkat is. A megjelenő villamosok, trolibuszok, magasvasutak (például New Yorkban) lehetővé tették a lakóhely és a munkahely még radikálisabb elválasztását, majd az Egyesült Államokra olyannyira jellemző elővárosok születését, melyek a XX. században legalább annyira megkülönböztették Amerikát a világ többi részétől, mint a híres *frontier*, a határvidék a XIX. században. 1900-ra az ipari termékek kilenczetedét a nagyvárosokban állították elő, s a termelőegységekkel együtt fejlődtek az elosztási hálózatok is: a raktárak, az áruházhálózatok stb.

A városok fejlődése látszólag minden ellenőrzés és tervezés nélkül ment végbe. A lakótelepek – sok esetben nyomornegyedek – esetében ez igaz is volt, ám a különböző vállalkozások igenis rendszert erőltettek a városokra: kialakultak a funkcionálisan elkülönített negyedek – kereskedelmi, ipari és politikai belvárosok az őket körülvevő lakónegyedekkel –, melyeket az osztály-, és jövedelmi viszonyok szabdalnak újabb részegységekre. Az építés, bontás és rombolás, majd újbóli építés körforgása szédítő sebességgel ment végbe egyes helyeken. Chicagóban az 1871-es tűzvész szinte áldást jelentett a vállalkozóknak: a poraiból főnixként újjászülető nagyváros építkezései egyeseknek óriási bevételeket biztosítottak.

A nagyvárosok univerzális piacokká váltak. Ezt a jelenséget legelektánsabban az áruházak jelképezték, ahol a fogyasztás életre kelt. Az emberek, akik addig a különböző tárgyakat és berendezéseket különböző helyeken vásárolták meg, az áruházakban fogyasztókká váltak. Ezt a folyamatot erősítette a hirdetés megjelenése is. Az áruházak az árukat bizonyos kategóriákba osztották, a világot sajátos szempontjaik szerint rendszerezték, és ezt a rendszert rákényszerítették az emberekre is. Nagyvárosok-nagyvállalatok-nagyáruházak – mind arra tanította az embereket, hogy felejtsék el kisvárosi, vidéki tapasztalataikat és alkalmazkodjanak a megváltozott, személytelenebb világhoz.

Az ekkoriban fellendülő bevándorlás következtében ide sodródott embertömeg megpróbált ellenállni az óriási nyomásnak. Még az 1890-es években is számos család tartott malacokat, tyúkokat és egyéb háziállatokat az olyan nagyvárosokban, mint New York, s minden etnikai csoport létrehozta a maga "kisvárosát" a nagyvárosokon belül, ahol a saját nyelvén társalognak, saját lapjait olvashatja, a saját ételeit ehet. Ám a híres-hírhedt amerikai olvasztótégely legtöbbjüket rövid időn belül kíméletlenül elnyelte.

Az ipari-városi társadalom kialakulása felgyorsította a bürokratizálódást. A matematikai számítások az élet szinte minden területén előtérbe kerültek. A nagyvállalatoknál a mérnökök és a közgazdászok termelékenységű és hatékonysági számításai uralták a terepet. A pennsylvaniai Midvale Acéltársaság egyik fiatal mérnöke, *Frederick W. Taylor* az 1880-as években elkezdte híres "időtanulmányait", hogy kiküszöbölje a pazarlást, a gyenge hatékonyságú munkát és a munkások "bajtársiasságának" nevezett magatartásmódját. Taylor felméréseket végzett a stopperével – a szerkezet az idő korlátok közé szorítását jelképezte –, hogy az "élő munkát" tökéletesen a gépek szolgálatába állítsa. Elképzelése szerint a termelési folyamatot teljesen át kellett volna szervezni: a szerszámokat és a gépeket szabványosítani kellett volna, s be kellett volna vezetni a darabbért. A taylori rendszerben a munkások mozgását is abszolút mértékben mérhető és racionális formákká kellett leszűkíteni: ez egyben megszüntette a munkások autonómiáját, s alkatrészekké degradálta őket egy óriási gépezetben. Nem véletlen, hogy *Charlie Chaplin* klasszikussá vált víziója – a Modern idők – az Egyesült Államokban született meg.

Mindehhez a bürokratikus-tudományos átalakuláshoz *Adam Smith*, *Jeremy Bentham* és *Herbert Spencer* szolgáltatva az ideológiai hátteret. A történeti irodalomban az utóbbi időben egyre nagyobb vitát vált ki az a kérdés, hogy vajon a Smith-féle szabadversenyos kapitalizmus uralta-e a terepet a polgárháborút követő időszakban. A szervezeti-bürokratikus forradalom lényege pontosan az volt, hogy valamilyen módon befolyásolja ezt az elvet, s a kínálati oldal ellenőrzésével kordába szorítsa a kíméletlen versenyt. A tárgyalat korszakot ebből a szempontból lényegében ketté lehet osztani: a monopóliumok megjelenése előtti és utáni időszakra. Az utóbbiban már egyre kevésbé beszélhetünk szabad versenyről: a kíméletlen versenyt túlélő vállalatok nem kívántak olyan harcot kezdeményezni, amelyben könnyen elvérezhetnek, ezért különböző típusú társulások hoztak létre a piac ellenőrzésére. A skót közgazdász másik tétele is vitákat kavart: az állam valóban csak az "éjjeliőr" szerepét játszotta-e a vázolt folyamatokban? Tulajdonképpen itt sem állja meg a helyét a klasszikus liberális gazdaságtan elmélete. Az egymást követő, többnyire republikánus párti kormányzatok egyrészt kifejezetten az ipari érdekeket védték, például a

papírpénzzel és a nemesfém pénzzel kapcsolatos vitában: az olcsó hitelek igénylő farmerek és általában a szegényebb rétegek az "olcsó" papírpénz mellett foglaltak állást, míg az ipari vállalkozók többet reméltek az állandó értékű, "drágább" fémdollártól. Másrészt a kormány vámokkal védte az ország ipari termékeit, ami megint csak nem felel meg a szabadkereskedelemtől szóló klasszikus tételeknek. Az első, meglehetősen gyenge és hatástalan monopóliumellenes törvény elfogadására 1890-ben került sor (*Sherman*-féle trösztellenes törvény). A törvény – papíron – megtiltotta "a kereskedelem korlátozására" irányuló minden egyesülést, ám ahogy egy szenátor megjegyezte, a kollégái csak azért fogadták el a törvényt, hogy újráválasztási esélyeiket növeljék, de eszük ágában sem volt érvényt szerezni a paragrafusoknak. 1901-ig az igazságügy-minisztérium mindössze tizennégy pert indított üzleti összefonódások ellen, és szinte semmi eredményt sem ért el. Ennek egyik oka az volt, hogy a bíróságok meglehetősen ellenségesen kezelték az állami beavatkozást az üzleti életbe. Így amikor a kormányzat eljárást indított az *E.C. Knight* vállalat ellen a finomított cukorgyártás 98%-ának monopolizálása miatt, a Legfelső Bíróság azzal az indokkal utasította el a keresetet, hogy ebben az esetben mindössze a cukor gyártásáról van szó, nem pedig a kereskedelméről, így a kormánynak nincs jogi alapja a cég tevékenységének korlátozására.

Jeremy Bentham haszonelvűsége viszont megfelelt a kor uralkodó elképzeléseinek. Igaz, egyfajta vulgáruilitarizmusról beszélhetünk csak, mert az angol filozófus úgy vélte, hogy a lehető legtöbb ember boldogsága kell legyen a cél. *William Vanderbilt*, a korszak egyik vezető iparosa viszont tömören és velősen csak annyit mondott: "Az emberek elmehetnek a fenébe". Még a sokat emlegetett amerikai képviseleti demokrácia sem teljesen az Alapító Atyák intenciói szerint működött. *Jay Gould* egyik ritka őszinteségi rohamában kijelentette: "Egy republikánus választókerületben republikánus vagyok; egy demokrata kerületben demokrata; egy politikailag bizonytalan kerületben bizonytalan vagyok, de mindig és mindenhol az Erie Vasúttársaságot képviselem".

A legteljesebben a Herbert Spencernek tulajdonított társadalmi darwinizmus elvei érvényesültek az 1860–1900 közötti években. Az elmélet szerint a gazdasági életet a természet, azaz a verseny törvénye uralja. Ez azt jelenti, hogy csak a legalkalmasabbak maradnak életben, a többiek lemaradnak. Az Egyesült Államokban akkor is, manapság is évente több százezer vállalkozást indítanak, miközben több százezer vállalkozás megy tönkre. Az "aranyozott korszakban" a bankok többsége a központi ellenőrzés vagy szabályozás hiányában gátlástalanul spekulált a befektetők pénzével. Csak az 1930-as években, a *New Deal* egyik intézkedéseként vezették be a szövetségi bankgarancia-rendszert (*Federal Deposit Insurance Corporation*). Korábban a betétekért versengő bankok egyre magasabbra srófolták a kamatokat, aminek a következtében megdrágultak a hitelek, elsősorban a mezőgazdasági szférában. A kaotikus pénzügyi viszonyok nagymértékben hozzájárultak a szinte periodikusan ismétlődő gazdasági válságokhoz: a tárgyalt időszakban 1873-ban és 1893-ban is komoly recesszió fékezte az ország gazdasági fejlődését. Ebben a "dzsungelben" valóban csak a legrátermettebbek maradtak a felszínen, míg a többségnek az "amerikai álom" csak álom maradt.

A versenynak persze pozitív hatása is volt: a polgárháborút követő évtizedekben az árak folyamatosan csökkentek, a reálbérek pedig növekedtek; tehát a közmondásos "gazdasági torta" felszeletelésekor azért az alkalmazottaknak is csurrant-cseppent. A vállalkozói oldal elbürokratizálódásával és szervezettebbé válásával a munkavállalói oldal megpróbált lépést tartani. A polgárháború alatt húsz ágazati szakszervezet alakult, melyeket a háborút követően megkíséreltek az újonnan született szervezetekkel egyetlen szövetségi szervezetbe integrálni, ám az 1870-ben alapított Országos Munkásszövetség (*National Labor Union*) három év múlva, az 1873-as gazdasági "pánikot" követően feloszlott. Hosszabb életűnek bizonyult az 1869-ben létrejött A Munka Lovagjainak Nemes Rendje (*Noble Order of the Knights of Labor*), mely az egész országot behálózó munkásképviseleti testületet szeretett volna alakítani. A rendkívül liberális módon értelmezett alapszabály szerint mindössze olyan "rossz hírű" embereket zártak ki a "dolgozók" közül, mint az ügyvédek, a bankárok, az alkoholkereskedők és a hivatásos szerencsejátékosok. A szervezet vezetői – például *Terence V. Powderly*, a Munka Lovagjainak elnöke – az 1870-es évek végétől az 1890-es évek elejéig a hosszú távú gazdasági eredményeket részesítették előnyben a rövid távúakkal szemben. Ebben a tekintetben élesen különböztek a legtöbb szakszervezettől, melyek közvetlen előnyökért küzdöttek – így a nyolcórás munkanapért, magasabb bérekért, a gyermekmunka eltörléséért. A szervezet 1886-ban 700 ezres taglétszámmal dicsekedhetett, de az ezt követő időszakban elszenvedett kudarcok miatt az 1890-es évek elejére jelentéktelenné zsugorodott. A helyét az 1885-ben *Samuel Gompers* által alapított *AFL* (*American Federation of Labor*) foglalta el mint a legnépszerűbb munkásszervezet, mely mind a mai napig létezik az *AFL–CIO* részeként. Az *AFL* a munkások közvetlen érdekeit védte, és nem zárkózott el a sztrájktól sem. Egyik célja a nyolcórás munkanap elérése volt 1886. május 1-jéig. A jelzett napon országszerte tüntetéseket és sztrájkokat szerveztek, melyek Chicagóban – a Haymarket Square-en – a rendőrség és a tüntetők közötti összecsapással értek véget, melynek során többen meghaltak. A következő években lezajlott ismételt tüntetés- és sztrájk sorozatok ellenére a korai munkásmozgalom nem túl sok eredményt mondhatott magáénak 1865 és 1900 között. A mozgalom gyengesége elsősorban abból fakadt, hogy

miközben a nagyvállalatok az amerikai gazdasági élet kulcsszereplőivé váltak, a szakszervezetek továbbra is "kisipari" módszerekkel dolgoztak, s a századfordulón mindössze 868 500 szervezett munkás volt Amerikában – a munkaerő csekély töredéke. Gompers radikális és szocialista ellenzéke - *William D. Haywood* és *Mother Jones* vezetésével - 1905-ben alapította meg a Világ Ipari Munkásai (*Industrial Workers of the World - IWW*) nevű szervezetet.

A vasúttársaságok, bankok és nagy iparvállalatok hatalmának megtörésére egy másik mozgalom is jelentkezett – végső soron ugyanolyan gyenge eredménnyel, mint a szakszervezetek. A déli, délnyugati és – bizonyos megszorításokkal – a középnyugati farmerek által kezdeti mozgalmakat az 1890-es évek elején a Néppárt (*People's Party*) fogta össze. A párt 1892-es omahai programja a nagyvállalati kapitalizmus feletti hatékony ellenőrzésért szállt síkra. Két alapelvől indult ki: 1. a kor legégetőbb politikai kérdése a tulajdonviszonyok és az elosztás problémája; és 2. a politikai akciók célja a kormányzati befolyás kiterjesztése a gazdasági életre. A kormányzat legmagasabb rendű feladata az "elnyomás, az igazságtalanság és a szegénység" kiküszöbölése lenne; ennek megfelelően a program a pénzre, a földre és a szállításra összpontosított. A javaslatok között szerepelt a magánbankok felszámolása, a spekulatív földmonopóliumok és az "idegen tulajdon" megszüntetése, valamint a szállítási eszközök állami tulajdonba vétele.

A Néppárt mindezeket az elképzeléseket az állampolgári kezdeményezés és a népszavazás kiterjesztésével, a szenátorok közvetlen választásával és olyan intézkedésekkel próbálta megvalósítani, melyek célja a politikai életet demokratikusabbá és a nép által ellenőrizhetőbbé tételé volt. A pártot végül önellentmondásai tették tönkre. Olyan mozgalom kívánt lenni, mely a pártrendszeren kívül rekedtek politikai képviselőt látja el, s mint ilyen, elsősorban kulturális, nem pedig politikai csoportosulás; a nagyközönség előtt azonban politikai pártként jelent meg. A rövid életű politikai párt 1896-ban már a Demokrata Párt részeként vett részt az elnökválasztási küzdelmekben. Sorsa az lett, ami minden "harmadik" pártnak az amerikai politikai életben: egyrészt beleolvadt az egyik meghatározó pártba, másrészt teljesen jelentéktelenné vált az országos politika színpadán.

A forradalmi jellegű technológiai-szervezési változások az Egyesült Államokat a kor vezető gazdasági nagyhatalmai közé emelték. Ez a gazdasági potenciál a XIX. század folyamán elfoglalt földrésznyi területtel párosulva azután lehetővé tette az ország aktívabb világpolitikai szerepvállalását. 1867-ben elfoglalták a - San Francisco és Yokohama között félúton található - Midway-szigeteket, 1898-ban pedig annektálták a Hawaii-szigeteket.

A polgárháború és Dél rekonstrukciója idejére esett az indián háborúk utolsó szakasza, mely végül az indiánok teljes vereségével és rezervátumaikba szorításával végződött (bár az 1876-ban Little Big Hornnál vívott csatában az összefogó sziú és csejen indiánok *Sitting Bull* (Ülő Bika) és *Crazy Horse* (Örült Ló) által vezetett csapatai szétverték *Custer* tábornok seregét). Az 1887-es *Dawes*-törvénnyel felszámolták a törzsi hatalmat és földtulajdont, s a rezervátumok földjét felparcellázva az indiáncsaládoknak adták ki. Az 1895-ös, Nagy-Britannia ellen irányuló *Olney-doktrína* meghirdeti az Egyesült Államoknak az amerikai kontinens feletti tényleges uralmára vonatkozó elvét.

Jelképes módon az Egyesült Államok pontosan a századforduló környékén, az 1898-as spanyol-amerikai háborúval került ki az elszigeteltségből és lépett be a XX. századba, amelyet sokan "Amerika évszázadának" is neveznek. 1898-ban robbanás történik a Havanna kikötőjében horgonyzó Maine amerikai hadihajón. Bár a robbanás baleset következménye volt, az USA hadat üzen Spanyolországnak. A spanyol-amerikai háborút az 1898. december 10-én aláírt párizsi béke zárja le, melyben Spanyolország lemond Kubáról, Puerto Ricóról és a Fülöp-szigetokről, melyek önállósulnak vagy amerikai befolyás alá kerülnek. 1899-ben *Hay* külügyminiszter meghirdeti a nyitott kapuk elvét, ezzel megvívó az európai nagyhatalmak Kínával kapcsolatos jogainak kizárólagos érvényét. Az 1899-ben megkötött német-amerikai szerződés felosztotta a Samoa-szigeteket Németország és az USA között. Az 1902-ben kötött kubai-amerikai szerződés lehetővé tette amerikai katonai bázis létesítését Kubában.

Az 1905-ös *Taft-Kacura* egyezményben Japán - Korea feletti hatalma elismerésének fejében - elismerte az USA szuverenitását a Fülöp-szigetek felett. Az 1908-as *Root-Takakira* egyezményben az Egyesült Államok és Japán ígéretet tett Kína szuverenitása és a csendes-óceáni status quo tiszteletben tartására.

W. E. B. Du Bois fekete aktivista 1909-ben megalapította a *Nemzeti Szövetség a Színesbőrű Nép Fejlődéséért* (*National Association for the Advancement of Colored People - NAACP*) nevű szervezetet.

Az Amerikai Egyesült Államok elnökei a polgárháború és az I. világháború között

Andrew Johnson (1865-1869)

Ulysses Simpson Grant (1869-1877)

Rutherford Birchard Hayes (1877-1881)

James Abram Garfield (1881 (hat hónapig))

Chester Alan Arthur (1881-1885)

Grover Cleveland (1885-1889)

Benjamin Harrison (1889-1893)
Grover Cleveland (1893-1897)
William McKinley (1897-1901)
Theodore Roosevelt (1901-1909)
William Howard Taft (1909-1913)
Woodrow Wilson (1913-1921)

15. Az ipari forradalom kora Magyarországon: az 1867 utáni gazdaság és társadalom

I. Magyarország társadalmi szerkezete a XIX. század második felében

A társadalom szerkezetének alakulása a *Rosztov*-féle modernizációs modell egyes szakaszaiban:

1. Prekapitalista társadalmi modell. A domináns többség a mezőgazdaságból él, a társadalom döntő többsége paraszti életformában él. A társadalomnak a társadalmi piramis csúcsán álló, legvagyonosabb, vezető rétege a városi polgárság soraiból kerül ki.
2. Megindul a társadalom átstrukturálódása. A mezőgazdaság veszít foglalkoztatásszerkezeti jelentőségéből, megnő a városi lakosság szerepe. A társadalom még mindig piramis alakú, de a mezőgazdaság már veszít jelentőségéből az iparral szemben. Megkezdődik a kapitalista társadalom kialakulása, amely a 3. szakaszban is tart, ill. ott kezd kiteljesedni.
3. Az ipar dominánssá válik, tömeges, rosszul képzett munkaerőt alkalmaz. Kiépül az oktatási struktúra, fejlődik a tömegek kulturális színvonala.
4. Immár a második generációs városi lakosság kerül be az üzemekbe, magasabb az ipar igénye a kvalifikált munkaerő iránt, megindul a társadalom középosztályosodása, egyre nagyobb a fehérgalléros munkásság aránya. Egyre többen élnek az iparból, a társadalmi piramis középső része "kövéredni" kezd, s már az ipar foglalkoztatja a lakosság többségét.
5. Az ipari munkásság jelentősége lecsökken (a lakosság 2-3%-a a mezőgazdaságból, 20-25%-a az iparból él, a fennmaradó 70-78% a szolgáltató szektorból). A társadalmi piramis rombusz alakját veszi fel, melynek legjelentősebb részét a középréteg adja. Az egész társadalom kapitalista.

A hierarchizál társadalomból tehát előbb torlódott társadalom alakul ki, majd - miután a modernizációs folyamat az egész társadalmat áthatja - középosztályos társadalom, amely már a tömegdemokrácia társadalma is egyben.

Nem tudjuk, hogy miért következnek be ezek a modernizációs folyamatok, ill. hogy miért épp ott következtek be, ahol bekövetkeztek (Nyugat-Európa, USA), ill. máshol (pl. India, Kína, Dél-Amerika) miért nem indul meg a modernizáció. *Max Weber* szerint a kapitalista ethosz sajátosan az európai kultúrkörre, s ezen belül is elsősorban a protestantizmus által áthatott területekre jellemző, ahol a társadalom nem "herdálja el" a jövedelmeit. A demokrácia csak azokban az országokban alakul ki, ill. stabilizálódhat, ahol a társadalom nagy többsége független anyagi egzisztenciával rendelkezik.

A társadalom fejlődése szempontjából az 1848-as jobbágyszabadítás egy korábbi reform, *Mária Terézia* 1767-es *Urbárium*a alapján áll. Az áprilisi törvényeknek a jobbágyokra tkp. csak annyiban volt hatása, hogy a felszabadított jobbágy kapott-e földet vagy sem (az 1767-es úrbérendezés értelmében úrbéres földdel rendelkezők szabadultak fel úgy, hogy megkapták a földet). 1853. március 3-án (Erdélyben 1854-ben) adják ki az úrbéri pátent, ezzel - rendeleti úton - véglegesítve a jobbágyszabadítást.

A nemességre az áprilisi törvényeknél sokkalta nagyobb hatást gyakorolt az 1608-as országgyűlési reform, melyet követően tömeges nemesítések történtek (*armalisták*), a nemesség feldúsul. Az összlakosság kb. 5%-a nemes (mintegy 130-140 ezer család), ám közülük csak minden ötödik-hatodik biztosíthatja magának az "úri birtokos" életformáját.

A modernizáció kezdőpontját tkp. nem tudjuk egy vagy több konkrét időponthoz kötni, nem tudjuk megmondani, hogy a társadalom mikor kerül át az első fázisból a másodikba. Bizonyos, hogy a XIX. században lakul ki a torlódott társadalom, de a társadalmi átalakulás nem zárul le. Mind a társadalmi, mind a gazdasági fejlődés tekintetében döntő pont 1920. június 4-e, amikor a monarchia gazdasági egysége széthullik, s Magyarországon és a környező országokban is leáll a gazdasági modernizáció, s a folytatás tkp. csak a II. világháború után indul meg (az ekkor lérehozott szocialista ipari és mezőgazdasági struktúra viszont a rendszerváltás időszakában bizonyul működésképtelennek).

A neoabszolutizmus időszakában indul meg az oktatási struktúra korszerűsítése is (nyolcosztályos gimnázium, érettségi, központi tantervek, tanfelügyelet).

Torlódott társadalom: az elithez tartozott a nagypolgárság és az arisztokrácia (1000 holdnál nagyobb birtokkal rendelkezők), kb. 800-850 (más szakmunkák szerint 220 nemzetség, 600-700) család. Befolyásuk fokozatosan csökken, de az uralkodó előtt ők a szalonképesek. *Dzsentrí*: modernizációra hajlamos, kezdetben az úri középosztályt jelentette ez a kifejezés, majd később a lecsúszott réteget nevezték így. Az úriság feltétele a párbaj és pertuképesség, tisztí rang (érettségi). A volt köznemesség értékrendjét veszik fel. Az úri középosztály ügyvédek, orvosok, banktisztviselők, mérnökök. A következő réteg: Parasztság, kispolgárság, munkásosztály (nem szották őket a középosztályba sorolni, pedig a kispolgárság földjei alapján a középosztályba sorolható lenne). A mezőgazdasági munkások a prekapitalisták közé sorolják, holott piacra termelnek, lehetnének a kapitalisták. A parasztok megoszlása: nagygazda (100 hold fölött), középparaszt (30-100 holdig), kisparaszt (5-30 hold föld), törpebirtokos

részesművelők. Az parasztok osztályba sorolásánál nem vették figyelembe az állatállományt (az állatok 60%-a közép- és kisparaszti tulajdonban van) és a gépállományt (a cséplőgépek paraszti tulajdonban voltak. Mezőgazdasági munkások: cselédek - állandó szerződéssel rendelkeztek, melyet min. 1 évre kötöttek meg velük. Kétféle cseléd volt, uradalmi és a gazdag parasztnál szolgáló majorsági cselédek. Munkások (nem volt munkásosztály): a napszámosok egy napra szegődtek el, nem volt állandó munkájuk. A summások idénymunkát végeztek, rájuk addig van szükség, amíg meg nem jelenik a cséplőgép az aratógép és a kombájn. A munkások közé sorolhatók még a szakmunkások és a betanított munkások. A kisiparosok és a kiskereskedők egy része válságban volt, mert megvolt a veszélye, hogy a modernizáció miatt bér munkássá legyenek. Voltak azonban olyan szakmunkások, akiknek a gépek nem tudták elvenni a munkáját, mert még nem alakult ki a nagyipari háttér, ilyenek voltak a szabók, tetőfedők, asztalosok, üvegesek. Az ipar fejlődésekor nem azok az iparágak fejlődtek, amelyek nagy mennyiségű, képzetlen munkaerőt fel tudtak volna venni.

A hatalom legitimációja kettős volt: egyrészt a liberális felfogásnak, másrészt azonban a feudális tartalmú, Isten kegyelméből való leszármaztatásnak megfelelő. Az utóbbit maga az uralkodó jelentette, akinek szerepe nem egyszerű formalitásra korlátozódott, hanem tényleges volt. Ezt egyrészt a törvények biztosították – például a közös hadseregről szóló törvény –, másrészt a szokások, a lojalitás viselkedéskultúrája, lényegét pedig a Monarchia szerkezetéből adódó közös ügyek nyomatéka jelentette. Az uralkodó tűnt az állandó elemnek a politika szabadelvű forgatagában. Kormányok, képviselők mehettek – ő maradt, hiszen a liberális legitimáció éppen a választás időről időre felújuló aktusában állt. Magyarországon 1887-ig háromévenként, majd általában ötévenként választották újra a képviselőket.

A kétkamarás parlament felsőházába 1886-ig kizárólag születési alapon, utána azonban uralkodói kinevezés útján is be lehetett kerülni. 1867-től 1918-ig, a Monarchia felbomlásáig 19 kormány váltotta egymást, s ki bírta volna megjegyezni azt a rengeteg képviselőt, aki ezalatt a parlamentben megfordult. Minden alkalommal 413 főt küldött a nép az Országházba, azaz pontosabban szólva nem is a nép, hanem a választásra jogosultak szűk köre. A lakosságnak körülbelül 6%-a rendelkezett szavazati joggal (a századforduló Európájában Ausztriában a népesség 27%-a, Németországban 22%-a, Franciaországban 28%-a, Angliában 16%-a, s még a szűk cenzust alkalmazó Itáliában is 8%-a bírt hasonló joggal). Mindez azonban úgy értendő, hogy a cenzussal rendelkezők száma tkp. változatlan maradt, miközben a népesség megduplázódott! S ráadásul kiderült, hogy a politikai szerkezet alig változtatható – az ellenzék, ha kormányra kerül (ez csupán egyszer, 1906-ban fordult elő), csak úgy kormányozhat, mint elődei. Így tehát a parlament gyakorta az elvtelen kormánypártiság és a felelőtlenül handabandázó ellenzékiesség sajátos egyvelegeként jelent meg a köztudatban. Nevet is kaptak a különféle típusok: az előbbieket mamelukoknak, az utóbbiakat Zoltánoknak hívta a köznyelv. Az 1874-ben újrászabályozott választójog gyakorlatilag végig érintetlen maradt, amit csak megfejtelt az 1877-ben újraformált, rendkívül aránytalan választókerületi beosztás – nem sok illúzió maradt a népképviselő liberális ethoszát illetően. A nyílt választások, a szűk körű választójog, az aránytalan kerületi beosztás nemegyszer a korrupciónak, a vesztegetésnek nyitott utat. A parlamentarizmus konzerváló, nem pedig érdekkifejező szerephez került, s ez kihatásában az uralkodói tekintélyt erősítette.

A mindennapi életkeretek stabilitása, a politikai élet kevert legitimációja, a Monarchiába tagolódott Magyarország léthelyzete, a kiüresedő parlamenti politizálás egyvelege sajátos reakciókra ösztönzött, sajátos életérzést teremtett. A választójog sáncain kívül rekedtek úgy gondolták: ha nekik is jogaik lennének, sorsuk jobbra fordulna. Munkás- és parasztmozgalmak követelték hát a választójogot, lehetőleg egyenlőt, általánost és titkosat. 1905. szeptemberében százezres tömegtüntetést tartottak Budapesten az általános választójogért. A hatalmon levők, a politikai, közéleti elit mindettől igencsak tartott. Ők az állagörzéssel akarták a biztonságot megővni, s engedményekre csak az utolsó pillanaton túl voltak hajlandók (Magyarországon a választójog kiterjesztéséről szóló törvényt 1918. szeptember 11-én szentesítette az akkor uralkodó király, IV. Károly. Hat héttel a Monarchia összeomlása előtt).

1868-ban megalakul az Általános Munkássegylet. 1872-ben zajlanak az első politikai munkásperek Magyarországon. 1880-ban megalakul a Magyarországi Általános Munkáspárt. 1890. decemberében megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. 1897-ben törvény születik a mezőgazdasági munkásokról ("rabszolgatörvény").

XIII. Leó pápa 1891. május 15-én adta ki a *Rerum novarum* kezdetű enciklikát (körlevelet) a munkások helyzetéről. A pápai körlevél hamarosan magyarul is megjelent a katolikus megújulás nagy hazai apostolának, *Prohászka Ottokárnak* a fordításában. Szükség is volt rá, mert amint az a *Fribourgi Unió* 1887. évi ülésén hazánkat képviselő *Esterházy Miklós Móric* gróf megállapította, a magyar klérusnak semmi érzéke sem volt a szociális kérdés iránt. A katolikus társadalmi tanítás fő terjesztői idehaza *Prohászka Ottokár* és *Giesswein Sándor* voltak, akik számos tanulmányban, cikkben foglalkoztak a szociális problémákkal. A századfordulón nálunk is létrejöttek az első keresztény munkásszervezetek, s 1907-ben sor került a Keresztényszocialista Párt megalakítására is.

II. Az ipari forradalom hatása a népesség fejlődésére

A Szent Korona országai között sajátos viszony állott fenn. A Magyar Királyság és Horvátország 1868-ban éppúgy kiegyezést kötött egymással, mint Ausztria és Magyarország. Horvátország beligazgatásában önállóvá vált, saját fővárossal (Zágráb) rendelkezett. Területe 42,5 ezer km², lakossága 2,6 millió fő volt, Fiume és a hozzá tartozó területsáv a maga 21,5 km²-én majd ötvenezer lakosával külön kormányzattal rendelkezett és közvetlenül a budapesti kormány alá tartozott. Közjogi státusa indokolta ezt, hiszen mint *corpus separatum*, azaz mint a Szent Korona "külön teste" volt nyilvántartva. Valójában amikor a korabeli köznyelv Magyarországról beszélt, ebbe Horvátországot nem értették bele. Persze itt is éppen a kiegyezés révén következett be a fogalom konszolidálódása. 1867-ben helyreállították az 1848-ban is kimondott uniót Erdellyel. Transzszilvánia – akárcsak a középkorban – ismét Magyarország részévé vált. A közjogi Magyarország-fogalomnak ugyancsak része lett az ország déli megyéinek területén a XVIII. században kialakított és Bécsből kormányzott ún. Katonai Határőrvidék is, mely 1871-re ismét teljes egészében magyar fennhatóság alá került. Az így létrejött államterület 282 870 km²-én 1910-ben 18 264 533 lakos élt – 63 vármegyében és 27 törvényhatósági jogú városban. A továbbiakban tehát amikor Magyarországot mondunk, akkor erről a területről, illetve népességről beszélünk.

1869-ben Magyarországon a népesség 15,5 millió volt, 1910-ben már 20,8 millió. A XIX. század a demográfiai olló kinyílásának időszaka: magas a születés és halálozás, ez volt a jellemző a premodern időkben. A modernizáció hajnalán a halálozás csökkent, végül stabilizálódott egy alacsony értékben. Okok: kézmosás elterjedése, életkörülmények javulása, Pasteur, Koch, Semmelweis kutatásai, eredményei, kolera okozójának felfedezése, oltások. A születések száma nem csökken, mert a tradicionális vallások a gyermeket isten ajándékának tekintették és annyi gyermeket kellett eltartani, amennyi született, minél több gyermeke volt valakinek annál biztosabb volt az öregkora valamint a gyermekeket elküldték napszámba s egy gyermek többet keresett meg, mint amennyibe került. A születések csökkenésének általános okai a jólét fokozódása, emancipáció és a vallási szigor csökkenése. Végül a születések és a halálozás száma stabilizálódik egy alacsony szinten. Amikor a demográfiai olló kinyílásának időszakában a gazdaság lépést tart, akkor a helyzet stabilizálódik, azonban ha a demográfiai olló kinyílásának időszaka elhúzódik, s nem jut el a stabil állapotba, akkor szegénység és háború alakul ki. Magyarországon gazdasági növekedés indul meg épp a demográfiai olló kinyílásának idején, s így az életkörülmények nem romlottak. 1871-1875 között a legmagasabb a születés (42,8) és halálozás (45,2) száma a kolerajárvány miatt. 1873-ra teszik a kezdetét a demográfiai olló kinyílásának. Magyarországon a demográfiai olló nem nyílik ki annyira, mint Nyugat-Európában. A halálozás tekintetében a harmadik helyen álltunk Oroszország és Románia mögött. 1911-1914 között 1000 gyermekből 289 meghal, s főleg a peremterületeken nagy a gyermekhalandóság (nem tudjuk mi az oka).

A természetes szaporulat és a tényleges szaporulat között azonban különbség van. A tényleges szaporodás ugyanis mindig kisebb, ennek oka a kivándorlás, amely 1880-as évektől indult el és az 1910-s években óriási ütemben folytatódott. A dualizmus időszakában 1,7-1,9 millió a kivándorlók száma, melynek 33,3%-a magyar. Magyarországon felhalmozódik egy felesleges népesség, akiknek az ipar nem tud munkát adni. A jobb élet reményében sokan elmennek, s így növekszik a magyar etnikum aránya. A kivándorolt családtagok pénz küldenek haza, s ez is egyfajta tőkebehozatalnak minősül. Aki hazatér földet tud venni, a külföldön elsajátított ismereteket alkalmazza a földművelésben.

Az 1873-as évben tkp. általános válságról beszélhetünk, hisz ebben az évben zajlik az utolsó nagy kolerajárvány (250 ezer halott a kolera és a járulékos járványok következtében, ill. 250 ezres népességvesztés a kieső születések, stb. következtében), ráadásul aszály is súlytja az országot. 1875-1876 folyamán azonban helyreáll az egyensúly, s az ország lakossága az 1870-es évek végére eléri a válság előtti lélekszámot.

Megindult a különböző fejlettségű területek közötti népességvándorlás is. A városiasodás a kor alapvető tendenciája lett – annak ellenére, hogy továbbra is a vidéki Magyarország jelentette a számszerűségében meghatározó elemet. 1859-ben még az emberek kb. 88%-a, 1869-ben 85%-a élt vidéken, 1910-re ez az arány már nem érte el a 80%-ot. A legdinamikusabb népességnövekedést a főváros könyvelhette el. A Pest, Buda, Óbuda egyesüléséből 1873-ban létrejött Budapest 1910-re már több mint 880 ezer lakost számlált, s ezzel – 37 év alatt – több mint 300%-os növekedéssel dicsekedhetett. (Még szembetűnőbb a folyamat, ha a mai közigazgatási keretek között nézzük a számokat, hisz így módon már 1 milliónál is nagyobb népességgel számolhatunk 1910-re.) Budapest növekedési ütemét az akkori Európában csak Berliné múlta felül – sőt, ha a XVIII. század elejétől nézzük a folyamatot, akkor Budapest akár az első is lehetne. Budapest 1892-től székesfővárosi rangot kapott, és dinamikus fejlődése alapján joggal érezhette úgy, hogy a kétközpontú birodalom egyik tényleges fővárosává vált. (Igaz viszont, hogy a közös minisztériumok mindvégig Bécsben maradtak, és az uralkodó is ott töltötte ideje java részét.)

A városiasodásban Budapestet követő települések nagyságrendekkel maradtak el a fővárostól. 1910-ben a második legnagyobb város Szeged volt 118 ezer lakossal, a harmadik Szabadka (ma: Subotica, Jugoszlávia) 94 ezer lakossal, a negyedik Pozsony (ma: Bratislava, Szlovákia fővárosa) 78 ezer lakossal.

A gazdasági fejlődés és a művelődési igények emelkedése átalakította az ország külső képét is. A vasútvonalaknak köszönhetően lerövidültek a távolságok. A nagy számú utazók ellátása újabb és újabb szállodákat és vendéglőket hívott életre. A főváros, a Buda, Pest és Óbuda városokból 1873-ban egyesült Budapest városképe és szerkezete is az európai mintákat követte. Útjain már nemcsak lovaskocsik és hintók közlekedtek, hanem villamosok és autók is, a föld alatt pedig 1896-tól a milleniumi földalatti vasút szállította az utasokat. A járványveszély megelőzését segítették elő az olyan létesítmények, mint az egyre több nagyvárosban kiépített csatornarendszer. A nagyvárosok egészségügyi helyzetén javított a szemetszállítás megszervezése vagy a korszerű kórházi rendszer kiépítése. Virágzó gazdaság, európai szintű oktatási és tudományos rendszer, a legutóbbi párizsi divat szerint öltözött hölgyek a Váci utcában, gyors közlekedési lehetőségek az országon belül és kívül. Csoda-e, ha az 1914-1918-as világhégés után az előző évtizedek a boldog békeidők elnevezést kapták...

III. Magyarország gazdaságfejlődése 1867-től az 1880-as évek első feléig (a grundolási láz és az előfelételek megteremtésének kora)

1867-ben francia-osztrák, ill. angol-osztrák kereskedelmi szerződést kötöttek, melyben elfogadták a legnagyobb kedvezmény elvét. 1868-ban hasonló tartalmú kereskedelmi szerződés jött létre a Monarchia és Németország között. A kiegyezés után az OMM, s vele Magyarország így tkp. tagja lett a szabadkereskedő világnak. A jegybankügyet a két pénzügyminisztérium 1867. szeptemberében kötött vöslai titkos megállapodása rendezte. 1867 után Magyarországon bámulatos gazdasági fejlődés vette kezdetét. Az ország gazdasági adottságaihoz alkalmazkodó gazdaságpolitika és a beruházási kedv révén az ipari és mezőgazdasági termelés többszörösére nőtt. Új, korszerű módszerek alkalmazásával a magyar gazdaság külföldön is versenyképesnek bizonyult.

Az ország gazdasági fejlődésének egyik legfontosabb tényezője az iskolarendszer volt. Az 1867 utáni kormányok tudták, hogy fejlett oktatási rendszer nélkül nincs gazdasági fölemelkedés. Ezért igen magas összegeket (gyakorta az éves költségvetés 30%-át is) fordítottak képzésre és oktatásra. E beruházások aztán meg is térültek, mert a század végén Magyarország már európai színvonalú szakember- és tudósgárdával rendelkezett. Az *Eötvös József* által 1868-ban megalkotott népiskolai törvénynek köszönhetően tömegek jutottak alapvető ismeretek birtokába. Az elemi iskolák száma negyven év alatt kétszeresére nőtt és ennél is jelentősebb volt az írni-olvasni tudók arányának növekedése. Az oktatás anyanyelven folyt. Modernizálták a szakképzést is, kiépítették a hagyományos magyar oktatási struktúrát. A négy elemi iskolai év után a szakmunkásképzést a tanonciskolák látták el. Az elemi után polgári iskolában továbbtanulók a hivatalokban kaphattak középszintű állást, míg a gazdasági-, és kereskedelmi iskolát elvégzők középszintű gazdaságirányítói feladatokat láthattak el. A nyolcosztályos gimnáziumok humán, ill. reáltagozatot indítottak. A gimnáziumot elvégzők jogosulttá váltak a tiszti kardbojt viselésére. A humán tagozaton érettségizők jogi, bölcsészeti, ill. teológiai karon tanulhattak tovább, míg a reáltagozatos tanulók műszaki felsőoktatási intézményekben folytathatták tanulmányaikat. A magyar oktatási struktúra problematikájára mind a dualizmus idején, mind a két világháború közötti időszakban jellemző volt, hogy a magyar fiatalok 80%-a hagyományosan a humán képzést (különösen a jogi és a teológiai kart) preferálta, holott ebben az időszakban jóval nagyobb szükség lett volna a műszaki értelmiség képzésére. Mindazonáltal az 1880-1890-es évekre Magyarország tömegével prezentálta a nemzetközileg is elismert tudósokat, feltalálókat, találmányikat, ill. tudományos eredményeiket. Ezekben az évtizedekben fontos találmányok és felfedezések sora jelezte a magyar tudományosság európai szintjét. Ezek közé tartozott *Bláthy Ottó Titusz*, *Déry Miksa* és *Zippervoszki Károly* transzformátora, *Kandó Kálmán* villanymozdonya, *Puskás Tivadar* telefonközpontja és hírmondója, *Bánky Donát* és *Csonka János* porlasztója, *Eötvös Loránd* elméleti fizikai munkássága (torziós inga).

Felismerik a vasút stratégiai jelentőségét is. Mivel az államnak nincs pénze a beruházások biztosítására, ezért 1868-ban vasúti kölcsönkötvényeket adnak ki (az első magyar államadóssági kötvény), ill. törvényi garanciával igyekszik a befektetőket az országba csábítani. Az állam biztosítékot vállalt a jelentősebb beruházásoknál (kamatbiztosítás: a befektetett tőkére 4-6%-os kamat/megtérülési garanciát vállaltak, ami - mivel a betéti kamatok 4% alatt maradtak - ösztönözte a beruházásokat), s kedvezményekkel ösztönözte a hazai és külföldi befektetőket. A monarchia zárt piacot alkotott s ez előnyös volt mindkét fél számára. Magyarország biztos vevőt talált mezőgazdasági termékeire, Ausztria pedig iparcikkeire. 1867-1873 között évi átlagban 568 km vasút épült. A legnagyobb vasútépítő társaságok között találjuk az Osztrák(-Magyar) Államvasúttársaságot (a legrégebb magyar vasútépítő társaság, kezdetben a Rothschildok, utóbb a franciák többségi tulajdonában), mely a Temesvár-Anina vonal többségi tulajdonosaként a Krassó-Szörényi hegységben szerzett bányászati jogokat, ahol ezután teljes nehézipari vertikumot hoztak létre. A Magyar Északi Vasúttársaság építette ki a Pest-Hatvan-Salgótarján vonallal, ám 1867-ben csődbejutott, s az állami felvásárlást követően belőle alakították meg a MÁV-ot. A Tiszavidéki Vasút építette ki a Szolnok-Debrecen-Miskolc-Kassa vonalat, a Déli Vasúttársaság a Dunántúli vasúthálózatot fejlesztette, a Keleti Vasúttársaság - mely idővel csődbejutott, s részvényeit 1876-ban az állam vásárolta fel - pedig a Nagyvárad felé irányuló vasútépítésekkel

foglalkozott. 1889-1891 között Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter irányításával dolgozták ki a vasúti zónatarifák rendszerét.

Az 1867-1873 közötti időszakot - melyre leginkább a tőzsdei hurraóptimizmus jellemző - a *Gründzeit* (gründolás, alapítás) korszakának nevezi a magyar gazdaságtörténet-írás. A kiegyezés után óriási - spekulatív - tőke áramlik Magyarországra, s részvénytársaságok tucatjai alapítják meg, melyek azonban gyakorta nem követik tényleges vállalkozás. Nagybankok jönnek létre (pl. Angol-Magyar Bank, Franko-Magyar Bank), virtuális gazdaság alakul ki. A külföldi befektetések fellendítették a gazdaságot. 1867 után a külföldi tőke 60, a hazai 40%-ot képviselt a beruházásokban.

Miután a vasútépítés Budapesthez kapcsolta a vidéket, a vidékről Budapestre, onnan pedig nyugatra szállították a gabonát. Az 1840-es években *Ganz Ábrahám* - a kokillaöntés és a kéregöntésű vasúti kerekek szabadalmaztatója - alapított *Ganz Gyár* - érzékelve a búza tömeges érkezését - malomipari fejlesztésekbe, malomipari gépek gyártásába kezdett. A gabonakereskedelemből meggazdagodott - elsősorban zsidó - kereskedők malomipari beruházásokba fektetik tőkéjüket. Ebben az időszakban születnek a legfontosabb malomipari világszabadalmak is: *Haggenmacher Károly* megalkotja a síkszítát, *Mechwart András* pedig az acélhengersizéket. Az 1870-es években Budapest malomipari központtá válik, egyre kevesebb gabonát és egyre több lisztet exportálnak. Budapesten kilenc féle lisztet tudnak őrölni, s hamarosan a főváros lesz a világ legnagyobb malomipari központja (helyét csak a századfordulón veszi át Minneapolis). Magyarországon tkp. a malomipar játssza el azt a szerepet, amit Angliában a textilipar (a malomipar hátránya azonban, hogy ún. egyfázisú üzem (termelő, malom, piac), míg a textilipar többfázisú üzletág (termelő, fonalgyártás, szövés, konfekcióipar, piac), így - a marxista gazdaságtörténészek szerint - hátránya, hogy nem tudja beszippantani a mezőgazdaságon belül felhalmozódó belső munkanélküliséget. A modern gazdaságtörténeti felfogás szerint viszont a malomipar fejlődése kihat a mezőgazdaság egészére, s a magyar parasztság épp a malomipar miatt piacosodik és tér át a tömegtermelésre. Elindul a mezőgazdaságon belüli kapitalizálódás.

Az első klasszikus ipari válság 1873-ban, az 1873. május 9-ei bécsi tőzsdekrach után súlytja az országot (tkp. tőzsdeválságról van szó), a részvényárak a töredékre estek vissza. A túlfutott ipari és pénzügyi expanzió gazdasági csődhöz vezetett, ám a gazdasági depresszió mégsem tekinthető általánosnak. Az 1873-as évben tkp. általános válságról beszélhetünk, hisz ebben az évben zajlik az utolsó nagy kolerajárvány (250 ezer halott a kolera és a járulékos járványok következtében, ill. 250 ezres népességvesztés a kieső születések, stb. következtében), ráadásul aszály is súlytja az országot. 1875-1876 folyamán azonban helyreáll az egyensúly. Az 1873-1885 közötti időszakot tekinthetjük az előfelételek megteremtésének korának. Lelassul a vasút fejlesztése (már csak 150-200 km új vonal épül évente), s ekkorra érik be a népiskolai program gyümölcse. Komoly bevándorlási hullám éri el az országot nyugatról; elsősorban képzett szakmunkások jönnek (noha a kereset itt sem volt magasabb, a megélhetési költségek viszont jóval alacsonyabbak voltak), akik megkezdik a magyar szakmunkások betanítását. Megtörténik a vidék piacosodása is, a modernizáció ide is begyűrűzik. Az 1881-es ipartrámogatási törvény 15 évre adómentességet adott azoknak a vállalkozóknak, akik új iparágat kívántak meghonosítani Magyarországon.

A 1873-as válság után már csak a valóban életképes vállalatok maradtak talpon, minden spekuláns vállalat - és minden spekuláns bank - csődbemegy. 1882-ben költözik át Magyarországra *Lánczi Leo* és *Kornfeld Zsigmond* zsidó bankár, akik meghonosítják Magyarországon a német vállalkozóbank intézményét. Míg a kereskedelmi bank leginkább a betétgyűjtésből és hitelnyújtásból él (s emiatt hiteladáshoz garanciát kér a hitelfelvevőtől), addig a német vállalkozóbank a hagyományos betétgyűjtés mellett államkötvények kiadását is vállalja (azaz részben jegybanki funkciókat is ellát), ill. közvetlen tőkeberuházásokat is eszközöl. (Napjaink cseh, német, osztrák bankjai hasonlóképp működnek, míg a hazai bankok többnyire kereskedelmi bankok.) Mindez már megteremti annak felételeit, hogy 1885-re megkezdődhessen az ipari forradalom kora Magyarországon.

IV. Magyarország gazdaságfejlődése 1880-tól az első világháborúig (az ipari forradalom kora Magyarországon)

Az 1880-as évektől a világháborúig tartó időszakban lezajlott az ipari áttörés. A század végére a befektetési arány megfordult, a külföldi tőke 40, a hazai 60%-ot képviselt a beruházásokban, azaz a belső tőkeképződés már meghaladja a tőkebeáramlás szintjét (ráadásul emellett radikálisan emelkedik a befektetett tőke mennyisége is). A monarchia egészét vizsgálva megállapítható, hogy a korszak elején az összbiródomi beutazások 25%-a, a végére viszont már 40%-a Magyarországon történik. Az 1873-as válságtól az 1880-as évek közepéig az osztrák tőke is sokkal szívesebben fektet be Magyarországon, hisz itt jobb a várható megtérülés. Az 1880-as évektől nő a vámkülföld (pl. Németország) szerepe. A korszak végén már 40% a belső, 22-23% az osztrák és 25% körüli a német tőke aránya a befektetéseken, azaz Magyarország tkp. a német tőke érdekszférájává válik. A korszak végére Magyarország gazdasága növekedése önfenntartóvá válik, megindult a betagozódás a nyugati gazdasági struktúrába. Ezt teszi tönkre az I. világháború, ill. a ghááborút követő "rendezés". Az ekkor kialakuló önálló államok azonban

gazdaságilag működésképtelenek, hisz szerves gazdasági kommunikációjuk az egykori OMM-hoz kötötte őket (ezért is fonos számukra pl. az aktuális EU-belépés).

Az 1890-es, ill. 1899-es ipartrámogatási törvények az adó-, és illetékmentesség helyett kölcsönöket is kilátásba helyeztek, az 1907-es törvény pedig a viassza nem fizetendő segélyeket helyezte előtérbe. 1902-ben megalakult a Gyáriparosok Országos Szövetsége.

A századvégen a vidék legjellegzetesebb növénye a búza. Az 1873-as válság és éhínség után 1896-ig tartósan hanyatlani kezdtek a gabonaárak, amit a termelés fokozásával, ill. a piacra termelés erősítésével igyekeztek kompenzálni. Az 1888-as cukoradóról szóló törvény márr nem a feldolgozott nyersanyagot, hanem a készterméket adóztatta meg. Az 1890-es évek elejétől a cukorkivitel már meghaladta a behozatalt. A század utolsó negyedében csökkent a magyarországi juhállomány, ám lassan növekedett a szarvasmarhák állománya. A mezőgazdasági termelésre még mindig a nagybirtok túlsúlya nyomta rá bélyegét. Ez sokkal jobb fejlesztési és gazdálkodási lehetőségekkel rendelkezett, mint a kis- és középbirtok. A növénytermelésben és az állattenyésztésben a külterjesség helyett a belterjes módszerek váltak uralkodóvá. A magyar mezőgazdaság rugalmasan reagált a különböző gazdasági problémákra, a magyar szőlőket végveszéllyel fenyegető filoxérára csakúgy, mint az állatállományt tizedelő járványokra. Megszervezték az állategészségügyi rendszert s ezzel jelentősen csökkentették a gazdálkodók kockázatát. 1885-ben megnyitják a vámokat a balkáni gabonaimport előtt, hisz a malmok kapacitása már nagyobb, mint a hazai gabonatermés (ez is bizonyítja, hogy a malomipar tekintében Magyarország már túljutott a félperiféria szintjén). Magyarország már nem exportál őrletlen gabonát, csak lisztet (a behozott gabona csak akkor volt vámmentes, ha lisztként exportálták (örlési forgalom, őrlési rendszer)).

Az ipari üzemek száma 40 év alatt tizenegyszeresére, a bennük dolgozó munkásoké hatszorosára növekedett. A dualizmus időszakában kb. 2000 vidéki üzem alakul. Az ipar ágazatai közül legelőnyösebb helyzetben az élelmiszeripar volt. A bányaiiparban a szén- és vasérctermelés nőtt jelentősen. A bányákban a vízi és állati erő alkalmazását felváltották a gépek. A gépgyártásban kiemelkedő volt a közlekedési, élelmiszeripari és mezőgazdasági gépek gyártása. Ezek elősegítették a mezőgazdasági termékek gyorsabb külföldre juttatását ugyanúgy, mint azok betakarítását és feldolgozását. A modern ipari társadalom igényeit elégítették ki az olyan gyárak, mint a *Ganz Villamossági Művek* vagy a hadianyaggyártással foglalkozó *Weiss Manfréd Művek*. Az ország ipari központja Budapest; a két legnagyobb vidéki centrum közül az északit a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., míg a délit a krassó-szörényi bányavidékre települt Állami Vasművek vertikális üzemszervezete működtette. A regionális központok: Vajdahunyad, Szeged, Temesvár, Pécs, Győr, Székesfehérvár.

Az 1880-as évektől évi átlagban ismét kb. 500 km új vasútvonal épül, s 1910-1913-ra már 21 ezer km vasútvonal van az országban.

A pénz meglehetősen értékálló volt. 1892-ig a forint, majd - a pénzrendszer aranyalapra helyezése után - a "szanta aranyvalutának" is nevezett korona a fizetőeszköz (az átváltási kulcs szerint 1 forint = 2 korona). 1890 és 1910 között, húsz év alatt az árszínvonal mindössze 50%-kal nőtt, valamivel gyorsabban nőttek az árak, mint a bérek. Ez okot adott arra, hogy az emberek az inflációra és a drágaságra panaszkodjanak, hiszen korábban még ekkora változás sem volt. A panasz azonban nem a helyzet tűrhetetlenségét, hanem mérsékelt újszerűségét jelezte.

16. A tőke korszakának újabb szakasza: monopol-kapitalizmus, imperializmus

A vállalatok átalakulása: a tulajdonosi irányítást a menedzseri (szakemberi) irányítás veszi át, óriásvállalatok (monopóliumok) alapulnak (kombinált vállalatok (csak termelés, pl.: bányászt, kohászat, gépgyártás), többfunkciós vállalatok (termelés, értékesítés, szervíz)). A banktőke behatol az iparba és összefonódik az ipari tőkével; létrejön az ún. *fináncióke*. Az ipari termelés megoszlása: 1870-ben még Anglia adja az ipari termelés 1/3-át, további 1/3-át Európa többi országa, a maradék 1/3-ot pedig a világ összes többi országa. 1913-ban már az USA adja a világtermelés 1/3-át (a II. Világháború után már több mint felét), 1/3-át Anglia, Franciaország és Németország együttesen, a fennmaradó 1/3-ot pedig a világ összes többi országa.

17. Forradalmak Magyarországon 1918-1919-ben

I. Az őszirozsás forradalom

1. Helyezet az európai hadszíntereken

1917-ben még úgy tűnt, hogy a központi hatalmak megnyerik a háborút. A német hadsereg ismét elérte a Marne-t, s 1918 tavaszára, Yperen-nél tervezték a belga-holland-brit antant front összeroppantását, hogy aztán bevehessék Párizst is. Az Osztrák-Magyar Monarchia csapatai Caporettonál áttörték az olasz frontot, s a Doberdo-fennsíkról megnyílt az út Itália belsejébe. 1917-ben a keleti fronton is a központi hatalmak csapatai voltak fölényben (februári forradalom, a Kerenszkij-offenzíva kudarca, októberi forradalom), s kb. 800 km mélységben nyomultak előre. A román csapatokat viszont 1916-ban csak legyőzték, de nem semmisítették meg, ami 1918-ban már jelentős stratégiai hibának bizonyult, hisz gyorsan újra felfegyverezték és bevetették őket.

Mi döntötte el a háborút? Bár 1914-ben az USA még deklarálta semlegességét (*Neutrality Act*), a *Lusitania* (luxushajó, a *Mauretania* testvérhajója) 1915-ben történt elsüllyesztése a központi hatalmak ellen fordította az amerikaiakat. A Lusitania elvesztése érzékeny veszteség volt az amerikaiaknak, hisz az Egyesült Államok felső tízezerének több tagja is a Lusitanián tartózkodott és életét veszítette az elsüllyesztés következtében. Amerika 1917-ben hadat üzen a központi hatalmaknak. 1,5 millió katonát száll partra, 25 hadosztályt vetnek be. A háborút az Egyesült Államok gazdasági ereje döntötte el, hiszen az USA segítségével újrafelfegyverezték az antant csapatait. Hiába rendelik el 1917-ben a németek a korlátlan tengeralattjáró háborút az amerikaiak dollármilliárdokat költenek az antant hadifelszereléssel való támogatására, s segítségükkel 1918 márciusában a balkáni partraszállásra is sor kerülhet.

Miért döntött az USA az antant mellett? Mivel blokád alatt voltunk, így az antant kötötte le üzletileg az amerikai haditechnika 100%-át.

Miért nem rendeltünk az amerikaiaktól hadianyagot? A jütlandi tengeri csatát 1916-ban Németország elvesztette; Gibraltár és az Adriai-tenger is blokád alatt volt, így Amerika nem tudott velünk üzletet kötni (fizikailag).

1918 májusa-júniusa folyamán a 2. marne-i csatában a németek vereséget szenvedtek (töménytelen mennyiségű harciágyú, hadianyagot vetettek be), a német arcvonal összeomlott. Szeptemberben a Balkánon is partraszálltak az antant csapatai (a franciák és az ausztrál ANZAC 8. divíziója). *Franchet d'Espèrey* (*Clemenceau* barátja és közeli munkatársa; a kelet-európai francia befolyás híve, szláv-román Kelet-Európában gondolkodik) a "balkáni csőcselék" lázítja az OMM ellen. Törökország és Bulgária fegyverletétele után óriási nyomás nehezedik az OMM csapataira a balkáni fronton, s miután 1918. október 27-én az antant erők áttörnek a frontot a Piavénál, ill. Boszniában betörnek a Monarchia területére, a Monarchia fegyverszünetet kér. 1918. november 3.: Páduában feltétel nélküli kapitulációról szóló fegyverszünetet írnak alá a Monarchia (*Weber* tábornok) és az antant képviselői (noha az OMM ekkor gyakorlatilag már nem is létezik), amely NEM szól Magyarország esetleges területi megcsonkításáról (ezt az álláspontot a radikális nacionalista Clemenceau képviselte, aki az osztrák-magyar Kelet-Európa helyébe Nagyromániát, ill. a nagyszerb államot szerette volna létrehozni).

A Nagy-Britanniában a háború végén hatalomra került nagykoalíciós kormánynak - bár a miniszterelnök, Lloyd George szimpatizált a magyarokkal - a német gyarmatok (összesen kb. 2,9 millió km²) megszerzésére irányuló angol törekvések miatt gyakorlatilag fel kellett áldoznia Kelet-Európát. Lloyd George mindazonáltal két bizottságot is felkért arra, hogy a területről tanulmányt készítsen. A *Seton-Watson* bizottság - cseh érzelmű testület, vezetője, Seton-Watson anyja is cseh származású volt - szerint a fő kérdésnek az utódállamok (Csehszlovákia, Románia, Sz-H-Sz állam) gazdasági életképességét kell tekinteni és nem az etnikai szempontokat. *Teleki Pál* a Seton-Watson jelentés nyomán készíti el a Kárpát-medence etnikai térképét ("vörös térkép"), mely elismeri, hogy a peremvidéken nincs magyar többség, de Észak-Erdélyt, a Muraközt, stb. egyértelműen magyar többségű területnek tekinti. A másik, *Lord Harold Sidney Harmsworth Rothermere* sajtómágnás által vezetett testület - részben Telekiékkel együttműködve - arra a megállapításra jut, hogy igenis kirajzolhatóak a magyarság etnikai határai, s Észak-Erdélyt (beleértve a Szászföldet) Magyarországnak szánják. Végül a Seton-Watson bizottság terveit támogatják.

Woodrow Wilson amerikai elnök 1918. január 8-án nyilvánosságra hozott 14 pontja alapján NEM akarta fenntartani az OMM egységét (ld. a 10. pontot, mely kimondja, hogy a Monarchiában a "népek szabad akarata" érvényesüljön (a nemzetiségek pedig nyilván nem Magyarországhoz, hanem az anyaországhoz kívánnak csatlakozni)). Később a USA nem befolyásolja az európai eseményeket, ám cserébe elvárja, hogy az európai hatalmak se avatkozzanak be a nyugati félteke amerikai törekvéseibe (tehát tkp. nem beszélhetünk amerikai izolacionizmusról).

Oroszország a párizsi béketárgyalások idején 14 országgal hadban állt, a párizsi békét nem ismeri el és nem írja alá.

2. Utódállamok

1918 júniusában az antanthatalmak kijelentették, hogy hadicéljuk Lengyelország, Csehszlovákia és egy délszláv állam létrehozása. Egy más után alakultak meg a Monarchia nemzetiségeinek nemzeti tanácsai.

a. Ausztria

1918. október 21-én az osztrák Birodalmi Tanács német képviselői önálló német-ausztriai állam létrehozásáról döntenek, Ideiglenes Nemzetgyűlés alakul. 1918. október 30-án Ausztriában a szociáldemokrata *Karl Renner* vezetésével Államtanács (ideiglenes kormány) alakul.

b. Sz-H-Sz Állam

1918. október 29-én a horvát nemzetgyűlés Zágrábban kimondja Horvátország függetlenségét és csatlakozását az új délszláv államhoz. 1918. október 31. Ljubljánában a Szlovén Nemzeti Tanács, 1918. november 1-én Szarajevóban pedig a Boszniai Nemzeti Tanács veszi át a hatalmat. 1918. november 25-én Újvidéken a Szláv Nemzeti Gyűlés kimondja a Délvidék csatlakozását Szerbiához. 1918. december 1-én Belgrádban deklarálják a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszlávia) megalakulását.

c. Csehszlovákia

1918. október 28-án a prágai Nemzeti Tanács deklarálja a csehszlovák állam megalakulását; 1918. október 30-án a Szlovák Nemzeti Tanács Túrócszentmártonban kimondja csatlakozását a csehszlovák államhoz. 1918. december 12-én Kassán kikiáltják a Szlovák Köztársaságot (később a cseh csapatok leverik).

d. Románia

1918. október 28-án Kolozsvárott megalakul az Erdélyi Nemzeti Tanács. 1918. december 1-én Gyulafehérvárott a Román Nemzeti Tanács által szervezett gyűlés kimondja Erdély csatlakozását Romániához.

3. A magyarországi helyzet 1918-ban

1918. január 18-án általános sztrájk kezdődik Budapesten, mely áttejed vidékre is. 1918. január 19-én a 86. gyalogezred katonái Szabadkán fellázadnak és megtagadják a frontra indulást. 1918. február 1-3.: matrózlázadás Cattaróban. 1918. június 20-án a MÁV Gépgyár udvarán a katonai parancsnok a béremelést követelő munkások közé lövet (4 halott, számos sebesült), mire Budapesten általános sztrájk tör ki.

1918. október 17-én *Tisza István* elismeri a központi hatalmak háborús vereségét (előtte Károlyi már kijelentette ezt a magyar parlamentben). 1918. október 24-én Magyar Nemzeti Tanács alakul, a Wekerle-kormány lemond. Az október 23-ról 24-ére virradó éjjel megalakul az ellenkormány; létrehozói: a Függetlenségi és 48-as Párt (a létrehozók közül az egyetlen parlamenti párt (ekkoriban a lakosság 6%-a rendelkezett választójoggal)), a *Jászi Oszkár* vezette Országos Polgári Radikális Párt, valamint a legerősebb tömegbázissal rendelkező Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A Nemzeti Tanács elnöke gróf Károlyi Mihály, az egyetlen következetesen háborúellenes (angolbarát, kiváló elveket valló ám minimális gyakorlati politikai érzékkel rendelkező) politikus.

1918. október 25-én megalakul a Forradalmi Katonatanács (szélsőséges csoport, melynek célja a hadsereg felbomlasztása, azért hogy a kormány fegyveres erő nélkül maradjon). A Magyar Nemzeti Tanács elképzeléseit az október 25-én megszerkesztett és 26-án kiadott 12 pontos program foglalta össze. A háború azonnali befejezése és az annexió nélküli béke megteremtése mellett Magyarország függetlenségének biztosítása, a nemzetiségi kérdés igazságos megoldása, falu és város testvérisége, az új parlamentáris és demokratikus rendszer megteremtése szerepelt ebben a programnyilatkozatban, amelyet azután a Nemzeti Tanács november 16-ai határozati javaslata szentesített (s melynek megvalósítására gyakorlatilag semmi esély sem volt).

József főherceg eredetileg a parlamenti többséget adó Nemzeti Munkapártból akart új miniszterelnököt kinevezni, s október 27-én ki is jelölte az új miniszterelnököt *Hadik János* személyében. 1918. október 28-án az Astoria Szállótól tüntetők indultak a Várba, hogy József főhercegnél kérészokolják Károlyi kinevezését miniszterelnökké. Amikor a több tízezres tömeg a Lánchídhöz ért, a rendőrök *Lukachich Géza* rendőrtábornok parancsára a tömegbe lőttek és hárman meghaltak (a "lánchídi csata").

1918. október 28-29-én az olaszok a Piavénál áttörik az osztrák-magyar védelmi vonalat. 1918. október 29-én általános sztrájkba lép a budapesti munkásság. 1918. október 30-31.: fegyveres felkelők szállják meg Budapest stratégiai fontos pontjait. 1918. október 31-én - ugyanazon a napon, amelyen a háborús veszteségekért okolt Tisza Istvánt meggyilkolták - József főherceg kinevezte Károlyi Mihályt miniszterelnökké, ezzel győzött az őszirózsás forradalom (nevét arról kapta, hogy a megmozdulásokban részt vevő katonák - békés szándékaik kifejezésére - őszirózsát tűztek puskacsőveikbe, ill. gomblyukaikba).

4. A Károlyi-kormány politikája (1918. október 31. - 1919. január 19.)

1918. november 1-én Budapesten a köztársaság kikiáltását követelik, a kormány a Nemzeti Tanács (melyben az elnöki tisztelet *Hock János* vette át Károlyitól) előtt tesz esküt (belügy: *Batthyányi Tivadar*, vallás- és közoktatásügy: *Lovászi Márton*, földművelésügy: *Búza Barna*, nemzetiségügy: *Jászi Oszkár*, ipar- és kereskedelemügy: *Garami Ernő*). 1918. november 2-án megalakul a Budapesti Munkástanács. 1918. november 3-án aláírják a padovai fegyverszünetet. 1918. november 13-14-én Aradon kormányküldöttség tárgyal a magyarországi románsággal. 1918. november 13-án IV. Károly második eckartsau nyilatkozatával felfüggeszti uralkodói jogainak gyakorlását

Magyarországon (a november 11-én kiadott első eckartsai nyilatkozatával Ausztriában már lemondott felségjogairól), s november 16-án a Nagy Nemzeti Tanács által hozott első néphatározattal kikiáltják az első magyar (nép)köztársaságot (a "nép" jelző a szocialista köztársaságtól való elhatárolásra szolgált). Nagy Nemzeti Tanács: "ideiglenes parlament", a Nemzeti Tanács, a Katonatanács, a Munkástanács és vidéki küldöttek 500 főből álló testülete. A november 1-én Károlyi vezetésével megalakult népkormány néhány nap alatt törvényt alkotott "az általános, titkos, egyenlő, közvetlen és nőkre is kiterjedő nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról" (az 1918. november 23-án kiadott I. néptörvény), a sajtószabadságról, a nép esküdtbíróságáról, az egyesülés és gyülekezés szabadságáról, valamint a "földművesnépnek földhöz juttatásáról".

a. katonai kérdések

A legfontosabb feladat az lett volna, hogy a K. u. K. hadsereg maradványaiból megszervezzék a független Magyarország önálló hadseregét, ám ennek épp fordítottja történik. Károlyi Mihály a pacifista *Linder Bélát* nevezi ki hadügyminiszterré, aki - "Egy katonát se akarok látni!" - eltörli a hadseregen belüli rangokat, ezzel teljesen demoralizálva a haderőt.

1918. november 5-én az antant engedélyével a szerb hadsereg megkezdte a Szerémség, Bácska és Bánát megtámadását. 1918. november 8-án Nagyszombatnál és Trencsén térségében cseh csapatok lépték át az országhatárt, s a mindössze 2000 (!) katonából álló csehszlovák haderő szinte ellenállás nélkül nyomul előre. 1918. november 9-én Linder Béla lemondott, s az új hadügyminiszter *Bartha Albert* lett. November 11-én elrendelte az új, magyar hadsereg felállítását, a nemzetőrség és a polgárőrség átszervezését.

1818. november 7-én az antanthatalmak keleti frontjának főparancsnoka, Franchet d'Espérey tábornok napóleoni pózban fogadja az antantbarát Károlyi által Belgrádba küldött magyar katonai delegációt - mely azon az alapon próbált tárgyalni, mely szerint a magyarok nem maguktól, hanem osztrák katonai nyomásra léptek be a háborúba -, s kijelenti: "Maguk a németekkel harcoltak és velük is fognak lakolni!". A későbbi belgrádi diplomáciai tárgyalásokon pedig már a területi szankciókról is szó esik. 1918. november 13-án a Linder Béla által aláírt fegyverszüneti egyezmény előírta, hogy a magyar kormány köteles kiüríteni a Nagy-Szamos felső folyásától Marosvásárhelyig, a Maros mentén Szegedig, onnan Szabadka-Baja-Pécs vonalon a Drávaig húzódó vonaltól délre és keletre eső területeket, valamint előírta a hadsereg leszerelését (a kiürített terület román megszállás alá kerül, s a meghúzott határvonaltól 10 km-re állomásozhatnak csak magyar csapatok). Magyarország nem tesz lépéseket a Tisza-Maros vonalának megerősítésére...

Ekkorra már a szerb csapatok elfoglalták Szabadkát, a csehek elkezdték az általuk követelt 20 vármegye megszállását, amikre a belgrádi fegyverszünet nem vonatkozott. Károlyiék szerették volna elérni az ország francia-angol-amerikai antant megszállását, de november végére csak antant-missziók érkeznek *Fernand Vix* alezredes parancsnoksága alatt.

1918. november 24-én Budapesten megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártja.

1918. november 27-én megérkezik Budapestre az Antant katonai missziója.

1918. december 2-án Románia engedélyt kapott az antanttól, hogy a belgrádi konvencióban megszabott demarkációs vonalig előrenyomulhat. A mindössze 10 ezer (!) katonából álló román hadsereg bevonult Marosvásárhelyre, Besztercébe, majd Brassóba. December 8-án a kormány *Apáthy István* kolozsvári egyetemi tanárt kinevezte Erdély főkormánybiztosává, hogy szervezze meg a fegyveres ellenállást (székely hadosztály, *Kratocwill Károly*). Az antant újabb demarkációs vonalat jelöl ki, amely már Kolozsvártól nyugatra húzódott (*Berthelot*-*Apáthy* egyezmény).

Bartha ellen - mivel megpróbálván újjászervzni a magyar hadsereget, a csapatokat a frontra szerette volna vezényelni - 1918. december 12-én katonatüntetés tör ki Budapesten, melynek hatására Bartha Albert hadügyminiszter és Batthyány Tivadar belügyminiszter távozik a kormányból (Károlyi a hadseregben való rendcsinálás helyett elfogadta a hadügyminiszter lemondását, s ezután - december 12-29. között - ő maga töltötte be a hadügyminiszteri posztot (*Böhm Vilmos* hadügyi államtitkár segítségével)). A magyar hadsereg tisztikara alkalmatlannak vélte Károlyi Mihályt a kormányzásra, ezért később az unokatestvére, gróf Károlyi Gyula vezetésével Aradon, ill. Szegeden megszerveződő ellenkormány szolgálatába álltak (1919. május 5-én Károlyi Gyula vezetésével ellenforradalmi kormány alakult Aradon), Károlyi Mihályt pedig tkp. "leírja" a nyugati politikai elit.

1918. december 3-án Vix követelte a magyar kormánytól a Felvidék kiürítését és átadását Csehszlovákiának (első Vix-jegyzék). 1918. december 23-án az antant elfogadta az ideiglenes határ megváltoztatására irányuló csehszlovák és szerb-horvát törekvéseket. 1918. december 25-én a Muraközt megszállják a délszlávok. A Csehszlovák hadsereg december 26-án bevonult Eperjesre, december 29-én Kassára, majd 1919. január 1-én Pozsonyba is.

1918. december 22-én Kolozsvárott az erdélyi magyarság nagygyűlése (Magyar és Székely Nemzeti Tanács) állást foglal Erdély és Magyarország állami közösségéről. December második felében a románok engedélyt is kaptak a bukaresti francia misszió vezetőjétől, hogy átléphetik a belgrádi konvenció által meghúzott vonalat, így december 24-

én bevonultak Kolozsvárra, majd december 26-án a román király Bukarestben bejelentette Erdély egyesülését Romániával. A Délvidéken az utódállamok katonai lépései egymás közti súrlódással is jártak. A fegyveres konfliktus megelőzése érdekében a balkáni francia expedíciós hadsereg december 30-án bevonult Szegedre, és szétválasztotta a román és a szerb-horvát csapatokat.

b., belpolitika

A háború elvesztésének és a forradalom győzelmének fölöttébb ambivalens alaphelyzetében a forradalom konszolidálásához azonban nem csupán törvényalkotói munkára volt szükség. A kormány Böhm Vilmos irányításával alig két hónap alatt - minden incidens nélkül - leszerelt mintegy 1,2 milliónyi frontról hazatérő katonát. A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium pedig a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogának előkészítésével foglalatoskodott. Jászi Oszkár, aki jó ideig a külügyek irányvételét is meghatározta, a békekonferenciáig terjedő időszakban a belső autonómiák rendszerén nyugvó svájci kantonális rendszer kiépítésével olyan provizóriumot kívánt teremteni, amely alapján az antant háborús célpolitikájában megfogalmazott közép-európai kisállami rendezés esetén is sikerülhet magyar szempontból méltányos megoldást elérni. Az átmenetileg kedvező esélyeket a szomszéd országok kész tények teremtetésére irányuló politikája rövid egy hónap leforgása alatt halomba döntötte.

Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az ország nyersanyagforrásainak 80%-a a elfoglalt vagy éppen elszakadóban levő területeken volt (a teljes feketeszen készlet a Bánát-Vajdahunyad-Brassó térségben, a vasércbányák a Szepes-Gömöri érchegységben, ill. a Bánátban és Dél-Erdélyben, a fakészlet 90%-a Erdélyben és a Felvidéken, s ugyancsak román megszállás alá kerültek pl. a verespataki, stb. aranybányák is), a feldolgozóipar 70-80%-a viszont továbbra is magyar területen volt (ám nyersanyagutápolás nélkül, hisz a románok és csehszlovákok embargóval sújtották Magyarországot). A Károlyi-kormány nem tett lépéseket a Nemzeti Bank felállítására és a nemzeti valuta kiadására sem, továbbra is forgalomban maradt a Monarchiában használt korona, igaz, ezt felülbélyegzéssel látták el (s hasonlóképpen tettek a románok, csehszlovákok, stb. is, akik a felülbélyegzett pénzt magyar területen költötték el, tovább súlyosbítva a gazdasági helyzetet). A korona mindezek következtében többbezdrésére értéklődött le (1919-ben pl. 270 ezer papírkorona ért 1 aranykoronát).

Mind a kormányon belül, mind pedig általában a belpolitikai életben 1918 novemberének közepétől erőteljes polarizálódás indult meg. Károlyi - a két polgári radikális miniszterrel, Jászival és *Szende Pállal*, valamint *Kunfi Zsigmond* és Garami Ernő szociáldemokrata miniszterekkel viszonylag egységes felfogás szerint - a forradalmi lendület megőrzésére törekedett. A Függetlenségi és 48-as Párt miniszterei azonban - különösen Batthyányi Tivadar belügyminiszter és Lovászy Márton vallás- és közoktatási miniszter - a minisztertanácsi üléseken különvéleményükkel és eltérő felfogásukkal folyamatosan akadályozták a - parlament híján a túlterhelt - kormányra háruló törvényhozói munkát és a közös politikai döntések meghozatalát. Lovászy, mind egyértelműbben azonosulva a kormányon kívüli jobboldallal, azt a nézetet képviselte, hogy az antant igényeinek mintegy előre megfelelően, alakuljon konzervatív, tisztán polgári politikusokból álló kormány, amely a győztes nagyhatalmak által mind sürűbben felelmegetett bolsevik színezet gyanúját képes lesz eloszlatni.

A Károlyi-kormány tömegbázisa tkp. hónapok alatt töredékére olvadt. A néptömegek az infláció megfékezését, az áruhiány megszűnését várták. A parasztság földosztást akart. A politikai erők között a szélsőbaloldalon megjelent a bolsevik típusú kommunista párt (az 1918. november 24-én megalakult Kommunisták Magyarországi Pártja), *Alpári Gyula* vezetésével néhányan forradalmi szocialistának vallották megukat (világforradalom, államgazdaság, kommunista egypártrendszer, stb.), a Szociáldemokrata Párt tagsága pedig fokozatosan elszakadt a párt vezetőitől (akik továbbra is a kormányban maradtak). A szélsőjobbon megjelent *Gömbös Gyula* forradalomellenes erőket tömörítő Magyar Országos Véderő Egyesülete (MOVE: szélsőjobboldali katonai, mad társadalmi szervezet 1918-1944 között), az *Eckhardt Tibor* által alapított ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete, 1918-ban alakult politikai szervezet, célja Magyarország 1918. október 31. előtti határainak visszaállítása és a királyság intézményének megvédése), a Székely Hadosztály (a románok által elűzött magyarokból alakult csapatok (pl. egyetemi zászlóaljok), a Magyar Fajvédő Párt, az Etelközi Szövetség, a Kettős Kereszt Vérszövetség, stb.

1919. január 11-én Károlyi Mihály lemondott, de ideiglenes köztársasági elnökké nevezik ki, a miniszterelnöki posztot *Berinkei Dénes* veszi át (a Berinkei-kormány néhány tagja: (belügy: *Nagy Vice*, hadügy: *Böhm Vilmos*, földművelésügy: *Búza Barna*, munkaügy és népjólét: *Peidl Gyula*, kereskedelemügy: Garami Ernő, közoktatás: Kunfi Zsigmond)). A forradalom két meghatározó politikusa, Károlyi és Jászi már a januári kormányváltás idején felismerték, hogy csak a szociáldemokraták egyre nagyobb mértékű bevonása a hatalomba adhat esélyt az ellenforradalmi programmal fellépő polgári pártokkal, illetve a kizárólagos hatalom megszerzésére törekvő kommunistákkal szemben. A szociáldemokrata kormány életre hívásában rejtőző veszélyre legélesebben Garami Ernő figyelmeztetett.

1919. január 18-án elkezdődött a párizsi békekonferencia. Az utódállamok rögzítették területi követelésüket, s tiltakoztak az ellen, hogy a vitás területeken népszavazás döntsön a hovatartozásról. 1919. február 26-án a párizsi békekonferencián a külügyminiszterek tanácsa semleges zóna kialakításáról döntött a magyar és román csapatok között.

1919. február 19-én megalakul a Nemzeti Egyesülés Pártja *Bethlen István* vezetésével. 1919. február 20-án erőszakos kommunista akciót szerveztek a Népszava szerkesztősége ellen, mire a kommunista vezetőket letartóztatták.

Károlyi Mihály politikai karrierjének végét tkp. a földosztás ügye jelentette. Károlyi az OMGA (Országos Magyar Gazdasági Egyesület) segítségével földosztási tervet dolgoztat ki, melynek értelmében a kiosztott földeket meg kellett volna fizetnie a földhöz jutóknak. 1919. február 23-án Károlyi a saját kápolnai birtokán kezdi meg a földosztásról szóló törvény végrehajtását (egyedül ő oszt földet), ám a sajtó nyereszkeséggel vádolja (szerintük drágábban adja a földet a piaci értékénél).

1919. március 5-én a kormány április 14-ére tűzi ki az alkotmányozó nemzetgyűlési választások napját. 1919. március 17-én Párizsban újabb magyar területeket levágva jelölik ki a demarkációs vonalakat. 1919. március 18-19-én munkástüntetések tartanak a proletárdiktatúra mellett. 1919. március 20-án Fernand Vix alezredes átadja a magyar-román demarkációs vonalat tartalmazó jegyzéket (második Vix-jegyzék), amely szerint a magyar csapatokat ki kell vonni Kelet-Magyarországról a Tisza vonaláig (Debrecen-Gyoma-Orosháza-Hódmezővásárhely). Károlyi Mihály köztársasági elnök és Berinkey Dénes miniszterelnök a jegyzék elutasítása után lemond.

II. A Tanácsköztársaság

A polgári demokraták kudarca után a baloldal kapott esélyt törekvései megvalósítására. 1919. március 21-én a Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja Magyarországi Szocialista Párt néven egyesült, majd átvette a hatalmat és kikiáltotta a Magyar Tanácsköztársaságot (a kommunista hatalomátvétellel kialakult államforma (proletárdiktatúra)). Az új, bolsevik típusú állam szakított a területi integritás politikájával és a társadalom átalakítását tekintette fő feladatának. Az államosítással a tulajdonosi réteget, a szövetkezetek szervezésével a parasztságot idegenítette el magától. Az ellenállási kísérletekre terrorral válaszolt. Az új államhatalom kénytelen-kelletlen a fegyveres honvédelem terére lépett. Az antant ugyanis nem ismerte el a Tanácsköztársaságot és a román és a cseh hadsereg folytatta előrenyomulását.

A végrehajtó hatalom élére a Tanácsköztársaság kormánya, azaz a Forradalmi Kormányzótanács került, melynek tagjai a népbiztosok (15 fő), elnöke *Garbai Sándor* lett. A Tanácsköztársaság tényleges vezetője *Kun Béla* volt. Megszűntek a megyei, városi kormányzótestületek, helyettük direktóriumok alakultak. A megyék élére kormánybiztosokat neveztek ki.

Forradalmi törvényszékek: a proletárdiktatúra védelmére felállított ideiglenes bíróságok (gyakran alkalmaztak halálbüntetést).

Tanácsok Országos Gyűlése: quasi-parlament a Tanácsköztársaság idején (mindössze egyszer ülésezett).

Vörös Őrség: a Tanácsköztársaság rendőri szervezete.

Vörösteror: a kommunisták erőszakos térítő tevékenysége (Szamuely Tibor) a Tanácsköztársaság idején.

Lenin-fiúk: a vörösteror alkalmazó különítmények tagjai

Intéző Bizottság: 20 tagú testület, amelynek feladata a Nemzeti Tanács tehermentesítése.

Központi Intéző Bizottság: a Tanácsok Országos Gyűlésének "segédszervezete", a gyűlés tanácskozásai közötti szünetekben helyettesíti azt.

1919. március 26-án a Forradalmi Kormányzótanács rendelettel alkotott a 20 munkásnál többet foglalkoztató gyárak, bányák, bankok, a közlekedés és a bérházak köztulajdonba vételéről, a 100 holdnál nagyobb birtokok kisajátításáról és termelőszövetkezetté alakításáról. 1919. április 2-án ideiglenes alkotmányt adnak ki a tanácsrendszer működtetéséről (ld. az 1919. március 22-én kiadott *Mindenkihez!* című proklamációt). Maximálták az árakat, vidéken megindult a rekvirálás, szovjet mintára komiszárok járkák az országot. Államosítják az iskolákat, kötelezővé teszik a 8 osztályos népoktatást (4 elemi, 4 polgári), egyház- és vallásellenes intézkedéseket hoznak (pl. papok választójogának megvonása). Proletárgyerekeket küldenek üdülni a Balatonra.

A párizsi békekonferencia *Jan Christian Smuts* brit tábornokot küldte Magyarországra, aki 1919. április 4-én a Vix-jegyzékben foglaltaknál kedvezőbb javaslatokat tett a demarkációs vonalakat illetően. 1919. április 9-én csehszlovák intervenció indult Magyarország ellen. 1919. április 12-én Bécsben megalakul az Antibolsevista Comité (ABC), a bécsi magyar emigráció *Bethlen István* által vezetett szervezete a Tanácsköztársaság megdöntésére.

1919. április 16-án román támadás indult Magyarország ellen, s 1919. április 19-én elfoglalták Szatmárnémetit, Nagyváradot, majd néhány nap leforgása alatt Nagykárolyt, Aradot, Debrecen és Gyulát. Délen a francia csapatok megszállták Hódmezővásárhelyet és Makót. Április 27-én a csehszlovák hadsereg is általános offenzív támadást kezdett, majd április 28-án Csap és Munkács között találkoztak a románokkal. Április 30-ára a románok elérték a

Tiszát, így a Tiszántúl teljesen az ellenség kezére került, de az antant megtiltotta a Tiszán való átlépést. 1919. május 1-én a csehszlovák hadsereg bevonul Miskolcra, Diósgyőrbe és Ózdra.

1919. május 5-én Károlyi Gyula vezetésével ellenforradalmi kormány alakult Aradon, mely később Szegedre költözött. Szegedre megy Horthy Miklós is, aki ekkor a legmagasabb rangú magyar tiszt. Horthy Miklós ízig-vérig az előző rendszer gyermeke volt. Szolnok megyei sokgyermekes református középbirtokos családból származott. A császári és királyi hadseregben szolgált, 1909-1914 között I. Ferenc József szárnysegédje. A világháborúban a haditengerészetnél szolgált, a Novara paracsnokaként több sikeres katonai akciót is vezetett az Adrián. A háborút ellentengernagyi rangban, a monarchia flottájának főparancsnokaként fejezte be, s neki kellett kiszolgáltatnia a Pola kikötőjébe vezényelt OMM hadiflottát az antantnak. Károlyi Gyula Horthyt nevezi ki az egyre gyarapodó Nemzeti Hadsereg főparancsnokává.

A román támadás után megalakult a Keleti Hadsereg Parancsnoksága (parancsnok: Böhm Vilmos, vezérkari főnök: *Stromfeld Aurél*). A Vörös Hadseregben belül négy hadtestparancsnokságot alakítottak ki: Cegléd (*Vágó Béla*), Székerszevhérvár (*Hamburger Jenő*), Hatvan (*Landler Jenő*) és Budapest (*Haubrich József*) központtal. 1919. május 9-én megkezdődik az északi hadjárat. A jobbára volt honvédtisztek vezette Vörös Hadsereg az 1919 május-júniusi északi hadjáratban jelentősen visszaszorította a cseheket. 1919. május 21-én visszafoglalják Miskolcot. 1919. június 3-án elfoglalták Lévát, Érsekújvárt, Selmechányát, Zólyomot, ill. keleten Tokajt és Sárospatakat, majd június 6-án Kassát és Sátoraljaújhelyt is. 1919. június 10-én a magyar csapatok Bártfánál elérik a lengyel határt. 1919. június 16-án kikiáltják a Szlovák Tanácsköztársaságot.

Clemenceau 1919. június 7-i jegyzékében az északi hadjárat leállítását követelte, majd megérkezett újabb, június 13-ai jegyzéke, melyben a déli zóna kivételével közölte Magyarország új határait, s a párizsi békekonferencia nevében ultimátumban követelte a Felvidékről való kivonulást, melyért cserébe a Tanácsköztársaság elismerését és a román haderő visszavonását helyezte kilátásba. A Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 14-23. között zajló ülése elfogadta azt az "alkotmányt", mely proklamálta a proletariátus államát (Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság), ill. a termelőeszközök köztulajdonát. A gyűlés szabadkezet adott Kun Bélának, aki békés szándékait hangoztatta. A tanácskormány elfogadta a Clemenceau-jegyzék feltételeit (1919. június 19.) és eleget tett a követelésnek, ám ezzel demoralizálta a magyar haderőt. 1919. június 18-24. között zajlik a kommunista uralom elleni Dunamelléki felkelés, 1919. június 24-én pedig a ludovikás tisztnövénydékek felkelési kísérlete Budapesten.

1919. június 30-án megkezdődött a felvidéki területek kiürítése. 1919. július 1-jén Pozsonyban aláírták a fegyverszüneti szerződést, mely az új demarkációs vonalat is kijelölte. A lemondott Stromfeld Aurél helyett *Julier Ferenc* lett a Vörös Hadsereg új vezérkari főnöke. A románok a Tiszántúlról nem akartak kivonulni, míg a magyarok le nem teszik a fegyvert, ezért 1919. július 20-án a Vörös Hadsereg általános támadást kezdett a románok kiverésére, ám - mivel a románok megszerezték a támadási tervet - a támadás néhány nap múlva összeomlott. A románok 1919. július 24-én ellentámadást indítottak, s 1919. július 30-án Szolnoknál átkeltek a Tiszán, ezzel nyitva állt az útjuk Budapest felé.

1919. augusztus 1-én lemond a Forradalmi Kormányzótanács, a proletárdiktatúra bukása. Peidl Gyula szakszervezeti kormányt alakít. A Tanácsköztársaság megkísérelte egy, a társadalom többségétől idegen berendezkedés megvalósítását. Ugyanakkor kénytelen volt vállalni saját kinyilvánított elveivel ellentétben az etnikai határok védelmét. Vezetői a világforradalom eljövételét várták, s alulmaradtak a szomszéd államok nacionalista hadseregeivel szemben.

18. Politikai mozgalmak és rendszerek a két világháború közötti Európában

I. Szovjet-Oroszország az októberi forradalom győzelmétől a személyi kultusz kialakulásáig

1. A forradalom győzelme és az alkotmányozó nemzetgyűlésig

1917. október 25-e után, már másnap új helyzet állt elő. A politikai hatalom a bolsevikok kezébe került. Már nem a liberális, hanem a proletárszocialista hatalomhoz viszonyultak a különböző társadalmi-politikai erők. És távolról sem azonosultak vele. Érvényét veszítette a lenini megállapítás: miénk a nép többsége. Paradox módon a bolsevikok úgy politizáltak - évtizedeken át! -, mintha a helyzetváltozás nem következett volna be, mintha a "másnap"-effektus nem érvényesült volna. Az orosz demokrácia különböző erői ugyanis 1917. október 25-e előtt csupán az Ideiglenes Kormány tagadásában jutottak közös nevezőre. Miután az megszűnt hatalmi tényező lenni, a hatalmat megragadó bolsevikokkal kellett szembenéznük, s az attól elválasztó tényezők kerültek előtérbe. Kibontakozott a polgárháború, súlyos áldozatokkal, súlyos következményekkel. A legsúlyosabb következménynek az bizonyult, hogy mind a polgári, mind a szovjetdemokrácia ellehetetlenült.

1917. október 26-án a bolsevikok elfogadják a földről, a békéről és a hatalomról szóló dekrétumot.

Népbiztosok Tanácsa. Népbiztos: a miniszteri tisztséggel azonos, a központi igazgatási szervek, majd a minisztériumok élén álló vezető tisztség Oroszországban, illetve a Szovjetunióban 1917-1946 között.

1917. december 3.: Breszt-Litovszkban fegyverszüneti tárgyalások kezdődnek a központi hatalmakkal.

Fehérterror volt kibontakozóban, ennek ellensúlyozására 1917. december 7-én Lenin javaslatára létrehozták a VCSK-t (CSEKA, *Vseszozjuznaja Cszrevicsajnaia Komiszija*, Összoroszági Rendkívüli Bizottság; politikai rendőrség, amely államvédelmi funkciót látott el. Több alkalommal átszervezték (GPU, NKVD) és végül ebből alakult ki a KGB), melynek első vezetője a lengyel származású *Dzszerdzsinszkij* lett.

1917. december 18.: polgári házasság és az anyakönyvvezetés bevezetése. Deklarálják a női egyenjogúságot. A házasságon kívül született gyermekek egyenjogúságot élveznek. Az egyházat és az államot szétválasztják. Megszüntetik a rendi intézményeket, privilégiumokat, rangokat. A nemes, polgár, paraszt megszólítást eltörlték, ezek után mindenkinek polgártárs a megszólítása.

2. Az alkotmányozó nemzetgyűlés

Minden politikai erő szorgalmazta az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását, de egyik sem hívta össze. Végül a Bolsevikok tették meg, s megnyitását 1918. január 5-ére tűzték ki. 1918. január 10-én összehívják a III. Szovjet kongresszust, január 12-én a Parasztkongresszust is. Cél: olyan testület létrehozása, ahol a törvényhozást gyakorolni lehet. A választások eredménye: 415 mandátumot osztottak szét: 175 a bolsevikok, 40 a baloldali eszer alkotta a kormánykoalíciót. 70 jobboldali eszer (ők nem támogatták a kormányt), 17 kadet (nagypolgár), 16 mensevik, 2 népi szocialista, 86 nemzetiségi, 9 ismeretlen pártállású kapott mandátumot. A bolsevikok nincsenek többségben ugyanis a szocialisták 62 %-át, a bolsevikok 25 %-át, a kadetek 13 %-át kapták a szavazatoknak.

Három álláspont alakult ki a bolsevikok részéről:

- az lesz, amit az alkotmányozó nemzetgyűlésen eldöntenek, mert a gyűlés képviseli a legfőbb államhatalmat, s a döntéseket a bolsevikoknak is végre kell hajtaniuk,
- Trockij: az alkotmányozó nemzetgyűlést forradalmi konventté kell alakítani,
- moszkvaiak: nem kell összehívni az alkotmányozó nemzetgyűlést.

A bolsevik vezetés 1918. január 3-án elfogadja *A dolgozók és kizsákmányolt nép nyilatkozatát*, melyet Lenin fogalmazott meg az Októberi Forradalom vívmányainak összefoglalására. Tartalmazza, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés elfogadja, hogy csak az átalakuláshoz szükséges intézkedéseket hozza (ez azt jelenti, hogy elismeri a fennálló hatalmat és segíti a változást), ellenkező esetben a bolsevikok kivonulnak és bojkottálják az alkotmányozó nemzetgyűlés munkáját.

1918. január 18-án összeül az Oroszországi Alkotmányozó Gyűlés Szentpétervárott (fegyveres védelmet is kap), elnöke *Csernov*. Határozatai:

- nem fogadják el A dolgozók és kizsákmányolt nép nyilatkozatát, s ezzel nem ismerik el az Októberi Forradalom vívmányait,
- a háborút tovább kell folytatni,
- elvetették a szociális intézkedéseket,
- bírálták a földosztást.

Mindzek hatására a gyűlést már másnap feloszlatták, s megmaradt a szovjet rendszer. A parlamentarizmus tehát nem vonul be Szovjet-Oroszországba.

1918. február 1. (a Gergely naptár szerint: február 14.): Gregorián naptárreform. Egyszerűsítik az orosz írást (az analfabétizmus ekkora már meghaladta az 50 %-ot, sőt néhol a 60-70 %-ot is elérte).

3. Hadi események és békétárgyalások

1918. január 15-én dekretumot adnak ki a Vörös Hadsereg megszervezésére. 1918 februárjában létrehozzák a Vörös flottát. Önkéntes alapon működik, ha nincs elég katona, akkor behívás vagy toborzás útján töltik fel a sorait. A népi miliciának nem volt létjogosultsága, hisz a szocialista országokban nincs szükség állandó hadseregre, nehogy szembeforduljon az állammal. A népi hadsereget háború idején behívják, ha vége a harcoknak az emberek visszamennek termelni. Egyes források szerint 1918. február 23-a a vörös hadsereg létrejöttének napja (1918. február 18-án a német hadsereg általános támadásba lendült keleten. 1918. február 23-án az oroszok Pszkov közelében megállítják a támadást (a vörös hadsereg születésnapja)). A népi hadsereg azonban nem pótolhatta a profi hadsereget. 1918. március 3-án *Csicserin* külügyi népbiztos megkötö a breszt-litovszki békét. A Baltikum jelentős része, Ukrajna, a Fekete-tenger partvidéke a németeké. A osztrák, magyar, német hadifoglyok hazatérhetnek (viszont a tiszték nem).

4. Intervenció és polgárháború

Az intervenció és a polgárháború tkp. a Csehszlovák Légio lázadásával vette kezdetét (Csehszlovák Hadtest: az első világháború során a Monarchia haderejének Oroszországban foglyul ejtett cseh és szlovák nemzetiségű katonákból alakult kb. 40 ezer főnyi hadteste, amelyet az orosz hadvezetés a központi hatalmak ellen akart bevetni. Ez a breszt-litovszki békekötés után értelmetlenné vált, ezért engedélyezték nekik, hogy Franciaországba távozzanak. Azonban a rémhírek hatására (kiadják őket a Monarchiának) fellázadtak, és elfoglalták Szibéria és az Ural egy részét, amivel fontos szerepet játszottak az orosz polgárháborúban).

Ugyancsak lázadások törtek ki a kozákvidéken is, mivel elvették a kozákok lovait és fegyvereit (a hisz a kozákok fegyveres szolgálat fejében művelhették birtokaikat, s szükség esetén saját lovaikon, saját fegyverükkel vonultak hadba). Közép-Ázsiában ugyanakkor - noha a szovjetek vallásellenessége nem volt szimpatikus az ottani muzulmánok körében - nem leltek különösebb támogatásra a polgárháborús erők - bár egyes törzsek, pl. paszmacsok és igrácsok harcoltak a szovjetek ellen -, mivel a közép-ázsiai (öslakos) népekre a sovjetek cselélyebb elnyomást gyakoroltak, mint a cári idők Oroszországa, a városlakók - akik szintén szovjetpártiak voltak - pedig szinte kizárólag az orosz telepesek közül kerültek ki.

Az intervenció egyik fő szervezője *Winston Churchill* volt, s főleg angol (Kaukázus (olaj, Afganisztán) és francia (Ukrajna) csapatok vettek részt benne, de valójában viszonylag kis számban, s még kisebb katonai erővel képviseltette magát a USA, melynek mindazonáltal óriási gazdasági szerepe volt az intervencis csapatok, ill. a polgárháborús erők támogatásában, felszerelésében.

A Népbiztosok beláták, hogy a parasztság támogatása nélkül nem harcolhatnak eredményesen, így földosztás ígéretével nyerték meg őket. A parasztoknak tkp. két lehetőségük volt: keservesen élnek és a háború után jobb lesz nekik, vagy keservesen élnek és a háború után még a földjüket is elveszik (tehát nem ideológiailag támogatták a háborút, hanem a földért).

1918 márciusában a britek partraszállnak Murmanszkban; az orosz kormány Moszkvába költözik.

1918 júliusában az V. szovjetkongresszus elfogadja az első szovjet alkotmányt.

1918. július 6.: eszer felkelés Moszkvában.

1918 júliusában irtják ki az orosz cári családot.

1918. augusztus 30.: az eszer *Dora Kaplan* merénylete Lenin ellen.

1919. március 2-7.: a Komintern megalakulása Moszkvában. A Kommunista Internacionálé (Komintern vagy III. Internacionálé) a kommunista mozgalom nemzetközi szervezete; programjának fő célja a proletárdiktatúra megteremtése és a munkásmozgalom más irányzatai elleni harc (1943-ban a szervezet feloszlatta magát).

1919 decemberében összeomlik *Kolcsak* katonai diktatúrája Szibériában

1920. február 2.: szovjet békeszerződés Észtországgal (júliusban Litvániával, augusztusban Lettországgal, októberben Finnországgal)

1920 áprilisában a Vörös Hadsereg exportálja a szovjethatalmat Azerbajdzsánba (novemberben Örményországba, 1921 februárjában Grúziába).

1920 április: a lengyel-szovjet háború kitörése. Pilsudski területek szerzésére törekedett, ezért támadta meg Szovjet-Oroszországot, s a támadás olyannyira sikeresnek indult, hogy eleinte Moszkva bevételére is valószínűnek tűnt.

1921 február: kronstadti matrózfelkelés

1921. március 18.: a lengyel-szovjet (rigai) békeszerződés aláírása

Hiába harcoltak az ellenforradalmi seregben a legtehetségesebb orosz tábornokok (*Gyenyikin*, *Kolcsak*, *Wrangel*, stb.), hiába volt *Plutov* atamán felkelése, hiába az ukrán nemzeti mozgalom, azt intervenció nem járt sikerrel, s a vörös hadsereg végül a polgárháborús erőkön is felülkerekedett.

Az 1922. április 10-én összeült genovai konferencián a szovjetek kijelentik, hogy hajlandóak visszafizetni az I. világháború alatt felvett kölcsönöket, Poincaré viszont a többi adósság visszafizetéséhez is ragaszkodik. Erre az oroszok is hajlandóak, de csak akkor, ha ők is kapnak a német háborús jóvátételből. Poincaré erre sem hajlandó,

viszont a háború alatt felvett kölcsönök visszatérítéséről lemondana. Az oroszok ezt is elfogadnák, de csak akkor, ha britek és a franciák megtérítik az intervenció alatt okozott károkat. Poincaré erre semmiképp sem hajlandó, s a tárgyalások végképp zátonyra futnak. A Genovában jelenlevő német küldöttség viszont felveszi a kapcsolatot az orosz delegációval, s egy éjjel a közeli Rapallóban tárgyalásokat kezdenek ("pizsamás megbeszélés"), melyek eredményeként 1922. április 16-án Csicserin népbiztos és *Rathenau* külügyminiszter német–szovjet szerződést köt Rapallóban a diplomáciai kapcsolatok rendezéséről. A szerződés értelmében Németország technikai berendezéseket és szakembereket ad Oroszországnak, amiért cserébe Oroszország nyersanyagot szállít, a német birodalmi hadsereg (*Reichswehr*) pedig használhatja az orosz gyakorlótérket.

1922. december 30.: a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének (Szovjetunió) megalakulása.

1924. január 21.: Lenin halála.

1924: Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Kína diplomáciai kapcsolatot létesít a Szovjetunióval.

1924: kihirdetik a Szovjetunió alkotmányát.

5. Gazdaság

- munkásellenőrzés: célja, hogy a munkások megtanulják vezetni a gyárakat,

- 1917. december 2.: a Legfelső Népgazdasági Tanács létrehozása,

- 1917. december 14-én. államosítják a magánbankokat. A pénzügyek állami monopólium alá kerülnek. 1918 februárjának elején a részvénytőkét elkobozták és állami tulajdonba vették,

- 1918. február 3. semmissé nyilvánították a cár és az ideiglenes kormány által felvett kölcsönöket. 513 nagyüzemet államosítottak (a külkereskedelmi üzemeket is).

- hadikommunizmus: a szovjet állam gazdaságpolitikája a külföldi intervenció és a polgárháború időszakában, amelynek célja az ország erőforrásainak a háború szükségleteinek kielégítésére való mozgósítása; eszközei: az általános munkakötelezettség bevezetése, az ipar államosítása, jegyrendszer bevezetése, terménybeszolgáltatás elrendelése,

- 1921 márciusa: a párt X. kongresszusán határoznak az új gazdaságpolitika (NEP) bevezetéséről. A NEP révén a parasztság egy viszonylag szűk rétege tud csak meggazdagodni (*kulákok*, *NEPman*-ok). Igyekeznek külföldi tőkét csábítani Oroszországba, ami valamennyire sikerül is, főleg az amerikai tőke (ld. *Armand Hammer, Occidental Petroleum*) érkezik az országba,

- 1927: gabonaválság Szovjetunióban, a mezőgazdaság kollektivizálásának kezdete, a NEP vége.

1926-1927-re a szovjet gazdaság ismét mélypontra jutott, a NEP nem tudta beváltani az ígéreteket. Újra megjelent az infláció; az alacsony felvásárlási ár miatt a parasztok rejtgették az árujukat, és nem voltak érdekeltek a termelésben, ezért a városokban éhínségek dúltak. A kommunista párt 1927-es XV. kongresszusán mindenki egyetért azzal, hogy ez így nem lehet tovább, de a problémák felszámolására három egymástól eltérő nézet alakul ki. Buharin szerint a NEP-et minden hibája ellenére folytatni kell, de növelni kell a termelőerők érdekeltségét, magasabb felvásárlási árat ígér a parasztoknak (az 1925-ös jelszó: *Gazdagodjatok!*), és kollektivizálás-ellenes programot fogalmaz meg. Ez azt eredményezné, hogy a paraszt többet termel, amit jobb áron tud eladni, így ő is jobban él, és a városok élelmiszerellátása is megoldott. Ezáltal nő a pénzforgalom, a paraszt megjelenik vevőként a piacon, ami fellendítené az ipart. Buharin az állam érdekeit is szem előtt tartja, véleménye szerint bevezethető lenne a progresszív adózás, ami által az állam bevételei is nőnének.

Egy másik elképzelést Trockij fogalmaz meg, eszerint meg kell valósítani *Preobrazsenszkij* "eredeti szocialista tőkefelhalmozási" elméletét. Trockij azt vallja, hogy a szocializmus nem lehet tartós egyetlen országban, ezért más országokban is el kell indítani forradalmakat, amelyek majd a világforradalomban tetőznek. Mindezek támogatásához gyors iparosításra lenne szükség, amihez pénzt pillanatnyilag csak a mezőgazdaságból lehet elvonni. Ezért meg kell tartani az alacsony felvásárlási árat, de a parasztokat kötelezni kell terményük eladására, továbbá az adókat növelni kell. Trockijnak nincs semmi kifogása a paraszti gazdaságok ellen, nemígy Sztálinnak.

Sztálin - aki kezdetben Buharin és Trockij álláspontja között helyezkedett el - átveszi Trockij programját (Trockij ekkoriban már belső száműzetésben van Alma-Atában, később külföldre távozik, s 1940-ben Mexikóban megöli *Ramón Mercader*), de kiegészíti azzal, hogy egy országban is tartós lehet a szocializmus, ha minden központosított. Ez azt jelenti, hogy meg kell valósítani a szocialista iparosítást, ehhez tőkét a mezőgazdaságból kell elvonni. Szerinte a nagyüzemek jobban ellenőrizhetőek, mint a paraszti kisgazdaságok, ezért ezeket kollektivizálni - *kolhozosítani*, *szovhozosítani* - kell (a kollektivizálás MINDENRE - föld, nagyállatok, lábasjószág, stb. - kiterjed). Továbbá fel kell mérni és ki kell aknázni az eddig kihasználatlan természeti erőforrásokat (pl. Szibériában; az itteni építkezésekhez szolgáltatják majd a munkaerőt a rendszer ellenségeit begyűjtő lágerrek, a *GULAG*-ok (*Glavnoje Upravlenyje Lagerej*, központjuk Magadan) az 1930-as évektől), ezzel az ország önellátóvá válik, és tartósan megmarad a szocializmus. Sztálin terve szerint tehát a mezőgazdaságból elvont tőkét a bányászat és az ipar fejlesztésére kell

fordítani. Sztálinnak sikerül a programját 1928-ra elfogadtatni, s 1928-ban megindul a mezőgazdaság teljes kollektivizálása, ami kezdetben katasztrofális állapotokat eredményez. A parasztok ugyanis - ahelyett, hogy beadnák állataikat a kolhozba - inkább levágják és elfogyasztják, beleértve a igásállatokat is, melyek elengedhetlenül fontosak lennének a termelésben is. Mivel a módos parasztság ellenáll a kollektivizálásnak, le kell számolni velük. Sztálin ezért a falvak szegényparasztjainak ígéri a kulákok ingóságait, ha elűik őket és földjüket, állataikat bekebelezzik a kolhozokba.

1929-től megkezdődik a tervgazdálkodás (1929-1932: az első ötéves terv), s ugyancsak 1929-ben hangzik el Sztálin beszéde, melyben megemlíti, hogy "ha nem érjük utol 10 éven belül a Nyugatot, akkor elsöpörnek minket".

1932-1933: pusztító éhínség.

1933-1937: a második ötéves terv.

6. Belső leszámolások, a személyi kultusz kiépítése

Sztálin első dolga, hogy a lenini gárda embereit likvidálja (nagy perek áldozatai ezek az emberek). Sztálin úgy gondolta, hogy elegendő az is, ha a szocialista forradalom egy államban végbe tud menni. 1929: Trockijt száműzik (a totalitárius rendszerek embere az, aki alkalmazkodni tud a jelenhez, az idők szeléhez).

1934. szeptember 18.: a Szovjetuniót felveszik a Népszövetségbe.

1934 januárjában a Szovjetuniót is elég súlyosan érintő világgazdasági válság után a kommunista párt XVII. kongresszusán a népszerű leningrádi pártvezetőt, *Kirovot* akarják Sztálin utódjának megválasztani. A szavazáson Sztálin 3, Kirov pedig 292 szavazatot kap. Sztálin ezt nem hagyja annyiban, embereivel eltüntet 289 szavazatot, így az új arány 3-3. Továbbá, hogy ne legyen kétséges a vezető személye, 1934. december 1-én meggyilkoltatja Kirovot. Ekkortól beszélünk a személyi kultuszról.

A személyi kultusz tkp. egy szélsőséges, baloldali diktatúra, egy állampárti rendszer. A kommunista párt az állam fölött áll, minden apró területét az állami irányításnak a párt titkárai illetve a főtitkár és a Központi Bizottság határozza meg. A rendszer jelent még egy ideológiai meghatározottságot is: "Egyedül vagyunk, körülvesz minket az ellenség, meg kell magunkat védeni". Ez az úgynevezett "éberség" elve, amely a külső és a belső "ellenségek" felkutatására és megsemmisítésére irányul. Ez az elv nagyon jól alkalmazható bárki ellen, leginkább a párt nemkívánatos elemeire fogják rá, hogy nem elég "éber". A sztálini rendszert a nyílt terror, a munkatáborok, a koncepciós perek, a törvényes kínzások és erőszak, valamint az egész társadalmat átfogó tisztogatások jellemzik. Az "ellenséggel" szemben az NKVD (élén kezdetben *Henrik Jagoda*, majd Jagoda eltávolítása után *Jezsov* ("Jezovscsina"), ill. a Jezsovot a '30-as évek végén felváltó *Lavrentij Berija*) a terror útján lép fel 1931-1933-tól. A terror több fokozatban zajlik, először a kulákok ellen lépnek fel, mert ők ellenzik a kollektivizálást, s a szibériai GULAG-okba küldik vagy kivégzik őket. Egyes elképzelések - pl. egy brit mozgósítási szakember számításai - szerint a GULAG-okban 80-100 millió ember lelte halálát, ami nyilvánvaló képtelenség - még 50 millió áldozatról is erős túlzás lenne beszélni -, hisz ez az akkori 160 milliós orosz lakosságból csak 40 millió körüli lehetett a 18-60 év közötti férfilakosság aránya. A sztálini rendszer szörnyűségét mindazonáltal nem a statisztikai adatok illusztrálják a legélethűbben.

Sztálin diktatúrájához tartozik még a kulturális forradalom, amelyre az országnak igen nagy szüksége volt. Sztálinék célja a 66%-os analfabétizmus (1920-as évek) csökkentése ingyenes oktatással és ingyenes vagy igen olcsó egyéb intézményekkel; az analfabétizmus 19%-ra csökken a II. világháborúra. A művészeteket a szocializmus szolgálatába állítja (szocialista realizmus), amelynek monumentális műveivel mozgósító szerepet szán Sztálin.

1935 május: francia-szovjet segítségnyújtási egyezmény. A nemzetközi politikában az 1930-as évektől kezdődően megfigyelhető egy baloldal-ellenesség, valamint kezdettől fogva egy Szovjetunió-ellenesség. Ezellen Sztálin a Kominternen keresztül lép fel, ss 1935-ben a Komintern VII. kongresszusán (1935. július 25. - augusztus 20.) a szervezet - szovjet nyomásra - megváltoztatja a programját. Eddig a harc a proletárdiktatúráért folyt, most pedig a fasiszmus ellen. A Komintern VII. kongresszusa hirdeti meg a népfront-politikát.

1936: életbe lép az új szovjet alkotmány.

Sztálin igyekszik eltávolítani a "nem kívánt" politikusokat is, akik azt állítják, hogy a sztálini rendszer tarthatatlan (pl.: 1934, Kirov), s 1936-1939 között koncepciós pereket indít "Kirov feltehető gyilkosai ellen". 1936. augusztus 25-én kivégzik Kamenyvet, Zinovjevvet, *Bakajevet* és másokat. Ugyancsak 1936-tól folynak a Kominternen belüli tisztogatások, ezeknek esik áldozatul pl. Kun Béla is.

1937-ben - *Tuhacsevszkij, Jakir, Kork, Uborevics, Feldman, Primakov és Gamarnyik* - valamennyien hírneves parancsnokok - perével új réteget szemel ki magának Sztálin, a Vörös Hadsereg tisztikarát, akik javarészt még régi bolsevikok, Lenin alatt léptek a pártba. Az öt marsallból hármat, a tizenhat tábornokból tizennégyet, valamint az összes tengernagyot kivégzik, a tisztikar létszáma a felére csökken. Ez majd kellemetlenül érinti Sztálint, amikor a németek a II. világháborúban lerohanják Oroszország európai részeit, és az oroszoknak csak képzetlen tisztjeik

vannak. 1938-39-ben az értelmiség ellen lép fel, sok tudóst végeznek ki. Mindennek eredményeként Sztálinnak sikerül felszámolnia ellenzékét, de több millió ártatlan ember életét is kioltja.

1939. augusztus 23.: a német-szovjet megnevezési szerződés aláírása Moszkvában.

II. A fasiszta diktatúra funkciói és a nemzeti szocializmus

1. A fasiszmus foglma

A fasiszmus foglmat *Dimitrov* 1935-ben a Komintern VII. Kongresszusán - Sztálinnal vitatkozva - mint "a fináncióke legreakciósbabb [...] elemeinek nyílt, terrorisztikus diktatúrája" határozta meg. Sztálin szerint a fasiszmus nem más, mint a kapitalista országok történeti fejlődésének szerves, természetes stációja. Dimitrov definíciója tartalmilag hibás: nem a fináncióke diktatúrájáról van szó, hisz a finánciókések többnyire zsidók volak, s nem feltétlenül igaz az sem, hogy a diktatúra nyílt és terrorisztikus lenne (a olasz fasiszmus pl. nem terrorisztikus, a német annál inkább).

Az 1970-es években Moszkvában megrendezett történészkonferencián *Laczó Miklós*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa új definíciót javasolt, mely szerint:

- a fasiszmus jobboldali forradalom, mely - a nacionalizmus és a faji gondolat által - széles néptömegeket képes megmozgatni, s vezető ereje a dzsentri katonatiszti réteg,
- a fasiszmus tkp. preventív forradalom, mely ott alakul ki, ahol a kommunista hatalomátvétel veszélye fenyeget (ld. pl. a német választásokon a kommunista és szociáldemokrata, ill. a nemzetiszocialista pártra leadott szavazatok arányát).

Ormos Mária és *Incze Miklós* az *Európai fasiszmusok* című könyvükben 4 + 1 ismérvet sorolnak fel a fasiszmusra vonatkozóan:

- fasiszmus csak a két világháború közötti Európában létezett (*Pinocet* és *Perón* tehát nem fasiszta, "csak" diktátor),
- faji jelleg, fajelméleti alapok (*Herrenvolk*, *Übermensch*). Előfordul - pl. Olaszországban -, hogy a fajelméleti alapokat szélsőséges nacionalizmus helyettesíti,
- minden fasiszmus tömegmozgalom, s nem megfélemlített emberek vesznek részt benneük. Minden fasiszmus mutat valamelyes kispolgári jelleget is a (zsidó) nagytőkével való szembehelyezkedés miatt (Hitler pl. megkülönbözteti a teremő-alkotó germán tőkét és a spekulatív zsidó tőkét),
- minden fasiszta állam törekszik a totalitásra, totalitarizmusra, a totális diktatúra kiépítésére (egypárti diktatúra, annak totális intézményrendsszerével),
- minden fasiszmus agresszív, területszerző szándék vezérli.

2. Az olaszországi fasiszmus

1919. szeptember: *d'Annunzio* fiúmei kalandja. 1919-ben *Benito Mussolini* - eredetileg szocialista beállítottságú újságíró - megalakítja a Hadviselttek Szövetségét (*Fascio di Combattimento*). 1919-1920: föld- és gyárfoglaló mozgalmak Olaszországban.

Orlando olasz miniszterelnöknek az 1920-as évek elején komoly belpolitikai válsággal kell szembenéznie, hisz az I. világháborút lezáró békével kevesebbet kaptak, mint amit kapni szerettek volna. A nagy történelmi pártok hitelüket veszítették, megerősödtek a szélsőséges politikai irányzatok. 1921 januárjában megalakul *Gramsci* Olasz Kommunista Pártja. 1921. november 7-én Benito Mussolini a Hadviselttek Szövetségéből megalakítja a Nemzeti Fasiszta Pártot (*Partito Nazionale Fascista*). Támogatói: nagypolgárság, katonatisztek, királyi ház, Vatikán, nagybirtokosok; fegyveres alakulata: feketeingesek. 1920-1921: fegyveres harc a fasiszta alakulatok és a munkásság között (megindul a baloldali szervezetek és intézmények felszámolása). 1922-re már a fasiszta pár számos észak-olaszországi városban a vezető testületekbe kerül, és a választásokon is sikeresen szerepelnek. 1922 őszére a fasiszta párt komoly támogatottságot tudhat maga mögött, s Rómában is sikereket aratnak. 1922 októberében a kormány a fasiszmus térhódítása ellen a szükségállapot kihirdetését kéri *III. Viktor Emánuel* királytól aki ezt visszautasítja, ezzel szabad utat biztosítva a fasiszta hatalomátvételhez.

1922. október 30-án Benito Mussolini a *Marcia su Roma* (Menetelés Rómába): 30 ezres sereg indul a fővárosba, de Rómától 30-40 km-re megállnak várva a támadási parancsot, ami végül nem érkezik meg: Mussolini miniszterelnök lesz, ezzel megkezdődik a fasiszta diktatúra lassú kiépülése. Először koalíciós kormányt alapít és működnek az ellenzéki pártok is. 1923-ban létrejön és beépül az állam szervezetbe a Fasiszta Nagytanács. 1924 áprilisa: fasiszta választási győzelem Olaszországban. 1924. június 10-én meggyilkoltatja az ellenzéki párt egyik őt bíráló legnépszerűbb szocialista személyiségét (*Giacomo Matteotti*). Az ellenzék létrehozza az Aventinusi blokkot (Aventino-szövetség; Mussolini-ellenes baloldali és liberális tömörülés, melyet egy ideig az Antonio Gramsci alapította Olasz Kommunista Párt is támogatott); súlyos válság következik, de 1925 elején Mussolini - puccsszerűen - megszilárdítja hatalmát. 1926-ban Olaszországban betiltják az ellenzéki pártokat, Mussolini felveszi a Duce nevet.

Megindul az ellenzéki pártok felszámolása, sajtószabadság korlátozása. Mussolini rendeleti úton kormányoz; a miniszteri felelősség elve többé nem érvényesül; Mussolini csak a királynak felelős, a törvényhozásnak nem. 1926

végére megszűnik a többpártrendszer, és megvalósul a totális fasiszta diktatúra. Az 1928-as választójogi törvény szerint csak a szindikátusok és a Fasiszta Nagytanács állítja össze a képviselőjelöltek névsorát.

1927. április 21-én megszületik az olasz munkaalkotmány (*Carta del lavoro*). Korporatív (hivatásrendi) államszervezet: a munkáltatók és a munkások szindikátusokat alakítanak, minden más mozgalom tilos. 1928-ban a totális fasiszta állam kiépítésével a parlament feloszlatja önmagát

Az 1929. február 11-én megkötött lateráni szerződés rendezi a kb. 60 éve rendezetlen viszonyokat a pápasággal. Megalakul a Vatikán Állam; Olaszország és a Vatikán kölcsönösen elismerik egymást.

Nem lehet egyenlőségjelet tenni az olasz és a német fasizmus közé. Olaszország továbbra is királyság és Mussolini nem gyakorol államfői jogokat. Az olasz fasizmusra nem jellemző, az antiszemitizmus, az áriaszttikus eszközök megragadása, megmaradnak bizonyos alkotmányos jegyek. Bel- és külpolitikájuk szalonképes a többi ország felé (1935-ig), vannak gyarmati igényeik, hiszen egy európai középhatalom. Az olasz politikai törekvések 1935-ig teljesen szembenállnak a német törekvésekkel.

1934 márciusa: a római jegyzőkönyvek: Ausztria függetlenségéről, Magyarország, Olaszország és Ausztria aláírásával.

1935. október 3.: Olaszország megtámadja Abesszíniát (Etiópiát). Lángszórós harckocsikkal támadnak a törzsi harcosok ellen. Abesszínia 1923-tól tagja a népszövetségnek, védelem illette volna meg. Anglia nyilatkozott az alapokmány betartásáról, és megerősítették a Földközi tengeri flottát. Mussolinit a népszövetség agresszornak minősítette, és szankciókat vezettek be ellene, de tényleges lépést nem tettek. Stratégiai nyersanyagokat, olajat, vasércet, és rezet továbbra is importálhatott. Lelassul az olasz előrenyomulás. *Pierre Laval*, és az angol *Hoare* tárgyal az olaszokkal, megkapják Etiópia kétharmadát, a maradék részhez kerül Eritrea, ami formálisan szabad marad. Ez az egyezmény nem léphetett életbe, *Hoare*-nak le is kellett mondania miatta. Olaszország ellen további szankciókat hoznak, de hiába. 1936 márciusában *Hailé Selassié* békét kér, ez a dicsőséges befejezés az olaszoknak, a Népszövetségnek pedig presztízavesztés. Ezután Mussolini Hitlerhez kezd közeledni, s az 1936. október 25-én aláírt német–olasz egyezménnyel létrejön a Berlin–Róma tengely.

1936: a fasiszta Spanyolország támogatása.

1937. január 2.: angol-olasz *gentlemen's agreement*.

1937. november 6.: Olaszország csatlakozik az Antikomintern Paktumhoz (ld. 1936. november 25.).

1938. április 16-18.: angol-olasz egyezmények.

1938 november 2.: az első bécsi döntés (Hitler és Mussolini): Magyarország megkapja a Felvidék magyarok lakta területeit (cserébe csatlakozik az antikomintern paktumhoz, ill. megalakul a *Volksbund* (a magyarországi németek náci szervezete).

1939. április 7.: Olaszország megszállja Albániát.

1939. május 22.: Acélpaktum (*Stahlpakt*). Németország és Olaszország szövetségi és barátsági szerződése, amely kölcsönös katonai és gazdasági segítségnyújtást írányzott elő háború esetére.

3. A német nemzeti szocializmus

A náci párt Német Munkáspárt néven alakul 1919-ben, ebben az évben került kapcsolatba a párttal Adolf Hitler is, s 1921 júliusától már vezetője. 1920-ra megváltozik a párt neve Nemzetiszocialista Német Munkáspártra (NSDAP - *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*). Főbb vezetők: Hitler a Führer, *Ernst Röhm* az SA vezére, *Herman Göring* később légimarsall, *Joseph Goebbels* későbbi propagandaminiszter, *Rudolf Hess* Hitler helyettese.

A német náci párt saját fegyveres erőt (SA - *Sturmabteilung*) alakít. 1922-ben Mussolini bevonulása Rómába nagy lökést ad a németeknek; mindenképpen hatalomra akarnak jutni, de legalábbis Bajorországban.

1923. november 8-9., München: "sörpuccs", komolytalan kísérlet a hatalom megszerzésére. Hitlert letartóztatják (5 év; Landsberg), s a börtönben írja meg a *Mein Kampf*-ot (Harc). Lefektetett ideológiája:

- versaillesi béke egyoldalú felszámolása

- élettér (*Lebensraum*) elmélet: Németország túlnépesedik, ezért új területekre van szüksége (1. lépés: valamennyi német egységesítése, 2. lépés: egész Európa Nagynémet Birodalom, 3. lépés: német világbirodalom),

- *Herrenvolk* kategória (uralkodó faj): másodrendű fajok az úgynevezett rokon népek (flamand, holland, skandináv); alsóbbrendű rabszolga népek a szlávok és keleti népek; kiirtandó népek a zsidók és cigányok,

- *Übermensch*: emberek feletti ember; fajelmélet + antiszemitizmus,

- demokrácia- és munkásmozgalom-ellenesség,

- antikapitalista és szociális demagógia.

1926-tól a párt rohamos növekedésnek indul. Ígérek (szociális demagógia):

- junkerek: új piac és föld,

- leszerelt katonatisztek: új, nagy hadsereg,

- értelmiség: hivatal,
- munkások: munkanélküliség megszüntetése + jobb fizetés,
- parasztság: föld,
- mindenkinek: TB reform + oktatás fejlesztése + egészségügy.

1931-ben Németország véget vetett a márka szabad valuta státusának, és a nemzetközi kereskedelmet árucseré formájában akarta bonyolítani. Hoover amerikai elnök javaslatára Németország egyéves fizetési haladékot kapott a jóvátételre.

A világválságnak nincs különösebb befolyása a náci politikára. A munkanélküliség miatt amúgy is elégedetlen a társadalom. 1928-1932 között négyszer tartanak választásokat. 1929-1933 között a tagság: 0,1 millióról 1,4 millióra, a megszerzett szavazatok száma 0,8 millióról 13,7 millióra nő.

1931 októberében megalakul a Harzburgi Front: az NSDAP, a fináncióke, a nagytőke, a junkerek, a vezérkar és más szélsőjobboldali szervezetek akcióegysége, amelynek értelmében az NSDAP fokozott anyagi támogatást kap, Hitler pedig megvalósítja munkásmozgalom-ellenes programját és sovíniszta külpolitikáját.

1932. június 16. - július 9. a lausanne-i jóvátételi konferencián rendezik a német tartozások kérdését. A német jóvátétel módosításáról tárgyalnak, melynek eredményeként Németország 3 milliárd márkával megválthatja a jóvátételt. Amikor 1932-1933-ban megszűnik a Weimar-i köztársaság és a náci hatalomra jutnak, Németország már 53 milliárd aranymárkát fizet ki jóvátételre.

1932 júniusában a szavazatok 37,8%-át kapják a náci, míg az azévi novemberi választásokon ezekből már sokat (2 millió szavazót) veszítenek. Ez a csökkenő gazdasági válság jele, jobbról balra tolódnak a szavazók. Adolf Hitlerrel szemben 1932-ben másodszor is Hindenburgot választják kancellárrá.

1932. december 11-én a Genfben megkötött öthatalmi szerződés elismerte Németország fegyverkezési egyenjogúságát és engedélyezte a német hadseregnek a nyugat-európai szintig történő felfegyverzését.

A Harzburgi Front óriási nyomást gyakorol Hitler kancellárrá választása érdekében, s 1933. január 30-án ki is nevezik Hitlert kancellárrá. Február 1-én Hindenburg feloszlatja a Reichstagot, és új választásokat ír ki, bízva abban, hogy tovább csökkennek a náci párt szavazatai és így kiszoríthatók a kormányból. 1933. február 26-27-ére virradóra leég a Reichstag. A gyújtogatással a kommunistákat vádolják. 1933 február 28-án szükségállapot + több ezer embert letartóztatnak + korlátozzák a polgári szabadságjogokat.

1933. március 5.: a német választásokon Hitler győz (a szavazatok 44%-át szerzik meg a náci), ám még mindig 30% a munkáspártok aránya. Erre a kommunista párt szavazatait megsemmisítik és így már a náci az 50%-os többség. A Kommunista Párt képviselőit letartóztatják, a pártot betiltják (idővel az összes többi párt erre a sorsra jut). Feloszlatják a szakszervezeteket, a munkásokat munkafrontokba tömörítik. Bvezetik a kötelező munkaszolgálatot. Junkerek felé: új agrártörvény; a nagybirtok érintetlen marad; a föld nélkül maradtoknak pedig a majdani hódításokból ígérnek földet.

1933. március 24-én megszületik a felhatalmazási törvény, mely lehetőséget ad a rendeleti úton való kormányzásra.

1933. október 14.: Németország kilép a Népszövetségből. 1933 november: az első egypárti választások Németországban, létrejön a nemzetiszocialista pártállam.

1934 áprilisában fegyverkorlátozási egyezmény lépett életbe Németországban, a német hadsereget a Reichswehr, a véderő jelentette. Németországgal szemben Anglia és Franciaország engedékenyebb a korábbiánál.

Fokozatosan megsemmisítik a politikai ellenfeleket: szakszervezetek, szociáldemokrata pártok, kommunisták. Nincs egység a náci párton belül: szocialista és nacionalista irányzat létezik. Az SA-ba tömörült szocialisták II. forradalmat akarnak a nagytőke ellen. Hitler le akar számolni a párton belüli ellenzékkel. Az 1934. június 29-30-ára virradó éjszakán - a "hosszú kések" éjszakája - az SS (*Schutz-Staffeln*) tagjai (az SS volt korábban Hitler személyes tesőrsége, később különlegesen kiképzett elit alakulat) meggyilkolják az SA vezetőit. 1934. augusztus 2-án meghal Hindenburg. Nem tartanak választásokat, Hindenburg halála után Hitler egyesíti az államfői, kancellári és pártvezéri hatalmat.

Kényszerkartellezési törvény; Gazdasági Főbizottság felállítása, melyben 12 vezető nagytőkés (Krupp, Siemens, stb.) kap helyet. Tervgazdálkodás kezdődik - 4 éves tervek keretében - az állam beavatkozik a gazdaságba, nagy állami megrendelésekkel. 1934-ben felére csökken a munkanélküliség. 1934: német-lengyel megneemtámadási egyezmény.

1935-ben visszaállítják az általános hadkötelezettséget, létrejön a német hadsereg, a Wehrmacht, ill. felállítják a légierőt is. Hitlernek ürügyet teremt a francia-szovjet szerződés, ami szerinte érvényteleníti a locarno-i szerződést, és a hadsereg megindul a demilitarizált övezet felé, német remilitarizálás kezdődik. 1935. január 13.: a Saar-vidéki népszavazás a Németországhoz való csatlakozás mellett dönt. Olaszország semleges marad Abesszínia miatt, Angliában "dúl" a pacifizmus, a franciák, pedig félénkek. 1935. március 1.: Németország visszakapja a Saar-vidéket, ahová a német csapatok be is vonultak. A francia hadsereg megindul, de azzal a paranccsal, hogy ha francia

ellenállásba ütközik, azonnal visszavonulnak (a Wehrmacht ekkor még meglehetősen gyenge). A francia vezetés mozgósít, ám szerintük a németek vannak fölényben. A francia hivatásos állomány felét riasztják 200 ezer német katona ellen és segítséget kérnek a szövetségeseiktől. Bár a légitőlény a franciáké volt, a francia vezető politikusok nem foglaltak állást, a belgák elutasították a francia kérést, a lengyelek hűek maradtak Franciaországhoz, bár szerintük a megszállás a francia-szovjet szerződés eredménye. A britek szerint Hitler szándéka nem ellenséges, ezt támasztja alá Hitler beszéde a Reichstagban (Hitler kijelentette, hogy a továbbiakban semmiféle követelése nincs Franciaországgal szemben).

1935. március 16.: Hitler semmisnek nyilvánítja a versailles-i békében előírt katonai korlátozásokat, és bevezeti az általános hadkötelezettséget. Így a német hadsereg 36 hadosztályt számlált, a tényleges harcoló állomány több mint a francia oldalon, ráadásul a hadosztályok nagyobb lélekszámúak. Hitler reformja a kontinentális Európa legerősebb hatalmává tette Németországot. A többi nagyhatalom ezt tudomásul vette. Az ugyanezen a napon tartott streesai konferencián (Stresa-i nyilatkozat) az angolok, franciák és olaszok megengedhetetlennek tartják a nemzetközi szerződések egyoldalú felbontását, és területek egyesítését.

1935 májusa: német–angol flottaegyezmény, a német flotta a britének egyharmada lehet (ez épp akkora, mint a francia flotta).

Nürnbergi faji törvények (zsidókat megfosztja állampolgárságuktól). A nürnbergi tudósok faji alapon határozzák meg a társadalmat. Ha már az egyik nagyszülő zsidó, akkor a család bármely tagja lehet más vallású, akkor is zsidónak számít. Másodrendű állampolgárnak titulálják őket.

1936. március 7.: Németország megszállja a rajnai fegyvermentes övezetet

1936. március 10.: a londoni konferencia, Locarno újratárgyalása. Ha Anglia feladja a szerződést, a franciák a németekhez fognak közeledni. A brit közvélemény pacifista marad. Franciaország nem mert fegyveresen fellépni. Március 13-án ülést tart a Népszövetség, 19-én egyezményt hoztak a német szerződésszegésről, de nem léptek fel Hitler ellen. Hitlernek volt bázisa országában, külpolitikai lépéseire pedig engedékenység volt a válasz. Megbontották a Versailles-i rendszert, Japán, Németország és Olaszország maximálisan fejleszthette hadipotenciálját.

1936. július 11.: német–osztrák egyezményt írnak alá a két ország politikájának "egyetértéséről"

Az 1936. október 25-én aláírt német–olasz egyezménnyel létrejön a Berlin–Róma tengely (berchtesgadeni jegyzőkönyv).

1936. november 25.: a német–japán antikomintern paktum aláírása (a hitleri Németország és Japán között kötött szövetség, amely a kommunista mozgalom és a Szovjetunió ellen irányult).

1937. november 6.: Olaszország csatlakozik az Antikomintern Paktumhoz.

1938: Hitler a német hadsereg főparancsnoka, teljessé válik a fasiszta diktatúra.

A német vezérkar Goering, Neurath, Fritsch, Rainer, Lomberg külügyminiszter vezetésével akciótervet dolgoz ki a faji közösség létrehozására, 85 milliós német birodalom megeremelésére. Ausztria és a szudéta vidék csatolásával menne végbe. "A német sorskérdések megoldása csupán fegyverrel lehetséges" (Hitler). Csehszlovákiát kell először megszerezni, mert az osztrák Anschluss olasz és angol ellenérzéseket váltana ki. A résztvevők Hitler tervét hajmeresztőnek tartották, a Wehrmacht teljes megsemmisülésétől tartottak. Lomberg lemondása után Keitel lesz a külügyminiszter. Fritsch-et homoszexualitással gyanúsították, ezért le kellett mondania. Lomberget ifjú felesége általa a házasságig nem ismert múltja kompromittálta, ezért le kellett mondania.

1938 februárjában Hitler utasítja Schuschnigg osztrák kancellárt, hogy nevezze ki belügyminiszterre Seyss-Inquartot (náci vezető). Schuschnigg március 13-ára népszavazást írat ki arról, hogy független maradjon-e Ausztria vagy csatlakozzon Németországhoz.

1938. március 11-én Németország ultimátumban követeli, hogy Ausztria álljon el a népszavazástól (az osztrákok elfogadják), ill. újabb ultimátumban követelik Seyss-Inquart kancellárrá való kinevezését (szintén elfogadják). Seiss-Inquart behívja a német csapatokat.

1938. március 12-13.: Anschluss, a németek - mindössze 9 óra alatt - megszállják Ausztriát.

1938. szeptember 29-30.: a müncheni értekezlet. A müncheni egyezménnyel megkezdődött Csehszlovákia feldarabolása (melynek indoka a 3 milliós német kisebbség). A Szudéta-vidék Németországhoz kerül, Anglia és Franciaország szavatolja az új határokat, Lengyelország megszállja Teschent.

1938 november 2.: az első bécsi döntés (Hitler és Mussolini): Magyarország megkapja a Felvidék magyarok lakta területeit (cserébe csatlakozik az antikomintern paktumhoz, ill. megalakul a *Volksbund* (a magyarországi németek náci szervezete)).

1938. november 5.: a *Hossbach*-protokoll (a német háborús terv) bemutatása a vezérkarnak.

1938. november 8-14.: a *Kristallwoche* Németországban, zsidóellenes pogromok.

1939. március 14-16.: a németek bevonulnak Prágába és létrehozzák a Cseh–Morva Protektorátust. Ugyancsak márciusában Németország elszakította Litvániától a Memel-vidéket.

1939. április 27-én Hitler érvénytelennek nyilvánította az 1934-es lengyel–német szerződést és az 1935-ös angol–német flottaegyezményt.

1939. május 22.: Acélpaktum (*Stahlpakt*). Németország és Olaszország szövetségi és barátsági szerződése, amely kölcsönös katonai és gazdasági segítségnyújtást irányzott elő háború esetére.

1939. augusztus 23-24.: a Molotov-Ribbrop paktum: német–szovjet meg nem támadási szerződés aláírása Moszkvában. Tartalma: 10 évre béke, semlegesség a másik fél háborúja esetén, nem vesznek részt a másik fél ellen irányuló katonai csoportosulásban, Délkelet-Európában teljes német érdektelenség. Titkos jegyzőkönyv: Lengyelország felosztása (a határ Litvánia északi része).

1939. augusztus 26.: Hitler elhalasztja az aznapra tervezett lengyel hadjáratot.

19. A Horthy-rendszer konszolidációja és működése (1919-1944)

I. Viták a Horthy-korszakról

A Horthy névvel fémjelzett rendszer az ország külpolitikai elszigeteltségének oldására, a társadalom és a gazdaság rendezésére törekedett. Horthy maga nem volt jelentős politikai tehetség, de munkatársait általában jól választotta meg. Ennek is volt köszönhető, hogy Magyarország nem halt bele a trianoni csapásba. A belső, konzervatív szellemű és mérsékelt reformok ugyanakkor irreális külpolitikai célokkal párosultak. A rendszer célja nem az etnikai határok megteremtése, hanem a teljes területi revízió volt.

I. A Kádár-korszak hivatalos véleménye a Horthy-rendszerről

Nemes Dezső, az MSZMP Párttörténeti Intézetének igazgatója a *Társadalmi Szemle* 1967/3. számában jelentette meg *A Horthy-fasizmus kérdéséről* című, mintegy 300 oldalas tanulmányát, mely tkp. az MSZMP hivatalos állásfoglalását tartalmazta. Ezek szerint:

1. A Horthy-korszak "elejétől a végéig" fasiszta jellegű volt.

2. A Horthy-korszak "fehér terrorral" kezdődött. A fehér terror kifejezés Nemes Dezső és munkatársai tollából származik. Ne feledjük, hogy ekkoriban háború volt, s amikor a tisztí különítmények a románoktól átvették a hatalmat, valóban sor került atrocitásokra, ám ezek nem követeltek többet néhány vagy max. egy-két tucat áldozatnál (feltétlenül megemlítenél vizont, hogy a modern szakirodalom viszont néhány száz(!) áldozatról beszél). *Héjjas Iván* és *Ostenburg-Moravék Gyuula* különítményei hajtottak végre kivégzéseket a Duna-Tisza közén, Izsák és Orgovány térségében. *Prónay Pál* százados ebben az időben kétségkívül felakasztatott, ill. agyonlőtt néhány kommunisztát, de ezért később épp Horthy állította őt hadbíróság elé. Az is előfordult, hogy néhány helyütt maga a lakosság állt bosszút az egykori rekviráló komiszárokon.

3. Nemes Dezső szerint a Horthy-rendszer elejétől fogva antibolsevista volt. Ez kétségtelen tény, a bolsevizmus és annak minden formája idegen volt Magyarország ezréves történetétől és kultúrájától. Ne feledjük, hogy ami antibolsevista, az em feltétlenül fasiszta (ld. pl. az USA, Anglia, Svájc, stb. esetében).

4. Nemes Dezső szerint a Horthy-rendszer elejétől a végéig antiszemita. Nemes megemlíti a Numerus Clausust, mint antiszemita faji törvényt, ill. utal a háború alatt született zsidótörvényekre. A Numerus Clausus nem faji törvény: bár valóban korlátozta a zsidó fiatalok részvételét a felsőoktatásban (a lakosság arányához mérten, 7%-ban állapította meg a zsidó fiatalok részarányát), ám emellett jogokat is adott a zsidóknak. A háború alatt született zsidótörvények kétségkívül faji törvények.

5. Nemes Dezső szerint a Horthy-rendszer ideológiája fasiszta volt, mert "eleve keresztény és nemzeti". A magyar állam ideológiája Szent Istvántól kezdve keresztény és nemzeti. A Horthy-rendszer kétségkívül nemzeti (antikommunista, nem internacionalista) volt, de ez önmagában nem fasizmus. Nemes hivatkozik arra, hogy a Horthy-rendszer "délkelet-európai szupremáciát" hirdetett, ez azonban csak kulturális jellegű volt (kultúrfőlény, kulturális szupremácia), ld. gr Klebersberg Kunó oktatási miniszteri tevékenységét (20 ezer új tanterem építése, a térség legjobb és legszigorúbb iskolarendszere a magyar, szellemi honvédelem).

6. Nemes Dezső szerint a Horthy-rendszer elejétől a végéig irredenta volt. Nemes az Erdély és a Felvidék visszaszerzésére irányuló törekvések miatt bírálja a Horthy-rendszert, de ne feledjük, hogy ez Trianon után ez alapvetően természetes törekvés volt.

7. Nemes Dezső szerint a Horthy-rendszer törekedett az egypártrendszerre (s ezt épp egy egypártrendszerű állam pártjánk történésze mondja!). Tévedés, a Horthy-rendszerben több párt működött, köztük 1925-1928-ig az MSZMP elődje is legális párt volt. A párt letartóztatott vezetőit (*Rákosi, Hámán*, stb.) sem tartották sokáig börtönben Magyarországon, hanem kicserélték a Moszkvában fogva tartott magyar kémekkel, stb. A Horthy-korszakban csak törekedtek az egypártrendszerre, de az még Gömbös, sőt Szálasi idején sem valósult meg.

8. Nemes Dezső szerint Magyarország összekötötte szekerét a fasiszta Németországgal ("szekérkötés"). Valóban jelen volt a német orientáció, abban az értelemben, hogy - mivel a kisantant országai nem kereskedtek Magyarországgal, sőt sokáig embargóval sújtották - a magyar külkereskedelmi forgalom 80%-a Németországba irányult (melyet később tovább növelt az osztrák Anschluss és Lengyelország elfoglalása). Nemes Dezső felteszi a kérdést, hogy miért nem kereskedtünk a Szovjetunióval? Ne feledjük, hogy ekkoriban a Szovjetunió több nemzettel - köztük pl. Romániával - is háborúban állt, s így nem volt lehetőség a kereskedelemre.

9. Nemes Dezső szerint a Horthy-rendszer Magyarországa része lett a német nagytérgazdaságnak (*Grossraumwirtschaft*). Valóban megfigyelhető a német gazdasági orientáció (ld. 8. pont). Különböző egyezmények - pl. *Jurcsék Móric* féle mezőgazdasági egyezmény - tették lehetővé, hogy Magyarország tkp. minden mezőgazdasági feleslegét Németországban értékesíthesse, még hozzá a vilápiaci áron felül. Iparilag is kötődünk Németországhoz, a német hadiipar pl. gyakorlatilag megszállta Magyarországot. Nem véletlen, hogy a fegyverkezési programot pl. épp

Győrben hirdették meg, ahol a Rába teherautókat, ágyúkat (pl. a világszínvonalú Zrínyi nehézlöveg)), páncélosokat (Botond), harckocsikat (Tas, Toldi, Turán), sőt német licensz alapján repülőgépeket (Messerschmidt) is gyártott.

10. Nemes Dezső szerint a Horthy-rendszer Magyarországa volt a náci Németország "legutolsó csatlósa", aki az utolsó pillanatig kitartott a németek mellett, a magyarok kollektív háborús bűnösök, stb. Mivel a Szovjetunió Romániánk ígérte Erdélyt az átállásért, Magyarországnak pedig csupán az 1937-es határok garantálását, így nem volt értelme átállni, s ezért akadályozta meg a magyar tisztikar tagjai Horthy kiűzését.

II. Alternatív vélemények a Horthy-korszakról

Nemes Dezső álláspontjával szemben intézményes ellenállás alakult ki a MTA Történettudományi Intézetében *Ránki György* (a Bloomingtoni Egyetem Keletkutató Tanszékének megalapítója) vezetésével. Ránki és társai a tízkötetes *Magyarország története* című könyvsorozat 8. (8/1., ill. 8/2.) kötetében fejtették ki álláspontjukat, mely szerint a Horthy-korszakban tkp. két hatalmi elit, a dzsentri katonatiszti réteg, és az ún. ezerholdasok (történeti arisztokrácia, ill. bizonyos nagybirtokos és ipari körök) versengtek egymással a hatalomért. A válságperiódusokban - a Tanácsköztársaság bukása után, a gazdasági válság idején, ill. a világháború alatt - uralmon lévő dzsentri katonatiszti elit a fasisztust tekinti céljának, az ezerholdasok pedig a konzervatív polgári állameszmény talaján állnak.

Kényszerpálya-elmélet: Ránki szerint "a kis nemzet nem önálló politikai szubsztancia", nem saját maga alakítja bel- és külpolitikáját. Az I. világháborúban vesztes Magyarország külpolitikáját a '30-as évek közepéig antant-kényszerpálya jellemzi. Teleki kormánya külpolitikai-függőségi okokból tiltja be pl. a kommunista és fasiszta pártokat is (1921. évi III. tc.). A '30-as évek végére Kelet-Délkelet-Európa német kényszerpályára került, ám ezért nem Magyarország a felelős, hanem a korábbi antanthatalmak, elsősorban Franciaország és Anglia, akik hagyták, hogy Hitler megvalósíthassa terveit. A '30-as években minden magyar kormány németellenes politikával kezd és németbarátként bukik (ld. Darányi, Imrédy (akiről az egyik zsidótörvény elfogadása után derült ki, hogy egyik nagyszülője zsidó volt), Teleki öngyilkossága, stb.). 1945 után Magyarország szovjet kényszerpályára került, ma pedig EU, ill. euroatlanti kényszerpályán mozog.

III. A fasiszalódás foglma

A fasiszmus foglmat *Dimitrov* 1935-ben a Komintern VII. Kongresszusán - Sztálinnal vitatkozva - mint "a finánc-tőke legreakciósabb [...] elemeinek nyílt, terrorisztikus diktatúrája" határozta meg. Sztálin szerint a fasiszmus nem más, mint a kapitalista országok történeti fejlődésének szerves, természetes stációja. Dimitrov definíciója tartalmilag hibás: nem a finánc-tőke diktatúrájáról van szó, hisz a finánc-tőkések többnyire zsidók voltak, s nem feltétlenül igaz az sem, hogy a diktatúra nyílt és terrorisztikus lenne (a olasz fasiszmus pl. nem terrorisztikus, a német annál inkább).

Az 1970-es években Moszkvában megrendezett történészkonferencián *Laczkó Miklós*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa új definíciót javasolt, mely szerint:

- a fasiszmus jobboldali forradalom, mely - a nacionalizmus és a faji gondolat által - széles néptömegeket képes megmozgatni, s vezető ereje a dzsentri katonatiszti réteg,
- a fasiszmus tkp. preventív forradalom, mely ott alakul ki, ahol a kommunista hatalomátvétel veszélye fenyeget (ld. pl. a német választásokon a kommunista és szociáldemokrata, ill. a nemzetiszocialista pártra leadott szavazatok arányát).

Ormos Mária és Incze Miklós az *Európai fasiszmusok* című könyvükben 4 + 1 ismérvet sorolnak fel a fasiszmusra vonatkozóan:

- fasiszmus csak a két világháború közötti Európában létezett (*Pinochet* és *Perón* tehát nem fasiszta, "csak" diktátor),
- faji jelleg, fajelméleti alapok (*Herrenvolk*, *Übermensch*). Előfordul - pl. Olaszországban -, hogy a fajelméleti alapokat szélsőséges nacionalizmus helyettesíti,
- minden fasiszmus tömegmozgalom, s nem megfélemlített emberek vesznek részt benneük. Minden fasiszmus mutat valamelyes kispolgári jelleget is a (zsidó) nagytőkével való szembehelyezkedés miatt (Hitler pl. megkülönbözteti a teremő-alkotó germán tőkét és a spekulatív zsidó tőkét),
- minden fasiszta állam törekszik a totalitásra, totalitarizmusra, a totális diktatúra kiépítésére (egypárti diktatúra, annak totális intézményrendszérével),
- minden fasiszmus agresszív, területszerző szándék vezérli.

II. A Tanácsköztársaság bukásától Bethlen István hatalomra kerüléséig

A Tanácsköztársaság 1919. augusztus 1-ei bukása után három jelentős politikai erő küzdött a hatalomért Magyarországon: a demokraták, a jobboldali radikálisok és a konzervatívok.

A demokratizálás programját leghatározottabban és legegységelműbben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt képviselte. A párt 1919. augusztus 24-ei, újjáalakuló kongresszusa olyan reformista út mellett foglalt állást, amely – Garami Ernő megfogalmazása szerint – "egy kapitalista állam keretén belül" jelent "demokratikus és haladó politikát". Talán kevésbé harcosan és következetesen, de ugyancsak a demokratikus államberendezkedés

kialakításáért küzdöttek azok a kis- és középpolgári, valamint értelmiségi csoportok is, amelyek kisebb részben a keresztényszocialista mozgalomba tagozódtak, nagyobbbrészt a *Vázsonyi Vilmos* és *Rassay Károly* vezette liberális-demokrata pártok bázisát alkották. A progresszió városi erőitől elkülönülten, ám ugyancsak demokratikus program alapján politizált a kisgazdapárt Nagyatádi Szabó István körül csoportosuló – döntően paraszti, kisebb részben pedig értelmiségi – szárnya is.

A demokratikus erők ellenpólusát a forradalmak alatt megerősödött jobboldali radikális csoportok alkották. Szemben a szociál-, liberális- vagy agrárdemokratákkal, a szélsőjobboldali radikalizmus hívei nem a háború előtti parlamentáris szisztéma demokratizálására, hanem a parlamentarizmus felszámolására, illetve korlátozására s centralizált központi hatalom, sőt többen közülük kifejezetten diktatúra létrehozására törekedtek. Ennek megfelelően ezeket az irányzatokat antiliberalizmus és intolerancia jellemezte az általános politikai jogok és a közszabadságok tekintetében is. Céljaik és követelései között szerepelt többek között az internacionalista eszmeiségű munkásszervezetek felszámolása, a "destruktív", vagyis szociáldemokrata és liberális-demokrata sajtó "megrendszabályozása", valamint a zsidóság elleni hathatós fellépés (legszélsőségesebb esetben a zsidók kitelepítése Magyarországról). A jobboldali radikalizmus az 1920-as évek elején nem rendelkezett saját párttal. Hívei közül sokan tartoztak az újonnan szerveződő nemzeti hadsereg tisztikarához, ők adták egy-két új paramilitarista társadalmi egyesület (MOVE, ÉME) tagságának többségét, s megtalálhatóak voltak a keresztényszocialisták között, sőt a Kisgazdapárton belül is. Vezérüknek eleinte Horthy Miklóst, a nemzeti hadsereg főparancsnokát tekintették, aki 1920 márciusától az ország kormányzója lett. 1921–22-től, miután Horthy eltávolodott tőlük, többségük egyre inkább Gömbös Gyula mögé sorakozott fel.

A két pólus között a forradalmak előtti hagyományos uralkodó elit, a nagybirtok és a nagytóke reprezentánsai helyezkedtek el. Néhány szükségszerűnek vagy elkerülhetetlennek ítélt (részben demokratikus, részben autoritativ jellegű) változtatástól eltekintve ők lényegében a forradalmak, illetve a háború előtti politikai berendezkedéshez, tehát egy alapjaiban polgári liberális jellegű parlamentáris rendszerhez kívántak visszatérni. Legfontosabb ismertetőjegyük ebben az értelemben a konzervativizmus volt. Jellegzetesen konzervatív, saját nagy párttal szintén nem rendelkeztek, hanem a különböző – részben agrár, részben katolikus jellegű – gyűjtőpártokban igyekeztek befolyásra szert tenni.

A Tanácsköztársaság bukását követően, 1919 augusztus 1-én a Forradalmi Kormányzótanács a szociáldemokrata funkcionáriusokból alakult átmeneti jellegű kormánynak adta át a helyét, amelynek élén Peidl Gyula miniszterelnök állt. Ez volt az ún. "szakszervezeti kormány". Feladata, hogy az antant támogatásával demokratikus és békés úton biztosítsa az átmenetet a proletárdiktatúrából a polgári demokráciába. Rendeleteivel a kommunistaelenes gondolkodású letartóztatottakat szabadon engedte, megszüntette a forradalmi törvényszékeket, a Vörös Őrséget, megkezdte a Vörös Hadsereg felszámolását. Az államosított gyárakat, üzemeket visszaadta tulajdonosaiknak, előkészítette a földbirtokok visszaadását is, de erre már nem maradt ideje.

A Peidl-kormánynak belső bázisa nem volt, ezért augusztus 2-án a párizsi békekonferencia megtagadta. 1919. augusztus 3-4-én a román csapatok elérték, majd megszállták Budapestet. A Peidl-kormány fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett a románokkal, de a feltételeiket nem tudta teljesíteni. 1919. augusztus 5-én a párizsi békekonferencia négy tábornokból (az amerikai *Bandholtz*, az angol *Gorton*, a francia *Graziani* és az olasz *Montbelli*) álló küldöttsége megérkezett Magyarországra. Augusztus 6-án a kis létszámú ellenforradalmi csoport, amely már a Tanácsköztársaság idején illegálisan megszerveződött, az olasz antantmisszió tudtával és román katonai segédlettel eltávolította a Peidl-kormányt.

Friedrich István a puccsisták vezetője augusztus 7-én kapott megbízást a kormányalakításra. Román felügyelet alatt igyekezett megszilárdítani hatalmát, de kormányátalakításai és koalícióbővítései nem hozták meg a kívánt eredményt, s a békekonferencia nem volt hajlandó elismerni a kabinetet. 1919. augusztus 9-én Horthy megszervezi a Nemzeti Hadsereg Fővezérségét Szegeden. 1919. augusztus 23-án Habsburg József főherceg lemond a kormányzóságról.

Magyarország jelentős része 1919 novemberéig román megszállás alatt volt, az antant politikájának következtében. A Tiszántúlt elszakították az országtól és külön katonai közigazgatás alá helyezték, abban a reményben, hogy így sikerül kiereszokolniuk a tiszai államhatárt. A megszállók ellenőrizték a közigazgatást, a kormányt és a sajtót, s megkezdték az ország kirablását. Az antanthatalmak, főként az angolok sürgetésére, csak hónapok múltán tudták elérni az önállósodott román hadsereg eltávolítását az ország nagyobbik feléből.

Távozásuk a magyar ellenforradalmi állam berendezkedésének egyik előfeltétele volt. Nagyobb rokonszenvet ébresztett Párizsban (és Londonban) az egyetlen tényleges erőt mutató harmadik hatalmi-politikai központ: először Szegeden szerveződő, alig ezerfős nemzeti hadsereg és annak fővezére, Horthy Miklós. Horthy a konzervatív rétegek tipikus képviselője volt. Katonai teljesítményei elfogadhatóvá tették őt a monarchia volt tisztjei előtt is. Az ő

támogatásukkal szerezte meg a hatalmat, s ennek érdekében eltűrte azt is, hogy tisztí különítményei fehér terrorral válaszoljanak a tanácsköztársaság vörös terrorjára. Amikor azonban e különítmények kényelmetlenné váltak számára, képes volt szakítani velük s egy korlátozottan alkotmányos rendszer élére állt.

1919. október 25-én a Keresztény Nemzeti Párt és a Keresztényszociális Gazdasági Párt egyesülésével létrejött a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP). A román csapatok kivonásának és egy számukra tárgyalóképesnek bizonyuló polgári koalíciós kormány létrehozásának a feladatával *Sir George Russel Clerk* angol diplomatát küldte 1919 októberében Budapestre. A tervek szerint az új kormánynak az általános, titkos választójog alapján választásokat kellett kiírnia, az így összeülő nemzetgyűlés megbízásából kellett aláírnia a békeszerződést, továbbá a törvényhozásnak a feladata volt határozni az államformáról és az államfői hatalomról. Clerk missziója azt jelentette, hogy az antant kívánsága nem feltétlenül katonai diktatúra, hanem a többpártrendszeren alapuló alkotmányos parlamentizmus megvalósítása volt. A koncepció fogyatéksága abban rejlett, hogy bár formálisan korlátozta Horthy diktatórikus ambícióit, mégis rá építette tervei keresztülvitelét. Így a Horthy által képviselt diktatórikus irányzat és a parlamentáris megoldás összeegyeztetésével a fővezér alkotmányos formák között juthatott a politikai főhatalomhoz.

1919. november 5-én Clerk elérte a pártok és a fővezérség megegyezését, ami a kibontakozás alapja lett: Horthy lemondott a katonai diktatúra megvalósításáról, és a polgári kormány elismerését helyezte kilátásba.

1919. november 14-16-án a románok kivonulnak Budapestről. 1919. november 16-án - Kelenföldön át - Horthy Miklós darutollas, Bocskai-sapkás Nemzeti Hadserege élén, fehér lovon bevonult Budapestre, s főhadiszállását a Gellért Szállodában rendezte be. A magát talán újabb honalapítónak gondoló Horthy a Gellért Szálló előtti Gellért téren elmondott beszédében bűnös városnak, vörös rongyokba öltözött cédának nevezi a fővárost, mely elárulta a hazát. Azt is kijelenti, hogy van megbocsátás, ám ennek feltétele a keresztény nemzeti kurzus (tkp. kemény hangú, de nem rosszindulatú beszéd).

Friedrich István miniszterelnök 1919. november 17-én kibocsátott rendelete széles körű, titkos, egyenlő, kötelező és nőkre is kiterjedő választójoggal ruházta fel az ország lakosságát. Az angol diplomácia által nagynehezen összetákoltt koalíciós (koncentrációs) kormány megalakulására 1919. november 24-én, *Huszár Károly* vezetésével került sor.

1919. november 29-én Nagyatádi Szabó István vezetésével létrejön az Országos Kisgazda és Földműves Párt (az Országos Kisgazda és Földműves Párt és az Egyesült Kisgazda és Földműves Párt fúziójával). Az antant elismerte a Huszár-kormányt és felszólította, hogy küldje el a magyar békedelegációt Párizsba. A magyar küldöttség a hazai politika nagy öregjének, *Apponyi Albert* grófnak a vezetésével 1920 januárjában utazott el a békétárgyalásokra. A küldöttség tagja volt Bethlen István és Teleki Pál is (utóbbi készítette az ún. vörös térképet, mely híven ábrázolta a Kárpát-medence nemzetiségi viszonyait). Apponyi két nyelven elmondott beszéde nagy figyelmet keltett ugyan, de a már 1919 tavaszán megállapított határokon a győztesek nem voltak hajlandóak változtatni.

Bár bizonyos mértékű jogkiterjesztésre már 1914, illetve 1918 előtt sor került, az általános és titkos választójogot csak a polgári demokratikus forradalom után, 1919. március 3-án vezették be. A győztes nagyhatalmak követelése miatt ezt alapvetően megváltoztatni eleinte a következő rendszer sem tudta. Magyarországon 1920-ban kb. 40%, 1922-ben kb. 30%, 1926-ban pedig kb. 27% volt a szavazásra jogosultak aránya. Ez megmutatja a demokrácia egyik dimenziójának, a részvételnek a mértékét. A versenyzési dimenzióban viszont súlyos korlátozást jelentett Magyarországon a vidéki nyílt szavazás, amelyre a többi korabeli európai országban nem akadt példa.

1920. január 25-26-án már a Friedrich-féle választójogi rendelet alapján tartják a nemzetgyűlési választásokat. A Kommunista Párt ekkor már nem működött, s a szélsőjobboldali terrorakciók miatt nem indult a választásokon a Szociáldemokrata Párt sem. Ám a képviselők társadalmi összetétele ennek ellenére is jelentősen módosult. A földtulajdonosok aránya az 1910-es évekbeli 38%-ról 27%-ra csökkent, de ezen belül előretörték a birtokos parasztok. A nemzetgyűlési választások kisgazdapárti győzelemmel érnek véget, így a nemzetgyűlés 1920–22 között a nagybirtokos-nagypolgári érdekszövetséggel szemben a birtokos parasztság és a keresztény városi középrétegek kétarcú célkitűzéseinek képviselője lett. Egyszerre állt szemben a régi konzervatív-liberális rendszerrel és a forradalmi munkásmozgalommal, egyszerre volt reformista, társadalmi mobilitást és fejlődést akaró, ám ugyanakkor nacionalista-antiszemita törekvések hordozója.

Vita alakul ki az ország államformájának kérdéséről. 1920. február 13-án minisztertanácsi ülésen próbálták összeegyeztetni a Friedrich István által képviselt legitimista álláspontot (Magyarország államformája királyság legyen), ill. a *Rubinek Gyula* nevével fémjelzett köztársasági elgondolást.

1920. február 16-án tartják az új nemzetgyűlés alakuló ülését.

[1920. február 17.: *Somogyi Béla* és *Bacsó Béla* meggyilkolása.]

1920. március 1-én kormányzóvá választják Horthy Miklóst. A nemzetgyűlés a provizórium (ideiglenesség) álláspontjára helyezkedve kimondta, hogy amíg a királyi trón betöltésének kérdését nem rendezik (elismerik-e IV.

Károly királyi jogait vagy sem), a kormányzóra bízzák az államfői teendők ellátását. A kormányzó jogköre kiterjedt a parlamentnek felelős kormány megerősítésére, az ott elfogadott törvények egyszeri visszaküldésére, és a hadsereg irányítására, illetve közkegyelem hirdetésére, a törvények kihirdetésének elrendelésére, a parlament feloszlására, összehívására, elnapolására és új választások kiírására. Nem adományozhatott nemesi címet, nem gyakorolhatta a főkegyúri jogot. Király nélküli alkotmányos királyság: Magyarország államformája 1920-1945 között, amelyben a végrehajtó hatalmat a parlamentnek felelős kormány gyakorolja, a törvényhozás joga a nemzetgyűlés (parlament) kezében van, a törvények betartását a független igazságszolgáltatás biztosítja, az állam élén pedig a kormányzó állt. 1920. március 10-én megalakul *Simonyi-Semadam Sándor* kormánya, 1920. április 1-én pedig a Gellért Szállóból a Várba költözött a kormányzó (ezzel együtt megszűnt a fővezérség). Az antant által elismert koalíciós kormány létrejött, a népképviselőten alapuló törvényhozás összehívása, a törvényes államfő megválasztása után kerülhetett sor az új rendszer nemzetközi törvényesítésére: a békeszerződés aláírására. A magyar békeküldöttség semmiféle változtatást nem tudott elérni, még a vitás területek hovatartozásáról javasolt népszavazás gondolatát is visszautasították a győztesek.

1920. június 4-én aláírják a trianoni békeszerződést, melynek értelmében a Magyar Királyság területe (Horvátország nélkül) 282 ezer km²-ről 93 ezer km²-re csökkent. Csehszlovákia megkapta Észak-Magyarországot és Kárpátalját, Románia Erdélyt, valamint a Tiszántúlt és a Bánság keleti felét (Szilágyság, Szatmár vármegye nagyobbik része, a Mezőség, Bihar, Békés és Csongrád megye keleti része, Arad vármegye jelentős része és Temes vármegye egésze). Torontál vármegye egyik felét Románia, a másikat a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kapta meg. Ugyancsak a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kapta meg a Bánság nyugati felét, Bácskát, Dél-Baranyát és a Muraközt. Ausztria az Őrvidéket (Burgenland) csatolhatta le.

Magyarország lakóinak száma 18,2 millióról 7,6 millióra apadt. Bár az elcsatolt területek nagy részének lakossága nem magyar nemzetiségű volt, az új határok mélyen belevágtak a magyar nemzettestbe (3,3 millió magyar került a szomszédos országok határai közé).

A békeszerződés 35 ezer főben állapította meg a magyar haderő létszámát, ezenkívül jóvátétel fizetésére kötelezte Magyarországot, továbbá előírta a megmaradó nemzeti kisebbségek jogait. Az újjáalakuló parlamentáris alkotmányos keretek között a kormányzónak a törvényhozáshoz képest kezdettől fogva csak alárendelt szerep juthatott. Ez pedig a Horthy által képviselt diktatórikus törekvések parlamentáris formák közötti érvényesítésének kedvezett.

III. A Teleki-kormány működése

Horthy 1920 júliusában Teleki Pált kérte fel kormányalakításra, aki 1920. július 19-én meg is alakította kormányát. Az új miniszterelnök szembenállt mind a hagyományos konzervatív liberális hatalom képviselőivel, mind a jobboldali radikalizmussal és különítményeseivel. Felfogása inkább olyan újkonzervativizmusnak tekinthető, amely a keresztény világnézet és a nemzeti eszme konzervatív alapú elfogadásával határozottan forradalom- és baloldallelenséges volt, és főként magáévá tette a területi revízió gondolatát is. Teleki programja a jogrend helyreállítása volt, a rendszer politikai bázisának kiszélesítésével és a katonai elem visszaszorítása révén.

1920. szeptember 1-én a kormányzó megalapítja a Vitézi Rendet (az Országos Vitézi Széket szeptember 25-én állítják fel). A Vitézi Rend tagjai azok a katonaviselt férfiak, akik a világháború és az azt követő események idején kitűntek a magyar állam védelmében, s akik ezért földet kaptak.

1920. szeptember 26-án születik meg a tanszabadságot korlátozó *numerus clausus* ("zárt szám") törvény (1920:XXV. tc.), mely az értelmiségi túlképzés csökkentését célzó, nemzetiségi megszorítást is tartalmazott. A *numerus clausus* latin szó szerkezet, jelentése: zárt szám. A magyar nyelvben azonban van egy másik, ennél jóval szűkebb és konkrétabb jelentése is: zsidó származású diákok számának drasztikus korlátozása a magyar felsőoktatásban. A törvényt már 1928-ban módosították: emelték a "zárt számokat". Vajon miért volt szükség erre a diszkriminációra, s ha már szükség volt, miért kellett enyhíteni? A válaszok a Horthy-rendszer nemzetközi meghatározottságának és a zsidósághoz való ambivalens viszonyának a megértéséhez visznek közelebb.

A századfordulótól kezdve a zsidóság aránya – magas fokú urbanizáltságuk és emancipációjuk következtében – robbanásszerűen emelkedett az értelmiségi pályákon: 1920-ban már az egyetemet végzettek 22,4%-át tették ki, míg az ország lakosságának mindössze 5,9%-át érték el. Különösen magas volt a számuk az orvosi és jogi karokon, illetve a műegyetemen. A felerősödő antiszemitizmus másik oka a zsidó értelmiségiek jelentős szerepvállalása volt az 1918–19-es forradalmakban, amelyek leverése után a kollektív bűnbak szerepe hárult a zsidóságra. Így nem meglepő, hogy 1919 őszén a felheccelt és egzisztenciális problémákkal küszködő "keresztény" diákok mindent megtekintettek, hogy a zsidókat kiszorítsák az egyetemekről. A konszolidálódó ellenforradalmi kormányzat is úgy keresett orvosságot az értelmiség gondjaira, hogy a bázisát alkotó jobboldali érzelmű középírányt támogassa és potenciális ellenfeleit kirekessze a magasabb képzettséget követelő állásokból. Ezt a célt szolgálta a közkeletűen

numerus clausus törvény néven ismert 1920. évi XXV. törvény, amelyet a Teleki-kormány 1920. szeptember 28-án léptetett életbe. A négy paragrafus közül az első úgy rendelkezett, hogy a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetem közgazdaság-tudományi karára és a jogakadémiákra "az 1920/21-ik tanév kezdetétől csak oly egyének iratkozhatnak, kik nemzethűség és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatóak, és csak olyan számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható". A felvehetőek számát az illetékes kar javaslata alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapította meg. A második paragrafus a felsőbb évesek szerzett jogait biztosította, ha a nemzethűség és erkölcsi megbízhatóság kettős követelményének megfeleltek. A harmadik paragrafus, amely a karok kezébe adta a beiratkozáshoz benyújtott folyamodványok elbírálásának jogát, az engedélyezés kritériumai között hangsúlyozta: arra is figyelemmel kell lenni, hogy "az ország területén lakó egyes népfajok és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de lehetőleg kitegye annak kilenczted részét". Bár a szöveg nem utalt a zsidóságra, a törvény végrehajtási utasításának lábjegyzetében külön nemzetiségnek tüntették fel őket, a felvétel elbírálását pedig az egyetemi karok professzorainak kezébe adták, ahol ekkor szélsőjobboldali szellem uralkodott.

Bár a törvény indoklásában és későbbi kormánypárti védelmében is mindig a szociálpolitikai magyarázat (az értelmiségi túlképzés megakadályozása) játszotta a fő szerepet, a gyakorlati megvalósítás inkább az alkotók "hátsó szándékát" igazolta. Miközben az egyetemi hallgatók létszáma nem csökkent a húszas években, a zsidó származású diákok aránya az 1918–19-es 36,1%-ról az 1927–28-as tanévre 8%-ra esett vissza. Legszigorúbban a zsúfolt budapesti karokon jártak el, ahol a legmagasabb volt a zsidó hallgatók száma, illetve amelyek iránt a keresztény ifjúság is a legnagyobb érdeklődést tanúsította. A vidéki egyetemeken jóval liberálisabban kezelték a numerus clausus rendelkezéseit. Ez a területileg eltérő viszonyulás a törvény szelleméhez jól mutatja, hogy bár 1920-ban a keresztény-nemzeti középosztály viszonylag egységesen támogatta a törvényt, az indulatok lecsillapultával a mérsékeltabb gondolkodásúak kerültek előtérbe a szélsőséges erők rovására. 1925-öt követően mind jobban megérett a helyzet a numerus clausus enyhítésére, főként zsidóellenes élének legalább látszólagos elvételére. A pénzügyi helyzet megszilárdulásából következő szerény gazdasági föllendülés valamelyest javította a diplomások helyzetét, és az egyetemeken is enyhült a szélsőjobboldali hangulat. Ennek ellenére, amikor a módosítás kérdése először felmerült 1925–26 fordulóján, a kormánypárti képviselők 80-85%-a a változtatás ellen foglalt állást.

1920. november 13.: a Nagyatádi-féle földreform (1920:XXXVI. tc.). A magyarországi földbirtokszerkezeten lényegében nem változtat. A birtokos parasztság megnyerését célozta a kormány Nagyatádi Szabó István nevével legitimált földreformjavaslata, amely engedmények árán megőrizte a nagybirtokrendszert. Nagyatádi Szabó István (kisgazdapárt) azt akarta, hogy a 100 hold feletti földek aránya 30% alá csökkenjen. Mivel ez nem sikerült, attól félve, hogy semmilyen földreform sem fog végbemenni, elfogadott egy olyan javaslatot, amely csak a pillanatnyi földhétséget enyhítette. Az ország területének 8,5%-át osztották fel; a 16 millió katasztrális holdat kitevő mezőgazdasági területből 1 275 000 holdat osztottak fel 411 ezer földhöz jutattott között, de közülük 300 ezer szegényparaszt csak 1-2 kat. holdas parcellát kapott (ekkorra földből egy család sem tudott megélni, így a parcelláknak főként az lett a funkciója, hogy állandó munkaerő-fölösleget kötöttek le a faluban, ami olcsó munkaerő-kínálatot biztosított a nagybirtokosok számára).

A földhözjutottak körét bővítették a Horthy által alapított Vitézi Rend tagjai, azok a katonaviselt férfiak, akik a világháború és az azt követő események idején kitűntek a magyar állam védelmében, s ezért a földreform keretében 20-30 hold földet kaptak. Ez a földreform sem a birtokmegoszlásban, sem a társadalmi szerkezetben nem okozott lényeges változást. A földreformmal a magyar falu átmeneti lecsillapításának a célját is elérte a rendszer, azáltal, hogy a családtagokkal együtt mintegy 2 millió ember körében erősítette meg a tulajdonosi tudatot és a birtokosparaszi illúziókat.

[1920. december 7-én Csehszlovákiában a Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt megalakította a Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottságát.]

[1921. január 23-án Kolozsváron megjelenik a Kiáltó Szó című röpirat.]

1921. március 16.: törvény az állami és társadalmi rend hatásosabb védelméről (1921:III. tc.).

1920 második felében felerősödött a szabad királyválasztók és a Habsburgok trónigényét elismerő legitimisták küzdelme. A Keresztény Nemzeti Egyesülés pártja monarchista párt volt, s a párton belül is két irány mutatkozott: Habsburg-pártiak és a szabad királyválasztás pártiak (ők sem zárják ki a Habsburgokat). A párt mindkét része egyetértett abban, hogy ne Horthy legyen Magyarország főembere, hiszen ennél a Monarchia is jobb. 1921 márciusában IV. Károly vissza akart térni a trónra, s ez ügyben tárgyalások indultak meg Szombathelyen. A magyar politikai élet nehéz helyzetben volt ekkor. Horthy írásban ígéretet tesz IV. Károlynak, hogy a megfelelő körülmények között támogatja. A francia politika is támogatja IV. Károly visszatérését a magyar trónra, azonban ezt sosem jelentik be nyilvánosan, csak kiszivárogo. Franciaország célja ugyanis az volt, hogy egy osztrák-magyar

törpeállam létrejöttén, csonka Ausztria és csonka Magyarország államközösségét kívánták. Franciaország úgy gondolta, hogy Magyarország képtelen az államalapításra, ennek ékes bizonyítéka a Tanácsköztársaság. A Teleki-kormány konszolidációs törekvéseit IV. Károly 1921. március 26. - április 5. között zajló váratlan magyarországi megjelenése akasztotta meg, ugyanis a "vendég" a trónfoglalás lehetőségeiről jött tárgyalni. Kísérlete azonban részben a legitimisták felkészületlensége, részben pedig a nagyhatalmak tiltakozása (1921. április 3.) és a környező államok fenyegető fellépése következtében teljes kudarccal végződött. Az esemény előmozdította a kisantant létrejöttét, mely Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát fogta egy magyarellenes szövetségbe. 1920. augusztus 14.: Csehszlovákia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság szövetségi szerződést köt. 1921. április 23.: csehszlovák–román szövetségi szerződés. 1921. június 7.: a román–jugoszláv szövetséggel kialakul a kisantant. Kisantant: 1921-ben Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia összefogásával létrejött magyarellenes katonai és politikai szövetség, amelynek fő célja, hogy biztosítsa a békeszerződés betartását a térségben.

A királypuccsról Teleki is tudott, s mikor ez kiderült, Teleki besározódott. A környező államok is felzúdultak, s követelték Telekit eltávolítását a hatalomból. Teleki ezért - 8 hónapnyi kormányzás után - benyújtotta lemondását, s 1921. április 14-én Bethlen István alakított kormányt.

IV. A trianoni béke

1918. januárjában Wilson amerikai elnök a kongresszushoz intézett üzenetében 14 pontban fejtette ki az amerikai hadicélokát. Az Osztrák-Magyar Monarchiára vonatkozó 10. pont szerint ennek "népei számára, amelyeknek helyét a nemzetek között oltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségét". Ez a pont azt jelezte, hogy Amerika a nemzeti önrendelkezés s nem a történeti határok vagy igények alapján képzelel el a térség háború utáni rendezését. Ezek az elvek némi reményre adtak okot akkor, amikor a magyar küldöttség számára 1919. december 1-én megérkezett a meghívó a párizsi béketárgyalásokra.

A párizsi békekonferencia december 1-jei ülésén a Szövetséges és Társult Hatalmak Főtanácsa úgy döntött, hogy meghallgatja a magyar kormány megbízottait. A Huszár-kormány Apponyi Albert grófot jelölte ki a delegáció vezetésére. Kétségtelen, hogy ezekben a hónapokban Apponyinak pozitív szerepe volt a magyar belpolitikában, liberális attitűdje és méltóságteljes higgadtsága kiáltó ellentétben állt a szabadjára eresztett fehérterrorral. Ám a Lex Apponyi révén Európa-szerte hírhedtté vált kultuszminisztersége és az 1914-es hadüzenetet "hát végre" felkiáltással üdvözlő parlamenti beszéde aligha tette a külföld felé szalonképessé. Bár Clerk, a magyarországi kiküldetéséről frissen visszatért antant diplomata dicsérőleg szólt róla, a Főtanács nem osztotta Clerk jó véleményében. Clemenceau egyáltalán nem kedvelte Apponyit, igaz, jövetelét nem kívánta megakadályozni: "a magyarok saját dolga, hogy azt tegyék, amit ügyük érdekében a legjobbnak gondolnak". A magyar kormány december 12-i ülésén döntött a delegáció összetételéről. Apponyi gróf elnöksége mellett további hét főmegbízottat jelöltek ki, közöttük gróf Teleki Pált.

A magyar államapparátus ekkor már jó ideje dolgozott a béke előkészítésén. Ennek szervezője és elvi irányítója Teleki volt. A földrajztudományban tudósi jártasságra szert tett negyvenéves gróf szakmai felkészültsége és szervezőképessége alapján megfelelő személyiség volt a feladatra. A munkában részt vevők körében leginkább ő mutatott hajlandóságot a kényszerítő realitások figyelembevételére. Mindenekelőtt egy olyan térkép elkészítésére ösztönzött, amely a Kárpát-medence etnikai viszonyait mutatja be. *Kogutovicz Károly* tervei alapján geográfusok és térképészek láttak neki a nagyszabású munkának.

A Külügyminisztérium 1919 augusztusában hozta létre a béketárgyalásokat előkészítő irodát. A békekonferenciára való meghívás nyomán felgyorsult az előkészítő tevékenység. Előzetes jegyzékeket készítettek, amelyeket még a békefeltételek átvétele előtt kívántak benyújtani. Ezek alapelvét Apponyi határozta meg: az integritás mellett kell kiállni és érvelni, függetlenül attól, hogy ennek pillanatnyilag milyen realitása van. Apponyi szerint a békeküldöttség állásfoglalásainak hosszú távra kell szólniuk, ezért a felbomlás tudomásulvétele és a korrekciókra törekedés nem lehet elvi alap. Legfeljebb – s itt Teleki hatása érvényesült – egyes gazdasági vontakozású kérdésekben lehet a felbomlás esetén is szükséges integrációs javaslatokat előterjeszteni.

Ez a koncepció gyökeresen eltért az osztrákok által alkalmazott stratégiától, noha az láthatóan sikeresnek bizonyult. Az osztrákok elismerték a soknemzetiségű birodalom felbomlását, így küldöttségük nem a régi, soknemzetiségű Ausztria, hanem az osztrák németiség új államának képviselőjeként jelent meg. Renner a szerződéstervezet átvételekor azzal érvelt, hogy a régi Monarchia megszűnt, és a helyén keletkezett új államok egyike Német-Ausztria, amely nem tekinthető a háborúzó Monarchia jogutódjának. Az osztrák küldöttség éppúgy jogot formált a nemzeti önrendelkezésre, mint a többi nemzet. Ezen az alapon kívánta a korrekciókat, így Burgenland Ausztriához csatolását is. Az osztrák küldöttség fellépése jóindulatot keltett és eredményt ért el, például népszavazást Klagenfurt térségében.

A magyar felkészülési stratégiában nem szerepelt az esetleges korrekciók terve. Ezt a hibát ismerte fel – igaz, másfél évtized távlatából – *Gratz Gusztáv* is, aki részt vett az elképzelések kialakításában: a békeküldöttség "merőben megvalósíthatatlan kívánságokkal lépett fel, amelyek Magyarországon kelthettek ugyan rokonszenves visszhangot, de ama külföldi tényezőknél, amelyek számára készültek, még csak komolyan sem voltak vehetők". A magyar béke-előkészítési koncepció ugyanis nem tudott szakítani a nemzetiségek feletti hegemonia rendszerét is magában foglaló történetiséggel és jogfelfogással, ezeket mintegy örök elhivatottságként képviselte. Ez a gondolkodásmód azonban Párizsban követhetetlen és elfogadhatatlan volt. Pedig a béke-előkészítés irányának – az osztrák példa bizonyítja – lett volna alternatívája: elfogadni a felbomlást, de elutasítani a nemzeti elv sérelmét. Elfogadva az új kelet-közép-európai államrendszert, ragaszkodni azokhoz a korrekciókhoz, amelyek nemzeti alapúak és érdekűek.

1920. január 5-én gróf Apponyi Albert vezetésével Párizsba indult a magyar békeküldöttség. A felfokozott hangulat és a delegáció utazása körüli bonyodalmak (odáig menően, hogy a csehek nem engedték ki Apponyi ruhatárát a megszállásuk alatt lévő Eberhardról) sejtetni engedték, hogy a magyar küldöttségnek nemcsak álláspontja elfogadtatásáért kell majd keményen megküzdenie, hanem tevékenységének körülményei is igen mostohák lesznek, annak ellenére, hogy technikai és szakmai szempontból maga a delegáció alaposan felkészült az útra. A békekövetek mázsaszámra menő könyveket, térképeket vittek magukkal. A békeszerződés magyar anyaga több, mint félezer kötetet tett ki. A konferencia számára készített térképek - melyek legnagyobb részét gróf Teleki Pál készítette - két és fél mását nyomták.

A magyar küldöttség 1920. január 7-én érkezett meg Neuilly-be, ahol a Madridi kastélyban szállásolták el őket szigorú rendőri őrizet alatt. Egyedül a küldöttség vezetőjének, a 74 éves Apponyi Albertnek engedték meg korára tekintettel, hogy egy rendőrfelügyelő kíséretében egészségügyi sétát tehessen.

A magyar küldöttség megbízólevelével együtt nyolc jegyzéket nyújtott át a konferencia elnökének, mely jegyzékek nagyon sok adatot, térképet tartalmaztak. Ezek az adatok arra szolgáltak, hogy egyfelől elhárítsák azt a felelősséget, amellyel az antanthatalmak Magyarországot a háború kirobbanásáért vádolták, másrészt pedig az ország területi egysége és épsége fenntartásának szükségességét bizonyították.

A konferencia békefeltételeit Clemenceau január 15-én közölte a magyar küldöttséggel. Apponyi Albertnek csak az utolsó napon, január 16-án volt lehetősége arra, hogy a konferencia előtt elmondja észrevételeit. A magyar küldöttség vezetője visszaemlékezések szerint "olyan megható szavakkal védte hazáját, hogy a küldöttség számos tagja nem tudta titkolni megindultságát."

A Pesti Hírlap részletesen tudósít Apponyi felszólalásáról. Beszédét azzal kezdte, hogy még egyszer köszönetet mondott azért, hogy a felszólalásra alkalmat adtak neki. Voltaképpen megvitatást szeretett volna, minthogy azonban a legfelsőbb tanács erre vonatkozólag már döntött, nem maradt más hátra, minthogy a döntés előtt meghajoljon és elfogadva a helyzetet úgy, amint van, egyenesen célja felé haladjon. Nem habozik kijelenteni, hogy lényeges módosítások nélkül a békeszerződés tervezetét nem fogadhatja el. Tudatában van, mit jelent az aláírás megtagadása, tudja, minő súlyos veszélyek és bajok származhatnak ebből, de végre is, ha csak a föltétlen elfogadás és a békeszerződés visszautasítása között lehetne választani, akkor az ország előtt csak az a kérdés áll, öngyilkos legyen-e, nehogy megöljék.

Magyarország számára a békekötési folyamat sorsdöntő napja január 16-a volt: a Főtanács ekkor hallgatta meg a magyar küldöttséget. Az ülés nem tartott tovább másfél óránál, s ennek jó részét Apponyi hosszú beszéde tette ki, amelyet több részletben, felváltva franciául és angolul mondott el, és végül néhány mondat erejéig olaszul is megszólalt. Beszédének lényege a régi integritás fenntartása melletti érvek felsorakoztatása volt. A történeti és a jogi szempontok mellett a bolsevizmus elleni közös érdekekre próbált építeni: "Közép-Európát a keletről jövő veszedelmekkel szemben egyedül a történelmi magyar terület stabilitása tudja megőrizni." Különösebb hatást azonban nem ért el, hiszen ezt a szerepet Párizs immár Romániára ruházta. Apponyi hosszú beszédében még csak utalás sem történt arra, hogy a javasolt határokat, amelyek közel hárommillió magyart szakítanak el az anyaországtól, az etnikai elv figyelembevétel alapján módosítsák – holott ha itt valami hathatott, az csakis ez lehetett volna. Minezekután 1920. január 16-án a párizsi békekonferencia elutasította Apponyi kérését, hogy a vitás területi kérdésekben népszavazás döntsön.

Szerencsére az ülés ezzel még nem ért véget, ami az angol miniszterelnöknek volt köszönhető. Lloyd George a kitűzött menetrendtől eltérően több kérdést tett fel: hány magyar kerül a kijelölt határokon túlra, van-e szerves kapcsolat a megmaradt és az elválasztott magyarság között, és egyáltalán ilyen összeköttetés elképzelhető-e. Apponyi ekkor előhúzta zsebéből a Teleki által készített etnikai térképet, és ezen az ún. vörös térképen mutatta meg, milyen sok magyar kerül a szomszédos országokhoz. Amennyire hibás volt Apponyi beszédének gondolatmenete, legalább annyira szerencsés volt a Teleki-térkép alapján kialakult eszmecsere. Teleki még előző este berajzolta a térképre a Főtanács által elképzelt határokat. Így mindenki számára jól láthatóvá vált, milyen összefüggő és a

megmaradó Magyarországhoz közvetlenül kapcsolódó magyarlakta területeket vág le a béketerv. A Főtanács hatalmasságai Apponyi köré sereglettek, s komoly érdeklődéssel vizsgálták a térképet. Ilyen szemléletesen aligha jelenhetett meg előttük a részleteiben hozott döntések összegzett következménye. Igaz, ők nem ugyanazt látták, mint Apponyi. A gróf számára a térkép a Kárpát-medence egységének megbonthatatlanságát bizonyította. Lloyd George arra figyelte fel, hogy indokolatlanul sok magyart szakítanak el Magyarországtól, és túl nagy lesz a magyar kisebbség aránya a szomszédos országokban. Az angol miniszterelnök megpróbálta újabb kérdéseivel és megjegyzéseivel erre irányítani a figyelmet, de az ezeréves határookra beirányozott Apponyit nem sikerült a járható útra terelnie.

Ha Apponyi nem is tudta teljes mértékben kiaknázni a térkép keltette hatást, a vörös térkép bemutatása igen hasznosnak bizonyult. Teleki azonnal készített egy összeállítást az elcsatolásra ítélt, de a központi magyar tömbbel összefüggő magyar többségű városok összetételéről (Szabadka, Arad, Nagyvárad, Szatmár stb.). Két nappal később már Lloyd George kezében volt a pontos kimutatás, amelynek kísérőlevele immár az angol miniszterelnök által kívánt irányban érvelt: "Az új határ elszakítana Magyarországtól tisztára magyarlakta vagy nagy többségében magyar lakosságú óriási területeket, amelyek a nagy magyar tömbbel szoros összefüggésben vannak."

A január 16-i ülés még inkább meggyőzhette Telekit arról, hogy az integritás elvétől el kell rugaszkodni, és az etnikai elv alapján kell kísérletet tenni korrekciók elérésére. Teleki már a párizsi út előtt titkos kapcsolat létesítését kezdeményezte francia vezető körökkel, s ennek szálait Párizsban is kézben tartotta. Ezen a csatornán próbálta – a nyilvánosság előtt fenntartott integritás elve mellett – a korrekciók politikáját felkínálni. Februárban a francia politikában is érezhető volt némi változás Magyarország irányában, az akció tehát nem tűnt eleve reménytelennek. Clemenceau helyére Millerand került, Berthelot vezértitkárt pedig Paleologue váltotta fel. A személyi változások mögött bizonyos politikai irányváltás is felsejlett. A francia politika műhelyében ekkoriban ismerik fel, hogy bár jól megvetették lábukat az új, illetve megnagyobbodott országokban, a kis, de elégedetlen Magyarország ezen államok középpontjában elhelyezkedve aligha teszi lehetővé egy stabil kelet-közép-európai bázis kialakítását az esetleges német revanstörékvésekkel vagy a bolsevik Oroszországgal szemben. Így Magyarország az egész békemű stabilitását veszélyeztetheti. A franciák Közép-Európa politikája most fordult abba az irányba, hogy Magyarországot is be kell illeszteni ebbe a struktúrába. Ez nem azt jelenti, hogy a francia politika Csehszlovákiára, Romániára és Jugoszláviára építő konstrukcióját át akarták szerkeszteni, és a térségben nem rájuk, hanem Magyarországra kívántak építeni.

Paleologue a tárgyalások folyamán több ízben is határozottan hangsúlyozta: a békeszerződés-tervezet módosításának előfeltétele a szomszédokkal történő megegyezés, és ő ezt a megegyezést kívánja elősegíteni. A francia politika változása ebben a konstrukcióban sem becsülhető le. Eddig francia részről Magyarországot ellenséges elemként kezelték, amelyet minél inkább gyengíteni, szomszédait pedig erősíteni kell. Most viszont Magyarországra mint jövődó partnerre is gondoltak, ám olyan partnerre, amellyel a kapcsolat nem vezethet a szomszédjaival kialakított jó francia kapcsolat rovására. Amikor a Párizsból hazatért Teleki április közepén elvállalta a külügyminiszteri tárcát, az általa közben tartott titkos akció – amely a békeszerződés-tervezethez elvileg másképp közelített, mint Apponyi látványos szereplése – a legmagasabb szintű, bár még mindig titkos háttérrel kapta.

Teleki még formális kinevezése előtt elkészítette az első kormányutasítást (!) a titkos tárgyalásokra. Ez a következő igényeket tartalmazta: a békeszerződésnek biztosítani kell Magyarország elemi érdekeit, amelyek minimuma az, hogy az összefüggő magyar többségű sávok Magyarországhoz tartozzanak. Helyi autonómiát kívánt a magyar, a székely és a szász közösségek számára Erdélyben, hatékony és garantált kisebbségvédelmet Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában. Népszavazást igényelt Nyugat-Magyarország és a Bánát német ajkú lakossága hovatartozásáról. Az ország nyersanyagigényeinek kielégítése, valamint vízellátása érdekében Kelet-Szlovákia és a Ruténföld megtartását kívánta. Legalább átmenetileg biztosítani kívánta a közlekedés és a kommunikáció (vasút, posta, távíró, telefon) egységét és az árvíz-mentesítési és öntözési berendezések egységes rendszerét. Indokoltnak tartotta a háborús tartozások arányos elosztását Magyarország és szomszédai között, fel kívánta számítani a román okkupáció által okozott veszteséget, és szükségesnek tartotta a románok által kiszállított javak problémájának rendezését is.

A francia külügy az előterjesztést kedvezően fogadta, vagyis – szemben az Apponyi-szózáttal – ezt tárgyalási alapnak tekintette. Most már sor kerülhetett a hivatalosan felhatalmazott három kormány megbízott titkos kiküldésére. Bethlen István későbbi miniszterelnök mellett Csáky Imre és Tolnai Kornél, a Magyar Államvasutak elnöke utazott. A kormány megbízotti utasítás mérsékelt területi igényekre vonatkozott, amelyet egy csatolt térkép tett szemléletessé. Teleki felhatalmazta a küldöttséget, hogy külön utasítás kikérése nélkül – ha szükségesnek látja – elejtheti a térképen is jelzett területi igények sorából Pozsonyt és környékét, Kelet-Szlovákiát és a bánati svábföldet. Teleki írásos útbaigazítást is adott küldötteinek. Ebben azt hangsúlyozta, hogy a tárgyalások célja francia közvetítéssel modus vivendi találni a szomszédokkal. Ez csakis területi átrendezéssel – legalábbis a jelzett minimális terjedelemben – képzelhető el. A franciák ennek elősegítése ellenében gazdasági koncessziókat nyerhetnek

Magyarországon. Adok-kapok viszonyról van tehát szó: a gazdasági koncessziók csakis a minimális területi igények szomszédaink által történt biztosítása esetén realizálódhatnak a franciák javára. Az addigi privát jellegű titkos tárgyalás így módon a két kormány megbízottai közti – ám továbbra is titkos – tárgyalás szintjére emelkedett.

Teleki a magyar kormány külügyminisztereként egy reális tárgyalási alap kidolgozását vállalta, és ezt teljesítette is. Reális volt annyiban, hogy ezekben a hónapokban ez elfogadható volt a francia politika – a párizsi főhatalmak e kérdésben leginkább mérvadó tagja – számára. Ám semmi nem utalt arra, hogy Magyarország szomszédai a legcsekélyebb hajlandóságot is mutatnák e tekintetben. Ez volt az egész akció és a tárgyalási sorozat gyenge pontja. A három szomszédos ország a januárban átadott békeszerződés-tervezet határmegállapításait véglegesnek tekintette. Ebből a szituációból nyilvánvalóan következett, hogy itt a módosításokra való rászorításnál igen nagy jelentősége van a főhatalmaknak, valamint a főhatalmak mögött álló nyugati közvéleménynek. S ezen a ponton érkezünk el a magyar tárgyalási pozíció egyik legnagyobb gyengeségéhez.

Mint láthattuk, Teleki – immár külügyminiszterként – eljut egy reális tárgyalási pozícióhoz, amely tehát nem a régi történelmi határok visszaszerzésére irányul, hanem az etnikai elv alapján álló határmódosításokra. Ugyanakkor a hazai sajtó, valamint a békeidegáció nyilvános szereplése – itt mindenekelőtt Apponyi fellépése hangsúlyozódik – arra volt beállítva, hogy a magyar igény a régi határok fenntartása. Így a Teleki-féle reális – és titkos! – irányvonalat nem tekinthették eléggé megbízhatónak.

A Párizsból az első tárgyalási kísérletek után 1920. január 20-án visszatérő gr. Apponyi Albert többek között ezt nyilatkozta: "Most is azt állítom, hogy mindazok az új állami alakulatok, amelyeket Magyarország romjaiból akarnak építeni, életképtelenek, mert sem eszmén, sem vezérlő állameszmén nem nyugosznak. Hogy tanácsos dolog-e ilyen életképtelen alakulatokkal kísérletezni, amelyek óriási kulturális visszaesést jelentenek, azt kétlem. Talán hatása lesz ennek a megfontolásnak a mi ellenségeinkre. Pozitív támpontom azonban erre nincs. Ha ellenségeinkkel hasonló tárgyalási feltételek mellett közvetlenül tárgyalnánk, könnyebb volna ez. Ha egyszer van alkalmam álláspontomat másfél óra alatt elmondani, rögtön utána azonban ismét csakis és kizárólag az ellenséges álláspont érvényesül, akkor vakmerőség volna azt hinni, hogy az én fejtegetéseim hatása megmarad az ellenséges munkával szemben, amely újból megkezdődik, és amellyel szemben teljességgel védtelen és tehetetlen vagyok". A francia *Gondrecourt* tábornok egy titkos levelében ezt írta: "A békekongresszuson rossz irányba tévedtünk. Vaknak kellett lennünk, és semmiféle adattal nem rendelkezünk erről az országról, ha azt hittük, ilyen csonkításokat kényszeríthetünk Magyarországra anélkül, hogy kétségbeesésbe ne taszítanánk. Románia és Szerbia sem érdemelte meg, hogy kielégítsük a túlzott ambícióit. Bizonyos, hogy nehéz egy országnak élnie, amikor nem hagytak neki sem szemet, sem bányákat, sem erdőket, sem ipart".

A magyar fél tárgyalási pozícióját Magyarország belső viszonyainak rendezetlensége is rendkívüli módon gyengítette. A fehér terror híre bejárta egész Nyugat-Európát, egyre újabb beszámolók érkeztek a különböző atrocitásokról. A Párizsban tartózkodó békeküldöttség jól látta a problémát, amire Apponyi több alkalommal is figyelmeztette a budapesti kormányt. Március közepén különösen erőlesen tiltakozott: "Méltóztassék haladék nélkül – írta a kormány elnökének – minden erővel és az államhatalom súlyának teljes latbavetésével intézkedni, hogy a törvény uralma az egész vonalon mielőbb helyreálljon. [...] Ha a szanálás a legrövidebb idő alatt be nem következik, egyáltalán lehetünk-e abban a helyzetben, hogy megbízatásunkban továbbra is eljárjunk?"

Nemcsak az atrocitásokról volt itt szó, melyeket a kormányzat felemás módon és siker nélkül próbált fékezni, hanem arról is, hogy a nyugati közvélemény a magyarországi rezsimben a régi, 1918 előtti elitrétegnek a rezsimjét látta. Ezt a régi rezsimet pedig a nemzetiségek elnyomójának, németbarátnak és a háború egyik okozójának tartotta. Mindez kizárta a szimpátiát, noha a jelzett tárgyalások sikeréhez a nyugat-európai közvélemény Magyarország melletti kiállására lett volna szükség. A közvélemény nyomása adhatott volna alapot a nyugati főhatalmak kormányai számára addigi politikájuk korrekciójára. Ám az ehhez szükséges szimpátiát csak egy polgári demokratikus rendszer lett volna képes elnyerni, amely az integritási pozícióval szakítva nyíltan is a valódi nemzeti elveket képviseli.

Teleki a nemzeti érdekek érvényesítésének elvileg megalapozott, illúzióktól mentes, reális útját kereste. Az Apponyi-koncepcióval szemben rátalált egy kedvezőbb belső és külső körülmények között talán járható útra.

A létrejött szomszédos államok mindegyike, még Ausztria is bejelentette Magyarországgal kapcsolatos területi igényeit. Ezek a legtöbb esetben már ténylegesen megszállt területekre vonatkoztak. Hiába érvelt a magyar küldöttség történeti, gazdasági és etnikai jellegű érvekkel, a párizsi békekonferencia 1920. május 6-án elfogadta a magyar békeszerződés végleges szövegét. A magyar állam végül abban a hitben fogadta el az új határokat, hogy lehetőség lesz azok későbbi, békés úton való módosítására. Ugyanis *Alexandre Millerand*, a nagykövetek tanácsának francia elnöke 1920. május 6-án a konferencia nevében ígéretet tett a magyar küldöttségnek: "Ha a helyszíni vizsgálat alkalmával felmerülne annak a szükségessége, hogy a szerződésben megjelölt határvonalak megváltoztassanak, és ha a határkijelölő bizottságok úgy találnák, hogy a szerződés megállapításai bármely ponton

valami igazságtalanságot tartalmaznak, Magyarország emiatt a Népszövetséghez fellebbezhet. A Szövetséges és Társult Hatalmak egyetértenek abban, hogy a Népszövetség az érdekelt felek rendelkezésére áll abban az irányban, hogy barátságos szabályozással elérhetőek legyenek a helyreigazítások". Ezt a kitételt az egy hónappal később aláírt szerződés is tartalmazza. Egy 1922-ben nyilvánosságra került levél viszont arról tanúskodik, hogy a nagykövetek tanácsa még Millerand ígéretének a napján utasította a Népszövetséget, hogy az ne bolygassa Magyarország új határait.

A békeokmányt 1920. június 4-én a Versailles-ban lévő Kis Trianon palotában írták alá (magyar részről Benárd Ágost népjóléti és munkaügyi miniszter valamint Drasche Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter).

A békeszerződés az etnikai elv állandó hangoztatása ellenére nem az egyes népek nemzeti önrendelkezésére és etnikai határaitra, hanem a győztesek mohóságára és erejére épült. A trianoni békeszerződés érvénybe lépésével Magyarország területe (az 1868. évi 30. törvénycikkkel társországi jogállást szerzett Horvátországot nem számítva) 282 ezer km²-ről 93 ezerre, azaz pontosan 1/3-ára csökkent. Az addigi 18 millió lakosból csak 7,6 millió élt az új határok között. 1,6 millió magát magyarnak valló ember Románia, egymillió Csehszlovákia, félmillió a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság állampolgára lett. A Romániához, Csehszlovákiához, Ausztriához és a délszláv államhoz csatolt területek 10 millió 600 ezer állampolgárának egyharmada magyar nemzetiségű volt. A szomszéd államokhoz került magyarság, egyben az egész magyar etnikum egyharmada nagyrészt közvetlenül a magyar határok mentén élt. E területek elszakítása tehát sértette az etnikai rendezés elvét. Ezekben az esetekben a szomszéd államok védelmi és katonai igényei érvényesültek.

A területek elcsatolásának a hivatalos indoka az volt, hogy így a nemzetiségi eloszlás szempontjából igazságos határok keletkeznek. Viszont már az előbbi konkrét adatokból kimutatható, hogy a nemzetállamok létrehozásának a célja csak ürügy volt. Valójában az Európában egyeduradalomra törekedő francia vezetőknek fontos volt az Osztrák-Magyar Monarchia mint vetélytárs szétdarabolása; csakúgy, mint a román, a csehszlovák és a délszláv állam bőkezű tehát lekötő megjutalmazása.

További bizonyíték a nemzetiségi elven való átlépésre, hogy a győztesek párizsi konferenciáján a magyar érveket meg sem hallgatták. Pedig a küldöttség csupán azt kérte, hogy a vitás országrészekben írjanak ki népszavazást, és az ott élők véleményét is vegyék figyelembe a területek sorsának a meghatározásakor. Az ilyen jellegű javaslatok (ha egyáltalán valaki meghallgatta) újra és újra vad ellenállásba ütköztek: vagy az antant politikusai vagy a területeket kapó államok vezetői részéről. Apponyi később így nyilatkozott a párizsi kiküldetésükről: "Roppant nehéz napokat éltünk át; minden érintkezéstől, érveink felhozásának minden lehetőségétől, minden, még magántermészetű olyan beszélgetéstől, amelyben igazainkat érvényesíthettük volna, gondosan és áttörhetetlen kordonnal el voltunk zárva". A békeszerződések pontos tartalmáról, a határmódosításokról és egyéb, jórészt büntető rendelkezésekről a végső döntéseket a négy győztes antant-nagyhatalom vezetője, az ún. "négy nagy" hozta meg: Georges Clemenceau francia, David Lloyd George brit, Vittorio Orlando olasz miniszterelnök és Woodrow Wilson, az USA elnöke. Magyarország ügyébe beleszólása volt még Romániának és a két új államalakulatnak: Csehszlovákiának és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak (azaz a későbbi Jugoszláviának).

A békeszerződésben a nagyhatalmak elismerték az ország évszázadok óta hiányzó függetlenségét, de egyúttal meg is tiltották, hogy erről lemondjon. Ezzel elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchiához hasonló szövetség létrejöttét akarták megakadályozni. Így nemcsak a Kárpát-medence gazdasági egysége semmisült meg, de Magyarország és Ausztria további együttműködése is lehetetlenné vált.

A terület- és lakosságvesztésen valamint a pénzbeli kártérítési kötelezettségen kívül Magyarországnak egyéb, az új határokkal együtt járó károkkal is számolnia kellett. Az ország számára a területekkel együtt elveszett az addigi magyar vas- és szénbányák 4/5-e; az összes só- és rézbánya; a szántóföldek és a haszonállatok 2/3-a; minden vasúti fővonal.

A békeszerződés 35 ezer főre csökkentette a magyar hadsereget (szemben a 280 ezer román, 185 ezer szerb-horvát-szlovén és 162 ezer csehszlovák katonával), a dunai haderőt ki kellett szolgáltatni, légierőt tilos volt kiépíteni, ill. megtiltották az általános hadkötelezettséget és korlátozták a fegyvergyártást. Magyarországot jóvátétel fizetésére kötelezték s biztosítania kellett a nemzetközi kereskedelemben a legnagyobb kedvezmény elvét a győztesek számára. A békeszerződések nem nemzetállamok rendszerét hozták létre a soknemzetiségű Monarchia helyén, hanem olyan kis államokét, amelyek maguk is jelentős nemzeti kisebbségekkel rendelkeztek. A magyar delegáció is érzekelte és érzékeltetni próbálta ezt az ellentmondást. Ám a történeti határok büvöletében az elcsatolt területek egészére s nem csupán a magyarlakta vidékekre kért népszavazást a békekonferenciától - ezt pedig a nagyhatalmak elutasították. Ugyanakkor a békeszerződés szövegét kísérő levélben a konferencia elnöke kilátásba helyezte a határok későbbi, békés megváltoztatásának lehetőségét. A békeszerződés feldarabolta az addig egységes kárpát-medencei piacot s a

bányák jelentős részének elcsatolásával megnehezítette a magyar ipari termelést. A nemzeti és nemzetgazdasági tragédiát egyéni és családi drámák sora kísérte. Szinte minden családnak maradt valamilyen rokona az új határok mögött. Magyar tisztviselők ezrei kényszerültek megválni munkahelyeiktől. Úgy tűnt: az ország olyan súlyos csapást szenvedett, amelyet képtelen lesz túlélni.

V. A Bethlen-konzolidáció

1921. április 14-én Bethlen István gróf alakított kormányt és folytatta az elődje idején megkezdett munkát, az ország bel- és külpolitikai helyzetének megszilárdítását. 1921. évi programadó nemzetgyűlési beszédében a földreform megkezdésén túl célul tűzte ki a társadalombiztosítás továbbfejlesztését, az egészségügy korszerűsítését, a népbetegségek elleni küzdelmet, továbbá az egyéni lakásépítés hatékony támogatását is. Nyilvánvaló volt azonban, hogy az egyes elemeiben már 1918 előtt kialakult szociálpolitikai rendszer továbbfejlesztésére csakis a háborúval és a forradalmakkal járó mély gazdasági válságból való kilábalás után, emelkedő nemzeti jövedelem mellett kerülhet sor. Ezért a már 1921-ben meghirdetett célok valóra váltása csak 1927-ben, a nemzetgazdaság sikeres szanálása után kezdődött el.

1921. nyarán a külpolitika került előtérbe. Ekkor cserélték ki a békeszerződés törvénybe iktatott (ratifikált) okmányait, s ekkorra kellett az új határvonalakat kialakítani. Ez ugyanis nem mindenütt történt meg, így Dél-Magyarország egy részét továbbra is megszállva tartották a jugoszlávok, nem vonulva vissza a belgrádi egyezményben meghúzott vonalról.

1921. július 26-án a nemzetgyűlés becikkelyezte a trianoni békét (a *Corpus Iurisba* gyászkeretben kerül be). Miután a ratifikációs békeokmányokat a szövetségesek és Magyarország 1921. július 26-án Párizsban kicserélték, a Nagykövetek Tanácsa utasította a délszláv államot a terület végleges kiürítésére. Egyes Pécsre húzódott ellenzékiek 1921. augusztus 14-én - egy baloldali hídfőállás álmát kergetve - kikiáltották a "Baranyai-Bajai Szerb-Magyar Köztársaságot", és Jugoszlávia védnöksége alá helyezték magukat. Ez a közjáték azonban csak huszonnégy órával tudta késleltetni a kiürítés megkezdését, és a magyar csapatok annak befejezése után, augusztus 22-én bevonultak Pécsre. Ezzel a fontos gazdasági és kulturális központ és a környék szerb megszállása véget ért. Jugoszlávia nem mert ellenkezni a nagyhatalmak határozatával, de menedékjogot biztosított a megtorlástól tartó munkásvezetőknek és több mint 4000 bányásznak.

A magyar honvédség a déli határ birtokbavételével egy időben vonultak ki az Ausztriának ítélt nyugat-magyarországi területekről, Sopron kivételével. Az osztrákok azonban nem tudták birtokba venni a vidéket: 1921. augusztus 28-án mintegy 100-200 főnyi, főleg diákokból álló csoport Ágfalván, illetőleg Pinkafőnél feltartóztatta a bevonuló osztrák csendőröket, akik sietősen visszavonultak. Nyomukban Prónay Pál, Héjjas Iván és Ostenburg-Moravek Gyula különítményei (Rongyos Gárda) vonultak be a békeszerződésben Ausztriához csatolt területre, ahol váratlanul kikiáltották a független Lajta bánságot. Az így létrehozott alakulatnak a székhelye Felsőőr lett, vezetője pedig maga Prónay. Közben a tárgyalások is folytatódtak. Szeptember 26-án gróf Bánffy Miklós Eduard Benessel tárgyalt, aki Ausztria és Magyarország határvitájában közvetített, és támogatta Magyarországnak Sopron és környékére vonatkozó területi igényeit. A Nagykövetek Tanácsa a történetek után felszólította Magyarországot, hogy október 3-ig ürítse ki Nyugat-Magyarországot, ellenkező esetben szankciókat léptet életbe Magyarország ellen. A kiürítés meg is történt, csak Ostenburg-Moravek zászlóalja maradt Sopronban.

1921. október 11-13. között Velencében megkezdődtek a tárgyalások Ausztriával. A magyar küldöttséget gróf Bethlen István miniszterelnök és gróf Bánffy Miklós külügyminiszter vezette. Az alkudozások eredményre vezettek, Sopronban és környékén, nyolc községben az antant tábornoki bizottságának ellenőrzése mellett népszavazást rendeltek el a terület hovatartozásának eldöntésére. A népszavazásra 1921. december 14-16. között került sor, és eredményeképpen Sopron és környéke megközelítőleg 73% etnikai szavazattal Magyarországhoz visszakerülhetett. A magyar nemzetgyűlés az 1922:XXIX. törvénycikkben örökölte meg a határkorrekciót, és Sopronnak a "*civitas fidelissima*" (a leghűségesebb város) jelzőt adományozta.

A nemzetközi és a magyarországi helyzetet tovább bonyolították az úgynevezett királypuccsok. IV. Károly ugynis dacára az 1918. november 13-i eckarstau-i nyilatkozatának - melyben lemondott az államügyek intézéséről - két ízben is megpróbált visszatérni a magyar trónra. Először 1921. március 26-án, másodjára október 20-24-én lépett ismét magyar földre (Dénésfő). Mindkét eset a szomszédos államok és az antanthatalmak heves tiltakozását váltotta ki: a kisantantkövetek a külügyminisztérium tudomására hozták, hogy ha a magyar kormány nem tudná fenntartani a kialakult közép-európai helyzetet, akkor erről kormányaik fognak gondoskodni. A nyomtaték kedvéért Csehszlovákia és Jugoszlávia mozgósította csapatait. Az első puccs alkalmával a király és kísérete egyre nagyobb önbizalommal közeledett Budapest felé. Útközben a helyőrségek sorra mellálltak. Horthynak és Bethlennek nem volt más választása, fegyverrel kellett szembeszállniuk a királlyal. A kormánycsapatok Budaörsnél ütköztek meg a

királpártiakkal, akiket több órás tűzharc után visszavonulásra kényszerítettek. Vezetőiket őrizetbe vették (emiatt Sopron ügyének tárgyalását el kellett halasztani).

A második királypuccs sikeres felszámolása után a kisantant és a Nagyatádi vezette kisgazdák egyaránt követelték a Habsburg-ház trónfosztását, s 1921. október 31-én a békekonferencia is erősen felszólította a magyar kormányt, hogy iktassa törvénybe a detronizációt. Ez meg is történt, s a nemzetgyűlés 1921. november 6-án cikkelyezte be a Habsburg-ház trónfosztásáról szóló törvényt (1921:XLVII. tc.).

1921 folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy a proletariátus alapvető tömegeit nem lehet a keresztényszocialista szervezetek révén a rendszer számára megnyerni. Ugyanakkor a szociáldemokrata szakszervezetek állandó jelenléte a politikai életben az MSZDP-vel való kiegyezés szükségességéről győzték meg a kormányt. Ennek értelmében jött létre 1921. december 21-én az úgynevezett Bethlen-Peyer paktum, amely rögzítette a munkásmozgalom mozgási feltételeit, valamint a szabadság korlátait, a kormány elismeri a szociáldemokrata pártot mint törvényes politikai tényezőt. Az MSZDP és a kormány megegyezése a kölcsönös ígéretek és a kölcsönös engedmények rendszerére épült.

Bethlen visszatérhetett a belpolitikai feladatok megoldásához. Az erős kormánypártot a KNEP belső ellentétei miatt az adott helyzetben csak a Kisgazdapártra támaszkodva lehetett megvalósítani. 1922 februárjában mintegy 20 konzervatív-liberális képviselőtársával belépett a Kisgazdapártba, így 1922. február 22-én a KNEP és a Nagyatádi-féle Kisgazda Párt fúziójával létrejött Egységes Párt (teljes nevén Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Párt), melynek elnöke Nagyatádi Szabó István, ügyvezető elnöke pedig Gömbös Gyula lett. Ezzel az egyesüléssel a Kisgazdapárt elvesztette paraszti-demokrata arculatát, és a nemzeti konzervatív kormánypárt részévé vált.

Az 1920-as nemzetgyűlés mandátuma 1922 február 16-án járt le. Bethlen tudta, hogy a kormánypárt győzelmét csak a választójogi törvény megnyirbálásával biztosíthatja. Az új választótörvényeket olyan későn terjesztette a nemzetgyűlés elé, hogy annak ne maradjon ideje az esetleges módosításokra és a határozathozatalra. S miután a kormányzó a nemzetgyűlést - megbízatásának lejártával - feloszlatta, Bethlen rendeleti úton új választójogot léptethetett életbe. Bethlen István 1922. március 2-án közzétett rendeletével leszűkítette a választásra jogosultak körét. A szavazópolgárok száma így együttesen mintegy háromnegyed millióval, azaz három millióról két és negyed millióra csökkent. A választójogától megfosztott állampolgárok többsége (kb. 550 ezer fő) nő volt. Csak az elemi népiskola hatodik osztályát elvégzett harminc éven felüli nők rendelkeztek szavazati joggal. A férfiak esetében a rendelet elégnek tartotta az elemi iskola első négy osztályának az elvégzését és a 24 éves alsó korhatárt, de legalább tíz éves magyar állampolgárságot kívánt meg. Vagyoni cenzus: 3 szobás városi házzal vagy ennek értékét kitevő ingatlannal kellett rendelkezni. Ez egyaránt vonatkozott a nőkre és a férfiakra. Műveltségi cenzus: legalább érettségivel kellett rendelkezni. 3 gyermek választójogot biztosított, amely mind a nőkre, mind a férfiakra érvényes volt. Egyedülálló nők esetében: ha kereső foglalkozást gyakoroltak. Akinek fia katona volt, az is választójogot kapott.

1922. május 28. - június 1. között már ennek alapján rendezték meg a nemzetgyűlési választásokat. A választásra jogosultak köre leszűkült: a szavazópolgárok száma 2 millióra csökkent, a 24 éven felüli lakosság 28%-a szavazhatott. A választójogától ekkor megfosztott állampolgárok többsége iskolázatlan nő volt. Ezzel a legitimisták és a kereszténypárt szavazótáborára mért csapást a kormány, mert ezek a nők a papság befolyása alatt álltak. Az iskolázatlan férfiak kizárásával részben a kisgazdák, részben a keresztényszocialisták és a szociáldemokraták lehetséges szavazóinak a száma csökkent. A bethleni konszolidációt szolgáló nemzetgyűlés létrehozását célozta, hogy Budapest és környéke, továbbá az úgynevezett törvényhatósági jogú városok kivételével a választójogi rendelet visszaállította a nyílt szavazást. Ez azt jelentette, hogy a kisgazdapártot - mint falusi pártot - ezzel kiszolgáltatta a helyi végrehajtó szervek kényének-kedvének. A végrehajtó szerveket pedig a kormány mozgatta.

A választásokon végül 245 mandátumból a kormánypárt 143-at - az összes mandátum 58%-át - szerzett meg. A liberális-demokrata ellenzék 20 képviselőből állt. A parasztbirtokosok aránya felére csökkent, az arisztokratáké pedig kétszeresére emelkedett. A parlamenti baloldal legerősebb csoportja ettől kezdve a Szociáldemokrata Párt lett, melynek 24 képviselője ekkor került be először az "ország házába". A párt választási sikerét fokozta, hogy a budapesti és főváros környéki titkos kerületekben a leadott szavazatok 45%-át szerezte meg!

A szociáldemokratákkal kötött egyezségével, a kisgazdapárt önállóságának felszámolásával, s az új választójogi rendelettel Bethlen miniszterelnök célja az volt, hogy tartalmilag konzervatív, módszereiben pedig a parlamentarizmust (népképviselési, országgyűlési rendszer) autokratizmussal (egyeduralommal) vegyítő politikájának alkotmányos eszközét megteremtse.

Bethlen István miniszterelnökségének kezdetén antant-kényszerpályán vagyunk, hiszen Magyarországnak kénytelen együttműködni Párizssal, Londenral és a kisantanttal. Minden nagyhatalom ellenünk van, Oroszország nem barátságos Magyarországgal, Amerika pedig érdektelen volt az ország iránt. Magyarországnak a Népszövetsége

kellene bekerülnie. A Népszövetség Genf székhellyel működik, így a franciák diktálnak. Először nem vesznek fel minket a Népszövetségbe. A felvétel feltétele, az hogy teljesítsük azokat a követeléseket, amelyeket a Népszövetség előír. Ehhez azonban hitel kell. A románok és csehek mindent megtettek azért, hogy ne vegyenek fel minket a Népszövetségbe. 600 millió aranykorona hitelt akarunk felvenni. Végül az olaszok, angolok és Amerika lép fel Magyarország mellett a Népszövetségbe való felvétel vonatkozásában. Amerika ugyanis a Dawes-terv keretében 5,6 milliárd dollárt helyez kilátásba Európa számára. Ebből Franciaország, Németország, Anglia 1,5-1,5 milliárd dollárt kap, s Magyarország is jogosult tökefelvételre. Coolidge - Amerika elnöke - felháborodik a francia politikai lépéseken (a franciák 1923-ban megszállták a Rajna- és Ruhr-vidéket), s az volt a céljuk, hogy Németország agrárállammá fejlődjön vissza. Az Egyesült Államok elnöke erre reagál, ugyanis az amerikaiak nem akarták, hogy Magyarországot is megszállják. 1922. szeptember 18-án Magyarországot felvették a Népszövetségbe.

1922-től Bethlen fő törekvése a mély válságba került gazdaság talpraállítása volt. Az új helyzetben a gazdasági élet rekonstrukciójához nagy tökebefektetésre volt szükség, ami belső forrásokból nem állt rendelkezésre, a külföldi tőke idejövételének pedig politikai stabilizáció volt az előfeltétele. Bethlen 1923 áprilisában jelentette be igényét 6-700 millió aranykorona összegű népszövetségi kölcsönre. A kisanant tiltakozására 1924. március 5-6-án a kért összeg felét, vagyis 307 millió aranykoronát (ténylegesen csak 250 milliót) kaptunk (ennek felét Anglia, másik felét további hat ország, elsősorban az USA, Olaszország és Svájc adta). A kölcsönt évi 7,5%-os kamattal terhelték meg. A kölcsön felvételével egyidejűleg vállalni kellett Magyarországnak 200 millió aranykorona (179 millió aranykorona jóvátétel + 3 évig ingyenes szénzállítás Jugoszláviának) összegű háborús jóvátétel fizetését is a győzteseknek 20 év alatt (a kölcsönt is ennyi idő alatt kellett visszafizetni). Felügyelőket küldenek Magyarországra Jeremy Smith-t (amerikai) és Tyler (angol) szakembereket. Budapest az utasításokat Genfen keresztül Párizsból kapja, a pénzügyi utasításokat pedig Londonból és New Yorkból. 1924-től erős növekedés indul országunkban egészen 1929/30-ig.

Felügyelőket küldenek Magyarországra az amerikai *Jeremy Smith* és az angol *Tyler* személyében. Budapest az utasításokat Genfen keresztül Párizsból kapja, a pénzügyi utasításokat pedig Londonból és New Yorkból. 1924-től erős növekedés indul országunkban egészen 1929/30-ig.

1924. május 24-én megalakult a Magyar Nemzeti Bank, amely a továbbiakban a bankjegykibocsátás kizárólagos jogával rendelkezett. Megkezdődött a népszövetségi kölcsön kibocsátása, s ezzel a pénzügyi stabilizáció is. 1925. december 19. kitör a frankhamisítási botrány (ld. *Windischgrätz Lajos*). 1926. december 27-én megjelenik az új pénz: a pengő és a fillér, amely aranyfedezetű valuta volt. Az államháztartás egyensúlya 1924 végére helyreállt. Az 1925 januárjában életbe léptetett vámtarifarendszer leginkább a fejletlen, de hazai nyersanyagbázissal rendelkező könnyűipari ágazatokat védte, s a nyersanyagok többségének és egyes mezőgazdasági felszereléseknek a behozatalát nem akadályozta. 1920-1930 között hazánk mezőgazdaságból élő lakosságának aránya csökkent ugyan, de még mindig 50% fölött volt. Magyarország tehát a közepesen fejlett agrár-ipari országok sorába tartozott.

Mire költötte az állam a pénzt?

- valutastabilizáció (pengő, 1926): aranyalappal rendelkező, stabil pénz, 1 dollár = 1 pengő,

- infrastruktúra fejlesztése: megindult a vasutak kétvágányúsítása és villamosítása, valamint az úthálózat fejlesztése,

- oktatási program (népiskolai törvény: 1927:XII. tc.): Gróf Klebelsberg Kuno azt mondja, hogy a háborút elvesztettük, de kultúrát meg kell tartani. Szellemi honvédelemre van szükség, kulturálisan kell felülmúlnunk a balkáni államokat. Kb. 15 ezer osztálytermet építettek, jól felszerelve. A 4 osztályos elemi népoktatás mellett általánosították a hozzáférést a polgári iskolákhoz. A polgári iskola 5. osztálytól kezdődött és 4 éves volt (a mai 8 osztályos képzéshez hasonló, azonban azzal összehasonlítani nem lehet). A polgári iskolákban elitképzés folyt, szigorú feltételeknek kellett megfelelni a tanulóknak. Egy életre munkalehetőséget biztosított a polgári iskola elvégzése. Gimnázium: a korosztály 2%-a járt ide, vasszigor uralkodott, humán és reál tagozatok közül lehetett választani. A gimnázium tkp. elitképzés volt, mely megalapozta az egész életpályát (ld. Fasori Gimnázium, *Teller Ede, Szilárd Leó, Neumann János*). Az egyetemek nagyarányú fejlesztése is folyt.

Az iparfejlesztést a magántőke végezte. Sok külföldi cég bejött Magyarországra pl.: svédek, hollandok, amerikai tőke, brit, francia, német tőke is jelen volt hazánkban, emellett az osztrákok és olaszok is hoztak tőkét. 1913-hoz viszonyítva 12%-os a növekedés, amely a csodával egyenlő. Létrejött a magyar könnyűipar, Európa közepesen fejlett nemzeti sorába kerültünk. Magyarország nemzeti jövedelme nagyobb volt, mint Ausztriáé a 1920-as évek végén (!). Gazdasági stabilizáció alakult ki. (*Pölöskei* - a kötelező jegyzet szerzője - kritikusan a 1920-as évek gazdasági fejlődésével kapcsolatban, ami azzal magyarázható, hogy a jegyzet a rendszerváltás előtt született és nem dolgoztak át egyes fontos részeket).

Mezőgazdaság a stabilizáció éveiben: az összképre a piacvesztés jellemző; Trianon előtt Magyarország látta el az örökös tartományokat, Trianon után válságos a helyzet. Van növekedés a 20-as években, a válság alatt, s 1931-35 között is. Csökkennek ugyan az árak, hiszen az árak a világpiaci függvényei. A kisanant nem vesz tőlünk semmit,

egyrészt, mert nem volt fizetőképés kereslet ezekben az államokban és hajlam sem, hogy Magyarországtól vásároljon. Magyarország számára a potenciális piacok az osztrák, az alakuló német és valamelyest az olasz piac. A magyar piac fő terméke a búza, melyet nehéz eladni. Gabonakrízis jellemző, ami azt jelenti, hogy jó terméskorokban többet akarunk exportálni, mint amennyit a piac fel tud venni. A kormányzat gyümölcskultúrák meghonosításán fáradozott. A bor jó exportcikk volt, a Horthy-korszakban piacra is találtak a borok. Almatermelés: Szabolcs, Szatmár, Bereg, Hajdú-Bihar északi része az almatermelő vidékek. Magyarország ebben az időszakban akár 1 millió tonna alma előállítására is képes volt. Az alma piaca Németország, Ausztria és Lengyelország volt. Sertéságazat: nem minden ország vásárolta (pl. az angolok inkább borjút, marhát és baromfit esznek). Barack: a Dunántúl meggazdagodott belőle, a barackpálinka jó exportcikk. Húsáruk: pl. szalámi. Cukorrépa, dohánytermesztés és új mezőgazdasági kultúrák elterjesztése jellemző a 20-as években.

1926. december 15-16.: az Egységes Párt győzelme az országgyűlési választásokon. Az 1926-os választásokkal a Bethlen-kormány elérte, hogy parlamenti ellenzéke jelentéktelen méretűvé zsugorodjék. Az Egységes Párt egyedül megszerezte a mandátumok közel 70%-át. A parlamentnek tehát nemcsak a kormány megbuktatása vált lehetetlenné, de még kellemetlen helyzetbe hozatala is. A parlamenten kívül elégedetlenkedő politizálókat pedig a csendőrség és a rendőrség hallgattatta el. Bethlennek egyedül a kormánypárt Gömbös Gyula vezette csoportja okozott gondot, melynek tagjai túl liberálisnak ítélték a miniszterelnök politikáját. Ezért Gömbös, Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Kozma Miklós és társai 1923-ban kiléptek az Egységes Pártból, majd megalakították a Nemzeti Függetlenségi Pártot, közkeletű néven a Fajvédő Pártot. Programjuk egy központosított és határozott kormányzati politika, fajvédelmük antiszemita felhangokkal párosuló hangzatos nemzet- és magyarságvédelem volt. A fajvédőknek azonban nem sikerült társadalmi támogatottságot szerezniük, s nem tudták elnyerni Horthy rokonszenvét sem, aki egyértelműen Bethlen mellé állt.

1926 végére az ellenforradalmi rendszer konszolidációja a kétkamarás országgyűlés helyreállításával befejeződött (a felsőház 1927. január 28-án alakult meg a parlament második kamarájaként). A konszolidáció eredményeként létrejött hatalmi rendszer társadalmi szempontból a nagybirtokosság, a nagypolgárság, valamint az úri középbirtokosság és a felső katonai és államhivatalnoki csoportok kompromisszumán alapult.

Politikai intézményeit és azok működését tekintve a konszolidáció alkotmányos kormányzati forma volt, amelyben a polgári parlamentarizmust autokratikus és diktatórikus elemek korlátozták. A rendszer működésében a végrehajtó hatalom abszolút elsőbbséggel rendelkezett a törvényhozással szemben, alsóbb szinteken pedig a törvényhatósági és községi autonómiákkal szemben.

VI. Magyarország 1921-1931 között

[1921 a Levente-mozgalom beindítása]

[1922. december 28. Romániában a Magyar Néppárt és a Magyar Nemzeti Párt egyesülésével megalakul az Országos Magyar Párt]

1923. március 2. Csepelen üzembe helyezik az első magyar rádióadót

1923. augusztus 2. Gömbös az Egységes Pártból kilépve megalakítja a "Fajvédő Pártot"

[1925. április 18. megnyitja kapuit az első Budapesti Nemzetközi Vásár]

1927. március 31. megszűnik Magyarország katonai ellenőrzése

- 1927. április 4-6.: Bethlen és Mussolini olasz-magyar barátsági szerződést írt alá Rómában. Kezdetben Olaszország is magyarellenes politikát folytatott, az olaszok Fiuméra igényt tartottak, amely a magyar korona része volt (Fiume a két világháború között a Jugoszláv állam része lesz). Egészen 1924-ig ellenünk játszott az olasz politika. 1924-es év fordulópontra, mivel ekkor az olaszok mellénk álltak. Kialakult ugyanis egy horizontális tengely a kisananttal szemben. A külpolitika irányítója Olaszországban ekkor Ciano gróf (Mussolini veje). Magyarország támogatta Olaszországot külpolitikai céljai megvalósításában (Abesszínia, Líbia). Az 1927-es szerződés szoros politikai együttműködést helyezett kilátásba. Magyarországon nagyra értékelték ezt a kötést, és Bethlen István, a korszak legjelentősebb magyar politikusa úgy prezentálta, mint az aktív magyar külpolitika nyitányát. Valójában nagyon sovány sikerről, nagyon relatív eredményességről volt itt szó. Magyarország kilépett ugyan a trianoni elszigeteltségből, de az olasz orientációból nem származhatott gyökeres változás. Az érdekek csak Jugoszláviával szemben voltak közelebb, ott, ahol még a magyar külpolitika is elképzelhetőnek tartotta a kiegyezést. Nem találkoztak viszont román vonatkozásban, ahol az olasz külpolitika inkább Bukaresthez, mint Budapesthez húzott. Olaszország mint nagyhatalom különben is erősen volt ahhoz, hogy a Duna-medencében magának igényelhesse a döntőbíró szerepét. Az olasz orientációt a Bethlen-kormány Lengyelország iránti közeledése egészítette ki. Ennek az volt a célja, hogy az olasz-magyar barátságnak nagyobb súlyt adjon. A tárgyalások során Pilsudski marsall, a lengyel államfő kijelentette, hogy a revízió szükségességének napirenden tartását és a békeszerződés későbbi módosítását

támogatja. Az egyetértést 1928 végén egy lengyel-magyar szerződés pecsételte meg. A Bethlen-kormány aktív külpolitikájának eredményeként a 20-as évek végére megszűnt az ország külpolitikai elszigeteltsége.

- 1927. június 21-én a *Daily Mail* című nagypéldányszámú londoni újságban a lap tulajdonosa, *Harold Sidney Harmsworth Rothermere* angol sajtómágnás, cikket jelentetett meg *Magyarország helye a nap alatt* címmel. A lord a trianoni békeszerződést a magyar etnikumot mélységesen sértő döntései miatt bírálta, s rámutatott arra, hogy a békeszerződés következtében olyan feszültség keletkezett a dunai régióban, amely akár háborús konfliktushoz is vezethet. Ezért azt ajánlotta, sőt, kívánta, hogy e veszély elhárítása érdekében az ún. utódállamok önként adják vissza Magyarországnak azokat a területeket, amelyeknek lakossága teljesen vagy túlnyomó többségükben magyar. A cikkből bontaozott ki az *Igazságot Magyarországnak! (Justice for Hungary!)* mozgalom.

- 1927. július 27-én Herczeg Ferencnek, a korszak írófejedelmének elnökletével megalakították a Magyar Revíziós Ligát. Budapest főváros közgyűlése ünnepi feliratban köszöntötte a lordot és aranytollat ajándékozott neki. A lelkesedés magasra csapott, verseket, ódákat intéztek a lordhoz, asszonyok kézimunkákat készítettek és küldtek számára, igen sokan különböző támogatást kérő levelekkel árasztották el.

Az 1920-as évek gazdasági eredményei lehetővé tették, hogy a kormány szociálpolitikai törvényeket alkosson: *Vass József* népjóléti miniszter kezdeményezésére 1927-ben kiszélesítették a kötelező betegségbiztosítást, s a kötelező jelleggel biztosítottak száma ezzel elérte az egymilliót. A húszas évek végétől a városi munkásságnak mintegy 80–90%-a részesült ebben az alapvető szociális védelemben. Egyidejűleg nőttek a biztosítottak szociális kedvezményei is. Amíg az első világháború előtt a megbetegedett dolgozó húsz héten keresztül részesülhetett ingyenes gyógykezelésben, s kaphatott táppénzt, addig most az igényjogosultság időtartama egy évre, a táppénz összege pedig a fizetés 50%-áról 55–75%-ára nőtt. A baleseti járadék a teljes munkaképesség elvesztése esetén korábban a bér 60, 1927-től 66,6%-át tette ki. Ezek a szolgáltatások a legfejlettebb országokéhoz viszonyítva is figyelemre méltók voltak. Az angliai betegségi táppénz például csak a fizetések 18–32%-át, a belseti járulék pedig 31–56%-át tette ki. Az igényjogosultság időtartama megegyezett a magyarországiával.

1928-ban bevezették a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítást, amely a munkásmozgalom régi követeléseibe közé tartozott. Nyugdíjra a férfiak 65., a nők pedig 60. életévük betöltésével tarthattak igényt. Ez a biztosítási forma a kötelező betegségi és baleseti biztosításhoz hasonlóan csak a különböző városi munkásrétegekre terjedt ki, a mezőgazdasági munkásságra nem.

Bár az 1927–28-as reform meghagyta a munkásbiztosítás önkormányzati formáját, annak hatáskörét jelentős mértékben csökkentette. A társadalombiztosítás új irányító szervének, az Országos Társadalombiztosító Intézetnek – közkeletű nevén: OTI-nak – 1928 augusztusában történt létrehozása nemcsak az állami felügyelet erősödését jelentette, hanem a Szociáldemokrata Párt befolyásának visszaszorulását eredményezte.

1928 szeptembere: Gömbös feloszlatja a Fajvédő Pártot, majd kinevezik honvédelmi államtitkárnak

[1928. október 8. Magyarország csatlakozik a Kellog-Briand-szerződéshez]

1929. május 13–20. az első könyvhét

[1929 megalakul a Sarló mozgalom Csehszlovákiában]

[1929 Jugoszláviában betiltják az Országos Magyar Pártot]

[1930 Erdélyi Fiatalok névvel magyar mozgalom szerveződik Romániában]

1930. január 20. a hágai jegyzőkönyv aláírásával megszűnik Magyarország pénzügyi ellenőrzése

1930. szeptember 1. általános sztrájk és munkástüntetés Budapesten

1930. október 12. Békés községben *Sziji Bálint* vezetésével újjáalakul a Független Kisgazdapárt

[1930 Bajcsy-Zsilinszky Endre megalakítja a Nemzeti Radikális Pártot, Rassay Károly újjászervezi a Nemzeti Szabadelvű Pártot]

1931. január 25. Bécsben osztrák-magyar barátsági szerződést írnak alá

[1931. május 15.: *XI. Pius* pápa *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikája]

1931. június 28–30.: az Egységes Párt győzelme az országgyűlési választásokon

1931. július 13. háromnapos bankzárlat elrendelésével Magyarországot is eléri a gazdasági világválság

1931. augusztus 19. lemond Bethlen István miniszterelnök

VII. Magyarország és a gazdasági válság

1. Trianon hatása a magyar gazdaságra

Az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháború előtti Európa egyik legnagyobb, bár nem túl fejlett országa volt, ahol a történelmi Magyarország önmagában véve is jelentős tényezőnek számított. A Monarchia az első világháborús vereség következtében, a külső és belső érdekek együtthatásának eredményeképpen megingott, majd a nagyhatalmi érdekeknek megfelelően "kiiktatták" az európai hatalmak sorából. Területét korábbi ígéreteknek megfelelően osztották fel és a korábbi egységes piac helyén önálló szuverén államok és azok önálló piacai jöttek létre.

Az 1920-as trianoni békeszerződés következtében Magyarország területében, népességében és gazdaságában olyan károsodásokat szenvedett, melynek következtében Magyarország környezetében minden tekintetben a legkisebb, gazdaságilag, katonailag a leggyengébb, a nemzetközi megkötöttségek miatt a legkiszolgáltatottabb ország lett.

Az új államterület természeti adottságai is alapvetően megváltoztak. Az egységes, a Kárpát-medencét szinte hiánytalanul kitöltő medenceállam helyén olyan medenceközponti ország jött létre, melynek vízgazdálkodása, árvízvédelme a környező országoktól vált függővé. A korábbi természetes védelmi potenciál (Kárpátok hegyvonulata) helyett az új határok katonailag nyitottá váltak. Természeti kincseink jelentős része a környező országokba került.

A határváltozások következtében alapvetően újrendeződött az ország gazdasági szerkezete. A mezőgazdaság és az ipar megmaradt értékei aránytalanok voltak. Például az új határokon belül maradt a szántóföld 38,6%-a, a szőlőterület 62,5%-a, de az erdőterület 12%-ra csökkent. A szarvasmarhaállomány 30%-ra, a juhállomány 28%-ra csökkent. Az ipar tekintetében a változások még szélsőséesebbek voltak. A széntermelés kb. 65%-a, de a vasérctermelés 15%-a maradt meg, valamint teljesen megszűnt nemesérc és sókitermelés. Az összes gyáripari potenciál 53%-a esett az új államterületre (de a malomipar 90%-a!). A megmaradt gazdasági struktúra aránytalanul vált, a fejlődés megtört és ezeket a tendenciákat erősítette a kölcsönös elzárkózási politika. Új vámhatárok, vámtarifák és gazdaságpolitikák alakultak ki a korábbi egységes piac helyén.

Döntő változások következtek be a közlekedési hálózatban, elsősorban a vasúthálózatban. A nagy transzverzális vonalak a határ másik oldalára kerültek (jelentős részben a vasútvonalak birtoklása miatt vonták meg a magyar-román és a magyar-csehszlovák határokat), ugyanekkor az ország vasútsűrűségi mutatói a centrális hálózat megmaradt részei miatt jelentősen javultak.

A "sors iróniája" ha a fejlettségi mutatókat vizsgáljuk, akkor a legtöbb tekintetben az állapítható meg, hogy az új államterület szinte minden vonatkozásban fejlettebb lett, csökkentek a területi fejlettségbeli különbségek.

2. Magyarország a két világháború közötti időszakban

A pénzügyi stabilizáció megteremtése érdekében új nemzeti valutát vezettek be, a Pengőt. Az első évek fő feladata a stabilizáció megteremtése volt, ki kellett az új ország működése kereteit, újra kellett formálni, illetve át kellett szervezni a belső és külső politikai és gazdasági kapcsolatokat, meg kellett teremteni a nemzeti valutát. A gazdaság, a társadalom, a politikai intézményrendszer stabilizációját eredményesen oldotta meg az ország, a nehéz körülmények ellenére a nemzeti jövedelem tekintetében 1929-re mintegy 10%-os növekedést, az I. világháború utáni mélyponthoz képest pedig rendkívül jelentős gazdasági növekedést tudott produkálni.

A gazdasági válság okai:

- az óceánon túl lezajlott a 3. ipari forradalom. Megindult a gépkocsigyártás (Ford, Chrysler, General Motors), az autó tömegcikké válik. Amerikában 1928-ban 30 millió autó futott az utakon, minden negyedik emberre jutott egy autó. A második fontos iparág a repülőgépgyártás volt, interkontinentális járatokat indítanak. Fő gyártók: MD (MacDonald-Douglas), Boeing, Lockheed. Utasszállító gépe gyártása jellemző. A harmadik fontos terület az elektromos tömegcikk gyártása. Pl.: mosógép, porszívó, centrifuga, mosogatógép, padlófényszóró, telefon, rádió, televízió (kísérleti stádiumban van, a 30-as években indul el a sugárzás) Ez akkora üzlet volt, mint az autógyártás. Műanyagok: nylon (5 ezer (!) dollárba került 1 pár harisnya).

- új fogyasztási cikkekben megjelenő ipari forradalom zajlik, amely kihat Ausztrália, Kanada és Skandinávia iparára is,

- Amerika ekkor a világtermelés felét adja. 1920: 53 %, 1928: 43%. 1920-28 között Európa is talpraállt. Amerika a világ legnagyobb tőkeexportőre, 1929-ig minden kontinensre óriási tőkét exportál, azért, hogy nyersanyagot szerezzen. Latin-Amerika 4 milliárd dollárt, Kanada 1-1,5 milliárd, Európa 5 milliárd, Ausztrália 3 milliárd, Ázsia 7 milliárd dollárt kap. A korporációk forradalma folyik, valamint a vállalatok nagyfokú multinacionalizálódása.

1929. október 24.: a fekete csütörtök (a magyar szakirodalomban - az időeltolódás miatt - fekete péntek): az értékpapírpiacon összeomlás a New York-i tőzsdén. 1929. október 29., New York (fekete kedd): újabb eladási láz, rengeteg részvény cserélt gazdát. A szeptember 3-án 381 ponttal (1926 = 100) tetőző tőzsdei árfolyamindex november 13-ára 198 pontra esett vissza. Általános túltermelési válság alakult ki. Amerika magával rántotta az egész világgazdaságot. A válság hatása: a szabadkereskedelem felmondása zajlik, vámkorlátozásokat vezetnek be, az aranyalapról letérnek az államok kereskedelmi háború körvonalai rajzolódni kezdnek. Amerika dömpingáron rázúdította a világra az áruát. Németországot és Nagy-Britanniát (1929-ben), Magyarországot, Franciaországot is a kútba rántja. 1932 nyarán és őszén 70 %-os a visszaesés. Üzemek zárnak be, megnő a munkanélküliség. Amerikában 13 millió a munkanélküliek és részben foglalkoztatottak aránya. Németországban 5,5 millió ember van az utcán. Nagy-Britanniában nem érződött annyira a visszaesés, 18-20 %-ra rúgott. Franciaországban megkésve jelentkezik a válság, és kb. 25 %-os. A gyarmataikra támaszkodva sikerül túlélniük a nehéz időszakot.

Az 1929-1933-as gazdasági világválság megtörte a belső gazdasági fejlődés pályáit, korlátozta lehetőségeit. 1933-ban a nemzeti jövedelem névleges értéke az 1929. évi 55%-ára esett vissza, s 1938-ban is csak mintegy 7%-kal haladta meg a válság előtti szintet. A válság következtében megszorító intézkedéseket hoztak, pl. a közszolgáltatásban dolgozók fizetését jelentősen csökkentették. Az új magyar állam gazdasága sebezhetőnek bizonyult.

Magyarországon az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1937/1938-ban kb. 120-130 akkori USA dollárra volt tehető (az európai átlag 200-220 dollár volt). Magyarország 1938-ban közepesen fejlett országgá vált. A nemzeti jövedelem előállítás, azaz a gazdaság szerkezete jelentősen nem változott, némileg nőtt a mezőgazdaság részesedése, s lényegét tekintve stagnált az iparé.

A nemzetközi hitel- és pénzügyi kapcsolatok helyreállítása a gazdaság szempontjából rendkívül fontos volt. 1924-től kezdve rövid és hosszú lejáratú hitelek formájában érkezett be külföldi tőke, majd nagyobb mértékben megkezdődött a működő tőke beáramlása az iparba. Elsődlegesen az amerikai, angol, német és kisebb részben francia tőke szerzett érdekeltséget a magyar gazdaságban. A külföldi tőke aránya 1929-ben 28%, majd fokozatosan csökkent, 1938-ban már csak 24% volt. A háború kitörése után német gazdasági behatolás révén ismét emelkedett a külföldi tőke részesedése.

A háborúra való tudatos felkészülés - a győri fegyverkezési program - a gazdasági növekedés motorjává vált. A kormány 1 milliárd pengő beruházást irányzott elő, melynek 60%-a közvetlen, 40%-a pedig közvetett hadiipari jellegű célokat szolgált. A gazdaság, mindenekelőtt az ipar háborús konjunktúrája jelentős szerkezeti és területi átrendeződéseket idézett elő a magyar gazdaságban.

3. A gazdaság ágazati struktúráinak változása a két világháború között

a. a mezőgazdaság

Az állami beavatkozással és garanciával végrehajtott, Nagyatádi Szabó István nevéhez fűződő, meglehetősen mérsékelt 1920. évi földreform során mintegy 927 ezer katasztrális hold földet osztottak ki, a nagybirtokok területének kb. 10%-át igénybe véve. A földreform végrehajtása után némileg módosult a birtokstruktúra, de alapvető változások nem történtek.

A földterületek mintegy 30%-át foglalták el a nagybirtokok, melyek elsősorban állami vagy önkormányzati, vallási stb. tulajdonban voltak. A közép- és kisbirtokok aránya a földterületek 60%-a volt. A maradék 10%-on (törpebirtokok) dolgozott 1,2 millió törpebirtokos.

A mezőgazdasági termelésen belül vezető szerepe a szántóföldi művelésnek volt, ezen belül is a gabonatermelés volt a meghatározó. A különböző szántóföldi növények termésátlaga az időszak alatt nem vagy csak alig emelkedett, az időjárásban mutatkozó ingadozások a termésátlagokban is megmutatkoztak. A kert, gyümölcs- és szőlőtermesztés a két világháború között jelentősen fejlődött, a gyümölcs- és szőlőtermesztés a korszak gazdaságpolitikájának egyik favorizált ágazata volt. A faállomány nagymértékben gyarapodott, de a minőségi mutatók is jelentősen javultak. A termelés különösen a Duna-Tisza közén koncentrálódott. 1930 nyarán a kormány - a gabonatermelés válságát enyhítendő - bevezette az ún. *boletta*-rendszert, melynek értelmében a termelők minden mázsa eladott gabona után a vételáron felül gabonajegy (bolettát) kaptak a vevőtől, melyekkel adót lehetett fizetni, ill. készpénzre lehetett váltani. A boletta-rendszer segített ugyan a birtokosokon, de drágította a városi lakosság kenyérellátásának költségeit. A szőlőtermelés és a vele kapcsolatos bortermelés erősen ingadozott. Az ágazat legnagyobb problémáját (már akkor is) az jelentette, hogy az évi bortermelés mindössze 10%-a volt jó minőségűnek és exportképesnek tekinthető.

Az állattenyésztés belső struktúraátalakuláson és fajtaváltásokon ment keresztül. A szarvasmarhatenyésztés a korszak jelentős részében válsággal küszködött, az állomány jelentősen csökkent, viszont a korszak során lejártszodó fajtaváltás miatt a tej- és húsfajták jelentősen javultak. A szarvasmarhatartás a Dunántúl dombvidékein volt a legjelentősebb. A lótenyésztés fontosságát a mezőgazdasági igaerő adta, hiszen a gépesítés foka a korszakban még nem volt jelentős. Legdinamikusabban a sertésállomány nőtt, az új fajták mellett a mangalica is jelentős fajta maradt a kisbirtokosok körében. A juftenyésztés a kornak másik válságágazata volt, állománya jelentősen csökkent a két világháború között.

Összeségében a mezőgazdasági termelés élőmunkaigényes maradt, bár a technikai háttér is modernizálódott valamelyest. A cséplés teljes gépesítése mellett megkezdődött a talajmunkák kiterjedtebb gépesítése is. Állami támogatással az öntözött területek nagysága kis mértékben emelkedett. Szintén állami pénzen új növények termelésével is kísérleteztek, de ezek többsége nem vált be.

b. bányászat és kohászat

Az államhatár változása a bányászatban és a kohászatban jelentős visszaesést jelentett, nagy bányászati és kohászati központok kerültek Romániába és Csehszlovákiába. Az országban maradt szénbányák kitermelése jelentősen növekedett, de még így sem tudta fedezni a hazai szükségleteket. A szénbányászat lényegében három tulajdonos - Magyar Általános Kőszénbánya Rt., Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és az osztrák Duna Gőzhajózási Társaság -

kezében összpontosult. 1930-ban a földgáz, 1937-ben a kőolaj kitermelése kezdődött meg Magyarországon. Bükkszék, majd különösen Budafapuszta mezőin folytatott termelés gyorsan bővült, országos, sőt rövid ideig európai jelentőségű volt. 1939-ben a kőolajtermelés 143 ezer tonna, majd a háborús szükségletek miatt 1943-ra már 842 ezer tonnára nőtt. Ércek közül vasérctermelés Rudabányán, bauxittermelés pedig Gánton folyt elsősorban.

A vas- és acélgégyártás az állami beruházásokhoz kötődött elsődlegesen. A világválság idején a termelést korlátozták, az ország hat kohója közül csak négy működött. A második világháborút megelőző fegyverkezési program erőteljesen hatott az ágazat termelésének növekedésére, technikai-technológiai korszerűsödésére. A két világháború között a kohászatban egy teljesen új szakágazat jelenik meg, az alumínium kohászata. 1934-ben Mosonmagyaróváron timföldgyár, 1935-ben Csepelen alumíniumkohó, Ajkán pedig timföldgyár és kohó létesült. Megkezdődött a Duna-völgyi timföldgyár építése is, de a háború alatt nem fejeződött be. Az új ágazatban meghatározó volt a német tőke jelenléte. A kohászati bázisok fejlesztésében és területi elhelyezkedésében a stratégiai helyzet volt döntő. 1938-tól felgyorsult a nehézipar fejlődése. Egy év alatt az állami fejlesztések révén 30%-kal nőtt a foglalkoztatottak aránya, a gazdaság szerkezetében a nehézipar meghatározóvá válik.

c. egyéb iparágak helyzete

Az első világháború alatti háborús konjunktúra után az ipar elvesztette piacainak jelentős részét. A rövid stagnálást követően fokozatosan nőtt a gyárak száma az országban. A válság alatt megtörik a fejlődés, majd 1933-tól kezdve ismét megindulnak az új alapítások, fejlesztések. Az időszakban módosult az ipar ágazati szerkezete is. A Monarchia idején szinte nem is létező magyar textilipar a 20-as években honosodik meg az országban. A beruházások közel egyharmada a textiliparba irányult. A magyar gazdaságpolitika rendkívüli erőfeszítéseket tett a pamutipar, gyapjúipar fejlesztése érdekében, elsődlegesen valutavédelmi szempontokkal indokolták a késztermék behozatal korlátozását. A fejlődő textilipar rendkívül dinamikusan növelte termelését. A szinte teljeskörű belső ellátás mellett 1928-ban 60 millió pengő értékű exportjával már a legtöbbet exportáló iparággá vált.

Gyors növekedés és termelésbővülés játszódott le a gépipar, az elektrotechnikai ipar és a vegyipar területén is. Ezek az iparágak - részben magyar találmányok alkalmazása révén (ezek közé tartozott pl. *Bláthy Ottó* árammérője, az Egyesült Izzólámpagyár kriptonégője, az Orion rádiókészülékei) - az átlagnál gyorsabban korszerűsítették termelésüket és termékeiket. A nagy cégek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a műszaki fejlesztésnek, a nemzetközileg is versenyképes termékek előállításának, és egész ágazatok, illetve termékcsoportok (gyógyszeripar, rádiótechnika, elektrotechnika, közlekedési gépgégyártás) kerültek a világ élvonalába, és alapozták meg a magyar ipar jó hírét.

Az ipar területi megoszlása azonban rendkívül egyenlőtlenül alakult. Az ipar abszolút központjává a főváros vált. Budapesten és környékén koncentrálódott mind a tömegtermelés, mind pedig az innovációt hordozó új ágazatok minőségi termelése is. 1938-ban a nagyipari munkásság több mint 50%-a a fővárosban és közvetlen környékén állt alkalmazásban. Kisebb ipari tengely alakult ki a Duna mentén Budapest és Győr között. Az ipar területi koncentrációjának harmadik területe Borsod, Nógrád megye lett. A közép-dunántúli iparvidék kialakulásának alapjait stratégiai fekvése határozta meg, emiatt az állam jelentős szerepet vállalt a térség iparosításában.

d. Az infrastruktúra változása

Az ország infrastruktúrája, különösen a közlekedési és azon belül a közúti hálózat jelentős mennyiségi és minőségi fejlődésen ment keresztül a két világháború között. A kiépített közutak hossza az 1920. évi 16500 km-ről az 1930-as évek végére 35 ezer km-re nőtt. A közúti közlekedés a 20-as évektől vett nagyobb lendületet. 1937-ben már 16400 személygépkocsi, 4800 tehergépkocsi és mintegy 10 ezer motorkerékpár közlekedett a közutakon.

A közúti közlekedés gyors fejlődésével szemben a vasúti közlekedés stagnált. A vízi közlekedés és főleg szállítás teljesítménye a háború előtti töredékére esett vissza. Ebben meghatározó tényező volt a tengeri kijárat elvesztése. Történtek kísérletek a tengeri hajózás újbóli megteremtésére, de lényegi növekedés csak a dunai hajózásban következett be.

A légi közlekedés kifejlődését sokáig a békeszerződés feltételei akadályozták, de fokozatosan kialakult a rendszeres bel- és főleg külföldre irányuló légi közlekedés. 1936-ban a járatok száma már meghaladta a 3000-et, a szállított utasok száma megközelítette a 20 ezret.

Az ország infrastruktúrájának ellátottságának javítása szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírt a villamosítás és a hírközlés alaphálózatának kiépítése. 1920-ban az ország lakosságának mintegy 40%-a lakott villamos energiával ellátott településeken. Ez az arány 1938-ra 70%-ra emelkedett.

e. a külkereskedelem sajátosságai

A külkereskedelmi forgalom nagyfokú ingadozásokat mutatott a két világháború közötti időszakban. A független magyar államnak ki kellett alakítania önálló külkereskedelmi politikáját, amely végülis Európa és ezen belül Ausztria központúvá vált. A 20-as években a külkereskedelem több mint 50%-a irányult Ausztriába, az arány fokozatosan

csökkent, de így is az Anschluss-ig Ausztria maradt meghatározó gazdasági partnerünk. Az 1930-as évektől kezdve mind a kivitel mind pedig a behozatal politikai indíttatásúvá vált. A gazdasági megállapodások (1934 magyar-olasz-osztrák) elősegítették a külkereskedelem fejlődését, de az ideológiai-politikai szembenállás le is szűkítette annak irányát.

1935-1936-ra Németország vált a legfontosabb kereskedelmi partnerünké. A külkereskedelem nagyságrendje és áruösszetétele lényegében azt tükrözte, hogy a magyar gazdaság fokozatosan alárendelődött a német gazdaság igényeinek. Magyarország rövid idő alatt "beilleszkedett" a német gazdasági munkamegosztás rendszerébe és gazdasági tekintetben a "német élettér" szerves részévé vált.

Az 1937. évi külkereskedelmi forgalom értéke és területi megoszlása jelentős részben visszatükrözte az államközi kapcsolatok jellegét és intenzitását. A politikai kapcsolatok már elsődrendűvé váltak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakulásában, de még béke volt és így a külkereskedelem teljes politikai meghatározottságáról még nem lehetett beszélni.

VIII. A Gömbös-éra

1931. augusztus 24-én megalakul Károlyi Gyula kormánya (az "impotencia kormánya"), a hadügyminiszter Gömbös Gyula. Károlyi Gyula francia kölcsönökkel akar úrrá lenni a válságon, ám végülis nem tudott kölcsönt szerezni. A válságkezelés központjában az állami kiadások lefaragása, a beruházások mérséklése, ill. az állami hivatalnokok elbocsátása, ill. fizetésének csökkentése állt.

1931. szeptember 13.: *Matuska Szilveszter* biatorbágyi merénylete.

1931. szeptember 19.: a kormány statáriumot rendel el

[1931: az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék létrehozása]

[1932 márciusa: a KMP Harci Programot ad ki]

[1932 áprilisa: a Népszava betiltása]

[1932. április 7.: tüntetések Budapesten ("Munkát, kenyeret!")]

[1932 nyarán Lausanne-ban megszüntetik Magyarország jóvátételi kötelezettségét]

[1932. július 28.: Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése]

1932. október 1.: Gömbös Gyula alakít kormányt. A Gömbös-kormány hivatalba lépése még nem jelentett gyökeres szakítást az addigi hatalomgyakorlással. A miniszterelnöki expozé hangsúlyozta, hogy az új kormányfő lemond az egykori fajvédő program megvalósításáról. Gömbös tudomásul vette, hogy a nagytőke ellenében neki sem sikerülhet a tartós kormányzás. A kormányzati rendszert – elsősorban taktikai megfontolásokból – csak fokozatosan kívánta átalakítani. Azt is tudta, hogy az adott társadalmi struktúra gyökeres megváltoztatása nélkül a jobboldali radikális célok – amelyeket gyűjtőnéven szegedi gondolatként kértek rajta számon az elégedetlenkedők – megvalósíthatatlanok. A társadalom szerkezetének megváltoztatása pedig csak hosszú távon lehetséges. Ehelyett a nagy érdekesoportok közötti kompromisszum, a nemzeti egység és a társadalmi megbékélés programját hirdette meg. Az eredetét tekintve nagyrészt zsidó nagypolgárság megnyugtatója érdekében "revideálta álláspontját a zsidókérdésben", amint ezt bemutató beszédében hangoztatta. A nagybirtokosokat ugyanakkor arról biztosította, hogy földbirtokreform tervei a nagyüzem és kisüzem közötti egészséges egyensúly megteremtésére irányulnak, amelyben a kettő kiegészíti egymást.

1932. október 25.: a 95 pontos Nemzeti Munkaterv közzététele (a munkásoknak munkát, a parasztoknak földet, a vállalkozóknak olcsó hitelt, a gazdaságnak pedig piacot ígért). Szociális demagógia, totális fasiszta hatalom megteremtésének programja. Cél: egységes nemzeti világnézet, fasiszta típusú tömegpárt, olasz mintájú korporációs rendszer. Meghiúsul, ennek oka, hogy a társadalom nagy része ragaszkodik a Bethlen féle parlamentáris rendszerhez

1932. október 27.: az Egységes Párt átalakul s felveszi a Nemzeti Egység Pártja nevet

[1932 novembere: Gömbös római útja]

1933. január 30.: Hitler lett a német kancellár. Németországa ellensúlyozta az antant hatalmát, s Magyarország - bár letérhetett az antant-kényszerpályáról - hamarosan német kényszerpályára került. Hitler Németországa nem vette figyelembe a békeszerződést és meghirdeti a 4 éves tervet: Elkezdődik a hadiipar fejlesztése: Magyarországon is gyártanak hadianyagokat, megindul a harckocsigyártás (Győr). Tehergépkocsi-gyártás: az összes német cég tehergépkocsi gyártott. Megindul a Volkswagen program, a VW bogár tömeggyártása. A repülőgépipar talpraállása (Heinkel, Junkers, Messerschmidt, Dornier), tengeralattjárók gyártása (Peenemündében indul meg). A Wehrmacht felállítása (1934): 1,6 millió fő, általános hadkötelezettségen alapul; légierő (Luftwaffe) felállítása. Németország katonai lépéseket is tesz, 1935-ös Saar-vidéki népszavazás után Németország mozgósít. De Gaul könyvet írt arról, hogy a németeknek nagyobb hadserege, mint a franciáknak, öt hazaárulás miatt eltávolítják.

1933. június 17-19.: Gömbös berlini látogatása. Megkezdődik a nyílt tekintélyuralom kiépítése Magyarországon (parlament kiiktatása, rendeleti úton való kormányzás, a meglevő szabadságjogok további korlátozása).

Protekcionalista gazdaságpolitika (kivétel támogatásának fokozása, piacszerzés, külkereskedelmi szerződések megkötésének előkészítése). Tartós kereskedelmi megállapodás Ausztriával.

[1933. július 23-26.: Gömbös és Kánya Olaszországban]

1934. február 6.: Magyarország felveszi a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval

1934. március 17.: magyar-osztrák-olasz egyezmény: a római jegyzőkönyv

1934. május: *Gömbös-Eckhardt* paktum (Eckhardt a Kisgazdapárt elnöke): titkos egyezmény, melyben a Kisgazdapárt támogatja a Gömbös-kormányt az általános és titkos választójog bevezetése fejében.

1935. március 4.: Szálasi Ferenc megalakítja a Nemzeti Akarat Pártját

[1935. március 18.: Gömbös Gyula szegedi választási beszédében egypártrendszerrel, totális államról, korporatív berendezkedésről (szakszervezetek betiltása, helyettük korporációk, melynek elnökeit a kormány nevezi ki 5 évre) beszél.]

1935. március 31. - április 7.: kormánypárti diadal az országgyűlési választásokon

[1935. április 14.: Zilahy Lajos a Pesti Naplóban Új Szellemi Frontot hirdet]

1935. április 16.: Gömbös Gyula találkozik népi írókkal (Zilahy, az ÚSZF kudarca)

1935. június: bevezetik a 48 órás munket

[1936. június 21.: Csehszlovákiában megalakul az Egyesült Magyar Párt]

1936. augusztus 22.: Horthy kormányzó először látogat Hitlerhez

1936. október 6.: Münchenben meghal Gömbös Gyula miniszterelnök

A Gömbös-kormány (1932. X. 1. - 1936. X. 12.)

- belügyminiszter: Keresztes Fischer Ferenc (1932–1935), Kozma Miklós (1935–1936)

- külügyminiszter: Puky Endre (1932–1933), Gömbös Gyula (1933), Kánya Kálmán (1933–1936)

- honvédelmi miniszter: Gömbös Gyula (1932–1936), Somkúthy József (1936)

- pénzügyminiszter: Imrédy Béla (1932–1935), Fabinyi Tihamér (1935–1936)

- földművelésügyi miniszter: Kállay Miklós (1932–1935), Darányi Kálmán (1935–1936)

- iparügyi miniszter: Bornemisza Géza (1935–1936)

- kereskedelemügyi miniszter: Fabinyi Tihamér (1932–1935), Bornemisza Géza (1935)

- kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter: Bornemisza Géza (1935), Winckler István (1935–1936)

- igazságügyminiszter: Lázár Andor

- vallás- és közoktatásügyi miniszter: Hóman Bálint

VIII. Magyarország a II. világháború előestéjén

1936. október 12. Darányi Kálmán kormánya. Németbarát politika, de a fasiszta csoportok visszaszorításával.

1937. március 15. a Márciusi Front zászlóbontása]

[1937. április 15.: Szálasi letartóztatják és a Nemzeti Akarat Pártját felosztatják]

[1937. október 2-3. a Márciusi Front makói tanácskozása]

[1937 *Szent-györgyi Albert* biokémikus Nobel-díja]

[1938 Romániában felosztatják az Országos Magyar Pártot]

[1938. február 21. Szálasi rendőri felügyelet alá helyezése]

1938. március 5.: a győri fegyverkezési program meghirdetése. Magyarországon az antiszemita törvénykezést Darányi Kálmán 1938. március 5-én Győrben elmondott beszédében alapozta meg. Ebben a fegyverkezési program meghirdetése mellett azt is leszögezte, hogy van zsidókérdés Magyarországon, és ezt a problémát törvényes úton rendezni kell.

1938. május 14.: Imrédy Béla kormánya.

1938. május 25-29. a katolikus egyház XXXIV. Eucharisztikus Kongresszusa Budapesten

1938. május 29. az első zsidótörvény. Darányi – ígéretéhez híven – április 8-án benyújtotta törvényjavaslatát "a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról". Magyarországon magyar állampolgárok "faji" megkülönböztetéséhez az első lépést e javaslat elfogadása, az 1938. évi XV. tc., az ún. első zsidótörvény jelentette. Ez kimondja, hogy a sajtókamarában, a színművészeti és filmművészeti kamarában, az ügyvédi, mérnöki, orvosi kamarában, valamint egyes vállalatok értelmiségi munkaköreiben a zsidók aránya nem haladhatja meg a húsz százalékot. Igaz ugyan, hogy e törvény nem határozza meg, ki tekintendő zsidónak, viszont a kivételezetteket felsoroló 4. § b. pontja szerint nem tartozik a húsz százalékba az, "aki az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt tért át valamely más, bevett felekezetbe és megszakítás nélkül ugyanennek a felekezetnek a tagja".

[1938. július 6. Szálasi Ferencet 3 évi fegyházra ítélik]

1938. augusztus 22.: a Kisantant konferenciáján kötött bledi egyezményben a Kisantant elismeri Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát

1938 szeptember 4-én Imrédy "csodás forradalmat" hirdet kaposvári beszédében. Berlinből visszatérve Imrédy új kormányprogramot hirdetett meg, s félreérthetetlenül kifejezésre juttatta, hogy reformjait nem a konzervatív politika talaján, hanem az adott rendszer egész struktúrájának átforgatásával kívánja megvalósítani: "Teljes tudatában vagyunk annak, hogy ennek az országnak [...] szociális rétegződését sok tekintetben át kell alakítanunk [...] Nagyszabású átépítés folyik, hogy a nemzetnek a háza új időknek új viharaival dacolni tudjon." Az átalakulás elvi alapjaként most is, mint bemutatkozáskor, "a koreszméknek, a népi egységnek és a szociális igazságnak magyar módon való megvalósítását" jelölte meg. De amíg májusban élesen elítélt minden "forradalommal való kacérkodást", és könyörtelen leszámolást ígért mindazokkal, akik "felforgató" tevékenységet fejtenek ki, most maga hirdette: "forradalmat csinálunk, de csodás forradalmat, amelyet [...] a történelemben példaként fognak emlegetni mint a huszadik század nagy magyar csodáját."

1938 október elején Imrédy bejelentette a minisztertanácsnak, hogy szükségesnek tartja a rendeleti úton való kormányzás bevezetését. A jogfolytonosság elvének megfelelően, a képviselőházat még egy ülésre hívta volna össze, amelyen meg kívánta szavaztatni a törvényes felhatalmazást a szükségrendeletek kibocsátására. Imrédy elgondolásai a hatalom koncentrálására nagy felháborodást és megrökönyödést váltottak ki politikai körökben. Már az október 4-ei minisztertanácson, ahol a javaslat először felmerült, a résztvevők nagy része szembeszállt a kormányfővel. Különösen Keresztes-Fischer Ferenc ellenezte határozottan a rendeleti kormányzás bevezetését. Imrédy ragaszkodott véleményéhez, mire többen lemondással fenyegetőztek. Horthy azért nem fogadta el Imrédy javaslatait, mert szerinte "a külpolitikai helyzet tisztázódásáig a régi módon kell kormányozni". Október végére a belső helyzet rendkívül feszültté vált. Nyílt összecsapás mégsem bontakozott ki, a válság érdekes sajátossága a szaggatottság volt. A külső fejlemények egyes pontokon lehűtötték a kedélyeket, a szemben álló felek időnként abbahagyták a vitákat, majd annál hevesebben folytatódott a küzdelem.

1938. november 2.: az első bécsi döntés a fegyveres beavatkozás elmaradása ellenére visszajuttatta Magyarországnak a Felvidék déli részét (12 ezer km² terület egymillió - többségében magyar - lakossal). A német-olasz döntőbírótság azonban nem elégítette ki a magyar igényeket. A hadseregvezetés és a szélsőjobboldali körök a kormány Németországgal szembeni óvatoskodó politikáját okolták a szerintük szerény eredményért, s egyértelműbb állásfoglalást követeltek. Imrédy is úgy vélte, Hitler bizalmát és jóindulatát kell elnyerni, enélkül a további területi revíziós lépések nehezen képzelhetők el.

Imrédy úgy vélte, hogy a diplomáciai siker eléggé megerősítette tekintélyét, és ismét kísérletet tehet a diktatórikus teljhatalom megszerzésére. Ezúttal – okulva az októberi kudarcból – nem kérte nyíltan a korlátlan felhatalmazást, hanem megpróbálta becsempészni abba a törvényjavaslatba, amely a visszatért területek Magyarországhoz történő visszacsatolásáról intézkedett. Sztranyavszky, Mikecz és Bornemisza miniszterek azonban szembefordultak Imrédyvel, aki a várható parlamenti ellenállásra is tekintettel kénytelen volt a szöveget úgy megváltoztatni, hogy a felhatalmazás kifejezetten és kizárólag a visszakért területek viszonyainak rendezésére vonatkozzék. A képviselőház a módosított javaslatot november 12-én végül törvényerőre emelte, ez azonban még átmeneti fegyverszünetet sem eredményezett. Kiderült, hogy a kormányon belül az ellentét feloldhatatlanná vált.

November 15-én a kormány benyújtotta formális lemondását, melyet Imrédy a területváltozással indokolt. Valójában azonban az első bécsi döntésből következő "közjogi megfontolások" csupán megfelelő ürügyet szolgáltattak arra, hogy megszabaduljon a kabinet belüli ellenzékétől. Az új kormány még aznap megalakult, de összetétele jelentősen módosult. Sztranyavszky Sándor helyett gróf Teleki Mihály lett a földművelésügyi miniszter, Mikecz Ödön Tasnády-Nagy András váltotta fel az igazságügyi minisztérium élén, Bornemisza Géza helyébe Kunder Antal került, aki egy kézbe vonta össze a kereskedelem- és iparügyi tárcákat, Rátz Jenő Bartha Károly követte a honvédelmi minisztérium élén, és Jaross Andor tárca nélküli miniszteri minőségben megbízást kapott a visszacsatolt területek ügyeinek intézésére. Teleki Mihály és Kunder Antal a NEP (Nemzeti Egység Pártja) szélsőjobboldalát képviselte, s Jarossról is hamarosan kiderült, hogy Imrédy híve.

1938. november 26.: megalakul a magyarországi Volksbund (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*)

[1939. január 6. Imrédy Béla meghirdeti a Magyar Élet Mozgalmat]

[1939. február 3. a nyilasok robbantásos merénylete a Dohány utcai zsinagóga ellen]

1939 februárjában - mivel ősei között zsidó is volt - Imrédynek be kellett nyújtania lemondását.

Imrédy Béla kormánya (1938. V. 14. - 1939. II. 16.)

- belügyminiszter: Keresztes-Fischer Ferenc
- külügyminiszter: Kánya Kálmán (1938), Imrédy Béla (1938),
- Csáky István (1938–1939)
- honvédelmi miniszter: Rátz Jenő (1938), Bartha Károly (1938–1939)
- igazságügy-miniszter: Mikecz Ödön (1938), Tasnádi Nagy András (1938–1939)

- pénzügyminiszter: Reményi-Schneller Lajos
- földművelésügyi miniszter: Sztranyavszky Sándor (1938), Teleki Mihály (1938–1939)
- iparügyi miniszter: Bornemisza Géza (1938), Kunder Antal (1938–1939)
- kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter: Imrédy Béla (1938), Kunder Antal (1938–1939)
- vallás- és közoktatásügyi miniszter: Teleki Pál

VIII. Teleki Pál második kormánya

1939. február 16. Teleki Pál kormánya (a kormányzó a kormány politikájának jobbratulódása miatt menesztette Imrédyt)

1939. február 22. a Nemzeti Egység Pártja felveszi a Magyar Élet Pártja nevet

1939. február 24. Magyarország csatlakozik az Antikomintern Paktumhoz

1939. február 25. a Magyar Nemzeti Szocialista Párt - Hungarista Mozgalom betiltása

1939. március 8. *Hubay Kálmán* vezetésével megalakul a Nyilaskeresztes Párt

A kormányt és a hadsereget egyaránt felkészületlenül érte Hitler 1939. március 13-ai üzenete: szabad kezet ad Kárpátalja megszállására, amit március 15-én meg is kell kezdeni. A magyar hadsereg így újoncokkal volt kénytelen felvonulni és akcióba lépni. Nagyobb ellenállásba azonban sehol sem ütközött, s három nap alatt elérte a magyar–lengyel határt. A kormány örömmel vette tudomásul a katonai akció sikerét. Nem úgy Werth, aki a kormányt marasztalta el a váratlan, felkészülés nélküli akcióért, mert az a súlyos kudarc lehetőségét is magában hordozta, ami megtépázta volna a honvédségnek és vezetésének a tekintélyét.

1939. március 15. a magyar honvédség megkezdte Kárpátalja visszacsatolását

1939. április 11. Magyarország kilép a Népszövetségből

1939. május 5.: második zsidótörvény (1939:IV. tc.) elfogadása. Az országgyűlés elfogadta a "zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" szóló törvényeket. Az új, faji törvény alapján vallásától függetlenül zsidónak minősült "[...] aki ömaga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja, vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait." Az első zsidótörvényben felsorolt értelmiségi pályákon az arányszámot hat százalékra, a vállalatok értelmiségi munkakörben foglalkoztatott alkalmazottainál tizenkét százalékra korlátozza. Az 5. § pedig külön kiemeli, hogy "tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába".

1939. május 28-29.: országgyűlési választások: kormánypárt 70%-os támogatottsága;

1939. június 29. a Nemzeti Parasztpárt megalakulása Makón

1939. szeptember 2.: Olaszország nem hadviselőnek nyilvánítja magát. A magyar kormány kivételes hatalmat léptet életbe. Szeptember folyamán a magyar kormány nem engedélyezi, hogy az ország területén keresztül szállítsanak német csapatokat Lengyelországba. Teleki visszautasítja a Lengyelország elleni támadást, s a későbbiekben kb. 150 ezer lengyel menekültet fogadnak be,

- 1939. szeptember 14.: Magyarország nem hadviselőnek nyilvánítja magát.

[- 1939. szeptember 23.: Magyarország és a Szovjetunió között helyreáll a diplomáciai kapcsolat.]

[- 1940. július 10.: Teleki Pál magyar miniszterelnök Münchenben Hitlerrel tárgyal.]

[- 1940. augusztus 16-24.: Turnu Severinben román-magyar tárgyalások kezdődnek, ám eredménytelenül érnek véget.]

- 1940. augusztus 30.: a második bécsi döntés: Észak-Erdély és a Székelyföld Magyarországhoz kerül (43 ezer km² terület 2,4 millió lakossal amelyből 1 millió román volt). Dél-Erdélyben 400 ezer magyar maradt. Teleki mindent megtett annak érdekében, hogy az erdélyi bevonulás megbékélést hozzon. A Magyarországgal 1945. január 20-án kötött fegyverszüneti egyezmény és az 1947. február 10-i békeszerződés a döntőbírói határozatokat érvénytelennek nyilvánította.

[- 1940. szeptember 6.: Horthy Miklós kormányzó bevonul Nagyváradra.]

[- 1940. október 1-8.: Magyarországon keresztül német csapatok vonulnak be Romániába.]

[- 1940. október 21.: Imrédy megalakítja a Magyar Megújulás Pártját.]

- 1940. november 20.: Teleki aláírta Magyarország csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez. A miniszterelnök azért szorgalmazta ezt a lépést, mert remélte, hogy – igaz, a fegyveres semlegesség feladásának árán – kifogja a szelet a kormány külső és belső ellenzékének vitorlájából. Két napon belül Románia és Szlovákia is csatlakozott az egyezményhez.

- 1940. november 22.: Románia és Szlovákia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez, majd 1941 márciusában Bulgária, és Jugoszlávia széthullása után Horvátország is. Ezzel Magyarország feladja fegyveres semlegességét +

szerződészerűen csatlakozik a tengelyhatalmakhoz. Anglia válasza: ha Magyarország átenged olyan csapatokat, aki Antant szövetségesei ellen vonulnak, akkor a diplomáciai kapcsolatok megszakadnak; ha fegyveresen is részt vesz: hadüzenet. Magyarország Jugoszlávián keresztül próbál kapcsolatot tartani a nyugati hatalmakkal (Anglia, USA), - 1940. december 12.: Belgrádban Jugoszlávia és Magyarország örök barátsági szerződést kötnek. A felek kifejezték elhatározásukat, hogy a jövőben tanácskozni fognak mindazon vitás kérdésekben, melyek a két ország közötti békét veszélyeztetik. Teleki a nyugalom megteremtését és a háborús veszély csökkenését várta a szerződéstől, amelyet a hadseregben – a revíziós ambíciók korlátait látva – korántsem fogadtak osztatlan örömmel.

[- 1941. január 27.: meghal Csáky István külügyminiszter. Utóda február 4-től Bárdossy László]

[- 1941. március 27-én Dusan Simovic tábornok a háromhatalmi paktumhoz csatlakozást ellenző katonák és politikusok élén megdöntötte a jugoszláv kormányt. Hitler a Marita-terv végrehajtását látta veszélyeztetve, ezért elhatározta annak kiterjesztését Jugoszláviára is. A hadműveletekhez Magyarország és Bulgária csatlakozását kérte.]

[- 1941. március 30-án Budapestre érkezett Paulus tábornok, s megállapodott Werthtel a német csapatok átvonulásának és a két hadsereg együttműködésének részleteiben. A vezérkar főnöke azonnal hozzá is akart kezdeni a csapatok mozgósításához, a kormány azonban ehhez egyelőre nem adta hozzájárulását. Az április 1-jén összeülő Legfelső Honvédelmi Tanácsra várt a feladat, hogy kimondja a végső szót. A tanács – Teleki tiltakozása mellett – a kormány által már meghatározott feltételekhez kötötte a magyar együttműködést, amely csak a Duna vonaláig terjedhetett. A kormányzó megbízta Werthet a német–magyar katonai tárgyalások folytatásával, s egyelőre öt hadtest készenlétbe helyezését engedélyezte. A mozgósítás elrendelését Horthy önmagának tartotta fenn.]

- 1941. április 3-án, miközben már folyt a német csapatok átvonulása, Teleki Pál öngyilkos lett. Ebben feltehetően közrejátszott Barcza György londoni magyar követ április 2-i üzenete is a várható brit reagálásról: Magyarország a diplomáciai kapcsolatok megszakítására számíthat, sőt a hadüzenet sincs kizárva. Teleki utóda a miniszterelnöki székben Bárdossy László lett, aki a külügyminiszteri tárcát is megtartotta. Az elnöklétével összeült minisztertanács tartotta magát korábbi döntéséhez.

20. A fasiszta és az antifasiszta koalíció világháborús küzdelme

I. A lengyel hadjárat

Hitler Csehország szétverése után Lengyelországot szemelte ki. Németország követelései: (1938. október): Gdansk (Danzig) visszaadása, ill. lengyel hozzájárulás a Kelet-Poroszországgal való szárazföldi összeköttetés megteremtése (Lengyelországon átvezető autópálya és vasút). Ám a lengyelek visszautasították a német követeléseket. Nagy-Britannia és Franciaország 1939 áprilisától tárgyalásokat folytatott a Szovjetunióval a közös németellenes fellépés lehetőségéről, ám Moszkva nem nagyon foglalkozott a kérdéssel, így a tárgyalások a nyár folyamán zatonnyra is futottak. Lengyelország garancia- és szövetségi szerződést kötött Nagy-Britanniával (1939 április) és Franciaországgal (augusztus).

Fehér-terv (*Fall Weiß*): Lengyelország német megtámadásának fedőneve. Az első utasítás 1939. április 3-án készült.

- 1939. augusztus 23.: Moszkvába érkezett Ribbentrop és megkezdődött a tárgyalás Molotovval,

- 1939. augusztus 24., hajnal: német-szovjet meg nem támadási szerződés aláírása: Ribbentrop és Molotov. Az egyidejűleg elfogadott titkos kiegészítő jegyzőkönyvben felosztották egymás közt Lengyelországot és a Baltikumot, ill. a németek elismerték a szovjetek érdekeltségét Besszarábiában.

- 1939. augusztus 26.: Hitler elhalasztja az aznapra tervezett lengyel hadjáratot, mivel két nappal előtte Franciaország bejelentette a lengyelek fegyveres támogatását, 25-én pedig Nagy-Britannia aláírta a Lengyelországgal kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződést.

- 1939. augusztus 31.: Hitler 1. számú hadművelleti utasítása.

- 1939. szeptember 1.: Németország hadüzenet nélkül megtámadja Lengyelországot. Ürügy: lengyel kommandó támadta meg a gleiwitzi rádióállomást, ahol lengyel akcentussal német szöveget olvastak be. Bár az adó kicsi, így csupán 3 falu hallhatta, viszont másnap megírták az újságok. A néhány nappal előbb Danzig kikötőjébe „látogatás” címén befutott Schleswig-Holstein nevű német hadihajó löni kezdte a Westerplatte-félsziget lengyel őrszázadát. Ugyanekkor megkezdődött az általános német támadás (1,6 millió katona, 2800 páncélos, 2000 repülőgép).

- 1939. szeptember 2.: Olaszország nem hadviselőnek nyilvánítja magát. A magyar kormány kivételes hatalmat léptet életbe. Szeptember folyamán a magyar kormány nem engedélyezi, hogy az ország területén keresztül szállítsanak német csapatokat Lengyelországba.

- 1939. szeptember 3.: Nagy-Britannia, Franciaország, Ausztrália, Új-Zéland és India hadat üzen Németországnak (de nem harcol). Megalakul a brit háborús kabinet.

- 1939. szeptember 5.: a lengyel csapatok visszavonulnak a Visztula mögé. Az Egyesült Államok semlegesnek nyilvánítja magát.

- 1939. szeptember 6.: Krakó eszik. Francia csapatok Saarbrücken térségében átlépik a német határt, kb. 8 km mélységben.

- 1939. szeptember 7.: francia csapatok kb. 8 km-re nyomulnak be német területre.

- 1939. szeptember 8.: a németek elérik Varsót.

- 1939. szeptember 9.: Lódz eleste.

- 1939. szeptember 10.: Kanada hadat üzen Németországnak.

- 1939. szeptember 12.: A brit expedíciós hadsereg első egységei megérkeznek Franciaországba.

- 1939. szeptember 13.: Franciaországban háborús kormány alakul.

- 1939. szeptember 14.: Magyarország nem hadviselőnek nyilvánítja magát.

- 1939. szeptember 17.: a Szovjetunió megtámadja Lengyelországot, a lengyel kormány nyugatra menekül. A német csapatok a Bugtól nyugatra befejezik a lengyel hadsereg bekerítését. Szovjet csapatok benyomulnak Kelet-Lengyelországba. Egy német tengeralattjáró elsüllyeszti a brit Courageous anyahajót.

- 1939. szeptember 22.: Lemberget (Lvov) elfoglalják a szovjet csapatok.

- 1939. szeptember 23.: Magyarország és a Szovjetunió között helyreáll a diplomáciai kapcsolat.

- 1939. szeptember 27.: Varsó kapitulál, befejeződik Lengyelország felosztása.

- 1939. szeptember 28.: német-szovjet barátsági szerződést írnak alá Moszkvában (második Molotov-Ribbentrop Paktum). A határt a Bug folyónál jelölik ki. Szovjet-észt kölcsönös segítségnyújtási szerződés.

- 1939. szeptember 30.: W. Sikorski tábornok vezetésével Párizsban lengyel emigráns kormány alakul. A francia csapatokat kivonják a német területekről.

- Eutanázia-program: a gyógyíthatatlan elmebetegek megölése. A Harmadik Birodalomban 1939 októberében (szeptember 1-jére visszadátálva) hozott intézkedés az "örökletes betegségben szenvedők" (szellemi fogyatékos gyermekek és felnőttek) elpusztítására. 1941 augusztusig – a rendelet felfüggesztéséig – 80-120 ezer állítólagos szellemi fogyatékos gyilkoltak meg, többek között pszichiátriai klinikákon végzett agykísérletek során. *Karl Brandt*

(1904–1948): orvos és SS-vezető. Hitler orvosa, valamint birodalmi egészségügyi megbízott. Az eutanázia-programok miatt a nürnbergi nemzetközi katonai bíróság halálra ítélte.

Kétféle állampolgárság létezett a németek számára: teljesjogú és korlátozott jogú. A korlátozott jogú állampolgár ingatlant nem birtokolhat, csak alsórendű oktatásban részesülhet, kulturális intézményeket nem látogathat, irányítói munkakörben nem dolgozhat, németek ellen panaszt nem tehet, élelmiszeradagjuk 25%-kal kevesebb, lakóhelyüket rendőri engedéllyel hagyhatták el. Minden németellenes akciót halállal büntetnek, csak a legalacsonyabb bért kaphatták, a németekkel folytatott szexuális kapcsolatukat halállal büntették. A zsidóság semmiféle joggal nem rendelkezett.

- 1939. október 1-2.: Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorusziát a Szovjetunióhoz csatolják.

- 1939. október 5.: a Szovjetunió kölcsönös segítségnyújtási szerződést erőszkol Lettországra.

- 1939. október 6.: Kock és Lublin körzetében az utolsó lengyel egységek is leteszik a fegyvert. Hitler "békeajánlatot" tesz Nagy-Britanniának és Franciaországnak.

- 1939. október 8.: Nyugat-Lengyelországot bekebelezi a német birodalom. A fasiszta németek a megszállt Lengyelország területén népiirtó politikát folytatnak. Lengyel területeken több, mint 2000 haláltáborba szerveznek. Ezek közül csak az auschwitzi haláltáborban legalább 2,8 millió (egyes becslések szerint 4 millió) ember pusztult el. Lengyelország a II. világháborúban összesen 6 millió állampolgárát veszíti el, de csak 11%-ukat hadműveletek következtében.

A Szovjetunió, a Vörös Hadsereg által megszállt területeken, hozzáfog a terület annektálásához, a lakosság pacifikálásához (1939-ben Katynnál az NKVD 4143 lengyel tisztet gyilkol meg). Napirenden vannak a tömeges letartóztatások, a lakosság jelentős részét munkatáborokba internálják. A németeknél fizikai, a szovjeteknél lelki megsemmisítés vár a lengyelekre.

II. Az északi háborúk: Finnország, Dánia, Norvégia

I. 1939.

- 1939. október 9.: Hitler hadműveleti utasítása a nyugati offenzívára vonatkozóan.

- 1939. október 10.: Franciaország elutasítja a német békeajánlatot. Szovjet-litván kölcsönös segítségnyújtási szerződés.

- 1939. október 11-14.: Finnország visszautasítja a szovjet segítségnyújtási szerződéstervezetet.

- 1939. október 12.: a brit kormány sem fogadja el Hitler béketervét.

- 1939. október 14.: G. Prien vezetésével egy német tengeralattjáró Scapa Flow-nál elsüllyeszti a *Royal Oak* brit csatahajót.

- 1939. október 19.: brit-francia-török egyezmény.

- 1939. október 27.: a szovjetek által megszállt kelet-lengyel területeket Ukrajnához ill. Belorusziához csatolják.

- 1939. november 2.: az első bécsi döntés, melynek értelmében Szlovákiától 12 ezer km² terület egymillió - többségében magyar - lakossal,

- 1939. november 3.: az Egyesült Államok kongresszusa módosítja az 1937 májusában hozott semlegességi törvényt, ezzel lehetőség nyílik fegyverszállításra a hadviselő felek részére (*Cash and Carry*). A hadviselő felek csak készpénz ellenében juthattak amerikai fegyverekhez, amelyeket a vásárlóknak hajón kellett elszállítaniuk. A törvényt 1939. május és november között átmenetileg hatályon kívül helyezték. Az 1941 márciusában elfogadott kölcsönbérleti törvény lehetővé tette a záradék feloldását azon országok esetében, amelyek támogatását az Egyesült Államok elnöke az ország biztonsága érdekében létfontosságúnak ítélte.

- 1939. november 8.: Münchenben bombamerényletet kísérelnek meg Hitler ellen.

- 1939. november 30.: szovjet csapatok hadüzenet nélkül megtámadják Finnországot.

- 1939. december 13.: a La Plata torkolatánál tengeri csata brit egységek és a német *Admiral Graf Spee* páncéloshajó között. A súlyosan sérült német hajó 17-én Montevideóban elsüllyeszti önmagát.

- 1939. december 14.: a finn konfliktus miatt a Népszövetség kizárja tagjai sorából a Szovjetuniót.

- 1939. december: a britek hatályon kívül helyezik az indiai alkotmányt.

II. 1940

- 1940. januárjában egy német repülő Belgium területén kényszerleszállást hajt végre, ekkor egy tisztnél megtalálják a Belgium lerohanásának tervét. Belgium álláspontja szerint: ha a németek támadnak, akkor segítséget kérnek a franciáktól.

- 1940. január 5-8.: Suomussalmánál a finn csapatok súlyos vereséget mérnek a szovjetekre.

- 1940. január 16.: Hitler tavaszra halasztja a nyugati támadást.

- 1940. január 27.: megkezdődik a Norvégia és Dánia elleni agressziós terv (Weserübung-terv) kidolgozása.

- 1940. február 1-3.: sikertelen szovjet offenzíva a Mannerheim-vonal ellen.

- 1940. február 11.: német-szovjet gazdasági egyezmény.
- 1940. február 11-13.: a szovjetek egy újabb támadás során áttörik a Mannerheim-vonalat.
- 1940. február 17.: az *Altmark*-incidens. A norvég partok közelében a *Cossack* brit torpedóromboló elfogta az Altmark nevű német szállítóhajót, és számos brit foglyot kiszabadított. Hitler ezt az incidenst használta fel, hogy kalózkodás és a nemzetközi tengerjog megsértésének ürügyével Norvégia okkupációja mellett döntsön.
- 1940. március 8.: a finn delegáció Moszkvában tárgyalásokat kezd a fegyverszünetről.
- 1940. március 12.: Moszkvában aláírják a szovjet- finn fegyverszünetet. Finnország kb. 50 ezer km² területet és ezáltal minntegy félmillió lakosságot veszít. Áldozatok: 200 ezer szovjet, 25 ezer finn katona veszt életét.
- 1940. március 18.: Hitler-Mussolini találkozó a Brenner-hágónál. Mussolini kinyilvánítja Olaszország készségét a hadbalépésre.
- 1940. március 20.: E. Daladier lemondása után P. Reynaud alakít kormányt Franciaországban. Javaslat, hogy a norvég kikötőket aknáítsák el, de erre már nem marad idejük, mivel 1940. április 9-én reggel 5 órakor megindul a német támadás.
- 1940. március 28.: Franciaország és Nagy-Britannia bejelentik, hogy nem kötnek különbékét.
- 1940. április 9.: Németország megtámadja Dániát és Norvégiát. A dánok harc nélkül megadják magukat, Norvégia ellenáll. Oscarsborgnál egy norvég üteg egyetlen lövéssel megbénítja a német *Blücher* nehézcirkálót, amely torpedótáladatok következtében elsüllyed.
- 1940. április 10-13.: brit-német tengeri ütközet Narviknál, súlyos német vereséggel.
- 1940. április 14-17.: brit és francia csapatok szállnak partra Norvégiában.
- 1940. április 27.: Himmler parancsa nyomán koncentrációs tábort létesítenek a lengyelországi Auschwitzban (Oswiecim).
- 1940. április 28.: brit csapatok elfoglalják Narvikot.
- 1940. május 5.: a norvég kormány Londonba menekül.
- 1940. május 7.: a németek befejezik Közép- és Felső-Norvégia meghódítását.
- 1940. május 10.: a britek elfoglalják Izlandot és a Feröer-szigeteket. Német csapatok (megsértve Belgium, Hollandia és Luxemburg semlegességét) megkezdik a nyugati offenzívát. Chamberlain brit miniszterelnök lemond, utóda Winston Churchill, aki koalíciós kormányt alakít Londonban.
- 1940. június 7.: a norvég kormány és a király elmenekül az országból,
- 1940. június 8.: a britek kiűrtik Narvikot.
- 1940. június 9.: Rouen bevétele. Norvégia kapitulációja. Rövid ideig Quisling, majd Seyss-Inquart kormányoz (1942. február 1. Norvégiában megalakul a Quisling vezette kormány).

III. A nyugati hadjárat: Franciaország veresége és az angliai csata

1. A nyugati hadjárat

Furcsa háború (*Sitzkrieg*): a nyugati front hadiállapotának jellemzője 1939. szeptember 3-a és 1940. május 5-e között, amikor a Németországnak átadott brit-francia hadüzenet után a szembenálló felek még nem harcoltak.

- 1940. május 10.: a britek elfoglalják Izlandot és a Feröer-szigeteket. Német csapatok (megsértve Belgium, Hollandia és Luxemburg semlegességét) megkezdik a nyugati offenzívát. Chamberlain brit miniszterelnök lemond, utóda Winston Churchill, aki koalíciós kormányt alakít Londonban.
- 1940. május 12.: német páncélos főerők - *Erich von Mannstein* haditervének (*Fall Gelb*) megfelelően - átkeltek az Ardenneken és megindult a tengerpart (Abbeville) irányába, hogy két tűz közé szorítsák a francia-brit erőket;
- 1940. május 13-14.: német csapatok átkelnek a Maas (Meuse) folyón, Namur és Sedan között. Dinant és Liège eleste.
- 1940. május 14.: bombatámadás Rotterdam ellen. 900 halott. Hollandia kapitulál.
- 1940. május 15.: Paul Reynaud francia miniszterelnök azt mondja Churchillnek, hogy a háborút elvesztették,
- 1940. május 15.: Londonban holland emigráns kormány alakul.
- 1940. május 16-17.: a britek bombázzák a Ruhr-vidéket. Megkezdődik a stratégiai légiháború Németország ellen. A belga hadsereg erős. Ebe-Emayr erődjéről azt tartják, hogy bevehetetlen, a német hadsereg mégis egy nap alatt bevett. Nem frontálisan támadták meg, hanem légicsapást mértek rá (Németországban már előtte 1:1 arányban(!) felépítették és gyakorlatoztak rajta. Sedannál német harcokci átesoportosítás zajlott. Sedannál a francia tartalék haderő van. Nincs páncélelhárító fegyverük. Elindulnak a németek nyugat felé, hogy elvágják Belgiumot a franciáktól, eközben a franciák Párizst erősítik.
- 1940. május 17.: a németek elfoglalják Brüsszelt.
- 1940. május 18.: Antwerpen és Ostende is német kézre kerül.

- 1940. május 19.: *M. Weygand* lesz a francia-brit haderő főparancsnoka a 16-án lemondott *M. Gamelin* helyette, ám még aznap fogságba esik.
  - 1940. május 20.: a németek páncélos egységei elérik a Somme torkolatát, ezzel kettévágják a szövetséges csapatokat.
  - [- *Erwin Rommel* a franciaországi hadjárat során a 7. páncélos hadosztály élén egészen Cherbourg-ig tört előre.]
  - 1940. május 22.: Churchill és Weygand részvételével haditanácsot tartanak Vincennes-ben.
  - 1940. május 24.: Hitler Dunkerque előtt leállítja a német támadást.
  - 1940. május 27.: megkezdődik a Dynamo-hadművelet, a szövetséges csapatok evakuálása Dunkerque-ből (június 4-ig). 338 ezer brit és francia katonát sikerült Angliába szállítani. A brit visszavonulás egyik parancsnoka Montgomery. A parton maradt fegyverzet: 1200 löveg, 1250 légvédelmi ágyú, 11000 gépfegyver, 75000 gépjármű német hadizsákmány lesz. Hitler 8 napra fellobogóztatta egész Németországot, óriási győzelem! Churchill felajánlja, hogy államközösséget (!) hozzanak létre a franciákkal, mivel egyetlen brit katona sincs a térségben, csak francia.
  - 1940. május 28.: Belgium feltétel nélkül kapitulál, a kormány Londonba menekül.
  - 1940. június 3.: Mussolini közli Hitlerrel hadba lépési szándékát.
  - 1940. június 4.: Véget ér Dunkerque kiürítése.
  - 1940. június 5.: új német offenzíva Franciaországban (*Fall Rot*). A Weygand-vonal áttörése a Somme és az Aisne folyóknál. A német csapatok megindultak Párizs irányába;
  - 1940. június 9.: Rouen bevétel. Norvégia kapitulációja.
  - 1940. június 10.: Olaszország hadüzenete Nagy-Britanniának és Franciaországnak. Mussolini kiadja a parancsot: "Hódítani! Új békét Európa államainak!"
  - 1940. június 11.: Olaszország megtámadja Franciaországot. A francia kormány Tours-ba települ.
  - 1940. június 14.: A németek bevonulnak Párizsba. A francia kormány és főparancsnokság délre menekült;
  - 1940. június 15.: Német katonai parádé Párizsban. A németek áttörik a Maginot-vonalat. Verdun eleste. Litvániát elfoglalják a szovjet csapatok.
  - 1940. június 16.: Reynaud francia miniszterelnök lemond. A németek elérik a Loire-t.
  - 1940. július 16.: Hitler 16. sz. hadműveleti utasítása az Anglia elleni partraszállásra (Seelöwe-terv).
  - 1940. július 19.: Hitler "utolsó békeajánlata" Nagy-Britanniának.
  - 1940. június 17.: Franciaországban Pétain marsall alakít kormányt, és fegyverszünetet kér. A Szovejtunió megszállja Észt- és Lettországot.
  - 1940. június 18.: Hitler-Mussolini megbeszélés Franciaország további sorsáról. Londonban Charles de Gaulle bejelenti a harc folytatását, s de Gaulle tábornok vezetésével megalakul a Francia Nemzeti Ellenállási Bizottság (Szabad Franciarság).
  - 1940. június 20.: A franciák Olaszországtól is fegyverszünetet kérnek.
  - 1940. június 21.: Lyon eleste. Olasz hadműveletek Franciaországban.
  - 1940. június 22.: Compiègne-ben Franciaország feltétel nélkül leteszi a fegyvert a németek előtt.
  - 1940. június 24.: Rómában aláírják az olasz-francia fegyverszünetet.
2. Az angliai csata
- Angliai csata: az Anglia felett folyó légi háború 1940-ben. Elvileg a német inváziót volt hivatott előkészíteni, azonban Hitler sohasem dolgoztatott ki tervet az angliai partraszállás előkészítésére. A terrorbombázásoktól inkább azt várta, hogy a kétségbeesett angol lakosság szembefordul a hadviselő kormányzattal, s az általános pszichológiai sokk angol–német politikai megegyezésre kényszeríti a brit vezetést.
- 1940. július 10.: Az első nagyszabású német légitámadás Anglia ellen; az Anglia elleni légiháború kezdete.
  - 1940. július 16.: Hitler 16. sz. hadműveleti utasítása az Anglia elleni partraszállásra (Seelöwe-terv). Az 1940 augusztus-szeptembere folyamán tervezett angliai német partraszállásra 25 hadosztályt készítettek elő.
  - 1940. július 19.: Hitler "utolsó békeajánlata" Nagy-Britanniának.
  - 1940. augusztus 1.: Hitler 17. sz. hadműveleti utasítása. Megkezdődik az angliai csata. [ld. Dowding, Göring]
  - 1940. augusztus 13.: sorozatos német légitámadások Anglia ellen.
  - 1940. augusztus 17.: Hitler meghirdeti a korlátlan tengeralttjáró háborút.
  - 1940. augusztus 20.: Nagy-Britanniában kihirdetik az ostromállapotot.
  - 1940. augusztus 24-25.: az első brit légitámadás Berlin ellen.
  - 1940. szeptember 2.: brit-amerikai szerződés: 50 régi típusú rombolóért cserébe az amerikaiak nyugat-indiai támaszpontokat kapnak.
  - 1940. szeptember 4.: Hitler beszédében angliai inváziót ígér. I. Antonescu lesz az új román miniszterelnök.

- 1940. szeptember 15.: óriási légi ütközet Anglia felett (az "angliai csata napja"). [ld. Spitfire, Hurricane, Me-109]. A brit légierő (Royal Air Force) visszaverte a német légi támadást - 56 német gépet lőttek le, és csak 26 angol vadászgép esett áldozatul.

- 1940. szeptember 17.: a Führer tavaszra halasztja az angliai inváziót. Az angliai csata vége: a csata veszteségmérlege: RAF: 915, Luftwaffe: 1733 repülő. Folytatódott viszont a német tengeralattjáró-háború: megbénítva a szigetország és Amerika közötti hajóforgalmat.

- 1940. november 14-15.: heves légitámadások Coventry ellen. A várost lerombolja a Luftwaffe.

IV. Háború a sivatagban

I. 1940

- 1940. június 26.: a Szovjetunió ultimátumot intéz Romániához Besszarábia és Észak-Bukovina átadása érdekében.

- 1940. június 28.: a román kormány eleget tesz a szovjet követeléseknek; szovjet bevonulás Besszarábiába és Észak-Bukovinába. A brit kormány elismeri a de Gaulle vezette Szabad Franciák Nemzeti Bizottságát.

- 1940. július 3.: brit haditengerészeti egységek Oranban megtámadják a francia flottát, súlyos veszteségeket okozva. Catapult: az észak-afrikai kikötőkben állomásozó francia flotta elleni 1940. júliusi brit támadás fedőneve.

- 1940. július 4.: a Pétain-kormány megszakítja Nagy-Britanniával a diplomáciai kapcsolatokat.

- 1940. július 9.: brit-olasz tengeri ütközet Punta Silónál.

- 1940. július 16.: Hitler 16. sz. hadműveleti utasítása az Anglia elleni partraszállásra (Seelöwe-terv).

- 1940. július 19.: Hitler "utolsó békeajánlata" Nagy-Britanniának.

- 1940. július 31.: a Führer titkos utasítást ad a Szovjetunió elleni támadási terv kidolgozására.

- 1940. augusztus 1.: Hitler 17. sz. hadműveleti utasítása. Megkezdődik az angliai csata. [ld. Dowding, Göring]

- 1940. augusztus 3.: Litvánia a Szovjetunió tagállama lesz.

- 1940. augusztus 4.: Mussolini megnyitotta az afrikai frontot, olasz csapatok támadnak Etiópiából Brit-Szomaliföldre, melyet az angolok kiűritenek.

- 1940. augusztus 4-17.: Olasz csapatok elfoglalják Brit-Szomáliát.

- 1940. augusztus 5.: Lettországot bekebelezi a Szovjetunió.

- 1940. augusztus 6.: Észtország is szovjet tagállam lesz.

- 1940. augusztus 17.: Hitler meghirdeti a korlátlan tengeralattjáró háborút.

- 1940. augusztus 20.: Nagy-Britanniában kihirdetik az ostromállapotot.

- 1940. augusztus 25.: az első brit légitámadás Berlin ellen.

- 1940. szeptember 2.: brit-amerikai szerződés: 50 régi típusú rombolóért cserébe az amerikaiak nyugat-indiai támaszpontokat kapnak.

- 1940. szeptember 4.: Hitler beszédében angliai inváziót ígér. I. Antonescu lesz az új román miniszterelnök.

- 1940. szeptember 6.: Horthy Miklós kormányzó bevonul Nagyváradra. Károly román király lemond fia, Mihály trónörökös javára.

- 1940. szeptember 7.: a craiovai egyezmény értelmében Románia átengedi Dél-Dobrudzsát Bulgáriának.

- 1940. szeptember 12-13.: az olaszok Líbiából támadást indítanak Egyiptom ellen.

- 1940. szeptember 14.: vasgárdista államcsíny Romániában.

- 1940. szeptember 15.: óriási légi ütközet Anglia felett (az "angliai csata napja"). [ld. Spitfire, Hurricane, Me-109]

- 1940. szeptember 16.: az olaszok elfoglalják Sollumot és Sidi Barranit.

- 1940. szeptember 27.: Berlinben Németország, Olaszország és Japán aláírják a háromhatalmi egyezményt (Németország, Olaszország és Japán 1940. szeptember 27-én aláírt, tíz évre szóló szerződése "új rendszer" bevezetésére Európában és a "nagyázsiai térségben". A szerződéshez csatlakozott 1940-ben Magyarország, Románia, Szlovákia; 1941-ben Bulgária és Jugoszlávia (amely néhány nap múlva államcsíny miatt kivált); 1942-ben Horvátország. 1941. december 11-én kiegészítették azzal, hogy egyetlen tag sem köthet békét vagy fegyverszünetet a szerződő partnerek jóváhagyása nélkül).

- 1940. október 1-8.: Magyarországon keresztül német csapatok vonulnak be Romániába.

- 1940. október 23.: Hitler-Franco találkozó Hendaye-ben. Spanyolország kinyilvánítja, hogy nem lép be a háborúba.

- 1940. október 24.: Montoire-ban Hitler és Pétain a britek elleni együttműködésről tárgyalnak.

- 1940. október 28.: Olasz támadás Görögország ellen (Marita-terv: a Görögország ellen indított német villámháborús terv). Hitler-Mussolini találkozó Firenzében.

- 1940. október 29.: brit bejelentés a görögök megsegítéséről. Jugoszlávia semlegesnek nyilvánítja magát az olasz-görög konfliktusban.

- 1940. november 2-3.: görög ellentámadás, amely visszaveri az olaszokat.

- 1940. november 3.: brit csapatok érkeznek Görögországba. Hitler eldönti, hogy beavatkozik a görögországi harcokba.
  - 1940. november 5.: F. D. Rooseveltet harmadszor is elnökké választják.
  - 1940. november 11.: németellenes tüntetés Párizsban.
  - 1940. november 11-12.: brit-olasz tengeri összecsapás Taranto térségében. Az olaszok súlyos veszteségeket szenvednek. [ld. *Conte di Cavour*]
  - 1940. november 12-15.: Molotov szovjet külügyminiszter Berlinben tárgyal.
  - 1940. november 14-15.: heves légitámadások Coventry ellen. A várost lerombolja a Luftwaffe.
  - 1940. november 14-22.: a görögök ellentámadásba mennek át, mely során kiverik az olaszokat Görögországból.
  - 1940. november 20.: Magyarország csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez.
  - 1940. november 23.: Románia csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez.
  - 1940. november 24.: Szlovákia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez.
  - 1940. december 6.: Badoglio marsall lemond, utóda Cavallero tábornok.
  - 1940. december 7.: *Canaris* tengernagy, az Abwehr vezetője Spanyolországban tárgyal.
  - 1940. december 9.: Wavell tábornok vezetésével a 8. angol hadsereg ellentámadást indít Egyiptomban.
  - 1940. december 11.: a brit csapatok visszafoglalják Sidi Barranit.
  - 1940. december 12.: Belgrádban Jugoszlávia és Magyarország örök barátsági szerződést kötnek.
  - 1940. december 13.: Hitler 20. sz. hadműveleti utasítása a Görögország elleni támadásra (Marita-terv). Laval menesztése.
  - 1940. december 16.: Wavell seregei elérik Sollumot.
  - 1940. december 18.: Hitler 21. sz. hadműveleti utasítása: támadási előkészületek a Szovjetunió ellen (Barbarossa-terv (*Fall Barbarossa*)). Ennek értelmében "a német fegyveres erőknek fel kell készülniük arra, hogy Szovjet-Oroszországot akár az Anglia elleni háború befejezése előtt gyors háborúban legyőzzék". Az előkészületeknek 1941. május 15-ig kellett lezárulniuk. Végül 1941. június 22-én 153 német, 12 román, 3 olasz és 18 finn hadosztály, összesen mintegy 3,5 millió katona kelt útra Kijev, a balti államok és Moszkva irányában.
  - 1940. december 19.: az olaszok német pécélosokat kérnek segítségül Afrikában.
  - 1940. december 22.: *A. Eden* lesz a brit külügyminiszter.
  - 1940. december 29.: Roosevelten rádióban bejelenti, hogy országa a "demokrácia arzenálja" lesz.
- II. 1941
- 1941. január 1-2.: légitámadások Bréma ellen.
  - 1941. január 3.: a britek Líbiában elfoglalják Bardia városát, és 45 ezer olasz foglyot ejtenek.
  - 1941. január 11.: Hitler 22. sz. hadműveleti utasítása: német segítségnyújtás Olaszországnak.
  - 1941. január 18-20.: Hitler-Mussolini tárgyalások Berchtesgadenben.
  - 1941. január 20-23.: a Vaszárda sikertelen puccskísérlete Romániában
  - 1941. január 22.: Tobruk brit kézre kerül.
  - 1941. február 6.: Benghazit elfoglalják a britek. A 10. olasz hadsereg megsemmisül.
  - 1941. február 10.: az Egyesült Államok kongresszusa elfogadja a kölcsönbérleti törvényt (*lend-lease bill*), amely március 11-én lép életbe. A törvény felhatalmazta az Egyesült Államok elnökét, hogy hadianyaggal támogassa azokat az országokat, amelyeket az Egyesült Államok biztonsága szempontjából létfontosságúnak tekintett. Nagy-Britannia, a Brit Nemzetközösség államai, a közel-keleti országok, Kína, valamint a Szovjetunió 1946 szeptemberéig összesen 50,6 milliárd dollár értékben kapott "kölcsönbe és bérbe" hadianyagokat. Ennek kb. fele Nagy-Britanniába irányult; a Szovjetunió 11 milliárd dollár értékben részesült a szállítmányokból.
  - 1941. február 11.: az első német alakulatok - Rommel Afrika-hadteste - megérkeznek Tripoliba.
  - 1941. február 12.: megalakul a Német Afrikahadtest (*Deutsches Afrika-Korps (DAK)*). Parancsnoka Erwin Rommel. Rommel - aki nagyszerű taktikai készsége és ravaszsága miatt kapta a Sivatagi Róka nevet az angoloktól - röviddel Afrikába érkezése után megállította Wavell támadását, 1942 nyarán viszont az ő előnyomulását tartóztatta fel az *Auchinleck* vezette brit sereg.
  - 1941. február 14.: Nagy-Britannia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Romániával.
  - 1941. február 24.: a britek támadást indítanak Abesszíniában.
  - 1941. március 1.: Bulgária csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez.
  - 1941. március 2.: a németek bevonulnak Bulgáriába.
  - 1941. március 4.: Nagy-Britannia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Bulgáriával.
  - 1941. március 7.: brit csapatok érkeznek Görögországba. *Lustre* (Fény): az olaszok ellen harcoló görög csapatok támogatására 1941. március-áprilisban indított brit hadművelet elnevezése. 1941. április 24-ig az angolok 58 ezer

katonát szállítottak Görögországba, ám néhány nap múlva az előrenyomuló német csapatok kiszorították őket az országból.

- 1941. március 20.: Moszkvában 1848-as honvédszászlókat adnak át a magyar követnek.
  - 1941. március 24.: a németek elfoglalják El-Agheliát.
  - 1941. március 25.: Jugoszlávia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez.
  - 1941. március 27.: Jugoszláviában megdöntik a németbarát kormányt
  - 1941. március 26-29.: brit-olasz tengeri csata a Matapan-foknál. Az olaszok súlyos veszteségeket szenvednek.
  - 1941. március 27.: Hitler 25. sz. hadműveleti utasítása Jugoszlávia megtámadásáról. Katonai puccs Belgrádban. Pál régens lemond, II. Péter lesz a király.
  - 1941. március 30.: Budapesten magyar-német megállapodás a Jugoszlávia elleni közös hadműveletekről.
  - 1941. április 3.: Németbarát puccs Irakban. Churchill üzenete Sztálinnak a Szovjetunió ellen várható német támadásról.
  - 1941. április 4.: olasz-német egységek visszafoglalják Benghazit. Bárdossy László kormánya.
  - 1941. április 6.: Német támadás Jugoszlávia és Görögország ellen (Bestrafunk (Büntetés): a Belgrád ellen 1941. április 6–9. között végrehajtott német légitámadások fedőneve). A britek beveszik Addis Abebát.
  - 1941. április 10.: a németek elfoglalják Zágrábot. Horvátország kikiáltja függetlenségét. Rommel csapatai elérik az egyiptomi határt.
  - 1941. április 11.: Magyarország bekapcsolódik a Jugoszlávia elleni háborúba; magyar hadmozdulatok kezdődnek Jugoszlávia ellen.
  - 1941. április 17.: Jugoszlávia kapitulációja.
  - 1941. április 19.: bolgár csapatok vonulnak be Macedóniába.
  - 1941. április 20-23.: a görög csapatok leteszik a fegyvert.
  - 1941. április 24-29.: a britek kivonulnak Görögországból. *Démon*: a brit csapatok Görögországból történő evakuálásának fedőneve. A brit flotta 1941 áprilisában 50 ezer katonát szállított Krétára és Egyiptomba.
  - 1941. április 25.: Hitler 28. sz. hadműveleti utasítása Kréta elfoglalásáról.
  - 1941. április 27.: a németek bevonulnak Athénba.
  - 1941. május 5.: *Hailé Szelasszié* bevonul Addis Abebába.
  - 1941. május 10.: *Rudolf Hess* Nagy-Britanniába repül.
  - 1941. május 15.: a Barbarossa-terv megkezdésének első kitűzött időpontja.
  - 1941. május 15–17.: a *Brevity* (Rövidség) offenzíva: a Halfaya-hágónál Rommel csapatai ellen végrehajtott brit offenzíva.
  - 1941. május 20.: német ejtőernyős akció Kréta ellen.
  - 1941. május 24.: a *Bismarck* csatahajó elsüllyeszti a *Hood*-ot.
  - 1941. május 27.: brit haditengerészeti egységek a tenger fenekére küldik a *Bismarck*-ot.
  - 1941. május 31.: a britek bevonulnak Bagdadba.
  - 1941. június 6.: Hitler titkos kommisszárpárancsa az elfogott szovjet politikai biztosok kivégzéséről (*Kommissarbefehl*). A parancs végrehajtását 1942 májusában felfüggesztették.
  - 1941. június 15.: Horvátország csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez.
  - 1941. június 15-17.: Wavell tábornok által vezetett brit offenzíva a líbiai Tobruk felmentésére (*Battleaxe* (Csatabárd) hadművet).
  - 1941. június 19.: brit offenzíva Eritrea ellen.
  - 1941. június 21.: Hitler levélben közli Mussolinivel a Szovjetunió elleni támadási szándékát.
  - 1941. augusztus 25.: brit és szovjet egységek megszállják Iránt.
  - 1941. november 18.: a britek támadásba lendülnek Észak-Afrikában (*Crusader* (Keresztes lovag): a Tobruk felmentésére indított brit-amerikai támadás (1941. november 18. - 1942. január 6.) fedőneve).
  - 1941. december 13.: Rommel ellentámadása Észak-Afrikában.
  - 1941. december 24.: a britek elfoglalják Benghazit.
- III. 1942.
- 1942. január 21.: Rommel offenzívát indít Kirenaika visszavételére.
  - 1942. január 28.: Bengázi német-olasz kézen.
  - 1942. április 29-30.: Hitler-Mussolini találkozó Berchtesgadenben. Témája : offenzíva Észak-Afrikában.
  - 1942. május 26.: brit-szovjet szövetségi szerződést kötnek Londonban. Rommel csapatai Líbiában támadásba mennek át (*Aida* hadművet).
  - 1942. június 2.: az angolok kénytelenek feladni a Gazala-Bir-Hakeim vonalat.

- 1942. június 21.: Tobruk német kézre kerül.
- 1942. június 23.: Rommel csapatai átlépik az egyiptomi határt.
- 1942. június 30.: a németek elérik El-Alameint (észak-egyiptomi vasúti állomás Alexandriától 100 km-re délnyugatra; az afrikai hadjárat döntő csatájának színhelye, amely 1942. november 4-én Rommel visszavonulásával ért véget).
- 1942. július 3-10.: az "első el-alameini csata": sikertelen német áttörési kísérlet.
- 1942. augusztus 7.: a 8. angol hadsereg új parancsnoka *Auchinleck* utódként *Bernard Law Montgomery* (*Sir Bernard Law Montgomery of Alamein*).
- 1942. október 22.: Dwight Eisenhower lesz az észak-afrikai szövetséges csapatok főparancsnoka
- 1942. október 23.: Montgomery döntő támadásba lendül El-Alameinnél az észak-afrikai német-olasz haderő ellen (*Lightfoot* (Könnyű léptű) hadművelet). Rommel a tunéziai határig vonul vissza
- 1942. november 4.: a brit csapatok El-Alameinnél áttörnek a német állásokat. Rommel visszavonulási parancsot ad ki.
- 1942. november 8.: a *Torch*-hadművelet: szövetséges partraszállás Észak-Afrika nyugati részén.
- 1942. november 9.: a németek hídfőállást létesítenek Tuniszban.
- 1942. november 10.: az amerikaiak beveszik Casablanca és Oran városát.
- 1942. november 13.: a brit csapatok elfoglalják Tobrukot. Eisenhower-Darlan egyezmény Észak-Afrikáról.
- 1942. november 14.: német partraszállás Tuniszban.
- 1942. december 24.: Algírban meggyilkolják Darlan tengernagyot. Utóda Giraud tábornok.

IV. 1943.

- 1943. január 14-16.: a casablancai konferencia kezdete. Churchill és Roosevelttel mellett de Gaulle és Giraud is részt vesznek a megbeszéléseken, melyeken elfogadják a feltétel nélküli megadás elvének kizárólagos alkalmazását. A szovjet csapatok Urivnál áttörnek a magyar védelmet.
- 1943. január 16.: Irak hadat üzen Németországnak.
- 1943. január 23.: az angolok elfoglalják Tripolit.
- 1943. február 14.: Rommel sikeres támadása Afrikában, a Kasserine-hágónál. Rosztov szovjet kézre kerül. *Frühlingswind* (Tavaszi szél): az utolsó, sikertelen német offenzíva Tunéziában 1943 februárjában.
- 1943. március 9.: Rommel betegszabadságra megy, utóda von Arnim vezérőrnagy.
- 1943. május 1.: a Szovjetunió csatlakozik a casablancai határozathoz.
- 1943. május 7.: a szövetségesek elfoglalják Tuniszt és Bizertát.
- 1943. május 13.: Afrikában véget ér a háború, 250 ezer német és olasz katona teszi le a fegyvert. Feloszlik a KOMINTERN (Kommunista Internacionálé).

V. A keleti hadjárat

1. 1940.

- 1940 augusztusa: a Balti államokat a Szovjetunióhoz csatolják.
- 1940. szeptember 27.: Berlinben Németország, Olaszország és Japán aláírják a háromhatalmi egyezményt (Németország, Olaszország és Japán 1940. szeptember 27-én aláírt, tíz évre szóló szerződése "új rendszer" bevezetésére Európában és a "nagyázsiai térségben". A szerződéshez csatlakozott 1940-ben Magyarország, Románia, Szlovákia; 1941-ben Bulgária és Jugoszlávia (amely néhány nap múlva államcsíny miatt kivált); 1942-ben Horvátország. 1941. december 11-én kiegészítették azzal, hogy egyetlen tag sem köthet békét vagy fegyverszünetet a szerződő partnerek jóváhagyása nélkül).
- 1940. december 18.: Hitler 21. sz. hadműveleti utasítása: támadási előkészületek a Szovjetunió ellen (*Barbarossa-terv*). Ennek értelmében "a német fegyveres erőknek fel kell készülniük arra, hogy Szovjet-Oroszországot akár az Anglia elleni háború befejezése előtt gyors háborúban legyőzzék".

2. 1941

A Szovjetunió elleni támadást igen nagyfokú előkészítés előzte meg. Az ún. Zöld dossziében a megszerezhető természeti erőforrásokat veszik számításba (pl. kőolaj, mezőgazdasági termékek stb.) Hitler a Baltikumból német államot akart létrehozni. Mindent elterveztek, ám akad egy nagy probléma: Rudolf Hess Skóciába szökött, hogy az angolokkal tárgyaljon (nem fogadják).

- 1941. április 6-án német támadás kezdődik Jugoszlávia és Görögország ellen. Belgrád bombázása.
- 1941. május 15.: a Barbarossa-terv megkezdésének első kitűzött időpontja.
- 1941. június 22.: Németország hadüzenet nélkül megtámadja a Szovjetuniót. Olaszország és Románia hadat üzen a Szovjetuniónak. A német haderő a keleti fronton három irányban indított támadást: északon (parancsnok: *von Leeb*) a Baltikum és Leningrád elfoglalása volt a cél. Középen (parancsnok: *von Bock*) Minszk, Szmolenszk és Moszkva,

délen (parancsnok: *von Rundstedt*) pedig Kijev és a Fekete-tenger északi partvidéke. Az első csapások hatására megsemmisült a határ közelében lévő szovjet egységek jelentős része, s a német erők 300-600 kilométerre nyomultak előre.

- 1941. június 23.: Szlovákia hadat üzen a Szovjetuniónak.

- 1941. június 25.: Finnország hadat üzen a Szovjetuniónak.

- 1941. június 28-29.: Német és román katonai egységek pogromot rendeznek Iasiban. Az áldozatok száma 8 ezernél is több.

- 1941. június 30.: Moszkvában megalakul az Állami Honvédelmi Bizottság. Vezetője J. V. Sztálin. A Vichy-kormány megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.

- 1941. július 1.: a magyar haderő támadása a Szovjetunió ellen. A németek elfoglalják Rigát.

- 1941. július 3.: Sztálin rádióbeszédében általános ellenállásra szólítja fel a népet és partizánháborút hirdet.

- 1941. július 7.: a jugoszláv kommunisták *J. Broz (Tito)* vezetésével fegyveres felkelést indítanak a németek ellen. Amerikai tengerészgyalogosok szállnak partra Izlandon.

- 1941. július 8.: Hitler kijelenti, hogy Moszkvát és Leningrádot le akarja törölni a föld színéről.

- 1941. július 9.: a német csapatok megsemmisítik a szovjet Nyugati Front csapatainak zömét. A német és az olasz kormány bejelenti a jugoszláv állam megszüntét.

- 1941. július 10.: a németek megszállják Észtországot.

- 1941. július 12.: szovjet-brit kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása Moszkvában.

- 1941. július 16.: Szmolenszk eleste.

- 1941. július 18.: a londoni csehszlovák kormány egyezményt köt a Szovjetunióval.

- 1941. július 30.: a Szovjetunió felveszi a diplomáciai kapcsolatokat a londoni lengyel kormánnyal. Magyar csapatok átkelnek a Bug folyón.

- 1941. augusztus 1.: Nagy-Britannia és Finnország megszakítja diplomáciai kapcsolatait.

- 1941. augusztus 5.: német győzelem a szmolenszki katlancsatában.

- 1941. augusztus 7.: Sztálin lesz a szovjet fegyveres erők főparancsnoka.

- 1941. augusztus 9-12.: Roosevelt-Churchill találkozó az Argentia-öbölben az Új-Foundlandnál horgonyzó amerikai *Augusta* cirkálón. 12-én elfogadják az *Atlanti Chartát*, melynek tartalma: nem fogadják el a területi változtatásokat, kivéve, ha a lakosság önrendelkezése igazolja; a népek szabadon választhatják meg alkotmányukat és kormányukat; biztosítják a kereskedelem és a tengeri közlekedés szabadságát. Elhatározták, hogy a világháború után egy általános biztonsági békerendszert teremtenek meg, s kiépítéséig lefegyverezik az agresszor nemzeteket.

- 1941. augusztus 19.: a magyar gyorshadtest bevonul Krivoj Rogba.

- 1941. augusztus 21.: a németek Franciaországban bevezetik a tüzrendszeret.

- 1941. augusztus 27.: Kamenyec-Podolszkban két napon át tartó öldöklésben német SS katonák kb. 16 ezer, Magyarországról kitelepített zsidót mészárolnak le.

- 1941. szeptember 3.: Auschwitzban első alkalommal használják a Ciklon B ciángázt foglyok elpusztítására.

- 1941. szeptember 8.: a németek elérik a Névát. Megkezdődik Leningrád ostroma.

- 1941. szeptember 19.: a németek beveszik Kijevet.

- 1941. szeptember 29.: a Szovjetunió csatlakozik az Atlanti Chartához. A Kijev melletti Babij Jarnál 33 ezer zsidót ölnek meg a németek. A mészárlás másnap estig tart.

- 1941. október 2.: a németek megkezdik a *Tájfűn*-hadműveletet, melynek célja Moszkva elfoglalása. A moszkvai csata (október 2. - december 6.) kezdete.

- 1941. október 3.: Orel eleste.

- 1941. október 16. német-román csapatok elfoglalják Odesszát.

- 1941. október 19.: Moszkvában kihirdetik az ostromállapotot.

- 1941. október 25.: a németek beveszik Harkovot.

- 1941. november 2.: Kurszk német kézre kerül.

- 1941. november 5.: Szevasztopol ostromának kezdete.

- 1941. november 7.: Moszkvában a Vörös Térien megtartják a hagyományos disszemplét, ahonnan a csapatok egyenesen a város szélén húzódó frontra vonulnak. A Georgij Zsukov által irányított védelmen megtört a német támadás, a német csapatok 100-150 kilométernyire visszavonultak.

- 1941. november 13.: az *U-81* német tengeralattjáró elsüllyeszti a brit *Ark Royal* repülőgép-hordozót.

- 1941. november 15.: átmeneti szünet után a németek folytatják Moszkva ostromát.

- 1941. november 21.: Rosztov német kézén.

- 1941. november 22.: a Ladoga-tavon megnyílik az "élet útja".

- 1941. november 28.: a szovjetek visszafoglalják Rosztovot.
- 1941. december 5-6.: a Vörös Hadsereg ellentámadást indít Moszkvánál.
- 3. 1942.
- 1942. január 20.: az ún. Wannsee-konferencián R. Heydrich, az RSHA vezetője körvonalazza a "végső megoldást", azaz az európai zsidóság megsemmisítésére vonatkozó tervet.
- 1942. február 12.: a *Scharnhorst* és a *Gneisenau* német csatacirkálók és a *Prinz Eugen* nehézcirkáló áttörnek a La Manche-csatornán (*Cerberus* hadművelet).
- 1942. február 14.: Lengyelországban megalakul a Grot-Rowecki tábornok által vezetett Honi Hadsereg (*Armia Krajowa*). A Mikolajczyk vezette londoni emigráns kormány által 1942 februárjában Lengyelországban felállított hadsereg, az antifasiszta ellenállás fő tényezője. 1944. augusztus 1-jén kirobbantotta a varsói felkelést.
- 1942. április 5.: Hitler 41. sz. hadműveleti utasítása a nyári hadműveletekre a szovjet fronton.
- 1942. május 9.: szovjet támadás Donyec térségében.
- 1942. május 15.: a németek elfoglalják Kercset.
- 1942. május 17.: német ellentámadás indul Ukrajnában.
- 1942. május 27.: Prágában merényletet követnek el R. Heydrich ellen, aki június 4-én belehal sérüléseibe.
- 1942. május 28.: német győzelem a harkovi katlancsatában.
- 1942. május 30.: Moszkvában megalakul a Partizánmozgalom Központi Törzse.
- 1942. május 30-31.: ezer brit bombázó támadja Köln városát, ezzel megindulnak a Németország elleni nagyszabású angolszász légitámadások.
- 1942. június 9-10.: Heydrich halálát megbosszulandó a németek elpusztítják a csehországi Lidicét.
- 1942. június 28.: a nyári német támadás kezdete a keleti fronton.
- 1942. július 1.: német és román csapatok 250 napi ostrom után elfoglalják Szevasztopolt.
- 1942. július 4.: W. Sikorski tábornok repülőszerencsétlenség áldozata lesz.
- 1942. július 17.: megkezdődik a volgai csata.
- 1942. július 23.: a németek újra elfoglalják Rosztovot.
- 1942. július 26.: német támadás indul, a cél a Kaukázus. *Edelweiß* (Havasi gyopár): a német A hadseregcsoport 1942. nyári kaukázusi hadműveleteinek fedőneve.
- 1942. augusztus 9.: Krasznodar eleste.
- 1942. augusztus 12.: Churchill Moszkvában tárgyalásokat kezd Sztálinnal.
- 1942. augusztus 17.: sikertelen brit-kanadai partraszállás Dieppe-nél (*Jubilee* (Évforduló) hadművelet).
- 1942. augusztus 19.: a sztálingrádi csata kezdete.
- 1942. augusztus 21.: német zászló az Elbruszon, a Kaukázus legmagasabb csúcsán.
- 1942. augusztus 22.: Brazília hadat üzen Németországnak és Olaszországnak.
- 1942. augusztus 26.: Zsukov tábornokot kinevezik Sztálin helyettesévé.
- 1942. szeptember 10.: a Kaukázusban elakad a németek támadása. A németek Sztálingrádtól délre is elérik a Volgát.
- 1942. október 9.: rendelet a Vörös Hadsereg reformjáról. Megszüntetik a politikai biztosok intézményét.
- 1942. október 18.: Hitler kiadja hírhedt kommandóparancsát, mely lehetővé teszi az ellenállási csoportok fogságba került tagjainak azonnali meggyilkolását.
- 1942. november 11.: német és olasz csapatok szállják meg a Vichy-Franciaországot és Korzikát. *Anton*: Dél-Franciaország (Vichy) német megszállásának fedőneve, amelyet a szövetségesek észak-afrikai partraszállása (1942. november 7–8.) után indítottak meg (korábbi fedőneve: *Attila*). Célja a Földközi-tenger partjának védelme volt. Pétain tiltakozása ellenére november 27-én a német csapatok megszállták Toulon hadikikötőjét is (*Lila*: Toulon francia város német megszállásának hadműveleti terve). A német páncélosok benyomulása után a francia hadiflotta 61 saját hajóját elsüllyesztette. A németek a fegyverszüneti egyezményben engedélyezett francia hadsereget is lefegyverezték. Végső német roham Sztálingrád ellen.
- 1942. november 19.: támadásba lendül a szovjet Délnyugati és Doni Front.
- 1942. november 20.: offenzíva a Sztálingrádi Fronton is. Bengazi brit kézre kerül.
- 1942. november 23.: Kalacsnál bezárul a gyűri Sztálingrád körül.
- 1942. november 27.: a németek Toulonban megtámadják a francia flottát, amely elsüllyeszti önmagát.
- 1942. december 16.: Hitler rendelete a partizánok elleni harcról. A Délnyugati Front újabb offenzívája.
- 1942. december 21.: elakad a Sztálingrádnál bekerített csapatok felmentésére indított német támadás.
- 1942. december 28.: a németek megkezdik a visszavonulást a Kaukázusból.
- 4. 1943

- 1943. január 10.: megkezdődik a Kalco (Gyűrű) hadművelet, a Sztálingrádnál bekerített német 6. hadsereg felszámolása.
- 1943. január 12.: szovjet ellentámadás Leningrád térségében. A szovjet Voronyezsi Front offenzívájának megindulása. A 2. magyar hadsereg katasztrófájának kezdete (február 9-ig).
- 1943. január 13.: Németországban bevezetik az általános munkakötelezettséget. Hitler meghirdeti a "totális háborút".
- 1943. január 18.: a szovjet csapatok rést nyitnak a leningrádi blokádon.
- 1943. január 22.: a szovjetek utolsó rohamot indítanak Sztálingrádnál.
- 1943. január 25.: szovjet csapatok elfoglalják Voronyeszt.
- 1943. január 26.: Sztálingrádnál kettévágják a német erőket.
- 1943. január 27.: amerikai B-17-esek első légitámadása németországi célpontok (Wilhelmshaven) ellen.
- 1943. január 30.: a lemondott Raeder helyett Dönitz lesz a német haditengerészet új főparancsnoka
- 1943. január 31.: Seydlitz tábornok kapitulál Sztálingrádban.
- 1943. február 1.: Paulus tábornagy fogságba esik.
- 1943. február 2.: a 6. német hadsereg utolsó erői is kapitulálnak Sztálingrádnál. 90 ezer katona esik fogságba.
- 1943. február 3.: Németországban 4 napos nemzeti gyászt rendelnek el.
- 1943. február 5.: Mussolini leváltja vejét, Ciano külügyminisztert.
- 1943. február 8.: szovjet csapatok beveszik Kurszk városát.
- 1943. február 16.: a szovjetek beveszik Harkovot.
- 1943. február 18.: Goebbels meghirdeti a "totális háborút".
- 1943. február 19.: német ellentámadás indul a szovjetek Déli Frontja ellen.
- 1943. február 27.: angol kommandósakció a norvégiai Vermorkban lévő nehéztüzérség ellen.
- 1943. március 16.: a szövetségesek támadásba lendülnek a Mareth-vonalon. A németek visszafoglalják Harkovot.
- 1943. április 7-10.: Hitler-Mussolini találkozó Salzburgban. Mussolini javasolja Hitlernek, hogy elképzeléseiket a világ új rendjéről foglalják egy ún. Európai Chartába, amely válasz lenne az Atlanti Chartára.
- 1943. április 13.: a németek bejelentik, hogy Katyn mellett kb. 4000 lengyel tiszt tömegsírjára bukkantak. A kivégzéseket a szovjet titkosrendőrség hajtotta végre.
- 1943. április 19.: fellázad a varsói gettó. A május 16-ig tartó harcokban 12 ezer felkelő elesik, később 30 ezer foglyot agyonlőnek, 7 ezret a megsemmisítő táborok gázkamráiban végeznek ki.
- 1943. április 26.: a Szovjetunió a katyni ügy miatt megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a londoni lengyel emigráns kormánnyal.
- 1943. május 11-25.: a *Trident* fedőnevű konferencia Washingtonban Churchill és Roosevelttel között. Témája a második front megnyitása.
- 1943. május 24.: Dönitz a nagy veszteségek miatt visszarendeli a német tengeralattjárókat az Atlanti-óceánról.
- 1943. május 27.: Franciaországban megalakul a CNR, az Ellenállás Nemzeti Tanácsa. Deakin százados vezetésével angol katonai misszió érkezik Titohoz.
- 1943. május 30.: De Gaulle-Giraud megbeszélések Algírban.
- 1943. június 11.: brit csapatok elfoglalják Pantellira szigetet.
- 1943. július 5-15.: német ellentámadás indul Kurszk térségében (Zitadelle-hadművelet). A kurszki csata volt a második világháború legnagyobb páncélos ütközete, melyet Prohorovkánál, Kurszktól délkeletre vívtak meg. A németek július 5-én indított offenzívájuk során vetették be először az új, Párdúc harckocsijukat, s a szovjet frontot 35 km mélyen benyomták. A július 12-én kezdődő szovjet ellentámadás (Kutuzov-hadművelet) már másnap eredményes volt: a németek először szenvedtek nyílt harctéren vereséget.
- 1943. július 10.: megkezdődik a *Husky*-hadművelet: a szövetségesek partra szállnak Szicíliában.
- 1943. július 11.: szovjet ellentámadás Orel és Kurszk közelében (Kutuzov-hadművelet).
- 1943. július 13.: a Zitadelle-hadművelet kudarcba fullad.
- 1943. július 19.: Hitler-Mussolini találkozó Feltre-ben.
- 1943. július 22.: az amerikaiak beveszik Palermót.
- 1943. július 24.: az olasz fasiszta nagytanács ülése.
- 1943. július 25.: az olasz uralkodó felmenti Mussolinit. Utóda Badoglio marsall.
- 1943. július 28.: felosztatják az olasz fasiszta pártot.
- 1943. augusztus 3.: szovjet ellentámadás indul a Voronyezsi és a Sztyepei Fronton.
- 1943. augusztus 5.: a szovjetek visszafoglalják Orelt és Belgorodot. Az angolok beveszik Catania-t.
- 1943. augusztus 17.: Szicília egésze a szövetségesek kezére kerül.

- 1943. augusztus 22.: a németek kivonulnak Harkovból.
  - 1943. augusztus 24.: Szmolenszkbe bevonulnak a szovjetek.
  - 1943. szeptember 3.: a Badoglio-kormány aláírja a feltétel nélküli kapitulációt. A britek partra szállnak a calabriai Reggionál (Baytown (Öbölváros) hadművelet).
  - 1943. szeptember 8.: nyilvánosságra hozzák az olasz megadást. *Achse* (Tengely): az Olaszország kiválása esetén végrehajtandó német katonai intézkedések fedőneve. Az 1943. szeptember 3-i olasz kapituláció után az akció néhány nap alatt lezajlott és Róma megszállásával végződött. A Donyec-medence egésze a szovjetek kezén.
  - 1943. szeptember 9.: a németek megszállják Észak- és Közép-Olaszországot. Az 5. amerikai hadsereg Eisenhower vezetésével partra száll Salernonál (*Avalanche* (Lavina) hadművelet). Irán hadat üzen Németországnak. Isztambulban átnyújtják a magyar megbízottnak a brit kormány előzetes fegyverszüneti feltételeit.
  - 1943. szeptember 10.: a németek megszállják Rómát.
  - 1943. szeptember 12.: német ejtőernyősök *Otto Skorzeny* vezetésével kiszabadítják a fogságban lévő Mussolinit. Gran Sasso: hegycsúcs az olaszországi Abruzzókban, ahol a Campo Imperatore nevű szállodában Mussolinit fogva tartották.
  - 1943. szeptember 15.: Mussolini kikiáltotta Salóban bábállamát, az Olasz Szociális Köztársaságot
  - 1943. szeptember 17.: a szovjetek beveszik Brjanszkot.
  - 1943. szeptember 18.: a szövetségesek megszállják Szardíniát. Megalakul a salói olasz fasiszta köztársaság.
  - 1943. szeptember 20.: Bari a szövetségesek kezére kerül.
  - 1943. szeptember 25.: a szovjetek bevonulnak Szmolenszkbe.
  - 1943. szeptember 27.: antifasiszta felkelés kezdődik Nápolyban.
  - 1943. október 1.: angol-amerikai csapatok bevonulnak Nápolyba.
  - 1943. október 4.: a szövetségesek elfoglalják Korzikát.
  - 1943. október 13.: a Badoglio-kormány hadat üzen Németországnak.
  - 1943. október 19-30.: szovjet-amerikai-brit külügyminiszteri találkozó Moszkvában.
  - 1943. október 23.: a szovjet csapatok átkelnek a Dnyeperen.
  - 1943. november 6.: Kijev visszafoglalása.
  - 1943. november 22-25.: amerikai-brit-kínai értekezlet Kairóban.
  - 1943. november 28.: megkezdődik a teheráni konferencia (*Eureka (Heuréka)* konferencia) Churchill, Roosevelt és Sztálin részvételével. A megbeszélések december 1-ig tartanak. A legfontosabb kérdés a szovjetek által régen szorgalmazott második front megnyitása volt. Churchill továbbra is a Balkánt javasolta, de Roosevelt határozott állásfoglalása következtében Észak-Franciaországot jelölték ki a partraszállás színhelyévé - 1944 májusára tűzték ki (*Overlord* hadművelet)
  - 1943. november 29.: Tito vezetésével megalakul a jugoszláv ideiglenes kormány (Nemzeti Felszabadítási Bizottság).
  - 1943. december 7.: Eisenhowert kinevezik a szövetséges partraszálló csapatok főparancsnokává.
  - 1943. december 12.: szovjet-csehszlovák barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt írnak alá Moszkvában.
  - 1943. december 15.: a Szovjetunió elismeri Tito kormányát.
  - 1943. december 31.: szovjet csapatok elfoglalják Zsitomirt.
- VI. A csendes-óceáni hadszíntér
- az Egyesült Államok 1941 előtt: elszigetelődési politika;
  - 1939. szeptember 5.: amerikai semlegességi nyilatkozat; Roosevelt elnök egyre inkább elkötelezte magát Nagy-Britannia mellett;
  - *America First Committee*: Amerika Elsősorban Bizottság, amely 1940. szeptemberben alakult az Egyesült Államok hadba lépésének megakadályozására. Az elszigetelődési politikának a háború kezdetétől tekintélyes hívei voltak. Az amerikai semlegességi nyilatkozat (1939. szeptember 5.) ellenére ugyanis a kormányzat egyre inkább elkötelezte magát Nagy-Britannia mellett. Az izolacionizmus a Pearl Harbor elleni Japán támadással, valamint a német és olasz hadüzenettel értelmét veszítette.
  - 1940. szeptember 2. Brit-amerikai szerződés: 50 régi típusú rombolóért cserébe az amerikaiak nyugat-indiai támaszpontokat kapnak 99 éves bérletre;
  - 1940. szeptember 22.: Japán és a Vichy-kormány megállapodása indokínai támaszpontok japán kézbe vételéről.
1. 1941.
- 1941 január: kongresszus elé terjesztik a kölcsönbérleti törvényt (Lend and Lease Act), melyet március 11-én el is fogadnak. A törvény felhatalmazza az elnököt, hogy hadianyaggal támogassa azokat az országokat, amelyeket az

USA biztonsága szempontjából létfontosságúnak tekint. Az USA megszerezte Nagy-Britannia aranytartalékait, tengerentúli befektetéseit, korlátozzák a brit exportot, amerikai üzletemberek nyomolnak a brit piacokra; vagyis: háború ára Nagy-Britannia nagyhatalmi szerepének elvesztése;

- 1941. március 5.: Hitler 24. sz. hadműveleti utasítása a Japánnal való katonai együttműködésről.
- 1941. március 27-29.: német-japán megbeszélések Berlinben.
- 1941. április 12.: német csapatok elfoglalják Belgrádot. A magyar egységek beveszik Zombort és Szabadkát.
- 1941. április 13.: a Szovjetunió és Japán megneemtámadási szerződést kötnek Moszkvában.
- 1941. augusztus 28.: amerikai-japán tárgyalások indulnak.
- 1941. október 18.: Tojo Hideki vezetésével új japán kormány alakul.

- 1941. december 7-én kora délután két japán megbízott kereste fel Cordell Hull amerikai külügyminisztert washingtoni hivatalában, és átadta neki a tokiói kormány jegyzékét. Ebben azzal vádolták az Egyesült Államokat, hogy titokban háborúra készül Japán ellen. Mialatt az elképedt Hull a hamis vádaktól hemzsegő szöveget tanulmányozta, a japán repülőgépek már javában bombázták a Hawaii-szigetek legjelentősebb kikötőjét, Pearl Harbort... A japán légierő Jamamoto tengernagy parancsnoksága alatt - hadüzenet nélkül - támadást intézett Pearl Harbor ellen, s megsemmisítette az USA legfontosabb csendes-óceáni támaszpontját. Pearl Harbor után Japán diadalmas száz napja következett: két irányba indított offenzívát: Fülöp-szigetek, Holland-India (Indonézia);

Bár a hadüzenet nélküli japán támadás megdöbbentette az amerikai népet, sőt a washingtoni politikusok többségét is felkészületlenül érte, az amerikai külügyminiszter már öt héttel korábban figyelmeztette a haditengerészet vezetőit: a távol-keleti válságot a szokásos diplomáciai eszközökkel aligha lehet megoldani. A nemzetközi eseményeket éles szemmel figyelők számára ugyanis nem volt kétséges, hogy Hitler ázsiai szövetségese előbb-utóbb újabb területi hódításokba kezd. Az előzmények fényében csak a japán "menetrend" tűnhetett kérdésesnek.

- 1941. december 7. Anglia hadat üzen Finnországnak, Magyarországnak és Romániának. *Hitler Nacht und Nebel* (Éjszaka és köd) rendelete, mely a "birodalom vagy a megszálló hatalom elleni büntettek üldözését" szabályozta, s tág mozgásteret biztosított a megszálló hatóságoknak "nem német polgári személyek" letartóztatására és elítélésére. "A megszálló hatalom biztonságának veszélyeztetéséért" halálbüntetés járt.

- 1941. december 8. Japán hadat üzen az USA-nak, Nagy-Britanniának, Kanadának és Ausztráliának. Kína hadat üzen Japánnak, Németországnak és Olaszországnak.

- 1941. december 9. A japánok elfoglalják Bangkokot.

- 1941. december 10. A japánok elsüllyeszti a brit Prince of Wales és Repulse csatahajókat. Japán csapatok elfoglalják Guam szigetét.

- 1941. december 11. Németország és Olaszország hadat üzennek az USA-nak. Német-olasz-japán közös hadviselésre vonatkozó egyezmény.

- 1941. december 12. Magyarország és Románia hadat üzennek az USA-nak. India hadat üzen Japánnak.

- 1941. december 17. Rooseveltet rendkívüli hatalommal ruházza fel a kongresszus.

- 1941. december 19. Hitler átveszi a szárazföldi erők közvetlen főparancsnokságát.

- 1941. december 22. Churchill Washingtonba utazik (*Arcadia*-konferencia: Roosevelt és Churchill 1941–1942 fordulóján Washingtonban tartott konferenciája. Elhatározzák, hogy minden erejüket Németország ellen fordítják. Japánnal szemben pedig defenzívába vonulnak. Megalakították az egyesített vezérkari főnökséget, s elfogadták az első partraszállás tervét a franciák észak-afrikai gyarmatain). A japánok partra szállnak a Fülöp-szigeteken.

- 1941. december 25. Hongkong japán kézre kerül. Megjelenik a Népszava karácsonyi száma.

2. 1942.

- 1942. január 1. Washingtonban közzéteszik az Egyesült Nemzetek Nyilatkozatát, melyet Nagy-Britannia, az USA, a Szovjetunió és Kína (Csang Kai-sek) írt alá.

- 1942. január 2. A japánok elfoglalják Manilát.

- 1942. január 11. A japánok elfoglalják Kuala Lumpurt, valamint támadást indítanak Indonézia ellen.

- 1942. január 18. Német-olasz-japán katonai egyezményt írnak alá Berlinben.

- 1942. január 31. A japánok elfoglalják a Malakka-félszigetet.

- 1942. február 2. Az amerikai Stilwell tábornok lesz Csang Kaj-sek katonai tanácsadója.

- 1942. február 8. Az amerikaiak feladják Guadalcanalt.

- 1942. február 15. Szingapúr ("Kelet Gibraltárja") eleste.

- 1942. február 23. Washingtonban aláírják az amerikai-brit kölcsönbérleti (lend-lease) egyezményt.

- 1942. február 27-28.: a Jáva szigete melletti csatában megsemmisítik az amerikai-brit-holland hajóhadat:

- 1942. február 28. Japán partraszállás Jáván.

- 1942. március 7. Rangoon japán kézen.

- 1942. március 8.: Japán elfoglalja Batáviát;
- 1942. április 18. A Hornet amerikai anyahajóról felszálló B-25-ösök Tokiót bombázzák.
- 1942. április vége: elfoglalják Burmát. Japán elfoglalta az USA, Hollandia, Franciaország gyarmatait, egészen Indiáig és Ausztráliáig tört előre;
- 1942. május 4-8. Japán-amerikai tengeri csata a Korall-tengeren, egyik fél sem mondhatja győztesnek magát.
- 1942. június 3-7. A fordulat kezdete a Csendes-óceánon: Midway mellett az amerikaiak súlyos csapást mérnek a japán flottára. Az amerikaiak - Nimitz tengernagy parancsnoksága alatt - elsüllyesztették mind a 4 japán anyahajót, elestek a legtapasztaltabb japán pilóták is
- 1942. június 5. Az USA hadat üzen Magyarországnak, Romániának és Bulgáriának.
- 1942. június 11. Az USA szövetségi szerződést köt a Szovjetunióval.
- 1942. június 12.: a japánok partra szállnak az Aleut-szigeteken, ezzel a japán hódítás eléri csúcspontját (450 millió ember japán uralom alatt).
- 1942. október 27. Japán-amerikai tengeri ütközet Santa Cruznál.

3. 1943

- Nimitz admirális erői visszafoglalták a Gilbert-szigeteket és északon az Aleut-szigeteket; MacArthur tábornok vezetésével megkezdték Új-Guinea és a környező szigetvilág felszabadítását. Békaugrás-stratégia: kikerülték a megerősített japán állásokat, amelyek így - utánpótlás hiányában - elsorvadtak, s 1943-ban sorra elestek. Eközben a Mountbatten parancsnoksága alatt álló szövetséges erők feladata volt; hogy megakadályozzák a japánok India elleni támadását.
- 1943. február 9. Hosszú harcok után az amerikaiak elfoglalják Guadalcanalt.
- 1943. március 2. Tengeri ütközet a Bismarck-szigeteken. Az amerikaiak elsőprő győzelmet aratnak a japánok felett.
- 1943. április 18. Amerikai vadászgépek lelövik a japán hadiflotta főparancsnokát, Jamamoto tengernagyot szállító repülőgépet.
- 1943. április 30. Totális mozgósítás Japánban.
- 1943. június 30. Az amerikaiak partra szállnak a Salamon-szigeteken.
- 1943. augusztus 1. A japánok kikiáltják Burma függetlenségét.
- 1943. november 5. Amerikai támadás Rabaulban a japán flotta ellen.
- 1943. november 20. Amerikai partraszállás a Gilbert-szigeteken (*Galvanic* hadművelet).

4. 1944.

- *Flintlock* (Kováspuska): a Marshall-szigeteken 1944. január 31–február 7. között tartott amerikai partraszállás fedőneve.
- 1944. február 4. A japánok támadást kezdenek Burmában.
- 1944. április 17. Japán támadás Dél-Kínában.
- 1944. április 22. Amerikai csapatok partra szállnak Kotaburunál.
- 1944. június 15. Amerikai partraszállás Saipanon.
- 1944. június 18. Az amerikaiak elfoglalják a Mariana-szigeteket (Forager hadművelet). A japánok kb. 130 repülőt és 3 repülőgép-anyahajót veszítenek el
- 1944. június 19. A japán flotta támadása a Fülöp-szigeteken.
- 1944. július 18. A japánok elfoglalják Saipant. Lemond a Tojo-kormány, az új kormányfő Koiso tábornok.
- 1944. július 21. Az amerikaiak partra szállnak Guam szigetén.
- 1944. július 29. Az amerikaiak partra szállnak Tinian szigetén.
- 1944. október 20. Amerikai partraszállás a Leyte-öbölben. Jugoszláv és szovjet csapatok elfoglalják Belgrádot.
- 1944. október 23-26. Hatalmas tengeri összecsapás a Leyte-öbölben (a Fülöp-szigeteken). Az amerikai flotta döntő győzelmet arat Japán felett.
- 1944 végére az USA kiszorította a japánokat a csendes-óceáni szigetekről. A csendes-óceáni hadszínteret az amerikaiak kettéosztották: Chester D. Nimitz tengernagy (középső rész), ill. Douglas MacArthur (dél)

5. 1945.

- 1945. február 19. Amerikai partraszállás Iwo Jima szigetén.
- 1945. március 9. Amerikai B-29-esek gyújtóbombás támadása Tokió ellen.
- 1945. március 26. Iwo Jima amerikai kézre kerül.
- 1945. április 1. Amerikai partraszállás Okinawán.
- 1945. április 7. Amerikai repülőgépek elsüllyesztik a világ legnagyobb csatahajóját, a japán Yamato-t.
- 1945. június 10. Amerikai partraszállás Borneón.

- 1945. június 26. San Franciscoban aláírják az ENSZ alapokmányát.
- 1945. június 30. Az amerikaiak elfoglalják Okinawa szigetét.
- 1945. július 5. A Fülöp-szigetek felszabadítása.
- 1945. július 16. Az első sikeres atombomba-kísérlet Los Alamosban.
- 1945. július 26. Ultimátum Japánnak, amit másnap a japán miniszterelnök elutasít. Attlee Munkáspártja győz a brit választáson; Clement Attlee az új brit miniszterelnök.
- 1945. augusztus 6., 9 óra 15 perc: Hiroshimára atombombát dob az Enola Gay névre keresztelt amerikai B-29-es bombázó. 100 ezer halott. Little Boy (Kisfiú): a Hirosimára 1945. augusztus 6-án ledobott amerikai atombomba, amely 92 ezer emberéletet követelt, és a város 80 százalékát lerombolta.
- 1945. augusztus 8. A Szovjetunió hadat üzen Japánnak. Londonban a szövetségesek egyezményt írnak alá a háborús főbűnösök megbüntetéséről.
- 1945. augusztus 9. Atomtámadás Nagasaki ellen: 35 ezer halott. Fat Man (Kövér Ember): az 1945. augusztus 9-én Nagaszakira ledobott amerikai plutóniumbomba neve. Mandzsúriában nagy szovjet offenzíva indul a japán csapatok ellen ("Augusztusi vihar" hadművelet).
- 1945. augusztus Korea felszabadul a japán uralom alól, de kettészakad.
- 1945. augusztus 14. A japán kormány elfogadja a szövetségesek kapitulációs feltételeit.
- 1945. augusztus 22. Port Arthurba bevonulnak a szovjet csapatok.
- 1945. augusztus 26. Szahalint elfoglalják a szovjetek.
- 1945. augusztus 27. Amerikai hadihajók futnak be a Tokiói-öbölbe.
- 1945. szeptember 2. Az amerikai Missouri csatahajón aláírják a japán fegyverletételről szóló okmányt. Véget ér a második világháború.

VII. A háború befejezése, konferenciák, a világ térképének átrajzolása

1. 1944.

- 1944. január 4.: a szovjet csapatok átlépik a szovjet-lengyel határt.
- 1944. január 12. Kivégzik Ciano olasz ex-külgügyminisztert.
- 1944. január 14. Szovjet támadás indul Leningrádnál a blokád teljes felszámolása érdekében.
- 1944. január 20. Novgorodba bevonulnak a szovjet csapatok.
- 1944. január 22. Amerikai partraszállás Anzio mellett.
- 1944. január 27. Leningrád felszabadul az ostrom alól.
- 1944. február 3-19.: *Fischfang* (Halcsapda) hadművlet: a szövetségesek anziói hídfője elleni német támadás,
- 1944. február 15. A szövetségesek ostromot indítanak Monte Cassino ellen. A küzdelmek május 18-ig tartanak.
- 1944. február 17-18. Amerikai légitámadás-sorozat Truk szigete ellen.
- 1944. február 18. A német Észak hadseregcsoport visszavonul a Narváig.
- 1944. február 20. Nagyméretű légitámadások kezdődnek Németország ellen. *Argument* (Érvelés): a német repülőgépgyárak elleni szövetséges légitámadás-sorozat fedőneve. Az akcióra 1944. február 20–25. között került sor.
- 1944. február 22. A szovjetek bevonulnak Krivoj Rog városába.
- 1944. február 23. A németekkel való együttműködés vádjával a Kaukázusból kitelepítik a csecsen és az ingus népeket.
- 1944. március 4. Szovjet offenzíva a német Dél hadseregcsoport ellen.
- német offenzíva, tkp. ez volt a második világháború utolsó jelentős német támadó hadművelete.
- 1944. március 12. Hitler kiadja a parancsot Magyarország megszállására (Margasrethe-terv).
- 1944. március 17. A szovjet erők átkelnek a Dnyeszteren.
- 1944. március 28. A szovjet csapatok elérik a Prut folyót. Az SZDP, az FKgP és a Magyar Parasztszövetség betiltása.
- 1944. április 8. A szovjet csapatok elérik a szlovák határt.
- 1944. április 9. Odesszába bevonulnak a szovjetek.
- 1944. április 13. Szimferopol felszabadul.
- 1944. május 9. A szovjetek elfoglalják Szevasztopot.
- 1944. május 12. A Krím-félsziget egésze szovjet kézen.
- 1944. május 15. De Gaulle ideiglenes francia kormányt alakít. Megkezdődik a magyarországi zsidók deportálása, elsősorban Auschwitzba.
- 1944. május 18. A szövetségesek Monte Cassinonál áttörnek a német állásokat. Kollaborálás vádjával kitelepítik a krími tatárokat.
- 1944. május 25. A németek sikertelen kísérlete Tito elfogására.

- 1944. június 4.: a szövetséges csapatok bevonulnak Rómába. *Diadem: Alexander* tábornok 1944. tavaszi olaszországi offenzívájának fedőneve. Célja Róma elfoglalása volt.
- 1944. június 6.: a *D-Day*: megkezdődik a szövetségesek normandiai partraszállása. A második világháború egyik legnagyobb hadművelet, amelyben több mint 200 ezer ember vett részt - több ezer repülő támadta a német part menti állásokat és 5000 hajó szállította át a Csatornán a katonákat, s estére 150000 katonát tettek partra a szövetségesek, akiknek nagy veszteségek árán sikerült hídfőket létesíteniük - 11 nap alatt közel félmillió szövetséges katona és 90 ezer jármű ért partot Normandiában. A váratlan partraszállás sikere, azaz a nyugati front megnyitása reménytelenné tette a német helyzetet. A nyugati front német főparancsnoka, Gerd Rundstedt tábornagy Berlin érdeklődésére azt mondta: "Békét kell kötni, hülyék, mi mást lehetne tenni?", erre Hitler leváltotta.
- 1944. június 9. Szovjet támadás indul Karéliában. Lemond a Badoglio-kormány.
- 1944. június 10. Német SS-alakulatok lerombolják Oradour-sur-Glane-t.
- 1944. június 12. A V-1 szárnyasbombák első tömeges bevetése London ellen. Lomtár (Rumpelkammer): a London elleni megtorló támadások kezdetének fedőneve. 1944. június 12-ére tervezték, de megghiúsult, mert a V1 rakéták a startnál csődöt mondtak. London tartós bombázása június 15–16-án indult meg, amikor 244 V1-est indítottak.
- 1944. június 23.: a *Bagratyion*-hadművelet kezdete: szovjet offenzíva a német Közép hadseregcsoport ellen (az offenzíva augusztus 29-ig tart).
- 1944. június 27. A szövetségesek bevonulnak Cherbourgba.
- 1944. június 30. Az Egyesült Államok megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal.
- 1944. július 2. A szövetséges légierő legnagyobb támadása Magyarország ellen, több mint 620 bombázóval.
- 1944. július 3. Minszk elfoglalása.
- 1944. július 9. A németek kivonulnak Caenből.
- 1944. július 13. Kelet-Galíciában nagy szovjet offenzíva indul.
- 1944. július 18. Az I. Belorusz Front eléri a szovjet-lengyel határt. *Goodwood*: az 1944. július 18-án Caentől keletre indított brit páncélosoffenzíva fedőneve.
- 1944. július 20.: gróf *Claus Schenk Stauffenberg* ezredes bombát helyezett el Hitler rastenburgi főhadiszállásának dolgozószobájába. Hárman meghaltak, Hitler azonban megúszta kisebb sérüléssel. Az összeesküvést magasrangú katonatisztek és az Abwehr keretében évek óta működő ellenálló csoport szőtte.
- 1944. július 22. Megalakul a lengyel népi hadsereg (*Armia Ludowa*).
- 1944. július 25. Saint Lo-tól nyugatra amerikai offenzíva indul (*Cobra*-hadművelet).
- 1944. július 27. Lvov bevétele.
- 1944. július 28. Breszt szovjet kézre kerül.
- 1944. július 31. Az I. Balti Front kijut a Rigai-öbölhöz. Normandia egésze a szövetségesek kezén.
- 1944. augusztus 1. Kitör a varsói felkelés (október 2-ig tart). Mannerheim tábornagy az új finn elnök.
- 1944. augusztus 2. Törökország megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal.
- 1944. augusztus 4. Rennes felszabadul.
- 1944. augusztus 9. A németek elvesztik Livornót.
- 1944. augusztus 10. Patton tábornok csapatai beveszik Nantes-t.
- 1944. augusztus 15. Franciaország déli részén partra szállnak a szövetségesek. *Dragoon* (Dragonyos): a szövetségesek dél-franciaországi partraszállásának (1944. augusztus 15.) fedőneve. Két nap alatt 86 ezer amerikai és francia katonát tettek partra.
- 1944. augusztus 17. A szovjetek elérik Kelet-Poroszország határát.
- 1944. augusztus 19-25. Párizsban felkelés tör ki a németek ellen. A francia csapatok bevonulnak a fővárosba.
- 1944. augusztus 20. Szovjet támadás Romániában.
- 1944. augusztus 22. Az amerikaiak bevonulnak Toulonba és Grenoble-ba.
- 1944. augusztus 23. Romániában németellenes államcsíny zajlik le. Antonescut letartóztatják, s az ország fegyverszünetet kér (kiugrás). Szovjet csapatok Kisinyovnál jelentős német erőket kerítenek be.
- 1944. augusztus 25. Románia hadat üzen Németországnak. Párizs felszabadul, de Gaulle diadalmenetben vonul be a francia fővárosba. Lakatos Géza az új magyar miniszterelnök.
- 1944. augusztus 27. A szovjet csapatok átlépik a magyar határt az Ojtozi-szorosban.
- 1944. augusztus 28. A szövetségesek elfoglalják Marseille-t.
- 1944. augusztus 30. A németek kivonulnak Bulgáriából. De Gaulle ideiglenes kormányt alakít Franciaországban.
- 1944. augusztus 31. Bukarestbe bevonulnak a szovjet csapatok.
- 1944. augusztus Az ENSZ létrehozását előkészítő konferencia Dumbarton Oaksban.

- 1944. szeptember 2. Finnország elfogadja a szovjetek fegyverszüneti feltételeit, és megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal.
  - 1944. szeptember 3. Lyon és Brüsszel felszabadul.
  - 1944. szeptember 4. Az angolok bevonulnak Antwerpenbe. A szovjet-finn fronton befejeződnek a küzdelmek.
  - 1944. szeptember 5. A Szovjetunió hadat üzen Bulgáriának. Román-magyar összecsapások Dél-Erdélyben.
  - 1944. szeptember 6. Az amerikaiak beveszik Liège-t. A 2. Ukrán Front behatol Erdélybe.
  - 1944. szeptember 8. Az első V-2 támadás London ellen.
  - 1944. szeptember 9. Antifasiszta felkelés Bulgáriában; a kommunisták vezette Hazafias Front kerül hatalomra. Ideiglenes francia kormány alakul, de Gaulle vezetésével.
  - 1944. szeptember 10. Bulgária hadat üzen Németországnak.
  - 1944. szeptember 11. Az amerikaiak Triernél elérik a német határt. Francia ellenállók elfoglalják Dijont.
  - 1944. szeptember 16. Szovjet csapatok bevonulnak Szófiába.
  - 1944. szeptember 17. Megkezdődik a Montgomery által kidolgozott *Market-Garden* hadművelet: sikertelen angol ejtőernyős akció Arnheimnél.
  - 1944. szeptember 20. A szovjetek átlépik a lengyel-szlovák határt.
  - 1944. szeptember 21. Tito tárgyalásokat kezd Moszkvában.
  - 1944. október 2. A varsói felkelés leverése. *Bach-Zelewski* (1899–1972): német SS-tiszt, a második világháború alatt rendőrtábornok, az SS különmegbízottja Kelet-Európában a partizánok elleni harcokra. 1944 őszén ő verte le a varsói felkelést. Az angolok partra szállnak a Pelloponnészoszon.
  - 1944. október 5. A szovjetek Kurlandban bekerítik a német Észak hadseregcsoportot.
  - 1944. október 9. Churchill tárgyalásokat kezd Moszkvában, ahol Sztálinnal megkötö az ún. "százalékos megállapodás"-t.
  - 1944. október 13. A szovjetek beveszik Rigát. A németek kiűrik Athént.
  - 1944. október 21. A szövetségesek elfoglalják az első jelentős német várost, Aachent.
  - 1944. október 28. Bulgária fegyverszünetet ír alá Moszkvában.
  - 1944. november 2. Görögország felszabadul (de hamarosan polgárháború tör ki).
  - 1944. november 7. Rooseveltet negyedszer is az USA elnökévé választják.
  - 1944. november 10. Churchill-de Gaulle megbeszélések Párizsban.
  - 1944. november 12. Brit bombázók elsüllyeszti a Tirpitz német hadihajót.
  - 1944. november 22. Metz bevétele. Budapesten letartóztatják a Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottságának vezetőit.
  - 1944. november 23. Strassbourgba bevonulnak a szövetségesek. Hitler "erődé" nyilvánítja Budapestet.
  - 1944. december 16. Nagyerejű német ellentámadás indul az Ardenneken. *Herbstnebel* (Őszi köd): az 1944. december 15. és 1945. február 7. közötti, ardennekbeli német előretörés fedőneve.
- 1944 őszén, nem sokkal Franciaország felszabadulása után De Gaulle tábornok látogatást tett Toulouse-ban. Szemlét tartott a körzet partizánalakulata fölött. Megállt az egyik toprongyos férfi előtt, és megkérdezte: "Hát maga mikor állt be az ellenállók közé, barátom?" A partizán azt felelte: "*Bien avant vous, mon général*" (Jóval ön előtt, tábornokom), ő ugyanis már a spanyol polgárháborúban harcolt. De Gaulle tábornok most az egyszer zavarba jött.
2. A háború menete 1945-ben
- 1945. január 1. A lublini bizottság ideiglenes lengyel kormánnyá alakul. A németek támadást indítanak Budapest felmentésére. *Konrad 1–2–3*: 1945 januárjában a Budapesten körülfart német–magyar csapatok felmentésére indított német támadó hadművelet fedőneve. *Bodenplatte* (Feneklap): a szövetségesek repülőterei ellen irányuló német légitámadások fedőneve. 1945. január 1-jén 1035 német repülőgép támadta meg az észak-franciaországi, belgiumi és dél-hollandiai repülőtereket. A visszatérő gépek közül a német légvédelem majdnem kétszázat lelőtt, mert nem értesítették az akcióról.
  - 1945. január 3. A szövetségesek támadása az Ardenneken.
  - 1945. január 12. Nagyerejű szovjet támadás indul Kelet-Poroszországban.
  - 1945. január 17. Varsó felszabadul.
  - 1945. január 20. Moszkvában a magyar küldöttség aláírja a fegyverszüneti megállapodást.
  - 1945. január 21. A szovjetek Breslaunál elérik az Oderát.
  - 1945. január 26. A kelet-poroszországi német csapatokat a szovjetek elvágják a főerőktől. A németek 20-25 km-re megközelítik Budapestet.
  - 1945. január 27. Szovjet ellentámadás Budapesttől délnyugatra.
  - 1945. január 29. Zsukov csapatai elérik az 1938-as német határt.

- 1945. január 30. Hitler utolsó rádióbeszédében kifejti azt a reményét, hogy a német nép "úrrá lesz a súlyos válságon".
- 1945. február 2. Ecuador hadat üzen Németországnak.
- 1945. február 4-11.: a jaltai konferencia (Argonaut-konferencia) az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió kormányfőinek részvételével. Eredmény: megegyeztek az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) alapvető elveiben: a Szovjetunió részvétele a Japán elleni háborúban; megfogalmazták az európai rendezés közös alapelveit (a Nyilatkozat a felszabadított Európáról című deklarációban, amely az Atlanti Charta elveire épül). A lengyel határ kérdése: Lengyelország jelentős területeket kap északon és nyugaton, míg a keleti határai lényegében a Curzon-vonalat követik - a lengyel ideiglenes kormányt újra kell szervezni. Nem Jalta okozta tehát Európa kettészakadását, hanem a további politikai fejlemények, amelyek során a jaltai döntések jórészt figyelmen kívül hagyták.
- 1945. február 7. - március 28.: a Grenade (Gránát) hadművelet. Amerikai támadó hadművelet Nyugat-Európában a Felső-Rajna vidéken.
- 1945. február 9. Elzáró felszabadulásával helyreállnak a háború előtti francia határok.
- 1945. február 13-14. A szövetségesek bombázói lerombolják Drezdát.
- 1945. február 23. Az 1. és 9. amerikai hadsereg támadásba lendül Németországban.
- 1945. március Tito koalíciós kormányt alakít Jugoszláviában.
- 1945. március Petru Groza vezetésével szovjetbarát kormány alakul Romániában.
- 1945. március 1-7.: *Lumberjack* (Favágó) hadművelet: amerikai offenzíva az 1. és a 3. amerikai hadsereg részvételével, melynek célja a Rajna elérése volt.
- 1945. március 3. Finnország hadat üzen Németországnak.
- 1945. március 6. A háború utolsó német ellentámadása Magyarországon: áttörési kísérlet a Balaton és a Velencei-tó között (*Frühlingserwachen* (Tavaszi ébredése) offenzíva)
- 1945. március 7. Az amerikaiak elfoglalják Kölnöt és a Remagen városnál átkeltek a Rajna hídján. Mivel Eisenhower nem a főváros elfoglalását, hanem a német haderő felszámolását tartotta elsőrendű hadicéljának, a szövetséges csapatok kelet-délkelet felé fordultak,
- 1945. március 9.: az amerikaiak beveszik Bonnt.
- 1945. március 10. Amerikai támadás a Moselnél.
- 1945. március 19. Hitler "Nero" parancsa elrendeli a teljes németországi infrastruktúra elpusztítását.
- 1945. március 25. A Rajna teljes bal partja a szövetségeseké. Az ópusztaszeri nagygyűléssel megkezdődik a földreform végrehajtása.
- 1945. március 27. Argentína hadat üzen Németországnak és Japánnak.
- 1945. április 6. Jugoszláv partizánok elfoglalják Szarajevót.
- 1945. április 9. Brit-amerikai támadás Olaszországban.
- 1945. április 10. Hannover, Essen és Bochum amerikai kézen.
- 1945. április 11. Az amerikaiak elérik az Elbát. Torgau városánál találkoztak a szovjet csapatokkal, így tkp. az antifasiszta koalíció haderői kettévágták Németország területét. Az Ideiglenes Kormány Budapestre költözik.
- 1945. április 12. Meghal F. D. Roosevelt. Utóda H. Truman.
- 1945. április Csehszlovákiában a kassai kormányprogram megvonja a magyar kisebbség állampolgári jogait.
- 1945. április 12-13.: a Vas megyei Pinkamindszent mellett, Dénes majornál véget érnek a harcok Magyarország területén. A szovjetek bevonulnak Bécsbe.
- 1945. április 16.: két és fél millió katonával, és hatezer tankkal és hétezer repülővel megkezdődött a szovjet hadsereg Berlin elleni támadása
- 1945. április 18. A Ruhr-vidéken véget érnek a harcok. Amerikai csapatok vonulnak be Magdeburgba.
- 1945. április 19. Lipcse az amerikaiak kezére kerül.
- 1945. április 20. Nürnberg eleste.
- 1945. április 21. Bologna felszabadul.
- 1945. április 22. Berlint bekerítik a szovjetek. Stuttgartba francia csapatok vonulnak be.
- 1945. április 25. Torgaunál - az Elba mellett - találkoznak az amerikai és a szovjet erők.
- 1945. április 25. - június 26.: nemzetközi konferencia San Franciscóban 50 állam részvételével, melyen megvitatják az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrehozását. A konferencia utolsó napjaiban elfogadják az alapokmányt is.
- 1945. április 26. Brémát az angolok, Brnot a szovjetek foglalják el.
- 1945. április 28. Olasz partizánok kivégzik Mussolinit és barátnőjét, *Clara Petaccit*.

- 1945. április 29. Az olaszországi német csapatok kapitulációja. Hitler feleségül veszi Eva Braunt. Politikai végrendeletében Dönitz tengernagyot nevezi ki utódául.
- 1945. április 30. Hitler és Eva Braun öngyilkosságot követnek el. Szovjet zászló leng a Reichstagon. Münchenbe bevonulnak az amerikaiak.
- 1945. május 1. Goebbels öngyilkos lesz.
- 1945. május 2. Berlin kapitulál. Flensburgban Dönitz vezetésével új német kormány alakul. A németek feladják Zágrábot. Angol csapatok vonulnak be Rangoonba.
- 1945. május 3. Hamburg eleste.
- 1945. május 5. Prágában felkelés robban ki.
- 1945. május 7. Jodl vezérezredes Reimsben aláírja a németek előzetes kapitulációjáról szóló okmányt.
- 1945. május 8.: A 8-án éjjel Karlshorstban aláírják a Németország feltétel nélküli kapitulációjáról szóló okmányt. *Hans-Georg Friedeburg* (1895–1945): német tengernagy. Keittel és Stumpff-fal együtt aláírta a német kapitulációt, majd öngyilkos lett. Európában május 8-a, a Szovjetunióban május 9-e a győzelem napja.
- 1945. május 9. Prága felszabadul.
- 1945. május 12. A német Közép Hadseregcsoporthoz csehországi fegyverletételével véget ér a háború Európában.
- 1945. május 13. Az utolsó harcoló német alakulatok is leteszik a fegyvert.
- 1945. május 17. Olaszország hadat üzen Japánnak.
- 1945. május 23. A Dönitz-kormány letartóztatása.
- 1945. június 5. Megkezdí munkáját a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (berlini nyilatkozatok).
- 1945. július 1. Kialakítják Németország megszállási övezeteit.
- 3. Konferenciák, a világ térképének átrajzolása
- 1945. július 17 - augusztus 2.: a három győztes nagyhatalom potsdami konferenciája. Résztvevők: Clement Attlee (az angliai választásokon győztes munkáspárt vezetője, miniszterelnöke) Harry S. Truman (USA, az április 12-én elhunyt Rooseveltt utóda), Sztálin (Szovjetunió). Fedőnév: Terminál (Végállomás). Döntések: gondoskodni kell arról, hogy Németország soha ne fenyegetsen többé a világbékét; a nácizmust fel kell számolni; a háborús bűnösöket meg kell büntetni; meghatározták a négy megszállási zónát: Szovjetunió: Németország keleti és középső, Nagy-Britannia az északnyugati, Franciaország a délnyugati és az USA a déli területen kapott övezetet, ill. Berlint is négy zónára osztották fel. A nagyhatalmak létre hozták a Külügyminiszterek Tanácsát - feladata: készítse elő Olaszország és a csatlós államok békeszerződését.
- 1945. június 29. Kárpátját a Szovjetunióhoz csatolják.
- 1945 július 26.: a Japánnal hadba álló nagyhatalmak Potsdamból felszólították a japán kormányt a fegyverletételre - ekkor már az angol és amerikai vezetők tudták, hogy sikeres volt az atombomba próbarobbantása. A japán kormány visszautasította a potsdami felszólítást;
- 1945 augusztus: Ho Si Minh elűzi Bao Dait (Vinh-Thuy, 1913–; Annam császára (1925–1949)), aki a második világháborúban együttműködött a japán megszállókkal. Ho Si Minh (Nguyen Ai Quoc, 1890–1969): vietnami kommunista politikus, 1941-ben a Vietnami Függetlenségi Liga (Viet Minh) egyik alapítója. Kínában részt vett a japán hódítók elleni harcban. 1945-ben az ideiglenes kormány elnöke.
- 1945. augusztus 9.: az "Augusztusi vihar" hadművelet (Mandzsúria szovjet inváziója) kezdete
- 1945. szeptember: a Vietnami Demokratikus Köztársaság kikiáltása
- 1945. október 11.: a Kuomintang (Csang Kai-sek) és a Kínai Kommunista Párt (Mao Ce-tung) szembefordulásával kirobban a harmadik kínai polgárháború
- 1945. november 20.: Nürnbergben összeül a háborús bűnöket vizsgáló Nemzetközi Katonai Törvényszék
- 1945 novembere: a kommunisták vezette Jugoszláv Népfrent választási győzelmével egypártrendszer jön létre Jugoszláviában
- 1945 decembere: koalíciós kormány alakul Olaszországban, élén a kereszténydemokrata De Gasperivel. Kommunista győzelem a francia választásokon, koalíciós kormány alakul

4. Összefoglalás

A II. világháborúban 61 ország - tkp. a föld lakosságának 80%-a - vett részt, s mintegy 52 millió embert veszített életét. A katonák és a polgári lakosság halálozási aránya csaknem 50-50% (az első világháborúban 75:1). Mindebben szerepet játszott, hogy a diktátorok át akarták rajzolni az uralmuk alá kényszerített területek nemzetiségi térképét; mindez a "felsőbbrendű német faj" számára kialakítandó élettér a közép- és kelet-európai és egyéb alsóbbrendű népek rabszolgává minősítése árán lett volna megvalósítható. A nácik a zsidó "fajt" első számú ellenségüknek tekintették, s elpusztították az uralmuk alá került Európában élt zsidóság kétharmadát, közel 6 millió embert. Auschwitz, Buchenwald, Dachau, s a többi munka- és haláltábor örök emlékeztetői az emberi gonoszság és kegyetlenség

tobzódásának. Legendássá vált a japánok hadifoglyokkal szembeni embertelensége. Sztálin a németekkel való együttműködés címén egész népeket hurcoltak Szibériába, ahol százezrek pusztultak el közülük.

21. Magyarország részvétele és szerepe a II. világháborúban

I. A Jugoszlávia elleni fellépés a II. világháborúban

Lengyelország lerohanásakor Magyarország megőrizte fegyveres semlegességét. Külpolitikai célja a területi revízió megvalósítása volt. Románia Bukovinát és Besszarábiát visszaadni kényszerült a Szovjetuniónak. A magyar kormány esélyt látott Erdély visszaszerzésére. Hitler a területi vitát német-olasz döntőbíráskodással rendezte. A második bécsi döntésben 1940 augusztus 30-án Magyarországhoz csatolták Észak-Erdélyt a Székelyfölddel. A döntés egyik felet sem elégítette ki.

Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez és nagymértékben támogatta Németországot nyersanyagokkal, ill. élelmiszerekkel. 1940 szeptember elejétől a Teleki-kormány szerződészerűen csatlakozott a tengelyhatalmakhoz. 1940 őszén Magyarország számára Jugoszlávia maradt az egyetlen ország, melyen keresztül tartani tudta kapcsolatait a nyugati hatalmakkal. A Teleki-kormány a kapcsolatok javítására törekedett Jugoszláviával. 1940 december 12-én aláírták a jugoszláv-magyar örökbarátsági egyezményt. Jugoszlávia tervezett megtámadásában azonban a németek elvárták Magyarország részvételét is. Bárdossy külügyminiszter szerint Berlin kívánságának elutasítása esetén a németek bevonulnának Magyarországra. Horthy magatartását két tényező befolyásolta: az esetleges területszerzés (Bácska, Bánát), valamint a magyar uralkodó körök igénye arra, hogy Németország első számú szövetségesei legyenek. Nem látták súlyosnak azt a veszedelemet, hogy a német kívánságok teljesítése előidézheti Anglia hadüzenetét.

[- 1941. március 27.: Jugoszláviában megdöntik a németbarát kormányt]

[- 1941. március 30.: Budapesten magyar-német megállapodás a Jugoszlávia elleni közös hadműveletekről.]]

[- 1941. április 2.: részleges mozgósítás Magyarországon.]

- 1941. április 3.: Teleki Pál miniszterelnök öngyilkos lesz. Utóda Bárdossy László.

- 1941. április 4.: Bárdossy László miniszterelnök;

- 1941. április 7.: jugoszláv légitámadások Szeged és Pécs ellen.

- 1941. április 9-én Hitler felkérte Horthyt, hogy a magyar csapatok indítsanak támadást a Duna–Tisza közén. Bekövetkezett a magyar kormány által várt esemény is: a gyors német sikerek nyomán április 10-én *Kvaternik* Horvátországot önálló állammá nyilvánította. Így a magyar vezetés – korábbi határozatának megfelelően – dönthetett csapatainak megindításáról.

- 1941. április 11-én Horthy kiáltványban fordult az ország népéhez. A katonai lépést a szerbek bácskai fenyegető magatartásával, valamint Jugoszlávia létének megszűntével indokolta. Kijelentette, hogy kötelessége megóvni a délvidéki magyarságot az anarchiától. A katonai akciót a honvédség április 11. és 14. között végre is hajtotta, s ennek eredményeként a Bácska és a Muraköz visszakért Magyarországhoz. Anglia megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. A Duna vonalát a csapatok ekkor nem lépték át. A németek azonban már április 12-én felkérték a magyar kormányt, hogy a magyar gyorshadtest a német csapatokkal együtt folytassa az előrenyomulást Szarajevó irányában. A Werth által támogatott kérés ellentétben állt a magyar kormány döntésével és a kormányzói kiáltvánnyal is. A kérés támogatói azonban azzal érveltek, hogy megtagadásával az addig elért eredmény kerülne veszélybe, s az ország lemondhatna arról, hogy megkapja a német csapatok által megszállt Bánátot. A kormány végül – Horthy jóváhagyásával – megadta a hozzájárulást a magyar csapatok bevetéséhez. A csapatok április 16-án Eszéknél lépték át a Drávát. Az előrenyomulást azonban már 18-án leállították, mivel megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások. Április 23-án a magyar hadsereget kivonták a szerb területéről.

- 1941. április 16-án a 2980/1941. M.E. számú rendelet a zsidó személyek katonai szolgálatáról. Ez további diszkriminációt jelentett a hadseregen belül a zsidókkal szemben, kimondva, hogy "hadkötelezettségüknek a honvédség kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. A kiegészítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik abban az esetben is, ha korábban tiszti, altiszti, vagy tisztesi rendfokozatot nyertek". Becslések szerint a zsidó munkaszolgálatosok közül 1944. március 19-éig 42 ezer fő vesztette életét.

II. Magyarország bekapcsolódása a Szovjetunió elleni háborúba

[- 1941. április 24.: Hitler-Horthy találkozó Mönichkirchenben.]

[- 1941. június 22.: Németország. támadása a SZU ellen, Magyarország nem akar kimaradni a gyors diadalból, másrészt a románok és szlovákok már bekapcsolódtak;]

- 1941. június 26.: ismeretlen hovatartozású repülőgépek Kassát bombázzák. 32 halott. Munkács bombázása. A Kőrösmező–Budapest között közlekedő gyorsvonal "meggépűskázása" Rahó és Tiszaborkút között.

- 1941. június 27.: Bárdossy bejelenti a hadiállapotot a Szovjetunióval. "T. Ház! (Halljuk! Halljuk!) Egészen rövid bejelentést szeretnék tenni. A Ház elnöke méltó szavakkal bélyegezte meg a Szovjet népjogellenes és minősíthetetlen támadását. A magyar királyi kormány megállapítja, hogy a támadások következtében Magyarország és a Szovjet-Unió között a hadiállapot beállott. (Hosszan tartó éljenzés és taps a Ház minden oldalán.)."

- 1941. július 1: a magyar haderő támadása a Szovjetunió ellen.
- az államhatalom háborús intézkedései: német igényeknek megfelelő árukivitel; katonai bíraskodás hatáskörének kiterjesztése; legális ellenzéki szervezetek ellen fellépnek; munkaszolgálat bevezetése (baloldaliak és zsidók ellen);
- 1941. augusztus 8.: harmadik zsidótörvény: tilos a vegyesházasság, a zsidók és nem zsidók nemi kapcsolata fajgyalázás. A harmadik zsidótörvény (1941:XV. tc.) – amely fajvédelmi törvény néven vonult be a magyar történelembe – 9. §-a a következőket mondja: "Nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos. [...] A jelen § alkalmazásában zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja." Az 1944. március 19-étől megjelenő kormányrendeletek – mint például a sárga csillag viseléséről szóló vagy az ún. gettó-rendelet – annak megállapításánál, hogy ki minősül zsidónak, az 1941: XV. tc. 9. és 16. §-ait tekintették irányadónak.
- 1941. augusztus 19-én Werth Henrik kedvelt műfájában, emlékiratban fordult a miniszterelnökhöz. A dokumentum teljes szövegét nem ismerjük, de Bárdossy bőven idézett belőle a kormányzónak küldött levelében, amelyben megfogalmazta: "az együttműködés lehetőségét a vezérkar főnökével sajnálatomra nem látom biztosítva." Bárdossy kifejtette, hogy "a vezérkar főnöke a német hadsereg nevében emel vádat ellenünk azért, mintha a magyar kormány bármely elhatározása miatt a német hadsereget súlyos veresztés vagy hátrány érte volna".
- 1941 ősze: a hitleri villámháború kudarca, ezért Magyarország is óvatosabb politikát folytat. Horthy leváltja Werth Henrik vezérkari főnököt, aki a magyar hadsereg nagyobb arányú bevetését akarta, s kinevezi helyére *Szombathelyi Ferencet*. Anglia ultimátumban követeli a magyar csapatok kivonását, de ezt a magyarok visszautasítják (Romániával és Finnországgal egyidőben)
- 1941. szeptember 28.: a Magyar Parasztszövetség megalakulása (elnök: Nagy Ferenc, főtítkár: Kovács Béla).
- 1941. október 6.: háborúellenes tüntetés a Batthyány-örökmécsesnél.
- 1941. október 11.: a magyarok elérik a Donyec folyót.
- 1941. november 1.: háborúellenes tüntetés a Kerepesi temetőben Kossuth és Tánácsics sírjánál.
- 1941. december 6.: hadiállapot Magyarország és Anglia között;
- 1941. december 5.: Nagy-Britannia hadat üzen Magyarországnak;
- 1941. december 12.: Magyarország és Románia hadat üzen az USA-nak
- 1941 végén Bethlen csoportja megelégedi, hogy Bárdossy egyre több engedményt tesz a németeknek;
- 1942 januárjában Budapestre látogatott Ribbentrop német külügyminiszter, majd a későbbiekben Wilhelm Keitel tábornagy is, s kötelezettséget vállaltattak Bárdossy miniszterelnökkel, hogy a magyar kormány egy hadsereget küld a keleti frontra
- 1942. január 4-30. A délvidéki vérengzések Dél-Bácskában. A magyar csapatok "partizánvadászat" címén szerb polgárokat gyilkolnak meg Zsablyán és Csurgón.
- 1942. február 24. Mozgósítják a 2. magyar hadsereget.
- 1942. február: megalakul a Történelmi Emlékbizottság.
- 1942. március 9.: megalakul a Kállay Miklós vezette kormány.
- 1942. március 15. Háborúellenes tüntetés a budapesti Petőfi szobornál. Április-június: letartóztatások: 400 baloldali és kommunistagyanús egyént kiküldenek a frontra. Lényegi változás nincs a magyar bel- és külpolitikában a szövetségesek észak-afrikai partraszállása, a sztálingrádi fordulat és a magyar hadsereg voronyezsi vereségéig.
- 1942. április 11.: megkezdődik a 2. magyar hadsereg kiszállítása a frontra,
- 1942. július 6. A magyar csapatok előőrsei elérik a Dont (a 2. magyar hadsereg 1942. július 9-től *Weich* vezérezredes főparancsnoksága alatt a német hadseregcsoport állományába tartozik), július 25-27 között elfoglalják kijelölt állásaikat. Voronyezs: a magyar hadseregnek a sztálingrádi hadtest északi felét kellett volna fedeznie (kevés üzemanyag és élelem).
- 1942. augusztus 20. Horthy István kormányzóhelyettes az orosz fronton halálos repülőbalesetet szenved.
- 1942. szeptember 4. Az első (szovjet) légitámadás Budapest ellen.
- 1942. július 18. és szeptember 16-a között a 2. magyar hadsereg alakulatai - megerősítve két német hadosztállyal
- a Don folyó védelmi megerősítése érdekében többször próbálták az oroszok Don-i hídfőinek a visszafoglalását elérni. A hadseregcsoportnak csak a korotójaki hídfőállását sikerült felszámolnia, de az urivit és a csucsait már nem.
- 1942. október 17-én *Dietrich von Jagow* budapesti német követ a zsidókérdés végleges megoldására egy három pontból álló jegyzéket adott át a magyar Külügyminisztériumban. Martin Luther (a német Külügyminisztérium zsidókérdéssel foglalkozó osztályának vezetője) utasításainak megfelelően követelte minden zsidó kiiktatását a kulturális és gazdasági életből, zsidók megkülönböztető jellel történő megjelölését, valamint a magyarországi zsidók

kitelepítésének előkészítését. A Kállay-kormány elutasító válaszát Sztójay berlini követ 1942. december 2-án juttatta el a német Külügyminisztériumba.

- 1942. december 31.: megalakul a Kiugrási Iroda nevű titkos szervezet, amely tárgyalásokat kezd az angolszász hatalmakkal. Hintapolitika: titkos tárgyalások az angolokkal, de a szövetségeseknek vállalt kötelezettségek teljesítése.

III. A voronyezsi csata és következményei: a 2. magyar hadsereg pusztulása

Az "eleve pusztulásba küldött, rosszul felfegyverzett és felszerelt hadsereg" hipotézise – ha szó szerint értelmezzük – azt jelenti, hogy a hadsereg sorsa már a kivonuláskor elrendeltetett. Ha különbséget teszünk a keleti hadszíntér 1942. tavaszi és őszi helyzete, valamint erőviszonyai között, más következtetésre jutunk. Ha figyelembe vesszük, hogy a német ígérek bevételeiben általában nem kételkedő magyar hadvezetés hazai szinten bizonyított módon elegendő fegyverrel ellátva küldte ki a hadsereget 1942 tavaszán a szovjet–német arcvonalra, a fenti hipotézis nem állja meg a helyét. Ha hisszük, hogy a magyar politikai és katonai vezetés számára a második világháború alatt számos kényszerhelyzet adódott, és sok esetben a súlyos következmények megelőzésére kellett a kisebbik rossz döntést meghoznia, szintén nem fogadhatjuk el a végletes nézetet.

A 2. hadsereg tragédiája 1942 kora nyarán, a sikeresen meginduló német hadműveletek idején még közel sem volt prognosztizálható, 1942 késő ősztől azonban már elkerülhetetlennek látszott. Az 1943 januárjában bekövetkezett Don menti tragédiát valójában a 2. hadsereg 1942. őszi, a hídfőcsaták (Scsucse, Uriv, Korotojak) utáni leromlott állapota vetítette előre, közel 200 ezer fős állományának sorsa ekkor pecsételődött meg. A hadsereg megmentése további magyar véráldozatok árán is eredménytelennek bizonyult volna. Mi jellemezte ezt az időszakot, miért tűnt 1942 ősze fordulópontnak, meghatározó periódusnak a hadsereg történetében?

1942 őszen – a tavasszal kivonulthoz képest – egy személyi állományában, fegyverzetében, felszerelésében megfogyatkozott, súlyos ellátási és utánpótlási gondokkal küzdő, a Don menti hídfőcsatákban leharcolt magyar hadsereg várta sorsa beteljesedését. Hazahozatalának, illetve kezdetben remélt gyors felváltásának lehetősége – a hadsereg védelmi feladatainak ellátása, valamint a várható német ellenkezés és újabb követelések miatt – a magyar politikai és katonai vezetésben fel sem merült. A helyzet már korántsem volt ugyanaz, mint 1941 őszen a gyorshadtest esetében. A német hadvezetés saját és szövetségesei erőit – szinte hatásos tartalék képzése nélkül – a közel 3000 kilométer széles keleti arcvonalon sorakoztatta fel. Csatákat innen kivonni – az elért vonalak feladása nélkül – 1942-ben már egyszerűen nem lehetett.

A 2. hadsereg tisztikara és honvédei már nem a németek győzelmében közreműködő szövetséges haderő tagjainak érezték magukat, inkább egy leírt, elfelejtett és pusztulásra ítélt hadsereg katonáinak. Habár a szovjet csapatok sztálingrádi ellentámadása még nem indult meg, látható volt, hogy a szovjet–német arcvonal déli szakasza teljes egészében megmerevedett. A Kaukázuson túlra, a létfontosságú bakui olajmezőig a német csapatok nem jutottak el, s a kezdeményezés kicsúszott a német hadvezetés kezéből. A Sztálingrádnál harcoló német erők utánpótlása, illetve más hadszínterek (például Észak-Afrika) eseményei kétségessé tették, hogy a 2. hadsereg alakulatai megkapják a német hadvezetés által ígért fegyvereket és felszerelést.

A magyar hadsereg vérvesztése – tehát az elesettek, eltűntek, meghaltak, illetve megsebesültek száma – 1942. szeptember végéig kerekén 1000 tiszt (a teljes tiszt állomány 20%-a) és 29 ezer főnyi legénység volt. A jelentős személyi veszteségek miatt több gyalogzászlóaljat – melyek hiányait menetszázadokkal és átcsoportosításokkal már nem lehetett kiegyenlíteni – fel kellett oszlatni.

A hadsereget anyagi téren is jelentős veszteségek érték. Az egyetlen viszonylag gépesített, gyorsabban átcsoportosítható tartalékának, az 1. páncélosadosztálynak a harckocsiállománya a felére csökkent, a jelképes méretű repülőcsoport harci repülőinek létszáma pedig 18 darabbal apadt. Jelentősek voltak a veszteségek a gyalogsági fegyverek, nehézfegyverek, páncéltörő ágyúk és a különböző lövegek terén is, a 7. tábori tüzérezred például löveganyagának 70%-át vesztette el.

A 2. hadsereg parancsnoksága előtt nyilvánvalóvá vált, hogy jelentős személyi és anyagi utánpótlás, illetve megerősítés nélkül csapatai képtelenek felkészülni a tél beálltával várható szovjet ellentámadásra. A hadsereg helyzetét és lehetőségeit jól ismerő Jány Gusztáv vezérezredes 1942. szeptember 24-én az alábbiakat jelentette a honvéd vezérkar főnökének:

"1. Én ismételtan rámutattam és jelentettem a Heeresgruppe B-nek [B Hadseregcsoporthoz, a felettes német parancsnoksághoz], hogy a hadsereg kiterjedése oly nagy, hogy mélysége nincs. Hátsó fészkeként néhány nehézfegyver, parancsnoki figyelő és ütegek tüzelőállása van kiépítve. Összefüggő akadályöv sehol sincs. Szívós ellenállást ilyen körülmények között nem lehet kifejteni. [...] Kérem kivinni, hogy sávunkat megrövidítsék.

2. A csapat maga a műszaki munkát és a védelmet nem tudja tökéletesen megoldani

[...]

4. A pótlás kiküldése sürgős, mert ha a tartós esőzések ideje bekövetkezik, kiképzésről szó sem lehet, anélkül pedig a menetalkulatokat alkalmazni nem lehet.

5. Az elveszett és tönkrement lövegek sürgős pótlását kérem, mert mint már jelentettem, az ottani terepen a tüzérség az, mely a gyér gyalogsági erőket támogatni tudja és orosz előretörést le tud kötni.

6. Sok aknavető kiszállítása is szükséges, hogy hasonló fegyverrel válaszolhassunk az orosz tömeg tüzére

[...]

8. Páncélozott, hernyótalpas rohamlövegek, páncélvadászok nélkül nem tudunk harckocsi támadást biztosan kivédeni [...]

9. A téli ruha kiszállítása sürgős. Kérem az üresen kimenő kórházvonatokkal pokrócok, s a gyűjtött meleg prémek és ruhák mielőbbi útbá indítását.

10. A nagy kiterjedés mellett a küzdőket mozgókonyhákból ellátni nem lehet, így a csapat nem kap meleg étkezést. [...]"

A magyar hadvezetéstől két küldöttség érkezett, hogy megismerje a keleti hadszíntéren levő 2. hadsereget. Először 1942. szeptember 5–12. között Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a honvéd vezérkar főnöke látogatott ki a csapatokhoz. Szombathelyi személyesen tapasztalta, hogy a csapatok felszereltsége és kiképzettségi szintje nem üti meg azt a mértéket, melyet a felettes német parancsnokságok elvárnak. De azt is látta, hogy a német hadvezetés által ígért vagy kilátásba helyezett korszerű fegyvereket a hadsereg nem kapta meg.

A hadsereg-parancsnokság törzsszállásán, Alekszejevkán folytatott tájékoztató megbeszéléseken Csataj Lajos altábornagy, a hadsereg ideiglenes parancsnoka, vezérkari főnöke illetve főszállásmestere részletesen beszámoltak a hadsereg leromlott anyagi állapotáról és az utánpótlás megoldatlanságáról. A honvéd vezérkar főnökét tájékoztatták arról, hogy a téli felszerelési és ruházati cikkek ki-, illetve előreszállítása üzemanyag és szállítóeszközök hiánya miatt nem látszik biztosítottnak. Elmondták azt is, hogy a csapatok 16 napi élelemkészlettel rendelkeznek, s azt is nagyrészt helyszíni beszerzésből biztosítják.

A megbeszéléseken elhangzott és feltárt összes anyagi hiányt, sürgős kérést írásba foglalták, s Szombathelyi vezérezredes ígéretet tett a problémák megoldására. Hazatérte előtt két napot töltött Vinnyicán, a német főhadiszálláson, ahol szóba került a 2. hadsereg anyagi hiányainak pótlása is. Német részről határozott ígéretet tettek, hogy a magyar katonai küldöttség által átadott jegyzékben felsorolt hadianyagokból mindazokat, melyekből készleteik vannak, még a tél beállta előtt a 2. hadsereghez kiszállítják. A korábbi német ígéretek be nem tartásából nem okulva, a Honvéd Vezérkar főnöke nem kételkedett ezen válaszok hitelében sem.

Hazatérte után Szombathelyi Ferenc vezérezredes tájékoztatta útjáról a kormányzót és a Legfelső Honvédelmi Tanácsot is. Azon a véleményen volt, hogy a háború még hosszú ideig elhúzódhat, s számolni kell azzal, hogy a 2. hadsereg 1943 folyamán is az arcvonalban marad. A Legfelső Honvédelmi Tanács 1942. október 5-i ülésén kifejtett véleménye meghatározta a 2. hadsereg további sorsát: "Okulva az 1914–1918. évi világháború tapasztalataiból, nem kétséges, hogy Magyarországnak feltétlenül szüksége van itthon egy érintetlen, ütőkész hadseregre, mely váratlan fordulat esetén hivatott lesz a nemzet érdekeit megvédelmezni és kizárólag magyar célkitűzéseket valóra váltani. Magyarország jelenlegi katonapolitikai helyzete – annak ellenére, hogy tulajdonképpen minden szomszédunk szövetségesünk – távolról sem tekinthető megnyugtatónak. Noha a kisantant-államszövetséget a német ököl 1938-ban széjjelzúzta, és hazánk megerősödött, szomszédaink politikai felfogásában változás nem állott be [...] azok csak a kedvező alkalmat várják Magyarország rovására kitűzött politikai céljaik megvalósítására."

1942. október 17–19. között az újonnan kinevezett honvédelmi miniszter, Nagy Vilmos szolgálaton kívüli vezérezredes látogatott ki a hadszíntérre. Őt még több kéréssel és panasszal fogadták a 2. hadsereg vezetői. Az arcvonal nagy kiterjedése, a hatásos páncéltörő fegyverek hiánya, illetve az élelmezési, ruházati és lőszerhiányok voltak a legsürgősebben megoldandó problémák, melyeket a honvédelmi miniszter elé tártak.

Az egészségügyi szabadságáról visszatért Jány Gusztáv vezérezredes a német hadsereg által vállalt kötelezettségek teljesítésének sürgetésére, illetve friss csapatok és jelentős mennyiségű magyar hadianyag kiszállításának szükségességére hívta fel Nagy Vilmos figyelmét. Mint ludovikás és bécsi hadiiskolai évfolyamtársát, s problémaival azonosulni tudó bajtársát, ezenkívül arra kérte, hogy a kormányzónál, valamint a Honvéd Vezérkar főnökénél támogatassa felváltása iránti kérelmét. Hadserege megerősítéséért folytatott hiábavaló erőfeszítéseit tapasztalva, úgy ítélte meg, hogy reménye sincs feladatának megfelelő ellátására.

A honvédelmi miniszter még szemléje előtt tárgyalt Hitlerrel a vinnyicai főhadiszálláson. A Führer megígérte, hogy a harcoló magyar csapatok páncélvédelmét 75 milliméteres páncéltörő ágyúkkal fogják megerősíteni. Október 18-án Nagy Vilmos felkereste a Heeresgruppe B. parancsnokát, Weichs vezérezredest is, és tájékoztatta a 2. hadseregnél uralkodó állapotokról. Weichs vezérezredes ugyan nem zárkózott el a kívánságok teljesítése előtt, de a későbbiek során bebizonyosodott, hogy nem sokat tehetett ígéreteinek beváltására.

Nagy Vilmos pontosan látta a 2. hadsereg helyzetét, s próbált segíteni. Hazatérte után részletesen beszámolt a kormányzónak és a kormánynak a hadsereg kilátástalan helyzetéről, és felvetette a kiegészítések kérdését. Hangsúlyozta, hogy jelen állapotában a hadsereg nem képes megvédeni az arcvonalat. Törekvése azonban sikertelennek bizonyult. Tapasztalnia kellett, hogy a hátszágban korántsem látják olyan veszélyesnek a kint levők helyzetét. A kormányzó elzárkózott Jány Gusztáv vezérezredes felváltása elől is, mivel a hadseregparancsnok továbbra is teljes bizalmát élvezte.

A magyar hadvezetésnek nem volt távlati terve a kialakult helyzet megoldására. A hadsereg keleti hadszíntérre küldésének idején a német követelések redukálásából fakadó megkönnyebbülés háttérbe szorította annak végiggondolását, hogy mennyire lehet majd hinni a 2. hadsereg várható feladataival kapcsolatos német ígéretekben. A konkrét hadműveleti alkalmazás tisztázásán kívül a csapatok személyi és anyagi veszteségeinek állandó pótlását, s a személyi állomány fokozatos felváltását illetően is számos kérdés maradt megválaszolatlanul és átgondolatlanul. 1942 tavaszán a magyar politikai és katonai vezetés egyszerűen nem akart szembenézni a háborús helyzet esetleges rosszabbra fordulásával, és hitt – ha már nem is szilárdan – a német hadsereg legyőzhetetlenségében. A 2. hadsereget győzni vagy legalábbis a győzelemben jelképesen közreműködni küldte ki a keleti hadszíntérre. Amikor aztán sűrűn érkeztek haza a sebesülteket szállító kórházvonatok és a tönkrement fegyverzetről, illetve felszerelésről szóló jelentések, korábbi mulasztásai miatt döntéskényszerbe került.

A magyar politikai és katonai vezetés a helyzet megoldásának felelősségét végül is a felettes német hadvezetés vállán hagyta. A hadsereg megerősítését szolgáló tevékenysége csak odáig terjedt, hogy 1942 novemberétől megkezdte a harcoló állomány egy részének, mintegy 35-36 ezer embernek a felváltását, a szovjet offenzíva miatt azonban ez sem az elképzeléseknek megfelelően alakult. A hadvezetés hajlott a csapatok bizonyos fokú anyagi feltöltésére és kiegészítésére is, azonban ez minimális mértékű volt, s a honvédség viszonylag korszerű fegyverzetét és felszerelési cikkeit nem érintette.

A 2. hadsereg súlyos helyzete iránt tanúsított látszólagos érzéketlenség, közömbösség nem a politikai és katonai vezetés részvétlenségéből és felületességéből fakadt. Az 1942 márciusában hivatalba lépett Kállay-kormány idején új elemekkel bővült bel- és külpolitikai célkitűzések gátolták a Don mentén helytálló hadsereg megsegítését.

A Kállay-kormány legfőbb politikai célkitűzése az volt, hogy – az egyre feszültebbé váló magyar–román viszonyra s a bizonytalan külpolitikai helyzetre való tekintettel – az országot kivezesse a háborúból. Óriási teherként nehezedett rá a román vezetésnek Észak-Erdély és a Székelyföld visszaszerzésére irányuló, egyre nyíltabban hangoztatott szándéka. A megoldatlan és kiélezett magyar–román viszony esetleges következményein Kállay Miklós miniszterelnök Hitlerrel tett 1942. június 7-i bemutatkozó látogatása után is elgondolkozhatott, a német vezér és kancellár beszédéből ugyanis azt vélte kihallani, hogy a háború végén Románia szabad kezet kaphat a területkérdésben. Bár a német vezetés a későbbiek során határozottan tiltakozott a hitleri beszéd – állítólagos – félremagyarázása ellen, s igyekezett hangsúlyozni a bécsi döntés örökérvényűségét, a magyar kormány tapasztalhatta a német–román kapcsolatok folyamatos elmélyülését. Mindez arra készítette, hogy erőforrásainak nagy részét a háború befejeztével elkerülhetetlennek látszó magyar–román fegyveres konfliktusra tartalékolja. Lényeges elhatározása volt, hogy a honvédséget fejleszti, erősíti és az ország határainak védelmére összpontosítja. Véget kívánt vetni a keleti hadszíntérre történő további csapatszállításoknak is, azonban már 1942 őszén sem tudott kitérni az újabb határozott német követelések elől. 1943 januárjában két újabb – 2-3 hónappal korábban mozgósított – könnyű hadosztály került ki Ukrajnába, a magyar megszálló erők kötelékébe.

A 2. hadsereg sorsát meghatározó kérdésben tehát a kormány kül- és belpolitikai törekvései érvényesültek nagyobb súllyal. Ezek elsődlegessége kizárta a keleti hadszíntéren harcoló hadsereg utánpótlási és felváltási igényeinek kielégítését. A magyar hadvezetés embert, fegyvert és felszerelést próbált tartalékolni – a 2. hadsereg megerősítéséről való lemondás árán is.

Várható volt, hogy amennyiben a meginduló szovjet támadó hadműveletek során a lényegesen nagyobb harcerőt képviselő német alakulatok vereséget szenvednek, abban az esetleg megerősített magyar csapatoknak is osztozniuk kell. A jelentős minőségi és mennyiségi fejlesztésre törekvő hátszági honvédségi erők további megtizedelése, feláldozása gyengítette és védtelenebbé tette volna az országot.

Miután a honvédség alakulatainak több mint fele a keleti hadszíntéren teljesített szolgálatot, a frontról hazatérő román csapatokat pedig – pihenés és átfegyverzés céljából – javarészt Dél-Erdélyben vonták össze, a Honvéd Vezérkar főnöke nem ok nélkül utasította el a 2. hadsereg parancsnokságának kéréseit az alábbi módon: "Újabb alakulatok kiküldését nem javasoljuk. Különösen nem harcokcsikat." A termelését fokozó magyar hadiipar által ekkor gyártott Turán típusú közepes harcokcsik és korszerű fegyverek a hátszágban szerveződő páncélos- és gyaloghadosztályok számára készültek, így azokat nem bocsáthatták a 2. hadsereg rendelkezésére.

A Don mentén védelmi állást elfoglalt 2. hadsereg megerősítése, utánpótlása és felváltása tehát megoldhatatlannak bizonyult. Az 1943 januárjában bekövetkezett tragédia mérséklésére egyetlen merész vállalkozás szolgálhatott volna, nevezetesen a hadsereg-parancsnokság felkészítése meghatározott események bekövetkezése esetén az időben történő önálló lépésre. Ez azonban legfeljebb csak gondolatban merült fel a magyar katonai vezetés körében. Ehelyett – Hitler követelésére s a kormányzó jóváhagyásával – a honvéd vezérkar főnökének 1942. december 27-én keltezett "Védőállások tartása tárgyában" című parancsát kapta meg a 2. hadsereg parancsnoksága, melyben Szombathelyi vezérezredes többek között az alábbiakról rendelkezett: "Legfelsőbb Hadurunk elrendeli: ellenséges támadás esetén a saját állásokat és támpontokat feltétlenül tartani kell. Visszamenni senkinek sem szabad. Nincs hátra, csak előre van." Ezen elfogadhatatlan, a magyar érdekekkel teljesen ellentétes intézkedés a későbbiekben feloldhatatlan dilemmát és súlyos következményeket eredményezett a hadsereg sorsát, valamint parancsnokának, Jány Gusztáv vezérezredesnek a cselekedeteit illetően.

- 1943. január 12. Szovjet ellentámadás Leningrád térségében. A szovjet Voronyezsi Front offenzívájának megindulása. A voronyezsi front előrehozott támadásakor a szovjet Vörös Hadsereg már minden harcmenben jelentős, többszörös fölényben volt. Amikor már a befagyott Don folyón tankokkal lehetett átkelni, a szovjetek egyszerre több helyen is támadásba lendültek. Bár a magyar csapatok eleinte kitartóan ellenálltak (amíg volt lőszerük és fegyverük), de a túlerővel szemben végül kénytelenek voltak visszavonulni.

- 1943. január 12. - február 9.: a 2. magyar hadsereg katasztrófája. Jányi Gusztáv vezérezredes január 16-án kiadta a parancsot, a VII. hadtest és a I. páncélosadosztály visszavonulására, amit a német B hadseregcsoport nem engedélyezett. A 2. magyar hadsereg azonban részekre szakadt és ezáltal vezethetetlenné vált. Január 17-én mégis elrendelték a magyar egységek visszavonulását. Valahogy sikerült nekik egy 8 km-es folyosót nyitva tartani. A rendezetlen visszavonulás kapcsán Jányi Gusztáv egy méltatlan és sértő hadparancsot adott ki, amelyben többek között az állt, hogy "a 2. kir. magyar hadsereg elvesztette becsületét..." ezzel a magatartásával. (Később ezt a parancsát megbánta és visszavonta!).

- 1943. január 22-én Hitler engedélyezte a 2. magyar hadsereg kivonását az arcvonalból.

- 1943. január 24.: a 2. magyar hadsereget kivonják az arcvonalból. Jány Gusztáv vezérezredes kiadja nevezetes hadparancsát. Mindez azonban már túl későn volt. A visszavonuláskor hátvédet képző magyar katonák sorsát jellemezte, hogy akkor már szinte sehol nem tudtak a maradék orosz falvakban meghúzódni, mert az ott tanyázó - előzőleg visszavonult- német katonák nem engedték be őket. A szállítóeszköz nélkül maradt magyarok pedig, ha visszavonuló német teherautókra akartak olykor kapaszkodni, puskatussal verték le őket onnan... Ez maradt végül a német bajtársiasságból... A Jány Gusztáv parancsnoksága alatt álló hadtest Voronyezsnél megsemmisítő vereséget szenvedett: A harcokban és a menetelések során elesettek, megfagyottak számát 47 ezerre becsülik. De ehhez kell számolni a munkaszolgálatosak (25 ezer fő) veszteségeit (15 ezer), amellyel együttesen a számuk már 60-65 ezerre nő. Azonkívül a fogságba esettek száma (90 ezer fő), akiknek a zöme már útközben betegségben, kimerültségben elpusztult. A 2. magyar hadsereg veszteségét hadtörténészeink összegezten 125-135 ezer főre becsülik.

- 1943. február 11-én Keitel táviratban fordult Szombathelyihez, és 3 hadosztályt kért szerbiai területekre. A magyar vezérkar főnöke a legkülönbözőbb érvekkel igyekezett kibújni a válaszáadás alól, végül közölte, hogy az ígért német anyagi és kiképzői segítség megérkezése esetén májusban esetleg tudna adni 5 hadosztályt. Szombathelyi a Keitel táviratának megérkezését követő napon a kormányzóhoz küldött hosszabb emlékiratában a 2. magyar hadsereg katasztrófájának okait elemezte. A tárgyilagos fejtegetést követően viszont javaslatot tett a német kérés teljesítésére. Szombathelyi érveléséből nem hiányzott a Romániára történő hivatkozás sem. 1943. március 10-én a kormány végül is határozatban mondta ki, hogy "nem tartja teljesíthetőnek a német hadvezetőség által előterjesztett kérelmet".

- 1943 április 10-17.: Horthy és Hitler klessheimi találkozója. Hitler követelte Kállay lemondását, és úgy döntött, hogy megszállja Magyarországot. Hitler többször is fölvetette a zsidókérdés radikális megoldásának szükségességét Magyarországon. Horthy kérdésére, hogy mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden életlehetőséget megvont tőlük – "elvégre mégsem ütheti őket agyon" –, Ribbentrop birodalmi külügyminiszter kijelentette: "a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani." Hitler ehhez még hozzáfűzte: "Ha nem tudnak dolgozni, el kell pusztulniuk. Úgy kell őket kezelni, mint a tuberkulózis bacilusát, amely megfertőzheti az egészséges testet." A feszült légkörű találkozó után néhány nappal, 1943. május 7-én Horthy levelet intézett Hitlerhez, melyben közölte, hogy a "zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó további intézkedések folyamatban vannak, s amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani".

- 1943. április 24. Megkezdődik a 2. magyar hadsereg hazaszállítása.

- 1943 júliusában *Baranyai Lipót* – a Magyar Nemzeti Bank nyugalmazott elnöke, ismert náciellenes politikus – a miniszterelnök személyes megbízottjaként Svájcba utazott, és megbeszélést folytatott *Allen Dullesszel* és *Royall Tylerral* az amerikai felderítőszolgálat egyik vezetőjével, illetve munkatársával. Baranyai egyrészt átadta Kállay

memorandumát, mely rögzíti Magyarország tárgyalási pozícióit (Magyarország ellenáll a szovjet csapatoknak, de kész megnyitni határait a nyugati erők előtt, ha az 1938 óta visszaszerzett területek a békeszerződés végleges döntéséig magyar közigazgatás alatt maradhatnak), másrészt megállapodtak, hogy amerikai részről Tyler, magyar részről pedig *Bakach-Bessenyei György* lesz az összekötő. Bessenyei báró az 1920-as évek elején lépett a Külügyminisztérium szolgálatába, 1938. júniustól 1941. áprilisig belgrádi, 1943. szeptemberig vichyi követ, majd 1944. március 19-ig Bernben rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. Magyarország német megszállása után nem ismerte el a Sztójay-kormányt, s többé nem tért vissza Magyarországra.

- 1943. augusztus 16-án adta át *Veress László*, a Külügyminisztérium munkatársa az angol kormány képviselőjének Isztambulban azt a nyilatkozatot, mely kifejezi, hogy Magyarország kész a feltétel nélküli megadás elve alapján tárgyalásokat folytatni. *Wodianer Andor* lisszaboni követ egyrészt az ottani amerikai diplomaták, másrészt pedig *Habsburg Ottó* és az Amerikába küldött *Ekhardt Tibor* útján próbált tájékozódni Magyarország lehetőségeiről. *Barcza György* már hónapok óta Svájcban tartózkodott. Bakach-Bessenyei György az amerikai kormány megbízottjával folytatott első megbeszéléséről a külügyminiszter állandó helyettesének küldött jelentést.

- 1943. augusztus 23-29. A szárszói találkozó.

- 1943. szeptember 8.: (az olasz kapituláció után) előzetes fegyverszüneti tárgyalások Isztambulban (akkor lép életbe, ha az angol csapatok elérik a magyar határt). Hiba: a SZU felé nincs nyitás, ellenük védekezésre rendezkedünk be;

- 1943. szeptember 11. A Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt közös nyilatkozata a háború folytatása ellen.

- 1943. szeptember 30. A Margarethe-terv: Magyarország német megszállásának első terve.

- 1944. január 6. Mozcósítják az 1. magyar hadsereget, amelyet a német megszállás után Galíciába vezényelnek.

- 1944. március 15. Londonban Károlyi Mihály gróf vezetésével megalakul az Angliai Magyar Tanács.

- 1944. március 18. Hitler-Horthy találkozó Klessheimben, ahol a német diktátor bejelenti a katonai megszállást.

- 1944. március 19. A németek megszállják Magyarországot. Hitler *Edmund Veessenmayert* teljhatalmú magyarországi megbízottnak és német követnek nevezi ki. A Gestapo németellenes politikusokat és közéleti személyiségeket tartóztat le Magyarországon. *Winkelmann* SS tábornok felelős a katonai irányításért (közlekedéshálózat, repülőtér, magyar csapatmozgás) – német felsőbb szervek számszerűen nem jelentősek, de megszálló csapatok + magyar államapparátus stabil rendszert teremt. 1944. március 19-én, a német véderő fegyveres alakulataival egy időben Budapestre érkezett az RSHA (*Reichssicherheitshauptamt* – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4 osztályának két képviselője *H. A. Krumei* és *Dieter von Wisliceny*, majd néhány nap múlva *Adolf Eichmann* Obersturmbanführer, a IV. B/4 alosztály vezetője is, hogy az *Endlösung*ot (végső megoldást) Magyarországon is végrehajtsák. A megszállás első napjaiban Kaltenbrunner, az RSHA főnöke is Budapesten járt, s Sztójay Döme volt berlini nagykövettel, a miniszterelnöki szék várományosával megtárgyalta a magyarországi zsidókérdés radikális megoldásának részleteit. Sztójay "a Kaltenbrunnerrel folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első Minisztertanácsot [március 22.] a zsidókérdés tekintetében megoldandó problémákról" – vallotta népbírósi perében *Jaross Andor* volt belügyminiszter 1945 decemberében.

[Kállay Miklós kormánya (1942. III. 9. - 1944. III. 22.)

- belügyminiszter: Keresztes-Fischer Ferenc

- külügyminiszter: Kállay Miklós (1942–1943), Ghyczy Jenő (1943–1944)

- honvédelmi miniszter: Bartha Károly (1942), Nagy Vilmos (1942–1943), Csatai Lajos (1943–1944)

- igazságügyminiszter: Radocsay László

- pénzügyminiszter: Reményi-Schneller Lajos

- gazdasági csúcsminiszter: Reményi-Schneller Lajos (1942–1944)

- földművelésügyi miniszter: Bánffy Dániel

- iparügyi miniszter: Varga József (1942–1943), Bornemisza Géza (1943–1944)

- kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter: Varga József (1942–1943), Zsindely Ferenc (1943–1944)

- vallás- és közoktatásügyi miniszter: Hóman Bálint (1942), Szinyei Merse Jenő (1942–1944)]

- 1944. március 27.: megalakul a Sztójay Döme vezette új magyar kormány.

- 1944. március 29.: kormányrendelet kötelezi a zsidókat sárga csillag viselésére. A német megszállást követő második Minisztertanács (1944. március 29.) már sorozatban tárgyalta a "zsidórendeleteket". Bár Antal István igazságügy-miniszter megjegyezte, hogy a kormányrendeletekhez Horthy előzetes hozzájárulása szükséges, Sztójay rögtön megnyugtatta: "a Kormányzó Úr Öföméltósága az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az Ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni."

- 1944. április 3. Megkezdődnek a Magyarország elleni angolszász légitámadások.

- 1944. április 17. Az I. magyar hadsereg támadásba lendül Galíciában.

- 1944. április 26. Kormányrendelet a zsidók kényszerlakhelyre költöztetéséről és lakásainak igénybevételeéről.
  - 1944. május 15-én megkezdődik a vidéki zsidók gettókba gyűjtése és deportálása.
  - 1944. május közepe: megalakul a Magyar Front.
  - 1944. július 7. Horthy leállítja a budapesti zsidók deportálását.
  - 1944. július 23. Magyar vereség Galíciában. Az 1. magyar hadsereg a Kárpátokig vonul vissza (Árpád-vonal (a Kárpátok hágóinál), Hunyadi védelmi állás, Székely védelmi állás). Az orosz csapatok csak Románia átállása (1944. augusztus 23.) után, Kolozsvár-Torda irányába kerülve tudnak bejutni Magyarországra területére.
  - 1944. augusztus 27. A szovjet csapatok átlépik a magyar határt az Ojtozi-szorosban.
  - 1944. augusztus 29-én Horthy Miklós leváltja Szójajt, és *Lakatos Géza* vezérezeredest nevezte ki miniszterelnökké, azzal a szándékkal, hogy neki kell az ország háborúból való kiugrását megvalósítani
  - 1944. szeptember 5.: Dél-Erdély elfoglalására vezényelték a II. magyar hadsereget - néhány nap alatt összeomlott. Horthy belátta: csak Szovjetuniótól lehet fegyverszünetet kérni,
  - 1944. szeptember 7. Románia hadat üzen Magyarországnak.
  - 1944. szeptember 13. Szovjet légitámadás Budapest ellen. Magyar csapatok elfoglalják Aradot.
  - 1944. szeptember 23. A szovjetek Battonyánál átlépik a trianoni román-magyar határt.
  - 1944. szeptember 28. *Faragho Gábor* vezérezeredest vezetésével fegyverszüneti delegáció indul Moszkvába. Titkos fegyverszüneti tárgyalások kezdődnek, de a feltétel nélküli fegyverszünetet csak 1944 október 11-én, Szeged elfoglalásakor fogadják el). Magyarországnak vissza kell vonulnia az 1937-es határai mögé, s azonnal hadat kell üzentnie Németországnak;
  - 1944. október 6. Szovjet offenzíva indul a Tiszántúlon Debrecen irányába. Szovjet és csehszlovák csapatok elfoglalják a Duklai-hágót.
  - 1944. október 8. A 2. Ukrán Front Szolnoktól délre átkel a Tiszán.
  - 1944. október 9-23. A debreceni nagy páncéloscsata.
  - 1944. október 11. Horthy elfogadja az előzetes fegyverszüneti feltételeket; Moszkvában a magyar küldöttség előzetes fegyverszüneti szerződést ír alá. Szegedre bevonulnak a szovjet csapatok.
  - 1944. október 12. A szovjetek elfoglalják Nagyváradot.
  - 1944. október 15. Horthy Miklós proklamációja a fegyverszünetről (nem egyértelmű, a németbarát tisztikar nem hajtja végre), a németek túszul ejtik a kormányzó Miklós fiát. Dálnoki Miklós Béla 20.ezer katonájával átáll. Nyilas hatalomátvétel, a "kiugrási kísérlet" megbukik.
- IV. A Szálasi-kormány és tevékenysége
- 1944. október 15-16. Német katonai segítséggel győz a nyilas puccs. Horthy lemond és miniszterelnökké nevezi ki Szálasi Ferencet, a Nyilaskeresztes Párt - Hungarista Mozgalom vezérét.
  - 1944. október 18. A nyilaskormány elrendeli a totális mozgósítást (14–60 éves korig). Németországba akar szállítani minden élelmiszert és nyersanyagot; megfélemlítés;
  - 1944. október 19. A szovjetek beveszik Debrecen.
  - 1944. október 26. A Nemzeti Számonkérő Szék létrehozása.
  - 1944. november 1. A szovjetek elfoglalják Kecskemétet.
  - 1944. november 4. Szolnok szovjet kézen. Szálasi leteszi a nemzetvezetői esküt.
  - 1944. november 9. Bajcsy-Zsilinszky vezetésével megalakul a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága. Cél: az ellenállás megszervezése. A nyilasok november 22-én elfogják a vezetőket - Bajcsy, Kiss János, Nagy Jenő, Tartsay Vilmos - akiket később kivégeznek.
  - 1944. november 29. A szovjetek elfoglalják Pécs.
  - 1944. november 30. Eger a szovjetek kezén.
  - 1944. december 2. Szegeden megalakul a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front.
  - 1944. december 3. Szovjet csapatok elfoglalják Miskolcot.
  - 1944. december 4. Hitler-Szálasi találkozó Berlinben.
  - 1944. december 5. "Budapest erőd" főparancsnoka Pfeffer-Wildenbruch.
- V. Magyarország felszabadulása és megszállása
- 1944. december 15-20. Ideiglenes nemzetgyűlési választások az ország keleti területein.
  - 1944. december 21-én Debrecenben összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés.
  - 1944. december 22. Dálnoki Miklós Béla vezetésével megalakul az Ideiglenes Nemzeti Kormány,
  - 1944. december 24. Sopronköhidán kivégzik Bajcsy-Zsilinszky Endrét.
  - 1944. december 26. Budapestet bekerítik a szovjet csapatok.
  - 1944. december 28. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadat üzen Németországnak.

- 1944. december 30. Megkezdődik Budapest ostroma.
- 1945. január 5. Bicskénél elakad a németek offenzívája.
- 1945. január 18. Pestről kiűzik a németeket.
- 1945. január 20. Moszkvában a magyar küldöttség aláírja a fegyverszüneti megállapodást.
- 1945. január 27. Szovjet ellentámadás Budapestről délnyugatra.
- 1945. február 11. Budapest német-magyar védőinek sikertelen kitörési kísérlete.
- 1945. február 13. Budapesten befejeződnek a harcok.
- 1945. március 6. A háború utolsó német ellentámadása Magyarországon: áttörési kísérlet a Balaton és a Velencei-tó között (*Frühlingserwachen* (Tavaszi ébredése) offenzíva)
- 1945. március 14. A németek dunántúli támadása kifulladás.
- 1945. március 17. Kormányrendelet a földreformról.
- 1945. március 22. Székesfehérvár térségében a szovjetek visszaszorítják a német frontot.
- 1945. március 28. Komárom és Győr felszabadul.
- 1945. március 29. Szombathelyre és Zalaegerszegre bevonulnak a szovjetek.
- 1945. április 4. A szovjet csapatok elfoglalják Nemesmedvest, az utolsó, még német-magyar kézen lévő magyarországi települést. Pozsony felszabadulása.
- 1945. április Megalakul a Magyar Demokratikus Ifjúsági szövetség (MADISZ).
- 1945. április 12-13.: a Vas megyei Pinkamindszent mellett, Dénes majornál véget érnek a harcok Magyarország területén. A szovjetek bevonulnak Bécsbe.
- 1945. június 29. Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolják.
- 1945. október 7. Kisgazdapárti győzelem a budapesti törvényhatósági választáson.
- 1945. november 4. Fölényes kisgazdapárti győzelem a nemzetgyűlési választáson.
- 1945. november 15. Tildy Zoltán (FKGP) elnökletével koalíciós kormány alakul.

VI. A párizsi béke

1947. február 10-én írták alá a párizsi békeszerződést, melynek értelmében visszaállt az 1938. január 1. (az első bécsi döntés) előtt fennálló határ. A párizsi béke Csehszlovákiához kapcsolta Dunacsúny térségét, Pozsony jobb védhetősége érdekében.

Politikai rendelkezések: az ENSZ érdekében kifejtett tevékenységük vagy faji hovatartozásuk miatt letartóztatottak szabadon bocsátása, népbíróságok felállítása a háborús bűnösök megbüntetésére.

Katonai és légügyi rendelkezések: a hadsereg létszáma max. 65 ezer fő, a légiflotta max. 90 gépből (ebből 70 vadászgép) állhat, a légierő személyzete max. 5000 fő lehet. Magyarország nem tarthat bombázógépet, atomfegyvert, saját meghajtású lövedéket, tengeralattjárót, tengeri aknát, stb.. Magyarország nem gyárthat olyan polgári repülőgépet, amely német vagy japán szerkesztésű.

a szövetséges haderők visszavonása.

Jóvátétel: 200 millió USD a Szovjetuniónak, 100 millió USD Csehszlovákiának és Jugoszláviának. A teljesítés 8 év alatt, árucikkekben történik.

Gazdasági rendelkezések: az 1939. szeptember 1. után vallási, faji, stb. hovatartozás miatt lefoglalt javak visszaszolgáltatása.

A Dunára vonatkozó rendelkezések: szabad dunai hajózás, nyitott kikötők.

Záró rendelkezések.

22. Egyetemes történeti tendenciák 1945 után (bipoláris világ; az enyhülés; a globalizáció; a szocialista világrendszer felbomlása 1989-1991)

23. A világrendszerek (kapitalista és szocialista) vetélkedése a harmadik világban (Közel-Kelet, Távol-Kelet, Afrika)

1. Közel-Kelet

1946. Irán területén az USA megakadályozza a kommunista hatalomátvételt. Görögországban angolok teszik ugyanezt, majd 1947-től az USA támogatja a polgári pártokat.

2. Távol-Kelet

1978: Afganisztánban szovjetbarát tisztek kerülnek hatalomra.

1979. december 27.: a Szovjetunió katonai segítséget nyújt az afgán kormánynak, és megszállja az országot.

1988. május 1.: a szovjet csapatok megkezdik kivonulásukat Afganisztánból.

3. Afrika

1975. nyár: az angolai polgárháborúban szovjet segítséggel kubai csapatok szállnak partra, és szovjetbarát kormány alakul.

1977: a Szovjetunió anyagilag támogatja a kommunista Etiópiát Szomália elleni harcában.

24. A Rákosi-diktatúra kiépülése Magyarországon és az 1956. évi forradalom és szabadságharc

25. A "puha diktatúra" (a Kádár-rendszer) időszaka Magyarországon 1990-ig